

**Ştefan
Svayq**

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
**“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında” 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.**

“Şərq-Qərb”
Bakı – 2010

Stefan Zweig

Ştefan Svayq

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

“Şərq-Qərb”

Bakı – 2010

ISBN 978-9952-34-271-0

Tartib edən və ön sözün müəllifi:	Vilayət Hacıyev
Alman dilindən tərcümə edənlər:	Çerkez Qurbanlı Vilayət Hacıyev Zahid Məmmədov Hemid Arzulu Afət Nəbi
Redaktorlar:	Asif Hacı Sərxan Abdullayev
Korrektorlar:	Pərinaz Səmədova İbrahim Hübətov Aqşin Məsimov
Bədii tərtibat və dizaynın müəllifi:	Tərhan Qorçu
Kompüter düzümü:	Hikmət Aydınov Rizvan Ələsgər

Ştefan Svayq. Seçilmiş əsərləri.

Bakı: "Şərq-Qərb", 2010, 536 səh.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" NPM, 2010
Bədii tərtibat, səhifələnmə: "Tutu" nəşriyyatı, 2010
© "Şərq-Qərb" ASC, 2010

ŞTEFAN SVAYQ –

“BÖYÜK AVROPALI”

1881-ci il noyabrın 28-də Vyanada varlı yəhudi ailəsində dünyaya gələn Ştefan Svayq, mübaligəsiz demək olar ki, yenicə ayrıldığımız XX əsrin ən böyük sənətkarlarından biri olmuşdur. Hələ gimnaziyada oxuyarkən ədəbiyyatla, sənətlə çox maraqlanan gənc Ştefan, Huqo fon Hofmannsthalın, Rayner Maria Rilkenin təsiri altında yazdığı ilk şeirlərini Avstriyanın sayılıb-seçilən qəzetlərində çap etdirmişdir. Onun “Gümüş simlər” adlı şeirlər toplusu 1901-ci ildə işıq üzü görmüşdür. 1891-1899-cu illərdə Vyana və Berlin universitetlərində germanistika və romanistikani dərindən öyrənən Ş.Svayq 1904-cü ildə İppolit Tenin fəlsəfi görüşləri haqqında yazdığı dissertasiyanı uğurla müdafiə edərək, fəlsəfə doktoru elmi dərəcə-sini almışdır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, öz dövrünün ən böyük ədəbi simalarından hesab olunan görkəmli Belçika şairi Emil Verxarnın, ən çox da dahi Dostoyevskinin yaradıcılığından bəhrələnən Ştefan Svayq dünya ədəbiyyatı tarixinə psixoloji novellalar və tarixi-bioqrafik öçerklər, esselər ustası kimi daxil olmuşdur.

Hələ sağ ikən dünya şöhrəti qazanan, o dövrdə R.Rollan, T.Mann, H.Hesse, C.Coys və s. kimi humanist sənətkarlarla bir sırada dayanan Ş.Svayq həyatının çox hissəsini doğma vətəni Avstriyadan uzaqlarda keçirmişdir. O, əvvəlcə İngiltərədə yaşamış, sonralar Nyu-Yorkda məskən salmış və nəhayət, Braziliyaya köçmüşdür. Lakin burada da dinclik tapa bilməyən böyük yazıçı onu daban-dabana izləyən, “mədəniyyətin, tərəqqinin beşiyi” hesab elədiyi Avropanı yer üzündən silməklə hədələyən müharibənin vahiməsindən sarsılaraq 1942-ci il fevralın 22-də intihar etmişdir.

Dünya ədəbiyyatı tarixinə humanist yazıçı, "dostluğun ustası" (Herman Hesse) kimi daxil olmuş Ştefan Svayq həm də "böyük avropalı" hesab olunurdu, çünki onun ən böyük arzusu dostluq, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayan, ortağ mədəni-mənəvi dəyərlərə malik bir Avropanın yaranması idi. O hələ 1923-cü ildə yazdığı məktublarından birində deyirdi: "Mənə elə gəlir, Avropanın dövlətçiliyi uzaqbaşı əlli, ya yüz ilin söhbətidir və belə olan halda tezliklə ticarət, iqtisadi maraqlar Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı Avropa Birləşmiş Ştatlarını qoyacaq. Bu inam dumanlı bir idealizmin deyil, riyazi hesablamaların, milli iqtisadiyyatın inkişafının nəticəsidir. Ola bilməz ki, Avropa dövlətləri uzun müddət insanlardan əsgər, gömrük məmuru, səfir, konsul kimi istifadə etsin... Ona görə də mən sərhədlərə çox da fikir vermirəm, çünki onlar öz-özünə silinib gedəcəkdir..." Yazıçı bu əqidəyə birdən-birə gəlməmişdi; 1904-cü ildə öz dünyagörüşünü artırmaq, həyatı, müxtəlif mədəniyyətləri yaxından öyrənmək üçün əvvəlcə İngiltərə, Belçika, İtaliya, İspaniya kimi Qərbi Avropa ölkələrinə, daha sonralar Hindistana, Amerika, Afrikaya səfərlər etmiş və özünün yazdığı kimi, "tədricən avropalı olmuşdur". O, səfərdə olduğu yerlərdə aylarla qalmış, müxtəlif xalqların mədəniyyətini, adət-ənənələrini bütün incəlikləri ilə öyrənməyə çalışmış, ingilis, fransız, italyan, ispan dillərində sərbəst, rəvan danışa bildiyi üçün həmin dövrün sayılıb-seçilən sənət adamları ilə dostluq əlaqələri yaratmışdı. Özünü mədəniyyətlər arasında "vasitəçi" hesab edən yazıçı, xüsusilə gənclik illərində bədii tərcümə ilə intensiv məşğul olmuş, Avropanın görkəmli söz ustalarını almandilli oxucular üçün doğmalaşdırmış, Qərb dünyasının bədii zövqünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynamış, görkəmli alman şairlərindən olan Herman Kestenin dediyi kimi, "bir çox ölkələrin nəşirlərinin məsləhətçisi olmuşdur". Burada bir amili də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Birinci Dünya müharibəsindən "ruhlanan" gənc Svayq könüllü surətdə cəbhəyə getmək istəmiş, lakin "cəbhəyə yararsız" olduğu üçün Müharibə Arxivində işləməyə göndərilmiş, bir neçə il müharibələrə "ədalət donu geyindi-

rən”, onu tərənnüm edən yazılar yazmış, xaricdəki dostlarına ünvanladığı açıq məktubda özünün “artıq həmin adam olmadığını” etiraf etmişdir: “Daha ədalətli olmağı bacarmıram. Bu gün ölçü-dəyərlər dəyişib və hər bir insan öz milləti ilə bir yerdə olmalıdır...” Ancaq eyni zamanda da, həmin dövrdə tamamilə əks mövqedən çıxış edən, “müharibənin qamaşdırdığı, kor etdiyi” insanların gözlərini açmağa çalışan, onları sülhə, ədalətə çağıran R.Rollanın çıxışlarının, məqalələrinin tərcüməsinə, çap olunmasına, yayılmasına kömək etmiş, tədricən pasifist ideyaların təsiri altına düşmüş, nəhayət, 1915-ci ildə rəsmi tapşırıqla cəbhə xəttinə göndərilərkən yaralı əsgərlərlə görüşmüş, müharibənin bütün dəhşətlərini öz gözləri ilə görmüş və beləliklə də, onun düşüncə tərzində, dünyagörüşündə, gerçəkliyə münasibətində təbəddülət yaranmışdır. Daxili aləmindəki ziddiyyətləri, insani hisslərlə vəzifə borcu arasındakı mübarizəsini Svayq 1920-ci ildə nəşr olunan “Məcburiyyət” hekayəsində böyük ürəkağrısı ilə təsvir etmişdi. Lakin bu hekayəyə qədər onun “qardaşlıq abidəsi, bəşəri həmrəyliyin monumental təcəssümü” kimi dəyərləndirdiyi “Babilistan qülləsi” adlı essesi, eləcə də müharibə əleyhinə yazdığı “Yeremey” (1917) dramı müəllifini artıq sülh uğrunda mübarizəyə başlayan humanist yazıçı-ziyalıların cərgəsinə qoşmuşdu. Essesində insanları “hansı qəddar allahınsa uçurduğu” qülləni təzədən tikməyə çağıran Svayq dram əsərində özünün etiraf etdiyi kimi, “sülhün müharibədən yaxşı olması kimi məlum həqiqəti deyil, coşqunluq dövründə “zəifliyi”, “qorxaqlığı” ilə dırnaqarası vətənpərvərlərin nifrətini qazanmış bir adamın məğlubiyət zamanı nəinki dözümlü olmasını, hətta onunla barışa bilməsi”ni təsvir edirdi. Bu adam “özünə əziz olan hər şeyi riskə atır, son nəticədə hamısını itirir və bununla da özünü uçuruma yuvarlayan bir xalqa həqiqəti göstərmək istəyirdi”. Başqa sözlə desək, yazıçı burada məğlub olmuş bir insanın taleyini, həmin insanın, uduzmasına baxmayaraq, özündə mənəvi güc tapıb bu mübarizədə müsbət ideallar, bəşəri dəyərlər axtarmaq bacarığını ön plana çəkirdi. Sonralar “Avropanın vicdanı” hesab elədiyi R.Rollana

yazdığı məktubdan, eləcə də “Dünənin dünyası” xatirə-memuarından görünür ki, bu dram Ş.Svayq üçün xüsusi məna kəsb etmiş, “özünü ifadə etdiyi” ilk əsəri olmuşdur: “İlk dəfə hiss etdim ki, özümdən, zamanədən danışmışam. Başqalarına kömək etmək istəyə-istəyə, özümə kömək etmişəm...” Yeri gəlmişkən, Ş.Svayq bu mövzuya sonralar bir sıra tarixi-bioqrafik romanlarında (məsələn, “Maria Stüart”, “Rotterdamlı Erazmın zəfər təntənəsi və faciəsi”, “Kastellio Kalvinə qarşı və ya vicdanla zorakılığın mübarizəsi”) təzədən müraciət etmiş, onu daha geniş perspektivdə işləmişdir.

1917-ci ildə mühazirə oxumaq üçün İsveçrəyə gedən Ş.Svayq 1919-cu ilədək orada qalmış, ölkələrində müharibə gedən bir çox ziyalılar və sənət adamları ilə dostluq etmiş, məhz onların təsiri ilə yazıçılıq fəaliyyətini sülh, əmin-amanlıq, bəşəri dəyərlər, humanizm uğrunda mübarizəsi ilə birləşdirmişdir. Birinci Dünya müharibəsi qurtarandan sonra vətəninə qayıdıb, Zaltsburqda yaşmağa başlayandan sonra da bu iki istiqamət yazıçının fəaliyyətində qoşa inkişaf etmişdir.

1920-ci ildən başlayaraq Ziqmund Freydingin məşhur psixozanalizindən təsirlənən Ş.Svayq məhz bu təsir altında ona dünya şöhrəti qazandıran novellalarını çap etdirməyə başlayır. Bunlardan “Qorxu” (1920), “Amok” (1922) müəllifinə daha çox uğur gətirir və hər ikisi tezliklə ekranlaşdırılır. Beləliklə, novella Svayq üçün sevimli janra çevrilir və bu janrdə “Yad qadının məktubu” (1922), “Dolaşq hisslər” (1927), “Kitab Mendel” (1929), “Şahmat novellası” (1941) və s. kimi inciləri yaradır. Öz gərgin drammatizmi, qeyri-adi süjet xətti ilə seçilən bu novellalarda dərin psixologizm, insanın iç dünyasının ən gizli, ən dərin qatlarına nüfuz etmək bacarığı, öz qəhrəmanlarının “qəlbinə oxumaq” qabiliyyəti Svayq poetikasını səciyyələndirən əsas əlamətlərdir. Adətən, çox qısa zaman kəsiyində baş verən hadisələrdə qəhrəmanın həyatındakı dönüş anları ön plana çəkilir, dərin sarsıntılar, üzücü izzirablar, kəskin təzadları bütün çılpalığı ilə ifadə edən daxili monoloqlar bu anları daha da gərginləşdirir, oxucusunu sehləyir. Bu baxımdan

onun 1927-ci ildə nəşr olunan “Bəşəriyyətin bəxt ulduzları” tarixi miniatürləri çox maraqlıdır. Burada toplanmış beş novellada (1943-cü il Stokholm nəşrində bu topluya daha yeddi novella əlavə edilmişdir) Svayq beş böyük tarixi şəxsiyyətin həyatındakı ən dramatik anları təsvir edir. Lakin bu anlar ayrı-ayrı tarixi detallar, adi təfərrüatları deyil, bəşər tarixinin həlledici dəqiqələri, ölümlə həyat, məğlubiyyətlə zəfər təntənəsi arasındakı əzəli-əbədi mübarizədir, yazıçının özünün təbirincə desək, “başqa vaxtlarda diqqəti cəlb etmədən baş verən, lakin bircə göz qırpımında birləşərək həlledici ana çevrilən” hadisələrin təsviridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Svayq həm də bən-zərsiz tarixi-bioqrafik romanların (bu əsərlər ədəbi tənqiddə “Tarixi-bioqrafik oçerklər” və ya “Tarixi şəxsiyyətlərin bədii portretləri” də adlandırılır) ustasıdır. 1929-cu ildə yazmış olduğu “Jozef Fuşe. Siyasi xadimin portreti”nin böyük uğurundan sonra (əslində, Svayq belə uğuru heç gözləməirdi və nəşirindən onu az tirajla buraxmağı xahiş etmişdi!) tez-tez bu janra müraciət etmiş, “Maria Antuanetti” (1932), “Rotterdamlı Erazmın zəfər təntənəsi və faciəsi” (1934), “Maria Stüart” (1935), “Kastellio Kalvinə qarşı və ya vicdanla zorakılığın mübarizəsi” (1936), “Magellan” (1938), “Balzak” (1940) və s. kimi bu gün də aktuallığını saxlayan ölməz əsərlər yaratmışdır. Bu əsərləri yazarkən Svayq tarixi materialları, həmin dövrün ictimai-siyasi durumunu, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini, qəhrəmanlarının yazışmalarını, onların haqqındakı xatirə-memuarları diqqətlə öyrənmiş, onları bədii təxəyyüllə birləşdirərək yaşadığı dövrün prizmasından canlandırmış, dəyərləndirmişdir. Daha doğrusu, həmişə “dövlət sərhədləri ilə eyni əqidəli insanları bir-birindən ayıran” siyasətdən uzaq olduğunu vurğulayan, “...biz siyasətlə məşğul olmamışıq – mən bu gün də ona nifrət edirəm – biz yalnız sülh üçün çalışmışıq, öz mövqeyimizlə sənətin neytrallığını nümayiş etdirmişik” – deyən Svayq tarixi mövzulara öz dövrünün ziddiyyətlərinə, anlaşılmazlıqlarına, antihumanist təbiətinə, siyasətinə münasibət bildirmək üçün müraciət etmişdir. Başqa sözlə, çoxlu tarixi sənədə, faktlara əsaslanırsa da, o, heç vaxt “quru

tarixçi” olmamış, baş verən olaylara, təsvir etdiyi tarixi şəxsiyyətə həmişə psixoloq gözü ilə baxmış və həmişə də “qeyri-adiliyi, fəciliyi ön plana çəkmişdir”. Bu baxımdan onun “Rotterdamlı Erazmın zəfər tən-tənəsi və faciəsi” və “Kastellio Kalvinə qarşı və ya vicdanla zorakılığın mübarizəsi” əsərləri çox səciyeyəvidir. 1933-cü ildə dostu Klaus Manna yazırdı ki, “...indi qəlbən humanist olan Rotterdamlı Erazm haqqında əsər yazmaq istəyir... Humanist almanları bu gün Hitler necə məhv edirsə, onu da Lüter o vaxt beləcə məhv etmişdi...” Özünü dünya vətəndaşı hesab eləyən Erazm ona təklif olunan vəzifələrdən, şan-şöhrətdən imtina edir, bütün varlığı ilə azadlığa, sərbəstliyə can atır, öz kitablarında dövrünün haqsızlıqlarını qamçılıyır, insanlar arasına nifaq salanlara, düşmənçilik toxumu səpənlərə nifrət bəsləyir. Lakin dini fanatizm, sxolastik düşüncə tərzini əvvəlcə Almaniyanı, sonra da bütün Avropanı qana çalxayır və yazıçının fikrincə, “...Qərbin bütün yazarları və yaranları arasında ilk şüurlu avropalı, ilk mübahisəli sülhsevər, ilk humanist, dünyəvi və mənəvi idealın ən dilavər ilk vəkili” olan Erazmın faciəsi də bu qanın, vəhşiliyin qabağını ala bilməməsindədir. “Kastellio Kalvinə qarşı və ya vicdanla zorakılığın mübarizəsi”ni də bir növ bu əsərin davamı hesab etmək olar. Sebastian Kastellio, Erazmdan fərqli olaraq, daha fəaldır, o, amansız, qəddar, vicdansız, hakimiyyət hərisi Kalvinin qatil olduğunu üzünə deyir. Düzdür, azadlıq, ədalət sorağında olan xalq hələlik Kalvinin demaqogiyasına uyur, onun ardınca gedir, Kastellio kimi də məğlub olur, lakin bu məğlubiyət onun mənəvi azadlığının rəmzinə çevrilir. Svayq sonralar məktublarından birində yazırdı ki, “Rotterdamlı Erazmın zəfər tən-tənəsi və faciəsi”ndə öz portretini, “Kastellio Kalvinə qarşı və ya vicdanla zorakılığın mübarizəsi”ndə isə olmaq istədiyi obrazı yaradıb. Əslində, bu əsərlərin ikisi də “siyasətdən uzaq gəzən” yazıçının həmin dövrdə dünyanı hədələyən nasizmə, faşizmə etiraz səsi, siyasi mübarizəsi idi.

Ədalətinə şübhə ilə yanaşdığı tarix Ştefan Svayq üçün yaradıcı və dağıdıcı güclərin əbədi mübarizəsi olmuşdur və onu həmişə fəthlər yazmışlar, ancaq

bu hakimi-hökmlər əksər hallarda mənəvi-əxlaqi cəhətdən saf olmamışlar, ona görə də yazıçının əsas vəzifəsi “hakimiyyətlə əxlaq arasındakı dərin uçurumu göstərməkdir”. Məsələn, həm şəxsiyyəti, həm taleyi müəmmalarla dolu olan Şotlandiya kraliçası Maria Stüartın ziddiyyətli portretini yaratmağa çalışan yazıçı sonda belə nəticəyə gəlir ki, “...əxlaqla siyasətin yolları başqa-başqadır. Hadisələr də bizim onları bəşəri dəyərlər və ya siyasi üstünlük baxımından mühakimə etməyimizdən asılı olaraq, müxtəlif cür qiymətləndirilir”.

1933-cü ildə Almaniyada nasistlərin hakimiyyətə gəlməsi prosesini həyəcanla izləyən yazıçı öz dostlarına tezliklə Avstriyanın da öz müstəqilliyini itirəcəyini yazırdı və maraqlıdır ki, Reyxstaq önündə yandırılan kitabların içində “siyasətə qoşulmayan” Svayqın da kitabları vardı.

1934-cü ildə Zaltsburqdakı evində aparılan qanunsuz yoxlamadan əsəbiləşən yazıçı artıq buranı tərk etməyin vaxtı çatdığını duyaraq vətəni tərk edir. Dörd il Londonda Avstriya vətəndaşı kimi yaşayan Svayq, 1938-ci ildə Avstriyanın Almaniyaya qatılmasından sonra, təbii ki, bu vətəndaşlığı itirir və dostlarının köməyi ilə 1940-cı ildə İngiltərə vətəndaşlığını alır. Lakin burada da özünü sərbəst hiss edə bilməyən yazıçı əvvəlcə Latın Amerikasına, 1941-ci ildə isə ABŞ-a köçür, ancaq burada da çox qala bilməyib Braziliyaya gəlir və yaşamaq üçün balaca kurort şəhəri Petropolisi seçir.

Birinci Dünya müharibəsini insanların səhvi, anlaşılmazlıq hesab eləyən Ş.Svayq ikinci belə müharibənin olacağına inanmırdı və İkinci Cahan savaşının başlanması, eləcə də şəxsi qüvvələrin ilk illərdə qazandığı uğurlar yazıçını əməlli-başlı sarsıtdı. 1941-ci ildə məşhur “Şahmat novellası”nı bitirəndən sonra özündə mənəvi güc taparaq sonuncu əsərini – 1942-ci ildə “Dünənün dünyası” adı ilə çap olunan “Bir avropalının xatirələri”ni tamamlaya bildi. Həmin dünya onun üçün nə qədər ziddiyyətli, çətin olsa da, yaşamağa dəyərdi, çünki düzələcəyinə ümidi vardı. Həmin dünyanın çoxunu gəzmişdi, insanlarla söhbət etmişdi, onlara bəşəri dəyərlər, humanizm,

mənəvi-əxlaqi məsələlər haqqında mühazirələr oxumuşdu. Getdiyi hər yerdə də böyük hörmətlə, diqqətlə, az qala, dövlət xadimi kimi qarşılanmışdı. İndi həmin dünya dağılmışdı və bütün ümidlər də puça çıxmışdı. Təbii ki, o belə dünyada yaşaya bilməzdi və intihar etməmişdən əvvəl son arzusunu da vida məktubu ilə bildirmişdi: “...Bütün dostlarımı salamlayıram. Arzu edirəm ki, hamısına uzun gecədən sonra səhər şəfəqlərini görmək nəsbib olsun. Mən isə çox səbirsiz olduğum üçün onları qabaqlayıram...”

“Dini-imanı dostluq olan” (R.Rollan) Ştefan Svayq həm də çox sadə, təvazökar, xeyirxah bir insan kimi ad çıxarmışdı. 1931-ci ildə 50 illik yubileyini təntənəli şəkildə keçirməyə qoymamışdı, ədəbiyyatla, sənətlə bağlılığı olmayan heç bir tədbirə qatılmamışdı. Tanısa da, tanımasa da, mühacirətdə əzab çəkən sənət adamlarının çoxuna həm maddi, həm mənəvi cəhətdən kömək etmişdi. Ona görə də haqqında xoş məramlı lətifələr yaranmışdı...

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda Frans Kafkaya artan maraq nəzərə alınmazsa, Ştefan Svayq dilimizə ən çox tərcümə olunmuş Avstriya yazıçısıdır. Onun müxtəlif illərdə “Qorxu”, “Amok”, “Kitab Mendel”, “Şahmat novellası”, “Dayə” kimi məşhur novellaları, eləcə də “Jozef Fuşe. Siyasi xadimin portreti” tarixi-bioqrafik oçerki dilimizə tərcümə olunmuşdur. Sovet dönəmində hətta onun “Yad qadının məktubu” və “Bir qadının həyatından iyirmi dörd saat” novellaları Z.Məmmədov və H.Arzulunun birbaşa alman dilindən tərcüməsində kitab şəklində nəşr olunmuşdur və təbii ki, həmin tərcümələr də bu kitabə daxil edilmişdir.

Vilayət Hacıyev

Rotterdamlı Erazmın zəfər təntənəsi və faciəsi

(TARİXİ-BİOQRAFİK OÇERK)

ROTTERDAMLİ ERAZMIN ZƏFƏR TƏNTƏNƏSİ VƏ FACİƏSİ

(*tarixi-bioqrafik oçerk*)

*Rotterdamlı Erazmın kimin
tərəfində olduğunu öyrənmək istədim.
Bir nəfər tacir mənə cavab verdi:
“Erasmus est hamo per se”
(Erazm həmişə özünün tərəfindədir)*

14

Epistolae obscurorum virorum¹, 1515

İLAHİ TAPŞIRIQ VƏ HƏYATIN MƏNASI

Bir vaxtlar əsrinin ən böyük və parlaq siması sayılan Erazm Rotterdamlı, danmayaq ki, bu gün adi addan başqa bir şey deyil. Onun unudulmuş ümumbəşəri bir dildə, humanist latıncada yazılmış sayı bilinməyən əsərləri əl dəymədən kitabxanalarda uyuyur; vaxtilə dünyaya səs salmış həmin əsərlərdən, az qala, bircəciyi bizim dövrümüzə səsleşir. Çətin qavranıldığından, qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər içində çapaladığından onun şəxsi simasını digər dünya islahatçılarının möhtəşəm və güclü simaları kölgədə qoyur, odur ki Erazmın fərdi həyatından danışmağa o qədər də söz yoxdur: sakitlik içində, yorğunluq bilmədən zəhmətlə yaşayan insan mənalı ömür yolu yaşaya bilməz. Beləsinin hətta əsl əməlini də çağdaş düşüncə ört-basdır edib gizlədir, tikilib başa çatmış bina öz özülünü örtüb-gizlətdiyi kimi. Ona görə də aydın və yığcam şəkildə deyilməlidir ki, Erazm Rotterdamlı, bu böyük unudulmuşu bu gün, elə məhz bu gün bizim üçün qiymətə mindirən nədir? Bir daha deyilməlidir ki, o, Qərbin bütün yazarları və yaranları arasında ilk şüurlu avropalı, ilk mübahisəli sülhsevər, ilk humanist,

¹ “Şübhəli insanların məktubları” (*lat.*)

dünyəvi və mənəvi idealın ən dilavər ilk vəkili olmuşdur. Bununla yanaşı, onun mənəvi dünyamızın ədalətli, anlaşılıq düzəni uğrunda apardığı mübarizədə məğlub duruma düşməsi, faciəvi taleyi onu bizim qardaşlıq duyğularımızla daha sıx bağlayır. Erazm bizim sevdiyimiz şeylərin çoxunu sevərdi: poeziyanı, fəlsəfəni, kitabları və sənət əsərlərini, dilləri, xalqları və onların arasında fərq qoymadan ali mənəvi dəyərləri həyata keçirmək naminə bütün bəşəriyyəti. O, yer üzündə təkçə bir şeyə ağılın əks varlığı kimi nifrət edirdi: fanatizmə. Bütün insanlar arasında fanatizmdən tam qıraqda dayanan, ən yüksək dərəcədə olmasa da, ən geniş biliyə malik olan insanlara birbaşa yanmasa da, xoşməramlı ürəyə sahib Erazm fikir dözümsüzlüyünün istənilən formasında dünyamızın irsi naqisliyini görürdü. Onun baxışına görə, insanlar və xalqlar arasındakı münaqişələri zor tətbiq etmədən qarşılıqlı güzəştə aradan qaldırmaq olar, çünki bütün bunların hamısı insan ağılının məhsuludur; qızğın və qan içən savaşıqlar öz hədlərini aşmasaydılar, az qala, istənilən münaqişəyə sinə gərmək olardı. Buna görə də Erazm istər dini, istər milli fanatizmə, istərsə də dünyaya baxış sahələrində təzahür edən hər cür fanatizmə qarşı çıxırdı, istənilən anlaşmanı bilməyərkədən və ya qəsdlə pozanların hər birinə qarşı mübarizə aparırdı, dardüşüncəli boğaz yırtanların hamısına nifrət edirdi, istər onlar keşiş cübbəsində, istərsə də professor mantiyasında olsunlar, hər cür sinif və irqdən olub, öz fikirlərinə hər yanda kor-koranə itaət tələb edən və istənilən fərqli düşüncəni asilik, yaxud əclafliq adlandıran beyniboşlardan və zəvzəklərdən zəhləsi gedirdi. Öz dünyabaxışını heç kəsə təlqin etmədiyi kimi, özünün də hansısa dini, yaxud siyasi inama çəkilməsinə ciddi müqavimət göstərirdi. Düşüncə müstəqilliyi onun üçün təbii bir hal idi və ruhən tam azad olan bir insan dünyanın ilahi rəngbərəngliyinin pozulmasını onda görürdü ki, minbərdə, yaxud alim kürsüsünün arxasında kimsə qalxıb öz şəxsi varlığından, sanki, Allahın onun, təkçə onun qulağına söylədiyi vəhy kimi danışır. Özünün parlaq və əzəmətli intellektinin tam gücü ilə Erazm ömrü boyu bütün sahələrdə iqtidar sahibi olan fanatiklərin gicliyinə qarşı çıxmış və həddən artıq nadir müşahidə olunan xoşbəxt anlarında yüngülcə onların qarasına gülmüşdü. Belə xoş anlarda dardüşüncəli

fanatizm ona ruhun təəssüf dolu gicliyi, “stultitia”nın¹ say-sız formalarından biri kimi görünmüşdü ki, onun da min cür növ və çeşidini o, özünün “Dəliliyin mədhi” əsərində heyrətamiz dərəcədə təsnifləndirib karikaturlaşdırmışdı. Gerçək və qərəzsiz haqq tərəfdarı kimi, hətta ən qatı düşməninə də başa düşüb ona yazığı gəlirdi. Amma ürəyinin dərinliyində Erazm həmişə birçə şeyi bilirdi ki, insan təbiətinin bu sağalmaz ruhu onun mülayim fərdi aləmini və həyatını puç edəcək.

16

Çünki Erazma bəxş edilmiş ilahi tapşırığın və həyatının mənası humanizm ruhundakı ziddiyyətlərin harmonik xülasəsi idi. O, təbiətə birləşdirici, yaxud hər cür ekstremizmi rədd etməkdə onun özünə bənzəyən Getenin təbirincə deyilsə, “kommunikativ” təbiətə malik bir insan idi. Onun fikrincə, istənilən zorakı dəyişiklik, istənilən “*tumultus*”², istənilən dumanlı kütləvi çaxnaşma insan aqlının aydın mahiyyətinə zidd idi ki, o da özünü həmin insan aqlının sadıq və sakit elçisi sayırdı, onun fikrincə, müharibə mənəviyyata üstünlük verən bəşəriyyətlə barışmazlıq təşkil edirdi, çünki müharibə daxili ziddiyyətin ən qaba və zorakı ifadə forması idi. Nadir bir bacarıq! Mülayim dərrakə ilə münəqişələri yumşaltmaq, qaranlığa aydınlıq gətirmək, düşünləri açmaq, cırıqları yamamaq, əlahiddəliyə yüksək, ümumi don geydirmək onun qəhərli dünyasının əsl bacarığı idi və anlaşılmaya yol açan hərtərəfli təsire malik bu iradəni müasirləri “Erazm ruhu” adlandırırdı. Həmin “Erazm ruhu” ilə bu adam dünyanı təkcanına fəth etmək istəyirdi; şair, filoloq, teoloq və pedaqoq olan bu kəs yaradıcı işin bütün formalarını özündə birləşdirdiyinə görə Yer kürəsində aşkar barışmazlığın da yoluna qoyulmasını mümkün sayırdı; onun vasitəçilik bacarığı üçün heç bir sahə əlçatmaz və yad deyildi. Erazm üçün İsa peyğəmbərlə Sokrat, xristian təlimi ilə antik müdriklik, gicliklə etika arasında aşılması mümkün olmayan heç bir mənəvi ziddiyyət yox idi. Keşis rütbəsinə yüksəlmiş Erazm dözümlülük baxımından bütçüləri də özünün mənəvi göylər səltənətinə qəbul edir və onları qardaş kimi kilsə ataları ilə yanaşı tuturdu; fəlsəfə onun üçün ilahiyatın özü kimi hənifliyin bir başqa, həm də xalis

¹ *Stultitia* (oxu: stultisia) – dəlilik, səfehlik, giclik, axmaqlıq

² Qarışıqlıq, kaos

forması idi, xristian göylərə inamla əl açıb baxdığı kimi, yunan da Olimpınə o cür minnətdarlıqla baxırdı. Kalvin¹ və digər fanatiklərdən fərqli olaraq, duyumlu mənəvi coşquya malik İntibah ona İslahatçılığın düşməni kimi yox, onun azad qardaşitək görünürdü. Heç bir ölkədə daimi qərar tutmayan, bununla belə, bütün ölkələrdə arzu olunan ilk şüurlu kosmopolit və avropalı kimi o, bir millətin digəri üzərindəki üstünlüyünü qəti qəbul etmirdi və ürəyini xalqları özlərinin ən nəcib, qəlibləşmiş ruhlarına, elitalarına görə dəyərləndirmək ruhunda tərbiyə etdiyi üçün bütün xalqlar ona xoşniyyət görünürdü. Bütün ölkələrdən, irq və siniflərdən olan bu ürəyitəmiz insanların hamısını ziyalıların böyük ittifaqında birləşdirmək kimi xoşməramlı bir cəhdi özünün əsl həyat məqsədi kimi öhdəsinə götürürdü və bu zaman latın dilini dillərin fəvqündəki dil kimi yeni sənət formasına və ünsiyyət dili səviyyəsinə qaldırırdı, Avropa xalqlarına – unudulmaz bir iş! – hansısa tarixi zaman kəsiyində ümumbəşəri, vahid düşüncə və ifadə forması yaradırdı. Onun geniş və zəngin biliyi minnətdarlıqla keçmişdən qidalanırdı, inamlı zəkası gələcəyə boylanırdı. Allahın düzenini kobud hirsle, davamlı düşmənçiliklə hər dəfə dolaşdırmağa çalışan dünyanın barbarlığından isə israrla yan ötürdü; yalnız qəlibləşdirici və yaradıcı üst qat onu qardaşcasına özünə çəkirdi və bu məkanı genişləndirməyi hər bir zəka sahibinin vəzifəsi hesab edirdi ki, həmin sahə səma nuru kimi bütün insanlığı haçansa tərtəmiz ağışuna alsın. Zira, bu, həmin erkən humanizmin daxili inamı (və gözəl, faciəvi yanlışlığı) idi; Erazm və ardıcılıarı bəşəriyyətin tərəqqisini maarifçiliklə mümkün sayırdılar, təhsilin, yazının, savadın və kitabın geniş yayılması yolu ilə hər bir fərdin və toplumun tərbiyələndirilməsinə ümid bəsləyirdilər. Bu erkən idealistlər insan təbiətinin öyrənmə və oxumanın dönməz təlqini ilə nəcibləşməsinə ehtiraslı və az qala, ilahi bir inam bəsləyirdilər. Kitaba inamı olan adam kimi Erazm mənəviləyin kamil öyrədilməsinə və öyrənilməsinə heç vaxt şübhə etmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bəşəriyyət humanizm ideallarına çoxdan yaxınlaşmışdır, odur ki həyatda tezliklə mütləq harmoniya yaranacaq.

¹ *Kalvin Jan* (1509–1564) – İslahatçılığın nümayəndələrindən biri, kalvinizm cərəyanının banisi, dini dözümsüzlüyü ilə fərqlənən Cenevrə diktatoru

Belə əlçatmaz bir dilək bütün ölkələrdən zəmanəsinin ən yaxşı insanlarını güclü bir maqnit kimi özünə çəkməliydi. Mənəvi duyğulara malik insanların beynində “istəsələr, dünyanın ümumi mənəviləşməsi üçün təkbaşına nəsə edə bilərlər” kimi təsəlliverici, ağılsız bir fikir dolaşdırsa, onların şəxsi həyatları yararsız və mənasız görünür. Yüksək tamlıq üçün zəmanəmiz yalnız bir pillədir, həyatın mütləq gedişi üçün bir hazırlıqdır. Kim ki bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisinə yönəlmiş bu ümid qaynağını yeni bir ideal vasitəsilə irəli sürür, o, öz zəmanəsinin lideri olur. Erazm bu idi. Avropanın yüksək humanizm ruhunda birləşməsi ideyası həddən artıq münasib idi, çünki əsrlərin böyük kəşf və itiraları, elm və sənətlərin intibah yolu ilə yeniləşməsi çoxdan bəri bütün Avropanın xoşbəxtlik gətirən kollektiv yaşantısına çevrilmişdi; saysız əzablı illərdən sonra Qərb dünyası yenidən ilk dəfə öz ilahi tapşırığına inam qazandı və bütün ölkələrdən ən yaxşı idealist qüvvələr humanizmə meyil göstərdi. Bilik səltənətində hər kəs vətəndaş, dünya vətəndaşı olmaq istəyirdi; krallar və keşişlər, hökmdarlar və ruhanilər, sənətkarlar və dövlət xadimləri, gənclər və qadınlar sənətdə və elmdə təlimlənmək üçün yarışa girmişdilər, latın dili onların birgə qardaşlıq dili, mənəviləşmənin ilk esperantosunu olmuşdu: Roma sivilizasiyasının süqutundan bu yana ilk dəfə – gəlin bu işi yetərinə dəyərləndirək! – Erazmın Alimlər Respublikası vasitəsilə yenidən vahid Avropa mədəniyyəti yaranmaqda idi, ilk dəfə olaraq ayrıca götürülmüş bir millətin şöhrət düşkünlüyü deyil, bütün bəşəriyyətin mənafevi ideal qardaşlıq qrupunun məqsədinə çevrilmişdi. Fikir dühalarının mənən bir yerə gəlmək, dillərin fəvqündə duran bir dildə anlaşmaq, millətlərin fəvqəl millilikdə, axır ki, birləşmək cəhdləri, aqlın fətehliliyi, eyni zamanda Erazmın fətehliliyi, onun müqəddəs, lakin qısaömürlü, fani, dünyəvi anı idi.

Bu cür pak səltənət niyə – ağırlı sualdır! – yaşaya bilmədi? Niyə həmişə mənəvi anlaşmanın məhz bu yüksək və insani ideaları, Erazma xas olanlar hər cür düşmənçiliyin mənasızlığını çoxdan dərk etmiş bəşəriyyətə belə az təsir göstərir? Əfsuslar olsun ki, aydın şəkildə razılaşıb dərk etməliyik: təkcə ümumi rifahı göz önünə alan ideal şey geniş xalq kütlələrinin ürəyincə olmur, orta nisbətə götürdükdə insanlarda adi istək tələbatı ilə yanaşı, nifrət də öz

haqqını tələb edir və ayrı-ayrı adamların şəxsi mənfəəti istənilən ideyadan tezliklə xeyir umur. Kütləyə həmişə konkret olan, əlçatan şey mücərrəd şeydən daha anlaşqlı olur, ona görə də siyasətdə ideal əvəzinə düşmən obrazı yaratmaq kredosu həmişə ürəklərə asanca yol tapır, asanlıqla qavranılan bu təsirli düşmənçilik əks sinfə, başqa bir irqə, ayrı bir dinə də yönələ bilər, çünki fanatizm özünün dağıdıcı məşəlini çox asanlıqla nifrətdən alışıdır bilir. Erazm ideali kimi yalnız birləşdirici, ümumbəşəri, insansevər bir ideal rəqibin gözlərinin içinə dik baxmaq istəyən gəncləri, təbii ki, optik əyanilikdən məhrum edir, düşməni hər dəfə öz ölkəsinin sərhədlərindən qıraqda, mənsub olduğu dini cəmiyyətdən kənarında axtaran elementar seçkinlik fəxarətinin yaratdığı stimulu heç vaxt yarada bilmir. Buna görə də insanın əbədi narazılığını əsən küləyin istiqamətinə yönəldən ayrımcıl ideoloqların işi həmişə asan olur. Humanizm, nifrətin özünə heç cür yer tapa bilmədiyi Erazm təlimi özünün dözümlü çabalarını, qəhrəmansayağı baxanda, güclə seçilən uzaq bir məqsədə yönəldir və nə qədər ki mənəviyətə söykənən kübar ideal xülyası ilə yaşayan xalq formalaşmayıb, nə qədər ki Avropa milləti gerçəkləşməyib, həmin ideal qalır və qalacaqdır. Ona görə də idealistlər, insan təbiətinin biliciləri ilə yanaşı gələcək bəşəri anlaşmanın tərəfdarları həmişə dərk etməlidirlər ki, onların başladığı iş daima qaynar bir coşqunun irrasionallığının təhdidinə məruz qalır, onlar fədakarcasına və şüurlu şəkildə anlamalıdırlar ki, fanatizm daşqını zaman-zaman və təkrar-təkrar insani instinktin alt qatlarından poqquldayıb bütün bəndibərəni darmadağın edəcək: az qala, hər yeni nəsil belə bir böhranı yaşamalı olur, onda da onun mənəvi borcu daxili çəşqinliyə yol vermədən həmin böhranın öhdəsindən gəlməkdən ibarətdir.

Erazmın şəxsi faciəsi ondan ibarət idi ki, məhz bütün insanların ən qeyri-fanatiki, ən antifanatiki olan, o, ideyanın məhz ilk dəfə Avropaya qalibənə işıq saçdığı anda kütləvi milli-dini ehtirasın dünyaya indiyə qədər tanış olmayan ən vəhşi püskürtüsünə cəlb edildi. Ümumi götürdükdə, tariximizdə önəmli adlandırdığımız həmin sirlər xalq kütlələrinin canlı şüuruna gəlib çatmır. Hətta müharibənin nəhəng dalgaları da ötən yüzilliklərdə yalnız ayrı-ayrı xalqları, əyalətləri

əhatə edirdi və ümumi halda sosial, yaxud dini toqquşmalarda bu cür çaxnaşmalardan qıraqda qalıb siyasətçilərin ehtiraslarına tərəfsiz qəlblə tamaşa edə bilmək mütəfəkkirlərə müyəssər olurdu – buna ən bariz nümunə kimi Napoleon müharibələrinin hay-harayında öz daxili aləminə qapılıb gecəli-gündüzlü çalışan Geteni göstərmək olar. Hərdən isə, təbii ki, keçdiyimiz əsrlərdə, çox az hallarda, elə fırtınalı qarşılıqlı ziddiyyətlər yaranır ki, bütün dünya süzülmüş parça kimi iki yerə cırılır və bu nəhəng cırıq hər ölkədən, hər şəhərdən, hər evdən, hər ailədən, hər ürəkədən keçib-gedir. Belə olduqda, kütlələrin azman zorunun boğucu təzyiqi fərdi hər tərəfdən sıxır və heç nə kollektiv ağılsızlığa müqavimət göstərə bilmir, heç nə ondan xilas olmağı bacarmır; bu cür şahə qalxan dalğanın zərbəsi təhlükəsiz və tərəfsiz duruma imkan vermir. Dünyanın bu cür mükəmməl şəkildə iki cəbhəyə bölünməsi sosial, dini, digər mənəvi-nəzəri problemlə ziddiyyətlərin qızıqdırılması ilə alovlanma bilər, lakin onun hansı yanacaqda alışmasının fanatizm üçün prinsipcə əhəmiyyəti yoxdur; fanatizm yalnız alışdırmaq və körükləmək, qabağına bənd çəkilməmiş nifrətini boşaltmaq istəyir və məhz kütləvi dəliliyin dünya üçün bu cür qiyamət saatlarında müharibə iblisi ağıl zəncirini qırıb hüdudsuz bir coşqu ilə həmin dünyanın üstünə atılır.

Kütləvi ağılsızlığın və dünyanın parçalanmasının belə dəhşətli anlarında ayrı-ayrı adamların iradəsi müdafiəsiz qalır. Mütəfəkkir əbəs yerə baxışların xüsusi ayrıntısında xilas olmaq istəyir, zəmanə özü onu ya sağların, ya da solların dəstəsinə, bu və ya digər cəbhəyə, ideyaya, partiya qoşulmağa məcbur edir; belə vaxtlarda ağılsız cəbhələrdən, birtərəfli düşüncələrdən heç birini yaxına buraxmayıb orta mövqə tutan adamdan başqa, yüz minlərlə, milyonlarla mübarizlərdən heç biri cəsarətə, gücə və mənəvi qətiyyətə ehtiyac duymur. Erazmin da faciəsi elə burada başlayır. İlk alman islahatçısı¹ kimi (əslində, həm də yeganə islahatçı kimi, çünki başqaları daha çox inqilabçı idilər, nəinki islahatçı) o, ağılın hökmünə əsasən katolik kilsəsini yeniləşdirməyə çalışırdı; lakin tale ona, bu uzaqqörən

¹ “Alman islahatçısı” terminini Ş.Svayq təsadüfi işlətməmişdir. XV–XVI əsrlərdə indiki Niderlandda (Hollandiyada) yaşayan xalq alman xalqı sayılırdı və onlar da indiki almanlar kimi orta alman dilində danışırdılar.

mənəviyyat insanına, bu intibahçıya qarşı əməl insanını, inqilabçını, dumanlı alman xalq gücünün iblisənə tovlantısına uymuş Lüteri¹ göndərir. Erazmın qələmlə silahlanmış incə, yalın əllə çəkinə-çəkinə birləşdirməyə çalışdıqlarını doktor Martinin dəmir kəndli yumruğu bircə zərbə ilə darmadağın edir. Xristian Avropası bir neçə əsrlər üçün paramparça olub bölünür, katoliklər protestantlara, şimal-cənuba, germanlar romanlara qarşı; həmin vaxtlar almanın, qərb insanının bircə seçimi qalır: ya Papanın, ya da Lüterin tərəfdarı olmaq, ya katolik, ya da incilsəl təlim. Lakin Erazm – bu da onun ən təqdirəlayiq əməlidir! – zəmanəsinin başçıları arasında yeganə şəxs kimi kiminsə tərəfini saxlamaqdan imtina edir. Nə kilsənin tərəfini tutur, nə də İslahatçılığın, çünki hər ikisi ilə yaxından bağlı idi, incilsəl təlimə ona görə bağlanmışdı ki, özünün daxili inamı ilə onu istəyənlərdən birincisi olmuşdu, katolik kilsəsindən ona görə üzümlüşə bilmirdi ki, onda dağılan dünyanın son mənəvi vəhdətini görürdü. Lakin sağ da həddini aşır, sol da, sağda da fanatizm hökm sürür, solda da, odur ki dönməz antifanatik insan olan Erazm həddini aşanlara xidmət etmək istəmir, təkcə özünün daimi meyarlarına – ədalətə və tərəfsizliyə qulluq edir. Ümumbəşəri olanı, ümumi mədəni irsi bu davaqalmaqaldan xilas etmək üçün o, əbəs yerə vasitəçi kimi orta mövqe və bununla da ən qorxulu mövqe tutur, yalın əlləri ilə odla suyu qarışdırmağa, bir fanatiki digəri ilə barışdırmağa çalışır: mümkün-süz, elə buna görə də ikiqat əla bir cəhd! Hər iki düşərgədə əvvəlcə onun mövqeyini başa düşməzlər və mülayim danışdığına görə onu öz tərəflərinə çəkməyə ümid bəsləyirlər. Amma elə ki bu azad insanın yad fikrə ehtiram bəsləyib sitayiş etmədiyini və heç bir ehkama dəstək vermək istəmədiyini hər ikisi dərk edir, sağdan da, soldan da onun üstünə nifrət və kinayə yağdırırlar. Erazm heç bir tərəfə qoşulmadığına görə hər ikisi ilə üzülüşür: “*Quelflər*² üçün qibellinəm³, qibellinlər üçün *quelf*”. Protestant Lüter onun arxasınca ağır bir söyüş yağdırır,

¹ *Martin Lüter* (1483–1546) – alman protestantizminin banisi, fəlsəfə və ilahiyat professoru, Bibliyanın alman dilinə tərcüməsi ilə alman ədəbi dilinin banisi

² *Quelflər* – papalığın tərəfdarları və alman kayzerlərinin rəqibləri

³ *Qibellinlər* – Hoenstaufferlərin (Almaniyada kayzer sülaləsi) italyan tərəfdarları

katolik kilisə isə bütün kitablarını yenidən öz “İndeksinə”¹ daxil edir. Lakin bu və ya digər tərəfə keçmək üçün nə hədələr, nə də söyüşlər Erazmı təhrik edə bilər; “*nulli concedo*, – heç birinə aid olmaq istəmirəm”, özünün bu devizinə axıra qədər sadıq qalır, “*homo pro se*, – insan özü üçün”. Siyasətçilərlə, rəhbərlərlə və adamı birtərəfli iztiraba çəkən tovlayıcılarla müqayisədə Erazmın təsəvvür etdiyi sənətkarların, mənəviyyat insanlarının vəzifəsi ondan ibarət olmalıdır ki, onlar anlayın vasitəçi, həddini aşmayan, orta mövqə tutan adamlar olsunlar. Həmin adamlar heç bir cəbhəyə qoşulmamalı, əksinə, bütün azad fikrin ümumi düşməninə, istənilən fanatizmə qarşı çıxmalıdırlar; özü də düşmənin içində mübarizə aparmalıdırlar, çünki sənətkar bütün insanlıqla yalnız birgə dayanmağa məhkum deyil, həm də onlardan çox-çox ucada dayanmalıdır, *audessus de la méléé*²; hər cür həddəşməyə və istənilən dağıdıcı, mənasız nifrətə qarşı mübarizə aparmalıdır.

Erazmın tutduğu mövqeyi, onun bu qətiyyətsizliyini, yaxud daha yaxşı ifadə edilsin deyə, qətiyyət göstərmək istəməməsini müasirləri və ondan sonra gələnlər yüksək sadəliklə qorxaqlıq adlandırmış, özünü də aydın düşüncə ilə tərəddüd edən laqeyd insan, küləyin səmtinə yığılan adam kimi lağa qoymuşlar. Əslində isə: Erazm Vinkelrid³ kimi sinəsini açıb dünyaya qarşı dayanmamışdı, qorxunun nə olduğunu bilməyən belə qəhrəmanlıq onun peşəsi deyildi. Onu sındırmasınlar deyə və yenidən şaxə dayanmaq üçün ehtiyatla kənara əyilmiş, məcburiyyət qarşısında qalıb əl əsası kimi sağa-sola əsmişdi.

O, özünün müstəqillik inamını, milli *concedosunu*⁴ erməğançı kimi öyünə-öyünə özünə sipər edib gəzdirmirdi, əksinə, onu oğru fənəri kimi paltosunun altında gizlədirdi; kütləvi ağılsızlığın tüğyan etdiyi çağlarda hərdən küncdə-bucaqda gizləndirdi; lakin – ən önəmlisi də elə budur! – öz mənəvi xəzinəsini, bəşəri inancını zəmanəsinin nifrət burul-

¹ *İndeks librorum prohibitorum (lat.)* söz birləşməsinin birinci sözü. Birləşmə “Katolik kilisə tərəfindən yasaq edilmiş kitabların siyahısı” anlamındadır. Həmin siyahıdakı kitabları oxumaq üçün katolik kilisədən icazə almaq lazım gəlirdi.

² Savaşdan uca (*fr.*)

³ *Arnold/Erni Vinkelrid* – İsveçrə kralı və XIV əsr qəhrəmanı

⁴ Dinclik, rahatlıq; bərişçillik; mülayimlik (*lat.*)

ğanından sağ-salamat çıxara bilmədi ki, həmin közərən kiçik çıraqdan da Spinoza¹, Lessinq² və Volter³ öz məşəllərini yandıra bilməşdilər və hələ bütün gələcək avropalılar da yandıra biləcəklər. Öz mənəvi nəslinin yeganə övladı kimi Erazm hansısa bir klana yox, bütün bəşəriyyətə sadıq qalmışdır. O heç bir ordunun əsgəri olmadan, döyüş meydanından kənarında, hər iki tərəfin hücumlarına məruz qalaraq ölmüşdü, tək-tənha. Tək-tənha, lakin – bu da əsas məsələdir! – azad və sərbəst.

Tarix həmişə məğlublara qarşı ədalətsiz olur. O, həddini bilən insanları, vasitəçiləri və barışdırıcıları, insanlıq insanlarını sevmir. Onun sevimliləri ehtiras düşkünləri, öz həddini bilməyənlər, mənəviyyatın və əməlin cılğın avantüristləridir: insanlığın Erazm kimi sakit qulluqçusuna isə tarix nifrətlə çəpəki baxır. İntibahın nəhəng mənzərəsində Erazm arxa planda dayanır. Başqaları öz talelərini dramatik başa vururlar, öz dühaliqlarına və inanclarına mübtəla olanların hamısı məhv edilir: Hus⁴ alışan tonqalın alovunda boğulur, Savonarola⁵ Florensiyada yandırılır, Servet⁶ fanatik Kalvin tərəfindən oda atdırılır. Hərə öz faciəvi anını yaşayır: közərmiş kəlbətinlə Tomas Müntserin⁷ ətinə qoparırlar, Con Noksu⁸ özünün avarlı gəmisinə mıxlayırlar, ayaqlarını alman torpağına dirəyib ondan güc alan Lüter özünün “Başqa cür bacarmıram!” kəlməsi ilə imperatorun və imperiyanın qulağını batırır. Tomas Morun⁹ və Con Fişerin başlarını cəllad kötüyünün üstünə uzadırlar, təbərzinlə öldürülən Svinqlinin¹⁰

¹ *Benedikt Spinoza* (1632–1677) – hollandiyalı materialist-filosof

² *Qothold Efraym Lessinq* (1729–1781) – alman dramaturqu, incəsənət nəzəriyyəçisi, ədəbiyyat tənqidçisi

³ *Volter*, əsl adı: Mari Fransua Arye (1694–1778) – fransız yazıçısı və maarifçi-filosof

⁴ *Yan Hus* (1371–1415) – çex xalqının milli qəhrəmanı, çex İslahatçılığının ideoloqu

⁵ *Cirolamo Savonarola* (1452–1498) – Florensiyada dominikanlar monastirinin başçısı

⁶ *Migel Servet* (1509/11–1553) – ispan mütəfəkkiri, həkim. Kalvinin əmrinə əsasən tonqalda yandırılıb.

⁷ *Tomas Müntser* (1490–1525) – alman, inqilabçı, İslahatçılıqda kəndli-plebey hərəkatının rəhbəri və ideoloqu

⁸ *Con Noks* (1503/14–1572) – Şotlandiyada kalvinizmin təbliğatçısı

⁹ *Tomas Mor* (1478–1535) – ingilis, humanist, dövlət xadimi, Avropada utopik sosializmin banilərindən biri

¹⁰ *Ulrix Svinqli* (1484–1531) – İsveçrədə İslahatçılığın görkəmli nümayəndələrindən biri

cəsədi Kappel düzənliyində uzanıb qalır – hamısı da əzəmətli taleyə malik unudulmaz simalar, öz inanclarının vurğuları, coşqun şövqlü insanlar. Onların kürəklərində dini ağılsızlığın nəhs alovu dalğalanır, Kəndli müharibəsinin¹ viran qoyduğu qəsrlər hər bir fanatikin yanlış anladığı Məsihə bir asilikdir, dağıdılmış şəhərlər, Otuzillik², Yüzdillik³ müharibələrin viran qoyduğu malikanələr, qiyamət gününün bu mənzərələri yer üzündə güzəştə getmək istəməməyin ağılsızlığından göylərə şikayət edirlər. Bu fitnə-fəsadın tən ortasından isə kilsə savaşının kapitanlarından azca aralıda və onların hamısından yetərinə gen gəzən Erazmın yüngül qəm kölgəsi düşmüş nəcib siması boylanır. O heç bir işgəncə dirəyinə söykənmir, əlində qılınc tutmur, sifəti qaynar ehtirasdan əyilmir. Bunların əvəzində Holbayn⁴ tərəfindən çəkilib əbədləşdirilmiş göy və yaraşlıq gözlərini qaldırıb kütləvi ehtirasların bütün bu qatqarışlılığından irəliyə, heç də az düyünə düşməmiş zəmanəmizə baxır. Təmkinli bir məyusluq alınına kölgə salır, – ax, dünyanın bu əbədi stultiasını o, yaxşı tanıyır! – lakin dodaqlarında arxayınlığın yüngül, həzin bir təbəssümü oynayır. Bu təcrübəli insan gözəl bilir: bütün iztirabların sonu onların haçansa yorulub çəkilməsidir. İstənilən fanatizmin aqibəti öz-özünü qısnamaqla bitir. Səsini çıxarmayıb dözən əbədi ağıl isə arxaya çəkilmədən gözləyə bilər. Hərdən başqaları sərməst olub ayaqlarını yerə döyəndə o, səsini içinə salıb susmalıdır. Amma haçansa onun da vaxtı gəlir, mütləq gəlir.

Zəmanəyə baxış

XV əsrdən XVI əsrə keçid Avropanın tale anıdır və özünün dramatik zənginliyinə görə zəmanəmizlə müqayisə edilə bilər. Avropa birçə zərbə ilə dünya arenasına çıxır, ixtira ixtira dalınca gəlir və etinasızlıq, yaxud qorxaqlıq üzün-

¹ 1524–1526-cı illərdə alman kəndlilərinin feodallara qarşı apardığı dağıdıcı müharibə

² 1618–1648-ci illərdə İspaniya və habsburqlar hərbi bloku ilə antihabsburqlar arasında gedən müharibə

³ 1337–1453-cü illərdə ingilislərlə fransızlar arasında gedən müharibə

⁴ *Hans Holbayn* (1497/98–1543) – görkəmli alman rəssamı, İntibah nümayəndəsi. Rotterdamlı Erazmın bir neçə məşhur rəsmini çəkmişdir (1523 və 1535).

dən əsrlərlə itirdiyinə yeni dənizçilər nəslinin igidliyi nəticəsində cəmi bir neçə ilin ərzində nail olur. Rəqəmlər, elektrik saatında olduğu kimi, irəli sıçrayır: 1476-cı ildə Dias¹ ilk avropalı kimi Gözəl Ümid burnuna qədər gedib çıxa bilir, 1492-ci ildə Kolumb Amerikanı kəşf edir, 1497-ci ildə Sebastian Kabot² Labrador³, bununla da Amerika materikinə yetişir. Ağ irqin şüurunda yeni bir qitə peyda olur, Vasko da Qama⁴ Zənzibardan çıxıb Kəlküttəyə qədər gedir və Hindistana dəniz yolunu açır, 1500-cü ildə Kabral⁵ Braziliyanı kəşf edir, nəhayət, 1519–1522-ci illərdə Magellan⁶ təqdirəlayiq, şahənə bir iş görür, Yer kürəsi ətrafında insanın İspaniyadan başlayıb İspaniyada başa çatan ilk səyahətini edir. Bununla da Martin Behaymın⁷ 1490-cı ildə düzəltdiyi, düzəldilən kimi də antixristian hipoteza və dəli əsəri kimi məsxərəyə qoyulduğu “Yer alması”, ilk qlobus öz təsdiqini tapır, igidəxas bir əməl cəsur bir ideyaya güc verir. Bir gecənin içində düşünən bəşəriyyət üçün indiyə qədər özü də bilmədən *terra incognita*⁸ hesab edilən, üzərində ulduzlar aləminin qısıla-qısıla dolaşdığı bu yumru top tanışlıq və dərk üçün açılıb gerçəkliyə çevrilir, indiyə qədər əsətir sonsuzluğu ilə dalğalanan mavi səhra – dəniz ölçülən və ölçülə bilən, bəşəriyyətə xidmət edən ünsürə çevrilir. Bircə sıçrayışla Avropanın şücaəti baş qaldırır, bu qitə kosmosun kəşfi yolundakı çılğın yarışda daha fasilə də tanımır, heç nəfəsini də dərmir. Kadis⁹, yaxud Lissabon toplan vətənə dönən qaleonu¹⁰ hər dəfə “Xoşgəldin”lə salamlayanda, yeni tapılmış ölkələr barədə olan məlumatları dinləmək,

¹ Bartolomey Dias (1450–1500) – ispan dəniz səyyahı

² Sebastian Kabot (≈1475–1557) – italyan dəniz səyyahı, 1497 və 1498-ci illərdə atası Covanni Kabotun Şimali Amerika səyahətlərinin iştirakçısı.

³ Labrador – Şimali Amerikanın şimal-şərq hissəsi, Kanadada yarımada.

⁴ Vasko da Qama (1469–1527) – portuqaliyalı dəniz səyyahı

⁵ Kabral Pedru Alvarış (≈1467/68 – ≈1500) – portuqaliyalı dəniz səyyahı, Hindistana ticarət səyahətinə çıxmış, sonra kursu dəyişərək, Braziliyaya gedib-çixmışdır.

⁶ Magellan Fernan (≈1480–1521) – Yer kürəsinə dövrə vuran ilk dəniz səyyahı

⁷ Martin Behaym (1459–1507) – alman coğrafiyaçısı, 1492-ci ildə yer səthini təsvir edən ilk qlobusu yaratmışdır.

⁸ Naməlum torpaq (*lat.*)

⁹ Kadis – cənubi İspaniyada liman şəhəri

¹⁰ Qaleon – üçdörlü hərbi və ticarət gəmisi

İndiyə qədər görmədikləri quşlara, heyvanlara və insanlara vurğunluqla tamaşa etmək üçün xəbər aclığı çəkən kütlə limana axışır; adamlar qızdırma içində gümüş və qızıl toparlarını gözdən keçirir, insanların mənəvi igidliyi sayəsində bir gecənin içində bütün dünyanın mərkəzinə və ağasına çevrilmiş Avropadan dörd bir yana xəbərlər yayılır. Elə həmin vaxt Kopernik¹ qəfildən işıqlanan Yer kürəsinin başı üstündəki ulduzların bəşəriyyətə qaranlıq olan yollarını araşdırır və bu yeni biliklərin hamısını təzəcə ixtira edilmiş kitab nəşri İndiyə qədər görünməmiş bir sürətlə Avropanın ən ucqar şəhərlərinə və ən unudulmuş nöqtələrinə çatdırır: tarixində ilk dəfə olaraq Avropa insanları xoşbəxt edən və onların rifahını yüksəldən kollektiv yaşantının şahidi olur. Vur-tut bircə nəslin yaşadığı ömür müddətində insanların həyata baxışının ilkin ünsürləri, zaman və məkan tamam ayrı meyarlar və dəyərlər qazanır – bizim əsrimiz də telefon, radio, avtomobil və təyyarələr vasitəsilə qəfil təqdim olunan məkan və zaman qısalığının köməyi sayəsində, həyat ritminin kəşf və ixtiraları nəticəsində elə onun kimi yenidən dəyərləndirmənin şahidi olmuşdur.

Zahiri aləmin bu cür qəfil genişlənməsi, təbii ki, eynən mənəviyyat aləmində də eyni sürətli dönüşə səbəb olmalıdır. Hər bir fərd istər-istəməz başqa ölçülərdə düşünməyə, hərəkət edib yaşamağa məhkumdur; lakin beyin zorla qavranılan dəyişikliyə uyğunlaşana qədər duyğular dəyişir – mənəviyyat öz meyarlarını qəflətən itirirsə, İndiyə qədər dəyişməz saydığı bütün norma və formalar kabustək ayaqları altından sürüşüb yox olursa, yarısı qorxudan, yarısı təşəbbüs səndirləmələrindən ibarət olan çarəsiz bir çəşqinlik yaranır. İndiyə qədər bəlli olanların hamısı bircə gecənin içində şübhə altına alınır, dünənkilərin hamısına min ilin köhnəsi kimi baxılır, onlara ömürlərini başa vurmuşlar kimi yanaşılır, iyirmi nəslin toxunulmaz fətişi sayılan Ptolemey² xəritəsi Kolumb və Magellanın sayəsində uşaqların rixəndinə çevrilir, min illərdən bəri müqəddəs sayılıb üzləri köçürülən və səhvsiz hesab edilən cahanşünaslıq

¹ *Nikolay Kopernik* (1473–1543) – polyak astronom, dünyanın heliosentrik sisteminin yaradıcısı

² *Ptolemey Klavdiy* (e.ə. ≈160–≈90) – qədim yunan astronomu, dünyanın geosentrik sisteminin yaradıcısı

(kosmoqoniya), astronomiya, həndəsə, təbabət, riyaziyyat vaxtıkeçmiş və yararsız sayılır, yeni çağın qaynar nəfəsinin müqabilində keçmişdə olanların hamısı solub getmiş hesab edilir. İndi hər cür şərhə, hər cür müzakirəyə son qoyulur, keçmiş şəxsiyyətlərin hamısı dağıdılmış sitayiş allahları kimi uçub-tökülür, sxolastikanın kağız qüllələri aşib darmadağın olur, sərbəst baxış bucağı yaranır. Avropa cisminin qəfil qanaxmasından biliyə və elmə mənəvi qızdırma sirayət edir. İndiyə qədər sakit gediş mərhələsini yaşamış inkişaf tempi həmin qızdırmadan qaynar bir impuls qazanır, mövcud olan hər şey, sanki, yeraltı bir təkanla hərəkətə gəlir. Orta əsrlərdən qalma nizam-düzenlər yenidən qruplaşdırılır, bəziləri qalxır, bəziləri isə enir: cəngavərlik məhvə gedir, şəhərlər inkişaf edir, kəndli təbəqə kasıblayır, okean qızılına gübrəyə çevrilməsi sayəsində ticarət və dəbdəbəli həyat tropik bir güclə çiçəklənir. Cəmiyyətdə qızcırma get-gedə güclənir, texnikanın sürətli inkişafı, eyni zamanda, onun qəfil təşkili və səmərələşməsi nəticəsində eynən bizim çağlarda olduğu kimi, sosial qruplaşma bütövləşib axına düşür; bəşəriyyəti öz nailiyyətləri içində boğan, bununla da köhnə vəziyyətinə qayıtmaq üçün onu bütün gücünü sərf etməyə məcbur edən tipik anlardan biri yetişir.

İnsan həyatının bütün sahələri, hətta ayrı vaxtlarda zamanın fırtınalarına duruş gətirən ən alt qat da – dini qat – bu möhtəşəm əsrlər və ələmlər qovuşuğunda kökündən laxlayır. Katolik kilsəsi tərəfindən donuq qəlibə salınmış ehkam köklü qaya kimi bütün fırtınalara duruş gətirir və bu nəhəng, inamlı itaət, eyni zamanda, orta əsrlərin əlamətinə çevrilir. Yuxarı başa yalnız avtoritet qoyulur, aşağı təbəqədən yalnız mütilik tələb olunur, insanlığın müqəddəs sözə mütiliyi, dini gerçəkliyə heç bir şübhə ola bilməyən mütilik; müqavimət olan yerdə isə kilsə özünün müdafiə gücünü göstərir: mürtədlik qorxusu kralların qılınclarını sındırır, asilərin nəfəsini durdurur. Xalqları, tayfaları, irqləri və sinifləri – onlar bir-birilərinə qarşı nə qədər yad və yağlı olsalar da – bu dözülməz itaət, bu boyunəymə, bu kor-koranə inam bir yerdə birləşdirir. Qərb insanının orta əsrlərdə bircə mənəviyyəti vardı və bu mənəviyyət katolik mənəviyyəti idi. Avropa kilsənin ağışında uyuyurdu,

hərdən mistik rüyalarla yuxudan ayılıb həyəcanlansa da, fəqət uyuyurdu, hər cür gerçəklik və elm arzusu ona yad idi. İndi birinci dəfədir narahatlıq Qərb qəlbini ehtizaza gətirməyə başlayır: Yer kürəsinin sirlərinə izah tapılırsa, niyə ilahi sirlərə tapılmasın? Başlarını itaətkarcasına aşağı salıb diz çökənlərdən bəziləri yerlərindən qalxıb sorğudolu nəzərlərlə irəliyə baxır, itaətin əvəzinə onlara yeni düşüncə və sorğu cəsarəti gəlir və yad dənizlərin cəsur macəraları ilə, Kolumb, Pissarro, Magellanla sonsuzluğa can atan mənəviyyat istilaçılarının nəslı yaranır. Əsrlərdən bəri tıxaclı şüşədə qaldığı kimi, ehkamda qapanıb qalan dini zorakılıq efir təkı uçub bayıra çıxır, dini məbədlərdən xalqın içərilərinə axır, bu sonuncu sahədə də dünya yeniləşmək və dəyişmək istəyir. Qalibənə sınaqdan çıxmış özünə inamın sayəsində XVI əsrin insanı artıq özünü ilahi mərhəmətin şəbnəminə can atan iradəsiz, cılız toz zərrəsi saymır, əksinə, özünü hadisələrin mərkəzi, dünyanın aparıcı qüvvəsi hesab edir; itaət və zülmət birdən-birə özünüdərkə çevrilir ki, onun da ən duyğulu və əbədi nəşəsini biz "intibah" sözü ilə ifadə edirik və belə olduqda ruhani müəllimin yerinə mənəviyyat müəllimi, kilsənin yerinə elm keçir. Elə burada da ən yüksək avtoritetlərdən biri sınır, ya da ən azı, laxlantıya uğrayır, orta əsrlərin itaətkar dinməz insanlığının sonu yetişir, əvvəlkinin inam gətirib ibadət etdiyi kimi, eyni dini cəhdlə dərinə varıb araşdıran yeni bir avtoritet yaranır. Elmə həvəs monastırlardan Avropa ölkələrinin hamısında eyni vaxtda meydana gələn universitetlərə, azad elmin dayaq qəsrlərinə keçir. Şairlər, mütəfəkkirlər, filosoflar, insan qəlbının bütün sirlərinin biliciləri və araşdırıcıları üçün meydan açılır, mənəviyyat öz gücünü ayrı qəliblərə tökür; ruhani vasitəçi olmadan humanizm ilahiliyi insanlara qaytarmağa çalışır və əvvəlcə tək-tək, sonra kütlənin əminliyindən güc alaraq İslahatçılığın böyük bəşəri-tarixi tələbatı baş qaldırır.

Zamanın dönüşünə çevrilmiş əsr dəyişikliyi əvəzsiz bir andır: Avropa bir göz qırpımında həm ürək, həm ruh, həm iradə, həm də istək qazanır. Özündə güc toplayaraq özünü bir tam kimi hiss edir, bu tamdan da hələlik aydın olmayan bir haray dəyişkənlik tələb edir. Gözəl zaman yetişir, ölkələrdə narahatlıq qıqcırır, tuncıxan qorxu və səbirsizlik qəlb-

lərə dolur və bütün bunların başı üstündən azadlığa çıxaran, son məqsədə aparən sözün yeganə tutqun pıçiltısı dalğalanıb titrəyir: dünyanı təzələmək insan ruhuna ya indi hakim kəsilməlidir, ya da heç vaxt.

Nisgilli cavanlıq

Bütün dünyanın övladı, ümumbəşəri dahinin əvəzsiz simvolu olan Erazmın nə vətəni vardı, nə əsl ata yurdu; müəyyən mənada havasız məkanda dünyaya göz açmışdı. Dünya şöhrəti qazandırdığı Rotterdamlı Erazm adını nə atababalarından, nə də ulularından miras almışdı, sadəcə, götürmə addır, bütün ömrü boyu danışdığı dil doğma holland dili yox, sonradan öyrəndiyi latın dili olmuşdur. Doğulduğu gün və doğuluş olayı qərribə bir dumanlığa bürünmüşdür; doğulduğu adi 1466-cı ildən başqa heç nəyi bilmirik. Bu cür dumanlı gizlənlərdə Erazm heç də az günahkar deyil, çünki özünün doğuluşundan danışmağı xoşlamazdı, çünki bic doğulmuş uşaq idi və üstəlik, ən pisi də – ruhani törəməsi idi, “*ex illicito et ut timet incesto damnatoque coitu genitis*”¹ (Çarlz Ridin² məşhur romanı “Monastır və yurd” da Erazmın uşaqlığından şövqlə yazdıqları, əlbəttə ki, uydurmadır). Valideynləri dünyadan tez köçür və qohumlar, təbii ki, bu bicəngədən imkanca yaxa qurtarmağa tələsirlər; xoşbəxtlikdən istedadlı bir oğlanı özünə götürməyə kilsə həmişə hazırdır. Doqquzyaşlı Deziderius³ (əslində: arzuolunmaz) Deventer kilsə məktəbinə, sonralar isə Hertogenboşa göndərilir: 1487-ci ildə o, Steyn Auqustin monastırına daxil olur, heç də dinə olan həvəsindən yox, yalnız ona görə ki, həmin monastır ölkənin ən yaxşı klassik kitabxanasına malik idi: 1488-ci ildə orada rahib andı içir. Lakin həmin monastır illərində alovlu qəlbini möminlik yolunda qaliblər cərgəsinə çıxmaq üçün verdiyini heç nəyə söykəyib söyləmək olmaz, məktublarından öyrənmək olur ki, ən çox incəsənətə, latındilli ədəbiyyata və rəssamlığa

¹ Haramzadə və özünün də necə qorxdığı kimi, haram qanlı cinayət ünsürlərindən törənmiş (*lat.*)

² Çarlz Rid (1814–1884) – ingilis yazıçısı

³ Latın kəlməsi “Deziderius” yunan sözü “Erazm”ın sinonimidir, mənası “sevimli; arzuolunan” deməkdir.

maraq göstərib. Bununla belə, 1492-ci ildə şəxsən Ütrent¹ yepiskopunun əlindən keşiş rütbəsini alır.

Sağlığında həmin keşiş libasında Erazmı çox az adam görüb; hər dəfə yada salmaqda çətinlik çəkilir ki, azad düşüncəli və yazılarında tərəf saxlamayan bu insan ölüm anına qədər haçansa hansısa ruhani silkinə mənsub olubmu. Lakin Erazm onu sıxıb əzən hər şeyi nəzərə çarpmadan yüngülcə özündən uzaqlaşdırmaq və istənilən libasda, istənilən təzyiq altında öz daxili azadlığını qoruyub saxlamaq bacarığına malik idi. Yüksək hiyləgərliklə hər iki papadan keşiş cübbəsini geyməməyə razılıq almışdı, pasxa pəhrizindən sağlamlıq kağızı ilə azad olmuşdu və vəzifəcə özündən böyüklərin hər cür xahiş, xəbərdarlıq, hətta hədələrinə baxmayaraq, bircə gün də monastıra geri qayıtmamışdı.

30

Bununla da xarakterinin önəmli, bəlkə də, ən vacib cizgilərindən biri açılır: Erazm heç nəyə və heç kimə bağlanmaq istəmir. Heç bir füstün², heç bir hökmdarın ağıllığını, hətta Allahın rəbbiliyini belə uzun müddətə öz üzərinə götürmək istəmir, təbiətinin daxili sərbəstlik tələbatının istəyi ilə o, azad yaşamaq və heç kimə təbəəlik etməməlidir. Daxilən heç vaxt vəzifəcə özündən böyük adamı tanımayıb, özünü heç bir saraya, heç bir universitetə, heç bir peşəyə, heç bir monastıra, heç bir kilsəyə, heç bir şəhərə borclu saymayıb və ruhi azadlığı kimi ömrü boyu öz mənəvi azadlığını da səssiz və qaba israrla müdafiə edib.

Xarakterinin bu önəmli cizgisinə üzvi şəkildə ikincisi də qoşulur: Erazm müstəqillik fanatiki olsa da, heç cür üsyankar və inqilabçı deyil. Əksinə, bütün açıq münaqişələri qovub özündən uzaqlaşdırır, ağıllı taktikaçı kimi dünya iqtidarlarına və iqtidar sahiblərinə qarşı hər cür yararsız müqavimətdən yan ötür. Onlara qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə onlarla ittifaqa girir, öz müstəqilliyinə mübarizə yolu ilə yetişmək əvəzinə, həmin müstəqilliyi hiylə ilə əldə etməyə çalışır; ona dar gəlib ruhunu həddən artıq sıxdığına görə Lüterdən fərqli olaraq Auqustin cübbəsini³ cəsarətlə əynin-

¹ *Ütrent* (Utrecht) – indiki Hollandiyada əyalət paytaxtı

² *Fürst* – Almaniya mərkəzləşmiş dövlət yaranana qədər mövcud olmuş ərazi dövlət başçısı. Bizdəki “xan” tituluna uyğun gəlir

³ *Auqustin cübbəsi* – Auqustin monastırının rahiblərinin geydiyi paltar. *Auqustin monastırı* – XIII əsrin ortalarında İtaliyada əsası qoyulmuş orden. Banisi Xoşbəxt Auqustinin adı ilə adlandırılmışdır

dən çıxarıb atmır; onu səsə-küyə salmadan əldə etdiyi razılığa əsasən kirmişcə soyunub yerə qoyur: öz yerlisi Hiyləgər Tülkünün¹ layiqli şagirdi kimi azadlığına qarşı qoyulan istənilən tələdən yırtıb çıxır. Haçansa qəhrəman olmaq üçün həddən artıq ehtiyatla, şəxsiyyətinin inkişafına ehtiyac duyduğu şeylərə bəşəriyyətin zəif cəhətlərinə hesablanmış aydın ruhu ilə nail olur: həyatının formalaşmasındakı müstəqillik uğrunda apardığı daimi savaşa cəsəreti ilə yox, psixologiyası ilə qalib gəlir.

Fəqət onun həyatı azad və müstəqil qurmaq bacarığı (hər bir sənətkar üçün ən çətin bacarıq) gərək mütləq öyrənilsin. Erazmın keçdiyi məktəb sərt və uzunömürlü idi. Hələ iyirmi altı yaş olanda dərəcəyə gətirilməsinə və dardüşüncəliyinə dözə bilmədiyi monastırdan uzaqlaşır. Lakin – diplomatik çevikliyinə ilk sınağı! – öz canını andına vəfasız rahib kimi başçılarından qurtarmır, əksinə, gizli danışıqlardan sonra Kambray yepiskopunun sərəncamına keçir ki, İtaliya səfərində latın dilini mükəmməl bilən katib kimi onu müşayiət etsin; Kolumbun Amerikanı kəşf etdiyi ildə “monastır dustağı” da Avropanı, özünün gələcək dünyasını kəşf edir. Xoşbəxtlikdən yepiskop səfərini ləngidir, buna görə də Erazm həyatından ürəyincə həzz almağa kifayət qədər vaxt qazanır, daha messe² oxumalı olmur, böyük və zəngin masanın arxasında oturub ağıllı adamlarla tanış olmağa, latın dilində yazmış kilsə klassiklərini coşqu ilə öyrənməyə, bundan başqa, özünün “Antibarbarlar” adlı dialoqunu yazmağa imkan qazanır: onun bu ilk əsərinin adı, əslində, bütün kitablarının üz qabığında yazıla bilərdi. Özü də bilmədən o, savadsızlığa, ağılsızlığa və ənənəvi təkəbbürə qarşı həyatının böyük yürüşünü başlayır, özünəxas davranış tərzlərini cilalayaraq, öz biliklərini artıraraq; amma təəssüf ki, Kambray yepiskopu Romaya səyahətini təxirə salır və həmin gözəl çağlara son qoyulması olur, latın dilini mükəmməl bilən katibə daha ehtiyac qalmır. Himayəyə götürülmüş rahib Erazm, əslində, gərək geriye – öz monastırına qayıdaydı. Amma indi, azadlığın şirin zəhərini bir dəfə dadandan sonra heç vaxt ondan əl götürmək istəmir. İlahi elmin yüksək

¹ *Hiyləgər Tülkü* (der Reineke Fuchs) – almanların və niderlandlıların ortaq nağılının baş qəhrəmanı

² *Messe* – xristianlıqda ibadət duası

dərəcəsinə yetişmək həvəsini içində boğa bilməmək istəyini monastır qorxusundan irəli gələn bütün ehtirası və enerjisi, eyni zamanda, yetərinə yetişmiş psixoloq bacarığı ilə bu xoşməramlı yepiskopa çatdırıb xahiş edir ki, onu təqaüdlə Parisə göndərsin, o da orada ilahiyyat elmləri doktoru dərəcəsinə qazana bilsin. Axır ki, yepiskop ona öz xeyirduasını və Erazm üçün daha vacib olan təqaüd adına arıq bir pul kisəsi verir; monastırın başçısı bu dönüyün qayıdışını əbəs yerə gözləyir, bununla belə, illərlə, on illərlə onu gözləməyə öyrəşəcək, çünki Erazm rahiblikdən və istənilən digər zorakılıqdan qazandığı azadlığı bütün ömrü boyu özü özbaşına uzatmışdı.

* * *

32

Kambray yepiskopu gənc ruhani tələbəyə adi yardımdan birini edir. Lakin bu yardım otuzyaşlı bir adam üçün həddən artıq cüzi tələbə təqaüdü sayıldığından Erazm xəsis sponsoru acı kinayə ilə qamçılıyıb, onun adını antimesenat¹ qoyur. Azadlığa tez alışmış və yepiskop masasında erkələnmiş bu adam özünün asketik düzəni və kilsə rəhbərliyinə xas ciddiliyi ilə onun ürəyincə olmayan *domus pauperum*²-də, bədnam Montequ Kollegiyasında³ özünü alçaldılmış sayır. Latın məhəlləsində, San-Mişel təpəliyində (təqribən, bugünkü Panteonda) yerləşən bu mənəviyyat dustaqxanası dünyəvi tanış-bilişin çılğın çabasını, həyat eşqi ilə alışıb-yanan bu cavan tələbənin üzünə büsbütün bağlayır: gözəl gəncliyinin bu ilahiyyat dustaqxanasından o, cəza çağları kimi söhbət açır. Gigiyena barədə şaşırıdıcı dərəcədə indiki təsəvvürlərə malik olan Erazm öz məktublarında bir gileydən digərinə keçir: yataq otaqları xəstəlik yuvasıdır, divarlar bumbuzdur, ala-bula boya çəkilib, ayaqyoluna yaxınlığı aşkar hiss olunur, heç kim xəstələnmədən, ya da ölmədən bu "Sirkə Kollegiyasında"⁴ yaşaya bilməz. Yeməklər də ürəyincə deyil, yumurta, yaxud ət iylənib, şərab turşu-

¹ *Antimesenat* – Mesenatın əksi. Mesenat – e.ə. I əsrdə yaşamış romalı siyasi xadim, elm və sənət himayədarı, adı sonradan ümumi ada çevrilmiş və "xeyriyyəçi" anlamını bildirməkdədir.

² Kasıblar evi (*lat.*)

³ *Montequ Kollegiyası* – Parisin digər kollegiyaları arasında ciddiliyinə görə seçilən monastır tipli qapalı tədris ocağı

⁴ Kollegiyanın latınca adı "Collegium Montis acuti" olub və burada "acetum" sözü "sirkə" deməkdir.

yub, gecə, az qala, həşəratlara qarşı şərəfsiz mübarizələrdə keçir. Sonralar o, özünün “Söhbətlər”ində lağa qoyur:

“Monteqüyə gəlirsən? Şübhəsiz, başından dəfnə çələngi basmış?”

“Xeyr, bit-birə basıb”.

Həmin dövrün monastır tərbiyəsi heç də cismani cəzadan xali deyildi, lakin iradə tərbiyəsi naminə eyni yurdda iyirmi il dalbadal şallaq və çubuq cəzasına dözən fanatik asket Loyoladan¹ fərqli olaraq Erazmın əsəbi və azad təbiəti cismani cəzaya müqavimət göstərir. Deyilən dərslərdən də zəhləsi gedir: tezliklə o, ölüb-getmiş formalizmə, cəfəng talmudçuluğa² və bicliyə malik sxolastikaya dərindən bələd olur, içindəki sənətkar ruhu – sonradan gələn Rable³ kimi heyrətamiz şuxluqla yox, eyni dərəcəli nifrətlə – bu prokrust lojasında⁴ mənəviyyatın zorlanmasına qarşı üsyana qalxır:

“Haçansa muzanı və qəməzəni bircə kərə dadan kəs bu elmin sirlərinə yetişə bilməz. *Bonal litterae*⁵-dən əldə etdiklərinin hamısını gerek burada itirəsən və Helikonun⁶ çeşməsindən içdiklərini geri qaytarasan. Əlimdən gələni edirəm ki, bircə latın kəlməsini də, bircə xoş sözü də, yaxud mənəvi zənginlik barədə bircə eyhamı da dilimə gətirməyim və böyük nailiyyətlər qazanıram, çox güman ki, onlar haçansa məni özlərininki sayacaqlar”.

Nəhayət, cismin və ruhun bu mənfur katorqasından ilahiyyat elmləri doktoru elmi dərəcəsiyindən imtina edərək canını qurtarmağa xəstəliyi ona çoxdan arzuladığı bəhanəni verir. Doğrudur, Erazm qısa istirahətdən sonra Parisə qayıdır, amma daha “Sirkə Koloniyasına”, “Collyge

¹ *Fon Loyola İgnatius* (≈1491–1556) – ispan zadəganı, fanatik katolik, yezuitlər ordeninin banisi. Orden 1534-cü ildə təsis edilmiş, 1540-cı ildə papa tərəfindən təsdiqlənmişdir. Yezuitlər ordeni Həzrəti İsanın yunanca adına istinadən (Yezu) yaradılıb və əslində, İsa Cəmiyyətinin üzvləri deməkdir.

² *Talmudçuluq* – Ulu Öyüdə əsasən iudaizm təliminin başlıca kitabı olan Talmudu – müseviliyin ehkamlar toplusunu – öyrənmə yolu. Talmudçuluqda bədəni dala-qabağa yırğalayaraq dini ehkamları mahiyyətinə varmadan əzbərləyirlər.

³ *Rable* (Rabelais [ra'ble:] François (≈1494–1553) – fransız yazıçısı, humanist

⁴ *Prokrust lojası* – yunan mitologiyasında “işgəncə yatağı”

⁵ *Belağət*

⁶ *Helikon* – Beotiyada dağ. Əsatirə görə, sənətin himayədarları olan muzalar orada məskunlaşmışlar. Peqasın qanaqlı atının nalından fəvvarə vuran ilham çeşməsi Hippokren də burada imiş.

vinaigre"yə yox. O, evlərdə müəllimlik edərək imkanlı alman və ingilis uşaqlarına dərs deyir: sənətkar azadlığı ruhani simasında baş qaldırır.

* * *

34

Lakin yarımçıq orta əsrlər aləmində mənəviyyat insanı üçün azadlıq hələ nəzərdə tutulmur. Aydın görünən pillələrə düzülərək bütün zümrələr bir-birindən ayrılır, dünyəvi və dini ağalar, ruhanilər, tacirlər, əsgərlər, məmurlar, sənətkarlar, kəndlilər; hər bir zümrə özünə qapanmış və istənilən müdaxiləyə qarşı əməllicə siperlənmişdir. Yaradıcı mənəviyyat insanı olan alimlər, azad sənətkarlar, musiqiçilər üçün bu dünya düzənində yer tapılmır, çünki sonrakı dövrlərdə sənətkara azadlıq bəxş edən qonorarlar hələlik meydana gəlməyib. Mənəviyyat insanına bu hakim zümrələrdən birinə xidmət etməkdən başqa ayrı seçim qalmır, o ya ağaların, ya da Allahın xidmətində durmalıdır. Sənət hələlik müstəqil hökmə malik olmadığına görə sənət adamı hakimiyət sahibləri yanında mərhəmət axtarmalı, mərhəmətli ağanın mərhəmət dilənçisinə çevrilməli, orada dilənçi payı, burada təqaüd diləməli, Mosart və Haydn zəmanəsinə qədər digər qulluqçuların ümumi cərgəsində baş əyməli olur. Acından ölmək istəmirsə, ithaflarla lovğalara yarınmalı, qorxaqları pamfletlərlə ürkütməli, diləknamələrlə varlıların zəhləsini tökməlidir, gündəlik ruzi uğrunda istər bir himayədarla, istərsə də çoxları ilə aparılan bu şərəfsiz mübarizə ləyaqətsiz və etibarsız olmaqla yanaşı, hər an təzələnilir. Sənətkarların on, bəlkə də, iyirmi nəslə beləcə yaşamışdır, Valter von der Fogelvydedən¹ tutmuş öz sənətkar hüququnu ilk dəfə iqtidar sahiblərindən amirənə şəkildə tələb edib alan Beethovenə qədər. Hər halda, bu cür alçalma, bu cür kiçilmə, bu cür təzim zəkali və ironiyalı Erazm mənəviyyatı üçün o qədər də böyük qurban sayılmır. İctimai aləmin yalan oyununu o, hələ erkən yaşlarından görüb tanıyır; üsyankar təbiətə malik olmadığına görə həmin aləmin işlək qanunlarını gileysiz-filansız qəbul edir və gücünü ona sərf edir ki, çevik bir hərəkətlə onları yarıb keçsin, ya da yanlarından ötsün. Ancaq onun uğur yolu yetərinəcə ləng və həsəd

¹ *Valter von der Fogelvyde* (≈1170–≈1230) – əslən Avstriyadan olan lirik şair

aparılması olmur: ömrünün əllinci ilinə – iqtidar sahibləri onu öz tərəflərinə çəkməyə çalışsana, papalar və islahatçılar yalvarışla ona müraciət edəne, nəşirlər ona rahatlıq verməyəne və evinə hədiyyə göndərməyi varlılar özləri üçün şərəf sayana – qədər Erazm ona verilən sədəqə ilə, az qala, dilənib aldığı ruzi ilə dolanır. Yaşının çal vaxtında da o təzim etməli, baş endirməli olur: müti ithaflarının, sığallı yazılarının sayı-hesabı bilinmir, məktublarının böyük bir hissəsini belə yazılar təşkil edir və bir yerə cəmləşərək onlar ürəyi istəyənlər üçün klassik məktub toplusu ola bilərdi, çünki onlarda dilənçiliyin nə qədər istəsən hiylə və biclikləri var! Lakin təəssüf doğuran bu xarakter çatışmazlığının arxasında onun müstəqilliyə can atan qətiyyətli və əzəmətli iradəsi gizlənilir. Əsərlərində əqidəsinə sadıq qalmaq üçün Erazm məktublarında yarıdır. Daim hədiyyələr alır, ancaq heç vaxt satılmır, onu uzun müddət hansısa əlahiddə bir şəxsə bağlaya biləcək hər şeyi rədd edir. Onlarca universitetin öz kafedralarına bağlamaq istədiyi beynəlxalq əhəmiyyətli məşhur alim olmasına baxmayaraq, nəşriyyatların birində, Venesiyadakı “Aldus”¹ nəşriyyatında adi korrektor işləməyə üstünlük verir, ya da ağızlarından süd iyi gələn ingilis aristokratlarının repititoru və tərbiyəçisi, yaxud da varlı tanışlarının qanını soran adi insana çevrilir, bunların da hamısını ta o vaxta qədər edir ki, onlardan bezməyib, özü də heç vaxt hansısa məkanda uzun müddətə yox. Azadlığa can atan bu ısrarlı və qətiyyətli iradə, bu heç kimə qul olmaq istəməmək Erazmı ömrü boyu köçəriyə çevirir. Zəmanəsinin alimləri arasında o, daima bütün ölkələrdə – gah Hollandiyada, gah İngiltərədə, gah İtaliyada, gah Almaniya və İsveçrədə – səyyahlıq edir və ya hansısa səyyaha qoşulur, heç vaxt tam ehtiyac içində olmadan, heç vaxt tam zənginlik içində üzmədən, həmişə Bethoven kimi “havada dolanaraq”; ancaq bu köçərilik, bu sərgərdanlıq onun filosof təbiəti üçün evdən də, yurddan da üstün olmuşdur. Həmişəlik və ömürlük yepiskop qısa zaman üçün yepiskop katibi, hansısa fürstün həşəmətli işlər müdiri olmaq-dansa, bir ovuc dukata onun fürsətli məşvərətçisi olmaq min qat yaxşıdır. Özünün daxili instinktinə söykənərək bu

¹ *Aldus* (Ald Manusi, 1549–1515) – venesiyalı məşhur nəşir, “Aldion” nəşriyyatının banisi

mənəviyyat adamı heç bir karyeranı yaxına buraxmır: istənilən qüdrətin kölgəsində, istənilən məsuliyyətdən kənar fəaliyyət göstərmək, səssiz bir otaqda gözəl kitablar oxumaq və öz kitablarını yazmaq, heç kimin amiri və heç kimin təbəəsi olmamaq – Erazmın əsl həyat ideali bunlar olmuşdur. Bu mənəvi azadlığın naminə o çox qaranlıq, hətta əyri yollara düşür, lakin həmin yolların hamısı eyni daxili məqsədə yönəlir: sənətinin, həyatının mənəvi azadlığına.

36

Yalnız otuz yaşı olanda Erazm özüne yaxın bir çevrə tapır. İndiyə qədər o, qaranlıq monastır otaqlarında, dardüşüncəli plebeylərin arasında yaşamışdı. Seminariyanın sərt qayda-qanunu və sxolastikanın mənəvi qolburması onun incə, həssas və ayıq əsəbləri üçün əsl işgəncə olmuşdur; onun uzağa tuşlanan mənəviyyatı bu dar çərçivədə inkişaf edə bilməzdi. Lakin dünya haqqında elm və azadlıq təşnəsini ona bəxş etmək üçün bu duzluluq, bu acılıq, bəlkə də, ona lazım idi, çünki ömrü boyu məşəqqətlərə düşər olmuş bu insan həmin tərbiyə nəticəsində dardüşüncəli məhdudiyətə, ehkama çevrilmiş birtərəfliyə, hər cür qəddarlığa və amiranəliyə qeyri-insani təzahür kimi nifrət etməyi öyrənmişdi – Erazm Rotterdamlının məhz orta əsrləri öz canında və ruhunda bütünlüklə və tam ağırları ilə hiss etməsi onu yeni zamanənin elçisi olmağa təhrik edir. Özünün gənc şagirdi Lord Mauntcoy¹ tərəfindən İngiltərəyə dəvət olunan Erazm hüdudsuz bir xoşbəxtlik içində ilk dəfə olaraq mənəvi mədəniyyətin coşdurucu havasını udur. Çünki Erazm anqlosakson dünyasına ən gözəl anlardan birində daxil olur. Ölkəni onillərdən bəri viran qoyan sonsuz Ağ və Qırmızı Qızılgüllər müharibəsindən² sonra İngiltərə yenidən azadlığın nəşəsini dadır, müharibə və siyasətin sıxışdırılıb çıxarıldığı hər yerdə mədəniyyət və elm azad şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Monastırın bu balaca tələbəsi və repetitor-müəllim ilk dəfə anlayır ki, yalnız ağıl və elmin hakim kəsildiyi dairələr də var. Heç kim onun bic doğulması ilə maraqlanmır, heç kim onunla bərabər messe və dua oxumur, burada o, qüsursuz latın dili bilgisinə, gözəl

¹ *Mauntcoy Uilyam Blaunt* (1479 – 1534) – İngilis kralı VIII Henrixin müəllimi, Erazmın himayədarı

² *Ağ və Qırmızı Qızılgül müharibəsi* – İngiltərədə Lankaster və York soyları arasında gedən feodal müharibəsi (1455 – 1485). Sonda ölkədə tökülən qanı durduran Tüdorlar nəslı hakimiyyətə gəldi.

nitqinə görə ən kübar dairələrdə yeganə peşəkar və ziyalı kimi dəyərləndirilir, Ronsarın¹ tərənnüm etdiyi kimi, xoşbəxtlik içində ingilislərin qəribə qonaqpərvərliyi ilə, onların adamı çeynəyə salmamaları ilə tanış olur:

“ces grands Mylords
Accords, beaux et courtios, magnamines et forts”.²

Bu ölkədə onun qarşısında ayrı düşüncə tərzı açılır. Uiklif³ çoxdan unudulmuş olsa da, Oksfordda nisbətən azad, cəsəretli dini baxışlar yaşayır, burada o, özünə yunan dili müəllimi tapır, bu dil ona yeni bir klassikaya qapı açır, ən yaxşı zəka sahibləri, ən böyük mənəşəb ziyələri onun himayədarlarına və dostlarına çevrilirlər, bu balaca keşiş hətta o vaxt vəliəhd olan gənc kral VIII Haynrixə də təqdim edirlər. Bütün zamanlar üçün Erazma şərəf gətirən və onun təsirli mövqeyindən xəbər verən odur ki, həmin nəsiləndən olan ən kübar insanlar – Tomas Mor və Con Fişer⁴ onun ən yaxın dostları olur, Con Kolet⁵, yepiskoplar Vərhem və Krənmer ona himayədarlıq edirlər. Gənc humanist bu cür mənəvi havanı acgözlüklə içinə çəkir, biliklərini hərətərəfli inkişaf etdirmək üçün qonaqpərvərlikdən lazımınca yarıdır kübarlarla, onların dostları və xanımları ilə etdiyi söhbətlərdə ünsiyyət formalarnı cilalayır. Vəziyyətindən irəli gələn fərdi şüur onda sürətli təbəddülata səbəb olur: ürəkək bir keşiş qınğından cübbəsini adi paltar kimi əyninə geyən bir abbat yaranır. Erazm səliqə ilə geyinib-kecinməyə başlayır, at çapmağı, ov ovlamağı öyrənir, sonralar Almaniyada əyalət humanistlərinin daha qaba, daha pəndəm formalarnıdan aşkar seçilən və onun mədəni davranışına xeyli yardımçı olan kübar həyat tərzinə o, ingilis aristokratiyasının qonaqsevər evlərində yiyələnmişdir. Siyasi aləmin mərkəzinə çəkilərək, kilsə və sarayın ən yaxşı aqılləri ilə qardaşlaşaraq, onun iti baxışı sonralar dünyanı heyrətə salan genişlik və universallıq qazanır. Qəlbinə nur çilənir.

¹ *Ronsar Pyer de* (1524 – 1585) – fransız intibahının görkəmli lirik şairi

² Bu milordlar, harmonik, gözəl və nəcib, ürəyiaçıq və güclü (*fr.*)

³ *Uiklif Con* (≈1320–1384) – ingilis islahatçısı, Bibliyanın tərcüməçisi

⁴ *Fişer Con* (1459–1535) – ingilis yepiskopu, Tomas Morun yaxın dostu. Tomas Mor kimi o da dövlətə xəyanət itihamı ilə edam edilib.

⁵ *Con Kolet* (≈1467–1519) – ilk ingilis humanistlərinəndən, Erazmın yaxın dostlarından biri

“Məndən soruşursan ki, – fərəhlə dostuna yazır, – İngiltərəni sevirsənmi? Hə, haçansa mənə inanmısansa, xahiş edirəm, indi də inanasan ki, heç nə bu cür ürəyimcə olmayıb. Burada gözəl, sağlam bir ab-hava, o qədər mədəniyyət və alimlik var ki! Özü də pedantlıq və şitlik nişanəsi olmadan, əksinə, latın və yunan dillərində dərin, dəqiq, klassik elmlərlə orada göz oxşayan şeylərdən savayı məni İtaliyaya daha heç nə çəkmir. Dostum Koletə qulaq asanda, sanki, Platonun özünü dinləyirəm və təbiət Tomas Morun xeyrixah, nəcib və xoşbəxt qəlbi kimi bir qəlbi haçansa yaradıbmı?”

İngiltərədə Erazm orta əsrlər xəstəliyindən xilas olur. Fəqət bu ölkəyə olan sonsuz sevgi onu heç də ingilis etmir. Kosmopolit kimi, bəşəri insan kimi, azad və universal bir şəxs kimi bu azadlıq quşu geri qayıdır. Həmin andan etibarən onun sevgisi elm və mədəniyyətin, bilik və kitabın qərar tutduğu yerlərə yönəlir; onun baxışına görə daha dünyanı ölkələr, çaylar və dənizlər, silkələr, irqlər və siniflər bölmür; o yalnız iki təbəqə tanıyır: uca aləm kimi savad və mənəviyyətin aristokratıyası, aşağı təbəqə kimi plebeylik və barbarlıq. Bu gündən etibarən onun vətəni kitabın və sözün, “*eloquentia və eruditio*”nun hakim kəsildiyi yerdir.

38

* * *

Mənəvi-aristokrat dairəyə, mədəniyyətin həmin dövr üçün səciyyəvi olan tükədən nazik təbəqəsinə bu şəkildə höcət qapanma Erazmın simasına və yaradıcılığına nəse özlüsüz bir şey bəxş edir: xalis kosmopolit kimi o, hər yerdə qərib və qonaq simasında qalır, heç yerdə hansısa xalqın adət və xarakterini, heç yerdə hansısa canlı bir dili qəbul etmir. Özünün saysız-hesabsız səyahətlərində istənilən xalqa xas səciyyələrdən, əslində, yan ötür. Onun üçün İtaliya, Fransa, Almaniya və İngiltərə on-onbeş adamdan ibarət idi ki, o da həmin adamlarla cıllanmış söhbətlər edə bilirdi; hansısa şəhəri həmin şəhərin kitabxanaları ilə tanıyırdı, mehmanxanaların harada təmiz və səliqəli olduğunu, insanların hansı məmləkətdə daha mərifətli davrandığını, şərabların harada daha şirin daddığını gözəl bilirdi. Ancaq kitab sənətindən başqa hər şeyi öz üzünə bağlamışdı, rəssamlığa gözüünün ucu ilə baxmaz, musiqiyə qəti qulaq asmazdı. Heç

ağına da gəlməzdi ki, Leonardo¹, Rafael², Mikelancelo Romada yaşayıb yaradır və papaların sənət vurğunluğunu izafi itki kimi, İncilə zidd olan cah-calal istəyi kimi tənbeh edirdi. Erazm Ariostonun³ bircə şeirini də oxumamışdı, İngiltərədə Çoser⁴, Fransada fransız poeziyası ona yad idi. Qulağı yalnız bir dilə, latın dilinə hay verirdi və Qutenberqin⁵ peşəsi ona tam doğma olan yeganə muza idi, dünyanı yalnız hərflərin köməyi ilə qavrayan Erazm ən həssas ədib nümunəsi idi. Kitabların vasitəçiliyindən başqa, ayrı yolla gerçəkliyə bağlana bilmirdi və kitablarla daha çox əylənirdi, nəinki qadınlarla. Onlara vurulmuşdu, çünki kitablar kirmiş, hər cür zorakılıqdan uzaq və key kütlə üçün anlaşılmaz idi; haqqın ərsə çıxdığı bir zamanədə savadlı insanın yeganə üstünlüyü! Adətən, qənaətcil olan Erazm yalnız bu sahədə bədxərclik edirdi, ithaflarla özünə pul qazanmağa çalışsa da, qazandığını yalnız kitablara xərcləyirdi, get-gedə daha çox yunan, latın klassiklərini əldə edirdi və kitabları təkcə məzmununa görə sevmirdi, həm də ilk kitabsevərlərdən biri kimi onların mövcudluğunu, yaranmasını, əvəzsiz və gözəl, eyni zamanda estetik formasını bütün varlığı ilə fetişləşdirirdi. Venesiyadakı “Aldus” nəşriyyatında, Bazeldəki “Froben” nəşriyyatında fəhlələrlə birlikdə alçaq tavanlı mətbəə otağında əyləşmək, hələ qurumamış çap dürmələrini presdən götürmək, öz işlərinin ustaları ilə başlıqların hərflərini düzmək, itigözlü ovçu kimi iti qələmlə çap səhvlərini düzəltmək, ya da hələ qurumamış vərəqlərdə hansısa latın aforizmini yerləşdirmək – bütün bunlar onun varlığında ən gözəl anlar idi, kitablarla əlləşmək, kitablar üçün çalışmaq həyatının təbii formasıydı. Nəhayət, Erazm heç vaxt xalq içində və hansısa məmləkətdə yaşamamışdı, əksinə, onlardan uca dayanmışdı, kövrək, şəffaf bir ab-havadada, artistlərin, elm adamlarının *tour d'ivoire*-sində⁶. Lakin büsbütün

¹ *Leonardo da Vinçi* (1452–1519) – italyan rəssamı, heykəltəraşı, arxitektoru və mühəndisi

² *Rafael* – əslində: Raffaello Santi (1483–1520) – italyan rəssam, 1508-ci ildən Romada papanın qulluğuna girir və müqəddəs Pyotr kilsəsinin arxitektoru olur.

³ *Ariosto Ludoviko* (1474–1533) – italyan şairi.

⁴ *Çoser Cefri* (≈1340–1400) – “ingilis poeziyasının atası”, ingilis ədəbiyyatında realizmin banisi.

⁵ *Qutenberq Yohann* (1399–1468) – alman, kitab nəşrinin ixtiraçısı

⁶ Fil sümüyündən saray (*fr.*)

kitablardan və işdən hörülmüş həmin saraydan bu təzə Linkey¹ üzünə baxırdı, canlı həyata azad, açıq gözlə və adətlə baxıb onu başa düşmək üçün.

* * *

Çünki başa düşmək, həmişə də yaxşı başa düşmək bu təkrarsız dahinin şəkəri idi. Ciddi mənada Erazma, bəlkə də, dərin məzmunlu şəxsiyyət demək olmaz; o, sona qədər düşünənlər, Kainata yeni mənəvi planetlər sistemi bəxş edən böyük islahatçılar sırasında deyildir; Erazmin gerçəklikləri, əslində, yalnız aydınlıqlardır. Dərin olmasa da, o, qeyri-adi geniş biliyə malik insan idi, dərinlən düşünməyə də, Volter və Lessinq kimi düzgün, aydın və azad düşüncəyə malik şəxsiyyət idi, nümunəvi sözanlayan və sözanladan, sözün əsl mənəsində, maarifçi idi. Aydınlığı və vicdanlılığı insanlar arasında yaymağı özünün təbii borcu sayırdı. Yanlış olan hər şey ürəyini bulandırır, dolaşığa düşmüş hər cür mistika və şişirdilmiş metafizika ona büsbütün yad idi; Gete kimi o da ən çox “dumanlı olana” nifrət edirdi. Genişlik onu haldan çıxarıb aparırdı, lakin dərinlik də özünə çəkmirdi: Paskalın² “yorğanı” heç vaxt onun üstünə qatılmadı, Lüterin, Loyolanın, yaxud Dostoyevskinin mənəvi sarsıntılarını, sirli şəkildə intiharla dəlilik arasında olub, hər ikisi ilə qohumlaşmış qorxunc böhranı yaşamadı. İstənilən şişirdilmiş şey onun zəkali təbiətinə yad idi. Digər tərəfdən də, orta əsrlərdə onun qədər mövhumata az inanan ikinci adam tapılmazdı. Çox güman ki, müasirlərinin keçirdiyi ağır-acılara, böhranlara, Savonarolanın cəhənnəm xülyalarına, Lüterin çaxnaşmalı iblis qorxusuna, Paraselsiusun³ astral fantaziyalarına dodaq büzmüşdü; yalnız hamıya anlaqlı olanı anlayır və anlaqlı edə bilirdi. Aydınlıq cismani olaraq onun ilk baxışında qərar tutmuşdu və riyakarlıq bilməyən gözünü həmişə nəyə tuşlaydısa, həmin varlıq o saat nurlanıb nizam-düzen kəsb

40

¹ *Linkey* – əsəirdə arqonavtların gəmisində baxışın itiliyi ilə adı dillər əzbəri olmuş sükançı; baxışı ilə yerin təkini və daşın dalını da görmüş.

² *Paskal* (Pascal Blaise, 1623–1662) – fransız fiziki, riyaziyyatçısı, yazıçısı və filosofu

³ *Paraselsius* (əsl adı: Filip Aureol Teofrast Bompast fon Hohenhaym; 1493–1541) – qədim təbabəti tənqid edən həkim, təbiətşünas, əlkiyaçı; xəstəliyi kimyəvi baxımdan müalicə etməyə çalışırdı, eyni zamanda, magiyaya və ruhların qüvvəsinə inanırdı.

edirdi. Düşüncəsinin su kimi aydın olan bu şəffaflığı və duyğularının sirayətliyi sayəsində o, öz əsrinin böyük maarifçisinə, zəmanəsinin tənqidçisinə, tərbiyəçisinə və müəlliminə çevrildi, lakin təkəcə öz nəslinin müəllimi deyil, həm də sonrakı nəsillərin müəllimi oldu, çünki XVIII yüzilin bütün maarifçilərinin, azad düşüncə sahiblərinin və ensiklopedistlərin, eləcə də XIX əsrin bir çox pedaqoqlarının qanları onun qanından, canları onun canından idi.

Fəqət istənilən ayıq və nəsihətamiz şeydə boşluğa doğru dayazlaşma qorxusu yatır və XVII, XVIII yüzillərin maarifçiləri özlərinin miyanə ağılları ilə bizdə ikrah doğursa, bu, Erazmın günahı deyildir, çünki onlar yalnız Erazmın metodunu təqlid etmişlər, onun ruhundan qidalanmışlar. Həmin xırda insanlara attik duzun¹ misqalı, ustadlarının bütün məktub və dialoqlarını həddən artıq maraqlı, ədəbi cəhətdən dadlı edən müstəqil zəka çatmırdı. Erazmda kinayəli şuxluqla alim müdrikliyi həmişə tarazlıq təşkil edirdi, özünün mənəvi gücü ilə oynamağı bacarmaq üçün o, özündə yetərinəcə güc tapırdı və hər şeydən əvvəl ona həm də parlaq, lakin xəbis olmayan, acı, lakin acıtmayan bir kinayə xas idi ki, bunun da varisləri Svift², sonradan isə Lessinq, Volter və Şou³ oldular. Yeni dövrün birinci böyük üslubçusu olan Erazm müəyyən asi həqiqətləri göz-qaş edərək pıçıldamağı bacarırdı, dahiyənə bir qoçaqlıq və təqlidsiz bir çevikliklə ən qıcıqlandırıcı şeyləri senzuranın burununun altından keçirməyin yolunu bilirdi. Özünü heç vaxt təhlükəyə atmayan, alim mantiyasının, yaxud yumorist libasının qoruduğu təhlükəli bir üsyankar olan Erazmın öz zəmanəsinə dediyi cəsarətli sözlərin ondabirindən ötrü başqaları tonqallara atılırdı, çünki onlar öz fikirlərini kobud ifadə edirdilər; Erazmın kitablarını isə papalar və kilsə başçıları, padşahlar və hersoqlar⁴ məmnuniyyətlə alır, hətta onları şərəfət və bəxşişlərlə dəyərləndirirdilər; ədəbi-humanist

¹ *Attik duz* – narın və incə kəskinlik, kinayə

² *Svift Conatan* (Swift Jonathan; 1667–1775) – irland yazıçısı, satirik

³ *Şou* (George Bernard Shaw [fo:] – 1856–1950) – ingilis və irland dramaturqu

⁴ *Hersoq* – qədim alman dilində *heri* (qoşun) və *zoq* (*ziehen* felinin keçmiş zamanı, mənası “çəkən”) sözlərindən yaranıb, dilimizdəki “qoşunbaşı” anlamında işlənmişdir. Sonralar isə mənasını dəyişərək zadəgan soylarına verilən titullar kimi qəbul edilmişdir.

maskalanma bacarığı sayəsində Erazm, əslində, İslahatçılığın bütün partladıcı maddəsini monastrlara və fürstlərin saraylarına gizləncə gətirə bilmişdi. Poetikasından tutmuş, qorxmaz pamfletə qədər bütün dərəcələri əhatə edən siyasi nəsr ustalığı, yandırıcı sözün həmin ruhlandırıcı bacarığı onunla başlanır – Erazm hər sahədə cığır açan olmuşdur – və bu bacarığı sonralar Volter, Hayne və Nitşe¹ ustalqla kamilləşdirərək bütün dünyəvi və ilahi əməlləri məsxərəyə qoyurlar və həmin bacarıq kütbeyinlərin qaba, açıq hücumlarına nisbətən daha təhlükəli olur. Erazmın sayəsində yazıçı Avropada digər güclərlə yanaşı, ilk dəfə əsl gücə çevrilir. Bu gücü ehtirasların qızıxdırılması anlamında deyil, yalnız insanların birləşməsi və birgəliyi naminə etməsi onun əbədi şöhrəti olaraq qalmaqdadır.

42

* * *

Erazm əvvəldən bu cür böyük yazıçı olmamışdır. Həmin xasiyyətdən olan insanlar dünyada tanınmaq üçün gərək qocalsın. Paskal, Spinoza, Nitşe kimiləri tez ölə bilərlər, çünki belələrinin tamamlanmış ruhu ən dar və qapalı formalarda təkmillik tapır. Onlardan fərqli olaraq Erazm – toplayan, axtaran, şərh edən, xülasə verən, mənanı özündən deyil, ətraf mühitdən çıxaran ağıl sahibi – özünün intensivliyi ilə deyil, ekstensivliyi ilə təsir göstərir. Erazm sənətkardan daha çox öz işinin ustası idi, onun yazıyagəlməz intellekti barədə yazmaq söhbətin başqa tərəfidir, onun çevik ağılı üçün seçiləcək yazı forması xüsusi zəhmət tələb etmir və o özü haçansa göstərir ki, köhnə kitabı korrekte etməkdənsə, yeni kitab yazmaq ona daha asan gəlir. Özü-nü qızıxdırmağa, cuşa gətirməyə heç bir ehtiyac duymur, onsuz da, təfəkkürü həmişə sözünü qabaqlayır. “Sənin yazını oxuyanda, – Svinqli ona yazır, – mənə elə gəldi ki, səsini eşidirəm və balaca, lakin yaraşlıq boy-buxununun əzəmətlə tərpendiyini görürəm”. Nə qədər asan yazsa da, Erazm bir o qədər inandırıcı yazır, nə qədər çox yaratsa da, bir o qədər təsirli yaradır.

Erazm, ona şən-şöhrət gətirən ilk yazının uğuruna görə müəyyən bir təsadüfə, yaxud daha çox zamanənin ab-hava-

¹ *Fridrix Vilhelm Nitşe* (1844–1900) – böyük alman filosofu, fərdiyyət nəzəriyyəsinin təmsilçisi

sını qeyri-iradi dərkətmə bacarığına minnətdardır. Bir çox illər ərzində gənc Erazm şagirdlərinə öyrətmək məqsədi ilə latın iqtibaslarının toplusunu hazırlamışdı, imkan düşən kimi həmin məcmuəni Parisdə “Adagia”¹ adı ilə çap etdirdi. Bununla o, özü də bilmədən, dövrünün snobizmi² ilə üzləşir, çünki məhz latın dili əməllicə dəbə minmişdi və ziyalı cərgəsinə qatılmaq istəyən hər kəs – bu pis vərdiş hətta bizim əsrə də gəlib çatmışdır – “savadlı insan” kimi istənilən məktubu, istənilən əsəri, yaxud istənilən nitqi latın iqtibasları ilə bəzəməyi özünün borcu sayırdı. Erazmın bu möhtəşəm toplusu humanitar sahənin bütün nümayəndələrini klassikləri oxumaq qayğısından azad etdi. İndi məktub yazmaq istəyən kəs foliant yazılarda uzun-uzadı eşlənməyə ehtiyac duymur, əksinə, “Adagia”dan gözəl bir kəlam axtarıb tapır. Bütün zamanlarda snoblarnın sayı-hesabı bilinməsə də, kitab tezliklə özünə yol açır: ondan artıq təkrar nəşrlər, hər biri də əvvəlki nəşrdən, az qala, ikiqat çox iqtibasla bütün Avropada nəşr edilir.

* * *

Yazıçı üçün birdəfəlik uğur heç nəyi sübut etmir. Lakin bu uğur bir neçə dəfə təkrarlananda, özü də hər dəfə başqa janrlarda təkrarlananda həmin yazıçının fitri istedadından xəbər verir, belə halda sənətkarın hansısa xüsusi bir instinktə malik olmasından söhbət gedir. Həmin istedadı artırmaq olmaz, bu cür bacarığı öyrənmək mümkün deyil. Erazm heç vaxt şüurlu şəkildə uğura can atmır, lakin hər dəfə bu uğur heyrətamiz şəkildə onun nəsibi olur. Ona etibar edilmiş şagirdlərinə latın dilini öyrətməyi asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir neçə dialoqu “*Colloquia*”³ əsərinə daxil edəndə həmin müntəxəbat üç nəslin dərsliyinə çevrilir. “Dəliliyin mədhi” əsərində o, yumorlu satira yazdığını fikirləşsə də, bu kitabla bütün avtoritetlərə qarşı üsyana qalxır. Bibliyanı yunan dilindən latın dilinə təzədən tərcümə edib ona şərh verəndə bununla yeni bir ilahiyyat elminin əsasını

¹ *Adagia* (lat. atalar sözləri) – yunan və latın kəlamlarının toplusu, 813 atalar sözü ilə ilk dəfə 1500-cü ildə çap olunub, son nəşri (1536) 4151 atalar sözünü əhatə edir.

² *Snobizm* – kubar davranış hərissliyi; sadəliyə qarşı ifrat saymazlıq

³ “Adicə söhbətlər” (lat.) – ilk dəfə 1518-ci ildə işıq üzü görüb, gündəlik həyatda işlənən latın ifadə və ibarələrindən ibarət toplusu

qoyur; ərinin dinə etinasızlığından gileylənən mömin bir qadın üçün bir neçə günün içində təsəlli kitabını yazanda yeni İncil möminliyinin katexizminə¹ çevrilir. Nişan almadan o, həmişə hədəfi gözündən vurur. Azad və qərəzsiz zəkani təklidə narahat edən şey vaxtıkeçmiş təsəvvürlərlə yaşayan aləm üçün həmişə yeni olacaq. Çünki özlüyündə düşünən kəs hamı üçün ən yaxşı və ən məhsuldar düşündür.

Sima

44

“Erazmın sifəti tanıdığım ən canlı, ən qətiyyətli sifətlərdən biridir”, – fəriqlik sərrafı olduğunu heç kəsin dana bilmədiyi Lafater² belə deyir. Dövrünün böyük rəssamları da bu sifəti “qətiyyətli” yeni insan tipi üçün canlı hesab edirdilər. Bütün doğruçuların ən doğruçusu Hans Holbayn bu böyük *praeceptor mundi*³-ni həyatının müxtəlif dövrlərində, ən azı, altı dəfə fırçası ilə əbədiləşdirmişdir, iki dəfə Albrext Dürer⁴, bir dəfə də Kvinten Matsis⁵, vəssalam, daha almanlardan heç kim bu cür şan-şöhrətli ikonoqrafiyaya sahib deyil. Çünki Erazmın, bu *lumen mundi*⁶-nin şəklini çəkmək imkanını qazanmaq ayrı-ayrı sənətlərin bir-birindən aralı düşmüş kустar təşkilatlarını yeganə humanist qardaşlıqda birləşdirən həmin universal insana edilən səcdə demək idi. Erazmın simasında rəssamlar özlərinin sipərini, yaşamın yeni estetik və mənəvi formalaşması uğrunda böyük öndər mübarizi tərənnüm edirdilər; buna görə də həmin əqli gücün tam təzahürlərini öz lövhələrində əks etdirirdilər. Döyüşçü özünün döyüş sursatı olan dəbilqə və qılıncı, mənəb sahibi özünün gerbi və kəlamları ilə, keşiş özünün üzüyü və cübbəsi ilə tanındığı kimi, Erazm da hər rəsmdə yeni kəşf olunmuş silahlı sərkərdə sayağı, əli kitablı insan

¹ *Katexizm* – xristian inancının qısa ana xətti

² *Lafater Yohan Kaspar* (1741–1801) – İsveçrəli alman yazıçısı, XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində çox populyar olmuş “İnsanı dərkin və insanı sevmənin fizioqnomik fraqmentləri” əsərinin müəllifi

³ Dünyanın tərbiyəçisi

⁴ *Dürer Albrext* (1471–1528) – alman rəssamı

⁵ *Kvinten Matsis* (1465/66–1530) – Niderland rəssamı, onun çəkdiyi Erazm portreti 1517-ci ilə təsadüf edir.

⁶ Dünyanın məşəli

kimi təsvir olunur. İstisnasız olaraq rəssamlar onu sərkərdə öz qoşunu ilə dövrəyə alındığı kimi, kitabların əhatəsində yazan, yaxud yatan çəkirlər: Dünerin çəkdiyi rəsmdə Erazm sol əlində mürəkkəbqabı, sağ əlində isə lələk tutur, böyür-başında məktublar, qarşısında foliant dürmələr qalaqlanıb. Holbayn onu bir əsərində əlini kitaba dayanıqlı çəkir və buna simvolik olaraq “Heraklinin əməlləri” adını verir (Erazmın əməyinin böyüklüyünü yüksəklərə qaldırmaq üçün gözəl bir ehtiram!) başqa əsərində Erazmın əli Qədim Roma allahı Terminusun¹ başı üstündə uyuyur, yəni “məfumu” formalaşdırıb yaradaraq, lakin həmişə cismaniliklə yanaşı, həm də Erazmın intellektual mövqeyinin “nəcibliyi, dərrakəliliyi, ağıllı ürəkliyi” (Lafater), daim düşüncəyə dalması, axtarış eşqi, fədaliği əks olunur ki, bu da həddən artıq mücərrəd çöhrəyə müqayisəyəgəlməz və unudulmaz bir bərq verir.

Çünki əslində, Erazmın sifətinə yalnız səthi, adi bir maska, üz kimi baxılsa, gözlərinin dərinliyindən baş qaldıran o gücə fikir verilsə, bu çöhrəyə heç də gözəl demək olmaz. Mənən zəngin olan bu insana təbiət geninə-boluna pay verməmişdir. Ona yalnız gerçək həyat eşqinin və coşqunluğun az bir qismini bəxş etmişdir: möhkəm, sağlam, müqavimətə qabil həyat əvəzinə bəstəboy, zülləbaş bir bədən. Təbiət onun damarlarına dupduru, solğun, coşqusuz qan ötürmüş və həssas sinirlərinin üstünə nazik, solğun, xəstə, illər ötdükcə bozaran, kövrək perqament kimi qarıyıb minlərlə qırıq əmələ gətirmiş dəri çəkmişdi. Təbiətin bu xəsisliyini hər an hiss etmək olurdu; nazik, solğun, bozarmış sarışın saçları damarlı gicgahına tökülür, qan az işlədiyindən kirəc kimi solmuş əlləri işıltısı ilə göz qamaşdırırdı; sivri burnu quşsayağı sifətindən lələk kimi pırtıb çıxır; qapalı qaytan dodaqları həzin, yeknəsəq danışığ üçün xəlq edilmişdir; bütün parlaqlığına baxmayaraq, gözləri həddən artıq balaca və batıqdır, bu ciddi, guşənişin sifətin heç bir nöqtəsində parlaq rəngə rast gəlmirsən, heç yerdə bütöv forma qərar tutmamışdır. Bu müdrək insanın cavan olduğunu, ata mindiyini, suda üzdüyünü, qılınc oynatdığını, qadınlarla

¹ *Terminus* (lat. hərf. “hüdüd, sədd”) – müqəddəs sayılan sərhəd nişanlarının, dirəklərinin və daşlarının allahı Terminusun təsviri “Heç kəsə güzəştə getməyəm” kəlamını əlində bayraq edən Erazm embleminə daxil edilmişdir.

məzələndiyini, yaxud onları əzizlədiyini, özünü küləyə və təmiz havaya verdiyini, ucadan danışib güldüyünü təsəvvür etmək müşkül məsələdir. Bu nəcib, bir az mühafizəkar, quru rahib sifətinə baxanda istər-istəməz örtülü pəncərələri, soba istiliyini, kitab tozunu, yuxusuz gecələri və zəhmətli gündüzləri düşünməli olursan; bu qorxmaz çöhrədən heç bir istilik, heç bir güc süzülür, əslində, Erazm soyuqdan titrəyir, otağına qaxılıb qalan bu bəstəboy kişi həmişə şalaxqollu, xəzlə süslənmiş qalın paltarlara bürünür, əzablı yelçəkəndən qorunmaq üçün vaxtından əvvəl keçəlləşmiş başına həmişə məxmər beret qoyur. Bu, həyatda yox, düşüncələr içində yaşayan insanın simasıdır ki, həmin insanın gücü bədənində cəmləşməyib, əksinə, gicgahların arxasındakı sümüklü qüllənin içinə yığılıb; gerçəkliyə qarşı müqavimət göstərməyi bacarmayan Erazmın həyati gücü təkcə onun zehni fəaliyyətindədir.

Yalnız mənəviliyin belə bir aurası Erazmın çöhrəsinə dərin mənə bəxş edir: buna görə də Holbaynın çəkdiyi rəsm əsəri – Erazmı müqəddəs bir anda, əməyin yaradıcı anında təsvir edən şəkil, bu şedevrlər şedevri və bəlkə də, sadəcə, canlı sözü yazının magik görüntüsünə çevirən adi bir yazıçının ən mükəmməl rəsm təsviri müqayisəyəgəlməz və unudulmazdır. Bu şəkil insanın yadından çıxmır, çünki onu bir kərə görə kəs bir daha unuda bilməz! Həmin şəkildə Erazm yazı masasının qarşısında dayanır, sən də istər-istəməz sinirlərinin dərinliyinə qədər duyub hiss edirsən: o, tam tənhadır. Otaqda tam sakitlik hökm sürür, başı işə qarışmış kişinin arxasındakı qapı bağlıdır, heç kəs gedib-gəlmir, bu dar hücrədə heç nə tərpənmir, fəqət ətrafında nəsə baş versə belə, özünə qapanmış, ilham pərisinin ovsunladığı bu adam heç nəyi hiss edən deyil. Tərpənməzliyində o, daş kimi donuq görünür, amma yaxından baxdıqda görürsən ki, bu vəziyyət heç də hərəkətsizlik deyil, əksinə, öz içinə qapanıb qalmadır, sirli, tamam iç qatlarda qaynayıb-coşan həyat tərzidir. Çünki göyümsov gözlər ən yüksək gərginliklə – sanki, göz bəbəklərindən sözün üstünə işıq saçılır – nərmənazik sağ əlin, az qala, qadınsal bir əlin göylərdən gələn əmrə itaətlə əməl edərək ağ kağız üstündə düzdüyü yazını izləyir. Dodaqları bir-birinə sıxılıb, soyuq alında canlanma yoxdur, sanki, lələk mexaniki yün-

güllüklə həfləri kağızın üstünə düzür. Amma yox, qaşlarının arasındakı qabarmış balaca bir əzələ fikir və düşüncənin görünməz, az qala, duyulmaz gərginliyindən xəbər verir. Beyinin yaradıcı sahəsinə yaxın olan bu balaca, səyriyə qırıq dilə gətiriləcək ifadənin, yerinə düşən sözün ağırlı mübarizəsini, demək olar, maddi şəkildə ifadə edir. Düşüncəyə dalması birbaşa cismani formada təzahür tapır və anlayırsan: bu insanın ətrafında hər şey gərginliyə qərq olub, həmin susqunluq sirli axınlarla doludur; həmin rəsm əsərində mənəvi materiyanın formaya, yazının isə təzahürə kimyəvi çevrilməsinin adi halda gözə görünməyən anı öz əksini tapıb. Bu şəkildə saatlarla tamaşa etmək və onun titrək susqunluğunu dinləmək olar, çünki iş başında olan Erazmın simasında Holbayn mənəvi işlək insanın müqəddəs ciddiliyini, əsl sənətkarın görünməz dözümlünü əbədiləşdirmişdir.

* * *

Təkcə bu şəkildə Erazmın əsl mahiyyətini duyursan, yalnız burada balaca, qayğılı cüssənin arxasında gizlənmiş gücü hiss edirsən ki, həmin cüssəni – ləng və kövrək ilbiz çanağını – bu mütəfəkkir özü ilə sürüyüb aparır. Erazm ömrü boyu sısqalığının altını çəkib, çünki təbiət onun əzələlərindən nəyi əsirgəmişdisə, həmin şeyi zəkasına bəxş etmişdi. Həmişə, lap gənc yaşlarından bədən üzvlərinin həssaslığının əzabını çəkərək nevrasteniya, bəlkə də, hipoxondriya xəstəliyinə tutulur; bədən sağlamlıq örtüyünü verərkən təbiət ona qarşı həddən artıq xəsislik etmişdi, həmişə haradasa hansısa bir üzv örtülməmiş qalaraq həssaslıq göstərmişdi. Bu gah sözə baxmayan mədə olmuş, gah əzaları yel xəstəliyinə tutulmuş, gah böyrək daşları ona əzab vermiş, gah da duzlaşma onu kəlbətin kimi sıxmışdı, istənilən kəskin hava axını həddən ziyadə həssas olan bu insanı soyuq su oyuq dişi necə göynədirsə, elə göynəmişdir və məktubları xəstəlik barədə ardıcıl məlumatdan ibarətdir. Heç bir hava onun ürəyincə olmur, istidən zarıyır, göy üzünə bulud gələn kimi melanxolikləşir, küləkdən qorxur, azca soyuq düşən kimi donur, bununla belə, bir balaca qızdırılmış kaşı sobaya dözmür, istənilən natəmiz hava ona başağrısı gətirir, ürəyini bulandırır. Əbəs yerə

həmişə kürkə və qalın paltarlara bürünür: onlar bədənin normal istiləşməsinə kifayət eləmir, süstləşmiş qanını axar-da saxlamaq üçün hər dəfə burqund şərabından istifadə edir. Ancaq şərab bir balaca turş olanda mədə-bağırsağı od tutub yanır. Ləziz yeməklər həvəskarı olan, Epikürün¹ əsl şagirdi sayılan Erazmin dadsız təamlardan zəhləsi gedir, çünki köhnə ət yeyəndə mədəsi üsyana qalxır, adi balıq iyi xirtdəyini qurudur. Bu duyumsallıq onu ərəkəliyə məcbur edir, mədəniyyət onun ehtiyacına çevrilir: Erazm yalnız zərif və isti paltarlar geyə, yalnız təmiz yorğan-döşəkdə yata, onun yazı masasının üstündə adi hisli, qətranlı ağac tiliş-kəsinin yerinə bahalı mum şamlar yana bilər. Buna görə də istənilən səyahət xoşagəlməz avantüraya çevrilir və həmin vaxtlar həddən artıq geri qalmış alman mehmanxanaları barədə bu əbədi gəzərginin məlumatları lənətləyici yol təəssüratlarının mədəni-tarixi baxımdan əvəzsiz, eyni zamanda da məzəli kataloqunu təşkil edir. İyi-qoxusu adamın başını aparən küçədən yan ötmək üçün o, Bazeldə evinə gedərkən yolunu dəyişib dolanmalı olur, çünki iy-qoxu, səs-küy, zirzibil, tüstü-duman və maddilikdən mənəviliyə keçilərsə, istənilən qabalıq, istənilən təşviş onun həssas təbiətinə öldürücü əzab verir; bir dəfə dostları onu Romada buğa döyüşünə aparmaq istəyəndə deyir ki, “bu cür qanlı oyunlardan, barbarlığın bu qalığından həzz almır”, onun daxili zərifliyi mədəniyyətsizliyin istənilən formasından əzab çəkir. Bu gigiyenaçı barbarlar dünyasındakı viraneləşmiş tənha cismani etinasızlıq əsrində yazıçı, sənətkar kimi öz üslubunda, öz əməlində gerçəkləşdirdiyi həmin təmizliyi axtarır; onun çağdaş, əsəbi orqanizmi özünün sümükləri qartmış, dəmir sinirli, gönüqalın müasirlərinə sonrakı əsrlərin mədəni ehtiyaclarını təklif edir. Lakin ən böyük qorxusu o dövrdə ölkələri dolaşan öldürücü taun xəstəliyidir. Bu qara epidemiyanın yüzcə kilometr aralıda peyda olduğunu eşidər-eşitməz, kürəyindən soyuq gizilti keçir, padşahın onu məşvərətə çağırıb-çağırmasından, yaxud ona cəlbədicə təkliflərin edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq həmin an yır-yığış edib tələm-tələsik yola düzəlir: gövdəsinin yara tökməsini, irinləməsini, ya da həşəratlara yem olmasını görmək onu öz gözündə alçaldardı. İstənilən xəstəlikdən

¹ *Epikür* (e.ə. 341–271) – yunan filosofu

bu cür dəhşətlə qorxduğunu Erazm heç vaxt gizlətmir və bu dünyanın doğru-düzgün insanı kimi etiraf etməkdən, azca da olsa, utanmır ki, “ölümün yalnız adını eşidərkən əsim-əsim əsir”. Çünki özünü işə həsr edib işini vacib sayan hər bir insan kimi o da səfeh, yaramaz bir hadisənin, axmaq bir yoluxmanın qurbanı olmaq istəmir və məhz bədəninin anadangəlmə zəifliyinə, özünün xüsusi əsəb gərginliyinə başqalarından daha yaxşı bələd olduğuna görə balaca, həssas bədəninə qoruyur, onu dəhşətli bir qənaətlə xərc-ləyir. Zəngin qonaqlıqlardan imtina edir, təmizliyə və xörek-lərin yaxşı hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirir, Veneranın tovlantısından qaçır, öncə də müharibə allahı Marsdan qor-xur. Canının ağrıları bu ahıllaşan kişini nə qədər çox inci-dirsə, onun yeganə həyat eşqi saydığı işindən ötrü ehtiyac duyduğu bir qınaq dincliyi, toxunulmazlığı, guşənişinliyi xilas etmək üçün daimi mübarizəyə yönəltdiyi həyat yolları bir o qədər məna kəsb edir. Yalnız bu gigiyena qayğısı, bu özünü qoruma sayəsində tökülüb-itən bədəninə ən cahil və cəfəng zəmanənin arasından çəkib yetmiş ilə çatdırmaq, bu mövcudluqda onun üçün həqiqətən önəmli olanı, həya-ta baxışının parlaqlığını və daxili azadlığının toxunulmazlığını qorumaq kimi bir qeyri-adilik ona nəsib olmuşdur.

Əsəblərin bu cür ürkəkliyi, bədən üzvlərinin bu cür həssaslığı ilə çətin ki qəhrəman olasan; insanın xarakterinə bədən quruluşunun etibarsızlığı təsir etməyə bilməz. Bu cür kövrək, problemlə insanın mənəvi simasına baxarkən onun intibah və islahatçılığın vəhşi təbiətinin tən ortasında rəhbər simalardan birinə yararsız olmasını aydın görmək olur. “Nəzərə çarpacaq cəsurluğun bircə nişanəsi də yoxdur”, onun sifəti barədə Lafater belə bir hökm çıxarır, eyni şeyi Erazmın xarakteri barədə də demək olar. Bu temperament-siz kişi əsl mübarizə üçün yaranmayıb; o, təhlükə zamanı özlərini ölümlüyə vuran, yaxud rənglərini dəyişən xırda hey-vanlar kimi müdafiə oluna bilir, çox vaxt isə qat-qarışlıq olanda özünün ilbiz çanağına, iş otağına çəkilir: yalnız burada, kitab qalağının arxasında özünü daxilən təhlükəsiz sayır. Taleyüklü anlarda Erazmı müşahidə etmək, az qala, əzaba çevrilir, çünki qılınclar toqquşan zaman o, təhlükəli zonadan uzaqlaşır, qətiyyət göstərməkdən boyun qaçırma-sını canqurtaran “əgər” və “nəqədərki” kəlmələri pərdələyir,

“hə” ilə “yox” arasında vurnuxur, dostlarını çaşbaş salır, düşmənlərini cin atına mindirir və kim onu özünə yaxın yoldaş, yaxud sirdaş sayırsa, büsbütün yanılır. Çünki dediyindən dönməyən tənha insan kimi Erazm özündən başqa heç kimə sadıq olmaq istəmir. Tərəfkeşliyin istənilən növünü rədd edir, çünki onlar ələ-qola qandaldır, elə buna görə, bəlkə də, sevgi mübtəlalısı Dante¹ qətiyyətsizliyinə görə Erazmı cəhənnəmin girəcəyinə, “neytralların”, Allahla İblisin savaşında tərəf tutmayan mələklərin yanına qoyardı:

“quel cattivo coro
Degli angeli che non turon rebelli
Ne’ tu fedeli Dio, ma per se toro”.²

50

Özünü fəda etmə və tam məsuliyyət göstərmə anlarının hamısında Erazm öz ilbiz çanağına, tərəfsizlik hücrəsinə çəkilərdi, dünyanın heç bir ideyasının və heç bir təliminin xatirinə başını cəllad kötüyünün üstünə qoymağa hazır deyildi. Hamıya tanış olan bu xarakter zəifliyinə Erazm bütün insanlardan yaxşı bələd idi. Utanıb-çəkinmədən etiraf edirdi ki, cəsədi və canı Allahın xəlq etdiyi şəhidlərin can və cəsədindən heç nəyi əxz etməmişdir, lakin həyatını hiفز etmək üçün o, yaşamın dəyəri barədə Platonun mülahizəsini əsas götürüb özünə şamil etmişdi ki, həmin mülahizəyə əsasən də, ədalət və güzəşt insanın ilk gözəl əməlidir, ikinci yerdə isə cəsəret gəlir. Erazmın cəsəreti öz ifadəsini ən uzağı onda tapır ki, bu cəsəretsizlikdən utanmamağa o, özündə güc tapırdı (bütün zamanlar üçün düzgünlüyün ən nadir formalarından biri!) və bir dəfə onda döyüşkənlik cəsəretinin olmamasını üzünə vuranda gülümsəyib qürurla cavab vermişdi: “İsveçrənin muzdur əsgəri olsaydım, bu, əsl irad olardı. Amma mən aliməm və işləmək üçün sakitliyə ehtiyacım var”.

Əslində, bu mötəbərsizlikdə mötəbər bir element vardı: yorulmaq bilməyən, eyni zamanda da işlək bir beyin, həm də kövrək bədənin o üzündə xüsusi bir cisim. Erazm bu narahatlığın, yorğunluğun, tərəddüdün, qeyri-müəyyənliyin nə olduğunu bilmir, gənc yaşlarından ölüm anına qədər

¹ *Dante Aligeri* (1265–1321) – italyan şairi

² Yoldanazmış mələklərin dəstəsi
asilik edərkən düz yolda olmaz,
Küllü-qadire də tərəf saxlamaz. (*lat.*)

eyni aydın və parlaq güclə çalışır. Canı sağ keçməyən, sısqə hipoxondroz sayılan Erazm işə girişəndə əjdahaya çevrilir. Bu sısqə cana üç-dörd saatlıq yuxu bəs edir – bunu da heç yetərinəcə dəyərləndirmir – qalan iyirmi saati isə dincəlmək nə olduğunu bilmədən yazmaqla, oxumaqla, mübahisə və disputlarla, səhvlərin düzəlişləri ilə keçirir. Yolda, adamı atıbtutan arabada yazır, istənilən meyxana otağında masa onun iş yerinə çevrilir. Yatmamaq onun üçün yazıçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq deməkdir və yazı lələyi haradasa onun altıncı barmağı sayılır. Kitab və kağızlarının arxasında özünə istehkam düzəldərək baş verənlərin hamısını, sanki, *camera obscura*¹-dan həriss bir maraqla müşahidə edir, heç bir elmi tərəqqi, heç bir kəşf, heç bir pamflet, heç bir siyasi hadisə onun iti baxışından yayınmır, bu dünyada baş verənlərin hamısından kitab və məktubların vasitəsilə xəbər tutur. Bu xəbər ötürmələrinin müstəsnasız olaraq yazılmış və çap olunmuş sözlə baş tutması, maddələr mübadiləsinin Erazmda tam gerçəkliyi ilə baş beyində baş verməsi, təbii ki, akademizmin əlaməti, hansısa mücərrəd bir səriniyin nişanəsidir; cismində olduğu kimi yazılarında da şirəlilik və duyumluluq çatışmır. İnsan sümürüb udan canlı bədən üzvləri ilə deyil, yalnız bəsirət gözü ilə dünyanı dərk edir, lakin onun marağı, bilik açlığı bütün sahələri əhatə edir. Projektör kimi hərəkət edərək öz işığını həyatın bütün problemlərinin üstünə salır və onları eyni soyuqqanlı kəskinliklə işıqlandırır, əlçatmaz dəqiqliyə və əla görüş dairəsinə malik büsbütün müasir düşüncə aparatı! Dövrünün elə bir fəaliyyət sahəsi tapılmaz ki, Erazm onun üstünə işıq salmamış olsun, coşdurucu, narahatlıqla vurmuxan, bununla belə, həmişə aydın məqsədə yönələn bu zəka sonrakı ümumiləşdirici cəhdlərin sələfi və yolgöstərəni olmuşdur. Çünki Erazma məhz ovsun çubuğunun duyumu xas idi, müasirlərinin bixəbər şəkildə yanından ötüb-gətdikləri yerdə o, açılmalı olan problemlərin qızılı və gümüşü damarlarını hiss edirdi. Bunları hiss edir, duyur, ilk dəfə olaraq onlara eyham vurur, lakin bu kəşfçi sevinci ilə də onun səbirsizliklə irəliləyən can atan marağı çox vaxt öləziyir və əsl xəzinə axtarışını, onu

¹ Obskur kamerası (gizli kamera) – ön divarında lap xırda deşik açılmış qara qutu. Həmin deşikdən qutuya keçən işıq şüası qutunun arxa divarına düşür və burada qutunun qarşısındakı görüntünü əks etdirir.

qazıb üzə çıxarmağı, ələyib seçməyi və dəyərləndirməyi sonrakı nəsillərin öhdəsinə buraxır. Onun sərhədi burada bitir. Erazm (yaxud daha dəqiq deyilsə, onun əvəzsiz bəsirət gözü) yalnız problemlərə işıq salır, onları həll etmir: döyünən iztirab qanında, canında çatmadığı kimi, yaradıcılığında da zahiri fanatizm, son mübtələlilik, məhdudluq divanəliyi çatışmır; onun dünyası uzaqlıqdan ibarətdir, dərinlikdən yox.

Ona görə də əsərlərinin təsirini nəzərə almayıb yalnız özlərini nəzərə alsalar, heyrətamiz dərəcədə müasir olub, eyni zamanda, bütün zamanların fəvqündə dayanan bu insan barədə çıxarılan istənilən hökm ədalətli olmayacaq. Çünki Erazm lay-lay təbəqəyə malik bir insan, müxtəlif qabiliyyətlərin konqlomeratı¹, birtərəfli yox, çoxşaxəli olmuşdur. Həm cəsur, həm qorxaq, həm çəkingən, həm ısrarlı, lakin son zərbəyə çatanda qətiyyətsiz, ruhən döyüşkən, qəlbən sülhsevər, ədib kimi şöhrətsevər, insan kimi həddən artıq itaətkar, şəkək və idealist olan bu adam bütün ziddiyyətləri özündə cəmləşdirir. Arı çalışqanlığına malik alim, azad fikirli ilahiyatçı, zəmanəsinin barışmaz tənqidçisi, mülayim pedaqoq, ayıq başlı şair, ustad məktublar tərtibçisi, sərt bir satirik, insanlığın nəcib həvarisi – bütün bunların hamısı düşmənçilik aparmadan, yaxud bir-birini sıxışdırmadan bu geniş ruhda qərar tutmuşdu. Çünki onun istedadlarının istedadı bir-biriləri ilə mübahisə edənləri birləşdirməkdən, ziddiyyətləri aradan qaldırmaqdan ibarət olub, təkəcə zahiri yaşamda deyil, həm də öz çevrəsində təzahür tapmışdı. Bu cür çoxşaxəlilikdən, əslində, vahid sonuc yarana bilməz və bizim “Erazm varlığı”, “Erazm ideyaları” adlandırdığımız şeylər yığcam ifadə tərzində Erazmın özünə nisbətən onun ardıcılıları arasında inandırıcı forma kəsb etmişdir. Alman islahatçılığı və maarifçiliyi, sərbəst Bibliya araşdırıcılığı, digər tərəfdən də Rable və Svift satiraları, Birləşmiş Avropa ideyası və müasir humanizm – bütün bunların hamısı onun düşüncələrindən doğan gerçəkliklərdir və heç biri onun əməli deyil; hər yerdə ilkin təkəni o vermiş, hər yanda problemləri o hərəkətə gətirmiş, lakin hər zaman hərəkətlər onun özünü arxada qoymuşdur. Dərk edən insanlar heç də həmişə icraçı olmurlar, çünki uzaqqörənlik hərəkətverici gücə buxov olur, Lüterin dediyi kimi, “yaxşı əmələ nadir

¹ Qatışıq, həftəbecər (*lat.*)

halda ehtiyatsızlıq və müdriklik ucundan girişirlər, hər şey gərək qanmazlıqdan baş versin”. Erazm öz əsrinin nuru idi, başqaları isə həmin əsrin aparıcı gücü: Erazm yola işıq salır, başqaları isə həmin yolu getməyi bacarardı, bu yolda o özü işıq mənbəyi kimi həmişə kölgədə qalırdı. Lakin yeniliyə yol göstərən kəs həmin yeniliyə ilk addımını atandan heç də az hörmətə layiq deyil; görünmədən çalışanlar da öz işlərini görmüş olurlar.

Ustadlıq illəri

Sənətkar bütün istedadını harmonik tamlıqla sərf edə bildiyi sənət mövzusu və forması tapanda həyatının müqayisəyəgəlməz xoşbəxt günlərini yaşayır. Bu, Erazma “Dəliliyin mədhi” əsərində adamın gözlərini qamaşdıran və büt-bütün gerçəkləşən ilhamın sayəsində müyəssər olmuşdur; burada bilik dəryası olan alim, zəmanənin kəskin tənqidçisi, satirik məzhəkəçi – hər üçü doğma qardaşlar kimi Erazmın simasında təcəllə tapır və əsərlərinin heç birində onun istedadı bu məşhur, həm də faniyə sinə gərən yeganə əsərdə olduğu kimi özünü büruzə vermir. Bununla yanaşı, həmin əsas gülləni zəmanəsinin ürəyinə tam bərkiməmiş titrək bir əl vurmuşdu: bu heyranedici satira yeddi günə və həqiqətən də, sadəcə olaraq, ürəyi boşaltmaq üçün əlüstü yazılmışdı. Məhz elə bu yüngüllük və asanlıq ona sərbəst uçuş üçün qayğısızlıq və qol-qanad vermişdi. Erazmın o vaxt qırx yaş təzəcə tamam olmuşdu, o təkə ağlagəlməz dərəcədə çox oxuyub yazmamış, həm də özünün açıq, şəkkək gözləri ilə insanlığa nəzər sala bilmişdi. Həmin insanlığı heç də arzusunca görməmişdi. Görmüşdü ki, ağıl gerçəkliyə hökm edə bilmir; nizamsız vurnuxmanın hamısı ona həddən artıq səfeh görünmüşdü və haraya nəzər yetirmişdisə, orada hər şeyi Şekspirin sonetindəki kimi görmüşdü:

“Ləyaqət doğuldu dilənçi kimi,
Yaxşılıq büründü cılız heçliyə.
Bacanğın daş basıldı ağına,
Mənəviyyat məhrum oldu haqqından.
Haqq qula çevrildi yalan önündə”.

Onun kimi uzun müddət kasıb yaşayan insanın, uzun müddət zülmətdə dilənçi payı umaraq güclülərin qapısı ağzını kəsdirən insanın qəlbi bütün ağır-acını suçəkən kimi özünə hopdurur, insan əməlinin haqsızlığına və səfehliyinə bələd olur və hərdən hirsindən, sinəsində boğduğu bağırtıdan dodaqları əsir. Lakin Erazm ürəyinin dərinliyində “*seditiosus*”¹, qıyamçı, radikal təbiətli insan deyil: kəskin, patetik ittihamlara onun həlim, ehtiyatlı xasiyyəti uyğun gəlmir. Yer üzündəki yamanlıqları bircə təkənla yox etmək kimi sadəlövh və gözəl ağılsızlıq Erazma qətiyyəən xas deyil; əgər dünyanı təkcanına dəyişə bilmirsənsə, bu aldanış və özünü aldatma açıq-aşkar insanlığa və əbədiyyə xasdır, həmin dünya ilə pozuluşmağın nə mənası?! Ağıllı gileyəlməz, müdrik də həyəcanlanmaz: bu cür səfeh cəhdə iti gözləri ilə nəzər yetirərək və dodaq büzərək Dantenin “*Guarda e passa!*”² kəlamını rəhbər tutub, israrla öz yoluna davam edir.

Lakin hərdən xoş bir əhvali-ruhiyyə müdriklərin sərt və məyuslaşmış baxışını da yumşaldır: onda həmin müdrik gülümsəyir və təbəssümü ilə dünyaya kinayəli-kinayəli nur saçır. Erazmın yolu həmin günlər (1509) Alp dağlarından keçirdi, o, İtaliyadan qayıdırdı. Orada kilsənin büsbütün mənəvi çöküşünü görmüşdü, Papa Yuliusu³ kondotyer⁴ kimi döyüşçülər əhatəsində, keşişləri həvari kasıblığında deyil, cah-calal içində, viranələmiş bu ölkədə ac canavarlar kimi quduzlaşmış bir-birinin üstünə atılan füstlərin müharibə hərisliyini, iqtidar sahiblərinin dikbaşlığını, xalqın tükürpərdici kasıblığını görmüş, bir daha insan ağılsızlığının dərin uçurumuna nəzər salmışdı. Lakin indi bunların hamısı qara bulud kimi, Alp dağlarının günə qarq olmuş gədiyinin arxasında qalmışdı; kitab əhli, alim olan Erazm yəhərdə oturmuşdu, filoloji yükünü, şərhçi marağının yapışmış qaldığı *codices*⁵ və perqamentlərini özünə yük edib aparmırdı – xüsusi xoşbəxtlik məqamı! Onun azad ruhu buradakı açıq havada cövlan edirdi, onda oyun və məzə həvəsi baş qaldır-

¹ Üsyankar (*lat.*)

² “Bax və keç!”

³ *Papa Yulius* (1443–1513) – hakimiyyəti dövrünü (1503–1513) müharibələrdə keçirmişdir. Onun ölümünə Erazm acı satıra ilə diqqət çəkmişdir: “Göylərin rədd etdiyi Yulius”.

⁴ *Kondotyer* – orta əsrlərdə İtaliyada muzdlu əsgərlərin başçısı

⁵ Kitablar (*lat.*)

mışdı; elə bu vaxt məftunedici bəzəkli kəpənək kimi ağılından bir fikir şütüdü və bu xoşbəxt səyahətdən onu özü ilə götürdü. İngiltərəyə çatar-çatmaz Tomas Morun rahat, işıqlı bağ evində, əslində, yalnız bir dəstə adama əyləncə bəxş etmək üçün məzəli kiçik bir əsər yazdı və Tomas Morun şərəfinə onu sözü oynadaraq “*Encomium moriae*”¹ (latınca “*Laus stultitiae*”) adlandırdı ki, bunu da ən yaxşı halda “Dəliliyin mədhi” kimi tərcümə etmək olar.

Erazmın ciddi, köklü, elmi cəhətdən yüklənib ağırlaşdırılmış əsas əsərləri ilə müqayisədə bu kiçik, kobud satira gəncsayağı dəcəl, bir az incəbel və yüngülayaq təsiri bağışlayır. Lakin heç də həcm və çəki sənət əsərinə dözüm bəxş etmir və siyasi aləmdə *demosten*² nitqinə baxanda yerinə düşən adi bir kəlmə, öldürücü bir atmaca çox vaxt daha güclü təsir bağışladığı kimi, ədəbi aləmdə də kiçik ölçülü yazılar cild-cild əsərlərə nisbətən daha uzunömürlü olurlar; Volterin yüz səksən cildindən yalnız kiçik həcmli satirik novellası, məhsuldar Erazmın saysız-hesabsız əsərlərindən xoş əhvali-ruhiyyədən yaranmış yalnız bu təsadüfi körpə, bərq vuran bu mənəviyyat oyununu: “*Laus stultitiae*” öz yaşarlıqlarını saxlayırlar.

Bu əsərin birkərəlik və təkrarsız ədəbi fəndi (priyomu) onun dahiyənə maskaradlığındadır: yer üzünün iqtidar sahibləri üçün nəzərdə tutduğu acı həqiqətləri söyləmək üçün Erazm özü söz almır, əksinə, stultitiani, dəliliyi özünün yerinə kürsüyə göndərir ki, özünü tərifləsin. Buradan da məzəli bir *quiproquo*³ yaranır. Bilmək olmur söz kimindir: Erazm ciddi danışanda dəlilik *in persona*⁴ danışır ki, onun da gərək ən kobud və həyasız şeylərdən ötrü xətrinə dəyməyəsən. Bu ikibaşlı fəndlə Erazm tam ötkəmliklə özünə hər cür hücumdan uzaq bir mövqe yaradır; burada onun öz fikrini tutmaq olmur və göynədici şallaq zərbəsinə, israfla işlətdiyi və hər yetənə atdığı kinayəli, acı kəlmələrə görə ona irad tutmaq kiminsə ağılına gələrdisə, Erazm lağla boy-nundan atardı:

“Bunu mən deməmişəm, xanım Stultisia deyib, kimdir dəlinin dediklərini ciddi qəbul edən?”

¹ *Moriae* – yunanca “dəlilik” deməkdir.

² Dolaşıcılıq (*lat.*)

³ Dolaşıcılıq (*lat.*)

⁴ Özü şəxsən (*lat.*)

Senzura və inkvizisiyanın tüğyan etdiyi bir vaxtda zəmanenin tənqidini ironiya və simvollarla dartıb dünyaya göstərmək zülmətə bürünmüş çağlarda çoxdan bəri azad fikrin ifadəsi üçün yeganə çıxış yolu idi; lakin söz azadlığının bu müqəddəs dəlilik hüququndan heç kim Erazmin adıgedən satirasında, öz dövrünün insanlarını ilk dəfə cəsarətlə, eyni zamanda yüksək sənətkarlıqla təsvir edən bu əsərdə olduğu kimi bacarıqla istifadə etməmişdir. Ciddiliklə zarafat, müdrikliklə oynaq sataşma, gerçəkliklə mübaligə yumaqlanıb əlvan bir dükçəyə çevrilir, onu əlinə alıb ciddi şəkildə çözmək istədikdə isə sürüşüb əldən yerə düşür. Bunu müasirlərinin kobud polemikaları, mənəviyatsız hədyanları ilə müqayisə etdikdə mənəvi zülmətin tən ortasında bu cür qamaşdırıcı məşəlin bütöv bir əsri necə işıqlandırılıb hamını heyrətə saldığını, yəqin ki, başa düşmək olur.

Satira zarafatla başlanır. Əyninə alim mantıyası geymiş, başına isə bicəngənə ləçəyi bağlamış xanım Stultisia (Holbayn onu belə çəkmişdir) kürsüyə qalxıb özünü mədh edən akademik bir nitq söyləyir. Öyünür ki, yaltaqlıq və özünəvurgunluqla dünyanı düzəndə saxlamağı qaravaşları ilə birlikdə təkçə o bacarıb.

“Mənsiz həyatda heç bir bağlaşma, heç bir cəmiyyət sevilməz və uzunömürlü olmaz, həm də xalq uzun müddət öz ağasına, ağa öz növələrinə, qaravaş özünün möhtərəm xanımına, müəllim şagirdinə, dost öz dostuna, arvad öz ərinə, meyxana sahibi öz müştərisinə, yoldaş öz yoldaşına, qisası, bir insan başqasına dözməzdi, əgər onlar hərdən əl-ələ verib yollarını azmasaydılar, hərdən bir-birilərinə yaltaqlanmasaydılar və nəhayət, hər şey dəlilik ədviyyəsi ilə şirinləşmədikdə ağılla güzəştə getməsəydilər”.

Tacir yalnız pula hərisliyinə görə dəridən-qabıqdan çıxır. Şair yalnız “şöhrətin tovlantısı”, ölməzlik yanlılığı sayəsində yaşayıb yaradır, döyüşçü yalnız ağılsızlığı ucbatından qorxmaz olur. Ayıq başlı ağıllı adam istənilən davadan qaçardı, o yalnız ən vacib şeyləri əldə etməyin xatirinə çalışardı, əbədlilik təşnəsini yaradan bu dəlilik otu onun canına sirayət etməmiş olsaydı, əlini ağdan-qaraya vurmaz və ağılını işlətməzdi. İndi isə paradokslar pardaqlanıb açılır. Yalnız o, ağılsızlıq mücəssəməsi olan Stultisia və yalnız təkçə o, adamı xoşbəxt edir, hər bir insan öz ehtiraslarına nə qədər kor-

koranə qapanıb qalırsa, nə qədər ağılsız ömür sürürsə, bir o qədər xoşbəxt olur. Çünki bütün düşüncələr və özünə əzab vermələr insanın qəlbini viranələşdirir; şövq heç vaxt aydınlıqda və ağıllılıqda olmur, əksinə, sərməstlikdə, eys-ışrətdə, ağılı itirməkdə, divanəlikdə olur; əsl həyatın canı bir çimdik dəlilikdədir və haqlı olan, hər şeyə ayıq gözlə baxan, ehtiraqlara qul olmayan kəs heç cür normal insan sayıla bilməz, onu bir növ anomaliya hesab etmək olar: “Həyatda yalnız dəliliyə mübtəla olan kəsə əsl insan deyər-lər”. Buna görə də Stultisiya bütün insani nailiyyətlərin əsl aparıcı gücü kimi özünü ağızdolusu tərifləyir, çaşdıncı söz yığını ilə söyləyir ki, dünyanın dillər əzbəri olan yaxşılıqları hər şeyi olduğu kimi apaydın görmək, doğruluq və düz-günlük, əslində, onun üçün yaranıb ki, onlara əməl edən insanın həyatını zəhərə çevirsin və bundan başqa o özü alim qadın olduğuna görə qürurla öz xeyrinə Sofokldan¹ iqtibas gətirir: “Həyat yalnız qanmazlıqda gözəldir”.

Tezislərini ciddi akademik üslubda maddə-maddə güc-ləndirmək üçün özünün dəlilik kəndirinə düzölmüş şahid-ləri canfəşanlıqla bir-bir meydana çəkir. Bu böyük paradda hər silk öz ağılsızlığını nümayiş etdirir. Hamı addımlayıb keçir: boşboğaz ritorika müəllimləri, tükü tükədən seçən hüquq alimləri, Kainatı özlərinin fəvqəl kilsəsində görmək istəyən filosoflar, dikburun aristokratlar, pul hərisləri, sxo-lastiklər, yazıçılar, oyunbazlar və döyüşçülər, nəhayət, hər biri bütün işvə və gözəlliyin yalnız öz sevgilisində cəm olduğunu düşünən əbədi dəlilər, sevgi məcnunları. Erazm özünün müqayisəyəgəlməz dünyəvi biliyi ilə bəşəri dəliliyin əzəmətli bir qalereyasını yaradır, bu bəbələr oyununun zəif konturlarla çəkilmiş karikaturalarından əsl qəhrəmanlar formaləşdirmaq üçün böyük komediya ustaları Molyer² və Ben Consona³ yalnız müdaxilə etmək qalır. İnsan gicliyinin çeşidliliyinə rəhm edilmir, heç biri unudulmur, Erazm da məhz bu bütövlüklə özünü qoruyur. Başqa bir silk sənin-kindən yaxşı deyilsə, kim özünü məsxərəyə qoyulmuş sayar? Nəhayət və ilk dəfə olaraq Erazm universalığa, onun bütün

¹ *Sofokl* (e.ə. təxminən 496–406) – yunan faciə janrının klassiki. Burada gətirilən iqtibas onun “Qəzəbli Ayaks” əsərindəndir.

² *Molyer* (Molière [mo'ljɛ:r], əsl adı: Jan Baptist Pokle (1622–1673) – fransız şairi, milli fransız komediyasının banisi

³ *Ben Conson* (Ben Jonson) (1572/73–1637) – ingilis dramaturqu

intellektual gücünə, zarafata və müdrikiyə, nurlu baxışa və yumora tətbiq sahəsi tapır. Onun dünyabaxışındakı şəkkaklıq və ucalıq məşəlin minbir qılgıcım və rəngi kimi burada bir-birinə çulğalaşmış qarışır; yüksək bir zəka bu mükəmməl oyunda öz ifadəsini tapır.

Məsələyə dərinlən yanaşdıqda Erazmdan ötrü bu yazı məzhəkədən uca dayanırdı və o, həmin balaca əsərində başqa əsərlərinə nisbətən özünü məhz daha kamil göstərə bildi, çünki sevimli əsəri olan “Dəliliyin mədhi” öz daxili varlığı ilə bir növ mənəvi hesablaşma idi. Heç nə və heç kim barədə yanılmayan Erazm ona yazıb-yaratmaqda mane olan həmin sirlə zəifliyinə yaxşı bələd idi; bu zəiflik də onda təzahür tapırdı ki, o, həmişə özünü həddən artıq ağıllı və həddən az ehtiraslı sayırdı, tərəf saxlamamağı və şeylərin fəvqündə durmağı əbədilikdən qıraqda tuturdu. Ağıl heç vaxt özlüyündə yaradıcı güc deyil, həmişə yönəldici gücdür; əsl məhsuldarlıq üçün isə faktiki olaraq həmişə bir az ağılsızlıq ilkin şərt sayılır. Qəribə şəkildə ağıllı olduğuna görə Erazma, həyatın son xoşbəxtliyinin özünü büsbütün fədanın, canına qiyməməzliyinin nə olduğunu bilməyən ayıq düşüncəli bu böyük ədalət carçısına bütün ömrü boyu ehtiras xas olmayıb. Bu kitaba əsasən güman etmək olar ki, Erazm ilk dəfə, özü də cəmi bircə dəfə öz ağıllığının, ədalətliyinin, iltifatlılığının, doğruluğunun altını gizləncə çəkmişdir. Özündə çatışmayanlar, özünün can atdığı şeylər barədə yazanda sənətkar həmişə daha inamla yaradır; elə burada da ağıl sahibi olan insan *par excellence*¹ dəliliyin himnini yaratmaqla əsl ağıllığı ilahiləşdirənləri ən ağıllı yolla məsxərəyə qoyurdu.

Lakin kitabdakı müstəqil maskarad sənəti ilə onun əsl niyyəti barədə yanlış təsəvvür yaranmamalıdır. Üzdə məzhəkə təsiri bağışlayan “Dəliliyin mədhi” özünün karnaval maskasının arxasında dövrünün ən təhlükəli kitablarından birini gizlədir və bu gün bizə mənən zəngin olub adı məşəl kimi görünən bu əsər, əslində, alman islahatçılığının yolunu açmış bir partlayışdır. “Dəliliyin mədhi” (!) haçansa yazılmış yüksək təsir gücünə malik pamfletlər sırasına daxildir. İtaliyanın intibah dövrü ağalarının sürdüüyü bədxərc və əxlaqsız həyatı təkrarlayan papa və kardinalların Romasından

¹ Əsasən; başlıca olaraq (*fr.*)

alman zəvvarları o vaxt kor-peşman və məyus-məyus geri dönürdülər, xalis dindarlar isə tam səbirsizliklə kilsənin “təpədən-dırnağa islahatını” tələb edirdilər. Lakin cah-calal düşkünün olan papaların Roması hər cür etirazı, hətta xoşməramlısını da rədd edirdi: həddən artıq ucadan və ehtirasla dillənənlər ağızlarına tıxac basılaraq tonqallarda tövbə qılırdılar; təberrük alış-verişindən və günahların bağışlanmasından sui-istifadənin ələmi yalnız hərçayı xalq mahnılarında, yaxud duzlu lətifələrdə öz əksini tapa bilirdi, iri qanıçən hörümçək donunda çəkilməmiş papanın əksi olan vərəqlər gizli şəkildə əldən-ələ gəzirdi. İndi də Erazm kilsənin günah siyahısını açıq-aşkar zamanənin divarına mıxlayır: ikibaşlı deyim ustası kimi o, özünün böyük sənət fəndindən istifadə edərək bütün qorxulu, lakin vacib olan şeyləri Stultisiyanın dilindən dedirdir, dini hərəc-mərcliyə qarşı qətiyyətli hücumu keçir. Qamçını şaqquldadan aşkarda dəli əli olsa da, hamı tənqidi niyyəti o saat bu sözlərdən başa düşür:

“Ən yüksək dini mənəb sahibləri, papalar, bir sözlə, Məsihin yerinə göz dikənlər həyatda özlərini ona oxşatmağa çalışsəydilər, onun fəqirliyinə dözsəydilər, onun çəkdiyi cəfanı çəksəydilər, onun çarmıxını öz küreklərinə götürsəydilər, dünyəviliyə olan nifrətini bölüşsəydilər, bu dünyada kimin taleyi daha acınacaqlı olardı? Müqəddəs ataların ağına cəmi birçə dəfə müdriklik güc gəlsəydi, onlar nələrdən məhrum olardılar! Həmin azman var-dövlətin, həmin ilahi şərəfətin, bu qədər vəzifə və ad-san paylaşmasının, hüdudsuz despensasiyanın¹, çeşidli vergilərin, zövq-səfanın yerinə yuxusuz gecələr, pəhrizlər, ibadətlər, göz yaşları, dualar və minlərlə digər əzablar keçərdi”.

Stultisiya birdən-birə dəli rolundan çıxıb dünyadakı gələcək islahatçılığın tələblərini birmənəli şəkildə apaydın irəli sürür:

“Məsihin bütün öyüdü yalnız mərhəmətə, səbrə və yersəl nemətlərə nifrətə söykəndiyindən burada nəyin nəzərdə tutulduğu aşkarca göz önündədir. Məsih öz həvarilərini həqiqətən də, özü bildiyi kimi silahlandırmaq istəyirdi, elə ona görə də tələb edirdi ki, öz həvari vəzifələrinə

¹ *Dispensasiya* – ayrı-ayrı hallarda mövcud kilsə qanunlarını pozma icazəsi. Dispensasiya ixtiyarı papaya məxsus idi ki, o da həmin ixtiyarı yepiskoplara verə bilərdi. Bu, katolik kilsəsində gəlir mənbəyi sayılırdı.

büsbütün lüt-üryan yetişmək üçün onlar yalnız çəkmə və dağarcıqlarını deyil, həm də əyinlərindəki libaslarını atsınlar. Onların üstündə qılıncdan başqa heç nə olmamalıdır, lakin qarət və qətl yarağı olan sağalmaz qılınc yox, qəlbin ən dərin guşələrinə sirayət edib, ürəklərdə möminliyin tac qurması xatirinə bütün ıztıraqları bir zərbə ilə yox edən mənəviyyat qılıncı”.

Zarafat gözlənilmədən doğrayıcı ciddiliyə çevrilir. Dövrünün böyük tənqidçisi olan Erazmın ciddi gözləri məzhəkəçi papağının altından boylanır; minlərlə, yüz minlərlə adamın qarnını deşən şeyi dəlilik dilə gətirir. Ciddi kilsə islahatının vacibliyi dünyanın şüuruna, zamanəsinin hansısa yazısına nisbətən burada daha güclü, daha israrlı və daha anlaşıqlı yeridilmişdir. Yeni bir şey yaradılana qədər mövcud olan şey həmişə gərək kökündən laxladılın. Bütün mənəvi inqilablarda tənqidçi və maarifçi yaradıcı və islahatçıdan öndə gedir: əvvəlcə yer şumlanır, sonra toxum səpilir.

60

* * *

Fəqət çılpaq inkarlıqla bəhrəsiz tənqidçilik, hansı sahədə olur-olsun, Erazmın mənəvi düzümünə xas deyil; əgər o, yanlışlıqları göstərüb nəzərə çatdırırsa, bunu yalnız düzgünlüyü tələb etdiyinə görə edir, lakin heç vaxt təkəbbürlü tənbeh həvəsindən irad bildirmir. Katolik kilsəsinə qarşı kobud antibütçülük mübarizəsindən başqa heç nə onun dözümlü temperamentinə sığışmır: humanist kimi Erazm kilsəyə qarşı üsyan xülyası ilə deyil, “*reflorescentia*”¹ ilə, dini intibahla, bir vaxtlar Nazaretli paklığına qayıdı² sayəsində isəvi idealların yeniləşməsi ilə yaşayır. Antik nümunələrə qayıdıqla intibah sənətə və elmə əzəmətli bir gənclik bəxş etdiyi kimi, Erazm da zahiri əlamətlər içində boğulan kilsənin ilkinlikdən ona xas olan qaynaqlarını qazıb açmaq yolu ilə, isəvi təlimin İncilə istinadı ilə, bununla da Məsihin öz sözüne söykənişi ilə, “ehkamsal təlimin gizlənməmiş Məsihin üzə çıxarılması ilə” paklaşmasına ümid edir. Təkrar-təkrar baş qaldıran bu arzu ilə Erazm, hər yerdə olduğu kimi burada da öndərlik edərək, islahatçılığın zirvəsinə qalxır.

¹ Yenidən çiçəklənmə

² Nazaretli həzrəti-İsanın ardıcılıları olmuş ilk xristianların mənəviyyatı və əxlaqı nəzərdə tutulur.

Lakin humanizm öz mahiyyəti etibarlı ilə heç vaxt inqilabi deyildir və Erazm öz səyləri ilə kilsə islahatına önəmli yol göstərən xidməti göstərmiş olsa belə, özünün barışdını düşüncələri ucubətindən aşkar parçalanmadan qorxub geri çəkilir. Katolik kilsəsində nəyin düzgün, nəyin yanlış olduğunu, nələrin yasaq edildiyini, nələrə icazə verildiyini, ibadətə fərdi, yaxud kütləvi aparılması barədə istənilən ziddiyyəti Lüterin, Svinqlinin, yaxud Kalvinin kəskin şəkildə kürüyüb atmaq bacarığı heç vaxt Erazmda olmamışdır; o, birçə şeyi qeyd etməklə kifayətlənir ki, zahiri formalarnın saxlanması özlüyündə isəvi möminliyin əsl mahiyyətini təşkil etmir, insanın gerçək inamını yalnız onun daxili aləmi büruzə verir. İnsanı xristian edən ziyarətgahlara sitayiş, zəvvarlıq, bələğət, özünün bəhrəsiz “iudaizmi” ilə dini sxolastika deyil, onun daxili doğruluğudur, insanlığıdır, İsayə xas həyat tərzidir. Müqəddəslərə qulluq göstərənlər onların nəşini toplayıb səcdə edənlər, qəbirlərini ziyarətgaha çevirənlər, çox vaxt da şam yandıranlar deyillər, əksinə, saleh əməllərini öz şəxsi həyatlarında büsbütün təqlid etməyə çalışanlardır. Dini mərasimləri və ibadətləri dəqiq yerinə yetirməkdənsə, pəhriz saxlayıb dua oxumaqdansa şəxsi həyatını Məsih ruhunda qurmaq daha önəmlidir. “Dinimizin canı dinclik və barışdır”. Hər yerdə olduğu kimi burada da Erazm canlı olanı çərçivələrə salıb boğmaq əvəzinə, onu fəvqəl insaniliyə qaldırmağa can atır. Şüurlu şəkildə çalışır ki, xristianlığı adi kilsəlikdən qoparıb ayırsın, bununla da onu universal insaniliklə əlaqələndirsin; bir vaxtlar xalqlarda və dinlərdə etik baxımdan təkmlil olan hər şeyi o, məhsuldar ünsür kimi xristianlıq ideyasının içinə qatmağa cəhd göstərir və bütöv bir məhdudluq əsrinin, eləcə də ehkamçı fanatizmin tən ortasında bu böyük humanist dünyanın hüdudlarını genişləndirən qəribə söz söyləyir: “Həmişə haradasa həqiqətə rast gəlsən, ona isəviliyin nişanəsi kimi bax”. Bununla bütün zamanlara və zonalara körpü salınmış olur. Erazm kimi ağılı buxov tanımayan hər kəs müdrikiyə, insaniliyə və əxlaqliyə hər yerdə ali insanlığın formaları, bununla da, əslində, isəvilik kimi baxırsa, o, fanatik abbatlar kimi qədim dövrün fəlsəfəsini cəhənnəmə vasil etməyəcək (Müqəddəs Sokrat! – deyə bir dəfə Erazm vəcdlə səslənir), əksinə, keçmişin bütün xeyirxahlığını və böyüklüyünü öz dininə

qatacaq, “yəhudilər Misirə yola düşərkən məbədi bəzəmək üçün qızıl və gümüş əşyaları özləri ilə götürdükləri kimi”. Haçansa insani əxlaqın, yaxud mənəvi aləmin önəmli nailiyyəti olmuş heç nə Erazmın dini baxışına görə isəvilikdən möhkəm bir sədlə ayrılmamalıdır, çünki insanın əməllərində nə isəvi, nə də bütçülük həqiqətləri var, əksinə, hər ikisinin təzahür formalarında həqiqət ilahi gerçəkliyə söykənir. Buna görə Erazm da heç vaxt Məsihin dinindən, iman təlimindən söhbət açmır, əksinə, buna “Məsih fəlsəfəsi”, daha doğrusu, həyati təlim deyir: xristianlıq onun üçün ali və insani mənəviyyatın başqa bir adıdır.

62

Erazmın bu əsas ideyaları katolik təfsirinə arxitektolik gücü və mistiklərin alovlu sevgi həsrəti ilə müqayisədə, bəlkə də, bir balaca dayaz və ümumi təsir bağışlayır, lakin onlar insanidir; hər bir elm sahəsində olduğu kimi burada da Erazmın təsir gücü bir o qədər dərinliyə varmır, əksinə, uzaqlara tuşlanır. Onun “*Enchiridion militis christiani*” (“Xristian döyüşçüsünün soruq kitabı”), zadəgan və mömin bir qadının ərinə xəbərdar etmək arzusu ilə yazılmış bu əsər, xəlqi-dini soruq kitabına çevrilir və islahatçılıq özünün döyüşkən radikal tələbləri ilə onun simasında şumlanıb arata qoyulmuş bir əkin sahəsi tapır. Səhradakı bu tənha carçının ilahi tapşırığı həmin savaşı başlamaq yox, hədələyici müharibəni barışdırıcı təkliflərlə son anda aradan qaldırmaqdır. Bütün kilsələrdə əhkamın ən xırda detalları ətrafında barışmaz mübahisələrin getdiyi bir vaxtda o, mənəvi inancın layiqli formalarının sintezi, dünyanı düşmənçilik və barışmazlıqdan həmişəlik xilas edib inancı, həqiqətən də, bəşəriyyətin sərvətinə çevirəcək xristianlıq *rinascimeto*¹ su xülyası ilə yaşayır.

* * *

Eyni bir fikri bir neçə dəfə ifadə etmək bacarığı Erazmın hərtərəfliyyətinə dəlalət edir. “Dəliliyin mədhi” əsərində dövrünün satılmaz tənqidçisi katolik kilsəsindəki yaramaz vərdişləri təsvir etmiş, “Xristian döyüşçüsünün soruq kitabı” əsərində isə dərk edilən və insaniləşən dinçiliyin hamı tərəfindən anlaşılan idealını tərənnüm etmişdir; eyni zamanda o, vacib saydığı “Xristian qaynaqlarını qazıb üzə çıxarmaq”

¹ İntibah, yenidən doğulma (*lat.*)

tezisini işə yaradır, bunun üçün də mətn tənqidçisi, filoloq və təfsirçi olaraq İncili yunan dilindən yenidən latın dilinə tərcümə edir, Lüterin Bibliyanı alman dilinə tərcüməsinə açılan yol və zamanəsi üçün eyni əhəmiyyətə malik bir iş.

Həqiqi insanın qaynaqlarına qayıtmaq, həmin qaynaqları ilahi paklıqlarını itirmədiyi və ehkama məruz qalmadan axıb getdikləri yerdə axtarıb tapmaq – yenə humanist ilahiyatçılığa qarşı Erazmın irəli sürdüyü tələblər bunlar idi və dövrünün ehtiyaclarına olan dərin bir instinktlə o, Lüterdən on beş il qabaq buna ən önəmli iş kimi işarə edir. 1504-cü ildə yazır: “Deməyə bilmərəm ki, yelkənlərimi açıb Müqəddəs Yazıların üstünə necə şütüyürəm və məni onlardan uzaq tutan, yaxud yaxına buraxmayan şeylər necə də ürəyimi bulandırır”. Məsihin İncildə təsvir olunan həyatı heç də latın dilini bilən monarx və keşişlərin privilegiyası ola bilməz, bunda bütün xalq iştirakçı olsun gərək və olmalıdır da, “kəndli onları kotan dalında, toxucu dəzgah arxasında oxumalıdır”, xristianlığın məğzini öz uşaqlarına çatdırma bilməlidir. Bibliyanı milli dillərə tərcümə etmək kimi əzəmətli bir fikri həyata keçirməyə Erazm ürək edincə alim kimi müəyyənləşdirir ki, kilsənin dözümlü göstərdiyi və sınaqdan çıxmış Bibliya tərcüməsi Vulqata bir çox əyintilərə məruz qalıb, filoloji baxımdan isə xeyli şübhəlidir. İlahi həqiqət yerlə bağlı bir şeylə ləkələnmə bilməz; odur ki Erazm Bibliyanı bir daha latın dilinə çevirmək və mövcud yayınmaları, sərbəst yanaşmaları müfəssəl təfsirlə tənqidi şəkildə aydınlaşdırmaq kimi zəhmətli bir işə girişir. 1516-cı ildə Bazeldəki “Froben”¹ nəşriyyatında eyni vaxtda həm latın, həm də yunan dillərində nəşr edilən bu yeni tərcümə, hər halda, inqilabi bir addım sayılır: sərbəst düşüncəli tədqiqat bununla sonuncu ilahiyat fakültəsinə də qalibənə şəkildə daxil olur. Lakin Erazm üçün səciyyəvi olan budur: hətta dönüş yaratdığı məqamlarda da o, zahiri formaları elə bacarıqla qoruyur ki, açıqla endirilən zərbə belə, təkan ola bilmir. İlahiyatçıların hər bir hücumunu əvvəlcədən kütləşdirmək üçün Bibliyanın bu ilk azad tərcüməsinə kilsə başçısına, papaya ithaf edir, həmin papa, humanist düşüncə sahibi Onuncu Leo da məktublarının birində səmimiyyətlə yazır: “Biz məmnun olduq”, bəli,

¹ *Froben Yohan* (təqribən 1460–1527) – Bazelli naşir, Erazmın bir çox əsərini çap etmişdir.

o, Erazmın müqəddəs əsərə sərf etdiyi səyi hətta tərifləyir də. Barışdırıcı təbiəti sayəsində kilsə və sərbəst tədqiqat arasındakı ziddiyyəti Erazm həmişə fərdi yolla aradan qaldırmağı bacarmışdı, halbuki həmin ziddiyyət başqalarında çox vaxt ən qorxunc düşmənçiliyə gətirib çıxarırdı; onun vasitəçilik dahiliyi və mülayim barışdırıcılıq bacarığı bu gərgin sahədə də qələbəni bayram edirdi.

* * *

64

Bu üç kitabla Erazm öz dövrünü ram etmişdi. Müasirlərinin həlledici probleminə o, özünün maarifləndirici sözlünü söyləmişdir və zəmanəsinin ən kəskin problemlərini açıb ortaya qoyan sakit, anlaşıqlı və humanist təbiəti ona ölçüsüz rəğbət qazandırmışdır. Tərəqqini aqlın gücü ilə mümkün sayanlara bəşəriyyət həmişə dərin minnətdarlıq duyğusu bəsləyir, insan da yeni əsrin xoşbəxt anlarını, həyəcanlanmış rahiblərdən, davakar fanatiklərdən, sağalmaz məzhəkəçilərdən və küt sxolastika professorlarından sonra, axır ki, mənəvi və dini məsələləri insanlıq baxımından dəyərləndirən bir insanın, bütün anlaşılmazlıqlara baxmayaraq, dünyaya inam bəsləyən və onu aydınlığa aparmaq istəyən bir şəxsin Avropada peyda olması anlarını yaşayır. Ayrılıqda götürülmüş bir şəxs zəmanəsinin həlledici probleminə doğru qətiyyətlə addımlayırsa, həmişə baş verənlər baş verir: onun ətrafına yığılıb özlərinin gözləntiləri ilə həmin insanın yaradıcı gücünü artırır. Yeni yaranan elmlərin sayəsində bütün güclərini, ümidlərini, səbirsizliklərini mənəviliyə və insanlığın ucaldılmasına yönəldərək öz ideallarını, nəhayət, bu insanda tapırlar: zamanın yaratdığı azman gərginliyi ya o yox edə bilər, ya da heç kəs. XVI əsrin başlanğıcında Erazmın adı adi şöhrətdən müqayisəyə gəlməz bir gücə çevrilir: o, azca cəsarətli olsaydı, tarixi, dünyanı islah edən əməl üçün bundan diktatorsayağı istifadə edə bilərdi. Lakin əməl onun dünyası deyil. Erazm yalnız maarifləndirə bilər, qələbləşdirə bilməz, yalnız hazırlaya bilər, yerinə yetirə bilməz. İslahatçılıq onun adı ilə bağlı olmayacaq, onun səpdiyini bir başqası döşürəcək.

HUMANİZMİN AZMANLIĞI VƏ MƏHDUDLUĞU

Ömrünün qırxıncı və əllinci illərində Erazm Rotterdamlı şöhrətinin zirvəsinə yetişir: yüz ildən bəri Avropa ondan nəhəngini tanımır. Müasirlərindən heç birinin adı – nə Düerrin, nə Rafaelin, nə Leonardonun, nə Paraselsiusun, yaxud Mikelancelonun adları həmin günlərdə mənəviyyat kosmosunda eyni ehtiramla çəkilmir, heç bir yazıcının əsərləri bu cür saysız nüsxələrdə yayılmır, mənəviyyat, yaxud sənətkarlıq sahəsində çıxarılan ad-sandan heç birisi onunkuna bənzəmir. Erazm: başlayan XVI əsr üçün bu, ən azı, müdrik bir şəxsin mahiyyəti, ağılagələn ən yaxşı və ən ali əlamət deməkdir, Melanxton¹ özünün latınca yazdığı mədhiyəsində tərif etdiyi kimi elmi, poetik, dünyəvi və mənəvi məsələlərdə təkzib olunmaz bir avtoritet. Ona gah “*doctor universalis*”², gah “elmin ağası”, gah “araşdırmalar atası” və “əsl ilahiyatın qoruyucusu” təriflərini verirlər, onu “dünyanın nuru”, ya da “Qərbin pifiyası”³, “*vir uncomparabilis et doctorum prenx*”⁴ adlandırırlar. Onun üçün heç bir tərif artıqlıq etmir. “Erazm, – Musian⁵ yazır, – insan ölçülərindən ucada dayanır. Onda bir ilahilik var və ona səmavi varlıq kimi salehlərə layiq ehtiram göstərmək lazımdır”. Digər bir humanist, Kamerarius⁶ isə belə yazır: “Muzalar səltənətində əcnəbi sayılmağı istəməyən hər kəs ona məftun olur, onu tərənnüm edib rövneqləndirir. Kimsə ondan bir məktub qopara bilsə, şöhrəti yerə-göyə sığmır və həmin şəxs özünün ən böyük qələbəsini bayram edir. Onunla danışmaq imkanı qazanan isə özünü yer üzünün xoşbəxti sayır”.

Doğrudan da, indiyə qədər ithaflarla, fərdi məşğələlərlə, dilənçilik məktubları ilə həyatını əzab içində keçirmiş,

¹ *Melanxton Filipp* (1497–1560) – alman, protestant təriqətinə məxsus ruhani və müəllim, M.Lüterin məsləkdaşı

² Hərtərəfli alim (*lat.*)

³ *Pifiya* – eyhamlarla danışmağı xoşlayan qadın

⁴ Müqayisəsiz kişi və alimlər pərvanəsi (*lat.*)

⁵ *Musian Ruf* (1471–1560) – alman, humanist, humanistlərin Erfurt dərnişinin iştirakçısı, “Qaranlıq insanların məktubları”nın yazarlarından biri

⁶ *Kamerarius Yoaxim* (1500–1574) – alman filoloqu və pedaqoqu, humanistlərin Erfurt dərnişinin üzvü

alçaldıcı yarınmalarla qüdrət sahiblərindən cüzi dilənçipayı qoparmış və yaxın keçmiş qədər tanınmayan alimin iltifatı uğrunda yanış başlamışdı, qüdrət sahibləri onu ələ keçirmək uğrunda əlləşib-vuruşurdu və görmək özü xoş bir tamaşa idi ki, dünyəvi iqtidar və pul mənəviyyata xidmət etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Krallar və padşahlar, knyazlar və hersoqlar, nazirlər və alimlər, papalar və prelatlar¹ Erazmın iltifatını qazanmaq üçün itaətkarlıq göstərdilər: hər iki dünyanın ağası imperator Karl² dövlət şurasında ona yer təklif edir, VIII Haynrix onu İngiltərəyə, Ferdinand Avstriyalı³ Vyanaya, I Frans⁴ Parisə dartıb aparmaq istəyir, Hollandiyadan, Brabantdan, Macarıstandan, Polşa və Portuqaliyadan şirikdirici təkliflər gəlir, ona kafedra vermək üçün beş universitet bir-biri ilə yarışır, üç papa ona ehtiram dolu məktublar yazır. Onun balaca otağında varlı pərəstişkarların ürəkdən bəxş etdiyi hədiyyələr qalaqlanır, qızıl piyalələr, gümüş qab-qacaq, kuzələrlə şərab və qiymətli kitablar göndərilir, hamısı da onu özünə cəlb edir, onun şöhrətini özünükünə qatmaq üçün hər şey onu çağırır. Ağıllı, eyni zamanda şəkkak olan Erazm isə bu hədiyyə və ehtiramları qanacaq qəbul edir. Hədiyyələrin başından yağmasına, özünün tərifi ilə şərəfləndirilməsinə imkan yaradır, bütün bunları həvəslə, aşkar məmnunluqla edir, ancaq satılmır. İmkan yaradır ki, ona qulluq göstərsinlər, lakin özü heç kimin qulluğuna girmir, sənətkarın həmin daxili azadlığı və kiməsə yarınmaması ki, bunları da o, həmin mənəvi təsirin önəmli ilkin şərti kimi qəbul edirdi. Bilir ki, özü təklikdə güclü olaraq qalır və şöhrətini parlaq ulduz kimi arxayınca öz evinin başı üstündən asmaq əvəzinə onu saray-saray gəzdirmək istəsəydi, nə böyük ağılsızlıq olardı. Erazm çoxdandır kiminsə arxasınca getməyə ehtiyac duymur, çünki hər şey ona doğru axıb gəlir. Bazəldə qalması həmin şəhəri iqamətgaha, dünyanın mənəvi mərkəzinə çevirir. Ehtiramın nə olduğunu bilən elə bir knyaz, elə bir

¹ Katolik kilsəsində yüksək ruhani vəzifələrindən birinin adı

² Müqəddəs Roma İmperiyasının imperatoru V Karlın hökmranlıq etdiyi ərazidə, müasirlərinin yazdığına görə, günəş heç vaxt batmırmış.

³ *Ferdinand Avstriyalı* – I Ferdinand (1503–1564), V Karlın qardaşı, Avstriyanın ertshersoqu (böyük hersoqu), Habsburqlar sülaləsindən Çexiyanın və Macarıstanın ilk kralı, 1556-cı ildən Müqəddəs Roma İmperiyasının imperatoru

⁴ *I Frans* – 1515-ci ildən Fransanın kralı

alim, elə bir adam tapılmazdı ki, buradan keçəndə bu böyük müdrikin qarşısında baş əymək fürsətini qaçırınsın, çünki Erazmla ünsiyyət qurmaq bir növ mədəni cəngavərliyə yetişmək, ona baş çəkmək isə (təxminən, XVIII əsrdə Volterin, XIX əsrdə isə Getenin qonağı olmaq kimi) gözəgörünməz mənəvi qüdrətin rəmzi daşıyıcısı qarşısında səcdə nişanəsi deməkdir. Yaddaş kitabına onun öz əlindən imza almağın xatirinə yüksək zadəganlar və alimlər günlərlə yol gedirlər; papanın qardaşı oğlu kardinal üç dəfə Erazmı əbəs yerə qonaq çağırır, Erazm dəvəti rədd edəndə isə özünü təhqir olunmuş saymır, əksinə, Frobenin çirkli nəşriyyat otağında onu axtarıb tapmağı özünə şərəf bilir. Erazmın yazdığı hər məktub sahibi tərəfindən al-xaraya bükülər və hörmətli qonaqların hüsurunda təberrük kimi açılardı; ustadın bircə məsləhəti Simsim kimi bütün qapıları açardı. Yalnız mənəvi varlığı sayəsində Avropada hər bir insan, hətta Gete və Volterin özü də dünyaya hökm edən belə bir qüdrətə sahib olmayıb. Bizim zamanədən baxıldıqda Erazmın bu heyrətamiz mövqeyi son olaraq nə əsəri, nə də varlığı baxımından tamamilə anlaşılındır; biz bu gün onun simasında ağıllı, yanımçı, hərtərəfli və çoxşaxəli, maraqlı və cəlbedici bir insan görürük, lakin o, dünyanı dəyişdirən valehedici mütəfəkkir deyildi. Bununla belə, Erazm öz əsrindən ötrü ədəbi hadisədən çox-çox yüksəkdə dayanırdı, o, özünün ən pünhan mənəvi həsrətinin simvolik ifadəsi oldu və olaraq qalırdı da. Yeniləşmək istəyən istənilən qərinə öz idealını hansısa bir obraza salır, özü öz mahiyyətini şüurlu şəkildə dərk etmək üçün zamanın ruhu bir nəfəri nümunə kimi seçir və ayrılıqda götürülmüş bu fərdi özünün başı üstünə qaldıraraq şəxsi təşəbbüsü naminə təşəbbüs göstərir. Yeni düşüncə və duyğuları həmişə yalnız say-seçmə çevrələr dərk edir, geniş kütlə onu mücərrəd şəkildə heç cür qavramaq iqtidarında deyil, əksinə, istisnasız olaraq duyumsal və antropomorf şəkildə qəbul edir; buna görə də o, ideyanın yerinə konkret bir insanı, obrazı, nümunəni qoyub ona ümid bəsləməyə və onu təqlid etməyə çalışır. Zamanın bu diləyi qısa bir müddətə Erazmda da öz ifadəsini büsbütün tapdı, çünki “*homo universale*”¹, çoxşaxəli, hər şeyi bilən, gələcəyə azca nəzər yetirən Erazm

¹ Universal insan (*ital.*)

yeni nəslin ideal nümunəsinə çevrilmişdi. Humanizmdə zamanə öz fikrinin təntənəsini və özünün yeni ümidini bayram edir. İlk dəfə olaraq mənəvi qüdrət, sadəcə, irsən bir-birinə ötürülənlərdən önə çəkilir və bu yenidən dəyərləndirmənin necə güclə və sürətlə həyata keçməsinə belə bir fakt sübut edir ki, köhnə iqtidar sahiblərinin özləri könüllü olaraq təzələrə uyğunlaşırlar. Çoban oğlu Tisianın əlindən düşən fırçanı qaldırmaq üçün V Karlı, qorxuya düşmüş əyanlarının gözü qarşısında aşağı əyilməsi, Mikelancelonun kobud əmri ilə papanın sənətkara mane olmamaq üçün Sikstinanı itaətkarcasına tərk etməsi, prinslərin, yepiskopların silah əvəzinə birdən-birə kitab, şəkil və əlyazmalar toplaması yalnız adi bir rəmzdird; bununla onlar özləri də bilmədən belə bir dərk qarşısında təslim olurlar ki, yaradıcı ruhun qüdrəti Qərbdə hökmranlığın yerini tutmuş və sənət yaradıcıları savaşsal və siyasi müvəqqətilikdən uzunömürlü olacaqdır. İlk dəfə olaraq Avropa öz mahiyyətini və ilahi vəzifəsini mənəviyyatın ilkin hökmranlığında, vahid Qərb sivilizasiyasında, nümunəvi və yaradıcı dünya kultüründə görür.

Bu yeni düşüncə tərzini üçün zamanə Erazmı bayraqdar seçir. "Antibarbarlar", hər cür geriliyə, istənilən ənənəçiliyə qarşı döyüşkən, nisbətən yüksək, azad və humanist insanlığın carçısı, dünya insanların gələcək əməkdaşlığının yol göstərən kimi onu başqalarından önə çıxarır. Bu günün zirvəsindən yanaşdıqda bizə elə gəlir ki, əsrin ötkəmliklə axtaran əzəmətli, mübariz, faustsayağı ruhu "*homo universale*"nin digər, daha dərin tirlərində, Leonardo və Paraseliusda təzahür tapır. Və məhz son olaraq Erazmın böyüklüyünü alt-üst edən əlamətlər: onun parlaqlığı (çox vaxt həddən artıq şəffaf parlaqlığı), anlaqlığı, dərk oluna bilən şeylə razılaşması, dərinə getmək istəməməsi o vaxt Erazmın taleyini həll edirdi. Zəmanə instinktiv olaraq düzgün seçim etdi: dünyanın istənilən yeniləşməsinə, onun köklü şəkildə istənilən dəyişdirilməsini cingənə inqilabçılarla deyil, mülayim islahatçılarla həyata keçirir və Erazmın simasında həşş-küsyüz, lakin dinclik bilmədən çalışın zəkani görür. Möcüzəli bir an ərzində Avropa vahid sivilizasiyasının humanist xülyasında razılığa gələ bildi ki, həmin sivilizasiya da vahid dünyəvi dillə, vahid dünyəvi dinlə, vahid dünyəvi kül-

türlə qədim və uğursuz ixtilafa son qoymalı idi və bu unudulmaz cəhd Erazm Roterdamlının siması və adı ilə bağlıdır. Çünki onun ideyaları, arzu və xəyalları həmin anda Avropaya hakim kəsilmişdi və bu, onun, eləcə də bizim bəxtimizin qaralığıdır ki, Qərbin birləşməsi və razılığa gəlməsi yolundakı bu pak mənəvi iradə ümumi vətənimizin faciəsində qanla yazılmış və tez unudulan epizodu kimi qaldı.

Tarixdə ilk dəfə (diqqətəşayan bir an!) Avropanın bütün ölkələrini, xalqlarını və dillərini əhatə edən bu Erazm səltənəti mülayim bir hökmranlıq idi. Çünki mənəvi başının inandırıcı cəlbətmə gücü ilə könüllü nail olduğu humanizm istənilən zorakılıqdan çəkinir. Çünki təkcə *acclamation*¹ yolu ilə seçkinləşmiş Erazm müştəbeh diktaturadan çox-çox uzaqdır. Onun gözəgörünməz səltənətinin əsas qanunlarını könüllülük və daxili azadlıq təşkil edir. Erazmın mənəvi dəyanəti özündən əvvəlki hökmdarlar və dinlər kimi insanları dözümsüzlüklə özünün humanist və human ideallarına tabe etdirmək istəmir, əksinə, ətrafda tüyüyan heyvanatı zülmət içindəki aşkar işıq kimi özünün pak sahəsinə dartır, bixəbərləri və qıraqda qalanları yumşaqlıqla inandıraraq öz paklığına cəlb edir. Humanizm imperialistcəsinə düşünülməyib, onun düşməni yoxdur, nökrə də ehtiyac duymur. Seçkin dairəyə düşmək istəməyən qıraqda qala bilər, onu məcbur edən, zorla bu yeni ideala qoşan yoxdur; həmişə daxili anlaşılmazlıqdan doğan hər cür dözümsüzlük dünyanı dərk barədə olan bu təlimə yaddır. Digər tərəfdən də bu yeni mənəvi təşkilata daxil olmaq heç kəsin üzünə qapanmayıb. Bilik və mədəniyyətə meyil göstərən hər kəs humanist ola bilər; istənilən silkdən olan insan, istər kişi olsun, istərsə qadın, istər cəngavər olsun, istərsə keşiş, istər padşah olsun, istərsə tacir, istər dünyəvi insan olsun, istərsə rahib, hər kəs bu azad icmaya üzv ola bilər, heç kimə onun irqi və sinfi mənşəyi, dili və milləti barədə sual verilmir. Bununla da Avropa düşüncəsində yeni bir məfhum yaranır: beynəlmillik məfhumu. İnsanlar arasında indiye qədər keçilməz ayrılıq səddi olmuş dillər uzun müddət xalqları bir-birindən ayıra bilməz: ümumi dil, hamının danışacağı humanist latın dili vasitəsilə onların arasında körpü salınacaq, eləcə də vətən ideali gərək uzunömürlü olmasın,

¹ Şifahi səsvərmə (*lat.*); *hərf.*: qışqırma

çünkü o, beynəlmiləl Avropa idealının yanında həddən artıq cılız bir idealdır. Özünün “Querela pacis”¹ əsərində Erazm bəyan edir: “Bütün dünya ümumi vətəndir” və Avropa baxışının bu adi mərtəbəsindən millətlərin bir-birini didən ixtilafı, ingilislər, almanlar və fransızlar arasındakı düşmənçilik ona tamam mənasız görünür. “Həzrəti-İsanın barışdırıcı və birləşdirici adının müqabilində bu səfeh adlar bizi niyə bir-birimizdən ayırır?” Avropadakı bu ixtilafın hamısı humanist düşüncəli insan üçün anlağın, savadın naqisliyindən doğan anlaşılmazlıqlardan başqa bir şey deyil və gələcək Avropanın vəzifəsi də hissə qapılıb xırda iqtidar sahiblərinin, təriqət fanatiklərinin, milli eqoistlərin iddialarına qoşulmaq əvəzinə həmişə bitişdiriciliyi və birləşdiriciliyi vurğulamaqdan, avropalılığı millilikdən, bəşəriyyəti vətənpərvərlikdən üstün tutmaqdan, eləcə də adi dini icma anlayışı olmuş xristianlıq məfhumunu universal xristianlığa, mübtəlalıqla ibadət edən müti bəşəri sevgiyə çevirməkdən ibarət olmalıdır. Erazm ideyası adi kosmopolit birgəlikdən daha yüksəkləri nişana alır, bu ideyada Qərbin yeni mənəvi vəhdətinə qətiyyətli bir iradə fəaliyyət göstərir. Doğrudur, əvvəllər də ayrı-ayrı insanlar Avropanın birləşməsinə can atmışlar, Roma “sezarları”, Böyük Karl, sonralar da bunu Napoleon etmişdi, lakin həmin avtokratların xalqları və dövlətləri birləşdirmək cəhdi oddan-alovdan və qılıncdan keçmişdi, avropalının yumruğu gücün çəkiciylə zəif dövlətləri darmadağın etmişdir ki, onları nisbətən güclülərə birləşdirsin. Erazmın təlimində isə (əsas fərqləndirici cəhət!) Avropa mənəvi ideya, tam qeyri-egoist və əqli tələbat kimi təzahür tapır; bu gün hələ də yerinə yetirilməmiş Birləşmiş Avropa Dövlətləri postulatı birgə kültür və sivilizasiya nişanəsi kimi məhz Erazmla başlanır.

* * *

Bu və bundan sonrakı bütün razılaşmaların öndər mübarizi olan Erazm üçün, təbii, ilkin şərt istənilən gücdən imtina, xüsusilə də müharibənin, “bütün yaxşı əməllərin iflasının” dəf edilməsidir. Erazma pasifizmin ilk ədəbi nəzəriyyəçisi kimi baxmaq lazımdır; müharibənin getdiyi dövrdə onun əleyhinə beşdən çox məktub yazmışdı; 1504-cü ildə

¹ “Dünyanın gileyi”

Filip Gözələ¹ müraciət etmiş, 1514-cü ildə yepiskop Kambraylıya “Xristian hökmdarı kimi Məsihin xatirinə gərək sülhə nail olasınız” müraciətilə üz tutmuş, doğruluğunu əbədi hifz etmiş “*Duce bellum inexpertis*” başlığı ilə 1515-ci ildə “Adagia”da bir məqalə yazmışdı: “Müharibə yalnız onu öz üzərində hiss etməyənlər üçün gözəldir”. 1516-cı ildə o, özünün “Mömin və xristian hökmdarın tərbiyəsi” yazısında gənc imperator V Karla xəbərdarlıqla müraciət edir və nəhayət, 1517-ci ildə bütün dillərdə yayılan və bütün xalqlar tərəfindən qulaqardına vurulan “*Querde pacis*”, “Avropanın bütün millətləri və xalqları tərəfindən dəf edilib qovulan və dizi üstə gətirilən sülhün gileyi” işiq üzü görür.

Lakin hələ o vaxt, zəmanəmizdən beş əsr öncə dilavər sülhsevərin təşəkkür və dəstəyə necə də az ümid bəsləməli olduğunu Erazm çox gözəl bilir, “İş elə gətirib ki, müharibəyə qarşı ağız açıb bir söz demək heyvanlıq, dəlilik və antixristianlıq sayılır”, lakin bu, yumruq hökmdarlığı və dəhşətli kobudluqlar əsrinə hökmdarların davakar ehtiraslarına qarşı qətiyyətlə hər dəfə təkrarlanan hücumlar etməkdə ona mane olmur. Onun fikrincə, Siseron: “Ən ədalətli müharibədən ədalətsiz sülh qat-qat yaxşıdır”, – dedikdə tam haqlıdır və bu gün də yarına biləcəyimiz arqumentlər ehtiyatının hamısını bu tənha mübariz müharibəyə qarşı qoyur. “Heyvanlar bir-birinə hücum çəkirsə, – deyə gileylənilir, – bunu başa düşürəm və qanmazlıqlarını onlara bağışlayıram”, lakin insanlar başa düşməlidilər ki, müharibə özü-özülüyündə ədalətsizlik deməkdir, çünki onun zərbəsi, adətən, müharibəni başlayıb aparana dəymir, əksinə, az qala, həmişə günahsız insanlara – nə qələbədən, nə də məğlubiyyətdən heç nə qazanmayan kasıb xalqa dəyir. “Payın böyük hissəsi o kəslərə çatır ki, onların müharibəyə dəxli olmur və xoşbəxtlikdən müharibədə kiminsə bəxti gətirirsə, onun xoşbəxtliyi bir başqası üçün bədbəxtlik və ölüm olur”. Ona görə də müharibə ideyası heç vaxt ədalət ideyası ilə əlaqəli ola bilməz və sonra o, təkrar-təkrar soruşur: müharibə necə ədalətli ola bilər? Erazm üçün nə ilahiyyət, nə də fəlsəfə sahəsində ümumi anlaşılan mütləq həqiqət yoxdur. Həqiqət, eləcə də qanun onun üçün həmişə

¹ *Filip Gözəl* (1478–1508) – avstriyalı böyük hersoq, Kastiliyanın kralı, V Karlın atası

çoxmənalı və çoxrənglidir, ona görə də “hökmdar müharibəyə qoşulmaqda ehtiyatlı olmalıdır, başqa yerlərdə bu ehtiyatkarlığı göstərməsə də olar və mütləq özünün haqlı olduğunu gözə soxmamalıdır, çünki öz əməlinin haqlı olduğunu görməyən varmı?” İstənilən haqq-ədalətin iki başı var, bütün şeylər “rənglənilib, boyanıb və tərəfkeşliklə korlanıb”, hətta kimsə özünü haqlı sayırsa, onda haqq güclə qazanılmır və heç vaxt güclə tamamlanmır, çünki “müharibədən törəyir, bir dönüb iki olur”.

72

Münaqişənin silahla həlli ağıllı sahibləri üçün heç vaxt mənəvi həll sayılmır; Erazm altını cızaraq bildirir ki, müharibə olacağı təqdirdə bütün millətlərin mütəfəkkirləri, alimləri öz dostluqlarını kəsməməlidir. Fikirlərin, xalqların, irqlərin və siniflərin ziddiyyətlərini cəfali tərəfkeşliklə gücləndirmək heç vaxt onların mövqeyi olmamalıdır, onlar gərək insanlığın və ədalətin paklığında israrlı olsunlar. Onların vəzifəsi “müharibənin bədxah, dəccal və heyvani vəhşi mənasızlığına” qarşı dünyəvi birgəlik və dünyəvi isəvilik ideyasını qoymaqdan ibarətdir. Erazm ali mənəvi ocaq sayılan kilsəyə tək-cə bircə şeyə görə irad tuturdu ki, o, dünyəvi hökmdarlığın üstünlüyü xatirinə “bəşəri xristian barışı”nın Auqustin ideyasını mədh edirdi. “İlahiyyətçilər, xristian təliminin ustadları həzrəti-İsanın həddən artıq nifrət etdiyi əməlin qışqırdıcıları, qızısqırdıcıları və təhrikçiləri olduqlarından heç cür utanmırlar, – Erazm hirsələ qışqırıb əlavə edir: – Yepiskop əsası ilə qılınc, yepiskop papağı ilə dəbilqə, İncillə qalxan necə bir araya gələ bilər? Həzrəti-İsa ilə müharibəni necə bir yerdə təbliğ edəsən, bir təbillə həm Allahı, həm də iblisi tərənnüm edəsən? “Savaşçı ruhani” Allah kəlamına asi kəsilsən insandan başqa bir şey deyil, çünki o, müəllimi İsanın ən ali buyruğunu, “Sülh sizlərdən əskik olmasın!” hökmünü rədd etmiş olur”.

Erazm hər dəfə müharibə, nifrət və birtərəfli məhdudiyətə səsini qaldıranda ehtiraslarını boğa bilmir, lakin qəzəbinin coşan ehtirasları onun dünyabaxışındakı aydınlığa heç vaxt kölgə salmır. Qəlbən idealist, əqlən şəkək olan Erazm başa düşür ki, həmin “dünyəvi xristian barışı”nın, human dərrakənin mütləq hakimiyyətinin real həyatda gerçəkləşməsi heç də asan olmayacaq. Özünün “Dəliliyin mədhi” əsərində insani ağılsızlığın və qanmazlığın bütün

çalarını tam kütlüyü ilə təsvir edən bu adam insan təbiətinin zorakılığa meylini yazılı söz, kitablar, moizələr və traktatlarla yox etməyin, yaxud zəiflətməyin mümkünlüyünü düşünən idealist xəyalpərvərlərin sırasına daxil deyildi; o heç də belə bir faktdan yan ötmürdü ki, Hannibal çağlarından bu günə qədər, əsrlərdən və minillərdən bəri gücə meyil və döyüş sevinci, bir ilkin insan-heyvanın digər ilkin insan-heyvana qarşı olan ulu nifrətinin qan yaddaşındakı xatirəsi insanlığın qanında qıvcırır və insan soyunun tam humanlaşması və vəhşilikdən qurtulması yolundakı əqli tərbiyyəyə və mədəni yüksəlişə neçə-neçə yüzilliklər, bəlkə də, minilliklər lazım olacaq. Bilirdi ki, elementar instinkləri yumşaq öyüd-nəsihətlərlə ovsunlayıb candan çıxarmaq olmaz, buna görə də yer üzündəki barbarlığı hələlik aradan qaldırılması mümkün olmayan ilahi vergi kimi qəbul edirdi. Bu səbəbdən də onun şəxsi mübarizəsi ayrı səmtə yönəlmişdi, düşünən bir insan kimi o, düşüncülərə üz tuta bilirdi, yönəldilənlərə və yoldan çıxarılanlara yox, əksinə, yönəldənlərə, hökmdarlara, keşişlərə, alimlərə, sənətkarlara, bir sözlə, o adamlara ki, onları o, Avropa aləmində istənilən savaşa məsuliyyətli sayıb boyunlarına cavabdehlik yükü qoyurdu. Uzaqqörən bir mütəfəkkir kimi çoxdan dərk etmişdi ki, zorakılığa meyil özü-özlüyündə dünya üçün o qədər də qorxulu deyil. Təklidə götürüldükdə zorakılıq tez tuncıxır; o, hər şeyi kor-koranə və dəli bir acıqla vurub dağıdır, lakin istəyində məqsədsiz, düşüncəsində dar; qəfil coşduğu kimi də qəfil sönlüb bayılır. Hətta bütöv-bütöv insan yığınının sirayət edib psixoz durum yaratsa belə, ilk qaynarlıq yatan kimi həmin insanlar intizamsız dəstələr halında dağılışımağa başlayacaq. Mənəvi rəhbərlik olmadan hansısa üsyan və qızışmalar mövcud üsuli-idarə üçün tarix boyu heç vaxt qorxulu olmayıb – zorakılığa meyil yalnız hansısa məsləkə qulluq edəndə, yaxud həmin məsləkə ondan yarıncanda əsl çaxnaşmalar, qanlı və dağıdıcı inqilablar başlayır, çünki izdiham yalnız hansısa şüarla partiyaya çevrilir, yalnız hansısa təşkilatla ordulaşır, yalnız hansısa ehkamla hərəkətə çevrilir. Bəşəriyyətdəki bütün iri zorakı ziddiyyətlər insanların qanındakı zorakılıq istəyindən deyil, həmin zorakılıq istəyini buxovdan azad edib, onu insanların digər hissəsinə qarşı yönəldən ideologiyadan irəli gəlir. Yalnız fanatizm,

mənəviliklə zorakılığın bu mələzi, birinin diktaturasını, özü də məhz özünün düşüncə və yaşam tərzini yeganə yolverilən inanc və həyat forması kimi bütün Kainata sırmaq istəyən bu bicəngənə insan toplumunu düşmənlərə, yaxud dostlara, pərəstişkarlara, yaxud rəqiblərə, qəhrəmanlara, yaxud canilərə, salehlərə, yaxud kafirlərə ayırır; o yalnız öz sistemini qəbul etdiyindən və yalnız öz həqiqətini həqiqət saymaq istədiyindən təzahürlərin ilahi çeşidliliyi daxilində bir başqasını əzmək üçün zorakılığa əl atmalı olur. Kor zorakılığı dünyaya mənəvi azadlığın, fikir özgürlüyünün, inkvizisiya və senzuranın, tonqal və dar ağaclarının zorakı məhdudiyətləri bəxş etməmişdir, əksinə, onu dünyaya burnunun ucundan o yanı görməyən fanatizm, birtərəfliyin bu ölməz dühası, universallığın irsi düşməni, bütün dünyanı öz dustaqxanasına sürükləyib ağızını bağlamağa çalışan bu yeganə ideya əsiri gətirmişdir.

Buna görə də bəşəriyyətin birgəliyini onun ən ali və ən müqəddəs qazancı sayan humanist Erazmdan ötrü kütlələrin zorakılığa həmişə hazır olan sönməz meylinə birtərəfli ideologiya ilə həlledici dəstək verən mütəfəkkir ağır günaha batmış olur, çünki bununla o, özünün ilkin fikrinə üstün gələn və ən pak niyyətlərini alt-üst edən gizli qüvvələri ayıltmış olur. İstənilən fərd kütlələrin ehtirasını coşdura bilər, lakin bu coşmuş ehtirası yatırmaq heç vaxt ona nəsib olmayıb. Közərən ocağı püfləyən kəs bilməlidir ki, həmin ocağın dağıdıcı alovu baş qaldırıb gedəcək, fanatizmi qızırdıran kəs mövcudluğun, təfəkkürün və inancın ayrıca götürülmüş bir sistemini hamıya şamil edərkən belə bir məsuliyyəti dərk etməlidir ki, bununla o, dünyanın parçalanmasına, hər hansı düşüncə və həyat tərzinə qarşı mənəvi, yaxud da gerçək müharibəyə çağırır. İstənilən fikri boğmaq bəşəriyyətin mənəvi azadlığına qarşı müharibə elan etmək deməkdir və kim ki Erazm kimi bütün ideyalar üçün ən ali sintez, bəşəri bir harmoniya arayır, birtərəfli düşüncənin, kor-koranə anlamaq istəməməyin hər cür formasını anlaqlı düşüncəsinə qarşı hücum sayır. Buna görə də Erazm ruhuna köklənmiş humanist tərbiyəli, human düşüncəyə malik insan heç bir ideologiya dalınca getməz, çünki bütün ideyalar öz mahiyyətləri etibarilə heqemoniyaya can atır, həmin insan heç kimin tərəfində ola

bilməz, çünki tərəfkeş insanın vəzifəsi hər şeyə tərəfkeşliklə yanaşmaq, hər şeyi tərəfkeşlik baxımından başa düşüb mühakimə yürütməkdən ibarətdir. Odur ki Erazm düşüncə və hərəkət azadlığını hər məqamda qorunmalı olur, çünki azadlıq olmadan ən ali ideal kimi bütün bəşəriyyətin payına düşmüş ədalət mümkün deyil. Ona görə də erazmsayağı düşünmək müstəqil düşünmək deməkdir, erazmsayağı çalışmaq bir-birini başa düşmə anlamında çalışmaq deməkdir. Özünü Erazma bənzədən, insanlığa erazmsayağı inam bəsləyən kəs öz həyat yolunda ayırmağa deyil, birləşdirməyə imkan yaratmalıdır, dar düşüncələrin dar düşüncəni, düşmənlərin xislətindəki düşmənçiliyi dərinləşdirməməlidir, əksinə, bir-birini başa düşüb razılığa gəlməyə geniş yol açmalıdır və zəmanə öz tərəfkeşliyi ilə fanatikleşdikcə o, bütün çəşmələrdə və yolazmalarda insanlara bəxş edilmiş ümumiliyi göz önündə saxlayan özünün tərəfkeşsizliyində israr etməlidir, yer üzündə mənəvi azadlığın və ədalətin heç nəyə satılmayan vəkili olmalıdır. Buna görə də Erazm istənilən fikrin yaşamaq haqqını qəbul edir, yalnız bircəciyini, haqlılıq iddiasını tanımaq istəmir; hətta dəliliyin özünü də başa düşüb mədh etməyə çalışan hansısa nəzəriyyə və tezislər başqalarının üzərində zorakılıq tətbiq etməsə, onlara qarşı o, ilkindən düşmən mövqeyində durmur.

Fanatiklər və sistemləşdiricilər saydığı bütün dəyərləri eyni məxrəcə gətirərək, bütün çiçəkləri eyni qəlibə salıb eyni rəngə boyayaraq bu ziddiyyətləri aradan qaldırmaq cəhdi ona büsbütün yaddır; humanist düşüncənin mayasını ziddiyyətlərə düşmənçilik kimi baxmamaq, üzde birləşdirici görünməyən hər şey üçün ən ali, ən insani vəhdətiyyət aramaq təşkil edir. Erazm həddən artıq düşmən ünsürləri – xristianlıqla antik dövrü, sərbəst inancla ilahiyyəti, intibahla islahatçılığı – öz içində bərişdirməyin yolunu bildiyindən ona inandırıcı görünürdü ki, haçansa bəşəriyyət də özünün təzahür rəngarəngliyini xoşbəxt həmrəyliyə, öz ziddiyyətlərini yüksək həmahəngliyə çevirə biləcək. Bu sonuncu dünyəvi həmrəylik – avropasayağı mənəvi həmrəylik, əslində, başqa vaxtlar daha çox soyuq başla tətbiq olunan rəasionalist humanizmin yeganə dini inanc ünsürünü təşkil edir və bu zülmət əsrinin digər nümayəndələri kimi özünün Allah inamını eyni səylə gerçəkləşdirir və bəşəriyyətə olan

inamını bəyan edir: dünyanın mənası, məqsədi və gələcəyi birtərəflilik əvəzinə birgəlikdə yaşamaqdan və bununla daha çox human, daha çox insani olmaqdan ibarətdir.

* * *

Humanizmin bu cür tərbiyəsi üçün humanizm birçə yol tanıyır: savad yolunu. Erazm və erazmçılardan fikrincə, insanın daxilindəki insanlıq yalnız savadın və kitabın vasitəsilə arta bilər, çünki yalnız savadsız, yalnız qanmaz adam düşünmədən öz ehtiraslarının qurbanı olur. Savadlı insan, sivilləşmiş şəxs – onların baxışlarındakı fəci yanlışlıq da bundan ibarətdir – qaba zorakılığa qabil ola bilməz və savadlılar, mədəniləşmiş və sivilləşmiş insanlar üstünlük qazanarlarsa, xaos və heyvani olan şeylər öz-özlüyündə gücdən düşməlidir, müharibələr və mənəvi qısnamalar ömrünü yaşamış anaxronizmə çevrilməlidirlər. Sivilləşməyə həddən artıq önəm verməklə humanistlər öz buxovsuz zorakılığından əl çəkməyən instinktin ulu gücünü nəzərdən qaçırlar və özlərinin mədəniyyət nikbinlikləri ilə insani nifrətin və insanların hüdudsuz iztirab psixozlarının qorxunc və söndürülməsi mümkün olmayan problemini mənasızlaşdırırlar. Onların məsələyə yanaşmaları xeyli sadədir: onlar üçün iki təbəqə var, aşağı və yuxarı təbəqə, aşağı təbəqəyə sivilləşməmiş qaba, ehtiraslı kütlələr daxildir, yuxarı təbəqəni isə savadlıların, qananların, humanist və sivilləşmiş insanların toplumu təşkil edir və aşağı təbəqənin, mədəniləşməmişlərin böyük hissələrini mədəniyyətin yuxarı qatına çəkmək onlara müyəssər olursa, əsas işlərini bitmiş sayırlar. Avropada yırtıcı heyvanların indiyə qədər başlıbaşına dolaşdığı qorxu törətdiyi xam torpaqlar daha böyük miqdarda məhsuldarlaşdırıldığı kimi, yaşadığımız Avropa məkanında qanmazlığı və qabalığı tədricən aradan qaldırmaq və insanlıq üçün azad, şəffaf və məhsuldar bir zona yaratmaq insanlara müvəffəq olmalıdır. Odur ki onlar dini düşüncənin yerinə bəşəriyyətin durmadan yüksəlişi ideyasını qoyurlar. Tərəqqi ideyası Darwin tərəfindən elmi metoda çevrilməmişdən çox-çox əvvəl mənəvi ideala çevrildi: XVIII və XIX əsrlər bu idealın üstündə qərar tutur, müəyyən mənada Erazm idealları da çağdaş ictimai düzənin əsas prinsipləri olmuşdu. Bununla belə, həmin humanizmdə və

son olaraq Erazmın simasında demokrat və liberalizmin banisini görmək yanlış olardı. Erazm və tərəfdarları savadsız, sütül xalqa – onlardan ötrü istənilən savadsız adam hələ sütüldür – ən cüzi hüquqları verməyi bircə an da ağıllarına gətirmir və mücərrəd şəkildə bütün bəşəriyyəti sevmələrinə baxmayaraq, *vulgus protanum*¹-la eyniləşməkdən çəkinirdilər. Yaxından diqqət yetirilsə, belli olur ki, onlarda qədimi zadəgan təkəbbürünün yerinə yenisi keçmişdir, sonradan üç əsr dalbadal yaşar olan akademik lovğalıq, haqq və haqsızlıq, əxlaq və əxlaqsızlıq barədə hökm çıxarma haqqını yalnız latın dilində danışanlara, universitet təhsili almışlara tanıyan bir təkəbbürlülük yaranmışdır. Dünyanı hökmdarlar zor adından, kilsələr Məsihin adından idarə etdikləri kimi, humanistlər də onu aqlın adından idarə etmək qərarına gəlmişdilər. Onların niyyəti oliqarxiyaya, savadlılar aristokratiyasının hökmranlığına tuşlanır: yalnız ən yaxşılar, ən mədəniləşmişlər, yunanlar demişkən, οι ἀριστοι² polisində³, dövlətin idarəçiliyini öz əlinə almalıdır. Üstün bilikləri, parlaq və human baxışları sayəsində millətlərin onlara səfəhlik və geriqalmışlıq kimi görünən çəkişmələrinə vasitəçi və rəhbər sifətiylə müdaxilə etməkdə özlərini haqlı sayırlar, lakin vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına heç də xalqın köməyi ilə deyil, kütlələrin başı üstündən nail olmaq istəyirlər. Kökünə vardıda humanistlər cəngavərliyi ləğv etmirlər, əksinə, onun mənəvi baxımdan yeniləşməsini istəyirlər. Cəngavərlər dünyanı qılıncla fəth etdiyi kimi, onlar da qələmlə zəbt etmək ümidi ilə yaşayırlar və elə onlar kimi də qeyri-ixtiyari özlərinin ictimai quruluşlarını yaradırlar ki, bu da, bir növ, saray mərasimi olaraq “barbarlardan” ayrılır, humanistlər adlarını kübarlaşdırıb xəlqi mənalarını gizlətmək üçün onları latın, yaxud yunan dilinə tərcümə edirlər, Şvarsərd əvəzinə Melanxton, Qayshüster əvəzinə Mikonius, Ölşleger əvəzinə Olearius, Koxhəfe əvəzinə Kitreus, Dobnik əvəzinə Koxleus adlarını götürürlər, digər şəhərlilərin silkindən zahirən fərqlənmək üçün xüsusi cənfəşanlıqla qara, uzun və dalğalı libaslar geyinirlər. At belində qoşunun başını çəkmək əvəzinə, yerə enib qara camaatla bir yerdə addımlamağı cəngavərə

¹ Məzmunsuz qara camaat (*lat.*)

² Ən yaxşılar (*yun.*)

³ Qədim yunanlarda şəhər-dövlət

təklif edəndə o, necə hirsələnirsə, onlar da hansısa kitabı və ya məktubu ana dilində yazmağı eləcə təhqir sayırlar. Birgə mədəni ideal sayəsində ayrılıqda götürülmüş hər biri rəftar və müraciətində xüsusi kübar mövqeyi təmsil etməyə özünü borclu sayır, kəskin və qaba ibarələrdən yan ötürlər, kobudluq və qabalıq əsrində qanacaq və nəzakəti xüsusi borc hesab edirlər. Bu mənəviyyat aristokratları sözdə və yazıda, danışıda və davranışda düşüncə və nitqin gözəlliyi qayğısına qalırlar, beləliklə də, imperator Maksimilianla¹ torpağa gömülmüş cəngavərliyin son şövkəti xaç əvəzinə kitabı özünə bayraq etmiş bu mənəvi ordonda əks olunur. Topların od-alov püskürən kobud zorunun kübar cəngavərliyi kimi bu nəcib, idealist kütlə də Lüterin, Svinqlinin başçılıq etdiyi xalq inqilabının kəndlitək güclü, sanballı təkanından əməlli-başlı, lakin bihuş halda can verəcək. Çünki məhz xalqı bu şəkildə saya salmamaq, gerçəkliyə qarşı bu cür etinasızlıq istənilən davamlılıq imkanını lap ilkindən Erazm səltənətindən və birbaşa təsir gücünü onun ideyalarından qoparmışlar: humanizmin başlıca üzvi səhvi ondan ibarət olmuşdur ki, xalqı başa düşüb ondan öyrənməyə cəhd etmək əvəzinə, ona yuxarıdan ağıl öyrətmək istəyirdi. Bu akademik idealistlər hökmranlıq edəcəklərinə inanırdılar, çünki səltənətləri çox uzaqlara yayılmışdı, çünki onların bütün ölkələrdə, saraylarda, universitetlərdə, monastır və kilsələrdə “*eruditio*”² və “*eloquentia*”³-nın nailiyyətlərini hələ də barbar əyalətlərdə yayan öz xidmətçiləri, öz elçiləri, öz nümayəndələri vardı, lakin dərinədən yanaşdıqda həmin səltənət yalnız yuxarı üst qatı əhatə edirdi və həqiqətə dərin kök atmamışdı. Hər gün Polşa və Bohemiyadan məktublar, Macarıstan və Portuqaliyadan Erazmın ürəyini açan xəbərlər gələndə, Allahın kölgəsi altındakı ölkələrin hamısından krallar, padşahlar və papalar onun mərhəmətini qazanmağa çalışanda Erazm özünün iş otağına qapılıaraq hərdən ağılsız bir inamla düşünərdi ki, ağılın səltənətinin artıq uzun müddətə əsası qoyulmuşdur. Latın dilində yazılmış bu məktublardan təsirdən o, milyonlardan ibarət kütlənin susqu-

¹ *I Maksimilian* (1459–1519) – Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru, Habsburqlar sülaləsinin qurucusu (1493), sənətkarların, alimlərin himayədarı

² Savad (*lat.*)

³ Bəlağət (*lat.*)

suna əhəmiyyət vermir və dibi görünməyən bu dərinlikdən get-gedə güclənən narazılığı qulaqardına vururdu. Onun üçün xalq anlayışı mövcud olmadığına, kütlələrin rəğbətini qazanmağı və savadsızlara, “barbar”lara ümumiyyətlə baş qoşmağı savadlı adama layiq görməyinə görə humanizm həmişə yalnız “*happy few*”¹lər üçün mövcud olub, heç vaxt xalqa xidmət etməyib və onun platonik bəşərlik səltənəti son olaraq duman səltənəti kimi qaldı, bütün dünyanı qısa bir zaman üçün nurlandıraraq, qərribə də olsa, yaradıcı ruhun pak təzahürü və qaranlığa qərç olmuş dünyaya yuxarıdan-aşağıya xoşbəxtcəsinə boylanaraq. Lakin bu soyuq və süni yaradılış əsl fırtınaya – artıq o, qaranlıq içindən qalxmaqdadır – duruş gətirməyəcək və faniliyin qucağına döyüşsüz atılacaqdır.

* * *

Bu, humanizmin ən dərin faciəsi və sürətli çöküşünün səbəbi idi: onun ideyaları hüduu tanıyırdı, həmin ideyaların çatmalı olduğu insanların sayı isə çox az idi. Bu kabinet idealistlərində akademik dünya düzənçilərinə həmişə xas olan nəşə bir balaca gülməlilik vardı; onların hamısı öz latın adlarını mənəvi maskarad kimi daşıyan kövrək qəlblı, xoş niyyətli, abırlı, bir az da lovğa pedantlardır: məktəb müəlliminə xas bir pedantlılıq toz olub onların ən parlaq fikirlərini basır. Erazmin bu balaca məsləkdaşları özlərinin ziyalı sadələvhlüklərində bu günün özündə də filantropik və dünyanı düzəltmə birliklərində toplaşdığını gördüyümüz bir balaca qorxmaz insanlara bənzəyirlər, bir növ, tərəqqiyə, dinə inanan nəzəri idealistlər, yazı masalarının arxasında mənəvi ələmi düzüb-qoşan və əbədi barışın tezislərini kağız üstünə köçürən ayıqbaş xəyalpərvərlər idilər, halbuki real həyatda birinin digərinə qarşı müharibəsi davam edir və onların qarşılıqlı anlaşma ideyalarına ruh yüksəkliyi ilə əl çalan məhz həmin papalar, krallar və hökmdarlar eyni zamanda bir-biri ilə və bir-birinə qarşı paktlar düzəldib dünyanı alova bürüyürlər. Siseronun yeni əlyazması tapılan kimi humanistlər tayfası düşünür ki, Yer kürəsi təntənəli zəfərdən titim-titim titrəməlidir və hər balaca pamflet onların canına od-alov salır. Ancaq küçədəki insanları nələrin

¹ Bir ovuc seçkinlər (ing.)

narahat etdiyini, kütlələrin alt qatlarında nələrin qaynadığını bilmirlər və bilmək də istəmərlər, üstəlik də, öz otaqlarına qaxılıb qaldıqlarından xoşniyyətli sözləri gerçəklilə səsləşmir. Bu cür nəhs əlahiddəliyin, ehtiras və xəlqiliyin çatışmazlığı nəticəsində özünün məhsuldar ideyalarına məhsuldarlıq bəxş etmək humanizmə müyəssər olmadı. Təlimlərinin əsasında dayanan əzəmətli nikbinlik yaradıcı yüksəlişə yetişə bilmədi, çünki bəşəri ideyaların həmin nəzəri müəllimləri arasında bircə nəfər də yox idi ki, ona xalqın alt qatlarına nüfuz etmək üçün sözün dəyanətli təbii qüdrəti verilmiş olsun. Nəhəng, müqəddəs bir ideya bir neçə əsrliyinə pəndəm bir nəsilə quruyub qalır.

* * *

80

Amma yenə də, insanlığa inamın müqəddəs buludu özünün qansız-qadasız həlim şöləsi ilə bizim Avropa torpağımızı parılatdığı həmin an çox gözəl idi və xalqların ağıl nişanəsi altında dostlaşıb birləşməsi kimi səfeh bir fikir vaxtından əvvəl yaransa da, biz ona ehtiram və minnətdarlığımızı bildirməliyik. Dünyaya həmişə insanlar lazım idi ki, tarixin küt, yeknəsəq özünütəkrardan, dəyişən libasda mənasız-mənasız təzələşən bir oyundan başqa heç nə olmadığı fikrini söyləməkdən vaz keçsinlər, əksinə, onlar buna inanırlar ki, tarix mənəvi tərəqqi deməkdir, insan nəsləi gözəgörünməz nərdivanla heyvanlıqdan ilahiliyə, qəddar zorakılıqdan müdrikcəsinə düzüb-qoşan mənəviliyə yüksəlir və tam qarşılıqlı anlaşmanın ən sonuncu, ən yüksək mərhələsi artıq yaxınlaşmaq üzrədir, az qala, əlçatardadır. İntibahla humanizm özləri ilə bərabər belə bir nikbin inam gətirdilər: bu zamanəni məhz elə ona görə sevək və onun bərəkətli ağılsızlığına ehtiram göstərək. Çünki o vaxt ilk dəfə olaraq bizim Avropa soykökümüzün indiyəqədərki bütün dövrləri ötüb-keçmək və hətta Yunanıstan və Romadan da daha yüksək, daha bilikli, daha müdrik bir bəşəriyyət formalaşdırmaq inamı artdı. Gerçəklik, deyəsən, Avropa nikbinliyindən ilk dəfə xəbər verənlərə haqq qazandırır, məgər hər gün keçmiş kölgə salan qəribə hadisələr baş vermirmi? Dürelin və Leonardonun simasında yeni bir Zevksis¹ və

¹ Zevksis – e.ə. V əsrin sonu – IV əsrin əvvəlində yaşamış qədim yunan rəssamı; əsərləri bizə qədər gəlib çatmamışdır.

Apelles¹, Mikelancelonun simasında da yeni bir Fidias² təcəlla tapmayıbmı? Elm kəhkəşanları və yerdəki aləm aydın və yeni qanunlarla tənzimlənmirmi? Yeni ölkələrdən sel kimi axıb gələn pullar ölçüsüz sərvət, həmin sərvət isə yeni sənət yaratmırmı? Qutenberqin hazırda savad carçısı olan yaradıcı sözü min-min nüsxələrlə yer üzünə səpələyən möcüzəli əməli azmı iş görmüşdür? Xeyr, çox çəkmir ki, Erazm və məsləkdaşları, eləcə də bütün bəşəriyyət öz güclərindən geninə-boluna yarınaaraq özlərinin mənəvi missiyalarını tanımalı, gələcəkdə qardaşlıq içində yaşamalı, abırlı davranmalı və özlərinin vəhşi təbiətinin bütün qalıqlarını büsbütün qazıyıb atmalıdır. Ulrix fon Huttenin³ söylədiyi söz dünyanın başı üstündə təbil zərbəsitək guruldayır: “Yaşamaq bir həzdir” və yeni Avropanın vətəndaşları inanc və səbirsizliklə Erazm səltənətinin qalalarından gələcəyin üfünqündə bir işıq zolağının parladağını görürlər, həmin zolaq, deyəsən, uzun mənəviyyat gecəsindən sonra, axır ki, dünyanı razı salmanın gündüzünü xəbər verir.

Lakin bu, Yer kürəsinin başı üstündə bərq vuran müqəddəs səhər şəfəqi deyil, onun idealist dünyasını alt-üst edəcək yanğındır. Germanlar klassik Romaya basqı yapıqları kimi, fanatik əməl insanı Lüter də milli xalq hərəkatının qarşısızalınmaz qüvvəsi ilə onların beynəlmiləlxülyalarını tar-mar edir. Və humanizm özünün birləşdirmə işini düz-əməlli başlayana qədər İslahatçılıq dəmir çəkcik zərbəsi ilə Avropanın *ecclesia universalis*⁴-inin son mənəvi birliyini iki yerə parçalayır.

¹ *Apelles* – e.ə. IV əsrin II yarısında yaşamış qədim yunan rəssamı. Əsərləri bizə qədər gəlib çatmamışdır.

² *Fidias* – e.ə. V əsrin əvvəllərində doğulmuş və təqribən, 432 və ya 431-ci ildə vəfat etmiş qədim yunan heykəltəraşı

³ *Ulrix fon Hutten* (1488–1523) – alman yazıçısı, humanist

⁴ Bəşəri kilse (*lat.*)

NƏHƏNG RƏQİB

82

Başlıca güclər – bəxt və ölüm – insanı az-az hallarda xəbərdarlıqsız haqlayır. Hər dəfə onlar öncədən çöhrəsi görünməyən, səssiz bir elçi göndərirlər və xəbərdar edilən kəs bu sirli çağırışı, demək olar, həmişə qulaqardına vurur. Həmin illərdə Erazmın yazı masasının üstünə qalaqlanmış razılıq və ehtiram dolu saysız məktublar arasında Zaksen kurfürstünün katibi Spalatinin¹ 1516-cı il dekabrın 11-də yazdığı məktub da var. Heyrəncil etiket və elmi məlumatlarla yanaşı, Spalatin bildirir ki, onun şəhərində Erazma dərin hörmət bəsləyən, fəqət irsi suç məsələsində onun fikrini bölüşməyən gənc bir Auqustin rahibi yaşayır. O, Aristotelin belə bir fikri ilə razılaşmır ki, insan ədalətlə iş görəndə ədalətli olur, əksinə, bu fikirdədir ki, yalnız ədalətli olan kəs ədalətlə iş görər: “Adam gerek öncə dəyişsin, əməlləri isə bundan sonra gəlməlidir”.

Bu məktub dünya tarixindən bir parçanın mənzərəsidir. Zira doktor Martin Lüter – həmin ismi-pünhan və hələlik məşhurlaşmamış Auqustin rahibi elə onun özüdür – ilk dəfə olaraq böyük ustada üz tutur və onun etirazı, qəribə də olsa, İslahatçılığın bu iki nəhənginin sonralar düşməni kimi üz-üzə dayandığı mərkəzi məsələyə toxunur. Təbii ki, Erazm o vaxt həmin sətirlərə o qədər də əhəmiyyət vermir. İş başından aşan, bütün dünyanın diqqət mərkəzində duran bir adam adı-sanı bilinməyən hansısa bir rahib qırığı ilə ilahiyyət barədə saksonca ciddi mübahisəyə girişməyə necə vaxt tapsın?! Məktubu başdansıxdı oxuyur, ağılına da gəlmir ki, həmin andan etibarən onun həyatında və dünyada yeni bir dönüş başlayır. İndiyə qədər o, Avropanın ağası və yeni yevangel təliminin ustası olaraq meydanda tək dayanmışdı, indi isə əzəmətli bir rəqib baş qaldırmışdı. Kövrək barmağının qatlanacağı ilə astadan, güclə eşidiləcək bir səslə hələlik heç yerdə ad çıxarmamış, lakin bütün dünyanın tezliklə onu Erazmın varisi və müzəffəri adlandıracağı Martin Lüterin qapısını döyüb qəlbinə yol tapmağa çalışır.

¹ *Spalatin Georg* (1486–1545) – humanist alman tarixçisi, ilahiyatçı və dövlət xadimi

* * *

Lüterlə Erazm arasında mənəvi sahədə olan ilk görüşdən savayı, onların həyatında yerüstü aləmdə şəxsi görüşləri heç vaxt baş tutmayıb; Roma zülmündən xilaskarlar, ilk vicdanlı alman yevangelistləri kimi adlarının saysız yazılarda və şəkillərinin külli miqdarda qravüralarda yan-yanaya qoyulub tərifləndiyi bu iki insan ömürlərinin ilk anlarından son saatına qədər içərilərindəki instinktləri ilə qəti üz-üzə gəlməmişdi. Bununla tarix bizi böyük dramatik bir effekt-dən, bu iki nəhəng rəqibi göz-gözə, üz-üzə görmək imkanından məhrum edib! Xasiyyətə və cismən bir-birinin tamamilə əksi olan Erazm və Lüter kimi iki şəxsi tale çox nadir hallarda dünyaya bəxş edir. Canları və qanları, normaları və formaları, mənəviyyatları və həyat təzləri, bədən quruluşları və daxili sinirləri ilə onlar bir-birindən fərqlənən düşmən xasiyyətli irqlərə mənsubdurlar: sülhsevərlik fanatizmə, ağıl ehtirasa, mədəniyyət gücə, dünya vətəndaşlığı millətçiliyə, intibah inqilaba qarşı.

Bu ziddiyyət cismən aşkarca büruzə verir: Lüter, əslən kəndli olmuş şaxtaçı oğlu, sağlam, hətta sağlamdan da sağlam, bəndi-bərəni aşan gücünün sayəsində qorxunc və dəhşətli təbəddülatlar keçirən, həyata vurğun və bu həyatilikdən kobud şəkildə həzz alan bir insan – “Bohemliyalı kimi yeyirəm və alman kimi içirəm” – təkəbbürlü, coşqun, az qala, doluluğundan partlayacaq bir həyat parçası, bütöv bir xalqın harınlıqda cəm olmuş gücü və cahilliyi. Səsini qaldıranda danışığı orqan kimi gurlayır, hər kəlməsi sobadan yenicə çıxmış qonur kəndli çörəyi kimi dadlı və duzlu; orada təbiətin bütün elementlərini tapmaq olur: torpağı öz qoxusu və qaynağı ilə, peyini və gübrəsi ilə; cilovsuz və dağdıca fırtına kimi bu odlu-alovlu nitq alman məmləkətinin üstündə dalğalanır. Lüterin dahiliyi daha çox onun duyğusal gücündə təzahür tapır, nəinki intellektində; xalq danışığı dilinə görünməmiş bəlağət gətirməklə, həmin dildə danışa-danışa istər-istəməz kütlələrin təmsilçisi kimi çıxış edib onun iradəsini ən yüksək ehtiras dərəcəsinə qaldırır, imkanlarının tərənnümçüsü kimi çıxış edir. Onun simasında almına xas olan hər şey, etirazçı və qiyamçı alman instinkti dünyanın şüuruna yeriir və millət onun fikirlərini qəbul

etdikcə, o da millətin tarixinə daxil olur. Özünün elementar ilkin gücünü gəriyə, yenə həmin gücün özünə qaytarır.

Bu cüssəli, ətli-qanlı, irisümüklü, yanaqlarından qan daman Lüterdən, ensiz alnında iradəsinin səni Mikelancelonun həzrəti-Musanın “buynuzlarını” xatırlamağa məcbur edən hədələyici düyünü aşkarca görünən bu insandan, ət və qan təcəssümü olan bu adamdan üzünü çevirib mənəviyyat insanı Erazma, bu perqament rəngli, incə dərili, nərmənazik, kövrək, ehmallı kişiyə baxanda, hər ikisinin yalnız cisminə nəzər yetirdikdə ağıldan əvvəl göz öz hökmünü verəcək: bu cür ziddiyyət təşkil edən adamların arasında davamlı dostluq, yaxud anlaşma heç vaxt mümkün olan iş deyil. Biri – həmişə xəstəhal, otağının kölgəsində həmişə donaraq, həmişə öz kürkünə bürünərək, sağlamlıqdan əbədi korluq çəkərək, digəri – az qala, ağıda-ağıda bayıra çıxmaq istəyən sağlamlıq bolluğundan əzab çəkərək; Lüterdə artıqlıq edən şey Erazmda çatışmırdı; bu incə varlıq özünün miskin, solğun qanazlığını sərt Burqund şərabi ilə isti saxlamalı olur, halbuki – xırda şeylərdəki ziddiyyətlər daha tez nəzərə çarpır – Lüter özünün qaynarlıqla coşub-daşan qıpqırmızı damarlarını yatırmaq üçün hər gün axşamlar özünün “sərt Vittenberq pivəsi”nə ehtiyac duyur. Lüter danışanda yer-göy titrəyir, kilsə yerindən oynayır, dünya lərzəyə gəlir, bununla belə, o, süfrədə dostlarının arasında ürəkdən şaqqanaq çəkib gülə bilir, ilahiyyatdan sonra ən çox musiqiyə meyil göstərdiyindən öz səsini kişilər xoruna qatır. Erazm isə tərsinə, ciyər xəstəsi kimi astadan, zəif səslə danışır, cümlələri böyük ustalıqla cilalayır hamarlayır, sivriləşdirib incələşdirir, halbuki Lüterin nitqi axıb tökülür, qələmi də “kor at kimi” qabağa şütüyür. Lüterin şəxsiyyətində zorakılıq poqquldayıb qaynayır: amiranə-kişisəl xarakteri ilə o, ətrafında olanların hamısını, Melanxtonu, Spalatini və hökmdarları, bir növ, qul itaətində saxlayır. Erazmın gücü isə, əksinə, özünün görünmədiyi məqamlarda daha güclü üzə çıxır: yazıda, məktubda, yazılı sözdə. O, özünün balaca, miskin, etinasız bədəninə güvənmir, ən böyük güvənc yeri yüksək, geniş, cahanşümul mənəviyyatıdır.

* * *

Onların hər ikisinin mənəviyyatı da düşüncə aləminin tam müxtəlif irqlərindən qaynaqlanır. Erazm, heç şübhəsiz, uzaqgörən, çoxbilmiş adamdır, həyatda heç nə ona yad deyil. Onun mücərrəd ağılı, gündüz işığı kimi parlaq və aydın şəkildə sirlərin hər yarığında və yuvasından özünə yol tapır və istənilən əşyanı işıqlandırır. Lüterin isə əksinə, Erazma nisbətən üfüqləri həddən artıq dardır, o daha çox dərinə varır; Erazmın dünyasına nisbətdə onun dünyası xeyli dardır, ölçülə bilməyən dərəcədə dardır, amma özünün hər bir fikrini, hər bir inancını pərvazlandıрмаğın yolunu gözəl bilir. O, hər şeyi içərisinə çəkib, onu özünün al-qırmızı qanında qızdırır, hər ideyanı həyatı gücü ilə mayalandırır, bu ideyanı fanatikləşdirir və haçansa qavrayıb qəbul etdiyi şeydən heç vaxt əl çəkmir; çıxardığı hər bir hökm onun varlığından gəlir və azman ondan hərəkəti güc qazanır. Eyni fikri həm Lüter, həm də Erazm min-min kərə söyləmişlər, lakin Erazmda mütəfəkkirləri özünə çəkən nəcib mənəviyyatdırsa, eyni şeyi Lüterin alovlu davranışı həmin an şüara, döyüş harayına, konkret tələbə çevirir və bu tələbləri dünyanın sifətinə var gücü ilə çırpıb bütün bəşəriyyətin vicdanını alovlandırır. Erazma xas olanların son amalı ruhun dincliyi və rahatlığıdır, Lüterə xas olanlar isə duyğuların yüksək gərginliyi və silkəntisidir; ona görə də “*skeptikus*”¹ Erazm o yerdə ən güclü olur ki, ən aydın, ən ayıq, ən anlaqlı danışır, “*pater extarikus*”² Lüter isə dodaqlarından hirs və nifrət qopan yerdə qüvvətlidir.

* * *

Bu cür qarşıdurma hətta eyni mübarizə məqsədində də rəqibliyə aparıb çıxarmalıdır. Başlanğıcda Lüter də, Erazm da eyni şeyi istəyirlər, lakin hər ikisinin temperamenti bunu elə fərqli tələb edir ki, mahiyyət etibarilə bu tələb antaqonizmə çevrilir. Düşmənçilik Lüterdən başlayır. Yer kürəsinin öz üstündə gəzdirdiyi dahi insanlardan Lüter, bəlkə də, ən fanatiki, ən ipə-sapa yatmazı, ən dikbaşı və ən cığalı idi. Buyurub-çağırmağa ətrafına yalnız “hə” deyənləri,

¹ Şökkak (*lat.*)

² Qəzəb atası (*lat.*)

hirsini üstlərinə töküüb qarışqa kimi əzməyə “yox” deyənləri toplayardı. Erazm üçün isə fanatik olmamaq dinə tapınmaq kimi bir şey idi və nə deməsindən asılı olmayaraq, Lüterin qaba diktator səsi iti bıçaq kimi onun ürəyinə sancılırdı. Mənəviyyat insanları arasında qarşılıqlı anlaşmanı özünün ali məqsədi sayan Erazmdan ötrü bu yumruqçıcama və ağız köpüklənə-köpüklənə danışma, sadəcə, cismən dözülməz idi və Lüterin özünəinamı (buna Erazm Allaha inam deyirdi) həmişə azğınlığa məruz qalan dünyamızda ona bayağı, az qala, asi təkəbbür kimi görünürdü. Təbii ki, Lüter də öz tərəfindən inam məsələlərində Erazmın ləngliyinə, qətiyyətsizliyinə bir daha nifrət etməli olurdu və bu qərara gəlməni istəməmək, sürüşkənlik, təslimçilik, heç vaxt birmənalı müəyyənləşə bilməyən inamının dəyişkənliyi, məhz estetik kamillik, aydın inanc əvəzinə “süni nitq” onu hövsələdən çıxarırdı. Erazmın varlığının dərinliklərində elə şeylər vardı ki, Lüteri, sadəcə, cin atına mindirirdi. Ona görə də belə bir mülahizə axmaqlıq sayırdı ki, yeni yevangel təliminin hər iki ilk həvarisinin, Lüterlə Erazmın birgə işdə bir-birindən ayrı düşmələri onların zahiri bənzərsizliyindən və təsadüflərdən irəli gəlir. Qanlarının və ruhlarının fərqli rənglərinin oxşarlığının özü belə, ayrı rəngə çalmalıydı, çünki onların fərqliliyi canlarından gəlirdi. Həmin fərqlilik beyinlərin üst qatından instinktin hücrələrinə nüfuz edərək, qan damarları ilə şüurlu düşüncənin hakim kəsilmədiyi dərinliklərə qədər işləyir. Buna görə də onlar siyasət və birgə işin xətrinə uzun müddət bir-birinə qıymadılar, iki ağac kötüyü kimi eyni axında bir müddət yanaşı üzə bildilər; ancaq ilk döngədə, ilk dirsəkdə talelərindən boyun qaçıra bilməyib toqquşmalı oldular: bu tarixi konflikt qaçılmaz idi.

* * *

İlkindən aydın idi ki, bu savaşın qalibi Lüter olmalıydı, ona görə yox ki, güclü idi, həm də savaşa həvəsli, savaşa eşqli bir mübariz idi. Lüter həyatı boyu döyüşkən təbiətli insan, Allahla, insanla, iblislə anadangəlmə davakar olmuşdu və olaraq da qalırdı. Mübarizə onun üçün təkcə ləzzət və gücünü sərf etmə forması deyildi, həm də məcraya sığmayan təbiəti üçün xilas yolu idi. Vurub-dağıtmaq, dalışmaq,

söyüşmək, mübahisə etmək ondan ötrü coşmuş qanını, bir növ, yatırmaq idi, çünki yalnız özündən çıxanda, zəhərini kiminsə üstünə tökəndə özünün əsl insan olduğunu dərk edir; buna görə də ehtiraslı həvəslə istənilən haqq və nahaq işə qarışır. Dostu Buser onun barəsində yazır: “Rəqibi ilə rastlaşarkən bu insandakı hirsin coşub-daşdığını görəndə, az qala, məni öldürücü bir vahimə basır”. Zira danılmaz həqiqətdir ki, Lüter mübarizəsini mübtəlali adamlar kimi aparır, həmişə də tam aludəliklə, bütün zəhərini kiminsə üstünə tökərək, gözələrinə qan sağılaraq, ağız köpüklənə-köpüklənə; sanki, bu *furor teutenicus*¹-la o, canındakı qızdırmalı zəhəri çölə tökür. Doğrudan da, həmişə yalnız korusuş bir cingənəliklə vurub-dağıdanda və acığını tökəndə canına yüngüllük gəlir, “bu vaxt bütün qanı təzələnir, *ingenium*²-uma işıq gəlir və tovlantılar çəkilib gedir”. İlahiyyat doktoru döyüş meydanında həmin an *landsknexe*³ çevrilir: “Özümü yetirən kimi kötəyi ilişdirirəm”, o, hirsli bir qabalığa, qəddar bir quduzluğa mübtəla olur, qarşısına çıxan hər silahdan ağına-bozuna baxmadan yapışır, istər par-par parıldayan dialektik qılınc olsun, istərsə də söyüş və zibillə dolu peyin yabası; istənilən maneəni vecinə almadan aşır, rəqibini yer üzündən silmək üçün lazım gələrsə, heç bir yalan və böhtandan çəkinmir. “Yaxşı işin və kilsənin xatirinə gözəl və güclü yalandan pəsinməzlər”. Cəngavərliyin əlamətləri bu kəndçi döyüşçüyə büsbütün yaddır. Hətta məğlub olmuş düşməninə qarşı da nə alicənablıq, nə də yanırıccılıq tanıyır, müqavimət göstərmədən də yerdə uzanan rəqibinə aman bilmədən korusuş bir acıqla onu əzizdirməyinə davam edir. Tomas Müntser və on minlərlə kəndli rüsvayçılıqla qılıncdan keçiriləndə də sevincini gizlətmir və aydın bir səsle öyünür ki, “onların qanı onun boy-nundadır”, sevincindən yerə-göyə sığmır ki, haçansa onun əleyhinə çıxmış “donuz” Svinqli, Karlştat⁴ və bir çox başqaları biabırcasına məhv olurlar, nifrət tuluğu olan bu çıxışın

¹ Tevton dəliliyi (*lat.*)

² Əql (*lat.*)

³ *Landsknext* – orta əsrlərdə Avropada muzdur əsgər

⁴ *Karlştat Andreas Bodensteyn* (1480–1541) – Vittenberq Universitetinin professoru, İslahatçılığın radikal nümayəndəsi, ilkin mərhələdə Lüterin fəal dəstəkçisi. Sonradan yolları ayrılır və o, Almaniya qaçmalısı olur.

kişi hətta düşmənin ölümündən sonra da onun arxasınca xoş söz söyləmir. Kilsə kürsüsündə adamı məftun edən nitq sahibi, evdə mehriban ailə başçısı, sənətkar və şair kimi yüksək mədəniyyət təmsilçisi olan Lüter düşmənçiliyə başlayan kimi heç bir ağıl və ədalətli kəlmələrlə qarşısı alınmayan yırtıcıya, hüdudsuz hirsinin quduzuna çevrilir. Təbiətinin bu vəhşi ehtiyacından o, ömrü boyu həmişə dava axtarır, çünki döyüş onun üçün həyatın sevincli tərzı deyil, həm də mənən ən doğru tərzdir. “İnsan, xüsusilə də xristian olan kəs döyüş insanı olmalıdır”, – güzgüyə baxaraq o, qürurla deyir və sonrakı məktublarının birində (1541) bu inancı göyün yeddi qatına qaldıraraq müəmmalı bir iddia söyləyir: “Heç şübhəsiz, Allah özü döyüşür”.

88

Xristian və humanist olan Erazm isə döyüşkən Məsih və mübariz Allah adında heç kimi tanımır. Nifrət və qisas ona, bu mədəniyyət kübarına plebeyliyə və barbarlığa yuvarlanma kimi görünür. İstənilən qalmaqal, istənilən didişmə, hər cür cahil dava-dalaş onun ürəyini bulandırır. Anadangəlmə sülhsevər təbiətə malik bir insan kimi mübahisəyə heç cür həvəs göstərmir, halbuki belə işlər Lüterə ləzzət verir; bir dəfə Erazm mübahisədən qorxması barədə özünə-xas bir şəkildə deyir: “Əgər böyük bir mülkü almaq imkanım olsaydı və bunun üçün məhkəməyə düşəsi olsaydım, həmin malikanədən imtina etməyə üstünlük verərdim”. Şübhəsiz, Erazm bir mütəfəkkir olaraq özü kimi savadlılarla mübahisəni sevir, lakin cəngavər kübarlar oyunu sayılan yarışı sevdiiyi kimi burada da püxtələşmiş, ağıllı və çevik olan şəxs savadlı humanistlərin yığınağında özünün klassik ocağında bərkimiş döyüş bacarığını nümayiş etdirə bilər. Bir-iki qığılcım qoparmaq, bir-iki təzə çevik fənd işlətmək, kəmsavad latın dili çaparını yəhərdən yerə endirmək – bu cür mənəvi-cəngavər oyunu Erazma heç də yad deyil; lakin o, Lüterin düşməni əzmək, tapdamaq həvəsini başa düşməyəcək, özünün sonsuz qələm savaşlarında heç vaxt ədəb-ərkanı diqqətdən qaçırmayacaq, Lüterin öz düşmənlərinə tuşladığı “öldürücü” nifrəti yaxına buraxmayacaq. Erazm mübariz doğulmayıb məhz ona görə ki, uğrunda

¹ Lüter həm də təmsillər, kəlamlar, yevangel himnləri və xorallar müəllifidir. Onun poeziyasını Heyne alman ədəbiyyatında yeni eranın başlanğıcı adlandırmışdır.

mübarizə apardığı şeyə son məqamda sabit inamı çatmır; obyektiv insanlarda əminlik az olar. Onlar öz baxışlarına asanlıqla şübhə edirlər və rəqibin arqumentlərini, ən azı, götür-qoy etməyə hazır olurlar. Rəqibə öz fikrini ifadə etmək imkanı vermək ona meydan açmaq deməkdir; heç nə eşitməmək üçün tərslik papağını qulaqlarının üstünə çəkən və döyüşdə cingənəliyinin onu zireh kimi qoruduğu dəlisov adam yaxşı döyüşür. Hiddətli rahib Lüter üçün onun əleyhinə çıxan hər kəs cəhənnəmin elçisi, Məsihin düşmənidir ki, onu da yer üzündən qazıyıb atmaq lazımdır, halbuki humanist Erazma görə, hətta rəqibin ən səfeh şəkildə təhrif edilməsi mərhəmətli təəssüfə ehtiyac duyur. Bu iki düşmənin xasiyyətlərindəki ziddiyyəti Svinqli şəkildə çox gözəl əks etdirib, burada o, Lüteri Ayaksla¹, Erazmı Odisseylə müqayisə edir, cəsarətli və döyüşkən insan olan Ayaks-Lüter savaşı üçün və təkcə onun üçün doğulub, Odissey-Erazm isə əslində, yalnız təsadüf nəticəsində döyüş meydanına atılıb və yenidən özünün sakit İtakasına², seyranlılığın bu dilbər guşəsinə, əməl dünyasından platonik ideyaların yenilməz, tərpənməz varlığının müqabilində zamanın qələbəsinin, yaxud məğlubiyyətinin mahiyyətsiz görünən mənəviyyat dünyasına qayıdacağına sevinir.

Erazm mübarizə üçün doğulmayıb və bunu özü də bilir. Təbiətindən irəli gələn qanunauyğunluğun əksinə gedib mübahisəyə girirsə, onu məğlubiyyət gözləyir; zira sənətkar, alim həmişə öz hüdudlarını aşanda və əməl insanının, döyüş insanının, zamanə adamının yolunun üstünə çıxanda öz ölçülərini azaltmış olur. Mənəviyyat adamı heç kimin tərəfində olmamalıdır, onun səltənəti yalnız istənilən davadalaşdan uca dayanan ədalətlikdir.

Lüterin onun qapısını ilk dəfə astadan döyməsini Erazm qulaqardına vurdu. Amma tezliklə o, qulağını açıb eşitməli və bu yeni adı qəlbinin dərinliyinə həkk etməli olacaq, çünki bu naməlum Auqustin rahibinin özünün 95 tezisini Vittenberqin kilsə qapısına ilişdiriyi dəmir zərbələrin səsi bütün alman səltənətində eşidilirdi. "Sanki, mələklər özləri elçilik

¹ *Ayaks* – yunan sərkərdəsi, Troya müharibəsinin qəhrəmanlarından biri, şücaətinə, boyuna və gücünə görə fərqlənib.

² *İtaka* – qədim yunan dastanında Odisseyin vətəni və səltənəti; çox güman ki, Balkan yarımadasının qərb sahillərindəki İon adalarının tərkibinə daxil olan İtaka adası ilə bağlıdır.

edirdi”, boyası qurumamış vərəqlər bu kəlmələrlə əldən-ələ gəzir; bir gecənin içində bütün alman xalqı Erazm adı ilə yanaşı, Martin Lüterin adını da azad xristian ilahiyatının nümunəvi öndər mübarizi kimi çəkir. Gələcək xalq adamı dahiyənə duyumla həssas bir nöqtəyə, Roma kuriyasının¹ təzyiqinin alman xalqını ən çox ağrıtdığı nöqtəyə, indulgen-siya məsələsinə toxunurdu. İstənilən millət əcnəbi hökm-ranlığın qoyduğu xərəcə özünə ən ağır yük sayır və bu vəzi-yətdə kilsənin məxluqun canındakı qorxunu faizli payçıların, peşəkar indulgen-siya alverçilərinin iştirakı ilə pula çevir-məsi, əvvəlcədən çap olunmuş kassa qəbzləri ilə alman kəndlisindən və şəhərlisindən qoparılan pulların ölkədən çıxarılması və yolun birbaşa Romaya aparması bütün ölkə-də çoxdandır gizli, hələlik sözsüz bir etiraz yaratmışdı – Lüter qətiyyətli əməli ilə, əslində, yalnız onu alovlandırır. O, əyani şəkildə təsdiq edir ki, bəd əməli pisləmənin özü yox, həmin pisləmənin forması önəmli rol oynayır; Erazm və digər humanistlər də özlərinin mənəviyyatla dolu kinayələrini indulgen-siyanın, məhşərdən xilas sənədinin üstünə yağıdırmışdılar. Lakin kinayə və lağ mövcud düzənin çürü-məsinə yardım edir, onların oynadığı rol xalis inkarlıq yolu-dur, yaradıcı təkan üçün onlar yeni qüvvə toplamır. Drama-tik, Almaniyanın tarixində, bəlkə də, yeganə və əsl dramatik adam olan Lüter isə əksinə, öyrənilməsi mümkün olmayan ulu duyumla hər şeyə sərrast və hamıya anlaşıqlı yanaşmağın yolunu bilir, ilk andan etibarən o, xalqa başçılıq etmək istedadına, plastik əl-qol hərəkətinin və proqramlı kəlamın dahiyənə istedadına malikdir. O, öz tezislərində kəsə və apaydın deyəndə ki, Papa günah bağışlaya bilməz, yaxud: “Papa özünə verdiyi cəzadan başqa heç bir cəza verə bilməz”, həmin kəlmələr bütün millətin vicdanını şimşək parıltısı və ildırım şaqqıltısı kimi oyadır və Müqəddəs Pyotr kilsəsi bu sözlərdən lərzəyə gəlir. Erazmla tərəfdarları kütləvi ehtiraslara müdaxilə etmədən mütəfəkkirlərin diqqətini kinayə və tənqidlə çəkirlərsə, Lüter bircə təkanla xalqın hissələrinin dərinliyinə baş vurur. İki ilin ərzində o, Alma-niyanın simvoluna, bütün antiroma və milli diləklərin və tələblərin carçısına, bütün müqavimətlərin cəmlənmiş gücünə çevrilir.

¹ *Papa və ya Roma kuriyası* – papa hakimiyyətinin baş orqanı

Erazm kimi hər şeylə maraqlanan və qulaqdan iti olan bir zamanda, şübhəsiz, Lüterin fəaliyyətindən tezliklə xəbər tutmalıydı. Əslində, gərək o sevinəydi, çünki azad ilahiyyət uğrundakı mübarizədə Lüterin simasında özünə bir məsləkdaş tapmışdı. Əvvəllər onun haqqında mənfi fikir də söyləməmişdi. “Xoşməramlı insanların hamısı Lüterin səmiyyətinə hörmət edir”, “təbii ki, Lüter indiyə qədər dünyaya gərəkli olub”, Lüterin çıxışı barədə öz humanist dostlarına xoşniyyətli bu kəlmələri söyləyir. Hər halda, uzaqgörən psixoloq ilk narahatlığını ehtiyatla dilə gətirir. “Çox şeyi Lüter gözəl tənqid etmişdir”, bu deyimlə yanaşı, kirmiş köks ötürməsi də eşidilir, “kaş bunların hamısını qədərincə etmiş olaydı”. Bu həssas insan daxildən gələn bir duyumla Lüterin coşub-daşan qaynarlığına təhlükə kimi baxır; təkidlə ondan tələb edir ki, belə kobud olmasın. “Mənə elə gəlir ki, təvazökarlıqla daha çox şeyə yetişmək olar, nəinki qızğınlıqla. İsa Məsih dünyanı bununla ram etdi”. Erazmı narahat edən Lüterin sözləri, tezisləri deyildi, əksinə, çıxışlarının tonu, Lüterin yazdığı və etdiyi hər məsələdə təzahür edən demaqqoq, fanatik çalar idi. O cür incə dini məsələləri, Erazmın fikrincə, yaxşı olardı ki, alimlər arasında asta səslə müzakirə edəsən, akademik latın dili ilə *vulgus profanum*¹-u yaxına buraxmayasan. İlahiyyət məsələlərini küçəyə car çəkməzlər ki, çəkməçi də, baqqal da belə incə məsələ barədə qandı-qanmadı, fikir yürüdə bilsin. Kütlə qarşısında bir-biriylə və kütlənin özü ilə aparılan mübahisə, humanistlərin əqidəsinə görə, səviyyəsizlikdən xəbər verir və özü ilə “*tumultus*”u, çaxnaşmanı, xalq həyəcanını çəkib gətirir. Erazm həqiqətin istənilən təbliğinə və təşviqinə nifrət edir, onun daxilindəki təsiredici gücə inanır. Belə hesab edir ki, idrak, haçansa sözün sayəsində həyata atılaraq, özünü yalnız mənəviyyat yolunda tapmalıdır və öz mahiyyətində gerçəkləşib həyata keçmək üçün onun nə kütlələrin alqışına, nə də hansısa bir quruma ehtiyacı var. Mənəviyyat insanı həqiqəti, aydınlıqları müəyyənləşdirib formalaşdırmaqdan başqa heç nə ilə məşğul olmamalıdır, onların uğrunda mübarizə aparmaq onun işi deyil. Lüterin söz daşqınından sonra xalqın həyəcanının tozlu bulud kimi göylərə necə bülənd olduğuna Erazmın narazılıqla

¹ Qara camaat (*lat.*)

yanaşması, rəqiblərinin onu günahlandırıdığı kimi paxılıqdan yox, vicdanının qorxu hissindən, mənəvi-aristokratik cavabdehlikdən irəli gəlir. “Kaş bircə qədərini biləydi”, Lüterin qədersizliyi barədə Erazmın gileyi elə hey təkrarlanır və ürəyinə daman duyğu daxilən onu əzir ki, özünün *bonae litteraes*¹-i, elmlərin və humanizmin mənəvi səltənəti belə dünyəvi bir axına duruş gətirə bilməyəcək. Lakin hələlik Erazm ilə Lüter arasında söz-söhbətə gəlib çıxmayıb, alman İslahatçılığının bu iki ən məşhur şəxsiyyəti bir-birinə qarşı hələ də susur və bu susma get-gedə açıq nəzərə çarpır. Ehtiyatkar Erazm hər cür gözlənilməz hərəkətə hazır olan bir insanla əlaqə yaratmağa ehtiyac duymur, Lüterə gəldikdə isə şəxsi əminliyi onu mübarizəyə nə qədər çox çəkirsə, böyük şəkkakə qarşı onda bir o qədər şübhə oyanır. “Ondan ötrü bəşəri məsələlər daha böyük önəm kəsb edir, nəinki ilahi məsələlər”, – Erazm barəsində o, belə yazır və bununla onları bir-birindən ayıran fərqi dəqiq göstərir: Lüterdən ötrü yer üzündə ən vacib şey dini məsələlər idi, Erazmdan ötrü isə humanizm.

Lakin həmin illərdə Lüter meydanda daha tək deyil. Özü də istəmədən, bəlkə də, dərk etmədən nəzərdə tutduğu mənəvi tələbləri ilə çoxşaxəli dünyəvi maraqların eksponatına, alman milli işinin toppuzuna, papa, kral və alman şahzadələri arasında gedən siyasi şahmat oyununda əsas fiqura çevrilir. Yevangel təlimindən çox-çox uzaq olan insanlar onun uğurundan xeyir götürərək, Erazmın şəxsiyyətindən öz niyyətləri üçün faydalanmaqdan ötrü, onu özlərininki etmək uğrunda mübarizə aparırlar. Bu tənha insanın ətrafında gələcək sistemin tədrici dini özəyi yaranır. Lakin protestantizmin böyük kütləvi ordusu yarana qədər almanların təşkilatlanma dahiyənəliyinə uyğun olaraq Lüterin ətrafında siyasi, dini, hüquqi baş qərargah yaranır: Melanxton, Spalatin, füstlər, zadəganlar və alimlər. Əcnəbi səfirlər maraqla Kurzaksənə boylanırlar görsünlər, bu sərt kişidən paz yonmaq olarmı ki, onu azman imperiyanın ortasına çala bilsinlər; incə ilməli siyasi diplomatiyanın ipləri Lüterin xalis mənəviyyat kimi düşündüyü tələblərə qarışıb dolaşmaq düşür. Lüterin bu dar dairəsi özünə məsləkdaşlar arayır və onun “Alman millətinin zadəganlığına”

adlı yazısı işıq üzü görərsə, hansı çaxnaşmanın baş qaldıracağını bilən Melanxton dönə-dönə israr edir ki, tərəfkeşlik tanımayan Erazmın önəmli nüfuzunu Yevangel işinə cəlb etmək lazımdır. Lüter, axır ki, təslim olur və 1519-cu il martın 28-də ilk dəfə olaraq şəxsən Erazma müraciət edir.

Humanist məktubun məğzini ölçüyəgəlməz dərəcədə qılıqlı nəzakət, çinlilərə xas olan şişirdilmiş özünəalçaltma təşkil edir. Ona görə də Lüterin öz məktubunu himn kimi başlaması, “Elə adam tapılsaydı, fikrində Erazm dolaşmasın?”, özünü isə əllərini belə yumadan, həqiqətən də, yüksək savada malik bir insana məktubla müraciət etmənin yolunu bilməyən daşürəkli bir oğlan uşağı kimi göstərməsi heç nə ifadə etmir. İndulgensiya barədə dediyi “dəyərsiz” bir kəlmə ilə öz adının Erazmın qulağına çatmasından xəbər tutduqda fikirləşir ki, hər ikisinin bundan sonra da susması pis başa düşülür. “Sən, ey mərhəmət sahibi, xətrin istəsə, öz nadanlığı ilə hansısa qaranlıq bir küncdə gizlənərək sənənlə eyni səma və eyni günəş altında tanınmağa layiq olmayan özündən kiçik bu xristian qardaşını tanı və qəbul et”. Bütün məktub bu bircə cümlənin xətinə yazılıb. Orada Lüterin Erazmdan istədiyi hər şey var: məktubu onun təlimini bəyənən (hətta deyərdik ki, publisistik baxımından dəyərlı olan) xoş bir kəlmə. Zaman Lüter üçün dumanlı və həlledicidir, o, Yer üzünün ən qüdrətliyinə qarşı müharibə elan edib, kilsədən qovma fitvası artıq Romada hazırdır; belə bir mübarizədə Erazmı dar günün mənəvi dəstəkçisi kimi öz tərəfinə çəkmək Lüterin işinə gərəkli, bəlkə də, qələbədə həlledici olardı, çünki bu ad öz yarınmazlığı ilə hər şey demək idi. Tərəfkeş olmayan insan tərlı insanlar üçün həmişə ən önəmli və ən yaxşı bayraqdır.

* * *

Ancaq Erazm öz üzərinə hansısa bir öhdəlik götürmək, ən azı da hansısa müəmmalı bir günaha zəmin durmaq istəmir. Çünki indi Lüterə aşkar “hə” cavabı vermək onun gələcək kitablarına, yazılarına, hücumlarına əvvəlcədən “hə” deməkdir, qoruq-qaytaq tanımayan, “adamı haldan çıxaran zorakı yazı tərlı”nə, ahəngdar Erazmın daxili aləmini tar-mar edən bir adama “hə” deməkdir. Daha sonra, Lüterin işi nədən ibarətdir? Bu gün, 1519-cu ildə nədir bu

iş və sabah necə olacaq? Kiminsə tərəfini saxlamaq, hansısa öhdəlik götürmək öz mənəvi azadlığından bir parçanı qoparıb verməkdir, sonu görünməz tələblərə qoşulmaqdır, Erazm isə öz azadlığını heç vaxt məhdudlaşdıran deyil. Bəlkə də, bu yaşlı din adamının həssas burnu Lüterin yazılarında yüngül bir asilik iyini alıb. Özünü havayı yerə nüfuzdan salmaq ehtiyatkar Erazmın ad-sanına və gücünə uyğun deyil.

Beləliklə, o, cavabında aydın “hə” və “yox”dan çox astalıqla qaçır. Öncə özünə əlüstü bir səngər qazıb içində sağa-sola hərəkət edir: Lüterin yazılarını heç düz-əməlli oxumayıb da. Əslinə qalsa, lap elə hər fən də böyüklərin əsaslı icazəsi olmadan kilsəyə düşmən kəsilən kitabları oxumaq katolik keşişinə qadağan edilirdi. Püxtə məktub yazarı Erazm həddən artıq ehtiyatkarlıq göstərərək kəskin fikirdən yan ötüb üzrxahlıq diləyir. “Xristian qardaşa” minnətdarlığını bildirib, Lüterin kitablarının Lövendə¹ oyatdığı böyük həyəcandan və rəqiblərinin iyrenc iftiralılarından yazır, bununla da dolayı yolla öz simpatiyasını ifadə etmiş olur. Ehtirasdan uzaq olan bu adam onu dilindən tutub üstünə öhdəlik qoyan hər sözdən necə də ustalıqla qaçır! Əminliklə vurğulayır ki, Lüterin psalmlara verdiyi şərh, sadəcə, “vərəqləyib” (*degustavi*), yəni oxumayıb və “ümid edir” ki, bunun həddən artıq xeyri olacaq – hökm yerinə təkrarən təsviri bir arzu və Lüterdən aralı gəzib-dolanmaq üçün, guya, onun yazılarının tərtibində özünün iştirakı barədə gəzən yalan uydurmaları səfəhlik və paxıllıq kimi lağa qoyur. Sonra isə lap axırda ikili düşüncədən əl çəkir. Qısa və aydın şəkildə bildirir ki, bütün bu əzablı qalmaqla cəlb olunmasını qəti arzulamır: “Mən bacardığım qədər neytral (*integrum*) qalacağam ki, yenidən cücərən elmlərə dəstək olum və inanıram ki, ağıllı təmkinlə daha çox şeyə çatmaq olar, nəinki kəskin müdaxilə ilə”. Daha sonra o, təkidlə Lüterə qədərində hərəkət etməyi məsləhət görür və məktubu könlüdən gələn mömin bir diləklə bitirir: qoy Məsih hər gün öz ruhundan Lüterə əta etsin!

¹ *Löven* (yaxud *Luven*) – Brabantda şəhər. 1517–1521-ci illərdə Rotterdamlı Erazm burada yaşamışdır.

* * *

Bununla Erazm öz mövqeyini bildirdi. Bu, Rayxlin¹ barədəki mübahisəyə bənzədi, onda Erazm demişdi: “Mən rayxlinçi deyiləm və tərəfkeşliklə aram yoxdur, xristianam, yalnız xristianları tanıyıram, amma nə rayxlinçiləri, nə də erazmçılarnı tanıyıram”. Onda elə bir qətiyyət vardır ki, özü istəmədən mübahisədə bir addım da qabağa getməz. Erazm qorxaq adamdır, lakin onun qorxusu da qabağa baxan gücə malikdir: duyğunun qəfil və qəribə nurlanmasından o, qarşıdan gələnləri hərdən hallüsinasiya yolu ilə öncədən görür. Lüteri xilaskar kimi alqışlayan digər humanistlərin hamısından daha çox uzaqqörən Erazm onun aqressiv və qətiyyətli xasiyyətində “*tumultus*”un nişanəsini, islahat əvəzinə inqilab görür və bu təhlükəli yolu heç cür getmək istəmir. “Təhlükəli yolda Lüterə yoldaş olsaydım, ona nə ilə kömək etmiş olardım? Bir nəfərin yerinə ikisi məhv olardı, vəssalam... Bəzi şeyləri Lüter əla deyib və yaxşı da xəbərdar edib, mən də istərdim ki, bu gözəl işlərə o, özünün dözülməz səhvləri ilə mane olmasın. Fəqət bunların hamısını saleh bir tərzdə yazmış olsa belə, həqiqət xatirinə başımı qalmaqala qatmazdım. Hamı anadan əzabkeş doğulmayıb və nə qədər kədərli olsa da, qorxuram ki, qarışıqlıq düşəndə Petrin² nümunəsini təkrar edim. Mən papanın və hökmdarların buyruqlarına müntəzirəm, əgər həmin buyruqlar ədalətlidirsə, hələ onların pis qanunlarına da dözüürəm, çünki bu, qorxusuzdur. Düşünürəm ki, bu cür rəftar bütün xoşməramlı insanlara xasdır, xüsusilə də onlar uğurlu müqavimətə ümidlərini itirəndə”. İcindən gələn bir ürkəklikdən, eyni zamanda mətin müstəqillik duyğusundan Erazm heç kimlə, həm də Lüterlə birgə işə girişməmək qərarına gəlir. Qoy Lüter öz yolu ilə getsin, Erazm da öz yolu ilə: beləcə onlar razılığa gəlirlər ki, bir-birinə qarşı düşmən mövqedə dayanmasınlar. Birgəfəaliyyət təklifi rədd edilir, neytrallıq müqaviləsi bağlanır. Lüterin alınına dram

¹ Rayxlin Yohan (1455–1522) – görkəmli humanist, qədim dilləri yaxşı bilən, dini məsələlərə elmi baxışla yanaşan insan

² Həzrəti-İsanın həvarisi Pyotrun əzizləmə forması. Pyotr xoruzun ilk banına qədər həzrəti-İsadan üz döndərmişdi, camaat “Bu da onlardan biridir!” deyəndə, İsa peyğəmbərin məsləkdaşı olduğunu boynundan atmışdı.

qurmaq yazılıb, Erazm isə ümid edir ki, – əbəs ümiddir! – ona yalnız tamaşaçı, yalnız “spectator” olmaq imkanı verəcəklər: “Lüter işinin əzəmətli yüksəlişindən göründüyü kimi, bütün bunların hamısını Allah belə istəyirsə və bəlkə də, zamanəmizin puç olması üçün Lüter kimi qaba bir loğmanı rəva bilirsə, onda Ona müqavimət göstərmək mənim işim deyil”.

96

Lakin dövr siyasiləşəndə kiminsə tərəfini tutmayıb qıraqda qalmaq tərəfkeşlik etməkdən qat-qat çətindir və Erazmın acığına yeni yaranmış siyasi qurum onu ələ keçirməyə cəhd edir. Erazm kilsə islahatçılığı tənqidinin əsasını qoydu, Lüter onu bir hücumla papalığın əleyhinə çevirdi, katolik ilahiyyatçıların yana-yana dedikləri kimi, “o yumurtladı, Lüter isə həmin yumurtaları çalxayıb cücə çıxartdı”. İstəsə də, istəməsə də, Erazm müəyyən mənada Lüter işinin yolgöstərəni kimi məsuliyyət daşıyır. “*Ubi Erasmus innuit, illic Luther irruit*”¹. O, ehtiyatla qapını açan yerdə Lüter hay-harayla içəri təpilir və Erazm özü Svinqliyə etiraf etməli olur: “Lüterin istədiklərinin hamısını mən öyrətmişəm, ancaq bu cür sərt və eldənçıxarı bir dillə yox”. Onları bir-birindən ayıran yalnız məsələyə yanaşma metodudur. Hər ikisi eyni diaqnoz qoyub: öz zahiriliyi ilə daxilən məhvə gedən kilsə ölüm ayağındadır. Lakin Erazm get-gedə tərəqqi edən bir müalicə, ağıl və kinayənin duzlu infeksiyonu ilə qanın ustufu və təcridi təmizlənməsini təklif etdiyi halda, Lüter qanlı cərrahiyyəyə əl atır. Həyat üçün təhlükəli olan belə bir təcrübəni Erazm qandan qorxdığı üçün rədd etməli olur, hər cür zorakılıqdan onun zəhləsi gedir: “Qərarım tam qətidir, özümü tikə-tikə doğrtdırmağa razı olaram, dava-qalmaqala yox, xüsusilə də iman məsələlərində. Doğrudur, Lüterin tərəfdarlarının çoxu belə bir İncil kəlamına istinad edirlər: “Mən barış yox, qılınc gətirməyə gəlmişəm”. Baxmayaraq ki, mən bəzi şeylərin kilsədə dinin xeyrinə dəyişdirilməsinin tərəfdarıyam, bu qəbildən olan iğtişaş heç də ürəyimcə deyil”. Tolstoyu xatırladan bir qətiyyətlə Erazm istənilən zorakılığın adının tutulmasını rədd edir və “tumultus”la, qan tökməklə əmələ gələn dəyişikliyi qəbul etmək əvəzinə, acınacaqlı duruma bundan sonra da dözməyə hazır olduğunu bildirir. Burunlarının ucundan

¹ Erazm qıncanan yerdə Lüter qolazlayır. (lat.)

o yanı görməyən nikbin humanistlər Lüterin işini kilsənin azadlığı, Almaniyanın xilasını kimi alqışladıqları halda, Erazm bu işdə *ecclesia universalis*-in, ümumdünya kilsəsinin əyalət kilsələrinə qəlpələnməsini və Almaniyanın Qərb birliyindən qopmasını görür. Ağılı ilə dərk etməkdən çox, qəlbən hiss edir ki, Almaniyanın və digər german məmləkətlərinin papanın itaətindən çıxması ən qanlı və ən cinayətəkar iğtişəslərsiz ötüşə bilməyəcək və müharibə onun üçün geriye atılan addım, ömrünü çoxdan başa vurmuş epoxalara vəhşi qayıdış olduğundan xristian aləmi üçün ən böyük fəlakətin qarşısını almaqdan ötrü bütün gücünü sərf edir. Bununla da qəflətən Erazmın öhdəsinə onun daxili imkanlarını aşan tarixi bir vəzifə düşür: ehtirasların qızıdığı bir məqamda parlaq ağılı təkcanına işə salmaq, yeganə silahı olan qələmə sarılıra qöküşün və məhvin müqabilində Avropanın və kilsənin birliyini, humanizmin və dünyəvi vətəndaşlığın vəhdətini qorumaq.

Lüteri ipə-sapa yatırmaq cəhdi ilə Erazm özünün vasitəçilik missiyasına başlayır. Dostlarının vasitəsilə bu nadana dəfələrlə çatdırır ki, belə "üsyankar" yazmasını, İncili "qeyri-incil" sayacağı təlim etməsin: "Arzu edərdim ki, Lüter, ən azı, qısa bir müddətə bütün qalmaqallardan qıraqda qalsın və yevangel işini təmiz və qarışıqsız aparsın. Belədə o daha çox uğur qazanardı". Və hər şeydən öncə: heç də hər şey açıq-aşkar müzakirə olunmamalıdır və kilsə islahatı barədə çağırışları dağdıçılığa meyilli olan nadinc kütlənin qulağına qışqırmaq olmaz. Diplomat Erazm nitqin təşviqat gücünün müqabilində lazımı məqamda susmaq bacarığına mütəfəkkirlər tərəfindən ustalıqla və yüksək dərəcədə əməl olunmasını bəlağətlə ifadə edir: "Tam həqiqəti heç də həmişə söyləmək olmaz. Çox şey onun necə deyilməsindən asılıdır".

Həqiqətin zamanın xeyrinə bir anlığa danılması fikrini Lüter anlaya bilməz. Bu həqiqət carçısından ötrü vicdanın ən müqəddəs vəzifəsi odur ki, gərək ürək və qəlbə haçansa hökm kəsilmiş həqiqəti nöqtə və vergülünə qədər car çəkəsən, fərqi yoxdur, bundan müharibə və iğtişəsmi törəyəcək, yaxud yerlə göymü qovuşacaq. Susma bacarığı Lüterə büsbütün yaddır və bunu o heç istəmir də. Bu dörd ilin ərzində onda yeni əzəmətli bir dil peyda olub, onun əlinə

ölçüyəgəlməz güclər, bütöv bir xalqın yığılıb qalmış ağrı-acısı, hər cür yabançılığa, səltənətçiliyə qarşı inqilabi yolla üsyana qalxmağın həsrətini çəkən alman milli şüuru onun əlinə göydən düşmüşdü, din xadimlərinə və əcnəbilərə nifrət, kəndlilər arasında Çarıq İttifaqı¹ dövründən bu yana alışmağa can atan qor – bütün bunların hamısı Vittenberqin kilsə darvazalarına Lüterin endirdiyi çəki zərbəsi ilə yuxudan oyandı; bütün silk və təbəqələr – fürstlər, kəndlilər, şəhərlilər özlərinin şəxsi və silki işlərinin İncillə müqəddəsləşdiyini hiss edirlər. Bütün alman xalqı Lüterin simasında cəsəret və əməl insanını gördüyündən özünün indiyə qədər qəlpələnmiş ehtirasını onda cəmləşdirir. Lakin həmişə milliliklə ictimailik dini coşqunun alovunda birləşəndə dünyanı lərzəyə gətirən həmin azman zəlzələlər baş verir və Lüterin vəziyyətində olduğu kimi, elə bir adam meydana atılır ki, sayı-hesabı bilinməyən fərdlər özlərinin şüursuz iradə və istəklərini məhz onda gerçəkləşdirəcəklərini güman edirlər, beləliklə də, həmin adama ovsunlu bir güc gəlir. Bütöv bir millət ilk çağırışla öz gücünü kimin gücünə qatırsa, həmin adam çox asanlıqla özünü Ölümsüzün elçisi sayır və illərdən sonra Almaniyada peyda olan bir nəfər peyğəmbərin dili ilə danışır: “Allah mənə buyurub ki, həvarilərdən və İncilçilərdən biri kimi alman torpağında təlim edib hökm verim”. Bu mübtəlali insana elə gəlir ki, kilsəni paklaşdırmaq, alman xalqını “Dəccal”ın, “canında İblis gizlənmiş” papanın əlindən sözlə qurtarmaq, bu baş tutmadıqda isə qılınc və qanla xilas etmək tapşırığı ona Allah tərəfindən verilmişdir.

Xalq coşqusunun yaratdığı səs-küy və ilahi əmrlə dolmuş belə bir qulağa xəbərdarlıq və ehtiyatkarlıq moizəsi əbəs olmalıdır. Erazmin yazdıqlarına, yaxud dediklərinə tezliklə Lüter heç qulaq da vermir, daha ona ehtiyacı da yoxdur. Mətin və amansız addımlarla o, özünün tarixi yolunu gedir.

Lüterə etdiyi ısrarlı müraciətlərlə Erazm indi də üzünü əks tərəfə, papaya və arxiyepiskoplara, fürstlərə və hökmdarlara tutur ki, onları Lüterə qarşı tələskən sərtlikdən

¹ *Çarıq İttifaqı* – XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəlində cənub-qərbi Almaniyada gizli kəndli təşkilatı. Başçıları Y.Frits, bayraqlarında da feodallara qarşı xalq mübarizəsinin rəmzi kimi kəndli çarığı olmuşdur.

çəkindirsin. Burada da o, köhnə düşməni, səhvini dərk etmək istəməyən özündənrazı kor fanatizmi iş başında görür. Onların diqqətinə çatdırır ki, kilsədən çıxdaş elan etmək, bəlkə də, sərt tədbirdir, Lüterə yanaşmada demək lazımdır ki, o, haqq yolunu gözləyən adamdır və keçdiyi həyat yolu təqdirəlayiqdir. Doğrudur, Lüter indulgeniya barədə öz şübhələrini izhar edib, lakin ondan əvvəlkilər də bu sahədə belə cəsarətli fikirlər söyləyib. “Hər yanlışlıq asilik deyil”, – bu əbədi vasitəçi onların nəzərinə çatdırıb özünün ən qatı düşməni Lüterə haqq qazandırır: “Bəzi şeylərdə o, tələskənlik edib, heç də pis niyyətlə yazmayıb”. Belə halda gərək həmişə elə o saat “tonqal” deyib haray çəkməyəsən, şübhəli bildiyin hər kəsi kafirliklə damğalamayasan. Lüteri söyüb açıqlandırmaq əvəzinə, ona xəbərdarlıq edib düz yola çəkmək məsləhətli olmazdı? “Barış üçün ən yaxşı vasitə olardı ki, – kardinal Kambeçioya yazır, – Papa hər cərəyandan fikirlərinin açıqlanmasını tələb etsin. Bununla yanlış şərhərdən sui-istifadəyə son qoyulardı, nitq və yazının səfehliyi zəifləmiş olardı”. Bu sülh carçısı barışdınıcı kilsə məclisinə dəfələrlə və təkidlə müraciət edir, mübahisə apararı tərəflərə öz fikirlərini qarşılıqlı inam çərçivəsində ülamələr qarşısında şərh etməyi məsləhət görür, çünki bu, “xristian mənəviyyatına layiq qarşılıqlı anlaşma”ya gətirib çıxara bilərdi.

Lakin bu xəbərdarlıq harayını Roma da Vittenberq kimi qulaqardına vurur. Bu anlarda papanı ayrı qayğılar məşğul edir: intibahın yeni yaranarı dünyaya ilahi bəxşi və onun sevimlisi Rafaello Sansio həmin günlər qəfildən dünyasını dəyişir. Vatikanın tökmələrini indi kim tamamlaya biləcək? Müqəddəs Pyotr kilsəsinin ürəklə başlanan tikintisini kim başa çatdıracaq? Mediçi soyundan¹ olan Papa üçün uzunömürlü böyük sənət haradasa dünyanın o başında, Saksoniyanın balaca əyalət şəhərlərinin birində baş verən bu kiçik rahib qalmaqalından yüz dəfə önəmlidir və məhz bu kilsə hökmdarı məsələlərə daha geniş çapda yanaşdığından əldəölən bu rahib qırığına barmaqarası baxır. Onun təkəbbürlü və özlərindənrazı kardinalları isə – məğər Savonarolanı tonqala atıb asiləri ölkədən onlar qovmadımı?

¹ *Mediçi soyu* – üç əsr dalbadal Florensiyada hökmranlıq etmiş tanınmış adlı-sanlı nəsil

– Lüterin tərsliyinə cavab olaraq yalnız onun qovulmasını istəyirlər. Onunla danışmağa nə ehtiyac var, bu kəndçi ruhaninin fikri ilə hesablaşmağın mənası nədir? Erazmın xəbərdarlıq məktublarına məhəl qoymadan onları bir qırağa atırlar, Roma kanselyariyasında tələm-tələsik qovulma hökmü hazırlanır, leqata¹ əmr olunur ki, bütün gücü və sərtliyi ilə bu alman qiyamçısına qarşı çıxsın: sağdan da, soldan da gələn höcətliyin nəticəsində ilk və buna görə də ən yaxşı barış imkanı qaçırılmış olur.

* * *

100

Bir də ki həlledici məqamın həmin günlərində – bu pərdəarxası səhnəyə çox az diqqət yetirildi – alman İslahatçılığının taleyi qısa bir müddətə bütünlüklə Erazmın əlinə keçdi. Kayzer Karl reyxstaqı Vorms şəhərində toplamışdı, əgər Lüter son anda fikrindən daşınmasaydı, burada son hökm veriləcəkdi. Reyxstaqa Lüterin yaşadığı yerin hökmdarı Fridrix fon Sakson da dəvət olunmuşdu, həmin dövrdə o, hələ Lüterin açıq tərəfdarı deyildi, sadəcə, onun himayədarı idi. Kilsənin tələblərinə uyğun saleh olan, Almaniyada mövcud olmuş müqəddəslərin nəşinir və digər təberrükləri, bir sözlə, Lüterin rixşəndlə rüsvayçılıq və şeytan əməli adlandırdığı şeyləri toplayan bu gözəl insan Lüterə qarşı müəyyən rəğbət bəsləyir, özünün Vittenberq universitetinə bu cür dünya şöhrəti gətirən bu adamla fəxr edir. Lakin açıq şəkildə ona tapınmağa ürək eləmir. Ehtiyatdan, bir də daxilən qəti qərara gələ bilmədiyindən diplomatik hərəkətlə hələlik kənarda dayanır, Lüterlə şəxsi əlaqədən çəkinir. Dar ayaqda (elə Erazm kimi) deyə bilmək üçün ki, şəxsən onunla heç bir əlaqəsi olmayıb, onunla görüşmək istəmir. Lakin siyasi səbəblərdən, bir də ona görə ki kayzerlə şahmat oyununda bu güclü piyadadan bacarıqla istifadə edə bilər, üstəlik, öz ədalətliyinə özünün vurğunluğundan indiyə qədər qoruyucu əlini Lüterin üstündən əskik etməmiş, papanın çıxarılıq fərmanının qorxusuna baxmayaraq, ona kafedra və universitet etibar etmişdi.

İndi isə hətta bu ehtiyatkar dəstəyin özü belə təhlükəlidir. Əgər Lüteri, gözlənilməli kimi, günahkar saysalar, bundan sonra onu himayə etmək əyalət hökmdarının öz impe-

¹ *Leqat* – katoliklərdə Papanın müvəkkili

ratoruna qarşı qiyamı deməkdir. Və bu açıq etiraza alayımçıq protestant füstlər hələlik qərar verməyiblər. Onlar öz imperatorlarının hərbi gücsüzlüyünə bələddirlər, Fransa və İtaliyaya qarşı aparılan müharibə onun əl-qolunu bağlayıb, öz hakimiyyətini gücləndirmək üçün vaxt, bəlkə də, əlverişli və belə bir addımı atmaqdan ötrü Yevangel məsələsi tarix qarşısında ən şərəfətli, ən gözəl bəhanə olardı. Lakin şəxsiyyət etibarilə saleh və ədalətli olan Fridrix üreynin dərinliyində hələ də tam əmin deyil ki, onun bu keşişi və professoru, həqiqətən də, əsl Yevangel təliminin elçisi-dirmi, yoxsa saysız həvəskar və sektantlardan biridirmi. Hələlik qərara gəlməmişdi ki, bu nəhəng, nəhəngliyi ilə də qorxulu olan varlığı bundan sonra qanadı altına almaqda Allahın və dünyəvi aqlın qarşısında cavab verə biləcəkmə.

Bu qərarısızlıq əhvali-ruhiyyəsində Fridrix Kölnəndən keçərkən yolüstü xəbər tutur ki, Erazm da onun kimi bu şəhərdə qonaqdır. Elə həmin an katibi Spalatini göndərərək onu yanına çağırtdırır. Çünki dünyəvi və dini məsələlərdə Erazm hələ də ən yüksək mənəviyyat simalarından biri sayılır, vicdanla qazanılmış mütləq tərəfsizlik şöhrəti hələ də tac kimi onun başını bəzəyir. Kürfürst öz tərəddüdlərinə ondan əməlli bir məsləhət gözləyir və hər kəsə bir sual verir: Lüter haqlıdır, yoxsa haqsız. Açıq “hə”, yaxud “yox” cavabı tələb edən sualları Erazm, onsuz da, sevmir, xüsusilə bu dəfə onun verdiyi qərara hüdudsuz cavabdehlik bağlanır. Çünki Lüterin əməlini və sözünü bəyəndiyini desə, Fridrix daxili inam qazanıb bundan sonra da əlini Lüterin üstündən çəkməyəcək, bununla da Lüter və onunla birlikdə alman İslahətçılığı xilas olacaq. Amma füst onu taleyin ümidinə buraxsa, Lüter gərək başını götürüb ölkədən qaçsın və tonqaldan canını qurtarsın. Bu “hə” ilə “yox” arasında dünyanın taleyi həll olunur və Erazm, rəqiblərinin söylədiyi kimi, özünün nəhəng yoldaşına, həqiqətən də, paxıl, yaxud düşmənəncil olsaydı, ondan həmişəlik yaxa qurtarmaq üçün əlinə indi gözəl fürsət düşmüşdü və bu fürsət bir daha düşməyəcəkdi. Kəskin deyilmiş bircə rədd ifadəsi, yəqin, kürfürstə bəs edəcəkdi ki, qanadını Lüterin üstündən çəksin. Həmin gün, 1520-ci il noyabrın 5-də alman İslahətçılığının taleyi, dünyanın tarixi, çox güman ki, bütünlüklə Erazmın incə və qorxaq əllərindəydi.

Həmin anda Erazm vicdanlı bir mövqe tutur. Heç də cəsarətli, əvəzsiz, həlledici, igidcəsinə bir mövqe yox, fəqət yenə də (elə bunun özü də çoxdur) vicdanlı bir mövqe. Kürfürstün verdiyi: “O, Lüterin baxışlarında nəse nəhaq, nəse asi şey görürmü” – sualının altından zarafatla çıxmağa çalışır (yenə kiminsə tərəfini saxlamaq istəmir): “Lüterin əsas nəhaqlığı ondan ibarətdir ki, papanın tacından və rahiblərin qarnından yapışıb”. Lakin sonra, fikrini söyləməsi ondan ciddi şəkildə tələb olunanda aksiomalar (Axiomata) adlandırdığı iyirmi iki cümlə Lüterin təlimi barədə özünün şəxsi fikrini yüksək bilik və vicdanla şərh edir. Cümlələrin bir neçəsi xoşagəlməz səslənir, məsələn: “Lüter papanın iltifatından sui-istifadə edir”, lakin əsas tezislərində çəkinmədən hədələnenin tərəfinə keçir: “Bütün universitetlərdən yalnız ikisi Lüteri pisləyib, amma bunlar da onu təkzib etməyiblər. Buna görə də Lüter açıq diskussiya və təmiz hakimlər tələb edəndə o qədər də çox şey istəmir”, daha sonra: “Ən yaxşısı həm də papa üçün o olardı ki, məsələni hörmətli, təmiz hakimlərin vasitəsilə çözüydilər. Dünya əsl İncilin təşənsidir və zaman özü bunu tələb edir. Onunla bu cür düşmənçəsinə davranmaq olmaz”. Bu cür incə məsələ “*tumultus*”dan rişələnilib əsrlər boyu dünyanı vələləyə salmamış onu qarşılıqlı güzəşt və kilsə yığıncağında açıq müzakirə ilə yoluna qoymağı məsləhət görür. Bu kəlmələrlə (Lüter bunun əvəzini Erazma layiqincə qaytarmadı) İslahatçılığın xeyrinə əsaslı bir dönüş yarandı. Erazmın şərhlərindəki müəyyən müəmmalara və ehtiyatkarlığa təəccüblənərsə də, kürfürst Erazmın həmin gecə söhbətində ona məsləhət gördüklərinə dəqiqliklə əməl etdi. Səhəri gün, noyabrın 6-da Fridrix papanın elçisi qarşısında belə bir tələb qoyur: Lüteri ədalətli, azad və adları ləkələnməmiş hakimlər aşkarda dinləsinlər və onun kitabları hələlik yandırılmasın. Bununla o, Romanın və imperatorun kəskin mövqeyinə etiraz etmiş oldu: alman füstlərinin protestantlığı ilk dəfə səsinə qaldırdı. Özünün gizli yardımı ilə Erazm İslahatçılığa həlledici anda həlledici xidmət göstərmiş və sonralar arxasınca atılan daşların əvəzinə özünə bir heykəl qazanmışdı.

* * *

Vormsun tarixi anı yetişir. Şəhərdə adam əlindən tər-pən-mək olmur, camaat damların üstünə qalxır, cavan impe-rator leqatların¹, səfirlərin, kürfürlərin, katiblərin müşayiə-tində, alov rəngli libasda olan çaparların və landsknexlərin əhatəsində şəhərə daxil olur. Bir neçə gün sonra həmin yolu adi bir monax, Papanın qovulmuş elan etdiyi, cibində onu hələlik asilər tonqalından xilas edən qatlanmış məktub gəzdiren tənha bir kişi gedirdi. Bununla belə, küçələr hey-rət və sevincdən qaynayıb coşur. Kişilərdən birini, impera-toru alman füstləri, digərini isə alman xalqı Almaniyaya rəhbər seçib.

İlk fikir mübadiləsi taleyüklü qərarı ləngidir. Erazmın fikri hələ də canlıdır, vasitəçilik imkanına yüngül bir ümid hələ ölməmişdir. Lakin ikinci gün Lüter özünün tarixi kəl-məsini dilə gətirir: “Dayanmışam burada, ayrı cür edə bil-mərəm”. Dünya iki yerə parçalanır: Yohan Husun zama-nından bu yana kimsə imperatorun və kilsənin toplaşmış nümayəndələrinin hüzurunda ilk dəfə itaətsizlik göstərir. Saray əyanlarının gövdəsinə vicvicə düşür, onlar pıçıldaşır bu həyasız monax qırığına heyrətlənirlər. Aşağıda isə lands-knnextlər Lüteri alqışlayır. Duyurlarını ki, bu itaətsizlikdən onlar tərəfə gözəl bir külək əsəcək? Bu şahinlərin burnu yaxınlaşan müharibəni havadan alırmı?

Bəs bu anlarda Erazm haradadır? Belə bir tarixi anda – bu da onun faciəli günahıdır – qorxa-qorxa özünün iş otağında qalmışdır. Venesiyada onunla süfrəsini və yatağını bölüşdüüyü, imperatorun hörmət bəslədiyi bu insan, yevan-gelistlərin məsləkdaşı sayılan leqat Aleandrın gənclik dostu Erazm, bəli, yalnız o, kəskin parçalanmanın qarşısını ala bilərdi. Amma həmişə ürkəklik edən bu adam açıq söz deməkdən qorxur və yalnız bəd xəbəri eşidəndə qaçırılmış məqamın geri qaytarılmayacağını dərk edir. “Mən özüm orada olmuş olsaydım, əlimdən gələni edərdim ki, həmin faciə baş verməsin”. Lakin tarixi məqamları bir daha qay-tarmaq olmur. Qıraqda qalan heç vaxt haqlı sayılmır. Bu tarixi məqamda Erazm öz əqidəsini var gücü ilə, bütün

¹ “Leqat” sözünün bir mənası da qədim romalılarda “sərdar”, “canişin” deməkdir.

varlığı ilə müdafiə etmədi, ona görə də onun başladığı iş məhvə düşər oldu. Lüter isə ən yüksək cürət və bütöv bir güclə qaliblik iradəsini həyata keçirdi, ona görə də həmin iradə əmələ çevrildi.

MÜSTƏQİLLİK MÜBARİZƏSİ

104

Erazm fikirləşir, çoxları da onun fikrinə şərikin çıxır ki, Vorms reyxsraqı, qovulma və imperatorun qəzəbi Lüterin islahatçılıq cəhdinə son qoyacaq. İndi yeganə əlacı o olardı ki, dövlətə və kilsəyə qarşı açıq üsyana qalxın, yeni albiqoyçuluğa¹, valdoçuluğa², yaxud qusitçiliyə³ əl atsın ki, bu da, çox güman ki, eyni qəddarlıqla yatırılacaqdı; Erazm məhz elə bu qanlı hələdən qaçmaq istəyirdi. Onun arzusu bu idi ki, İncil təlimini islahatçılıq yolu ilə kilsəyə təlqin etsin və bu məqsədə o, məmnuniyyətlə dəstək verərdi. “Lüter katolik kilsəsinin tərkibində qalsa, məmnuniyyətlə onun tərəfinə keçərəm”, – bu kəlmələri hamının gözü qabağında söyləmişdi. Lakin ipə-sapa yatmaz Lüter Romadan bir zərbə ilə və həmişəlik qopdu. Hər şey arxada qaldı. “Lüter faciəsi sona yetdi, kaş heç səhnəyə çıxmamış olaydı”, ümidi hər yandan kəsilmiş sülh carçısı bu cür gileylər. Yevangel təliminin qıyılıcı söndü, mənəvi nurun ulduzu batdı, “*actum est de stellula lucis evangelisae*”⁴. Məsihi işini indi cəlladlar və toplar görəcək, Erazm isə hər yeni münəqışədə kənar qalmağı qət etmişdir, böyük sınaq üçün o, özünü çox zəif hiss edir. Mütiliklə etiraf edir ki, bu cür dəhşətli və məsuliyyətli qərar üçün onda başqalarının fəxrə danışdığı son ilahi əminlik və özünəinam çatışmır. “Qoy Svinqli və Buser göylərdən gələn sədanı eşitsinlər, Erazm adı insandan başqa bir şey deyil, o, ruhlarn səsinə eşitmir”.

İlahi dərkedilməzliyin sirlərinə çoxdan nüfuz etmiş əlliyaşlı Erazm bu mübahisədə özünü söz sahibi olmağa

¹ *Albiqoyçuluq* – XII–XIII əsrlərdə cənubi Fransada asilər hərəkatı, albiqoyçular katolik kilsəsinin ehkamlarına qarşı çıxırdılar.

² *Valdoçuluq* – XII əsrin sonlarında Pyer Valdonun rəhbərliyi ilə Lionda başlamış asilər hərəkatı

³ *Qusitçilik* – qusitçi inqilabi hərəkat – XV əsrin birinci yarısında çex xalqının kilsə əleyhinə apardığı mübarizə hərəkatı

⁴ İncil nurunun ulduzundan qoparaq (*lat.*)

layiq bilmir; o yalnız daimi aydınlığın hökm sürdüüyü yerdə, elm və incəsənət sahələrində mütiliklə və kirimişcə xidmət etmək istəyir. Beləliklə, ilahiyyatdan, dövlət siyasətindən, kilsə qalmaqalından qaçıb özünün iş otağına, dava-dalaşdan kitabların əzəmətli susqunluğuna qaydır. Beləcə, geri-yə, öz hücrəsinə dönür, ahıl kişi, zamana qarşı pəncərəndən pərdə as! Mübarizəni qəlblərində Allah sədasını hiss edənlərin öhdəsinə burax və həqiqəti sənətin və elmin daha yüksək dairələrində müdafiə etmək vəzifəsinə səssiz-küysüz əməl elə. “Roma dindarlığının korlanmış ənənələrinə föv-qələdə məlhəm tələb olunarsa, müalicəni nə mən, nə də mənim kimilər öz üzərinə götürə bilər. Ziddiyətli məqsədə istiqamət götürən yeni narahatlıqlar yaratmaq əvəzinə, olayların mövcud durumuna dözməyə üstünlük verirəm. Bilə-bilə mən heç vaxt hansısa iğtişaşın başçısı və iştirakçısı olmamışam və bundan sonra da olmaram”.

Erazm kilsə savaşıdan sənətə, elmə, öz işinə qaydır. Tərəflərin bu boğuşma və didişməsindən ürəyi bulanır. “*Consulo quieti meae*”¹, onun daha çox dincliyə, sənətkarın müqəddəs dincliyinə ehtiyacı var. Lakin dünya sözləşib ki, onu rahat buraxmasın. Zaman elə gətirir ki, neytrallıq cinayət sayılır, siyasi həyəcan anlarında dünya aydın və aşkar “lehinə”, yaxud “əleyhinə” – Lüterlə Papa arasında seçim tələb edir. Yaşadığı Löven şəhəri onun sülhsevərliyini alt-üst edir, islahatçılığa aludə olmur, bütün Almaniya Erazmı məzəmmət edib, onu miyanə Lüter dostu adlandırdığı halda, buradakı xalis katoliklər hazırlayan fakültə ona düşmən kəsilib adını “Lüter vəbası”nın qızısqırdıcısı qoyur. Həmişə istənilən radikalizmin zərbəçi dəstəsi olan tələbələr Erazma qarşı haylı-küylü nümayişlər təşkil edib onun kürsüsünü aşırırlar; eyni zamanda, Löven şəhərindəki kilsələrin kürsülərindən onu abırdan salırlar və papanın leqatı Aleader keçmiş dostuna qarşı, ən azı, aşkar söyüşləri boğmaq üçün bütün nüfuzunu işə salır. Cəsarət heç vaxt Erazmın işi olmayıb; ona görə də mübarizə aparmaq əvəzinə qaçmağa üstünlük verir. Bir vaxtlar vəbadan qaçdığı kimi, indi də nifrətdən qaçıb illərlə çalışdığı şəhərdən xırda-para ayın-oyununu yığışdırıb sərgərdanlığa başlayır. “Gərək diqqət yetirəm ki, hazırda özlərini quduzlaşmış it kimi aparan

¹ Dincliyimi qoruyuram (*lat.*)

almanlar məni tikə-tikə etməmiş Almaniyanı tərk edim".
Tərəfsiz adam həmişə ən acınacaqlı davalara düşər olur.

* * *

Erazm daha heç bir xalis katolik və islahat aparılmış şəhərdə yaşamaq istəmir, onun nəsibi yalnız neytrallıqdır. Hər cür müstəqilliyin istinadgahı olan İsveçrədə özünə sığınacaq axtarır. Bazel uzun illər onun seçiminə çevrilir. Avropanın göbəyində yerləşən, təmiz küçələri, heç bir fürstə təbəəlik etməyən insanları, demokratik azadlıqları ilə adamın könlünü oxşayan bu sakit şəhər müstəqil alimə onun arzuladığı sakitliyi vəd edir. Burada o, özünə bir universitet, onu tanıyan və hörmətini saxlayan yüksək biliyə malik dostlar tapır, famuluslara¹, onun işinə yardımçı olanlara, Holbayn kimi sənətkarlara, ilk öncə də kitab nəşiri Frobenə – fərəhli birgə əməyin sayəsində dostlaşdığı bu böyük ustada rast gəlir. Heyranlarının səyi nəticəsində rahat bir mənzilə köçür, əbədi didərgin ömründə ilk dəfə olaraq bu azad və yaşanmalı şəhərdə vətən duyğusunun nə olduğunu öyrənir. Burada o, mənəviyyat aləmində, daha doğrusu, özünün gerçək və həqiqi dünyasında yaşaya bilər. Yalnız kitablarını rahat yazdığı yerlərdə, həmin kitabları səliqə ilə nəşr etdikləri yerdə o, özünü gümrah hiss edir. Bazel onun həyatının ən böyük dinclik nöqtəsi olur. Bu daimi gəzərgi həmin şəhərdə başqa yerlərdəkinə nisbətən xeyli çox, düz səkkiz il yaşayır və zaman keçdikcə bu iki ad bir-birinə bağlanıb şan-şöhrətə yetişir: həmin çağdan Erazmı Bazel-siz, Bazeli isə Erazmsız təsəvvür etmək olmaz. Vaxtilə onun yaşadığı ev bu gün də tam qayğı ilə qorunur, burada Holbaynın onun çöhrəsini əbədiləşdirən bir neçə şəkli saxlanılır, ən gözəl yazılarının çoxunu Erazm burada yazmışdır, öncə də *Colloquia*-nı², əvvəlcə balaca Froben üçün dərslik kimi nəzərdə tutulan, latın prozasının sənətkarlığını bir neçə nəsə öyrədən bu parlaq latın dialoqlarını qələmə almışdır. Burada o, kilsə atalarının böyük nəşrini tamamlayır³, bura-

106

¹ *Famulus (lat.)* – 1. xəstəxanalarda işləyən gələcək həkim-tələbə; 2. ali məktəblərdə müəllimlərin köməkçisi.

² Adıca danışdıqlar (*lat.*)

³ Erazm Rotterdamlı 1516–1531-ci illər ərzində Auqustinin, Amirosinin, Böyük Vasilisun, Yeromiyanın, Yohan Qızılağızın, İremeyin, Laktansiyanın əsərlərini hazırlayıb çap etdirir.

dan dünyaya məktub dalınca məktub göndərir; burada zəhmət istehkamına qaxılıb-qalaraq çaxnaşmalardan uzaqda əsəri əsər dalınca yaradır və Avropanın mənəvi aləmi öz rəhbərinə nəzər yetirdikdə üzünü Reyn ətrafındakı qədim padşah şəhərinə çevirir. Həmin illər Bazel Erazmın sayəsində Avropanın mənəvi iqamətgahına çevrilir. Bu böyük alimin ətrafına humanist cərəyanın Ökolampadius¹, Renanus² və Amerbax³ kimi bir sıra şagirdləri yığışır; tanınmış insanlardan, fürstlərdən və alimlərdən, incəsənət pərəstişkarlarından heç biri Frobenin mətbəəsinə və Erazmın evinə baş çəkməmiş deyildi, Fransadan, Almaniyadan və İtaliyadan humanistlər bu möhtərəm insanı iş başında görmək üçün onun ziyarətinə gəlirdilər. Vittenberq və Sürixdə, eləcə də bütün universitetlərdə dini mübahisələr baş alıb getdiyi halda, deyəsən, burada, bu sakit məkanda sənətə və elmə son dayanacaq, axırıncı guşə yaradılmışdır.

* * *

Amma özün özünü aldatma, qoca. Sənin vaxtın çoxdan keçib, əkin yerin qara qalıb. Dünyada mübarizə gedir, ölüm-dirim mübarizəsi, qarşıdurma ruhu get-gədə güclənir, adamlar düşmən cəbhələrə bölünür: azad, müstəqil və yaxasını qırağa çəkən insanlara dözən yoxdur. Dünyada gedən mübarizə İncil yeniləşməsinin lehinə, yaxud əleyhinə olan mübarizədir, indi pəncərəni bağlamağın, kitabların arxasında gizlənməyin xeyri yoxdur; indi Lüterin Avropanın bu başından tutmuş o başına qədər xristian dünyasını para-para etdiyi bir vaxtda başı quma soxmaq və bundan sonra da onun əsərlərini oxumamış kimi uşaqsayağı bəhanə ilə qaçıb can qurtarmaq yaramaz, indi sağdan da, soldan da həmişəki qorxunc bağirtü hirsə səslənir: “Bizimlə olmayan bizə qarşıdır”. Dünyanın düzəni iki yerə ayrılırsa, bu çat hər bir insanın içindən keçir; yox, Erazm, əbəs yerə qaçıb can qurtarmağa çalışma, tonqalların tüstüsü ilə səni də istehkamından çıxaraçaqlar. Zəmanə etiraf tələb edir,

¹ *Ökolampadius Yohan* (1452–1531) – humanist, qədim dillərin bilicisi, Erazmın tərəfdaşı

² *Renanus Beat* (1485–1547) – humanist, “Alman tarixinin üç kitabı” əsərinin müəllifi

³ *Amerbax Yohan* (1444–1514) – humanistlərin, eləcə də qədim müəlliflərin əsərlərinin nəşiri; bazelli

dünya bilmək istəyir ki, özünün mənəvi rəhbəri Erazm harada dayanır, o, Lüterin lehinədir, yoxsa əleyhinə; Papanın lehinədir, yoxsa əleyhinə.

* * *

108

İndi də insanın varlığını lərzəyə gətirən bir tamaşa başlayır. Dünya döyüşdən yorğun düşmüş bir adamı döyüşə çəkmək istəyir. “Bədbəxtlik orasındadır ki, – əllibeşyaşlı Erazm gileylənir, – bu dünya fırtınası uzun müddət çəkdiyim zəhmətdən sonra dincəlməyə ümid etdiyim bir vaxtda məni yaxaladı. Adamlar hərisləklə səhnəyə can atdığı halda niyə qoyunlar oyunçu kimi fəaliyyət göstərməyə qabil olmayan mən bu faciənin adı bir tamaşaçısı olum?” Lakin bu cür böhranlı zamanədə şöhrət həm borca, həm də lənətə çevrilir, Erazm dünyanın maraq dairəsinə düşür, onun sözü elə böyük önəm kəsb edir ki, soldan və sağdan olan tərəfgirlər onun nüfuzundan imtina edə bilmirlər; hər iki tərəfin başçıları onu işlərinin xatirinə bütün vasitələrlə özlərinə çəkmək istəyirlər. Onu pulla, qılıqla ələ almağa çalışırlar, həddən artıq ağıllı susqunluğunu sındırmaq üçün lağa qoyurlar ki, cəsarəti çatmır, kitablarının Romada qadağan olunması və yandırılması uydurması ilə qorxudurlar, məktublarını saxtalaşdırırlar, sözünün başına ip salıb oynadırlar. Belə bir məqamda müstəqil insanın əsl dəyəri üzə çıxır. Çünki imperator, padşahlar və üç papa bir tərəfdə, Lüter, Melanxton, Svinqli digər tərəfdə – onların hamısı Erazmın bir “hə” kəlməsinə bənddir. Tərəflərdən birinə meyil göstərmiş olsaydı, o, dünyəvi nemətlərin hamısına yetişə bilirdi: bilir ki, açıq-aşkar onlara tapınsaydı, “İslahatçılığın ilk sırasında dura” bilirdi, digər tərəfdən onu da bilirdi: “Lüterin əleyhinə yazsaydım, yepiskopluq şanına yetişərdim”. Məhz şöhrətin bu mütləqliyindən və birtərəfliliyindən Erazmın vicdanı ürəkub geri çəkilir. Papalığı sidq-ürəklə müdafiə edə bilmir, çünki bu mübahisədə onun naqisliklərini məhz Erazm qınamışdı, onun yeniləşməsinə tələb etmişdi, eləcə də incilçilərə bütünlüklə tərəfdar çıxmaq istəmir; ona görə ki, onlar onun “barış carçısı Məsih” ideyasını dünyaya yaymırlar, əksinə, davakar vaizlərə çevrilirlər. “Durmadan qışqırırlar: İncil, İncil! Onun təfsirçisi də özləri olmaq istəyirlər. Haçansa İncil cahilləri nəcibləşdirdi,

quldurları xeyirxahlaşdırdı, davakarları sülhməramlı etdi, lənətləyənləri xeyir-dua verənlərə çevirdi. Bunlar isə quduzlaşmış kimi ləyaqətlilərin arxasınca hərcayi danışılar. Mən yeni münafıqlar, yeni müstəbidlər görürəm, İncil ruhundan isə adi qığılıcım da yoxdur”. Xeyr, Erazm onlardan heç birinin – nə papanın, nə də Lüterin pərəstişkarı olmaq istəmir. Yalnız barış, barış, bir də barış, yalnız qarışmamaq və dinclik, yalnız bütün bəşəriyyətin xeyrinə olan bir iş! “*Consulo quieti meal*”¹.

* * *

Lakin Erazmın şöhrəti yerə-göyə sığmır və həddən artıq bir ısrarla onun harayasa dönməsini gözləyirlər. Dünyanın hər yerindən çağırışlar gəlir ki, qabağa çıxıb gəldiyi qərarını hamıya söyləsin. Vicdanlı və qılığayatmaz bir insan kimi ona olan inamın bilik dairələrində necə dərin kök atmasından böyük alman Albrect Dürerin qəlbinin dərinliklərindən gələn həyəcanlı müraciəti xəbər verir. Albrect Dürer Erazmla özünün Hollandiya səfərində tanış olmuşdu; bir neçə ay sonra sayıə yayılarda ki alman dini hərəkatının rəhbəri Lüter dünyasını dəyişmişdir, Dürer Erazmın simasında həmin müqəddəs işi davam etdirə bilməyə layiq olan bir insanı görür və daxili həyəcanla öz gündəliyində ona bu sözlərlə müraciət edir: “Ey Erazm Rotterdamlı, haradasan? Dinlə məni, sən ey Məsih cəngavəri, çap atını irəliyə, rəbbimiz Məsihin yanınca, qoru həqiqəti, şəhidlik zirvəsinə çat! Sən, onsuz da, qocalmış bir kişisən, özündən eşitmişəm, özünə, ən uzağı, iki il ömür verirsən ki, onu da nəşə yarasan. İndi həmin illəri İncilə və Allaha olan əsl xristian inamına sərf et, qoy səni eşitsinlər, onda cəhənnəm qapısı olan Roma taxt-tacı, Məsih demişkən, sənə qarşı gücsüz olar... Erazm, elə et ki, səni Allah qarşısında, Davud barədə yazıldığı kimi, mədh edə bilim, onda sən hər şeyi bacarsan, doğru sözümdür, *qaliat*² da məhv edə bilərsən.”

Dürer belə düşünür, onunla birlikdə də bütün alman milləti. Lakin katolik kilsəsi də dar məqamda ümidini Erazmdan kəsmir və Məsihin yer üzündəki kölgəsi olan

¹ “Öz asudəliyimi qoruyuram!” (*lat.*)

² *Qaliat* – Qədim Öyüddə əjdaha, filisterlərin (Fələstin çölündə yaşamış qədim xalq) qəhrəmanı, Davud peyğəmbərlə döyüşdə ölmüşdür.

papa öz əli ilə yazdığı məktubda, az qala, eyni xəbərdarlığı sözbəsöz təkrarlayır: “İrəli çıx, Allah işinin müdafiəsi naminə irəli çıx! İlahi vergilərindən Allah xatirinə istifadə et! Fikirləş ki, Lüterin yoldan çıxardıqlarının Allahın köməyi ilə doğru yola qayıtmaları, hələlik yollarını azmamışların mətin dayanması və azmaq üzrə olanların qarşısının alınması sənin əlindədir!” Xristianlığın hökmdarı və onun yepiskopları, dünyəvi hökmdarlar İngiltərəli VIII Henrix, V Karl və I Frans, Avstriyalı Ferdinand, Burqundlu Hersoq, digər tərəfdən də İslahatçılığın başçıları – hamısı bir vaxtlar Homerin qəhrəmanları qəzəblənmiş Axillesin çadırı ağzında dayanıb ondan fəaliyyətsizliyinə son qoyaraq döyüşə getməsinə xahiş etdikləri kimi, Erazmın qarşısında dayanıb təkidlə yalvarırlar – əzəmətli mənərədir! Tarixdə yer üzünün iqtidar sahibləri nadir hallarda müdrik kəlməsinin həsrətini çəkirlər, nadir halda mənəvi hökmanlıq dünyəvi hakimiyyət üzərində bu cür qalibənə bayram edir. Lakin elə buradaca Erazmın təbiətindəki sınıqlıq özünü büruzə verir. Onun mərhəmətinə bel bağlayanların hamısına aydınlıq və qəhrəmanlıq ifadə etməyən birkəlməlik cümlə deyir: “İstəmirəm”. Aydın, açıq sözü, “yox” kəlməsini deməyə özündə güc tapmır. Heç bir tərəfdə olmaq istəmir: bu, onun daxili sərbəstliyinə şərəf gətirir. Amma, çox təəssüf ki, eyni zamanda hansısa tərəflə işləri korlamaq da istəmir; bu da onun büsbütün doğru mövqeyinin üstünə kölgə salır. Çünki onun himayədarları, heyranları və müdafiəçiləri olan bu möhtəşəm adamlara açıq müqavimət göstərməyə ürək eləmir, əksinə, müəmmalı danışıqlarla onların başını piyləyir, sapma vurur, burcudur, hoptarıb-düşür, tarazlaşdırır – Erazmın davranışının incəliklərini əyaniləşdirmək üçün adam bilə-bilə gərək ən düşərli kəlmələri seçsin – vəd verir və verdiyi vədi uzadır, yaxasını tutdurmadan tutarlı sözlər yazır, qılığa girir və münafıqlıq edir, özünün qıraqda qalmasına görə gah xəstəlikdən, gah yorğunluqdan, gah da səlahiyyətsizliyindən üzr istəyir. Papaya mübaliğəli təvazökarlıqla cavab verir: Necə? Balaca bir varlıq olan o, savadı ortadan da aşağıda duran o, asiliyin kökünü kəsmək kimi dəhşətli bir yükün altınımı girsin? İngiltərənin kralına aylarla, illərlə təsəlli verir, bir tərəfdən də qılıqlı məktublarla Melanxtonu və Svinqlini sakitləşdirir; yüzlərlə biclik tapır, yüzlərlə kələk icad edir,

hamısı da bir-birindən fərqli. Lakin bu xoşagəlməz kələk-bazlığın arxasında qətiyyətli bir iradə gizlənir: “Kimsə Erazmı sısqca xristian olduğuna görə qiymətləndirə bilmirsə, haqqımda, nə istəyir, qoy onu da fikirləşsin. Mən olduğumdan başqa cür ola bilmərəm. Bir başqasına Məsih daha güclü ruh bəxş edibsə, həmin kəs də özünə daha çox arxayındırsa, qoy istedadından Məsihin şərəfəti naminə istifadə etsin. Mənim mənəvi dünyama sakit və qorxusuz yolla getmək daha çox uyğun gəlir. Davaya nifrət etməkdən, barışı və anlaşmanı sevməkdən başqa heç nəyi bacarmıram, çünki insan əməllərinin dumanlı olduğunu dərk etmişəm. Qarışıqlığı eşələyib qızıdırmağın onu yatırmaqdan nə qədər asan olduğunu bilirəm. Və bir çox məsələlərdə öz ağılıma güvənmədiyimə görə başqalarının ağılı barədə tam əminliklə fikir söyləməkdən çəkinirəm. Arzum o olardı ki, hamı əl-ələ verib xristian işinin və barışsal İncilin qələbəsi uğrunda mübarizə aparsın, özü də zorakılıq olmadan, yalnız həqiqət və ağılın gücü ilə ki, biz istər din xadimlərinin ləyaqəti baxımından, istərsə də xalqın rəbbimiz İsanın arzuladığı azadlığı baxımından ortağ razılığa gələk. Erazm gücləri çatdıqca bu məqsədə xidmət edənlərin tərəfini saxlayacaq. Ancaq kimsə fikirləşirsə ki, məni bu qarışıqlığa salacaq, onda ona nə rəhbər, nə də yoldaş olaram” .

Erazmın qərarı əyilməzdir: illər uzununu o, imperatoru, padşahları, papaları və islahatçıları, Lüteri, Melanxtonu, Düreri, o böyüklükdə davakar dünyanı elə hey gözlədir və ondan həlledici bir kəlmə qoparmaq onların heç birinə müyəssər olmur. Onun dodaqları hər kəsə nəzakətlə gülümsəyir, lakin son və həlledici söz üçün israrla qapalı qalır.

* * *

Ancaq gözləmək istəməyinin birisi, mənəviyyatın qızğın və səbirsiz mübarizi bu Qordi dünyünü müstəqil şəkildə doğramaq qərarına gəlir; bu adam Ulrix von Huttendir. “Ölümə və iblisə qarşı döyüşməyə hazır olan bu cəngavər”, alman İslahatçılığının ulu mələyi Mikayıl¹ sayılan bu şəxs sevgi və inam dolu baxışlarla üzünü Erazma tutdu,

¹ *Həzrəti-Mikayıl* – yeddi Ulu Mələkdən biri, cəhənnəm qüvvələri ilə döyüşdə səmavi qoşunun yolgöstərəni

sanki, doğma atasına üz tuturdu. Ehtirasla humanizmə aludə olan həmin gəncin müqəddəs arzusu “bu Sokratın Alkibiadesi¹ olmaq” idi; bütün həyatını o, tam inamla Erazmın əlinə tapşırmışdı, “Allah məni qoruyarsa, sən də Almaniyanın şöhrəti naminə bizə dəstək olarsansa, səninlə qalmağın xatirinə hər şeydən üz döndərərdim”. Erazm da öz növbəsində heyranlıqdan hər zaman həzz alaraq, bu “bən-zərsiz muza vurğununu” sidq-ürəkdən bəyəniirdi, sonsuz alqış haraylarını dəmir torağay kimi səmaya atmış bu alovlu gəncə vurulmuşdu: “*o saeculum, o litterae! Juvat vivere!*”², sevincdolu etibarla bildirilmiş bircə kəlmə: “Yaşamaq bir ləzzət imiş!” Erazm bu gənc tələbədən dünya elminin yeni bir ustadını yetişdirəcəyinə sidq-ürəklə və işgüzarcasına ümid bəsləyirdi, lakin tezliklə siyasət gənc Hutteni özünə çəkir, iş otağının havası, kitablar içində eşlənmə tədricən ona dar və qaranlıq bir meydan kimi görünür. Cəngavər oğlu cəngavər yenidən qisas əlcəklərini geyinir, lakin daha özü ilə təkçə qələm gəzdirmək istəmir, həm də papa və papalıq əleyhinə qılınca qurşanır. Latındilli şair kimi başına çələng qoyulmuş olsa da, əzbər öyrənilmiş bu yad dili kənara atır ki, zamanəni daha çox alman kəlmələri ilə alman yevangelçiliyi uğrunda döyüşə səsləsin:

Çox-çox əvvəl mən latında yazardım,
Bu latınım çoxlarına yad idi.
İndi isə doğma dildə
Dost-doğmaca ulusuma səslənirəm.

Lakin Almaniya ona yaxın durmur, Romada onu asi kimi tonqalda yandırmaq istəyirlər. Evindən-eşiyindən qovularaq, kasıblığa düşər olaraq və vaxtından əvvəl qocalaraq, dəhşətli fransız xəstəliyindən sümüyünə qədər iprənərək, xora tökərək, didilib tökülmiş, sağlamlığını itirmiş, qanazlığına düşər olmuş, otuz beş yaşa güclə çatmış bu vəhşi son gücünü toplayaraq Bazelə doğru sürünür. Axı orada onun böyük dostu, “Almaniyanın nuru”, özünün müəllimi və ustadı, himayədarı Erazm yaşayır, şöhrətini hər yanda yaydığı Erazm, dostluğunun kölgəsində daldalandığı Erazm,

¹ *Alkibiades* – e.ə. təq. 450–404-cü (qətlə yetirilib) illərdə yaşamış dövlət xadimi və sərkərdə. Afina demokratiyasının bərpasında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

² Sən, ey əsr, sən, ey bilgi! Yaşamaq bir ləzzət imiş! (*lat.*)

məsləhətlərinin onu yüksəkliklərə qaldırdığı Erazm, itirdiyi, artıq yarıya qədər pozulmuş sənətkarlıq gücünün ən yaxşı payına görə minnətdar olduğu Erazm. Şeytanın qabağına qatıb qovduğu bu adam sonunun yaxınlaşdığı bir məqamda gəmi qəzasına uğrayıb dalgaların qoynunda çapalaya-raq xilas üçün son taxtadan yapışıb onun yanına gəlir.

Lakin Erazm – qəlbinin təəssüf doğuran qorxaqlığı heç vaxt indiki kimi çılpqaqlanmamışdı – bu səfili evinə buraxmır. Bu daimi davakar və qalmaqalçıdan çoxdan xoşu gəlmirdi və onu görəndə özünü narahat hiss edirdi, hələ Lövendə, Hutten ondan keşislərə qarşı açıq müharibə elan etməyi tələb edəndə Erazm onun ağızından vurmuşdu: “Mənim vəzifəm insanları savadlandırmaqdır”. Poeziyanı siyasətə qurban vermiş bu fanatiklə, “Lüterin Piladı”¹ ilə heç bir iş tutmaq istəmir, ən azı, hamının gözü qabağında və yüzlərlə çuğulun onun pəncərəsini pusduğu bu şəhərdə yox. Erazm bu fəqir təqibçidən ölümcül qısnanan bu adamdan qorxurdu və bu qorxunun üç səbəbi vardı: birincisi, epidemiyə daşıyıcısı – Erazmı xəstəliyə yoluxma qədər heç nə qorxuda bilməzdi – xahiş edə bilərdi ki, onun evində yaşasın; ikincisi, bu “*egens et omnibus rebus destitutus*” – var-yoxdan çıxıb lütlənmiş bu dilənçi – ona yük ola bilərdi, üçüncüsü, papanı söyən və alman millətini keşislərə qarşı müharibəyə təhrik edən bu adam Erazmın elgözünə neytrallığına kölgə sala bilərdi. Beləliklə o, Huttenlə Bazeldə görüşməkdən boyun qaçırır, özü də xasiyyətinə uyğun, açıq və qətiyyətli “istəmirəm”lə yox, əksinə, əhəmiyyətsiz, xırda bəhanələrlə, məsələn, istiliyə ehtiyacı olan Hutteni böyrəyindəki daşlara və ağırlarına görə qızdırılmış otaqda qəbul edə bilməz, həm də özü sobanın iyini götürmür – aşkar, yaxud daha çox rəzil bir bəhanə.

İndi də bütün dünyanın gözü önündə adama utanc gətirən bir tamaşa başlanır. O vaxt üst-üstə gələndə, bəlkə də, yüz küçəsi, iki, ya üç meydanı olan, hamının bir-birini tanıdığı balaca şəhər Bazeldə ürekləri dağlayan böyük şair, Lüterin və alman islahatçılığının faciəli landsknexti Ülrix fon Hutten həftələrdir küçələri, meyxanaları dolaşır, hər dəfə də keçmiş dostunun, həmin yevangel işinin bünövrəsini

¹ *Pilad* (həm də Orest) – yunan əsətirində Aqamemnonun oğlu, anası Klitemestranı və onun oynaşı Eqisti öldürür, Erineyin əlindən qaçıb bacısı İtigeniyanın yanına gəlir.

qoyub ona ilk dəstək verən bir insanın yaşadığı evin yanından keçir. Hərdən Bazar Meydanında ayaq saxlayıb qəzəbli baxışlarla o üzə, cəftəli qapıya, bir vaxtlar ona “Yeni Lukian”¹ deyib, zamanəsinin böyük satirik şairi adı ilə şövqlə dünyaya car çəkmiş kişinin qorxudan bağlanmış pəncərələrinə baxır. Amansızlıqla bağlanmış pəncərə taxtalarının arxasında, ilbiz öz yuvasına girib gizləndiyi kimi, Erazm da, bu yuxalmış qoca kişicik də öz evində qaxılıb oturur və səbirsizliklə gözləyir ki, bu nadinc bu dağıdıcı sərgərdan, axır ki, onun şəhərini tərk etsin. Yerində qulağı varmış kimi, xəbərlər oradan buraya, buradan oraya yayılır, zira Hutten hələ də gözləyir ki, qapı açılsın, köhnə dost əli, axır ki, ona, onun dözülməz itirablarına uzansın. Lakin Erazm susur və natəmiz vicdanla müqavimət göstərir, qayğı içində öz evində gizlənir.

114

Axır ki, Hutten çıxıb gedir, zəhəri təkcə qanında yox, indi həm də qəlbində gəzdirərək. O, Sürixə, Svinqlinin yanına yollanır, Svinqli onu qorxusuz qəbul edir. Bir xəstə döşəyindən digərinə sürünərək yaşayır, bir neçə aydan sonra ona Üfenau adasında tənha bir qəbir ucaldılır. Lakin ölümünə qədər bu qara cəngavər yarısı sınımış qılıncını qorxmada, danmadan son dəfə başı üstünə qaldırır ki, ən azı, kötüyü ilə Erazma öldürücü zərbə endirsin, öz əqidəsinə tapınan o əqidəyə tapınmaq istəməyən bu ehtiyatkara yara vursun. Qəzəbindən dəhşət yağın yazısı – *Expostulatio cum Erasmo*² ilə keçmiş dostuna, keçmiş müəlliminə hücumu keçir. Onu bütün dünyanın gözü önündə gözüdoymaz şöhrət düşkünü kimi ittiham edir, həmin düşkünlük başqasının artan gücü müqabilində (Lüterə eyham) onda paxıllıq oyadır, Hutten onu acımalı məkrdə günahlandırır, onun düşüncə tərziini gözdən salır və bütün alman torpağına car çəkir ki, Erazm Lüterin tutduğu işə daxilən bağlansa da, onu, bu milli marağı darda qoyub və həyasızcasına satıb. Ölüm ayağında o, qovurucu kəlmələrlə Erazma üz tutur: yevangel təlimini müdafiə etməyə cəsarəti çatmırsa, qoy heç olmasa, ona aşkar hücumu keçsin, çünki yevangelçilərin sıralarında çoxdan ondan qorxmurlar.

¹ *Lukian* (e.ə. təqribən 180–120) – yunan yazıçısı, satirik dialoqlar ustası.

² Erazma qarşı tələblər (*lat.*)

“Qılıncına qurşan, tutduğumuz iş gerçəkləşmək üçün yetişibdir, bu da sənin başını gora əsdirən yaşına layıqdır. Var gücünü topla və işə giriş. Düşmənlərini yaraqlanmış görəcəksən. Kökünü kəsmək istədiyən lüteranlar partiyası mübarizəyə hazırdır və onu səndən əsirgəməz”. Erazmın qəlbindəki gizli haçalanmanı dərinədən dərk edən Hutten rəqibinə öncədən xəbərdarlıq edir ki, belə bir mübarizəni o bacarmayacaq, çünki vicdanı bir çox məsələlərdə Lüterin təliminə haqq qazandırır. “Səndəki ruhun bir hissəsi daha çox bizə qarşı yox, sənəin əvvəlki yazılanna qarşı yönələcək, odur ki gərək bilik və bacarığını özünə qarşı çevirəsən və səni keçmiş bəlağətin bəlağətlə ittiham edəcək. Öz əlinin məhsulu olan yazıların bir-birinə qarşı mübarizə aparacaqlar”.

Zərbənin gücünü Erazm o dəqiqə hiss edir. İndiyə qədər ona yalnız cılız adamlar çəmkirmişdilər. Hərdən acıqlı cızmaqaraçılar xırda tərcümə səhvlərini ona irad tutmuşdular, səliqəsizliyinə və yanlış iqtibaslara görə, lakin bu qorxusuz anı sancmaları da o həssas insanı narahat etmişdi. Amma o, burada ilk dəfə əsl rəqibinin hücumuna məruz qalır, bütün Almanıyanın qarşısında meydana çəkilir. İlk dəfə qorxuya düşəndə Huttenin hələlik əlyazma kimi arada dolaşan yazısının təsirini boğmağa çalışır, lakin bu, ona müyəssər olmayanda hirsli-hirsli qələmədən yapışib özünün “*Spongia adversus aspergines Hutteni*”¹ (Huttenin iradlarını əsgilə silmək üçün) yazısını ortaya qoyur. Zərbəni zərbə dalınca vuraraq ona cavab qaytarır və bu amansız mübarizədə kəmərdən aşağı ilişdirməkdən də çəkinmir ki, burada da o, Hutteni ölümçül yaralamağın yolunu gözəl bilir. Dörd yüz iyirmi dörd paraqrafdan ibarət yazısında, nəhayət – Erazmın özünə aid olan məsələlərdən, müstəqilliyindən söhbət gedirsə, o, həmişə böyükdür – əzəmətli və aydın bir etiraf əvəzinə, hər xırda ittihamı təkzib edir: “Saysız kitablarımda, saysız məktublarımda və saysız disputlarımda dönmədən izah etmişəm ki, hansısa tərəfə qoşulmaq niyyətim yoxdur. Lüteri lazımcınca dəstəkləmədiyimə görə Huttenin mənə acığı tutursa, üç il qabaq bəyan etmişəm ki, bu xətt mənə büsbütün yaddır və yad olaraq da qalacaq; üstəlik, onu da demişəm ki, təkəcə mən özüm

¹ Hərfl.: “Hutten çirkabına qarşı əsgilə”.

qıraqda qalmıram, həm də bütün dostlarımı bu mövqeyi dəstəkləməyə çağırıram. Onlara qoşulmağı Lüterin yazdıqlarının hamısına kor-koranə əməl etmək kimi başa düşürəm. Özünü bu şəkildə tam fəda etməni hərdən ən gözəl insanlarda da müşahidə etmək olur, mən isə açıq-aşkar bütün dostlarıma bəyan etmişəm ki, onlar məni mütləq lüterçi görmək istəyirlərsə, qoy haqqımda nə istəyirlər onu da fikirləşsinlər. Mən azadlığı sevirəm, heç vaxt kiminsə tərəfində olmaq istəmirəm və olmağı bacarmaram da”.

Güclü əks-zərbə Huttenə dəymədi. Erazmın açıqlı yazısı mətbəədən çıxanda o dönməz mübariz Hutten artıq əbədi dinclikdə uyuyurdu və Sürix gölü pəndəm xışiltısı ilə onun tənha məzarını yalayır. Erazmın ölümçül zərbəsi ona çatacaq qədər ölüm Huttenə qalib gəlmişdi. Lakin ölərkən də Huttenə, bu nəhəng məğluba son qələbə nəşib oldu: imperatorun və padşahların, papanın və din xadimlərinin öz hökmləri və gücləri ilə bacarmadığını o bacardı; özünün zəhərli məsxərəsi ilə o, Erazmın tülkü yuvasına tüstü verib onu bayıra çıxartdı. Çünki açıq-aşkar meydana çəkilməklə, bütün dünyanın gözü önündə qorxaqlığına, səbatsızlığına görə günahlandırılaraq Erazm indi gerek göstərsin ki, düşmənlərinin ən qüdrətli olan Lüterlə mübahisədən qorxmur; gerek özünə rəng seçə, gerek kiminsə tərəfində dura. Erazm, öz dincliyindən başqa heç nə istəməyən bu yaşlı kişi ürəyi ağrıya-ağrıya işə girir və dərk edir ki, Lüter işinin təşəkkül tapmasına qələm çəkməklə, onu yox etmək mümkün olmayacaq. Bilir ki, heç kəsi inandıra, heç nəyi dəyişdirib yaxşılaşdıra bilməyəcək. Məcbur olduğu mübarizəyə könülsüz-könülsüz, ürəksiz-ürəksiz girir. Daha geriye də dönə bilməz, və Lüterin əleyhinə olan yazını¹, nəhayət, 1524-cü ildə nəşirə təqdim edəndə yüngülcə nəfəs alır: “*Alea jacta est*” – “Püşk atılıb!”

¹ Daha dəqiq: “İradə azadlığı haqqında” (avqust, 1924). Bu əsərində Erazm Lüterin hər əməlin Allah tərəfindən müəyyən edilmiş alın yazısına görə baş verməsi fikrinə qarşı çıxış edərək, insanın öz əməlinə cavabdehlik daşması fikrini irəli sürür.

BÖYÜK İĞTİŞAŞ

Ədəbi aləmdəki dedi-qodu hansısa müəyyən bir zamanın payına düşmür, əksinə, bütün zamanlar üçün səciyyəvidir; onsəkkizinci yüzildə də, mədəni təbəqə yuxa olanda, mənəviyyat adamları zahirən bir-biri ilə bağlı olmayıb ölkələrə səpələnəndə, xəbər acı olan bu dar ilməli dairədə heç nə gizli qalmır. Erazm qələmə sarılana qədər, haçan mübarizəyə qoşulacağını və ümumiyyətlə, qoşulacağını – qərarına gələne qədər Bazeldə nələrin planlaşdırıldığını Vittenberqdə çoxdan bilirlər. Lüter belə bir hücumu çoxdan gözləyirdi. “Həqiqət bəlağətdən daha güclüdür”, hələ 1522-ci ildə o, dostlarından birinə yazır: “İnam alimlikdən daha böyükdür. Mən Erazmı döyüşə çağıran deyiləm, ancaq mənə hücum çəkəsi olsa, düşünürəm ki, cavabını o saatca verim. Bununla belə, mənə elə gəlir ki, onun bəlağətinin gücünü mənə qarşı yönəltməsi məsləhətli olmaz... buna baxmayaraq, cürət etsə, biləcəm ki, Məsih nə cəhənnəm qapısından, nə də od püskürtüsündən qorxur. Mən məşhur Erazma qarşı çıxmağa hazırım və onun nə hörmətinə, nə adına, nə də silkinə məhəl qoyan deyiləm”.

Şübhəsiz ki, Erazma çətdirilməyə məqsədlə yazılmış bu məktubda bir hədə, yaxud daha çox xəbərdarlıq var. Sözlərin arxasından sezmək olur ki, ağır vəziyyətində Lüter qələm mübahisəsindən yan ötmək istəyir və hər iki tərəfdən olan dostlar vasitəçi kimi işə qarışırlar. İstər Melanxton, istərsə də Svinqli incilçiliyin xatirinə Bazellə Vittenberq arasında bir daha bəns yaratmağa çalışırlar və cəhdləri düzgün yolda olana oxşayır. Lakin gözlənilmədən Lüter özü müraçiat etmək qərarına gəlir.

* * *

Lüter qanacaqlı, daha doğrusu, həddən artıq qanacaqlı itaətkarlıqla, şagirdin müəllim qarşısındakı təzimi ilə o, “böyük insana” yanaşanda bir-iki il ərzində danışq təzi necə dəyişdi! Özünün tarixdəki yerini dərk etməsi, almanlar üçün ilahi tapşırığın ona verilməsi duyğusu indi onun sözlərinə külçə pafosu verir. Papa, imperator, yer üzündəki bütün iqtidar sahibləri ilə kəllə-kəlləyə dayanan Lüter üçün

bir düşmənin artıqlığı neyləyər ki? Gizli oyunlardan canı boğazına yığılıb. Qeyri-müəyyənlikdən və can qızdırmayan sövdələşmələrdən doyub. “Qeyri-müəyyən, şübhəli, tərəddüdlü söz və danışığı dəmir çalğı ilə süpürüb atmaq, üzü-ashağı yuvarlatmaq, heyifsilənmədən yox etmək lazımdır”. Lüter aydınlıq tərəfdarıdır. O, Erazma son dəfə əl uzadır, lakin onun əlini dəmir əlcək qoruyur.

İlk kəlmələr hələ də mərifətli və çəkingən səslənir: “Mən uzun müddət yetərincə susmuşam, əzizim cənab Erazm və kifayət qədər gözləmişəm ki, yaşlı və müdrik bir insan kimi susmağa son qoyasınız, amma uzun müddət gözləyəndən sonra sizə qarşı olan sevgim məni qələmə əl atmağa məcbur edir. Birinci dəfə hərəkətiniz papaçıların xoşuna getsin deyə bizə qarşı doğmalığ göstərməyəndə sizə heç bir pisliliyimiz keçmədi...” Lakin sonra bu nataraz adama olan, az qala, ikrahlı daxili narazılığı var gücü ilə püskürür: “Çünki biz görəndə ki mübarizəmizi dəstəkləmək və bizimlə birlikdə o əjdahaya qarşı vuruşmaq üçün rəbbimiz sizə istədiyimiz səbatı, istədiyimiz cəsarəti və ağılı bəxş etməyib, öz gücümüzdən qıraqda olan şeyləri sizdən tələb etmək istəmirik... Onu da ürəkdən istədim ki, işimizə qoşulmasınız, halbuki tutduğunuz mövqe və bəlağətinizlə çox şeyə nail ola bilərdiniz, lakin qəlbiniz bizimlə olmadığına görə yaxşı olardı, sizə bəxş olunmuş istedadınızla Allaha qulluq edəsiniz”. O, Erazmın zəifliyinə, özünü kənarda tutmasına heyifsilənir, axırda isə həlledici kəlməni ortaya atıb deyir ki, bu hərəkətin əhəmiyyəti Erazmın məqsədini çoxdan qabaqlayıb və Erazm bütün gücünü işə salıb ona qarşı çıxsa da, üstəlik, hərdən ona sataşıb sancsa da, ona – Lüterə heç bir təhlükə yaratmır. Lüter Erazmdan hökmə, az qala, amirənə tələb edir ki, “istənilən zəhərli, ritorik nitq və eyhamlara son qoysun” və öncə də, əgər görməyə ayrı işi yoxdursa, “faciəmizin tamaşaçısı olaraq qalsın”, Lüterin əleyhdarlarına qoşulmasın. Ona yazıları ilə hücum etməsin, eləcə də o, Lüter ona qarşı heç nə etmək fikrində deyil. “Haçansa yetərincə boğuşmuşuq, indi isə çalışmaq lazımdır ki, bir-birimizi öz içimizdə didişdirib ayaqlar altına salmayaq”.

* * *

Bu cür təşəxxüslü bir məktubu humanist dünya səltənətinin hökmdarı Erazm hələ heç kimdən almamışdı və içində uyuyan bərişsevərliyə baxmayaraq, bir vaxtlar ondan mütlüklə, ləliyə-ləliyə müdafiə və dəstək istəyən bu adamın ona belə yuxarıdan-aşağı baxmasına, onu laqeyd zəvzək kimi qələmə verməsinə heç cür yol vermək istəmir. “Yaxşısı budur, – fəxrle cavab verir, – indi İncillə öyünənlərdən fərqli olaraq onun dərdinə qalım. Görürəm ki, bu yenilik külli miqdarda korlanmış və üsyankar insan yetişdirib, onu da görürəm ki, gözəl elmlər çökmək üzrədir, dostluqlar pozulur, qorxuram, qanlı toqquşmalar olsun. Lakin məni heç nə təhrik etməz ki, İncili insani ehtiraslara qurban verim”. Xüsusi vurğu ilə bildirir ki, vaxtında Lüterin əleyhinə çıxmağa hazır olsaydı, neçə-neçə iqtidar sahiblərinin minnətdarlığını və alqışını qazanmış olardı. Lüterin yolunda boğaz yırtan dəlilərdən fərqli olaraq, onun əleyhinə nəse demiş olsaydı, bəlkə də, yevangelçiliyə daha çox xeyir verərdi, daha həmin dəlilərin xətrinə “həmin faciənin, sadəcə, tamaşaçısı olaraq qalmazdı”. Lüterin əyilməzliyi Erazmın tərəddüdü iradəsini möhkəmləndirmişdi: “Kaş bu, faciəli sonluqla bitməyə”, – dumanlı bir önduyumla o köksünü ötürür. Sonra yeganə silahı olan qələmə sarılır.

* * *

Hansı nəhəng rəqiblə at oynatdığını Erazm gözəl bilir, qəlbinin dərinliyində hirsinin gücü ilə indiyə qədər istənilən bədxahının kürəyini yerə vurmuş Lüterin döyüş üstünlüyünü də hiss edir. Lakin Erazmın fərqi gücü ondan ibarətdir ki, o – sənətkar üçün ən nadir hal – öz sərhədini tanıyır. Bilir ki, bu əqli turnir savadlılar aləminin gözü qarşısında keçir, Avropanın bütün ilahiyyətçiləri və humanistləri həsrətli səbirsizliklə bu tamaşanı gözləyir: söhbət etibarlı mövqe seçməkdən gedir, Erazm da Lüterin və bütövlükdə Yevangel təliminin üstünə kor-koranə atılmadan və Lüter ehkaminin zəif, ya da ən azı, ən gözəl nöqtəsini əsl şahin gözləri ilə görərək həmin mövqeyi böyük ustalıqla seçir; Lüterin hələlik bərkiməmiş qeyri-müəyyən dini təlim bina-sında üzdən ikincidərəcəli görünən, əslində isə birinci

dərəcəli sayılan əsas məsələni seçir. Hətta əsas iştirakçı olan Lüterin özü də tərifləyib yüksək qiymət verəsi olacaq ki, “bütün əleyhdarlarım içində yalnız sən məsələnin mahiyyətini tutmusan; sən yeganə və təkrarsız insansan ki, məsələnin şah damarını görüb bu mübarizədə qurşaqdan yapışmısan”. Erazm özünə xas olan fövqəladə bacarıqla döyüş üçün əqidələrin möhkəm zəmini əvəzinə ilahiyyat məsələlərinin dialektik baxımdan sürüşkən meydanını seçir ki, dəmir yumruq sahibi olan bu adam həmin meydanda onun kürəyini büsbütün yerə vurmasın və burada o, bütün zamanların filosoflarının himayəsi altında olduğunu dəqiq bilir.

120

Erazm tərəfindən iğtişanın mərkəzinə çevrilmiş problem istənilən ilahiyyatın əbədi problemidir: insan iradəsinin azadlığı və qeyri-azadlığı məsələsi. Alın yazısı barədə Lüterin ciddi Auqustin təliminə¹ əsasən insan daima Allahın əsiri olaraq qalır. Ona bir damcı da azad iradə verilməmişdir, onun hər bir əməli Allaha əvvəlcədən məlumdur və Onun Özü tərəfindən yazılmışdır; insanın iradəsi heç bir yaxşı əməllə, heç bir *bona opera*² ilə, heç bir tövbə ilə göylərə uçalıb ilk günahın əsarətindən azad olan deyil, insanı doğru yola çəkmək yalnız Allahın mərhəməti sayəsində mümkündür. Çağdaş yanaşma bunu belə anlayardı: taleyimiz büsbütün irsilikdən, ulduzların duruşundan asılıdır, iradəmiz boş bir şeydir, o qadir Qott istəməsə, Getemizin təbirincə:³

Hər iradə
Bir istəkdir, onu bizlər etməliyik,
İradənin qarşısında hərkiyə çəkin pərdə.

Dünyəvi ağılda Allahın bəxş etdiyi müqəddəs gücü gören humanist Erazm, Lüterin həyata bu cür baxışı ilə barışa bilməz. Yalnız ayrı-ayrı insanların deyil, həm də bütün bəşəriyyətin vicdanlı və tərbiyə görmüş iradəsinin daha yüksək mənəviyyətə yüksələ bilməsinə dönmədən inanan Erazm bu cür donuq, az qala, müsəlman fanatizminə ağılli-

¹ İradə azadlığını inkar edib hər şeyi alın yazısına bağlamaqda Lüter xristian ilahiyyatçısı və kilsə xadimi Bəxtiyar Auqustinin təliminə söykənir.

² Yaxşı əməl (*lat.*)

³ Gete alman dilindəki Qott (Allah) ismi ilə eyni kökdəndir və yazıçı burada sözü ustalıqla oynadır. Həmin söz oyununun xatirinə tərcümədə Qott sözünü saxlamağı vacib saydıq, ona görə ki, böyük şair Gete Azərbaycanda, təhriflərə uğrasa da, yaxşı tanınır.

başlı müqavimət göstərməliydi. Amma hansısa əks fikrə qarşı kəskin və kobud bir “yox” deməsəydi, Erazm heç Erazm olmazdı; başqa yerdə olduğu kimi, burada da o, yalnız ekstremizmi, Lüterin determinist baxışlarındakı kəskinliyi və mütləqliyi rədd edir, özünün ehtiyatkar, tərəddüdlü xasiyyətinə uyğun olaraq bildirir ki, “kəskin mühakimələri xoşlamır”, şəxsən həmişə şübhələrə meyil göstərir, lakin belə vəziyyətlərdə Yazının və kilsənin sözlərinə tabe olur. Müqəddəs Yazıda isə bu baxışlar sirlə qalır və tam əsaslı ifadə olunmamışdır, ona görə də insan iradəsinin azadlığını Lütersayağı bütünlüklə və qəti inkar etməyi qorxulu sayır. Lüterin fikirlərini heç də tam yanlış adlandırmır, yalnız “non nihil”ə, insanın etdiyi bütün yaxşı işlərin Allah qarşısında heç nəyə dəyməməsi və buna görə də yararsız olması fikrinə zidd çıxır. Əgər Lüter kimi hər şeyi Allahın mərhəmətinə bağlasaq, onda insan üçün, ümumiyyətlə, yaxşı iş tutmağın mənası qalır mı? Onda gərək insanın əlindən, ən azı, azad iradə xülyasını almayasan ki, ümidini itirməsin, Allah ona qəddar və ədalətsiz görünməsin. “Mən o adamların fikrinə qoşuluram ki, onlar bəzi şeyləri azad iradənin öhdəsinə buraxırlar, lakin böyük əksəriyyəti Allahın mərhəmətinə bağlayırlar, çünki biz fatalizmin Xarıbdasına dartılmaqdan ötrü lovğalığın Ssillasından¹ yan ötməyə çalışmalıyıq”.

Görmək olur ki, sülh carçısı Erazm hətta mübahisələrdə də rəqiblərinə çox şeydə güzəştə gedir. Bu halda da o xatırladır ki, belə diskussiyaların vacibliyini azaldıb-artırmağa lüzum yoxdur və gərək hər kəs öz-özündən soruşsun ki, “bir-iki paradoksal deyimin xatirinə bütün Yer kürəsini çaxnaşmaya salmaq doğrudurmu?” Doğrudan da, Lüter ona cüzi bir güzəştə getmiş olsaydı, ona doğru bir cə addım atmış olsaydı, bu mənəvi çəkişmə sülh və razılıqla sona yetərdi. Lakin Erazm əsrin dəmir kəlləsi olan Lüterdən tonqala atılsaydı belə, inam məsələlərindən bir cə hərfi də güzəştə getməyəcək, anadan fanatik doğulmuş və təliminin ən cılız və əhəmiyyətsiz bəndini azca da olsa güzəştə getməkdənsə, özünü və bütün dünyanı güdaza verməyə hazır olan bir adamdan güzəşt umur.

¹ *Ssilla və Xarıbda* – yunan əsətirində dar boğazın hər iki sahilində yaşayan və aralarından üzüb-keçmək istəyən dənizçiləri məhv edən iki əjdahanın adı

* * *

122

Hirs tuluğu Lüteri yerindən oynatsa da, o, Erazma tələsik cavab vermir. “Başqa kitabları mən, abırılı desəm, ...silib atdımsa, Erazmın bu yazısını oxumuşam, amma elə oxumuşam ki, onu oturacağıın dalına atmaq istəmişəm”, –özünün adi kobud tərzində deyir; lakin 1524-cü ildə onun qismətinə dini mübahisədən daha önəmli və ağır şeylər düşür. Hər bir inqilabçının əbədi taleyi onda cəmləşir: köhnə düzəni yenisi ilə əvəz etmək istəyən Lüter xaotik qüvvələrin əl-qolunu açmaqla öz radikallığının müqabilində daha radikalların hücumuna məruz qalmaq qorxusu ilə üzleşir. Lüter sözün və imanın azadlığını tələb etmişdi, indi də başqaları öz tələblərini irəli sürür: Svikan peyğəmbərləri, Karlştat, Münster, Lüterin adlandırdığı kimi, bu “şvarmqaysterlərin” (fanatiklərin) hamısı bir yerə yığışib İncilin adından imperatora və imperiyaya qarşı üsyana çağırırlar; zadəganlara və füstlərə qarşı söylədiyi sözlər kəndli döyüşçülərin əlində nizəyə çevrilir. Amma Lüter mənəvi, dini inqilabı nəzərdə tutduğu halda, məzlum kəndlilər sosial, aşkarca kommunist inqilabını tələb edirlər. Lüterlə birlikdə həmin il Erazmın da mənəvi faciəsi təkrarlanır: onun şöhrəti özünün istəmədiyi hadisələrə səbəb olur və Lüter onu pəndəmlikdə təqsirləndirirdisə, indi də “Başmaq İttifaqının” tərəfdarları, monastır uçuranlar, ikona yandıranlar onu “Papanın təzə sofist¹, ulu bütçü, təkəbbürlü köhnə gədə”, “Dəccalın davamçısı”, “Vittenberqli ət parçası” kəlmələri ilə damğalayırlar. Erazmın taleyi belədir: onun mənəvi və dini anlamda dediklərini geniş kütlələr və onların daha fanatik başçıları, özünün dediyi kimi, “cismən”, qaba təşviqat mənasında başa düşürlər. İstənilən inqilabın təbii düzülüşü – bir dalğa digərinin üstündən aşır – Erazm qironduçuları təmsil etdiyi halda Lüter robespyerçiləri, Tomas Münsterlə tərəfdarları isə maratçıları təmsil edirdilər. Vaxtilə yenilməz rəhbər olmuş Lüter indi birdən-birə iki cəbhəyə – mülayimlərə və dəlisovlara qarşı mübarizə aparmalı və sosial inqilabın, əsrlərdən bəri Almaniyayı lərzəyə salan bu qorxunc və qanlı qiyamın məsuliyyətini daşmalı olur. Zira kəndlilər onun adını ürəklərində gəzdirlər; imperatora və

¹*Sofist* – sözoynadan, yanlış fikri sübut etməyə çalışan adam

imperiya qarşı təkəcə onun qiyamı və qələbəsi alt təbəqəli üsyançıların hamısına cəsərət verdi ki, öz qraflarının və zülmkarlarının üstünə qalxınsınlar. “Biz indi sənin fikirlərinin bəhrəsini dəririk”, – Erazm haqlı olaraq ona bu cür irad tuta bilər, “Sən qiyamçıları qəbul etmirsən, onlar isə səni qəbul edir... Sən yaranmış ümumi mühakiməyə qarşı çıxma bilməzsən ki, bu bədbəxtliyə səbəb sənin kitabların olmuşdur, özü də alman dilində yazılanlar”.

Lüter üçün dəhşətli bir qərar: rüşəsinə xalqın içindən alıb onunla yaşayan, onu fürstlərin əleyhinə qaldıran o, özünün öyrətdiyi kimi, İncil və azadlıq adından mübarizə aparan kəndlilərdən indi üzümü döndərsin, yoxsa fürstlərə dönükümü çıxırsın? İlk dəfə olaraq (çünki onun mövqeyi də bir gecənin içində Erazmın mövqeyinə oxşadı) erazmsayağı hərəkət etməyə cəhd göstərir. Fürstləri dözümlülüyə səsləyir, kəndliləri “xristian adını özlərinin davakar, dözümsüz və qeyri-xristian əməllərinin rüsvayçılığı ilə batırmamağa” çağırır. Amma onun kimi özünə arxayın bir adam üçün dözülməz bir hal – qaba xalq ona yox, onlara daha çox şeyləri vəd edənləri, Tomas Münsterə və kommunist ilahiyatçılara¹ qulaq asır. İndi ona qərar qəbul etmək lazımdır, çünki bu cilovsuz qalxış onun işinə ləkə gətirir və o dərk edir ki, almanlar arasında gedən bu sosial müharibə onun papalığa qarşı apardığı mənəvi müharibəyə mane olur. “Bu üsyankar sui-qəsdçiləri başlarına topladıqları kəndlilərlə birlikdə tora sala bilməsəydik, papalıqla işlərimiz indi, çox güman ki, ayrı cür olardı”. Söhbət onun işindən və ilahi tapşırığından gedirsə, Lüter tərəddüd tanımır. Özü inqilabçı ola-ola alman kəndli inqilabına qarşı çıxmalı olur və kiminsə tərəfini tutursa, bunu yalnız ekstremist kimi edir, ən acıqlı, ən eldənçıxarı, ən qızgın tərzdə. Bütün yazılarının arasında bu yazısı, alman kəndlilərinə qarşı yönəlmiş ən dəhşətli, ən qəddar pamflet² onun dözülməz qorxuya düşdüyü zamana təsadüf edir. “Fürstlər tərəfində döyüşüb həlak olanlar, – öz moizəsində deyir, – şəhidlər qismində rəhmə yetişəcəklər, orada ölənlərin yeri isə iblisin yanındadır, ona görə də onlar

¹ *Kommunist ilahiyatçılar* – Tomas Münsterin tərəfdarları; onlar varlısız-kasıbsız, ağasız-nökərsiz, şəxsi mülkiyyətsiz bir cəmiyyət qurmaq istəyirdilər.

² Pamflet “Kəndlilərin qanıçən və quldur dəstələrinə qarşı” adlanır və üsyançıları kütləvi şəkildə qırmağa çağırırdı.

əzmək, boğmaq və tikə-tikə etmək lazımdır, gizləndə və aşkarda, hər kəs gərək bilsin ki, qıyamçılar qədər zəhərli, ziyankar, iblisanə heç nə ola bilməz”. Rəhm tanımadan o, xalqla yuxarıların mübarizəsində həmişəlik ikincilərin tərəfini saxlayır. “Eşşək bizlənməyi, qara camaat isə güclü idarə olunmağı sevər”. Bu quduz döyüşçü zəfərli cəngavərliyi iyrenc qəddarlıqla fəqir məğlubların üstünə qısqırdanda yanımcıllıq, rəhm adlı və buna bənzər kəlmələr tapmaqda çətinlik çəkir, hirsini cilovlaya bilməyən bu dahiyənə insan özünün saysız qurbanlarına yazdığı gəlmir, halbuki onlardan neçə-neçə minləri onun adına və üsyankar əməllərinə inanaraq cəngavərlərin saraylarına hücum çəkmişdilər. Vittenberq çölləri qan gölündə üzəndə isə son olaraq o, qəddar bir cəsərlə etiraf edir: “Mən, Martin Lüter, qıyamda bütün kəndliləri darmadağın etmişəm, çünki onları öldürməyə mən əmr vermişəm: hamısının qanı mənim boynumdadır”.

Bu cingənəlik, bu qorxunc nifrət gücü hələ də onun Erazma qarşı çevirdiyi qələmin canındadır. Erazmın onun ünvanına etdiyi dini ekskursiyanı, bəlkə də, ona bağışlayardı, lakin bütün humanist aləmdə həddi aşmamağa çağıran həmin müraciətin təntənəli şəkildə qəbul edilməsi onun hirsini cingənəlik səviyyəsinə qaldırır. Lüter belə bir fikrə dözə bilmir ki, düşmənləri indi özlərinin zəfər nəğməsini oxuyurlar: “Deyin mənə, haradadır o Əzəmətli Makkabaus¹, haradadır o, təlimində bu cür möhkəm dayanan?” Kəndlilərin qayğısı indi onu narahat etməyəndə Erazma yalnız cavab verməklə kifayətlənmir, onu ayaqlar altına salıb əzmək istəyir. Süfrə arxasında oturmuş dostlarının yanında öz niyyətini bu qorxunc kəlmələrlə söyləyir: “Allahın əmri ilə sizlərə buyururam ki, Erazma düşmən kəsilin, özünüzü onun kitablarından qoruyun. Onun əleyhinə yazacağam, nə olur-olsun, yazağacam; iblisi qələmimlə öldürəcəyəm” və az qala, fəxrlə əlavə edir: “Münsteri öldürdüyüm kimi, onun da qanı mənim boynumdadır”.

Ancaq hirs başına vuranda, xüsusilə də damarlarındakı qanı coşub-qaynayanda Lüter özünü böyük sənətkar, alman dilinin dahisi kimi büruzə verir. Hansı nəhəng rəqiblə

¹ *Əzəmətli Makkabaus* (Makkavey) – hinduların e.ə. 167-ci ildə başlamış kəndli üsyanının başçısı. E.ə. 161-ci ildə həlak olmuşdur.

üz-tüzə gəldiyini gözəl bilir və bu düşüncənin özündə onun əsəri böyüklük kəsb edir. Bu, mübariz xırda bir yazı olmur, əksinə, köklü, irihəcmli, parlaq obrazlı, coşqun ehtiraslı bir kitab kimi ortaya çıxır, onun ilahiyat ülaməliyi ilə yanaşı, həm də bir çox digər əsərlərindən əzəmətli olan, onun şairlik və insanlıq qüdrətindən xəbər verən bir kitab. “*De servo arbitrio*” – “İradənin mütiliyi barədə” adlı traktatı bu davakar insanın ən güclü polemik yazılarından, Erazmla haçansa alman düşüncə məkanı tarixində bir-birinə zidd olan, lakin tutumlarına görə əzəmətli sayılan iki insanın ən müxtəlif diskussiyalarda apardığı mübarizələrdən biridir. Bu diskussiyaların predmeti bizim çağdaş duyğularımız üçün nə qədər uzaq olsa da, rəqiblərin böyüklüyü sayəsində həmin mübarizə dünya ədəbiyyatının mənəvi olaylarından biri kimi qalmaqdadır.

* * *

Lüter döyüşə atılana, dəbilqəsini geyib bərkidənə və ölümçül zərbə üçün nizəsini qovzayana qədər bir anlığa, yalnız bircə anlığa qılıncını səmimi və ötəri salam üçün yuxarı qaldırır:

– İndiyə qədər heç kimə layiq görmədiyim yüksək şərəfəti və dəyəri indi öz əlimlə sənə bəxş edirəm.

O, xristiansayağı etiraf edir ki, Erazm onunla “yumşaq və həddən artıq mülayim davranıb”, onu da gizlətmir ki, rəqibləri içində təkcə Erazm “bütün bu işin sınırlarını seyr edib”. Lakin özünü bu cür salamlaşmaya məcbur edəndən sonra Lüter qətiyyətlə yumruğunu düyünləyir, kobudlaşır, bununla da özünə qayıtmış olur. O, Erazma, ümumiyyətlə, təkcə ona görə cavab verir ki, “həvari Paul yaramaz zəvzəklərin ağzını yummağı əmr edir”. Və indi zərbə zərbə dalınca gəlir. Əla, əsl lütersayağı güclə Erazmı döyəcləyib deyir ki, o, “heç nəyə baxmadan yumurtaların üstü ilə yeriyib, heç birini sındırmaq istəmir, şüşələrin arası ilə gəzib heç birinə toxunmur”. Rişxənd edir ki, “Erazm heç vaxt qəti söz demir, yalnız bircə dəfə qəti hökm söyləyir ki, o da bizim bərəmizdədir; bu da xırda yağışdan qaçıb gölməçəyə yumalanmaq deməkdir”. Bircə dəfə əl atmaqla o, Erazmın sürüncək ehtiyatkarlığı ilə özünün birmənalı düzlüyü və qətiyyəti arasındakı fərqi pərdəsini dartıb cırır. Erazm üçün

“can rahatlığı və dinclik daha yüksəkdə durur, nəinki iman”, halbuki Lüter özü “dünya dava-qalmaqal içində çapalasa da, hətta tam məhv olub, xarabalıqlara çevrilsə də” inamından bir addım geri dönməz deyil. Erazm öz yazısında ağılla ehtiyata çağıraraq Bibliyanın müəyyən yerlərindəki qaranlığa eyham vuranda ki, bunu da adi ölümlü insan tam əminlik və məsuliyyətlə təfsir edib açma bilməz, Lüter onun qulağına öz inamını bağırır: “Qətiyyət olmayan yerdə xristianlıq yoxdur. Xristian olan kəs öz təliminə və işinə əmin olmalıdır, əks halda o, xristian deyil”. Kim tərəddüd edib, inam məsələlərində keylik və şübhə göstərsə, o, ilahiyatdan əbədilik əl götürsün. “Müqəddəs Ruh şəkəklik deyil, – o, Erazma doğru bağırır, – Müqəddəs Ruh bizim qəlbimizə ağılsız inamsızlığı yox, möhkəm əminliyi yazmışdır”. Lüter dönmədən öz mövqeyində israr edib deyir ki, insan yalnız qəlbində Allahını gəzdirəndə məsud olur və yalnız o vaxt murdarlaşır ki, onu iblis idarə edir, öz idarəsi isə Allahın qaçılmaz və dəyişməz alın yazısının müqabilində gücsüz və əhəmiyyətsiz olur. Fərdi problem üzərindən aşaraq ayrı-ayrı səbəblərdən tədricən daha böyük ziddiyyət törənir; onların həzrəti-İsanın mahiyyəti və ilahi tapşırığı barədəki müxtəlif baxışlarını, sanki, axar çay iki yerə ayırır, hər iki din yenilikçisinin temperamentinə uyğun olaraq. Humanist Erazm üçün həzrəti-İsa insaniliyin carçısıdır, bütün qan tökmələri və iğtişəşləri yer üzündən yox etmək üçün öz qanını fəda etmiş ilahi bir varlıqdır; Lüter üçün isə o, Allahın yer üzündəki quludur, İncilin sözlərinə söykənərək həzrəti-İsa “barış gətirmək üçün yox, qılınc gətirmək üçün gəlmişdir”. Erazmın dediyinə görə, xristian olmaq istəyənin düşüncəsində barışsevərlik və güzəşt olmalıdır; əyilməz Lüter isə cavab verir ki, xristian olmaq istəyən Allah kəlamından söhbət gedəndə heç vaxt və heç vədə güzəştə getməməlidir, bununla bütün dünya rüsvayçılığa çevrilsə belə. İllər öncə Spalatinə yazdığı söz onun həyat devizi olmuşdur: “Düşünmürəm ki, işləri çaxnaşmasız, acıqsız və qiyamsız yoluna qoymaq olar. Qılıncdan qələm, müharibədən isə barış düzəldə bilməzsən. Allahın buyruqları müharibədir, iğtişəşdir, tənəzzüldür, zəhərdir; yol üstündə duran ayı və meşədəki dişli aslan kimi o, Efraimin övladları ilə üz-üzə gəlir”. Buna görə də o, Erazmın bir-

laşma və anlaşma çağırışını qətiyyətlə rədd edir: “Gileyini, fəryadını bir qırağa qoy, bu qızdırmaya heç bir dərmanın xeyri olmaz. Müharibə Cənabi-Haqqın buyruğudur, onu O yaradıb və bu buyruğa düşmən kəsilənləri rüsvay etməyincə savaşına ara verən deyil”. Lüterin fikrincə, Erazmın yumşaq danışıqları əsl xristian inancına əskiklikdən başqa bir şey gətirmir, buna görə də onun latın və yunan dillərində yazdığı işləri ilə – yaxud gözəl almanca deyilsə, özünün humanist oyunbazlığı ilə – birlikdə bir qırağa atılmalı və o, iman sahiblərinin daxili Allah inancından irəli gələn problemlərə “bəzək-düzəklilik” ilə müdaxilə etməməlidir. Lüter diktatorcasına tələb edir ki, Erazm onun dünya tarixinə çevrilmiş dini mübarizəsinə qarışmamaq üçün birdəfəlik və həmişəlik qırağa qalsın: “Sənin bizim işimizə yetərinə güc göstərməyini Allah istəməmiş, bu səlahiyyəti də sənə verməmişdir”. Lüter özü isə göylərdən gələn sədanı, eləcə də vicdanın rahatlığını hiss edir: “Mənim kim və nə olduğumu və bu mübahisəyə hansı ruh və əməllə girişdiyimi bir olan o Allahıma tapşırıram, hər şey Ona agahdır və bu da agahdır ki, tutduğum iş mənim yox, Onun azad, ilahi iradəsinin sayəsində başlanmış və indiyə qədər də həyata keçirilmişdir”.

Bununla da, humanizm və alman İslahətçiliği arasında talaq oxunmuş oldu. Erazmçılıqla lüterçilik, ağılla ehtiras, bəşəri dinlə inanc fanatizmi, beynəlmilləliklə millətçilik, çoxtərəfliliklə birtərəflilik, elastikliklə donuqluq su ilə alov kimi vəhdətsizlik yarada bilir. Yer üzündə onların harada üz-üzə gəlməsindən asılı olmayaraq fəlakət fəlakət üstündən gəlir.

* * *

Erazmın Lüterə qarşı açıq-aşkar çıxmasını ikinci birinciyyə heç vaxt bağışlamayacaq. Bu davakar kişi öz rəqibini tam və son olaraq məhv etməkdən başqa mübahisənin digər sonluğunu tanımır. Özünün güzəştli xarakteri üçün xeyli sərt olan “*Hyperaspistes*”¹ adlı yazısında və sonrakı təlimlərində bir daha həmin mövzuya qayıdan Erazm birdəfəlik cavabla kifayətləndiyi halda, Lüterdəki nifrət hələ də alovlanır. Təliminin bircə müddəasında Lüterə etiraz etməyə

¹ Himayədar (yun.)

cürət edən Erazmı dəhşətli çirkablara batırmaq üçün heç bir imkanı qaçırmır və Erazmın gileyləndiyi kimi, onun öldürücü nifrəti heç bir küfürətdən çəkinmir. “Erazmı tapdayan kəs bir birəni öldürmüş olur, bu birənin də ölüsü dirisindən pis iylənir”. Erazmı o, “Məsihin qəddar düşməni” adlandırır və bir dəfə kimsə Erazmın şəklini ona göstərəndə dostlarını xəbərdar edir ki, bu, “Allahla dini lağa qoyan hiyləgər, məkrli bir adamdır, gecə-gündüz hədərən-pədərən sözlər danışır və kimsə düşünür ki, Erazm çox şey deyib, onda həmin adam heç nə deməmiş olur”. Masa arxasında hirsle dostlarına bağırır: “Bunu mən vəsiyyətimdə də göstərəcəyəm, sizi də Allah yanında şahid tuturam ki, Erazmı Məsihin ən böyük düşməni sayıram, min il ərzində beləsi hələ dünyaya gəlməyib”. Nəhayət, o, asiliyə qədər yüksəlir: “Mən dua edib deyəndə ki, and olsun Sənin adına, Allaha qarşı çıxıb ona ləkə gətirən Erazma və bütün kafirlərə lənət oxuyuram”.

Döyüşdə gözləri qanla dolan zəhər tuluğu Lüter heç də həmişə davakar deyil, öz təliminin və təsirinin xatirinə, həm də hərdən diplomat olmaq məcburiyyətində qalır. Bütün Avropanın yüksək hörmət bəslədiyi Erazma, bu yaşlı kişiye qarşı söyüş və təhqirlərlə çıxış etməyin necə ağılsızlıq olduğunu, bəlkə də, dostları Lüterin nəzərinə çatdırmışdı. Beləliklə, Lüter qılıncını əlindən yerə qoyub, zeytun budağını götürür¹. Dəhşətli və rüsvayçı pamfletindən düz bir il sonra “Allahın ən böyük düşməni”nə, az qala, zarafatyana bir məktub göndərir və burada “onunla sərt rəftar etdiyinə” görə üzr istəyir. Qarşılıqlı anlaşmaya sərt cavab verib onu rədd edən bu dəfə də Erazm olur: “Körpə deyiləm ki, sonuncu söyüşlərə məruz qalandan sonra zarafat, yaxud qılıqla ələ alına biləm... Bütün bu sataşmalar və mənim ateist, iman məsələlərində şəkkak, Allaha asi, özüm də bilmirəm daha nələr olmağım barədə alçaq yalanlar nəyə xidmət edirdi? Bizim aramızda baş verənlər o qədər önəmli deyil, ən azı da bir ayağı gorda olan mənim üçün; lakin mənim kimi hər cür mərifət sahibinə acıq gələn odur ki, sənin həddini aşan, həyasız və qiyamçı davranışınla bütün dünya tar-mar olur... Və sənin iradədən sayəsində bu fırtına mənim mübarizə apardığım yaxşı sonluğa gətirib çıxarma-

¹ Qədim çağlarda qılıncı yerə qoyub, zeytun budağını götürmək sülh, barış rəmzi sayılırdı.

yacaq... Bizim münasibətimiz şəxsi məsələdir, lakin mənə incidən ümumi fəlakət və sağalmaz qatma-qarışıqlıqdır, bunlar üçün də biz sənə cilovsuz xasiyyətdən başqa heç kimə borclu deyilik, bu xasiyyətin sənə yaxşı məsləhət verənlər tərəfindən yönəldilə bilmir... Mən sənə səndə olan xasiyyətdən ayrısını diləmişdim ki, bu da səni həddən artıq haldan çıxarırdı, mənə öz tərəfindən, istədiyini şeyi arzu edə bilərsən, amma bircə sənə mənəviyyat anlayışın olmasın, Allahdan arzu edərdim ki, onu dəyişdirsin”. Başqa vaxtlar ona yad olan bir sərtliklə Erazm onun dünyasını xarabalıqlara çevirən əli geriye itələyir, kilsənin dincliyini pozmuş və mənəviyyatın dəhşətli “*tumultus*”unu Almaniyanın və bütün dünyanın üstünə tökmüş bu adamı o daha nə salamlamaq, nə də tanımaq istəyir.

* * *

Lakin çaxnaşma dünyanı ağızına alıb və heç kim də ondan qaçıb qurtara bilmir, hətta Erazm da. Narahatlıq onun alın yazısına çevrilib və o, hər dəfə rahatlığa can atanda ətrafındakı aləm coşmağa başlayır. Özünün neytrallığı xatirinə qaçıb gəldiyi Bazel şəhəri də İslahatçılıq qızdırmasına tutulur. Camaat kilsələrə hücum çəkir, altarlardakı ikonaları və oyma şəkilləri dartıb çıxarır ki, bunları da sonra Münster üç böyük tonqalda yandırır. Erazm dəhşət içində özünün əbədi düşməni olan fanatizmi yaşadığı evin hündərində alov və qılıncla tüğyan edən görür. Bu qaynaşmadan onun payına düşən yalnız kiçik bir təsəlli olur: “Qan tökülməyib, kaş həmişə belə olaydı”. Lakin indi Bazel islahatlaşmış tərəfkeş şəhərə çevrildiyindən o, hər cür tərəfkeşliyə nifrət edərək daha bu şəhərin divarları arasında qalmaq istəmir. Altmışyaşlı Erazm öz rahatlığı naminə səssiz-küysüz Avstriya şəhəri Frayburqa gedir ki, burada da şəhərin səlahiyyətli nümayəndələri tənənəli yürüşlə onu qarşılayır və kral saraylarından birini mənzil kimi təşkil edirlər. Lakin o, bu dəbdəbəli yurddan boyun qaçırıb monastırın yanında balaca bir ev seçir ki, burada sakitcə işləyib dinclik içində dünyasını dəyişsin. Kiminsə tərəfini saxlamadığına görə heç yerdə qərar tuta bilməyən, orta mövqedə dayanan bu adam üçün tarix heç bir əzəmətli simvol yarada bilmədi: Erazm Lövendən qaçmalı oldu,

çünki şəhər katolik şəhəri idi, Bazeldən də ona görə qaçdı ki, o, protestantlaşmışdı. Heç bir ehkama bağlanmayan və heç kəsin tərəfini saxlamayan bu azad, müstəqil mütəfəkkir yer üzündə heç yerdə özünə vətən tapa bilmədi.

SON

Erazm, yorulub əldən düşmüş altmışyaşlı bu kişi, həmişə olduğu kimi, dünyanın sıxıntısından və narahatçılığından qaçıb canını qurtararaq yenidən kitablarının arxasında əyləşir. Bu balaca arıq bədən get-gedə əriyib yumağa dönür, qırıqdan şırımlanmış incə sifəti mistik işarələr və runlarla yazılmış perqamenti xatırladır və bir vaxtlar mənəviyyatı ilə dünyanın yenidən dirçəlişinə, pak insaniliyi ilə bəşəriyyətin yeniləşməsinə can-dildən inanan bu adam tədricən lağ və ironiya obyektinə olmuş acınmalı bir məxluqa çevrilir. Bütün yaşlı subaylar kimi deyinə-deyinə elmlərin çöküşündən, düşmənlərin yamanlığından, bahalaşmadan, yalançı bankirlərdən, keyfiyyətsiz turş şərabdan bol-bol gileylənir; bu böyük Şaşqın heç də sülhün qorunub saxlanmasını istəməyən, hər gün ağılı ehtirasa, ədaləti zorakılığa qurban verən dünyada get-gedə yadlaşdığını hiss edir. Çoxdandır onun ürəyi yuxuya meyillidir, lakin əli yox, heyrətə tamiz dərəcədə aydın olan beyni yox, o beyin ki çıraq kimi özünün daimi və eyibsiz işığını Erazmın pak mənəviyyatının baxış dairəsinə düşən hər şeyin üstünə salır. Yeganə həmdəmi, ən qədim, ən gözəl rəfiqi onun yanından əl çəkmir: işi. Hər gün otuz-qırx məktub yazır, kilsə atalarının tərcümələri ilə bütün foliantları doldurur, "Söhbətlər"ini tamamlayır, estetik və mənəvi yazıların sırasını artırır. O, əbədiyaşar kəlamları dönük dünyanın sifətinə çırparaq haqqa və əqli vəzifəyə inanan insanın şüuru ilə yazıb-yaradır. Orasını da deyək ki, bir şey ona daxilən çoxdan bəllidir: dünyanın ağılsızlığa düşər olduğu bir vaxtda insanları insanlığa çağırmağın heç bir mənası yoxdur, onu da bilir ki, onun humanizm adlı yüksək və nəcib ideyası yenilmişdir. İstədiyi və can atdığı hər şey – dünyanı viranələşdirən savaşlar əvəzinə qarşılıqlı anlaşma və gözəl bərabərlik fanatiklərin höcətliyi sayəsində alt-üst olmuş, onun mənəviyyat dünyası, plato-

nik dövləti yerlə yeksan olmuşdur, onun alimlər respublikası həyəcanlanmış tərəflərin döyüş meydanında özünə yer tapmamışdı. Dinlə din arasında, Roma, Sürix və Vittenberg arasında amansız döyüşlər gedir, Almaniya, Fransa, İtaliya və İspaniya arasında səhra yürüşləri səyyar tufanlar kimi cövlan edir, Məsihin adı hərbi əməliyyatların harayına və bayrağına çevrilir. Belə bir vəziyyətdə traktatlar yazıb füstləri ağıllı olmağa çağırmaq necə də gülməli, Allahın yer üzündəki kölgələrinin və vaizlərinin İncil kəlməsini təbərzin kimi işlətdiyi bir məqamda onun təliminə tərəfdar çıxmaq necə də mənasızdır. “Onların hamısının ağızında beş kəlmə dolaşır: İncil, Allahın Öyüdü, İman, Məsih və Müqəddəs Ruh və mən onların özlərini bu şəkildə apardığını görəndə fikirləşirəm ki, canlarına iblis doluşmuşdur”. Xeyr, siyasi gərginliyin belə bir məqamında bundan sonra da vasitəçi və adi insan olmaq istəməyin heç bir mənası yoxdur; mənən birləşmiş Avropa, humanist dünya səltənəti xülyası sona yetmişdir və həmin xülyanı bəşəriyyət üçün beynində dolaşdıran kəsin özü, qocalıb əldən düşmüş o yorğun kişi, Erazm əhəmiyyətini itirmişdir, çünki onu daha dinləyən yoxdur. Dünya onun yanından ötüb-keçir: daha ona ehtiyacı yoxdur.

* * *

Lakin şam sönməzdən qabaq son dəfə var gücü ilə alovlanır. Hansısa bir fikir zamanın burulğanına düşürsə, son gücünü bir daha işə salır. Erazm düşüncəsi, barışıq ideyası və vaxtında vasitəçilik bir daha parlayır, qısa müddətə, lakin əzəmətlə. Hər iki dünyanın hökmdarı olan V Karl önəmli bir qərar qəbul edir. Daha imperator bir vaxtlar Vorms reyxstaqında iştirak etmiş ürkək cavan deyil. Yanılmalar və təcrübələr onu yetişdirib və indicə Fransa üzərində çaldığı böyük qələbə ona lazımi əminliyi və nüfuzu qazandırıb. Almaniya qayıdarkən qərara alır ki, dini mübahisələrə son qoyub nizama salsın, Lüterin pozduğu kilsə vəhdətini, güclə də olsa, bərpa etsin; lakin güc əvəzinə o, Erazmın düşündüyü kimi, qarşılıqlı anlaşma yolu ilə köhnə kilsə və yeni ideyalar arasında razılışma yaratmağa çalışır, “müdrük və ön hökmdən uzaq olan insanların məclisini çağırır” ki, onlar da sevgi və əminlik içində bütün

arqumentləri dinləyib götür-qoy etsinlər və həmin arqumentlər yeniləmiş vahid xristian kilsəsinin yaranmasına gətirib çıxarsın. Bu məqsədlə imperator V Karl reyxsxaqı Auqsburqa çağırır.

Auqsburq reyxsxaqı alman xalqının tarixində taleyüklü ən böyük anlardan birinə çevrilir. Elə buna görə həm də bəşəriyyətin ulduzunun doğuş vaxtı, növbəti yüzillərin gedişini özündə ehtiva edən tarixi imkanlardan biri olur. Zahirən Vormsdakı reyxsxaqla müqayisədə, bəlkə də, o qədər dramatik olmayan Auqsburq reyxsxaqı tarixi tərəqqi baxımından birincidən xeyli geri qalır. O biri reyxsxaqda söhbət Qərbin mənəvi-ruhani vəhdətindən gedirdi.

Auqsburq olayları ilkində Erazm ideyalarına, onun mənəvi-dini rəqiblər arasında barış barədə durmadan tələb etdiyi nitqinə tam uyğun gəlir. Çünki hər iki güc, həm köhnə, həm də yeni kilsə böhrana məruz qalmışdır, ona görə də böyük etiraflara tam hazırdır. Katolik kilsəsi göylərdə gəzən təkəbbüründən çox şeyi itirmişdir ki, həmin təkəbbürlə o lap başlanğıcdan Lüterə cılız alman asisi kimi yanaşmışdı; həmin vaxtdan başa düşmüşdü ki, İslahatçılıq işi meşə yanğını kimi Avropanın şimal hissəsini başdan-baş a bürümüşdür. Artıq Hollandiya, İsveç, İsveçrə, Danimarka, öncə də İngiltərə yeni təlimə yiyələnmişdi, maliyyə ehtiyacı içində olan fürstlər maliyyələrini öz xeyirlərinə yaxşılaşdırmaq xatirinə hər yerdə zəngin kilsə mülklərini İncilin adından özlərinə götürməyin bəhrəsini gördülər. Romanın Kanossa dövrü¹ kimi kilsədən qovma və kənarlaşdırma kimi qədim döyüş vasitələri öz gücünü itirmişdi, öncə də bu, o vaxtdan gücdən düşmüşdü ki, adi bir Auqustin monaxı papanın kənarlaşdırma fərmanını heç bir cəza almadan camaatın gözü qabağında tonqalda yandıra bilmişdi². Müqəddəs Peterin qüdrətli varisi tar-mar olmuş Romanı Mələk qəsrindən seyr edəndə isə papalığın özünə-inamı kökündən laxladı. “*Sacco di Roma*”³ kuriyanın cəsa-

¹*Kanossa dövrü* – Kanossa – şimali İtaliyada qəsr. 1077-ci ilin yanvarında kilsədən kənarlaşdırılıb Müqəddəs Roma İmperiyasının taxtından salınmış imperator IV Haynrix tövbəçi libasında alçalaraq düz üç gün, vaxtilə amansız mübarizə apardığı papa VII Qriqoridən aman diləmişdi.

²1520-ci ildə Lüter Papanın kənarətmə fərmanını Vittenberq Universitetinin həyətində camaatın gözü qabağında yandırmışdı.

³Romanın talanı (*itl.*) – Roma 1527-ci ildə V Karl tərəfindən tutulmuş, darmadağın və talan edilmişdir.

rətini və cəsurluğunu onillərlə geriyə atdı. Vormsun haylıküyü, əzəmətli günlərindən bu yana Lüter və tərəfdaşlarının da qayğılı günləri başlamışdı. “Kilsənin gözəl-göyçək həmfikirliliyi” yevangelçilər düşərgəsində də ürəkəçan deyildi. Qapalı bir qurum kimi öz kilsəsini yaratmaq Lüterə müyəssər olana qədər artıq rəqib kilsələr – Sivinqli və Karlştat kilsələri, VIII Haynrix ingilis kilsəsi və “Şvarmqayster”lərin və “yenidən xaçlananlar”ın təriqətləri meydana gəlir. Təpədən-dırnağa iman fanatiki olan Erazm artıq dərk edib ki, onun mənən istədiyi şeyi çoxları cismən başa düşüb, öz xeyirləri naminə dəhşətli dərəcədə istismar etmişlər. Lüterin də sonrakı illərdəki faciəsini Qustav Fraytaq¹ çox gözəl söyləmişdir: “Ən böyük şeyi yaratmaq üçün taleyin sınağa çəkdiyi adam, həm də öz şəxsi həyatının bir parçasını puç etməli olur. Həmin kəs nə qədər vicdanlı olsa, dünyanın düzəni üçün açdığı çapığı öz içində daha dərindən hiss edir. Bu gizli ağırdır, hətta həmin böyük tarixi düşüncənin peşmançılığıdır”. Ayrı vaxtlar barışmaq nə olduğunu bilməyən bu sərt insanda indi birdən-birə qarşılıqlı anlaşmaya yüngül bir iradə peyda olur və ayrı vaxtlar onun tarıma çəkilib gərginləşən iradəsinin tərəfdaşları, eləcə də alman füstləri indi ehtiyatla tərənirlər, çünki hiss edirlər ki, rəbləri və imperatorları V Karlin yenidən əli-qolu açılmışdır və dəmir zirehlə müdafiə olunmuşdur. Onlardan bəziləri düşünlər ki, Avropanın bu yeni sahibinə qarşı üsyankar olmaq, bəlkə, daha məsləhətdir; ayaqlarını dirəyib etiraz etsəydilər, başlarından və torpaqlarından olardılar.

Deməli, almanların inanc məsələsində indiyə qədər ağılıq etmiş və bundan sonra da edəcək həmin o dəhşətli əyilməzlik indi birinci dəfəydi ki yox olmuşdu və fanatizmin bu şəkildə yumşalması ilə möhtəşəm bir imkan açılmışdı. Çünki Erazmın baxışınca, qədim kilsə ilə yeni təlim arasında qarşılıqlı anlaşmaya nail olunsaydı, Almaniya, bütün dünya mənən yenidən vəhdətləşərdi, mədəni və maddi dəyərlərin iyrenc şəkildə məhvə gətirib çıxaran yüzillik dini müharibədən, vətəndaş müharibəsindən, dövlətlərarası müharibədən qaçılardı. Almaniyanın dünya üzərində ağılığı təmin olunardı və inanca görə, təqiblərin rüsvayçılığına son

¹ *Qustav Fraytaq* (1816–1895) – görkəmli alman yazıçısı, dramaturqu və şairi

qoyulardı. Tonqallara ehtiyac olmazdı, indeks və inkvizisiya özlərinin qəddar damğalarını mənəvi azadlığa vurmazdılar, sınaq qarşısında olan Avropaya sonsuz işgəncələr müyəssər olmazdı. Əslinə qalsa, rəqibləri bir-birindən qısa bir zaman ayırır. Həmin vaxt qarşılıqlı güzəşt nəticəsində dəf edilərsə, onda ağıl, humanizm, Erazm növbəti dəfə qələbə çalmış olar.

134

Belə qarşılıqlı anlaşma üçün bu dəfə həm də belə bir qurum ümidverici hesab olunur ki, protestantlığın təmsilçiliyi güzəşt nə olduğunu bilməyən Lüterin deyil, daha çox diplomat olan Melanxtonun əllərində idi. Protestant kilsəsinin Lüterin ən sadıq dostu və köməkçisi kimi tanıdığı bu qeyri-adi mülayim və nəcib insan, nə qədər qərribə də olsa, bütün ömrü boyu özünə böyük rəqib saydığı Erazmın sadıq pərəstişkarı və dönməz şagirdi olmuşdur. Ehtiyatlı təbiətinə uyğun olaraq yevangel təlimi barədə Erazmın humanist və insani baxışı Lüterin sərt və ciddi düzəni ilə müqayisədə ona daha yaxın idi; lakin Lüterin gücü və görkəmi ona daha güclü şəkildə təsir edir. Vittenberqdə, ona yaxın ərazilərdə Melanxton özünü tamamilə Lüterin iradəsi altında və ona bağlı hiss edir, özünün aydın və təşkilati düşünən varlığının bütün cidd-cəhdi ilə ona itaətlə xidmət göstərir. Burada, Auqsburqda ilk dəfə öz rəhbərinin şəxsi hipnozundan qıraqda isə təbiətinin ayrı tərəfi, Erazm tərəfi, nəhayət, maneəsiz inkişaf edə bilir. Auqsburqda olduğu bu günlərdə Melanxton heç nəyə məhəl qoymadan zahiri bənşəyə tapınır, fikirlərində o qədər uzağa gedir ki, az qala, bir ayağı təzədən köhnə kilsədə olacaqdı. “Auqsburq konfessiyası”nı şəxsən o özü hazırlamışdı, çünki Lüterin özünün də etiraf etdiyi kimi, o, “bu cür yumşaq və həlim danışıq bilməz”; həmin konfessiya aydın və sənətkarcasına tərtib edilməsinə baxmayaraq, özündə katolik kilsə üçün heç bir kobud provokasiya ehtiva etmir; diskussiyalarda susaraq vacib məsələlərdən yenə də ehtiyatla yan ötürür. Məsələn, Lüterin Erazmla kəskin mübahisə etdiyi alın yazısı məsələsi, eləcə də papalığın ilahi hüququ, *character indelebilis* “keşşiliyin təkzibsiz səciyyəsi”, sirin yeddi rəqəmliliyi kimi ağırlı müddəalar şərhə qalır. Hər iki tərəfdən qərribə şəkildə bənşəyici kəlmələr eşidilir. Melanxton yazır: “Roma Papası bizdən üz döndərməyə, onun nüfuzuna və bütün kilsə zümrəsinə

ehtiramla yanaşarıq”, digər tərəfdən də Vatikanın nümayəndəsi yarımrəsmi şəkildə alın yazısı və “laiklər piyaləsi” məsələsinin müzakirə obyektinə ola bilməsinə bildirir. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, iştirakçıları xəlif bir ümid bürüyür. Əgər indi ortada yüksək mənəvi nüfuzla, ehtiraslı, daxili sülh iradəsinə malik bir insan olsaydı, özünün barışdırıcı bələğətinin tam gücünü, məntiqi bacarığını, dillə ifadə ustalığını işə salsaydı, bəlkə də, o, son anda protestantlarla katolikləri – birini özünün rəğbəti, digərini isə sədaqəti ilə – birləşdirə biləcəkdə, bununla da, Avropa düşüncəsi xilas olacaqdı.

Həmin o bir və yeganə insan Erazm idi və hər iki dünyanın ağası imperator Karl onu təkidlə reyxstaqa dəvət etmiş, Erazm da özünün məsləhət və vasitəçiliyini əvvəlcədən vəd etmişdi. Lakin Erazmın taleyi faciəli şəkildə təkrarlanır, belə ki, hər şeyi öncədən görəndə, lakin heç vaxt öncədən ürək eləməyən bu adamın həmişə alın yazısı o olmuşdur ki, tarixi məqamları bir başqasına xas olmayan tərzdə müəyyənləşdirə bilsin, ancaq şəxsi zəifliyi, sağalmaz cəsarətsizliyi ilə bu barədə son qərarı verməkdən vaz keçsin: burada onun tarixi günahı təzələnilir. Vormsdakı reyxstaqda olduğu kimi, Erazm Auqsburq reyxstaqında da iştirak etmir; şəxsiyyətini öz işinin, əqidəsinin önünə çıxarmağa qərar verə bilmir. Doğrudur, məktublar yazır, hər iki tərəfə qalaq-qalaq məktub – çox ağıllı, çox insani, çox inandırıcı məktublar, hər iki cəbhədə özünə dostlar axtarır, bir tərəfdən Melanxtonu, digər tərəfdən isə papanı və elçisini, onları qarşılıqlı güzəştə getməyə təhrik edir. Lakin yazılmış söz gərgin taleyüklü anlarda heç vaxt qızgın və canlı çağırış gücünə malik olmur və sonra Lüter özü də öz daxili iradəsinin tələbi ilə Melanxtonu sərtləşdirib dönməz etmək üçün Koburqdan xəbəri xəbər dalınca göndərir. Nəticədə ziddiyyətlər yenidən gərginləşir, çünki lazım olan insan, dahiyənə vasitəçi şəxsən çatışmır: saysız diskussiyalarda qarşılıqlı anlaşma fikri bəhrəsiz toxum kimi dəyirmanlaşılmasının arasına səpilir. Auqsburqdakı böyük məclisin birləşdirmək istədiyi xristianlığı sonda iki imana ayırır, dünyanın başı üstünü bənzər əvəzinə dava kəsdirir. Lüter özünün kəskin qərarını verir: “Müharibə olacaqsa, olacaq, biz kifayət qədər təklif verib, kifayət qədər çalışmışıq”. Erazm isə qəmli-qəmli bildirir: “Sən yer üzündə qorxunc çaxnaşmanın

baş qaldırdığını görsən, onda xatırla ki, Erazm bunu əvvəlcədən söyləmişdi”.

* * *

136

Bu gündən etibarən “Erazm” ideyası son və həlledici məğlubiyyətə uğradığından bu yaşlı kişi özünün Frayburqdakı kitablar yuvasında daha çox yararsız bir varlığa, özünün bir vaxtlar çatmış olduğu şöhrətin tutqun kölgəsinə çevrilir. Hamıdan çox özü hiss edir ki, “bu haylı-küylü, yaxud daha yaxşı deyilsə, ucuzlaşmış zamanədə” sakit təbiətə malik “güzəşt adamı” yersizləşib. Duz xəstəliyinə tutulmuş bu sınıq-saxaq bədəni hər cür ağıldan uzaq dünyada sürütləməyin nə mənası? Erazm vaxtilə həddən artıq vurğunu olduğu həyatdan bezib; onun dodaqlarında titrək yalvarışlı xitab tez-tez eşidilir: “Kaş bu divanə dünyadan Allah tezliklə məni öz yanına aparaydı!” Çünki fanatizm qəlbləri qamçılایanda mənəviyyat insanının yeri buradan başqa daha hara ola bilər ki?! Onun qurduğu əzəmətli humanizm səltənətinə düşmənləri hücum çəkib yarısını zəbt etmişlər, *“ereditio et eloquentia”*nın dövrünü keçib-gətmişdir, insanlar nəcib ölçülüb-biçilmiş poetik kəlama yox, siyasətin qaba və ehtiraslı sözlərinə qulaq verir. Mütəfəkkirlik dəliliyin hücumuna məruz qalmışdır, o, Lüterin, yaxud papanın mundirini geyinmişdir, alimlər daha gözəl məktub və broşürlərlə vuruşurlar, əksinə, bazar arvadları kimi bir-birinə kobud və hərəcayi söyüşlər yağdırırlar, biri o birini anlamaq istəmir, hərə saxladığı tərəfin inancını, ehkamını damğa kimi zorla o birisinə vurmaq istəyir və yazıq o adamın halına ki, qıraqda qalıb inancına bağlı olur: tərəflərdən və onların təmsilçilərindən yüksəkdə dayanmaq istəyən bu adamlara qarşı ikiqat nifrət yönəlidir! Belə bir zamanədə mənəviyyata bağlı insanlar necə də tənhalasırlar! Eh, siyasi bağırçı və qışqırtının içindən incə səsləri, kövrək və təsirli ironiyaları eşitmək üçün qulaqlar tutulubsa, daha kimin üçün yazasan, ilahi buyruqlar haqlı olmalarını sübuta yetirmək üçün ən tutarlı son arqument kimi əsgərləri, süvariləri və topları köməyə çağıran ehkamçıların və fanatiklərin əlində oyuncağa çevrilibsə, ilahiyyat barədə kiminlə mübahisə edəsən? Başqa cür fikirləşənlərin və sərbəst düşüncələrin ovlanması, birtərəfli düşüncənin diktaturası

başlanıb: təbəzin və cəllad baltaları ilə xristianlığa xidmət etdiklərini düşünürlər və məhz tapınanlar arasında ən müdriklər və ən cəsurlar ən kobud zorakılığa məruz qalırlar. Erazmın öncədən söylədiyi iğtişaş özünü yetirmişdir: onun məyuslaşmış yorğun qəlbinə bütün ölkələrdən dəhşətin elçiləri axışır gəlir. Şagirdi və tərcüməçisi olmuş Berken Parisdə korun-korun yanan tonqalda yandırılıb, sevimlisi Con Fişeri və Tomas Moru, onun ən kübar dostlarını İngiltərədə baltanın altına sürüyüblər (öz inancı uğrunda şəhid olmağa güc tapmışlara rəhmət olsun!) və bu xəbəri eşidən Erazm inildəyir: “Elə bil, onların cismində mən özüm ölmüşəm”. Tez-tez məktublaşır bir-birinə səmimi sözlər yazmış Svinqlini də Kappel yaxınlığındakı döyüş meydanında həlak etmişlər, Tomas Münsteri hətta büdçülərin və çinlilərin də ağıllarına gətirə bilmədikləri işgəncələrlə ölməyə sürüklənmişlər. “Yenidən xaçlananlar”ın¹ dilini dartıb qoparırlar, vaizləri közərməmiş kəlbətinlə didib ətlərini asilər dirəyində közərdirlər, kilsələri talayırlar, kitabları yandıırırlar, şəhərlərə od vururlar; dünya gözəli Romanı *landsknexitlər* viranə qoymuşlar – Allahım, Sənin adında nə qədər yırtıcı instinktlər coşarmış! Yox, dünyada düşüncə azadlığına, qarşılıqlı anlaşmaya və hörmətə – humanist təlimin bu ilkin şərtlərinə daha yer qalmamışdır. Qanla suvarılmış belə bir torpaqda heç bir sənət çiçəklənə bilməz, beynəlmiləl cəmiyyət erasına onillərlə, yüzillərlə, bəlkə hətta əbədi olaraq əlvədə deyilir, eləcə də latın dili, birləşmiş Avropanın bu sonuncu dili, Erazmın qəlbinin dili ölüb-gedir: sən də beləcə ölürsən, Erazm!

* * *

Həyatındakı talesizlik yenə də təkrarlanır, bu əbədi köçəri bir dəfə də didərginliyə üz tutmalı olur, amma indi axırıncı dəfə. Az qala, yetmiş yaşında o, yenə də birdən-birə yurdundan-yuvasından perik düşür. Frayburqu tərək edib Brabanta köçmək istəyir, izah edilə bilməyən bir istək ondan əl çəkmir, Brabant hersoqu özü dəvət etmişdir, lakin ürəyinin dərinliyində onu buraya çağırən ayrı bir şey var:

¹ “Yenidən xaçlananlar” (anabaptistlər) – XVI əsrdə Almaniya yada təkcə feodal-katolik cəbhəsinə qarşı çıxan yox, həm də bürger-protestant düşərgəsinin əleyhinə gedən təriqətçilər. Böyük Kəndli müharibəsi illərində Münsterin tərəfdarları oldular.

ölüm. Sirlı bir narahatlıq ona hakim kəsilmışdır və bütün ömrünü kosmopolit, şüurlu şəkildə vətənsiz kimi başa vurmuş bu adam əsməcə içində vətən torpağının həsrətini çəkir. Yorğun bədən gəldiyi yerə qayıtmaq istəyir, içindəki bir duyum ona deyir ki, səyahət sona yetir.

Lakin o, məqsədinə çatmır. Ayrı vaxtlar qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş balaca faytonda heydən düşmüş bu insanı Bazelə gətirirlər. Burada o, bir müddət dincəlmək istəyir, qar-buz əriyib bahar gələndən sonra isə vətəni Brabanta gedə biləcəyini gözləyir. Bazel onu tutub saxlayır, burada hələ də bir az mənəvi istilik var, burada hələ də ona sadıq olanlardan bir neçəsi, Froberin oğlu Amerbax və başqaları yaşayır. Onlar bu xəstənin rahat yerləşməsinin qayğısına qalırlar, onu öz yanlarına alırlar və köhnə nəşriyyat hələ də yerindədir, Erazm düşünüb yazdıqlarını yenidən çap olunmuş sözlərə çevirmə xoşbəxtliyini yaşaya, mətbəənin yağlı iyini uda, nəfis çap olunmuş kitabları əllərində tuta, onlarla – bu ecazkar, səssiz varlıqlarla – sülhpərvər, öyüdlü mükəlimə apara bilərdi. Dünyadan büsbütün təcrid olunaraq kirmiş, yorğun-argın günün dörd və ya beş saatından artıq yatağını tərkməyə gücü çatmadan Erazm ömrünün sonunu yalqızlıqda keçirir. Onda unudulmaq, çıxdas edilmək duyğusu baş qaldırır, çünki katoliklər daha ondan ötrü sinov getmirlər, protestantlar isə onu məsxərəyə qoyurlar, o daha heç kəsə lazım olmur, heç kim onun hökmünə və kəlamına ehtiyac duymur. “Düşmənlərim çoxalır, dostlarıım yoxa çıxır”, humanistlərin mənəvi aləmində həyatın ən gözəl və ən xoşbəxt payı sayılmış bu tənha insan məyusluqla gileylər.

Amma budur: ehtiram və salam kəlmələri qışın sırsıra ilə örtüdü y pəncərələri gecikmiş qaranquştək bir daha döyəcəyir. “Mən nəyəmsə və nəyə qadirəmsə, hamısını yalnız səndən götürmüşəm və bunu etiraf etməsəydim, bütün zamanların ən nəşükür insanı olardım. *Salve itaque etiam, pater amantissime, pater decusque patriae, litterarum assertor, veritatis propugnator invictissime.* Salamlar olsun sənə, salamlar, ey əziz və sevimli ata, ey vətənin şöhrəti, ey sənətlərin qoruyucu mələyi, ey həqiqətin dönməz mübarizi”. Bu sözləri yazan adamın adı Erazmın adının üstünə işıq salır; bu, cavanlıq şöhrətinin səhər

şəfəqində ölüm ayağında olan ustadın qürubunu salamlayan Fransua Rabledir. Bunun ardınca Romadan başqa bir məktub gəlir. Yetmişyaşlı Erazm səbirsizliklə məktubu açır, acı-acı gülümsəyib onu əlindən yerə salır. Onu ələ salmırlar ki? Yeni papa ona yüksək gəlirli kardinal papağı təklif edir, ona – azadlıq xatirinə dünyanın bütün nemətlərindən ömrü boyu qaçmış bir adama. Az qala, onun xətrinə dəymiş bu təklifi qətiyyətlə rədd edir. “Mən, ölüm ayağında olan bir insan ömrüm boyu yaxına buraxmadığım ağır bir yükü indi öz üstüməmi götürüm?” Yox, azad yaşadığı kimi azad ölmək! Azad və mülki geyimdə, titulsuz və dünyəvi şərəfdən uzaq, bütün tənhalər kimi azad və azadlar kimi tənha.

Tənhalıqların əbədi və sadıq dostu, onun ən böyük təsəllisi olan iş isə son anına qədər bu xəstədən əl çəkmir. Ağrıdan qovrulan bədənle yataqda uzanaraq o, əlləri esə-esə gecə-gündüz Origenin¹ təfsirini, özünün broşürlərini və məktublarını yazır. Daha şan-şöhrət xatirinə, pula görə yazmır; yalnız həyatın mənəviləşməsi yolu ilə öyrənmək və öyrənməklə yenidən güc toplayıb yaşamaq, biliklə nəfəs alıb nəfəs vermək kimi sirli bir həvəsdən yazır; yalnız bütün dünyəvi varlıqların bu əbədi döyüntüsü, yalnız qanınin damarlarında dövr etməsi onu ayaq üstə saxlayır. Son ana qədər çalışmaqla o, zəhmətin müqəddəs dolanbacları ilə bu dünyadan qaçır, qəbul etmədiyi, başa düşmədiyi və onu qəbul etməyən, başa düşmək istəməyən bir dünyadan canını qurtarır. Axır ki, böyük dinclik mələyi onun çarpayısına yaxınlaşır. Budur, Erazmın bütün ömrü boyu hədsiz dərəcədə qorxduğu ölüm onun yatağının başı üstündə dayanıb və bu yorğun kişi səsini çıxarmadan, az qala, minnətdarlıqla ona baxır. Son nəfəsi ağzından çıxana qədər ağılı üstündədir, onu dövrəyə almış dostları Frober və Amerbaxı Hiobun² dostları ilə tutuşdurub gözəl və mənən zəngin olan latın dilində onlarla söhbət edir. Lakin sonra son nəfəsində boğazı qovuşanda möcüzə baş verir: bütün

¹ *Origen* (185–253) – ilk kilsə atalarından biri, filosof və ilahiyatçı, ilahiyat üzrə əsərlərin və Bibliya təfsirlərinin müəllifi.

² *Hiob* – Bibliya personajı. Allah onun inamını sınağa çəkib saysız iztirablara düçar edir: varidatını, uşaqlarını, sağlamlığını öləndən alır. Həmi, hətta arvadı da ondan üz döndərir. Yalnız üç dostu onu yalnız buraxmayıb dərdinə şərik çıxır.

həyatı boyu yalnız latın dilində danışan böyük humanist alim vərdiş etdiyi və onun özünə doğma olan bu dili birdən-birə unudur. Məxluqun ulu qorxusunda donuqlaşmış dodaqlar birdən-birə uşaqlığında öyrəndiyi dildə “sevimli Tanrı” kəlməsini, həyatının ilk və son sözünü aşağı alman ləhcəsi ilə söyləyir. Sonda bir dəfə də nəfəs alır və bütün bəşəriyyətə arzuladığı şeyi tapır: dincliyi.

ERAZMIN VƏSİYYƏTİ

140

Ölüm ayağında olan Erazm Avropanın birliyi barədə ən nəcib bir vəzifə, dünya tarixinin ən qətiyyətli və ötkəm kitablarından biri kimi özünün mənəvi vəsiyyətini gələcək nəsillərə qoyub gedərkən Nikolo Makiavellinin bədnam “Hökmdar” kitabı işıq üzü görür. Güc və uğur siyasəti barədə riyazi dəqiqliklə yazılmış bu ədəbsiz dərslikdə Erazm düşüncələrinin əks prinsipi katexizisdə¹ olduğu kimi köklü şəkildə öz əksini tapır. Erazm fürstlərdən və xalqlardan öz şəxsi, eqoist-imperialist iddialarını könüllü şəkildə və dinc yolla bütün bəşəriyyətin qardaş icmalarına uyğunlaşdırmağı tələb etdiyi halda, Makiavelli hər fürstün, hər millətin dövlət və güc iradəsini onların düşüncə və hərəkətinin ən yüksək və yeganə məqsədinə çevirir. Onun fikrincə, hər hansı bir xalqın tam gücü dini ideyaya fədailiklə bərabər, xəlqi düşüncəyə verilməlidir; dövlət marağı, fərdiyyətin yüksək şəkildə təzahürü onun üçün yeganə aydın şəxsi məqsəd və tarixi tərəqqinin son məqsədi olmalıdır; buna istənilən vasitə ilə nail olmaq dünyada ən yüksək vəzifə olmalıdır. Makiavelli üçün son məqsəd dövlətdir, dövlətin qorunub saxlanmasıdır, Erazm üçün isə bu məqsəd ədalətdir.

Bununla da, dünya siyasətinin iki nəhəng və əbədi əsas forması həmişəlik olaraq mənəvi qəliblərə tökülür – praktiki və ideal, diplomatik və etik, dövlət siyasəti və insan siyasəti qəliblərinə. Dünyaya fəlsəfi gözlə baxan Erazma görə, siyasət Aristotelin, Platonun və Tomas fon Akvinonun²

¹ *Katexizis* – sual-cavab şəklində yazılmış xristian-şəriət kitabı

² *Tomas fon Akvinon* (1225–1274) – orta əsrlər sxolastikasının görkəmli nümayəndəsi, filosof, ilahiyyatçı; fərqli mənşəli mənbələrdə həmçinin Foma Akvinski, Tomas Akvinat, Tomas Akvinas, Tomasso d’Akvinio kimi də göstərilir.

düşündüyü kimi, etik kateqoriyaya daxildir: fürstlər, iqtidar sahibləri hər şeydən əvvəl ilahiliyin qulu, əxlaqi ideyaların təmsilçiləri olmalıdır. Makiavelliyə görə isə praktiki dövlət idarəçiliyinə bələd olan peşəkar diplomat, siyasətçi mənəviyyatla heç bir bağlılığı olmayan xüsusi bir elmi təmsil edirlər. Bu elmin etika ilə əlaqəsi, ikincinin astronomiya və coğrafiya ilə əlaqəsinə bənzəyir. Fürstlər və iqtidar sahibləri dumanlı və yaygın məfhum olan bəşəriyyəti heç ağıllarına da gətirməməlidir, əksinə, yeganə hazır material sayılan insanlarla sentimentaldan büsbütün uzaq davranmalı, onların güclü və zəif tərəflərindən özünün və millətinin maraqları üçün ən yüksək psixoloji bacarıqla istifadə etməlidirlər; soyuq və ayıq başla onlar şahmatçılar kimi öz rəqiblərinə nə əhəmiyyət verməlidirlər, nə də iltifat göstərməlidirlər, əksinə, bütün icazəli və yasaqlı vasitələrlə öz xalqı üçün xeyirli və üstünlük gətirəcək şeylərin hamısına mümkün həddə nail olmalıdırlar. Makiavelliyə görə, hakimiyyət və hakimiyyətin genişləndirilməsi istənilən fürstün, istənilən xalqın ən ali vəzifəsi və uğuru, əsas hüququ olmalıdır.

Güc prinsipini tərənnüm edən Makiavellinin fikirləri tarixin gerçək məqamında həyata keçməyi bacardı. Erazmın hamını bərabərləşdirən və bərişdirən dünyəvi siyasəti yox, "Hökmdar"ın istənilən vəziyyət üçün tam yararlı olan "ailə hakimiyyəti" siyasəti o vaxtdan bəri Avropa tarixinin dramatik inkişafını müəyyən etdi. Neçə-neçə diplomat nəslilərinin soyuq peşələrini bu qəddar, kəskinbaxışlı florentinalının hesab kitabından öyrənmişlər, millətlər arasında qanlı, yaraq-yasaqla sərhədlər çəkilməmişdir və getdikcə də çəkilməkdədir. Yan-yana yaşama yox, üz-üzə yaşama Avropa xalqlarının hamısında ən ehtiraslı enerjiləri dartıb üzə çıxarmışdır. Bunun əksinə olaraq Erazm fikri heç vaxt tarix yarada bilməmiş və Avropanın taleyinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərməmişdir: ziddiyyətlərin ədalət naminə aradan qaldırılması böyük humanist xülya, millətlərin birgə mədəniyyətdə birləşməsi barədə həsrətli arzu utopiya olaraq qaldı, heç vaxt gerçəkləşmədi, bəlkə də, bizim indiki gerçəkliyimizdə heç vaxt yerinə yetirilə də bilməyəcək.

Lakin mənəviyyat aləmində bütün ziddiyyətlərin öz yeri var: onlardan gerçəklikdə heç vaxt qalibyyətlə təzahür tapmayanı öz təsir gücünü saxlayaraq, dinamik bir qüvvə

kimi, bu aləmdən uzaqlaşmır və məhz həyata keçməyən ideyalar öz yenilməzliyini sübut edirlər. Ona görə də gerçəkləşməyən ideya nə yenilir, nə də yanlış anlaşılır; gəlməkdə geciksə də, vaciblik heç vaxt az əhəmiyyət kəsb etmir, əksinə, yalnız itirilməmiş, öz gerçək varlıqları ilə gözdən düşməmiş ideyalar hər yeni nəsil üçün öz mənəvi impulsunu saxlayır. Yalnız istifadə olunmayanlar təkrar-təkrar geriye dönürlər. Ona görə də mənəvi sahədə Erazmın humanist ideyası, Avropada qarşılıqlı anlaşmanın bu ilk təcrübəsi heç vaxt nə birinciliyə, nə də siyasi nüfuz dairəsinə qalxa bilib: bu, haçansa tərəf tutub böyüklük zirvəsinə yüksəlmək və tərəflərdən uca dayanmaq iradəsinin mahiyyətinə yaddır və güclə ümid etmək olar ki, Geteyə xas təmkinliliyin müqəddəs və ali axarı insan qəlbinin heç vaxt forma və məzmunu ola bilməyəcək. Baxış bucağının uzaqlığına və insan qəlbinin aydınlığına yönələn istənilən humanist ideya mənən kübar qalmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur, o, az adamlara nəşib olmuşdur və miras kimi mütəfəkkirdən-mütəfəkkirə, nəsildən-nəslə ötürülür, lakin digər tərəfdən də, həmin inanc hansısa zamanda bəşəriyyətin gələcək birgəlik taleyi olacaq və dolaşq olsa da, büsbütün yoxa çıxacaq. Erazm – məyuslaşmış, lakin başqalarını məyus etməyən bu kişi müharibələrin və Avropadakı qatma-qarışığın tən ortasında vəsiyyət kimi qoyduğu şey dinlərin və mifologiyaların bəşəriyyətin üzümüzə gələn qarşısızalmaz insaniləşməsi barədə aydın və ədalətli ağılı özünəvurgun və fani ehtiraslar üzərində qələbəsi barədə ulu xülyaların yeniləmiş formasıdır: titrək əllərlə ilk dəfə praqmatik cizgilər çəkərək bu ideya sahibi həmişə yeni ümidlərlə Avropanın on-iyirmi nəslinin baxışına canlanma gətirdi. Aydın zəka ilə və xalis mənəvi güclə haçansa düşünülüb deyilmiş heç nə əbəs olmamışdır; titrək əllərlə və büsbütün qəlibləşmədən bu mənəvi əqli o, həmişə yeniləşən bir formaya salır. Yerüstü məkanda məğlub olan Erazmın şöhrəti ondan ibarətdir ki, o, humanizm fikrinin yolunu dünyanın üzünə açmışdır, bu cür sadə, eyni zamanda əbədi bir fikrin ki, insanın ən ali vəzifəsi həmişə humanist, həmişə mənəvi, həmişə anlaşılan olmasından ibarətdir. Erazmın tələbəsi Monten “qeyri-insanilik bütün yamanlıqların ən

yamanıdır”: “*que je n’ay point le courage de concevoir sans horreur*”¹ deyərək, ağıllı və iltifatlı davranış barəsindəki bu öyüdü davam etdirir. Spinoza kor-koranə ehtirasın əvəzinə “*amor intellectualis*”²-i Didro, Volter və Lessinq, şəkkaklar və idealistlər – bütün bunların hamısı düşüncənin məhdudiyyətinə qarşı və hamı tərəfindən anlaşılan dözümlülüüyün lehinə mübarizə aparırlar. Şillərdə dünya vətəndaşlığı ideyası poetik şəkildə, Kantda isə əbədi dincliyə tələbat fəlsəfi dərinliklə öz tərənnümünü tapır, Tolstoya, Qandiyə və Rolanda qədər qarşılıqlı anlaşma ruhu öz məntiqi gücü ilə zorakılığın yumruğunun müqabilində mənəvi haqqını tələb edir. Bəşəriyyətin sülhpərvər gələcəyinə inam xüsusi güclə məhz ən kəskin iğtişaşlar dövründə təzahür tapır, çünki mənəviyyətə yüksəlişin bu cür səfeh və ovundurucu inamı, son və həlledici anlaşma xülyası olmadan bəşəriyyət heç vaxt yaşayıb-yarada bilməz. Soyuq və ağıllı başlar Erazm ideyasının perspektivsizliyini riyazi yolla sübuta yetirsələr də, gerçəklik onların haqlı olduğunu təkrar-təkrar təsdiq etsə də, onlar həmişə məcbur olacaqlar ki, dava-qalmağalın tən ortasında xalqları birləşdirən şeyi insanların yadına salsınlar və qarşıdan gələn ali humanizm zəmanəsi fikrini onların qəlbində təzələsinlər. Erazmın vəsiyyəti böyük vəddir. Zira yalnız ümumbəşəri səviyyəyə qalxaraq insan özü özünü aşı bilər. İnsanlar və xalqlar şəxsi mənafeədən uca duran və güclə gerçəkləşən tələbləri irəli sürməklə, özlərinin həqiqi və müqəddəs təyinatına yetişə bilərlər.

¹ “Dəhşətə gəlmədən bu barədə düşünməyə gücüm çatmır”. (fr.)

² Mənəvi sevgi (lat.)

Novellalar

DAYƏ

Qızlar artıq öz otaqlarına çəkilmışdilər. İşıq sönmüş, qatı qaranlıq hər yanı bürümüşdü, təkçə çarpayılar zəifcə ağarırdı. Qızlar lap astadan nəfəs alırdılar, guya ki, yatıblar. Birdən səs eşidilir:

– Bura bax.

146

On iki yaşlı qız sakitcə, qorxurmuş kimi, qaranlığa müraciət edir.

– Nə var? – o biri çarpayıdan bacısı cavab verir; o, vurut birçə yaş ondan böyükdür.

– Hələ yatmayıbsan? Nə yaxşı oldu. İstəyirdim sənə bir söz deyim...

O yandan səs gəlmir. Yalnız yataqdan zəif xısıltı eşidilir. Böyük bacı qalxıb yerinin içində oturaraq, qaranlıqda ona tərəf baxır; gözlərinin parıldadığını asanlıqla görmək olur.

– Bilirsən?.. Mən sənə demək istəyirəm ki... yox, hələ de görüm, son günlərdə dayəmizdə bir dəyişiklik hiss edibsən?

Kiçik qız duruxur, fikrə gedir.

– Hə, – bir azdan böyük bacı dillənir. – Amma bilmirəm niyə? O daha əvvəlki kimi tələbkər deyil. Axır vaxtlar mən iki gün dalbadal tapşırıqları eləmədim, ancaq heç nə demədi. Həm də o birtəhərdir, e... heç bilmirəm necə... Mənə belə gəlir ki, daha bizimlə heç maraqlanmır, həmişə kənara çəkilir, heç bizimlə əvvəlki kimi oynamır da...

– Məncə, o çox kədərlidir, ancaq bürüzə vermək istəmir.

– Daha royal da çalmır.

Yenidən otağa sükut çökür. Böyük bacı söhbəti dəyişir:

– Sən nəsə demək istəyirdin axı...

– Hə... ancaq heç kimə demə... heç kimə, lap elə anamıza da, öz rəfiqənə də...

– Yaxşı, yaxşı, – onun səbri tükənir. – De görüm, nə olub?

– Hə-ə-ə... elə indicə biz yatağa girərkən birdən yadıma düşdü ki, dayəyə “gecəniz xeyrə qalsın” deməmişəm. Ayaq-qabılarımı çıxarmışdım, ancaq yenə də onun otağına qaçdım; bilirsənmi, lap səssizcə, onu təəccübləndirmək üçün. Hə, qapını yavaş-yavaş açdım. Əvvəl elə bildim otaqda yoxdur. İşıq yanır, o isə görünmürdü. Birdən (amma elə qorxdum ki) kiminsə ağladığını eşitdim. Gördüm ki, elə pal-paltarlı uzanıb ağlayır; başını başın altına soxmuşdu. Elə hönkürdü ki, səksəndim. Amma məni görmədi. Qapını yenidən ehmalca örttdüm. Qorxudan elə yerimdəcə donub qalmışdım. Bu vaxt qapıdan həmin hönkürtü səsi aydın eşidilirdi və mən dərhal aşağı qaçdım.

Qızlar susurlar. Sonra onlardan biri güclə eşidiləcək səslə deyir:

– Yazıq dayə!

Sözlər, tutqun kölgə kimi, otağa yayılıb yox olur və yenidən ətrafa sükut çökür.

– Görəsən, niyə ağlayırmış? – deyə kiçik qız sözə başlayır. – Axı son vaxtlar onun heç kəslə söz-söhbəti olmayıb; bizə gəldikdə isə... aydındır ki, biz ona heç nə etməmişik. Bəs onda nə üçün elə ağlayır?

– Hə, mən bildim...

– Nə üçün? De, nə üçün?

Böyük bacı cavabı ləngidir. Sonra:

– Deyəsən, vurulub, – deyir.

– Vurulub? – kiçik qız yerində dikəlir. – Vurulub? Kimə?

– Sən heç nə hiss etməmişən?

– Olmaya, Ottoya?

– Bəs yox? Otto da ona vurulmayıbmı? Əgər belə şey yoxsa, onda niyə Otto üç ildir bizdə qalır, ancaq bircə dəfə də bizimlə gəzməyə getməyib. İndi bir neçə aydır ki, hər gün bizimlə gəzməyə gedir?.. Dayə gəlməmişdən əvvəl bizə bircə dəfə də olsa nəvaziş göstərmişdimi? İndi isə bütün günü dörd həndəvərimizdə dolanır. Guya, onunla həmişə təsadüfən rastlaşmışıq, – Xalq parkında da, şəhər bağında da, Praterdə də, bir sözlə, dayə ilə olduğumuz hər yerdə. Sən bunu hiss eləməmişdin?

Kiçik bacı həyəcandan dili topuq vura-vura:

– Hə... hə... əlbəttə, hiss etmişəm. Ancaq mən elə bilirdim, bu...

Qızın səsi qırılır, sözünün ardı gəlmir.

“Mən də əvvəlcə elə bilirdim. Axı biz qızlar həmişə bir az gicbəsər oluruq. Ancaq mən yenə də vaxtında hiss etdim ki, biz onun üçün yalnız bəhanəyik”.

İkisi də susur. Deyəsən, söhbət qurtarmışdır. Onlar ya dərin düşüncələrə qərq olmuş, ya da artıq şirin yuxuya getmişlər. Lakin bir azdan yenə də qaranlıqda kiçik bacının kədərli səsi eşidilir:

– Bəs onda nə üçün ağlayır? Otto ki onu sevir. Mənsə elə bilirdim sevmək yaxşı şeydir...

– Bilmirəm, – böyük bacı fikirli-fikirli dillənir. – “Elə mən də güman edirdim ki, yaxşı şeydir”.

Yuxulamaqda olan qızın keyimiş dodaqları arasından bir daha zəif və təəssüflə dolu bir nida qopur:

– Yazıq dayə!

Yenidən otağa dərin sükut çökür.

* * *

Ertəsi gün daha bu barədə söhbət getmir. Lakin onlar ikisi də hiss edir ki, fikirləri aramsız olaraq eyni bir məsələ ətrafında dolaşır. Bir-birindən yan ötür, baxışlarının qarşılaşmasından çəkinsələr də, kənardan dayəni gözücu süzərkən istər-istəməz baxışları toqquşur. Süfrə başında qızlar neçə illərdən bəri onlarda yaşayan Ottonu, öz əmioğlusunu ilk dəfə görmüş kimi, diqqətlə süzülür. Onu dindirmir, lakin yerə zillənmiş gözlərinin ucu ilə ona elə hey çəpəki nəzər salırlar ki, görsünlər dayəyə bir him-cim edirmi? İkisi də narahatdır. Yeməkdən sonra oynamağa da getmirlər; bu sirrin izinə düşmək üçün vurnuxur, əsəbiləşir və heç bir iş görə bilmirlər. Axşam qızlardan biri, bu işə tam laqeydmiş kimi, soyuqqanlıqla soruşur:

– Yenə bir şey hiss etdinmi?

– Yox! – deyə bacısı üzünü yana çevirir.

Onların ikisi də söhbətə başlamaqdan çəkinir. Bu vəziyyət – heç nədən xəbərləri olmadan özlərini bu sirrə yaxın sanan bacıların lal seyrləri və qeyri-ixtiyari dörd tərəfə vurnuxmaları bir neçə gün beləcə davam edir. Nəhayət, bir gün yemək vaxtı bacılardan biri dayənin Ottoya gizlicə göz vurduğunu görür. Otto başının hərəkəti ilə cavab verir. Kiçik bacı həyəcandan titrəməyə başlayır. Stolun altından

yavaşca böyük bacısının əlinə toxunur. Bacısı ona sarı çevrildə parıldayan gözlərini onun üzünə zilləyir. O isə ani olaraq bu hərəkətin mənasını anlayır və bacısı kimi narahat olmağa başlayır.

Süfrə başından qalxanda dayə qızlara deyir:

– Otağınıza gedin, bir az məşğul olun. Mənim başım ağrıyır, yarım saat dincəlmək istəyirəm.

Qızlar başlarını aşağı salırlar. Ehtiyatla bir-birinin əlinə toxunur, diqqətli olmağa çalışırlar. Dayə bayıra çıxar-çıxmaz kiçik qız tez özünü bacısına tərəf atır.

– Fikir ver, indi Otto onun otağına gedəcək.

– Əlbəttə! Elə ona görə bizi başından elədi də...

– Gəl qapının arxasında durub qulaq asaq.

– Bəs gələn olsa...

– Kim gələcək ki?

– Anamız.

Kiçik qızın canına vicvicə düşür.

– Hə-ə-ə... onda-a...

– Bilirsən nə var? Mən qapının arxasında dayanıb qulaq asım, sənə dəhlizdə dur. Gələn olsa, mənə işarə elə, aradan çıxacaq.

Kiçik qız narazı halda üz-gözünü turşudur:

– Axı sən mənə heç nə danışmayacaqsan.

– Hamısını danışacağam.

– Doğrudan hamısını?.. Bax hamısını ha!..

– Hə, vallah, düz sözümdür. Gələn olsa, öskürərsən.

Onlar dəhlizdə gözləyirlər, – titrəyə-titrəyə, həyəcan içində. Ürəkləri qəfəsə salınmış quş kimi çırpınır. Görəsən, nə olacaq? Yaxınlaşıb bir-birinə qısırlırlar.

...Addım səsləri. Qızlar tələsik qaçırlar. Düz qaranlığa sarı. Deyilənlər doğrudur: gələn Ottodur. O, qapının dəstəyindən yapışır, qapı açılır və yenidən örtülür. Böyük qız güllə kimi irəli şığıyır, qulağını qapıya söykəyib nəfəs belə çəkmədən içəriyə qulaq kəsilir. Kiçik qız həsrətlə ona baxır. İçəridə nələr baş verdiyini bilmək arzusu onu qovurur və göstərilən yerdən getməyə vadar edir. Barmaqları üstə ehmalca qapıya yanaşır, lakin bacısı hirsə onu kənara itələyir.

Bu minvalla qız yenə də bayırda gözləyir. Ona sonsuz görünən iki-üç dəqiqə keçir. Səbri tükənir, od üstündəymiş kimi, obaş-bubaşa vurnuxur. Bacısının hər şeyi eşitdiyini,

özünün isə heç nə eşitmədiyini yadına saldıqca az qalır həyəcan və qəzəbindən hönkür-hönkür ağlasın. Elə bu an o tərəfdə üçüncü otağın qapısı örtülür. O öskürür. Bir göz qırpımında ikisi də yerlərindən götürülür, özlərini otaqlarına salırlar. Bir müddət nəfəs almadan dayanırlar – ürəkləri döyünə-döyünə.

Sonra kiçik qız acgözlüklə bacısının üstünə düşür.

– Hə, di başla görüm!

Böyük bacı xəyala dalır. Nəhayət, heç nə anlamırmış kimi, sanki, öz-özünə deyir:

– Başa düşmürəm!

– Nəyi?

– Çox qəribədir.

150

– Nə?.. Nə?.. – deyə kiçik qız, az qala, boğula-boğula soruşur. Bacısı eşitdiklərini təfəssilatı ilə xatırlamağa çalışır. Kiçik qız bərk-bərk ona qısıılır. Elə yaxın durur ki, bircə söz də belə qulağından yayınmasın.

– Lap qəribə idi... Belə mən təsəvvür etdiyimdən çox fərqli e-e! Deyəsən, otağa girəndə o, dayəni ya qucaqlamaq, ya da öpmək istədi. Çünki dayə deyirdi: “Burax belə şeyləri, mən səninlə ciddi bir məsələ haqqında danışmalıyam”. Görməyinə heç nə görə bilmədim. Açar içəridən salınmışdı, amma bütün deyilənləri eşidirdim. “Nə olub ki?” – deyə Otto xəbər aldı. Mən onu heç belə danışan görməmişdim. Özün bilirsən də... o, adətən, arsız-arsız ucadan danışmağı xoşlayır, amma bu sözləri elə çəkinə-çəkinə dedi ki, o saat nədənsə ehtiyat etdiyini anladım. Sanki, elə dayə də hiss etmişdi ki, Otto özünü tülkülüyə qoyub, çünki çox sakitcə dedi: “Sən ki artıq bilirsən!” – “Yox, mən heç nə bilmirəm!” – “Belə?!” – Dayə sözünə davam etdi, özü də çox həzin, çox kədərli səslə dedi: “Axı nə üçün birdən-birə məndən qaçırısan? Səkkiz gündür ki, mənimlə heç kəlmə də kəsməmişən, bacardıqca məndən gen gəzir, uşaqlarla gəzməyə getmir, daha parka gəlmirsən. Yəni indi mən sənə o qədər yad olmuşam? Eh, sən birdən-birə uzaqlaşmağının səbəbini çox gözəl bilirsən”. Otto bir qədər susdu və sonra dilləndi: “Bu yaxınlarda imtahan verməliyəm, mənə çoxlu məşğul olmaq lazımdır, başqa işlər üçün vaxtım yoxdur. Mən daha başqa cür edə bilmərəm”. Bu yerdə dayə ağlamağa başladı və sonra elə göz yaşları içində, amma yenə də müla-

yim və səmimi səsle dedi: “Niyə yalan danışırısan, Otto? Heç olmasa, düzünü de. Mən sənin yanında, doğrudan da, buna layiq deyiləmmi? Səndən heç nə istəmirəm, amma bizim aramızda bu barədə söhbət olmalıdır axı!.. Nə deyəcəyimi çox gözəl bilirsən, bunu sənin gözlərindən də görürəm”.

– Axı nəyi deyirsən, e-e, – deyə Otto kəkələdi, amma çox, olduqca zəif səsle. Elə bu zaman dayə dedi: – ...

Qız qəfildən əsməcəyə düşür və həyəcanından dili tutulur. Kiçik qız ona bir az da qısıılır.

– Nə?.. Nə dedi?

– Bu zaman dayə dedi: “Axı mənim səndən uşağım var!” Kiçik qız ilan vurmuş kimi yerindən sıçrayır:

– Uşaq?! Uşaq?! Bu ola bilməz!

– O, belə dedi.

– Yəqin, yaxşı eşitməmişən.

– Yox! Yox! Hələ Otto da təkrar etdi. O da lap elə sənin kimi yerindən sıçrayıb bağırdı: “Uşaq?!” Dayə isə uzun müddət susdu və nəhayət, dilləndi: “Bəs indi necə olsun?”
Və sonra...

– Hə, sonra?!

– Sonra sən öskurdün, mən də qaçmalı oldum.

Kiçik qız özünü itirmiş halda düz irəli baxır.

– Uşaq! Axı bu mümkün deyil. Bəs uşağı o, harada saxlayır?

– Bilmirəm! Elə mən özüm də anlamıram.

– Bəlkə, oradadır... Bizə gəlməmişdən qabaq olduğu evdə. Yəqin, anamız onu özü ilə buraya gətirməyə icazə verməyib. Bizə görə... Bax elə onun üçün də belə qəmlidir.

– Əşi, get işinə! Onda dayə Ottonu heç tanımırdı da...

Onlar daha danışmır, çıxılmaz vəziyyətdə və tərəddüd içində fikrə gedirlər. Düşüncələr onların beynini iti və amansız bıçaq kimi kəsib-doğrayır. Sükutu bu dəfə də kiçik qız pozur:

– Uşaq?! Ola bilməz! Necə ola bilər ki, onun uşağı olsun. Axı dayə evli deyil. Yalnız evli adamların uşaqları olur. Mən bunu bilirəm.

– Bəlkə, evli imiş.

– Səfehləmə, hər halda, Otto ilə yox.

– Bəs onda necə olub?

Qızlar yazıq-yazıq baxışlırlar.

“Yazıq dayə!” – onlardan biri məyus halda dillənir.

İndi dayəyə qarşı mərhəmət izhar edən ahlarla dolu bu iki kəlmə çox tez-tez eşidilir. Hər dəfə də bu sözlər arxasından baş vermiş əhvalatı öyrənmək həvəsi yenidən baş qaldırır.

– Görəsən, qızıdır, ya oğlan?

– Kim bilir!

– Nə fikirləşirsən, işdir ondan soruşsaq... lap... lap ehtiyatla...

– Başına at təpib, nədir?

– Niyə ki? Axı o, bizə qarşı çox mehribandır.

– Bəs sənın ağlın haradadır? Bilmirsən ki, bizə belə şeyləri deməzlər? Hər şeyi bizdən gizləyirlər. Biz otağa girən kimi söhbəti kəsir, bizimlə boş laqçırtı vururlar, elə bil, uşağıq. Hələ mənım on üç yaşıım var axı! Soruşmaq nə lazım, onsuz da, düzünü deməyəcəklər.

– Amma mən hər şeyi bilmək istərdim.

– Bəs mən yox?

– Bilirsənmi... Mənə aydın olmayan yalnız birçə şey var ki, o da Ottonun bu işdən xəbərsiz olmasıdır. Hər uşaq valideynləri olduğunu bildiyi kimi, hər valideyn də uşağı olduğunu bilir.

– Əşi, özünü tülkülüyə vurmuşdu! Yaramaz! Həmişə hiyləgərlik edir.

– Amma belə işdə yox axı!.. Yalnız... yalnız bizə kələk gələndə...

Bu an dayə daxil olur. Qızlar dərhal söhbəti kəsir və özlərini elə aparırlar ki, guya, məşğuldurlar. Lakin oğrun-oğrun ona çəpəki nəzər salırlar. Dayənin gözləri qızarmış, səsi isə həmişəkindən bir qədər zəif titrəyişlidir. Qızlar heç cıncırını da çıxarmır; birdən ehtiramla dolu tələş içərisində gözlərini ona dikirlər. “Onun uşağı var, ona görə də qüsbəlidir” fikri onları bir an belə tərək etmir və təcridən bu qəm-qüssə onlara da sirayət edir.

* * *

O biri gün yemək zamanı qızlar nagahani bir xəbər eşidirlər. Otto gözlənilmədən onlardan gedir. Əmisinə imtahanların lap yaxınlaşdığını, gərgin işləməli olduğunu və burada ona maneçilik törədildiyini demişdir. İmtahanlar qurtarana qədər bir-iki aylığa başqa yerdə ev tutacaqdır.

Bu xəbəri eşidəndə qızları dəhşətli həyəcan bürüyür. Onlar bu işlə dünənki söhbət arasında gizli əlaqə olduğunu anlayır, aydınca hiss edirlər ki, Otto bu hərəkətdə qorxaqlıq göstərir və alçaqcasına qaçır. Otto xudaha-fizləşmək istərkən qızlar kobud tərzdə ona arxa çevirirlər. Lakin Otto dayənin qarşısında görünərkən özlərini gözücu onlara baxmaqdan saxlaya bilmirlər. Dayənin dodaqları titrəyir, lakin o, təmkinlə, heç bir söz demədən əlini Ottoya uzadır.

Son bir neçə gündə qızlar tamamilə dəyişmiş, başqa-laşmışlar. Öz oyunları və gülüşlərindən məhrum olmuş, gözlərinin şən və qayğısız parıltısını itirmişlər. Onlarda nə isə bir narahatlıq, çaşqınlıq, ətrafdakı insanlara qarşı inamsızlıq duyulur. Daha deyilənlərə inanmır, hər sözün arxasında bir yalan, bir təmənnə görürlər. Bütün günü gözdə-qulaqda olub, hər hərəkəti, hər kiçik qımıldanmanı güdür, hər sözdə bir məna arayırlar. Hamını kölgə kimi təqib edir, qapı arxasında durub qulaq asırlar ki, bəlkə, bir şey öyrənələr; bu sirlərin qara kələfini öz zərif çiyinlərindən atmaq və yaxud onun hər hansı bir məsələsindən həqiqi dünyaya bircə dəfə də olsa nəzər salmaq həvəsi qızların qəlbinə od salmışdır. Uşaq inamı – bu fərəhli, qayğısız cahillik artıq onları birdəfəlik tərk etmişdir. Bir də onlar bu hadisələr burulğanında nə isə yeni bir boşalma olacağını qabaq-cadan görür və onu əldən buraxa biləcəklərindən yamanca ehtiyat edirlər.

Dörd tərəfdən yalanla əhatə olunduqlarını hiss edəndən bəri qızlar hər şeylə maraqlanmağa və hamını güdməyə başlamış, özləri fırladaqçı və yalançıya çevrilmişlər.

Validənlərinin yanında qəsdən özlərini uşaq kimi aparır və həddən artıq çəviklik göstərirlər. Həqiqətdə isə bütün vücudları əsəbi narahatlıqdan sarsılmışdır. Əvvəllər mülayimcəsinə qaynayan gözləri indi çuxura düşmüş və qızdırmalı kimi görünür. Daim gözdə-qulaqda olmaları və hamını təqib etmələri ilə qızlar elə çıxılmaz vəziyyətə düşürlər ki, bu hissələrin təsiri altında getdikcə bir-birinə daha artıq məhəbbətlə bağlanırlar. Gözlənilmədən qəlblərində baş qaldıran nəvazişin təsiri ilə sadələvhlükdən bəzən bir-birini hərərlə qucaqlayır, bəzən də birlikdə göz yaşları axıdırlar. Görünür, heç bir səbəb olmadan həyatlarında qəfil böhran

baş vermişdir. İndi hissələrinin yenicə büllurlaşdığı bir anda onlara edilmiş pisləklərdən bir-birinin ağrısını daha çox hiss edirlər. Lal sükut içərisində, kəlmə belə kəsmədən öz ürək-lərində qəmə batmış dayəni mümkün olduqca daha çox sevindirməyi qərara alırlar. Tapşırıqlarını səylə və diqqətlə icra edir, bir-birinə əl tuturlar; sakit dolanır, heç kimdən şikayətlənmir, dayənin hər arzusunu can-başla yerinə yetirirlər. Lakin o, bunları hiss etmir, qızlar isə məyus olurlar. Son vaxtlar dayə tamam dəyişmiş və özgələşmişdi. Hərdən qızlardan biri ona müraciət edərkən dayə elə diksinirdi ki, sanki, səksənib vahimə içərisində yuxudan ayılır. Elə həmişə də bu zaman baxışları sonsuz ənginliklərdən nəyisə axtara-axtara geri qaydır. Saatlarla beləcə oturur və xəyala qapılmış halda gözlərini qarşıdakı bir nöqtəyə zilləyir. Belə vaxtlarda qızlar mane olmamaq üçün pəncələri üstə ondan uzaqlaşır, tutqun və anlaşılmaz şəkildə hiss edirlər ki, dayə haradasa uzaqda olan uşağını düşünür.

Son zamanlar bir az da mülayim və xoşrəftar olmuş dayəni qızlar indi daha çox oyanmaqda olan qadınlaşmış hissələrinin dərinliklərindən baş qaldıran sonsuz məhəbbətlə sevirdilər. Dayənin, adətən, qıvrıq və gümrəh yerləşməsi artıq şübhəli, hərəkətləri bir qədər ehtiyatlı görünür, uşaqlar isə bütün bunlarda gizli bir kədər sezirlər. Düzdür, onu ağlayan görməmişlər, lakin gözləri tez-tez qızarmış olur. Qızlar hiss edirlər ki, dayə öz dərdini onlardan gizli saxlamaq istəyir və ona kömək göstərə bilmədiklərindən kədərlənirlər.

Bir dəfə dayə pəncərəyə sarı dönüb gözlərini silərkən kiçik qız cəsarətini toplayaraq, ehməlcə onun əlindən yapışmış dedi:

– Dayə, siz son zamanlar çox qəmginsiniz. Bizim bunda təqsirimiz yoxdur ki?

Dayə kövrəlmiş halda qıza baxdı, əli ilə onun zərif saçlarını sığallayaraq:

– Yox, uşaqlar, yox! Əlbəttə, sizin yox! – dedi və nəvazişlə onun alnından öpdü.

* * *

Qızlar ətrafda baş verən adi bir hərəkəti belə gözdən yayınmağa qoymurdular. Onlardan biri bu günlərdə otağa girərkən, nəhayət, bir neçə söz tuta bilmişdi. Tək birçə

cümlə, çünki valideynlər o an söhbəti kəsmişdilər. Amma indi hər kəlmə qızlarda şübhələr oyadırdı.

– “Mən də artıq nə isə duymuşam”, – ana demişdi. “Onu bir sorğu-suala çəkəcəyəm”.

Qız əvvəlcə bu sözləri özünə götürmüş və tələş içərisində bacısının yanına tələmişdi – məsləhət, kömək diləməyə.

Lakin günorta qızlar valideynlərin baxışlarının sınaıçı tərzdə, dərin düşüncələrə qərç olmuş dayənin üzünə zilləndiyini, sonra isə qarşılaşdığını gördü. Yeməkdən sonra ana ağızucu dayəyə dedi:

– Lütfən, bir azdan mənim otağıma gəlin. Sizə sözüüm var.

Dayə ehmalca baş əydi. Qızları titrətmə tutdu. Onlar duyurdular ki, indicə nə isə olacaq.

Dayə otağa girər-girməz qızlar onun arxasınca yüyürdülər. Qapı arxasına qısılmalar, bucaqları eşələmələr, hər şeyə qulaq kəsilmələr və püsmələr qızlar üçün artıq adi bir şeyə çevrilmişdi. Onlar öz hərəkətlərindəki çirkinliyi və ədəbsizliyi hiss etmir, yalnız bir fikirlə əlləşirdilər: böyüklərin onlardan gizlətdikləri sirləri açmaq!

Qulaq asırlar. Ancaq yavaş deyilən sözlərdən pıçıltıdan başqa heç nə eşidilmir. Vücutları əsəbilikdən tir-tir əsir. İçəridə baş verən hadisələrin əldən çıxacağından qorxurlar.

Bu an içəridən bir səs ucalır. Analandır. Acıqlı və qərəzli səslə deyir:

– Elə düşünürdünüz ki, camaat kordur, belə şeyləri hiss etməz? İndi mən təsəvvür edirəm, bu əxlaqla siz öz vəzifənizi necə yerinə yetirmisiniz. Mən də belə adama uşaqlarımın – öz qızlarımla tərbiyəsini etibar etmişəm. Allah bilir, onlara necə etinasızlıqla yanaşmışınız!..

Deyəsən, dayə nəyəsə etiraz edir. Lakin o qədər yavaşdan danışır ki, uşaqlar onun nə dediyini başa düşə bilmirlər.

– Bəhanələr! Bəhanələr! Bütün yelbeyinlərin bəhanəsi var. Özlərini hər yoldan ötənə təslim edir və heç nəyi düşünmürlər. Sonrasına isə Allah kərimdir! Hələ özü də tərbiyəçi olmaq, qız böyütmək istəyir. Bu həyasızlıqdır! Yəqin ki, bu vəziyyətlə sizi uzun müddət evimdə saxlayacağıma artıq ümid etmirsiniz...

Uşaqlar bayırda dinləyirlər. Bədənləri qorxudan lərzəyə gəlir. Heç nə anlaya bilmirlər, lakin hər halda, analarının qeyzli səsinə eşitmək onlar üçün qorxuludur. Budur, nəhayət,

bütün deyilənlərə yeganə cavab olaraq dayənin zəif hiçqırıqları eşidilir. Göz yaşları qızların yanaqlarını isladır. Deyəsən, anaları bir az da coşur:

– İndi sizin əlinizdən gələn yalnız budur – ağlamaq! Bu, mənə təsir etməz, belələrinə qarşı mənə mərhəmət yoxdur! İndi sizin necə olacağınızın da mənə dəxli yoxdur. Kimə müraciət edəcəyinizi çox gözəl bilirsiniz, bunu sizdən soruşmuram da. Yalnız onu bilərəm ki, öz vəzifəsinə belə alçaqcasına laqeyd münasibət bəsləyən bir adamın birce gün olsa belə evimdə qalmasına dözə bilmərəm.

156

Cavab əvəzinə yenə də hiçqırıqlar eşidilir – həmin ümitsiz sızıltılar, bayırda dayanmış qızları qızdırma kimi titrədən hiçqırıqlar. Onlar heç vaxt belə hönkürtü eşitməmişlər. Dumanlı şəkildə hiss edirlər ki, bu cür ağlayan kəs günahkar ola bilməz. Hələlik anaları dinmir və gözləyir, sonra amiranə səsle deyir:

– Belə!.. Mən sizə məhz bunu demək istəyirdim. Bu gün şələ-şülənizi yığışdırın, sabah tezdən zəhmət haqqı üçün gəlin. Əlvıda!

Qızlar qapının qabağından götürülür, özlərini otaqlarına salırlar. Bu nə idi? Sanki, onlardan bir az aralıda yerə ildırım düşmüşdü. Rəngləri avazıymışdı. Ürkək baxışları tez-tez qarşılaşırdı. Nəhayət, onlar birtəhər ilk dəfə həqiqəti anlayır, elə ilk dəfə də valideynlərinə qarşı etiraz etməyə özlərində cəsəret duyurlar.

– Onunla belə danışmaqda anamız yaramaz hərəkət etdi. – Böyük qız sərt-sərt dillənir.

Bacısının bu qaba sözləri kiçik qızı daha da qorxudur.

– Axı biz onun nə iş tutduğunu bilmirik, – deyər o, narazılıqla kəkələyir.

– Hər halda, pis iş deyil. Dayə çirkin iş tutmaz. Anamız onu yaxşı tanıdır.

– Hələ o necə də ağlayırdı? Məni lap qorxutdu.

– Hə, doğrudan, dəhşət idi. Bəs anamız onun üstünə necə bağırırdı?! Bu, haqsızlıq idi, eşidirsənmi, haqsızlıq!

Qız ayaqlarını yerə döyür, göz yaşları onu boğurdu. Dayə daxil olur. Çox yorğun görünür.

– Uşaqlar, bu gün günortadan sonra mənim işim var. Tək qalacaqsınız. Sizə arxayın ola bilərəm, elə deyilmi? Axşam yenə də baş çəkərəm.

O, qızların həyəcanını görmədən çıxıb gedir.

– Gördünmü? Onun gözləri ağlamaqdan qıpqırmızı qızarmışdı. Mən ağlıma gətirə bilmirəm ki, anamız onunla belə rəftar edə bilərdi.

– Yazıq dayə!

Yenə bu sözlər eşidilir – mərhəmətlə, göz yaşları içində deyilən bu iki kəlmə! Onlar çəşmiş halda otaqda dayanmışdılar. Bu zaman ana daxil olur və gəzintiye çıxmaq istəyib-istəmədiklərini xəbər alır. Qızlar imtina edirlər. Onlar öz doğma analarından qorxurlar. Bir də dayənin getməsi barədə onlara bir söz deyilməməsi qızları bərk hiddətləndirir. Tək qalacağı üstün tuturlar. Qızlar yalan sözlərin və gözdən pərdə asmağın cansıxıcı havasından boğularaq, dar qəfəsə salınmış quşlar kimi, otərəf-butərəfə vurnuxurlar. Onlar düşünürlər: görəsən, dayənin yanına gedib, ondan bütün əhvalatı soruşsunlarmı, onu dile tutsunlarmı ki, getməsin? Ona desinlərmə ki, anaları haqlı deyil? Lakin incidə biləcəklərindən ehtiyat edir, həm də utanırlar, axı bildiklərinin hamısını gizlicə dinləmiş və min cür hiylə ilə əldə etmişlər. Özlərini ağılsız yerinə qoymalıdırlar, bəli, ağılsız, iki-üç həftə bundan qabaq olduğu kimi. Bu qayda ilə qızlar günün qurtarmaq bilməyən ikinci yarısını otaqda tək qalaraq xəyala dalır və göz yaşları axıdırlar; iki qorxunc səs isə aramsız olaraq qulaqlarında səslənir: analarının kinli, rəhmsiz, qəzəb dolu səsi və dayənin ümitsiz hıçqırıqları.

Axşam dayə ayaqüstü onlara baş çəkir və şirin yuxu arzulayır. Uşaqlar dayənin getmək istədiyini gördükdə əsməyə başlayırlar, onlar hələ böyük məmnuniyyətlə dayə ilə söhbət edərdilər. Lakin budur, dayə qapıya çatan kimi qəfildən – sanki, qızların qəlbindəki lal arzunun gücü ilə geri çevrilərək, bir daha qızlara tərəf dönür. Gözlərində nə isə parıltı var – nəm və kədərli parıltı. O, hönkürtü ilə ağlamağa başlayan qızların ikisini də qucaqlayır, onları bir daha öpür və tez bayıra çıxır.

Qızlar göz yaşları içərisində otaqda tək qalırlar.

Onlar bunun vidalaşma olduğunu artıq hiss etmişlər.

– Biz bir də onu görməyəcəyik, – deyə qızlardan biri hönkürür. – Görəsən, sabah biz məktəbdən qayıdanda artıq burada olmayacaq?

– Bəlkə, sonralar biz ona baş çəkə bildik. Onda uşağını mütləq bizə göstərər.

– Hə, o çox yaxşı adamdır.

– Yazıq dayə.

Bu sözlər artıq qızın öz gələcək naməlum taleyi üçün etdiyi təəssüf kimi səslənir.

– Təsəvvür edirsənmi onsuz necə olacaq?

– Mənə daha özgə dayə lazım deyil.

– Mənə də!

– Onların heç biri bizə qarşı belə lütfkar olmayacaq.

Həm də...

Sözünün ardını deməyə cəsarət etmir. Ancaq uşağı olduğunu biləndən bəri qadınlara məxsus qeyri-iradi bir hiss dayəni qızların gözündə daha da ucaltmışdı. İndi hər ikisi aramsız olaraq bu barədə düşünür, həm də bir uşaq marağı ilə deyil, dərin mərhəmət və şəfqət hissi ilə.

– Bura bax, – deyə onlardan biri səslənir.

– Hə, nə deyirsən.

– Bilirsənmi?! Mən hələ bizdən getməmiş dayənin kön-lünü almaq istəyirəm. Qoy bilsin ki, biz onu sevirik və anamız kimi deyilik. Sən də istəyirsənmi?

– Hələ soruşursan da?

– Mən hər şeyi fikirləşmişəm. Dayə ağ qərənfil çox sevir. Bilirsən, mənəcə, biz səhər tezdən məktəbə getməmiş bir neçə qərənfil ala bilərik, sonra bunları dayənin otağına qoyarıq.

– Ancaq nə vaxt?

– Günorta.

– Onda getmiş olar. Yaxşı, elə isə mən lap erkən aşağıya düşər və heç kəs görmədən gülləri gətirərəm. Sonra birlikdə onları dayənin otağına apararıq.

– Hə, özü də lap tezdən qalxarıq.

Qızlar öz kisələrini gətirir və açıq ürəklə son qəpiyinədək stolun üstünə tökürlər. Öz lal, fədakar məhəbbətlərini dayəyə göstərə biləcəklərini hiss edəndə ürəkləri xeyli yüngülləşir.

* * *

Onlar yataqdan çox erkən qalxırlar. Xəfif titrəyişli əllərində gözəl, təzəcə dərilmiş qərənfil dəstəsi tutmuş halda dayənin qapısını döyərək içəridən cavab gəlmir. Dayəni

yatmış bilib, ehtiyatla içəri girirlər. Lakin otaq boş idi, yataq isə açılmamışdı. Otaqdakı əşyalar pərakəndə halda ətrafa səpələnmişdi, tutqun stol örtüyünün üstündə iki məktub görünür. Qızlar vahiməyə düşürlər. Nə olmuşdur?

– Mən gedirəm anamın yanına, – böyük bacı qətiyyətlə bildirir. Budur, o, qorxu bilmədən, sərt baxışlarla və inadkarlıqla anasının qarşısındadır.

– Dayə haradadır? – ondan xəbər alır.

– Öz otağında olar, – ana təəccüblənərək cavab verir.

– Onun otağı boşdur, çarpayısı isə səliqə-sahmanlıdır. Görünür, dünən axşamdan çıxıb getmişdir. Niyə bu barədə bizə xəbər verilməyib?!

Ana bu sözlərdəki əsəbi, amiranə ahəngi sezmir. Rəngi meyit kimi saralmış halda atanın otağına girir, o isə, öz növbəsində, cəld dayənin otağına keçir.

Ata otaqda çox ləngiyir, bu müddətdə böyük qız çox həyəcanlı görünən, onunla göz-gözə gəlməkdən çəkinən anasını acıqlı baxışlarla süzür.

Ata geri qayıdır. Onun sifətinə ölüm rəngi çökmüşdü, əlində isə məktub vardı. Ana ilə birlikdə otağa girir və içəridə onunla xısın-xısın danışır. Qızlar bayırda dayanmışlar, lakin nədənsə, daha xəlvəti qulaq asmağa cəsarət etmirlər. Onlar heç vaxt bu vəziyyətdə görmədikləri atalarının qəzəbinə düçar olacaqlarından ehtiyat edirlər.

Bu an otaqdan çıxan ananın gözləri ağlamaqdan qızarmış, baxışları dumanlanmışdır. Qorxularından qızlar qeyri-iradi olaraq ona doğru gedir və yenidən nə isə soruşmaq istəyirlər. Lakin anaları qəti səsle deyir:

– Məktəbə gedin, artıq gecdir.

Onlar getməli olurlar. Uşaqlar arasında bu dörd-beş saati onlar, sanki, rüyada keçirir, heç bircə söz də eşitmirlər. Dərstdən sonra tələsik evə cumurlar.

Evdə hər şey əvvəlki kimidir. Yalnız adamları dəhşətli bir fikir çulğamışdır. Heç kim danışmır, lakin hamının, hətta xidmətçilərin belə baxışlarında nə isə bir mənə gizlənir. Ana uşaqlarına yaxınlaşır. Görünür, onlara nə isə demək istəyirdi. O deyir:

– Əzizlərim, dayəniz daha gəlməyəcək. O...

Amma sözüünü bitirməyə cəsarət etmir. Qızların baxışları elə parıltılı, elə hədələyici, elə dəhşətli surətdə onun

gözlərinin içinə dikilmişdir ki, yalan danışmağa ürək etmir. Geri dönüb aradan çıxır, öz otağına doğru götürülür.

Günortadan sonra gözlənilmədən Otto peyda olur. Onu çağırtdırmışlar. Dayə onun üçün məktub qoyub. Onun da rəngi qaçıb. Çaşbaş halda veyllənir: heç kim onu dindirmir, hamı ondan üz çevirir. Bu an Otto ürkək ceyran kimi bucağa qısılmış qızları görür və onları salamlamaq istəyir.

– Mənə toxunma, – qızlardan biri ikrah hissindən titrəyərək çıxır. O biri isə onun lap qabağında yerə tüpürür. Otto pərtlikdən özünü daha da itirir və bir müddət karıxmış halda var-gəl edir. Birdən də qeyb olur.

Heç kim qızlarla danışmır. Onlar özləri də susurlar. Rəngi qaçmış və çəşqin halda qəfəsə salınmış quşlar kimi otaqları dolaşır, bir-biri ilə yenidən rastlaşır, ağlar gözləri ilə baxışır, heç kəlmə də kəsmirlər. İndi onlara artıq hər şey bəllidir. Bilirlər ki, onları aldatmışlar, bütün insanlar ağılsız və alçaq ola bilərlər. Daha valideynlərini sevmir, onlara inanmırlar. Başa düşürlər ki, daha heç kimə etibar etmək olmaz, bundan belə bu enişli-yoxuşlu həyatın bütün ağırlığını öz bərkiməmiş zərif çiyinlərində daşmalı olacaqlar. Sanki, qızlar uşaqlığın fərəhli firavanlığından ayrılıb, birdən-birə dərin uçuruma yuvarlanmışlar. Ətraflarında baş vermiş fəlakəti hələlik kəsdirə bilmirlər, lakin bu dəhşətli fikir beyinlərinə pərçim olaraq onları boğmaqla hədələyir. Yanaqları alışıb-yanır, baxışları qəzəb və nifrətlə doludur. Yalqızlığın şaxtasından donaraq, titrəyətitrəyə var-gəl edirlər. Heç kim, hətta valideynləri belə onlarla danışmağa cəsarət etmir, çünki onlar hamını ürkək baxışlarla süzür. Otaqları aramsız dolanmaları isə qəlblərini didən həyəcanı əks etdirir. Onlar sükut edirlər. Sükut – sirrverməz, heç nəyə məhəl qoymayan sükut – bu dərqli, qaradınməz, göz yaşlarını qəlbə axıdan, daşa dönmüş lal ağır onları hamıya yad və qorxunc edir. Heç kim onlara yaxın gəlmir. Ətrafdakıların hamısı hiss edir ki, onlar düşməndirlər, həm də heç vaxt güzəştə getməyən barışmaz düşmən, çünki dünəndən etibarən onlar artıq uşaq deyillər.

Yarım gün ərzində qızlar bir neçə yaş böyümüşlər. Yalnız axşam öz qaranlıq otaqlarında tək qalarkən onlarda uşaqlıq qorxusu yenidən baş qaldırır – yalqızlıq qorxusu,

ölülərin xəyalı qarşısında qorxu, bir də naməlum gələcək qarşısında anlaşılmaz qorxu!

Evdəki qarmaqarışlıq nəticəsində sobaları yandırmaq unudulmuşdu. Odur ki qızlar yetim cücələr kimi soyuqdan büzüşərək bir yatağa girir, hərəkətsiz, zəif qolları ilə bir-birini bərk-bərk qucaqlayır və hələ yetkinləşməmiş, arıq bədən-lərini bir-birinə sıxırlar. Sanki, onları çulğamış dəhşətli qor-xudan bununla canlarını qurtarmaq istəyirlər. Ancaq danış-mağa cəsərət etmirlər. Birdən kiçik bacının gözlərindən yaş sel kimi axmağa başlayır, böyük bacı da hıçqıra-hıçqıra ona qoşulur. Onlar qucaqlaşmış ağlaşırlar. Getdikcə çoxalan ılıq göz yaşları yanaqlarını tamam isladır, onlar biri-birinə daha bərk qısırlar, hıçqırtıdan qabaran sinələri, atılıb-düşən çiyinləri bir-birinə toxunur. Sanki, bu qaranlıq otaqda qorxudan başqa heç nə yoxdur. Yox, bu qorxu nə yazıqları gəldiyi dayə, nə də həmişəlik itirdikləri valideynləri üçün deyil. Onları yerindən oynadan dəhşət bu gün ilk dəfə duy-duqları sirli-soraqlı dünyanın onların başına gətirəcəyi müsibətlər idi. Qızları qorxuya salan yenicə qədəm basdıq-ları həyat idi – onların qarşısında qaranlıq meşə kimi uzanıb gedən qorxulu həyat.

Lakin getdikcə onları bürüyən çılğın qorxu hissələri tut-qunlaşır, demək olar ki, xəyala dönür, hıçqırtılar da seyrəlidir. İndi nəfəsləri də, bir az bundan qabaq sellənən göz yaşları kimi, bir-birinə qarışır. Nəhayət, elə beləcə də yuxuya gedirlər...

DƏHŞƏTLİ SİRR

Tərəfdaş

162

Parovozun boğuş fiti eşidildi: qatar Zemmerinqə çatmışdı. Qara rəngə çalan vaqonlar uca dağların gülmüşü işığında bircə dəqiqəliyə dayanıb “dincəldilər”, hərəsi bir cür geyinmiş bir neçə adamı “bayıra atdılar”, bir neçəsini də “qoyunlarına aldılar”, hər tərəfdən çığır-bağır səsləri eşidildi, sonra yenə də irəliden parovozun boğuş fit səsi gəldi, zəncir kimi bir-birinə bağlanmış qapqara vaqonlar taqqıldaya-taqqıldaya tunelə girdilər. Ətrafda rütubətli küləyin tətəmiz “silib-süpürdüyü” sakit mənzərə təzədən canlandı.

Gələnlərdən biri yaraşlıq geyinmiş, öz şux yerışı ilə diqqəti cəlb edən cavan bir oğlan idi və hamını qabaqlayaraq faytona minib, mehmanxanaya sürdüdü. Atlar üzüyuxarı qıvrılan dağ yolu ilə asta-asta irəliləyirdilər. Havadan baharın qoxusu duyulurdu. Yalnız may və iyun aylarında bu cür görünən dümağ bulud toparları mavi səmada bir-biri ilə “qaçdı-tutdu oynayır”, hərdən uca dağların arxasında gözədən itir, təzədən üzə çıxıb “qucaqlaşır”, yaylıq kimi düyünlənir, sonra da zolaq-zolaq açılır və axırda da dağlarla məzələnə-məzələnə dümağ papaq kimi onların zirvəsinə qonurdular. Yuxarılarda da nəşə narahatlıq hiss olunurdu, külək yağışdan sonra hələ də qurumamış körpə ağacları istədiyi kimi “oynadırdı”, otərəf-butərəfə əyirdi və onlardan qopan parıltılı damcılar ətrafa səpələnirdi. Bəzən də dağlardan, sanki, soyuq qar havası gəlirdi, adam onda nəfəs alanda ağzında nəşə şirin, həm də tünd bir dad hiss edirdi. Havada da, yerdə də hər şey hərəkətdə idi. Elə bil, hamı, hər şey harasa tələsirdi. Atlar fırxıra-fırxıra artıq üzüşaşağı düşən yolla irəliləyirdilər və zıncırovlarının səsi uzaqdan eşidilirdi.

Cavan oğlan mehmanxanaya girən kimi öncə burada qalan qonaqların siyahısına göz gəzdirdi və o dəqiqə də

məyus oldu. “Axı burada mənim nə işim vardı?! – deyə ürəyində özünü qınadı. – Bu dağlarda tək olmaq dəftərxanada oturub işləməkdən də betərdir. Çox güman ki, ya lap tez gəlmişəm, ya da çox gec... Məzuniyyət sandan heç vaxt bəxtim gətirməyib. Bu qədər adın arasında bircə tanışa da rast gəlmədim. Yenə bir-iki qadın olsaydı, heç olmasa, mırt vurardım ki, bütün həftəni darıxmayım...” Bu cavan oğlan o qədər də adı-sanı olmayan avstriyalı zadəgan əsilli məmur ailəsindən çıxmış baron idi, dövlət idarəsində işləyirdi və bu qısa məzuniyyəti də kefindən götürməmişdi. Ona görə götürmüşdü ki, bütün həmkarları məzuniyyətlərini yaz tətili üçün planlaşdırmışdılar və o özü də belə istəyirdi... Baron insanlarla oturub-durmağı xoşlayan adam idi, buna görə də hamının ondan xoşu gəlirdi, bütün dairələrdə sevilirdi və özü də bilirdi ki, təklif üçün yaranmayıb. Özü ilə baş-başa qalmağı xoşlamırdı, həmişə bundan qaçırdı, çünki özünü lap yaxından tanımaq istəmirdi. Bilirdi ki, bütün istedadını, istiqanlılığını, həyatsevərliyini nümayiş etdirmək üçün ona insanlarla təmasda olmaq lazımdır. Tək qalanda bunların heç bir mənası olmurdu, darıxırdı, qutuda qalmış kibrit çöpünə dönürdü.

Kədərli-kədərli boş foyədə gəzişdi, gah qəzetləri vərəqlədi, gah da musiqisevərlər üçün ayrılmış otaqdakı pianoda hansı valsısa dinqıldatdı, ancaq barmaqları ritmi tuta bilmədi. Axırda dilxor-dilxor stullardan birinə əyləşib bayıra baxmağa başladı: yavaş-yavaş şər qarışır, küknar ağaclarının zirvəsindən bomboz buludlar tüstü kimi qalxırdı. Bir saatını beləcə öldürdü, əsəbiləşdi. Sonra durub yeməkxanaya getdi.

İçəridə yalnız bir-iki masa tutulmuşdu və o da tələsik hamısına göz gəzdirdi. Mənası yox idi! Heç birini tanımırdı, yalnız bir məşqçi – onun da salamına ağızucu cavab verdi – və bir də Rinçştrasedən tanış gələn bir sifət, vəssalam... Bircə nəfər də olsun qadın yox idi ki, heç olmasa, onunla öteri macərəyə başlayaydı... Əməlli-başlı dilxor oldu. O, ele gənclərdən idi ki, onlar qəşəng görünüşü ilə çoxunun ürəyinə od salır, hər dəfə yeni macərə axtarır, boş dayanmağı xoşlamır, bu macəranın nə ilə bitəcəyinin fərqi varmır. Belələri üçün heç nə gözlənilməz olmur, çünki hər şeyi əvvəlcədən dəqiq ölçüb-biçirlər, məhəbbət oyununun bütün

incəliklərini nəzərə alırlar, elə ilk baxışları ilə qadınların qəlbinə məhəbbət odu sala bilirlər. Fərqi yoxdur, istər dostlarının arvadı olsun, istərsə də onlara qapı açan qulluqçu qız... Belələrini nifrətlə pozğun “qadın ovçusu” adlandıranda adam heç özü də bilmir ki, bu sözdə böyük bir həqiqət gizlənilib, çünki həmişə pusquda dayanan belə insanlarda ovçuluğa xas bir duyum, həvəs, həyəcan və nəhayət, mənəvi qəddarlıq olur. Onlar ömürləri boyu manta yatırırlar, hazır dayanırlar, qətiyyətli olurlar, macərə iyi alan kimi heç nəyə fikir vermədən axıracan gedirlər. Belələrinin qəlbi həmişə ehtirasla dolu olur, ancaq bu, məhəbbət hissi deyil, sadəcə, nəyəse hesablanmış soyuqqanlı, təhlükəli bir oyun həvəsidir. Onların arasında eləsi də olur ki, cavanlığı çoxdan arxada qalsa da, bu işdən əl çəkmir, elə hey macərə axtarır. Beləsinin bir günü yüzlərcə, minlərcə şəhətət dolu yaşantılardan ibarət olur: yanından keçənə sancılan baxış, ani təbəssüm, üzbəüz oturanın dizinə toxunmaq... Bir il də yüzlərlə belə gündən ibarət olur və beləliklə, hər şəhvani yaşantı onlar üçün qaynar həyat çeşməsinə çevrilir... O dəqiqə başa düşdü ki, belə bir oyun üçün burada tərəfdaş yoxdur. Görəsən, dünyada bundan dəhşətli nə ola bilərdi ki, udacağına əmin ola-ola əlində kart yaşıl örtüklü stolun arxasında oturub gözləyəsən, ancaq oynamağa adam olmaya?! Baron qəzet istədi. Donquldana-donquldana oxumağa başladı, amma fikri dağınıq idi, sərxoş kimi sözlərin arasında səndirliyərdi.

Birdən arxa tərəfdən paltar xışiltısı eşidildi, əsəbi, ötkəm bir səs gəldi: “*Mais tais – toi donc, Edqar!*”¹

Oturduğu stolun yanından ipək paltarlı, totuq bir xanım, onun arxasınca da qara məxmərdən kostyum geymiş solğun bənizli oğlan uşağı keçdi və keçərkən uşaq maraqla ona baxdı. İkisi də baronla üzbəüz, onlar üçün saxlanılmış masanın arxasına əyləşdi. Oğlan özünü nə qədər ədəbli göstərmək istəsə də, qara qaynar gözləri başqa şey deyirdi. Xanım – gənc baron indi yalnız ona baxırdı – çox zövqlə geyinib-kecinmiş, özünə yaxşı bəzək vurmuşdu və baronun çox xoşladığı qadınlardan, daha doğrusu, dolu bədənli, gözəlliyinin son illərini yaşayan yəhudi qızlarından biri idi və ola bilsin ki, həm də ehtiraslı idi, ancaq təcrübəli olduğu üçün çılgınlığını nəcib bir melanxolikliklə gizlədə bilirdi.

¹ “Sakit ol, Edqar!” (fr.)

Baron hələ onun gözlərinin içinə baxa bilməmişdi, zərif burnuna, çatma qaşlarına valeh olmuşdu. Bu qaşlar onun hansı irqə mənsub olduğunu göstərsə də, öz nəcib görünüşü ilə sifətinə xüsusi yaraşlıq verirdi. Dolu bədənindəki bütün qadınlıq əlamətləri kimi, saçları da gözəgəlimli idi və o, gözəlliyinin çoxlarını heyran qoyduğuna əmin olduğu üçün özündənrazı görünürdü. Güclə eşidilən bir səslə yemək sifariş verdi, çəngəli əlində oynada-oynada qab-qacağı cingildədən oğlana göz ağırtıdı və bütün bunları elə bir tərzdə elədi ki, sanki, baronun ona zillənmiş baxışlarını hiss eləməirdi, ancaq əslində, baronun artıq onu gözaltılaması qadını öz hərəkətlərində daha diqqətli olmağa məcbur edirdi.

Baronun qaralmış sifəti birdən-birə işıqlandı, əsəbləri gərildi, qırışlar tarıma çəkildi, əzələləri gərginləşdi, elə bil, canlandı, gözləri parıldı. Onda yalnız kişiləri görəndə özlərini toplamağı bacaran qadınlara nəsə bir oxşarlıq vardı. Şəhvani hisslər baş qaldıran kimi özündə xüsusi bir güc hiss edirdi. Ovçu xisləti ilə şikar iyi almışdı. İnadla onun baxışlarını axtarmağa başladı, hərdən, lap ani də olsa, baxışları toqquşdu, ancaq bir-birinə ilişib qalmadı. Bəzən ona elə gəldi ki, qadının dodaqlarında güclə sezilən təbəssüm də gördü, ancaq buna əmin deyildi və elə əmin olmadığına görə də əsəbiləşməyə başladı. İndi barona yalnız birçə şey ümid verirdi ki, o da qadının həmişə onun yanından harasa baxması idi, çünki bu artıq müqavimət göstərmək, eyni zamanda da pərtlik deməkdi... Və bir də qərribə tərzdə, özü də, sanki, bunu kiməsə göstərmək üçün uşağa ədəb dərsi keçməsi... Hiss etdi ki, elə özünü zorla sakit göstərməyə çalışması da ilk həyəcanın nişanəsidir. Baron da həyəcanlandı: oyun başlamışdı. Yeməyini lap yavaş-yavaş yedi və demək olar ki, yarım saat ərzində gözlərini qadından çəkmədi, onun sifətinin bütün cizgilərini öyrəndi, dolu bədəninin hər nöqtəsini baxışları ilə qarış-qarış "gəzdirdi". Bayırda şər qarışırdı və iri bulud layları başlarına dolaşdıqca meşələr, sanki, uşaq kimi qorxub büzüşürdülər. Qaranlıq kölgələr içəri doluşur, yeməkxanadakı sükut da burada oturanları getdikcə daha çox sıxırdı. Gördü ki, bu sükut ana ilə uşağın söhbətini də çətinləşdirir, süniləşdirir və hiss etdi ki, tezliklə sona çatacaq. Həmin anda bir təcrübə keçirmək qərarına gəldi. Onlardan əvvəl ayağa durdu, asta

addımlarla, bayırdakı mənzərəyə uzun-uzadı baxa-baxa onların yanından keçib qapıya tərəf getdi. Oraya çatanda qəflətən geri döndü, sanki, nəyisə unutmuşdu. Və qadını maraqla onun arxasınca baxan yerdə tutdu...

Kefi kökəldi. Foyedə dayanıb gözlədi. Tezliklə uşağın əlindən tutmuş qadın da içəridən çıxdı, onun yanından keçib-gedərkən foyedə qoyulmuş jurnalları vərəqlədi, uşağa bir neçə şəkil göstərdi. Ancaq baron, guya, təsadüfən stola yaxınlaşıb jurnal götürmək, ancaq əslində, onun gözlərinin içinə daha yaxından baxmaq və ya, bəlkə də, söhbətə girişmək istəyəndə, qadın geri çəkildi, əlini yüngülce oğlunun kürəyinə toxundurub dedi: "*Viens, Edqar! Au lit!*"¹ Və saymazıyana onun yanından keçib-getdi. Bir az pərt olmuş baron onun arxasınca baxdı. Əslində, elə bu axşam tanış olacağına ümid edirdi, ancaq qadının belə təkəbbürlü olması onu məyus qoydu. Ancaq onun müqaviməti də cazibədar idi və məhz istəyinə çatacağına əmin olmaması baronu daha da qızışdırdı. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, indi tərəfdaş tapmışdı və oyuna başlamaq olardı...

166

Gözlənilməz dostluq

Səhəri günü baron foyeyə çıxanda gördü ki, tanımadığı gözəl qadının uşağı liftçi oğlanlarla söhbətə girişib, Karl Mayın² kitabındakı şəkilləri onlara göstərir. Anası yanında yox idi, çox güman ki, hələ bəzək-düzəyilə məşğul idi. Baron yalnız indi oğlanı diqqətlə nəzərdən keçirdi. Təxminən on iki yaşlarında olan bu oğlan qorxaq, çəlimsiz, əsəbi bir uşaq idi, hərəkətlərinə nəzarət edə bilmirdi, qara gözləri qaynayırdı. Bu yaşda olan uşaqlar kimi, sanki, nədənsə qorxurdu və eyni zamanda da deyərdin ki, kimsə onu yuxudan yarımçıq oyadıb tanımadığı bir yerə gətirmişdi. Sifəti çirkin deyildi, ancaq tam formasına düşməmişdi, deyəsən, kişilik əlamətləri ilə uşaqılıq cizgilərinin mübarizəsi yenicə başlamış və ikisi də bir-birinə qarışmışdı, heç biri öz dəqiq ifadəsini hələ tapa bilməmişdi, ona görə də solğun görünürdülər. Bundan əlavə, o, elə bir yaş dövrünə çatmışdı ki, həmin vaxt paltar uşaq-

¹ "Gedek, Edqar, yatmaq vaxtıdır" (fr.).

² *Karl May* (1842–1912) – alman yazıçısı, macərə romanlarının müəllifi.

ların əyninə yaxşı oturmur, gah qolu uzun olur, gah şalvar böyük görünür və onlar hələ şöhrətin nə olduğunu bilmədikləri üçün də xarici görkəmlərinə o qədər fikir vermirlər.

Burada boş-boşuna vurnuxan, nə edəcəyini bilməyən uşağa adamın lap yazığı gəlirdi. Əslində, hamıya mane olurdu. Gah sualları ilə bezdirdiyi qapıçı onu kənara itələyir, gah da özü qapının ağızında dayanaraq gəlib-gedənin əl-ayağına dolaşır. Hiss olunurdu ki, adamlardan mehribanlıq umur.

Uşaqlara xas laqqırtı həvəsi ilə mehmanxana işçilərini söhbətə tutur, onlar da boş olanda suallarına cavab verir, ancaq uzaqdan kiminsə gəldiyini görəndə və ya nəse vacib bir iş çıxanda söhbəti tez kəsirdilər. Baron təbəssümlə, maraqla hər şeyə görməmiş kimi baxan, ancaq heç kimdən, heç nədən mehribanlıq görməyən bu zavallı uşağa nəzər yetirdi. Oğlan hətta bir dəfə onun bu maraqlı baxışlarını tutdu, ancaq qara gözləri o dəqiqə nəse axtarırmış kimi başqa səmtə döndü və qırılmış kirpiklərinin arxasında görünməz oldu. Bu, baronun xoşuna gəldi. Uşaq onu maraqlandıрмаğa başladı və öz-özünə dedi: "Bəlkə, qorxudan belə ürkək-ürkek dolaşan bu uşaq yaxşı bir vasitəçi ola bilər?" Hər halda, sınağa qərara aldı. Bu arada diqqəti cəlb etmədən sivişib bayıra çıxaraq oradakı ağ atın çəhrayı qaşqasını uşaqlara xas nəvazişlə sığallamağa başlayan oğlanın arxasınca getdi. Doğrudan da, uşağın bəxti gətirmirdi, bu dəfə də faytonçu onu kobud tərzdə qovdu. İnciməmiş uşaq yenə də darıxdarıx, nəyə baxdığını, niyə baxdığını bilmədən kədər içində ətrafa boylandı. Elə bu an baron ona yaxınlaşdı.

– Hə, cavan oğlan, buralar xoşuna gəlir? – deyər qəflətən sözə başladı və özünü şəhər göstərməyə çalışdı.

Uşaq qıpqırmızı pörtərək qorxa-qorxa ona baxdı. Elə qorxu içində də əl-qolunu yığışdırdı, pərt halda nə edəcəyini bilmədi. Birinci dəfə idi ki, tanımadığı bir cənab özünü onunla danışmağa başlamışdı.

– Sağ olun, yaxşıdır, – kəkələyə-kəkələyə güclə dilləne bildi, axırıncı sözü deyəndə də lap boğuldu.

– Çox təəccüblüdür, – baron güldü, – əslində, darıxdırıncı yerdir. Xüsusilə də sən kimi cavan oğlana... Bəs bütün günü nə işlə məşğul olursan?

Oğlan özünü elə itirmişdi ki, hələ də suallara tez cavab verə bilmirdi. Doğrudanmı tanımadığı bu yaraşlıq cənab

heç kəsi maraqlandırmayan bir uşaqla söhbət etmək istəyirdi?! Bu fikir onu qorxutdu, eyni zamanda da bununla fəxr etdi. Yavaş-yavaş özünü topladı:

– Kitab oxuyuram... Çoxlu gəzirik. Bəzən də faytona minirik... Anamla mən... Gərək dincələm... Xəstə idim... Həkim dedi ki, günün altında çox oturmaliyam.

Son sözləri artıq inamla dedi. Uşaqlar çox vaxt öz xəs-təlikləri ilə fəxr edirlər, bilirlər ki, təhlükə qarşısında olmaları onları öz yaxınlarına daha da sevdilir.

– Bəli, sənin kimi cavan oğlanlar üçün günəş xeyirlidir, bir azdan qarqara olacaqsan. Ancaq bütün günü burada oturmaq da yaramaz. Oğlan uşağı gərək çox gəzsin, dəcəl-lik eləsin, hələ bir az da şuluq olsun. Mənə elə gəlir ki, sən çox tərbiyəli oğlansan, bütün günü qalın bir kitabı qaba-ğına qoyub evdən eşiyə çıxmayan adamlara oxşayırsan. Yadıma düşür ki, sən yaşda olanda mən çox dəcəl idim, hər axşam evə cırıq şalvarda qayıdırdım. Özü də çox tər-biyəli olmamaq üçün belə edirdim...

168

Oğlan istər-istəməz gülümsədi və qorxusu keçib-getdi. Özü də həvəslə nəyisə danışdı, ancaq ona elə gəldi ki, tanımadığı bu mehriban, yaraşılıq cənabın yanında böyük bir cəsəət, sırtıqlıq kimi çıxar. O, heç vaxt ədəbsiz olma-mışdı, həmişə nədənsə çəkinmişdi və indi də həm sevinc-dən, həm də utancaqlıqdan nə edəcəyini bilmirdi. Söhbəti həvəslə davam etdirmək istəyir, amma yadına heç nə düş-mürdü. Xoşbəxtlikdən, həmin anda mehmanxananın sarı rəngli iri iti onlara yaxınlaşdı, hər ikisini imsilədi və baron da, oğlan da onu tumarladı.

– İtlərdən xoşun gəlir? – baron soruşdu.

– Ço...o...x! Nənəmin Badendəki villasında biri var, biz orada qalanda məndən əl çəkmir. Ancaq bu da yalnız yayda, biz ora qonaq gedəndə olur...

– Bizim malikanədə isə, səhv eləmirəmsə, iyirmidən çox it var. Belə yaxşı oğlan olduğun üçün birini sənə bağış-layacağam. Boz rənglisini, qulaqları da ağ... Özü də lap balaca olacaq. İstəyirsən?

Oğlan sevincdən pörtüdü:

– Əlbəttə!

Bu sözü lap ürəkdən, yanıqlı-yanıqlı dedi, ancaq elə o dəqiqə də kəkələdi, sanki, nədənsə diksinib qorxdı:

– Ancaq anam icazə verməyəcək. Deyir ki, evdə it saxlamaq olmaz, çox narahatlıq yaradır.

Baron gülümsədi. Axır ki, söhbət anasının üstünə gəlib çıxdı.

– Anan çox ciddidir?

Uşaq fikrə getdi, ani, sualedici nəzərlərlə onun üzünə baxdı, sanki, bununla yad bir adama etibar edib-etməməyin mümkünlüyünü yoxladı. Ona görə də cavab ehtiyatlı oldu:

– Xeyr, anam ciddi deyil. İndi xəstə olduğum üçün mənə hər şeyə icazə verir. Ola bilsin, itə də icazə verdi.

– Bəlkə, özüm ondan xahiş eləyim?

– Bəli, lütfən eləyin! – oğlan sevindi. – Yəqin, onda icazə verir. Necə itdir? Qulaqları ağıdır, eləmi? Nəsə istəyəndə gedib gətirir?

– Hə, nə desən eləyir.

Baron oğlanın gözlərinin necə işıldadığını görəndə istər-istəməz gülümsədi. İndi əvvəlki utancaqlıqdan əsərləmət qalmamışdı və qorxunun həmişə boğub-qısnadığı ehtiras coşub-daşmışdı. Bu ürkək, qorxaq uşaq bircə anın içində dəyişib şux bir oğlana çevrilmişdi. “Kaş anası da belə olaydı! – baron qeyri-ixtiyari ürəyindən keçirdi, – o qorxunun arxasında da belə çılğınlıq gizlənmiş olaydı!” Ancaq uşaq artıq onu sual atəşinə tutmuşdu:

– İtin adı nədir?

– Karo.

– Karo! – uşaq sevindi. İndi hər sözə sevinir, gülürdü, bu gözlənilməz görüştən lap məst olmuşdu, kimsə ona mehribanlıq göstərmişdi. Baron özü də belə tez uğur qazandığına mat qalmışdı və qərara aldı ki, dəmiri elə isti-isti döysün. Oğlana təklif elədi ki, onunla bir az gəzsin. Neçə həftədən bəri kiminləsə oturub-durmaq həsrətində olan zavallı uşaq sevindiyyindən nə edəcəyini bilmədi. Təzə dostunun verdiyi adı, guya, təsadüfi suallara cavab olaraq çəkinmədən hər şeyi ona danışdı. Bir az sonra baron onun ailəsi haqqında hər şeyi bildi. Öncə onu bildi ki, Edqar vyanalı bir vəkilin yeganə oğludur və çox güman ki, kişi imkanlı yəhudilərdən idi. Öz bic sualları ilə tələsik onu da öyrəndi ki, anası Zemmerinqə gəlişindən o qədər də razı deyil, buradakı adamlar xoşuna gəlmir. Hətta ona elə gəldi ki, anasının atasını sevməsi barədəki suallarına Edqar nə qədər dolayı

cavab versə də, bu məsələdə vəziyyət o qədər də yaxşı deyil. Az qala, utandı ki, bu günahsız uşaqdan ailənin ən gizli sirlərini belə asanlıqla qopara bildi, çünki Edqar danışdıqlarının özündən yaşlı adamı maraqlandırması ilə fəxr edirdi və getdikcə də təzə dostuna etibarını artırırdı. Uşağın qəlbi iftixarla döyünürdü, çünki baron gəzə-gəzə əlini onun çiyinə qoymuşdu, o, hamının gözü qarşısında böyük adamla belə yaxınlıq edirdi və tədricən uşaq olduğunu unudurdu, heç nədən çəkinmədən, tam sərbəst şəkildə ağılına gələni danışdı, elə bil, öz yaşdı ilə söhbət edirdi. Danışığından görünürdü ki, Edqar çox ağıllıdır, daha çox özündən böyüklərlə oturub-duran, dostluqda da, düşmənçilikdə də son dərəcə çılğın olan bütün xəstəhal uşaqlar kimi yaşından qabağa gedib. Elə bil, heç nəyə sakit münasibət bəsləyə bilmirdi, kimdənsə, nədənsə danışanda ya şövqlə, ya da nifrətlə danışdı. Özü də elə bir dəhşətli nifrətlə ki, üz-gözü əyilirdi, eybəcər hala düşürdü. Təbiətindəki vəhşi çılğınlıq – bəlkə də, bu yaxınlarda keçirdiyi xəstəliyin nəticəsi idi – danışığına da təsir edirdi, ağızından od tökülürdü və hərdən də dururdu, kəkələyirdi, sanki, öz çılğınlığından özü də qorxurdu.

Baron heç bir çətinlik çəkmədən onun etibarını qazandı. Yarımcı saatdan sonra o titrək, çılğın uşaq qəlbi artıq onun əlində idi. Axı bu dünyada məhəbbətini nadir hallarda qazana bildiyimiz günahsız uşaqları aldatmaqdan asan heç nə yoxdur! Ona birçə anlığa keçmişə qayıtmaq bəs elədi, elə təbii, elə sərbəst uşaq dilində danışdı ki, oğlan onu öz yaşdı kimi qəbul elədi və bir neçə dəqiqədən sonra daha heç nədən çəkinmədi. Sevincindən nə edəcəyini bilmirdi: tənhaqda özünə dost tapmışdı! Özü də necə dost! Vyanadakı o ciyiltili səslə danışan, dadsız-duzsuz söhbətlər edən oğlanlar unuduldu, onların sir-sifəti bu birçə saatin dumanında əriyib getdi! Onun coşub-daşan xəyal dünyası indi yalnız bu təzə, yaşca özündən böyük dostu idi və baron vidalaşarkən onu sabah günortadan əvvəl yenə də gəzməyə dəvət edəndə, uzaqdan lap qardaşı kimi əl eləyəndə qəlbi iftixar hissi ilə doldu. Uşaqları aldatmağa nə var! Baron qaça-qaça ondan uzaqlaşan uşağın arxasınca baxıb gülümsədi. Vasi-təçi tapılmışdı! Bilirdi ki, oğlan anası yorulana qədər ondan danışacaq, hər sözü təkrarlayacaq və həmin anda məmnunluqla xatırladı ki, arada Edqarın “gözəl anası”ndan danı-

şarkən böyük ustalıqla onun ünvanına bir neçə xoş söz də işlətdi. Dəqiq bilirdi ki, bu mehriban oğlan onu anası ilə tanış eləməyincə rahat olmayacaq. Özü isə o qəşəng qadınla aralarındakı məsafəni qısaltmaq üçün əlini ağdan-qaraya vurmayacaq! İndi arxayınca xəyala dalacaq, bu gözəl mənzərəyə tamaşa edəcək! Çünki bilirdi: bir cüt kövrək uşaq əli onun üçün öz anasının qəlbinə körpü salacaq!

Üçlük

Bircə saatdan sonra məlum oldu ki, plan çox yaxşı qurulub və bütün xırdalığına qədər də həyata keçib. Gənc baron qəsdən yeməxanaya bir az gec gəldi. O, içəri girəndə, Edqar yerindən dik atıldı, səadət dolu təbəssümlə onu salamladı, əl elədi. Eyni zamanda da anasının paltarının qolundan darta-darta, baronu göstərə-göstərə, tələsə-tələsə, həyəcan içində nəsə deyirdi. Qadın pərt olaraq qızardı, bu hərəkətinə görə uşağı danladı, ancaq onu sakitləşdirmək üçün məcburiyyət qarşısında qalıb bir dəfə baron tərəfə baxması oldu və baron da o dəqiqə bundan istifadə edib ehtiramla baş əydi. Beləliklə, tanışlıq baş tutdu. Qadın təşəkkür eləməli oldu, sonra boşqabına tərəf əyildi və yeməyin sonunadək o tərəfə baxmaqdan özünü saxlaya bildi. Edqar isə özünü başqa cür apardı, gözünü ondan çəkmədi, hətta bir dəfə də elə oturduğu yerdən ona nəsə demək istədi, ancaq belə şey mədəniyyətsizlik hesab olunduğu üçün anası əsəbiləşərək imkan vermədi. Yeməkdən sonra ona işarə etdi ki, yatmaq vaxtıdır. Uşaqla anası arasında qızğın bir pıçıltı başladı, son nəticədə onun aramsız xahişləri nəzərə alındı, qonşu stola yaxınlaşıb dostu ilə vidalaşmağa icazə verildi. Baron ona bir neçə səmimi söz dedi, uşağın gözləri sevincdən alışıb-yandı, dostu ilə bir az söhbət elədi. Ancaq baron qəflətən cəld bir hərəkətlə geri dönüb ayağa durdu, qonşu stola yaxınlaşıb azacıq özünü itirən qadını belə ağıllı, diribaş oğlu olduğuna görə təbrik etdi, günortaya qədər onunla keçirdiyi saatlardan ağızdozunu danışdı – Edqar yanlarında dayanmışdı və sevincdən, qürur hissindən qızıb pörtmüşdü – axırda da uşağın səhəti ilə maraqlandı, qəsdən elə suallar verdi ki, qadın cavab vermək məcburiyyətində qaldı. Beləliklə, hiss olunmadan

aralarında uzun bir söhbət başladı, oğlan da sevinc içərisində, həm də, bir növ, ehtiramla onlara qulaq asdı. Baron özünü təqdim etdi və ona elə gəldi ki, gurultulu adı bu özündənrazi qadına, az da olsa, təsir göstərdi. Hər halda, baronla son dərəcə iltifatla davrandı, ancaq ehtiyatı da əldən vermədi, hətta uşağın yatmaq vaxtı olduğunu bəhanə gətirərək, tezəcə də vidalaşdı.

Edqar inadla etiraz etdi ki, yorulmayıb, bütün gecəni də məmnuniyyətlə burada qala bilər. Ancaq anası əlini artıq barona tərəf uzatmışdı və o da bu əli ehtiramla öpdü.

Edqar həmin gecə narahat yatdı. Qəlbində uşaqlara xas olan inamsızlıqla sevinc hissləri bir-birinə qarışmışdı. Çünki bu gün həyatında nəşə bir yenilik olmuşdu. İlk dəfə böyüklərin taleyinə yol tapmışdı. Yarıyuxulu halda uşaq olduğunu unutdu və ona elə gəldi ki, birdən-birə böyüyüb. Bu vaxta qədər həmişə yalqız, tez-tez də xəstə olmuşdu, dostu da az idi. Ona çox da diqqət yetirməyən valideynlərindən və bir də qulluqçulardan başqa heç kəsdən nəvaziş görməmişdi. Məhəbbətin gücünü ondan əvvəl keçirdiyin gərginliklə, qəlbində baş verən böyük təbəddülatlardan öncə orada yaranan zülmət dolu boşluqla, kədərlə, tənhalıqla deyil, onu yaradan səbəblə ölçmək səhvdir. Qəlbində çox ağır, coşqun hisslər yığılıb gözləmişdi və ona görə də indi qollarını geniş açaraq ilk dəfə bu hisslərə layiq hesab elədiyi adama tərəf tələsirdi. Edqar qaranlıqda uzanmışdı, özünü xoşbəxt sayırdı, nə edəcəyini bilmirdi, gülmək istəyirdi, ancaq ağlayırdı. Çünki bu adamı elə sevirdi ki, hələ indiyəcən nə bir dostunu, nə ata-anasını, nə də Tanrının özünü belə sevməmişdi. Ötən illərin anlaşılmaz iztirabları ikicə saat bundan əvvəl heç adını da bilmədiyi bu adamın surəti qarşısında əriyib getmişdi.

Ancaq Edqar kifayət qədər ağıllı idi və ona görə də bu dostluğun gözlənilməzliyi, qəribəliyi onu narahat edə bilməzdi. Yalnız ona görə belə həyəcanlanmışdı ki, özünü bu dostluğa layiq bilmirdi, özünü heç kim, heç nə hesab eləyirdi. "Məgər mən – on iki yaşlı balaca bir oğlan, hələ məktəbə gedən, axşamlar hamıdan əvvəl yatmağa göndərilən bir uşaq – ona layiqəm?! – belə fikirlər ona əzab verirdi, – Mən onun üçün kiməm, məndən nə gözləyə bilər?!" Onu kədərləndirən məhz öz hisslərini dostuna çatdırma bilməməsi

idi. İndiyəcən xoşu gəlidiyi dostları ilə qiymətli hesab elədiyi hər şeyini, məsələn, markalarını, rəngli daşlarını, bir sözlə, uşaqlarda ola bilən hər şeyi bölüşmüşdü, ancaq dünən onun üçün çox qiymətli, nadir şeylər bu gün artıq qiymətdən düşmüşdü, mənasını itirmişdi, ikrah doğururdu. Axı hələ də “sən” deyə müraciət etməyə cəsarəti çatmadığı təzə dostuna belə şeylər təklif edə bilməzdi! Bəs öz hisslərini necə, hansı yolla ifadə etsin?! On iki yaşlı uşaq olması, balaçılığı ona getdikcə daha çox əzab verirdi. Hələ indiyəcən öz uşaqlığını belə çılgınlıqla lənətləməmiş, başqa cür böyüməyin həsrətində olmamışdı: ucaboy, qüvvətli... əsl kişi... başqaları kimi yaşa dolmuş...

Tezliklə bu narahat fikirlərə kişilik dünyasının rəngarəng xəyalları da qarışdı. Nəhayət, dodaqlarında təbəssüm yuxuya getdi, ancaq sabahkı görüşü xatırlaması onun yuxusunu ərşə çəkdi. Saat yeddidə diksinərək ayıldı, qorxdu ki, gecikər. Tez-tələsik paltarını geyindi, anasının otağına girib onu salamladı. Hər gün onu güclə yatağından qoparan anası təəccübləndi, ancaq Edqar onun suallarından canını qurtarmaq üçün tez aşağı qaçdı. Saat doqquza kimi səbirsizliklə oralarda vurnuxdu, səhər yeməyini də unutdu. Onu yalnız bircə şey maraqlandırırdı: gəzməyə getmək üçün dostu onu çox gözləyəsi olmasın!

Nəhayət, saat onun yarısında baron arxayın addımlarla aşağı düşdü. Əlbəttə, verdiyi sözü çoxdan unutmuşdu, ancaq oğlanın sevinc içərisində ona tərəf cumduğunu görəndə gülümsədi, sözlünə əməl etməyə hazır olduğunu bildirdi. Yənə də onun qolundan tutdu, sevincindən işıq saçan oğlanla bir az otərəf-butərəfə gəzişdi, mehribanlıqla, eyni zamanda da israrla Edqarı başa salmağa çalışdı ki, gəzintiyə indi başlaya bilməyəcəklər. Deyəsən, kimisə gözləyirdi, ən azı, əsəbi halda tez-tez qapılara dikilən baxışları bundan xəbər verirdi. Qəflətən dikəldi. Edqarın anası görünmədi və baronun salamını alaraq mehribanlıqla onlara tərəf gəldi. Onların gəzməyə getmək istədiklərini eşidəndə, – Edqar çox əziz bir sırr kimi bunu ondan gizlətməmişdi – təbəssümlə başını tərpətdi, baronun onlarla getmək təklifini də o dəqiqə qəbul etdi. Edqarın kefi pozuldu, əsəbdən dodaqlarını çeynədi. Tərsliyə bax! Gərək indi gəlib çıxaydı?! Axı bu gəzinti yalnız onun üçündü və dostunu da anası ilə lütfkarlıq

xatirinə tanış eləmişdi, ancaq onunla bölüşmək fikrində deyildi. Baronun anasına qarşı mehribanlıq göstərməsi artıq onun qəlbində nəsə qısqanclığa bənzər bir hiss oyatmışdı.

Beləliklə, üçlükdə gəzməyə getdilər və hər ikisinin ona göstərdiyi diqqət uşağın qəlbində qəfil baş qaldırmış iki təhlükəli hissi bir-birinə yaxınlaşdırdı: o, indi çox vacib və hər ikisi üçün əhəmiyyətli bir adam olmuşdu. Demək olar ki, bütün söhbətlərinin mövzusu Edqar idi: anası elə hey uşağın rənginin avazımasını, əsəbi olduğunu şişirdir, baron isə gülümsəyə-gülümsəyə etiraz edir, təşəxxüslə “dostunun” – ona dostum deyirdi – yaxşı oğlan olduğundan danışırdı. Edqar həyatının ən gözəl anlarını yaşayırdı. Onun da elə hüquqları vardı ki, uşaqlıq çağında onlardan istifadə etməyə qoymamışdılar. İndi hamı ilə bir yerdə danışa bilərdi və heç kəs də ona “sən sus” – deməzdi, hətta ən xoşagəlməz arzularını da bildirərdi, halbuki əvvəllər bunu ona irad tutardılar. Və heç təəccüblü deyildi ki, artıq böyük oğlan olması haqqındakı yalançı xülyaları özünə daha çox yer eləməyə başlamışdı. Artıq uşaqlığı işıqlı xatirələrə dönüb arxada qalmışdı, köhnəlmiş paltar kimi atılmışdı.

174

Baron, Edqarın getdikcə mehribanlaşan anasının dəvətini qəbul edərək nahar yeməyində onların masası arxasında oturdu. Üzbəüz oturmaq yaxınlığa, tanışlıq isə dostluğa çevrilmişdi. Artıq üçlər arasında razılıq yaranmış və qadının da, kişinin də, uşağın da səsi həmahəng olmuşdu.

Hücum

Nəhayət, səbirsiz ovçuya elə gəldi ki, şikarının üzərinə atılmaq vaxtı çatıb. Bu işdə bir ailə kimi yaxınlıq, həmişə üçlükdə olmaq xoşuna gəlmirdi. Əlbəttə, üçlükdə mırt vurmaq çox yaxşı alınırdı, ancaq onun məqsədi mırt vurmaq deyildi. Bilirdi ki, başqalarının yanında maskalanıb oyun oynamaq kişi ilə qadın arasındakı intim münasibətlərin yaranmasına mane olur, sözlərin od-alovunu söndürür, hücumun kəskinliyini azaldır. Əslində, qadın bütün bu oyun zamanı ondan nə istənildiyini unutmamalı idi və əmindir ki, o, bunu artıq başa düşüb.

Bu qadını ələ gətirmək üçün çəkdiyi əziyyətlərin boşa çıxmayacağını göstərən bir çox ehtimallar vardı. Şikarı elə

bir qorxulu yaş həddinə çatmışdı ki, həmin dövrdə qadın heç vaxt sevmədiyi ərinə sadıq qaldığına peşman olur, gözəlliyi qürub edən günəş kimi şəfəq saçır, analıq qüruru ilə qadınlıq hissi arasında seçim qarşısında qalır. Çoxdan cavabı tapılmış həyatı həmin anda yenə də imtahana çəkir: ya ehtiras dolu bir həyat yaşamaq ümidinin son həzninin, sehrlı çağırışına qulaq asmalı, ya da ondan birdəfəlik üz döndərməlidir! Belə anda qadın təhlükəli bir qərar qarşısında qalır: öz taleyini yaşasın, yoxsa bu taleyi uşaqlarına qurban versin?! Qadın olsun, yoxsa ana?! Baron belə məsələlərdə səriştəli idi və hiss edirdi ki, qadın indi məhz həmin təhlükəli anı yaşayır, həyat eşqi ilə onu qurban vermək arasında tərəddüd edir. Söhbətlərində heç vaxt ərinin adını çəkmirdi, görünür, o yalnız qadının yüksək cəmiyyətdə dəbdəbəli həyat keçirməsinə lazım olan zahiri tələbatı ödəmək üçün idi və uşağın da uşaqlıq dünyasından xəbərsizdi. Qara gözlərində sezilən həsrət, melanxoliklik oradakı od-alovu bir az gizlədirdi. Baron qərara aldı ki, irəli cumsun, ancaq eyni zamanda da tələsikliyə yol verməsin. Əksinə, istəyirdi ki, qarmağı oynada-oynada geri çəksin, özünü bu yeni yaranan dostluğa zahirən biganə göstərsin, əslində, qadını özü ələ gətirmək istəsə də, qoy qadın buna çalışsın. Qərara aldı ki, özünü bir az yüksək tutsun, cəmiyyətdəki mövqeyini göstərsin və özünü yüksək tutmaqla, zahiri görkəmi ilə, gurultulu kübar adı ilə, soyuqqanlılığı ilə adamın ağılını başından çıxaran bu gözəl bədənə sahib olmaq həvəsi onu daha çox cəzb etməyə başladı.

Bu çılğın oyun artıq onun özünü də həyəcanlandırmaya başlamışdı və qərara gəldi ki, ehtiyatlı olmalıdır. Günortadan sonra otağından çıxmadı: kiminsə onu axtarması, kiminsə ondan ötrü darıxması barona ləzzət verirdi. Ancaq onun görünməməsini qadın o qədər də hiss eləmədi, halbuki məqsəd elə bu idi, ancaq zavallı uşaq üçün bu, böyük dərd oldu. Edqar günortadan sonra özünü çox tənha hiss elədi, nə edəcəyini bilmədi. Yalnız oğlan uşaqlarına xas olan bir inadkarlıqla bütün vaxtı yorulmadan dostunu gözlədi. Ona elə gəldi ki, təkə harayasa getsə, nə işləsə məşğul olsa, dostluğa xəyanət kimi çıxar. Boş-boşuna dəhlizlərdə vurnuxdu və vaxt keçdikcə qəlbi nigarançılıq hissi ilə doldu, ağılına min cür fikir gəldi: bəlkə, nəse bədbəxt hadisə baş

verib, ya da özü də bilmədən dostunun xətrinə dəyib?! Az qaldı səbri tükənsin, qorxudan ağlasın...

Ancaq baron axşam yeməyinə gələndə çox hərarətlə qarşılandı. Edqar anasının xəbərdarlıq çağırışına, eləcə də içəridə oturanların təəccübünə baxmayaraq, yerindən dik atıldı, ona tərəf cumaraq arıq qolları ilə qucaqladı:

– Haradaydınız? Hara getmişdiniz? – həyəcanla qışqırdı.

– Sizi hər yerdə axtarmışığıq...

Anası onun bu gözlənilməz hərəkətindən qızardı, əməlli-başlı sərtləşdi:

– *Sois saqe, Edqar. Assieds-toi!*¹

(Bu dili yaxşı bilməsə də, bir az çətinə düşəndə dirənsə də, qadın onunla həmişə fransızca danışdı.) Edqar deyilənlə əməl etsə də, barona suallar yağdıрмаğına ara vermədi.

Anası yenə dilləndi:

– Ancaq unutma ki, cənab baron istədiyi kimi hərəkət edə bilər... Bəlkə, bizimlə olanda danırır...

Bu dəfə öz adından danışdı və baron sevinc hissi ilə duydu ki, onun məqsədi öz ünvanına xoş söz eşitməkdir.

İçindəki ovçu xisləti o dəqiqə baş qaldırdı. Həm həyəcanlanmış, həm də məst olmuşdu ki, yaxşı izə düşüb, şikan lap yaxında, güllə uçuşu məsafəsindədir. Gözləri parıldadı, damarlarında coşmuş qanı sakitləşdi, nitqi açıldı, heç özü də bilmədi ki, sözlər dodaqlarından necə qopur. Bütün ehtiraslı kişilər kimi, qadının xoşuna gəldiyini bilən andan daha da mehribanlaşdı, daha çox özü oldu, dinləyicisini, tamaşaçı kütləsini öz sehrinə saldığını duyan aktyor kimi daha da coşdu. Onsuz da, həmişə obrazlı danışan gözəl natiq olmuşdu, ancaq bu gün – arada təzə dostluğun şərəfinə bir neçə qədəh şampan şərabi da içdi – özündən də yüksəklərə qalxmışdı.

O, ingiltərəli kübar dostunun dəvəti ilə Hindistanda şahidi olduğu ov səhnələrindən danışdı. Mövzu uğurla seçilmişdi, çünki neytral idi, digər tərəfdən də oradakı əlçatmaz ekzotikanın qadını necə həyəcanlandırıldığını duyurdu. Ancaq öz söhbəti ilə, hər şeydən əvvəl, Edqarı sehləmişdi. Oğlan eşitdiklərinə valeh olmuşdu, gözləri parıldayırdı. Yeməyi də, içməyi də büsbütün unutmuşdu, gözlərini onun ağzından çəkmir, sözləri dodaqlarından qapırdı. Heç inan-

¹ Özünü yaxşı apar, Edqar, yerində otur! (fr.)

mazdı ki, haqqında yalnız kitablarda oxuduğu o maraqlı hadisələri, pələng ovunu, qaradərili hinduları, Caqernatı – mindən çox adamı altına alaraq o dünyaya göndərən o sehrlı təkəri – öz gözləri ilə görmüş bir adamla nə vaxtsa üz bəüz otura bilər. İndiyəcən nağıllar dünyasının olduğuna inanmadığı kimi, belə adamların olmasına da inanmamışdı və indi ilk dəfə gözləri önündə sehrlı bir aləm canlandı. Nəzərlərini dostundan ayıra bilmirdi, nəfəsini içinə çəkərək onun nə vaxtsa pələng öldürmüş qüvvətli əllərinə baxırdı. Sual verməyə cəsərət eləməirdi, verəndə də səsi titrəyirdi. Xəyal dünyası coşmuşdu və baronun danışdıqlarını artıq gözləri önündə canlandırırdı: dostu al-qırmızı ipəklə çullanmış filin belində gedir, sağında-solunda da başlarına bahalı çalmalar qoymuş qaradərili adamlar... Qəflətən cəngəllikdən dişlərini qıcatmış bir pələng çıxır, pəncələrini filin xortumuna sancır... Baron indi daha maraqlı bir olaydan danışdı: fili tutanda necə hiylə işlədirlər, qoca, əhliləşdirilmiş fillərin köməyi ilə cavan, vəhşi xam filləri arakəsməyə salırlar... Elə həmin anda, sanki, ildırım çaxdı, saata baxan anasının qəfil səsi eşidildi:

– *Neuf heures! Au lit!*¹

Edqar elə diksindi ki, rəngi avazıdı.

Bütün uşaqlar üçün “Yatmaq vaxtıdır” sözləri ən dəhşətli sözlərdir, çünki onları böyüklərin yanında açıq şəkildə alçaltmaq deməkdir, onların hələ balaca uşaq olduğuna, hələ yetişmədiyinə, ona görə də hələ çox yatmalı olduqlarına işarədir. Ancaq söhbətin ən maraqlı yerində belə inanılmaz şeylərə qulaq asmaqdan məhrum edilməkdən böyük rüsvayçılıq ola bilməzdi!

– Bircə dəqiqə də, ana... Qoy fillərə də qulaq asım, sonra...

Yalvarmağa başlamaq istədi, ancaq o dəqiqə də böyük oğlan olduğu yadına düşdü, ləyaqətinə sığışdırmadı. Sadəcə, cəhd göstərdi... Ancaq anası bu gün yaman ciddi olmuşdu:

– Yox, daha gecdir, get! *Sois*, – dedim, Edqar! Cənab baronun danışdıqlarının hamısını sonra sənə çatdıraram.

Edqar tərəddüd etdi. Axı onu yatmağa həmişə anası özü aparmışdı. Ancaq dostunun yanında yalvarmaq istəmədi.

¹ Saat doqquz olub! Yatmaq vaxtıdır! (*fr.*)

Uşaqlıq qüruru ona dedi ki, bu miskin vəziyyətdən, guya, könüllü şəkildə getməsi ilə xilas olmaq mümkündür.

– Ancaq hamısını danışacaqsan ha... Hamısını! Filləri də, başqalarını da!

– Əlbəttə, oğlum!

– Özü də elə bu gün! İsti-isti...

– Elədir, elədir... İndisə yatmaq! Get!

Edqar özü də bilmədi ki, qızarıb-pörtmədən barona da, anasına da necə əl verə bildi, çünki hıçqırtı boğazında ilişib qalmışdı. Baron mehribanlıqla onun saçlarını qarışdırdı, oğlan istər-istəməz gülümsəməli oldu. Ancaq o dəqiqə də qapıya tərəf tələsdi, yoxsa onlar yanaqlarına süzülən iri yaş damcılarını görərdilər...

Fillər

Anası baronla yeməxanada bir az da oturdu, ancaq daha fillərdən, ovdan danışmırdılar. Oğlan gedəndən sonra aralarında nəsə bir qeyri-müəyyənlik, pərtlik yaranmışdı. Axırda durub foyeyə çıxdılar, bir küncdə oturdular. Baron dil boğaza qoymurdu, içdiyi bir neçə qədər şampan şərabinə qadının yanaqları azacıq allanmışdı və söhbət təhlükəli məcraya yönəlirdi. Əslində, barona qəşəng demək olmazdı, ancaq gənc idi, tünd-qəhvəyi, oynaq, məsum sifəti, qısa vurulmuş saçları onu kişi kimi göstərirdi və öz cəld, sərbəst hərəkətləri ilə qadını valeh edirdi. İndi məmnuniyyətlə barona yaxından tamaşa edir, onun baxışlarından da qorxmurdu. Baron danışa-danışa özünü tədricən daha sərbəst hiss etməyə başladı və bu da qadını bir az çaşdırdı, sanki, kimsə onun bədəninə toxundu, sıgallayıb geri çəkildi, xoş bir gizilti duydu, yanaqları allandı. Həmin anda baron astadan güldü. Saf, məsum bir gülüş idi, sanki, bütün bu sərbəstliklərin adicə uşaq zarafatları olduğunu demək istəyirdi. Hər dəfə qadına elə gəlirdi ki, sərt cavab verməyin vaxtı çatıb, ancaq təbiət etibarilə çox işvəli olduğundan belə gizli məhəbbət oyunlarından xoşu gəlirdi, ona görə də sonunu gözləyirdi. Hətta axırda özü də bu müəmmalı oyunun sehrinə düşərək barona “yoldaşlıq etməyə” başladı. Süzgün baxışları ilə, mənalı sözləri və hərəkətləri ilə “Gəl-gəl” dedi, hətta baron ona lap yaxın oturanda, danışar-

kən titrək nəfəsini çiyinlərində hiss edəndə də geri çəkilmədi. Bütün oyunçular kimi vaxtı unudular və başları bu “şirin söhbətə” elə qarışdı ki, gecənin yarından keçdiyini yalnız foyenin işıqlarının söndürülməsindən bildilər, diksindilər.

Diksinən kimi öncə qadın dik atıldı və qəflətən hiss etdi ki, çox uzağa gedib. Əslində, odla oynadığı birinci dəfə deyildi, ancaq indi hansı duyumsa ona deyirdi ki, bu oyun ciddiləşməyə başlayır. Birdən-birə gördü ki, daha özünə o qədər də inanmır, sanki, yer ayağının altından qaçır, başı gicəllənir və bütün bunları hiss edəndə əti ürپəşdi. Qorxudan, şərabın təsirindən, çılgın sözlərdən beynində hər şey bir-birinə qarışmışdı, səfeh, mənasız bir qorxu onu bürümüşdü. Bu qorxunu həyatının belə təhlükəli anlarında bir neçə dəfə yaşamışdı, ancaq heç birində başı belə gicəllənməmişdi, heç birində belə qorxmamışdı.

– Gecənz xeyrə qalsın! Gecənz xeyrə qalsın! Sabah səhər tezdənə qədər... – Bu sözləri tələsə-tələsə dedi və qaçıb getmək istədi. Ancaq barondan deyil, bu təhlükəli anların özündən, onu gözləyən təzə, indiyəcən hiss etmədiyi inamsızlıqdan qaçmaq istəyirdi. Baron isə vida üçün ona uzadılmış əli azacıq sıxdı, sonra da öpdü. Ancaq nəzakət xatirinə bircə dəfə deyil, dörd dəfə, beş dəfə öpdü, titrəyən dodaqları zərif barmaqlarının ucundan biləyinə qədər “gəzişdi” və həmin anda azacıq titrəyən qadın onun sərt bığlarının əlini qıdıqladığını hiss etdi. Baronun öpdüyü yerdən başlayan xoş bir hərarət, sanki, qanına keçərək bütün bədəninə yayıldı, bayaqkı qorxu yenə baş qaldırdı, az qaldı gicgahları partlasın, başı od tutub yandı, o səfeh qorxu bütün bədəninə yayıldı, tez əlini geri çəkdi.

– Bir az da qalın, – deyə baron pıçıldadı.

Ancaq o elə tələsik aralandı ki, qorxduğu, çaşbaş qaldığı açıqca bilindi. O artıq yerindən oynamışdı və baron da elə bunu istəyirdi. Qadın hiss etdi ki, ağılı çaşıb, nə istədiyini özü də bilmir. İçini yandıran qorxu onu qabağına qatıb qovurdu, elə bilirdi, baron arxasınca düşəcək, onu tutmağa çalışacaq, ancaq eyni zamanda, elə onun əlindən qopan anda hiss etdi ki, baron bunu eləmədi və... təəssüfləndi... Bəlkə də, həmin anda illər uzununu qeyri-ixtiyari həsrətində olduğu hadisə – o ehtiras dolu məhəbbət macərəsi baş verə bilərdi. O hadisə ki həmişə son anda adi bir sərgüzəşt,

ötəri bir əyləncə deyil, çox qorxulu, təhlükəli olduğunu hiss edərək, ondan uzaq qaçmışdı. Ancaq baron məğrur adam idi, yaranmış vəziyyətdən sui-istifadə etməzdi. Qələbəsinə əmin idi, ona görə də alçaqlıq eləyib belə zəiflədiyi, şərabdan məst olduğu zamanda qadına yaxınlaşmazdı, əksinə, mahir oyunçular kimi mübarizə aparmaq həvəsində idi: qoy qadın öz istəyi ilə gəlib onun olsun! Onun tir-tir titrədiyini hiss etmişdi və bu, o demək idi ki, verdiyi zəhər artıq qanına işləyib.

Qadın pilləkənin başında dayandı, əlini tövşüyən ürəyinin üstünə qoydu. Bircə saniyəyə də olsa, nəfəsini dərməli idi. Əsəbləri sözünə baxmırdı. Həmin anda köksündən bir ah qopdu, sanki, təhlükə sovuşduğu üçün bir az rahatlandı... həm də təəssüfləndi, ancaq bilmək olmazdı, çünki fikri çox qarışmışdı və bu qarışıqlıq, sanki, qanına hopub bütün bədənində dövr edirdi, başını gicəlləndirirdi. Sərxoş adamlar kimi gözləri yarıyumulu səndirləyə-səndirləyə qapıya yaxınlaşdı, əli soyuq dəstəyə toxunanda dərinədən nəfəs aldı. Yalnız indi təhlükənin sovuşduğunu duydu...

Qapını yavaşca açdı və elə o dəqiqə də diksinərək geri çəkildi. Qaranlıq otaqda nəse tərpənirdi. Gərginləşmiş əsəbləri daha dözmədi, qışqırmaq istədi, ancaq elə həmin anda içəridən zəif, yuxulu səs eşidildi:

– Sənsən, ana?

– Allah eşiqinə, Edqar, sən burada neyləyirsən? – Tez oğlunun büzüşüb yatdığı divana tərəf cumdu. Ağılına gələn ilk fikir bu oldu ki, uşaq ya xəstələnib, ya da nəse olub.

Edqar yuxulu-yuxulu gileyəndi:

– Səni çox gözlədim, sonra yuxu apardı.

– Niyə gözləyirdin?

– Fillərə görə...

– Nə fil?

İndi yadına düşdü. Uşağa söz vermişdi ki, elə bu gün ov macəraları barədə eşitdiklərinin hamısını ona danışacaq. Bu sadələvh, körpə uşaq da onun otağına girib ümidlə gözləmiş, sonra da yuxuya getmişdi. Gözləmədiyi bu olay onu yaman əsəbiləşdirdi. Əslində, özünə acığı tutmuşdu, onu bürüyən günah, utancaqlıq hisslərindən canını qurtarmaq istəyirdi.

– Bu dəqiqə get yerinə gir, dəcəl yaramaz!

Edqar heyrətləndi. Görəsən, niyə belə acıqlandı, axı ona heç nə eləməyib?! Ancaq onun bu təəccübü, onsuz da, həyəcanlanmış qadın daha da özündən çıxardı:

– Bu dəqiqə öz otağına get! – deyə qışqırdı, çünki haqsız olduğunu bilirdi.

Edqar lal-dinməz çıxdı. Əslində, çox yorğun idi və yuxulu olduğu üçün yalnız dumanlı şəkildə hiss etdi ki, anası sözünün üstündə durmadı, ona qarşı haqsızlıq elədi. Ancaq cavab da qaytarmadı. Yorğunluq onu əməlli-başlı keyləşdirmişdi. Bir az sonra özünə acığı tutdu ki, niyə yuxarıda gözləmək əvəzinə yatıb. “Lap körpə uşağam”, – deyə özünü məzəmmət elədi, sonra yenə yuxuya getdi.

Çünki dünəndən bəri uşaqlığına nifrət edirdi...

Atışma

181

Baron gecəni narahat yatdı. Macəranı yarımçıq qoyub yatanda həmişə belə olur: adam narahat yatır, qarmaqarı-şiq yuxular görür və elə həmin gecə də fürsəti əldən verdiyinə peşman olur. Səhər tezdən baron üz-gözündən yuxusuzluq yağa-yağa aşağı düşəndə, pusuqda dayanmış oğlan onun üstünə atıldı, sevinə-sevinə əllərindən tutub, suallar yağdırmağa başladı. Sevinirdi ki, nə yaxşı özündən yaşlı dostu, bircə dəqiqəliyə də olsa, yalnız ona məxsusdur, anası ilə bölüşür. Deyirdi ki, nə olsa, anasına deyil, onun özünə danışsın, çünki anası söz vermiş olsa da, baronun danışdıqları qəribə əhvalatların heç birini ona çatdırmadı. Edqar bu gözlənilməz görüşdən özünü itirən, onsuz da, əhvalının pis olduğunu gizlədə bilməyən baronu öz mənasız uşaq sualları ilə bezdirməyə başladı. Bu suallara, üstəlik, dostuna olan coşqun məhəbbətini də qatırdı və deyirdi ki, çoxdan axtardığı, səhərdən bəri gözlədiyi baronla, nəhayət, tək qaldığına çox sevinir.

Baron onun suallarına kobud cavab verirdi. Uşağın onu güdməsi, yersiz suallar verməsi və ümumiyyətlə, çox çilgין olması onu darıxdırmağa başladı. Hər gün on iki yaşlı bir uşaq ora-bura getməyi, boş-boşuna laqqırtı vurmağı bacarmazdı. İndi bircə istəyi vardı: dəmiri isti-isti döysün, anasını tək tuta bilsin, ancaq uşağın ondan əl çəkməməsi buna imkan vermirdi. Beləliklə, ehtiyatsızlıq eləyib uşağı

özünə çox yaxınlaşdırması özünün ilk “bəhrəsini” verdi, baron başa düşdü ki, hələlik ona çox bağlanmış dostundan aralana bilməyəcək.

Ancaq bununla belə, cəhd göstərdi. Saat ona qədər – qadınla sözləşmişdilər ki, saat onda gəzməyə getsinlər – uşağın üyüdüb-töküklərinə fikir vermədi, amma xətrinə dəyməmək üçün hərdən nəsə dedi, eyni zamanda da qəzetləri vərəqlədi. Nəhayət, saatın uzun əqrəbi on iki rəqəminə yaxınlaşanda, sanki, qəflətən nəyisə xatırladı, Edqardan xahiş etdi ki, yaxınlıqdakı qonşu mehmanxanaya getsin, atası qraf Qrundhaymın gəlib-gəlmədiyini öyrənsin.

182

Nəhayət, dostunun hansı bir işinəse yaramasından sevinərək, eyni zamanda da bu işin ona etibar olunmasından qürur hissi duyaraq götürüldü və yolu elə sürətlə keçdi ki, küçədəkilər dayanıb onun arxasınca baxdılar. İndi göstərə bilərdi ki, ona nəyisə etibar eləyəndə çox zirək olur. Orada dedilər ki, qraf hələ gəlib çıxmayıb və indilərdə gələcəyi haqqında da xəbər göndərməyib. Bu xəbəri ildırım sürətilə geri gətirdi. Ancaq baronu foyədə tapmadı. Gedib qapısını döydü, yenə xeyri olmadı. Heç nə başa düşməyərək bütün otaqlara – musiqi otağına, qəhvəxanaya baxdı, xəbər bilmək üçün həyəcan içində anasının yanına qaçdı. O da yox idi! Əli hər yerdən üzülən oğlan axırda qapıçıdan soruşdu və bir neçə dəqiqə bundan əvvəl onların birlikdə harasa getdiklərini eşidəndə çaşbaş qaldı.

Edqar səbirlə gözləməyə başladı. Sadələvh olduğu üçün ağılına pis fikir gəlmədi. Axı bir neçə dəqiqəliyə harayasa gedə bilərdilər. Əmin idi ki, gətirdiyi cavab baron üçün vacibdir. Ancaq vaxt keçdikcə, dəqiqələr saatlara çevrildikcə nəsə bir narahatlıq hiss eləyirdi. Ümumiyyətlə, adamı tez yoldan çıxaran bu yad kişi onun sadələvh uşaq həyatına daxil olandan sonra oğlan bütün günü gərginlik içində olurdu, həyəcanlanırdı, nə edəcəyini bilmirdi. Axı uşaq orqanizmi çox zərif olduğu üçün hər bir izzət yumşaq mum kimi orada öz izini qoyur. Yenə də kirpikləri əsəbi halda titrəməyə, qırpılmağa başladı, rəngi daha da avazıdı. Edqar gözlədi... gözlədi... Əvvəlcə səbirlə gözləyirdi, sonra çox həyəcanlandı, axırda da az qaldı aqlasın. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, heç nədən şübhələnmədi. Qeyri-adi dostuna kor inamı ona deyirdi ki, burada nəsə anlaşılmazlıq

var və gizli bir qorxu da içini gəmirirdi ki, bəlkə də, onun tapşırığını düz başa düşməyibmiş.

Ancaq ən qəribəsi o oldu ki, onlar qayıdandan sonra da deyə-gülə söhbət edirdilər və zərrə qədər də təəccüblənmədilər. Elə bil, heç onu burada qoyub getməmişdilər.

– Sənin qabağına getdik, elə bildik, yolda rastlaşacağıq, – deyən baron tapşırığın nəticəsi ilə də maraqlanmadı.

Dəhşətə gəlmiş uşaq dedi ki, onu əbəs yerə axtarıblar və dostunu inandırmağa çalışdı ki, əsas küçə ilə gedib-qayıdıb, sonra da onların hansı küçə ilə getdiklərini soruşanda anası söhbətə qarışdı:

– Yaxşı, yaxşı! Uşaq az danışar!

Edqar hirsindən pörtdü. Artıq ikinci dəfə idi ki, anası onu dostunun yanında alçaltmağa çalışırdı. Axı niyə onu həmişə uşaq kimi qələmə verməyə cəhd edirdi? Ancaq özü dəqiq bilirdi ki, daha uşaq deyil! Məlum məsələdir ki, dostuna görə paxıllıq edir, onu əlindən almaq istəyir. Bəli, çox güman ki, baronu da səhv yolla o aparıb! Ancaq anasının onunla belə rəftar etməsinə bir də yol verməyəcək. Eybi yox, bir də görər! Geri çəkilən deyil! Qərara aldı ki, bu gün nahar zamanı onunla danışmasın, yalnız dostu ilə söhbət eləsin!

Ancaq bu da ona baha başa gəldi. Heç gözləmədiyi bir iş oldu: onun küsdüyünü vecinə alan olmadı. Bəli, elə bil, heç onun özünü də görmürdülər, halbuki dünən bir yerdə olanda yalnız ondan danışmışdılar! İndisə ona fikir vermir, öz aralarında danışib-gülür, zarafatlaşırdılar, elə bil, Edqar masanın altına girmişdi, görünmürdü. Qan beyninə vurdu, nəsə boğazında tıxanıb qaldı, nəfəsi daraldı. Titrəyə-titrəyə öz gücsüzlüyünü bir daha hiss edərək dəhşətə gəldi. Belə çıxırdı ki, burada sakitcə oturub anasının, dostunu – sevdiyi yeganə adamı – onun əlindən aldığına tamaşa etməli idi! Məgər özünü müdafiə etməkdən ötrü susmaqdan başqa yol yox idi? Bir istədi ayağa durub qəfildən masanı yumruqlasın, öz varlığını hiss etdirdsin, ancaq yenə də özünü saxladı, yalnız çəngəl-bıçağı yerə qoymaqla kifayətləndi, birçə tikə də yemədi. Amma onun inadla “pəhriz saxladığını” uzun zaman hiss eləmədilər, yalnız çərəz gətiriləndə anası bunu gördü, soruşdu ki, bəlkə, özünü pis hiss edir. “İyrənc-liyə bax! – fikrindən keçirdi, – elə birçə o barədə düşünür ki, xəstəyəm, ya yox... Qalanları vecinə deyil...” Lap qısa

cavab verdi ki, həvəsi yoxdur və anası da bununla kifayətləndi. Heç nə, heç nə ilə onların diqqətini özünə cəlb edə bilmədi. Sanki, baron da onu unutmuşdu, onunla kəlmə də kəsmədi. Yaşla dolan gözləri od tutub yanırdı, axırda uşaq hiyləgərliyinə əl atmalı oldu, tez kağız dəsmalı götürüb üzünə tutdu, duz dadı verən göz yaşlarının yanaqlarından süzülərək dodaqlarının arasına dolduğunu gören olmadı. Yemək sona çatanda isə dərindən nəfəs aldı.

Yemək zamanı anası faytonla Maria-Şutsa getməyi təklif elədi. Edqar bunu eşidən kimi dodaqlarını dişlədi. Anasını bircə dəqiqəliyə də dostu ilə tək buraxmaq istəmirdi. Ancaq əsl nifrəti onda başladı ki, anası ayağa duranda dedi:

– Edqar, məktəbdə öyrəndiklərinin hamısını unudacaqsan, yaxşı olar ki, evdə qalıb onları təkrarlayasan!

184

Yenə də balaca uşaq yumruqları düyünləndi. Anası həmişə onu dostunun yanında alçaltmaq istəyir, hamının yanında xatırladırdı ki, o, hələ uşaqdır, məktəbə getməlidir, yeri böyüklərin yanı deyil. Bu dəfə Edqar onun məqsədini aydınca başa düşdü, cavab verməyib arxasını ona tərəf çevirdi.

– Ah, yenə də incidi, – deyə qadın gülümsəyərək barona tərəf döndü. – Doğrudanmı, bircə saat oturub işləməsi pis olar?

Həmin anda uşağın qəlbi göynədi, sanki, nəfəsi gəlmədi, çünki dostu hesab olunan, Edqara evdə çox oturduğuna görə lağ eləyən baron dedi:

– Əlbəttə, bir-iki saatın ziyanı olmaz!

Məgər sözləşmişdilər? Doğrudanmı, ona qarşı birləşmişdilər? Uşağın gözlərindən qəzəb yağdı:

– Atam mənə burada kitab oxumağı qadağan edib! Atam istəyir ki, mən burada dincəlim!

Bu sözləri deyəndə hiss olundu ki, xəstə olmağı ilə fəxr edir, atasının nüfuzuna arxalanır. Sanki, onları hədələdi. Ən qəribəsi də bu oldu ki, dedikləri hər ikisini narahat etdi. Anası baxışlarını ondan çəkib, əsəbi halda masanı tıqqıldatmağa başladı. Araya iztirablı bir sükut çökdü. Axırda baron:

– Yaxşı, necə istəyirsən, Edi, – deyə özünü zorla gülümsəməyə məcbur etdi. – İmtahanları mən verməyəcəyəm, çünki çoxdan hamısından kəsilmişəm...

Edqar onun bu zarafatına gülmədi, əksinə, sınaıyıcı, sirayətədicı baxışlarla onu süzdü, sanki, qəlbının dərinliklərinə nüfuz etmək istəyirdi. Axı nə olmuşdu? Münasibətlərində nəsə dəyişmişdi və uşaq da bunun səbəbini bilmirdi. Narahat baxışları ətrafı dolaşdı... Ürəyi bərk-bərk döyündü: oraya ilk şübhə toxumu düşmüşdü!

Dəhşətli sirr

“Onlar niyə belə dəyişib? – faytonda anası və dostu ilə üzbəüz oturmuş uşaq ürəyindən keçirdi. – Niyə mənimlə daha əvvəlki kimi rəftar etmirlər? Niyə anam həmişə mənim baxışlarımdan yayınmağa çalışır? Niyə baron dediklərimin hamısını zarafata salır, məni axmaq yerinə qoyur? Heç biri mənimlə dünənki, srağagünkü kimi danışmır, hətta deyəsən, sir-sifətləri də dəyişib. Anamın dodaqları qıpqırmızıdır, yəqin ki, boya çəkib. Onun belə elədiyini heç vaxt görməmişəm. Baron da elə hey qaşlarını dartır, sanki, kimdənsə inciyib. Mən ki onlara heç nə eləməmişəm, xətiirlərinə dəyəsi bir söz deməmişəm?! Yox, səbəb mən deyiləm, çünki özlərinin bir-birinə münasibəti indi ayrı cür olub. Elə bil, nəsə eləyiblər, indi də o barədə danışa bilmirlər. Dünənki kimi deyib-gülmürlər, sanki, nədənsə utanırlar, nəyisə gizlədirlər. Aralarında nəsə bir sirr var, mənə demək istəmirlər. Elə bir sirr ki, mən gerek nəyin bahasına olursa olsun, onun nə olduğunu tapam. Onsuz da, bilirəm, güman ki, həmin şey olacaq. Qapılarını həmişə üzümə bağladılar... Kitablarda yazılanlar... Operalarda kişilərlə qadınlar üzbəüz dayanır, qollarını geniş açıb oxuyur, sonra qucaqlaşır, axırda da ayrılırlar... Yəqin, mənim fransız dili müəlliməmin başına gələn iş kimi bir şeydir. Atamdan heç xoşu gəlmirdi, ona görə də qovdular. Hiss edirəm ki, bütün bunlar bir-biri ilə bağlı olan məsələlərdir, ancaq necə bağlanıblar – birçə onu bilmirəm! Ah, kaş bunun nə olduğunu biləydim, sirri açaydım, o qapıların açarını tapaydım, daha uşaq olmayaydım ki, hər şeyi məndən gizlətsinlər, aldatsınlar. İndi bunu bilməsəm, sonradan heç vaxt bilməyəcəyəm! Bu dəhşətli sirri mütləq onlardan qoparmalıyam!” Onun alnında dərin qırıqlar yarandı və bu çəlimsiz, on iki yaşlı uşaq birdən-birə, az qala, qoca göründü. Ətrafda min rəngə çalan mənəzərəyə,

meşələrin yaşıllığına bürünmüş dağlara, gecikmiş baharın zərif şəfaqlərinə bələnmiş dərələrə fikir verməyərək dərin xəyalə dalmışdı. Yalnız onunla üzbəüz faytonun arxa oturmaçığında əyləmiş baronla anasına baxırdı, sanki, öz odlu baxışları ilə həmin sirri onların gözlərinin dərinliyindən çəkib çıxarmaq istəyirdi. Əzablarla dolu şübhələrdən başqa heç nə insan zəkasını belə itiləyə bilməz, qaranlıqlara qarışib itən izlərdən başqa heç nə hələ kamala çatmamış insan ağılı üçün belə böyük imkanlar yarada bilməz. Bəzən uşaqları bizim real gerçəklik adlandırdığımız dünyadan napnazik bir qapı ayırır və təsadüfi bir zəif külək nəticəsində hər şey onların üzünə açılır.

186

Edqar qəflətən hiss etdi ki, o müəmmalı aləmə, o böyük sirrə heç vaxt indiki kimi yaxın olmayıb. Gördü ki, gəlib qarşısında dayanıb, hələ açılmamış, cavabı tapılmamış olsa da, lap yaxınlığındadır. Həyəcanlandı və bu qəfil duyum onu birdən-birə ciddiləşdirdi. Çünki qeyri-ixtiyari hiss edirdi ki, uşaqlığının son anlarını yaşayır.

Onunla üzbəüz oturanlar qarşılarında nəse bir müqavimət hiss edir, ancaq onun oğlan tərəfdən gəldiyini bilmirdilər. Fayton, sanki, üç nəfərə darlıq edirdi. Qarşılarında od-alov saçan bir cüt göz onlara mane olurdu. Nə bir-biri ilə danışır, nə də bir-birinə baxa bilirdilər. Əvvəlki sehrli şirin söhbətləri də daha alınmırdı. O söhbətlər ki, məhrəmliyin, gizli-gizli ehtirasları oyadan titrək sözlərin xoş ovqatına köklənirdi. Danışmağa başlayan kimi dayanırdılar, sanki, nəyə-sə ilişib qalırdılar, davam etdirmək istəyirdilər, ancaq uşağın inadla susması onları yenə dolaşdırırdı.

Onun kədər dolu sükutu ən çox da anası üçün dözülməz idi. Ehtiyatla oğluna baxdı və qəflətən diksindi: Edqarın dodaqlarını çeynəyərkən ərinə necə oxşadığını ilk dəfə gördü. O da hirsələndə, özündən çıxanda belə eləyirdi. Məhz macərə ilə gizlənpaç oynamağa başladığı bir anda ərinə xatırlamasından narahat oldu. Düz çənəsinin altında oturub onu avazı qışqıranın altındakı qara gözləri ilə bu dar faytonda güdən oğlan birdən-birə ona xəyal kimi, vicdanın səsi kimi göründü, daha da dözülməz oldu. Həmin anda Edqar qəflətən baxışlarını bircə saniyəliyə qaldırdı və elə o dəqiqə hər ikisi gözünü yerə dikdi: ikisi də hiss etdi ki, həyatlarında ilk dəfə bir-birinə göz qoyurlar. Bu vaxta qədər

bir-birinə kor-korənə şəkildə inanmışdılar, ancaq indi aralarında – ana ilə uşaq arasında nəşə olmuşdu. Həyatlarında ilk dəfə idi ki, özlərinə nəzər yetirirdilər, talelərini ayırırdılar, gizlicə bir-birinə nifrət edirdilər, ancaq bu nifrəti boyunlarına almağa cəsərət etmirdilər.

Atlar mehmanxananın qarşısında dayananda üçü də dərinədən nəfəs aldı. Gəzinti alınmamışdı, üçü də bunu hiss edirdi, ancaq heç birinin deməyə cəsəreti çatmırdı. Edqar faytondan birinci tullanıb düşdü. Anası başının ağrıdığı bəhanə edərək, üzr istəyib tələsik yuxarı qalxdı. Yorulmuşdu, tək qalmaq istəyirdi. Edqar ilə baron orada qaldılar. Baron faytonçunun pulunu verdi, saata baxıb mehmanxanaya tərəf addımladı, oğlana heç fikir də vermədi. Edqarın yanından özünə xas olan ahəngdar, şax addımlarla keçib-getdi. Onun bu yerşi Edqarın yaman xoşuna gəlirdi, hətta dünən onu yamsılamağa da çalışmışdı. İndi isə o, sadəcə, yanından keçib-getdi. Belə çıxırdı ki, oğlanı unutmuşdu, onu faytonçunun, atların yanında qoyub getdi, deyərdin heç tanımır.

Baron belə saymazyana yanından keçib-gedəndə, sanki, Edqarın içində nəşə qırılıb düşdü. O baron ki, oğlan bütün olub-keçənlərə baxmayaraq, hələ də bütün varlığı ilə sevirdi! Heç nə demədən, özü də xeyli aralıdan keçib-getdi! Axı Edqarın heç bir günahı yox idi! İndiyədək qoruyub saxladığı təmkinini birdən-birə yoxa çıxırdı, süni şəkildə böyüdüüb özünə yük elədiyi ləyaqət hissi büzüşmüş çiyinlərindən sürüşüb düşdü, yenə də uşağa döndü. Dünən də, ondan əvvəl də alçaldılan balaca bir uşağa... Ancaq yenə də iradəsi əleyhinə getdi. Titrək addımlarla baronun arxasınca tələsdi, onu elə pilləkənin ayağındaca haqladı, yolunu kəsdi, göz yaşlarını güclə saxlayaraq boğuş səslə dedi:

– Sizə neyləmişəm ki, mənimlə belə rəftar edirsiniz? Niyə belə ələyirsiniz? Siz də, anam da?! Niyə həmişə məndən canınızı qurtarmaq istəyirsiniz? Sizə ağır yük olmuşam, yoxsa nəşə pis iş görmüşəm?

Baron diksindi. Bu səsdə nəşə vardı, onu çaşbaş qoydu, yumşaltı. Günahsız uşağa yazığı gəlirdi:

– Edi, sən lap səfeh imişsən ki! Sadəcə, bu gün kefim yox idi. Sən yaxşı oğlansan, səni, doğrudan da, çox istəyirəm...

Bu sözləri deyə-deyə Edqarın kəkilini nəvazişlə sıgalladı və onun iri, nəmli, yalvarış dolu uşaq gözlərini görməmək üçün üzünü azacıq yana çevirdi. Oynadığı komediya özünə də əzab verməyə başladı. Əslində, uşağın məhəbbəti ilə belə həyasızcasına oynadığına görə utanırdı və indi də gizli bir hıçqırtının titrətdiyi zəif səsi eşidəndə ürəyi ağrıdı:

– İndisə yuxarı get, Edi, bu gün axşam biz yenə də yaxın dost olacağıq. Özün görəcəksən... – deyə ona ürək-dirək verdi.

– Ancaq anamın məni tez yuxarı göndərməsinə razı olmayacaqsınız, elə deyilmi?

– Elədir, elədir, Edi, razı olmaram! – baron gülümsədi.

– İndi sən yuxarı qalx, mən də gedim axşam yeməyi üçün paltarımı dəyişim.

188

Bircə anlığa kefi kökələn Edqar yuxarı qalxdı. Ancaq tezliklə ürəyi yenə də çırpınmağa başladı. Dünəndən bəri xeyli yaşlaşmışdı. Onun uşaq qəlbində çağırılmamış bir qonaq – inamsızlıq özünə möhkəm yer eləmişdi.

Gözləməyə başladı. Son dəfə yoxlamağa dəyərdi. Üçü də masanın arxasında oturmuşdu. Saat doqquz oldu, ancaq anası onu yatmağa göndərmədi. Edqar narahat olmağa başladı. Görəsən, niyə həmişə dəqiq olan anası məhz bu gün ona burada çox qalmağa icazə verdi? Yoxsa baron satqınlıq eləyib, aralarında olmuş söhbəti, onun arzusunu anasına çatdırıb? Qəflətən Edqarı dəhşətli bir peşmançılıq hissi bürüdü ki, niyə bu gün onun arxasınca qaçdı, etibar elədi, ürəyindəkiləri açıb tökdü! Saat onda anası qəflətən ayağa durub, baronla vidalaşdı. Ən qəribəsi də bu oldu ki, baron, deyəsən, anasının belə tez getməsinə təəccüblən-mədi və həmişə olduğu kimi, onu bir az da saxlamağa çalışmadı. Uşağın ürəyi daha bərk döyünməyə başladı.

Deməli, sınağa dəyərmiş! Guya, heç nədən xəbəri yoxmuş kimi, o da ayağa durdu, dinmədən anasının arxasınca qapıya tərəf getdi. Ora çatanda qəflətən başını qaldırdı və elə həmin anda da gördü ki, anası onun başı üzərindən təbəssümlə barona tərəf baxır. Bu baxış razılıq əlaməti, hansı sirrəyə işarə idi! Deməli, baron onu satmışdı! Ona görə də bu gün tez ayrıldılar ki, onun şübhələri tamam dağılsın, sabah yollarını kəsməsin.

– Əclaf! – deyə mızıldadı.

– Nə dedin? – anası soruşdu.
– Heç nə! – deyərək dişlərini bir-birinə sıxdı.
İndi onun da öz sirri vardı. Adı da nifrət idi... Hər ikisinə qarşı sonsuz bir nifrət...

Sükut

Nəhayət, Edqarın həyəcanı keçib-getdi, hiss və düşüncələri duruldu: nifrət və açıq düşmənçilik! Artıq əmin idi ki, onlara maneçilik töredir və qəlbində anlaşılmaz, amansız bir istək baş qaldırdı: anası ilə baronu heç vaxt tək buraxmayacaq! Artıq xəyalında onlara mane olacağından, nəhayət, bütün varlığını sarmış düşmənçilik hissindən güc alaraq müqavimət göstərəcəyindən ləzzət alırdı. Öncə baronun “dərsini verdi”. Səhər-səhər aşağı düşüb onun yanından keçərkən səmimiyyətlə “Xoş gördük, Edi!” – deyəndə, oğlan başını qaldırmadan, oturduğu yerdən heç tərpənmədən ağızucu cavab verdi:

– Sabahınız xeyir!

– Anan aşağıdadır?

Edqar başını qəzetdən qaldırmadı:

– Bilmirəm!

Baron duruxdu. Görəsən, buna nə olub?!

– Gecəni pis yatıbsan, Edi?

Elə bildi ki, həmişəki kimi zarafatla uşağın könlünü əla biləcək. Ancaq Edqar yenə də nifrətlə “yox” cavabını verdi və qəzetə baxmaqda davam etdi.

– Səfeh uşaq! – deyə baron öz-özünə donquldandı, çiyinlərini çəkərək yoluna davam etdi. Artıq müharibə elan olunmuşdu...

Edqar anası ilə də çox soyuq, nəzakətlə davrandı. Qadın onu tennis meydançasına göndərmək istəyəndə də sakitcə etiraz etdi. Dodaqlarına qonan ani təbəssümün o dəqiqə də qəzəbə çevrilməsi göstərdi ki, onu aldatmaq bir daha mümkün olmayacaq.

– Yaxşısı budur, sizinlə gəzməyə gedim, – deyə süni bir mehribanlıqla dilləndi və anasının gözlərinin içinə baxdı. Hiss olundu ki, cavab onu açmadı. Tərəddüd etdi, sanki, nəşə axtardı, nəhayət, tapdı:

– Məni burada gözlə, – deyib səhər yeməyinə getdi.

Edqar gözlədi. Ancaq inamı tamam itmişdi. Qeyri-ixtiyari bir duyum ona deyirdi ki, onların hər sözünün arxasında nəse bir gizli məqsəd gizlənə bilər. İndi şübhələri ona bəzən çox ağıllı qərarlar çıxarmağa kömək edirdi. Deyildiyi kimi, foyədə gözləmək əvəzinə, fikirləşdi ki, küçədə dayan-sa yaxşı olar, onda yalnız əsas qapını deyil, bütün çıxış qapılarını görə bilər. Ürəyinə dammışdı ki, onu aldadırlar. Bu dəfə onları əldən buraxmaq olmazdı. Küçədə gözləyərkən, hindular haqqındakı kitablarda oxuduğu kimi, odun qalağının arxasında gizləndi və təxminən yarım saatdan sonra, doğrudan da, anasının arxa qapıların birindən çıxdığını görəndə razılıqla güldü. Əlində bir dəstə qızılgül dəstəsi vardı və baron – o satqın da yanında idi.

190

İkisinin də kefi kök idi. Bəlkə, elə bilirlər, ondan canlarını qurtarıb, öz sirləri ilə tək qalacaqlar? Nəse danışib güldülər, sonra meşəyə tərəf getdilər.

Edqarın gözlədiyi an gəlib çatmışdı. Tələsmədən odun qalağının arxasından çıxdı və özünü elə göstərdi ki, guya, təsadüfən gəlib bura çıxıb. Yavaş-yavaş, lap asta addımlarla, dayana-dayana yaxınlaşdı ki, onları təəccübləndirəndə əməlli-başlı ləzzət ala bilsin. İkisi də çaşbaş qaldı və heyrət içində bir-birinə baxdılar. Uşaq, heç nə olmayıbmiş kimi, yavaş-yavaş yaxın gəldi, istehzal baxışlarla onları süzdü.

– Ah, gəlib çıxdın, Edi? Səni çox axtardıq... – nəhayət, anası dilləndi. “Gör necə həyasızcasına yalan danışır!” – uşaq ürəyindən keçirdi. Ancaq dodaqlarını bir-birinə sıxdı, sirlərini, yeni nifrətini bayıra çıxmağa qoymadı.

Üçü də dayanmışdı və nə edəcəklərini bilmirdilər. Üçü də bir-birinə göz qoyurdu.

– Gedək! – bunu məyus olmuş, əsəbiləşmiş qadın dedi və əlindəki gözəl qızılıgüllərdən birini qopardı. Yene də burun pərələri azacıq titrədi. Bu, o demək idi ki, hirsələnib. Sanki, bütün bunların Edqara dəxli yox idi, sakitcə mavi səmaya baxırdı və onlar tərpenənə qədər gözlədi, sonra arxalarınca getdi. Baron bir dəfə də onu dilə tutmağa çalışdı:

– Bu gün tennis yarışları var, ona baxırsan?

Edqar nifrətlə ona baxdı, cavab vermədi, dodaqlarını elə büzdü ki, sanki, fit çalmaq istəyir. Beləliklə, ürəyindəkini dedi. Nifrətlə öz dişlərini qıcatdı.

Edqarın burada olması ağır yük olub, qadınla baronun çiyinlərindən asılmışdı. Yumruqlarını gizlicə düyünləyib gedirdilər, elə bil, məhbus idilər, keşikçinin arxasına addımlayırdılar. Əslində, uşaq heç nə eləməirdi, ancaq onları güdən nəmli baxışları, qəzəblə susması, yaxınlıq verməməsi getdikcə dözülməz olurdu.

– Bir az irəlidə get! – Onlara aman vermədiyinə görə hirsələnmiş qadın acıqlı-acıqlı dilləndi. – Ayağıma dolaşma, əsəbiləşirəm...

Anasının dediklərinə əməl elədi, ancaq bir az aralanan kimi dayanıb geri baxdı, onlar geri qalan kimi dayanıb gözlədi, elə bil, Mefistofel idi, qara pudel cildinə girib Faustdan əl çəkmirdi, onları alovsaçan nifrət qazanında qaynadırdı, əsir eləmişdi, buraxmırdı...

Oğlanın qəzəb dolu sükutu onların kefinə soğan doğradı, baxışları isə sözlərini elə dodaqlarındaca dondurdu. Baron birçə xoş söz də deyə bilmədi, qəzəblə hiss elədi ki, qadın yenə də əlindən çıxır, onun güclə şölələndirdiyi ehtirası bu zəhlətökən dözülməz uşağın qorxusundan sönüb gedir. Elə hey söhbətə başlamaq istəyirdilər, ancaq hər dəfə də “məhəbbət dərsləri” yarımçıq kəsilirdi. Axırda üçü də susaraq ağır-ağır yollarına davam etdilər, yalnız yellənən ağacların pıçılısına və bir də özlərinin cansızlığı addım səslərinə qulaq asdılar. Uşaq onların aşına zəhər qatmışdı.

İndi üçü də bir-birinə düşmən kəsilmişdi. Aldadılmış uşaq hiss edirdi ki, ikisi də yanıb-yaxılır, ancaq əllərindən heç nə gəlmir və bundan həzz alırdı. Gözlərini qırpa-qırpa istehzal baxışlarla onları süzür, ən çox da baronun qəzəb yağan sifətinə baxırdı. Görürdü ki, dişlərini bir-birinə sıxaraq özünü söyüş yağdırmaqdan güclə saxlayır və eyni zamanda da vəhşi bir həvəslə anasının getdikcə çox hirsələndiyini hiss edirdi. Bilirdi ki, ikisi də hücum etməyə, onu buradan uzaqlaşdırmağa, zərərsizləşdirməyə bəhanə axtarır. Ancaq bu bəhanəni vermirdi, çünki nifrəti çox götür-qoydan sonra yaranmışdı, özünü etibardan salmazdı...

– Qayıdaq! – anası qəflətən dilləndi. O, hiss edirdi ki, daha dözə bilmir, nəşə eləməlidir, ən azı, bu işgəncəyə dözməyib qışqırmalıdır.

– Heyif! – Edqar sakitcə dedi. – Bura çox gözəldir...

İkisi də hiss etdi ki, uşaq onları ələ salır. Ancaq heç birinin dinməyə cəsəreti çatmadı, çünki bu balaca müstəbid ikicə günün ərzində onlara özünü ələ almağı yaxşı öyrətmişdi. Adamı iki bölən istehza sifətinin bircə əzasında da bilinmədi. Getdikləri yolu dinməz-söyləməz geri qayıtdılar. Anası ilə oğlu otaqlarında tək qalanda qadının hirsli lap aşib-daşdı, çətirini, əlcəklərini acıqla çarpayının üstünə tolazladı. Edqar o dəqiqə hiss etdi ki, anasının əsəbləri lap gerilib, ona sakitlik lazımdır, ancaq məsələni biryolluq həll etmək istəyirdi və onu daha da qızıqsıdırmaq üçün qəsdən otaqda qaldı. Qadın otaqda otərəf-butərəfə gəzişdi, sonra qayıdıb yerində oturdu, barmaqları ilə stolu döyəclədi, qəflətən sıçrayıb ayağa durdu:

– Sən lap araqarıdıransan! İyrənc hərəkətlər eləyirsən! Adamı rüsvay edirsən. Bu yaşında elədiyən hərəkətdən utanmırsan?!

192

Oğlan etiraz eləmədən güzgünün qabağına keçib daranmağa başladı. Onun susması, bu inadçı soyuq sükut, dodaqlarında titrəyən istehzalı təbəssüm qadını lap özündən çıxartdı, az qaldı onu vursun.

– Öz otağına get! – deyə qışqırdı.

Edqar gülümsəyib çıxdı.

İndi ikisi də – baron da, anası da onun qarşısında əsirdilər, onunla bir yerdə olmaqdan, onun amansız baxışlarından qorxurdular! Onlar özlərini narahat hiss etdikcə oğlanın gözləri sevincdən alışıb-yanırdı. Edqar indi bu köməksiz qalmış insanları uşaqlara xas bir vəhşi qəddarlıqla incidirdi. Baron hələlik hirsini cilovlaya bilirdi, hər şeyi zarafata salaacağına ümid edirdi və yalnız öz məqsədi barədə düşünürdü. Ancaq qadın – anası – daha özü ilə bacara bilmirdi. Nəse bir bəhanə tapıb üstünə qışqıranda bir az yüngülləşirdi.

– Çəngəllə oynama! – yemək zamanı onun üstünə qışqırırdı. – Tərbiyəsizlik eləmə! Sən böyükrlə oturmağa layiq deyilsən!

Edqar isə başını bir az yana əyərək gülümsəyir, gülümsəyirdi... Bilirdi ki, bu qışqırtı ümitsizliyin nişanəsidir və fəxr edirdi ki, özləri özlərini ifşa edir. İndi baxışları da sakitləşmişdi, lap həkim kimi baxırdı. Əvvəllər, bəlkə də, onları əsəbiləşdirmək üçün cavab qaytarardı, ancaq sən demə, nifrət adama çox şeyi, həm də tez öyrədirmiş. Artıq indi

susurdu... Anası bu sükuta dözməyib qışqırana qədər susur, susurdu...

* * *

Anası buna çox da dözə bilmədi. Yeməkdən sonra hər üçü masa arxasından duranda və məlum məsələdir ki, Edqar da onlara qoşulub getmək istəyəndə qadın qəflətən açıldı, nə açıldı! Bütün ehtiyatı unudaraq, həqiqəti açıb-töküdü. Oğlunun həmişə arxasınca sürünməsindən qeyzlənərək, milçəklərin bezdirdiyi xam at kimi fınxırdı:

– Üç yaşında uşaq kimi niyə həmişə arxamca qaçırsan? Niyə həmişə mənim yanımda olmalısan?! Böyüklərin yanında uşağın nə işi! Bunu yadında saxla! Heç olmasa, bir saat öz işinlə məşğul ol! Kitab oxu, ya da nə istəyirsən elə! Məni sakit burax! Arxamca sürünməyinlə, öz iyrenc hərəkətlərinlə məni əsəbiləşdirirsən!

Axır ki, sirri ondan qopara bildi! Baronla qadının pərt olduğunu gören Edqar gülümsündü. Anası üzünü çevirib getmək istədi, çünki narahatlığını uşağın yanında boynuna aldığına görə özünə acığı tutmuşdu. Ancaq Edqar soyuq-qanlılıqla dedi:

– Atam dedi ki, orada heç vaxt tək qalma... Atama söz vermişəm ki, ehtiyatsızlıq eləməyim, səndən ayrılmayım!

“Atam” sözünü xüsusi vurğu ilə dedi, çünki keçən dəfə hiss etmişdi ki, bu söz onları cıradır. Hər halda, atasının da bu dəhşətli sirlə nəşə bir bağlılığı vardı. Hiss edirdi ki, atasının bu işə gizli təsiri var. Hansı təsir olduğunu bilməsə də, görürdü ki, onun adı çəkildə ikisi də narahat olur, qorxur. İndi də dinmədilər. Deməli, silahı yerə qoydular! Anası baronla qabaqda, o da arxalarınca gedirdi. Ancaq indi çiyinlərini qısmış qulluqçu kimi deyil, ciddi, sərt, amansız bir keşikçi kimi gedirdi. Açıq bilinməsə də, hər ikisi, sanki, ona zəncirlənmişdi, qopa bilmirdilər. Nifrət onun uşaq gücünü artırmışdı, özünün xəbəri olmasa da, ikisindən güclü idi, çünki sirləri onların əl-qolunu bağlamışdı...

Yalançılar

Ancaq vaxt keçib-gedirdi. Baronun getməyinə lap az qalmışdı və bu günlərdən istifadə etmək lazım idi. Hiss edirdilər

ki, getdikcə qızışan uşağın inadkarlığına qarşı çıxmaq mənasızdır və ona görə də son dəfə alçaq bir yola əl atdılar, heç olmasa bir-iki saatlığa onun zülmündən azad olmaq üçün aradan çıxmağa qərar verdilər. Anası Edqara dedi:

– Bu məktubları poçta apar, sifarişlə göndər.

Onlar foyedə dayanmışdılar, baron isə bayırda faytonçu ilə söhbət edirdi.

Edqar şübhəli-şübhəli məktublarnın ikisini də götürdü. Görmüşdü ki, bir az əvvəl xidmətçilərdən biri anasına nəse dedi. Bəlkə, birləşib ona qarşı nəse hazırlamışdılar? Tərəddüd etdi:

– Məni harada gözləyəcəksən?

– Burada...

– Düz sözüdür?

– Elədir.

– Bax getməyəsən haaa! Deməli, mən qayıdanacan bu foyedə gözləyəcəksən.

Özünü qətiyyətli hiss etdiyi üçün artıq anası ilə amirane tərzdə danışırdı. Sırağagündən bəri çox şey dəyişmişdi... Sonra məktubları da götürüb getdi. Qapıda baronla üz-üzə gəldi. İki gündən sonra onunla ilk dəfə danışdı:

– Bu məktubları verib qayıdıram, anam məni qayıdana kimi gözləyəcək. Lütfən, tez getməyin.

Baron tez sivişib aradan çıxdı:

– Bəli, bəli, gözləyirik.

Edqar poçta tərəf götürüldü, ancaq orada gözləməli oldu. Bir cənab çoxlu mənasız suallar verirdi. Nəhayət, tapşırığı yerinə yetirdi və əlində qəbzlər geri cumdu. Lap vaxtında çatdı: gördü ki, anası ilə baron faytona minib getdilər.

Hirsindən donub qaldı. Yerdən bir daş götürüb onların arxasınca atmaqdan özünü güclə saxladı. Deməli, əlindən çıxdılar. Ancaq çox alçaq, yaramaz bir yalanın köməyi ilə! Anasının yalan danışdığını dünəndən bilirdi. Ancaq inanmazdı ki, belə utanmaz-utanmaz verdiyi sözdən qaçar və onun son inamı da itib getdi. Artıq bu həyatı başa düşə bilmirdi: sən demə, arxasında həqiqətin dayandığını güman etdiyi sözlərin hamısı rəngarəng şarlar kimi imiş: çox şişən kimi partlaymış və yerində heç nə qalmırmış... Axı bu necə dəhşətli sirdir ki, böyükləri belə bir yola çəkir, onu – balaca uşağı aldadırlar, özləri də oğru kimi aradan çıxırlar?! Oxu-

duğu kitablarda insanlar bir-birini aldadır, qırırdılar ki, pula, hakimiyyətə, səltənətlərə sahib olsunlar. Bəs bunların istəyi nə idi? Niyə ondan qaçırdılar? Uydurduqları min cür yalanın arxasında nə gizləndirdi? Çox baş sındırmalı oldu. Dumanlı şəkildə hiss edirdi ki, bu sirt uşaqlığın qıfılıdır, əgər onun açarını tapacaqsız, deməli, böyüyüb, axır ki, axır ki, kişi olub. Ah, kaş tapa biləydiniz! Ancaq aydın düşünə bilmirdi. Onları əldən buraxdığına elə qəzəblənmişdi ki, bütün bədənini od tutub yanırdı, tüstüsündə heç nəyi aydın seçə bilmirdi.

Məşəyə tərəf qaçdı. Ora bir az qaranlıq idi, heç kəs görməzdi və çatan kimi gözlərindən yaş sel kimi axmağa başladı.

– Yalançılar! Heyvanlar! Fırılacaqılar! Alçaqlar!

Bu sözləri ucadan deməsəydi, boğulardı. Son günlərdə apardığı mübarizədə böyüklük iddiasının boğub-qısnadığı qəzəb, səbirsizlik, ağrı-acılar, marağ, zəiflik, dönüklük idi, göz yaşlarına dönüb püskürürdü. Uşaqlığın son göz yaşları idi, axırıncı vəhşi hiçqırtıları idi və axırıncı dəfə özünü qadın kimi göz yaşlarının ixtiyarına buraxmışdı. Belə ürəkdən ağlaya-ağlaya da içindəkilərin hamısını – etibarını, məhəbbətini, inamını, hörmət-izzətini, ümumiyyətlə, bütün uşaqlığını göz yaşına döndərərək bayıra çıxarırdı...

Sonradan mehmanxanaya qayıdan oğlan indi tamam ayrı bir uşaq idi. Artıq ayrılmışdı, hər hərəkətini ölçüb-biçirdi. Əvvəlcə otağına gedib üz-gözünü yudu ki, onlar Edqarın ağlamış olduğunu hiss edib sevinməsinlər. Sonra haqq-hesab çəkməyin planını hazırladı. Sakitcə, səbirlə gözləməyə başladı.

Qaçqınları qaytaran fayton mehmanxananın qarşısında dayananda foyədə xeyli adam vardı. Kişilərdən bəziləri şahmat oynayır, bir neçəsi qəzet oxuyur, qadınlar isə laqqırtı vururdular. Onların arasında rəngi avazı olmuş, baxışları titrəyən bir uşaq da oturmuşdu və qımıldanmırdı. Anası ilə baron içəri girən kimi ona rast gəldiklərindən bir az pərt oldular və əvvəlcədən hazırladıqları bəhanəni kəkələmək istəyəndə, oğlan sakit, şax addımlarla qabaqlarına gəldi və ötkəm səslə dedi:

– Cənab baron, sizə sözümlə var...

Baron özünü itirdi. Sanki, pis iş üstündə yaxalandı:

– Yaxşı, yaxşı... Ancaq sonra... sonra...

Edqar isə səsini bir az da ucaltdı, çox aydın, kəskin danışımağa başladı ki, ətrafdakılar onu eşidə bilsin:

– Mən isə sizinlə indi danışmaq istəyirəm. Siz alçaqlıq elədiniz! Məni aldatdınız! Bilirdiniz ki, anam məni gözləyir, ancaq siz...

– Edqar! – hamının baxışlarının ona dikildiyini hiss edən anası qışqırdı və ona tərəf cumdu.

Ancaq Edqar hiss edəndə ki, anası öz qışqırığı ilə onun səsini batırmaq istəyir, daha kəskin, uca səsle bağırdı:

– Hamının yanında sizə bir də deyirəm: məni alçaqcasına aldatdınız! Bu, əclaflıqdır, mənfuluqdur!

Baronun rəngi qaçdı; hamının gözü onlara dikilmişdi, bəziləri hətta gülümsəyirdi.

Anası hirsindən titrəyən oğlunun çiyinlərindən yapışdı:

196

– Bu dəqiqə öz otağına get, yoxsa səni camaatın gözü qabağında əzişdirərəm! – deyə boğuc səsle kəkələdi.

Edqar isə artıq sakitləşmişdi. Belə çilgınlıq elədiyinə heyifsilənirdi. Özündən narazı idi, çünki əslində, baronla sakit danışmaq istəyirdi, ancaq hirs iradəsini üstələdi. Sakitcə, tələsmədən pilləkənə tərəf getdi.

– Onun tərbiyəsizliyini bağışlayın, cənab baron. Özünüz də bilirsiniz ki, əsəbi uşaqdır, – deyə ətrafdakıların istehzalı baxışlarından özünü itirmiş qadın kəkələdi. Dünyada ən çox qorxduğu şey dava-dalaş idi və bilirdi ki, səbrini basmalıdır. Buradan tez aralanmaq əvəzinə növbətçiyə yaxınlaşaraq məktub gəlib-gəlmədiyini soruşdu, sonra da bir neçə mənasız sual verdi, axırda da, heç nə olmayıbmiş kimi, paltarını xışıldada-xışıldada yuxarı qalxdı. Ancaq arxasınca həzin pıçiltı, boğuc pıçqıltı səsləri eşitdi... Yolda addımlarını yavaşıtı. Həmişə vəziyyət ciddiləşəndə nə edəcəyini bilməmişdi və indiki münaqişə də onu çox qorxudurdu. Əlbəttə, günahkar olduğunu dana bilməzdi, üstəlik də, uşağın baxışlarından qorxurdu. İndiyəcən onda görmədiyi bu təzə, qəribə baxış bütün inamını əlindən alırdı, onu iflic vəziyyətinə salırdı. Qorxusundan qərara gəldi ki, onunla mülayim danışsın, çünki mübahisəyə başlasa, hirs-lənmiş uşağın qalib gələcəyini bilirdi.

Dəstəyi astaca burdu. Uşaq içəridə sakitcə oturmuşdu. Baxışlarını qaldırıb ona baxanda orada heç bir qorxu, hətta maraq hissi də yox idi. Özünə arxayın görünürdü.

– Edqar, – deyə qadın imkan daxilində analara məxsus bir şəfqətlə sözə başladı, – bu, haradan ağılına gəldi? Yerinə mən utandım. Belə də tərbiyəsizlik olar? Uşaq ola-ola böyükklərlə belə danışmaq olar?! Yəqin ki, elə indi gedib cənab barondan üzr istəyəcəksən.

Edqar pəncərədən çölə baxırdı və “yox” sözünü də, sanki, ağaclara dedi.

Onun belə inamlı olduğunu qadın birinci dəfə görürdü.

– Sənə nə olub, Edqar? Heç əvvəlki Edqara oxşamırsan?! İndi səni tanımaq olmur. Axı həmişə ağıllı, tərbiyəli, sözbəxan uşaq olubsan. İndi birdən-birə özünü elə aparırırsan ki, sanki, şeytan yoldan çıxarıb. Barondan niyə xoşun gəlmir? Axı onu çox sevirdin! Sənə qarşı da çox mehriban idi...

– Bəli, çünki səninlə tanış olmaq istəyirdi.

Qadın özünü itirdi:

– Boş şeydir! Gör nələr fikirləşirsən... Bu, haradan ağılına gəldi?

Oğlan açıldı, nə açıldı:

– O, yalançıdır, saxtakardır! Bütün əməlləri alçaqlıqdır, nəsə bir məqsəd güdür. Səninlə tanış olmaq istədiyini üçün mənə mehribanlıq göstərirdi, hələ it də söz vermişdi. Bilmirəm sənə nə vəd eləyib, niyə belə mehribanlıq göstərir, ancaq görünür, səndən də nəsə bir umacağı var. Doğru sözümüdü, ana. Yoxsa belə nəzakətli, mehriban olmazdı. O, pis adamdır, yalan danışır! Bircə dəfə diqqət eləsən, görəcəksən ki, baxışları da saxtadır. Ah, mən o miskin yalançıya, yaramaza nifrət edirəm...

– Edqar, Edqar, bu nə sözlərdir danışırısan?! – Qadın özünü itirmişdi və nə cavab verəcəyini bilmirdi. Ancaq daxilində bir səs baş qaldırdı ki, uşaq düz deyir.

– Bəli, o, yaramazın biridir, buna yüz faiz əminəm. Özün də görəcəksən! Bəs niyə məndən qorxur? Niyə məndən gizlənir? Çünki yaxşı bilir: onu tanıyıram, bütün yaramazlıqlarından xəbərim var!

– Bunları deməyə necə dilin gəlir... Bunları deməyə necə dilin gəlir... – Qadın indi heç nə barədə fikirləşə bilmirdi və bu iki cümlə də qanı qaçmış dodaqlarından qeyri-ixtiyari qopdu. Onu qəflətən dəhşətli bir qorxu bürüdü, ancaq bilmədi barondan qorxur, yoxsa uşaqdan...

Edqar gördü ki, onun xəbərdarlığı anasına təsir etdi. Bundan istifadə edib anasını öz tərəfinə çəkmək, onu barona nifrətində, düşmənçilikdə özünə müttəfiq eləmək istədi. Yavaşca anasına tərəf getdi, onu qucaqladı, səsi həyəcandan titrədi:

– Ana, – dedi, – özün də hiss eləmiş olarsan ki, onun niyyəti pisdır. O, səni tamam dəyişib. Sən çox dəyişibsən, ana, mən yox! Sənə tək sahib olmaq üçün mənə qarşı qızıdırıb. Yəqin ki, səni də aldatmaq istəyir. Bilmirəm sənə nə vəd verib. Bircə onu bilirəm ki, verdiyi vədə əməl etməyəcək. Özünü ondan qorumalısan. Bu gün birini aldadan, sabah o birini də aldadacaq. Çox pis adamdır, ona bel bağlamaq olmaz!

198

Az qala, göz yaşlarına qarışan bu zərif səs, sanki, qadının öz ürəyindən qopub gəlirdi. Dünəndən bəri içində oyanmış bir səs də elə bunları deyirdi. Bu səs getdikcə ucalır, ucaldı... Ancaq öz uşağına “Sən haqlısan” – deməyə utanırdı. Və çoxları kimi özünü pis vəziyyətdən qurtarmaq üçün səsinə ucaldı, sərtləşdi:

– Uşaqların belə şeylərdən başı çıxmaz. Sən bu işlərə qarışma! Sən özünü tərbiyəli apar, vəssalam!

Edqarın sifəti yenə tutuldu, bumbuz oldu:

– Özün bilərsən, – kəskin cavab verdi, – səni xəbərdar etdim!

– Deməli, üzr istəməyəcəksən?

– Yox!

Düşmən kimi üz-üzə dayanmışdılar. Qadın hiss edirdi ki, söhbət burada onun nüfuzundan gedir.

– Onda yeməyini burada yeyəcəksən! Özü də tək! Üzr istəməyəne qədər bizim masada oturmayacaqsan. Sənə ədəb qaydalarını öyrədəcəyəm! Məndən icazəsiz otaqdan çıxmayacaqsan! Başa düşdün?

Edqar gülümsədi. Bu məkrli gülüş, sanki, onun dodaqlarına həmişəlik hopub qalmışdı. Ürəyində özünə acığı tutdu. Yenə də səfehlik eləyib ürəyini açdı, anasını – o yalançını xəbərdar etmək istədi...

Anası onun üzünə baxmadan otaqdan çıxdı. Uşağın adamı doğrayan baxışlarından qorxdı. Sayıqlaşdığını hiss etdiyi, eləcə də bilmək, eşitmək istəmədiyi sözləri ona deməyə başladığı gündən oğlu artıq xoşuna gəlmirdi. Daxili

səsinin, vicdanının özündən ayrılaraq uşaq cildində, öz doğma balasının şəxsində onu ələ salması, xəbərdar etməsi qadını dəhşətə gətirirdi. Bu vaxta qədər həmin uşaq həyatının bir parçası, bəzək-düzəyi, oyuncağı, məhəbbəti, doğması, hətta bəzən də dərdi-səri olmuşdu, ancaq bununla belə, heç vaxt həyatının axarından kənara çıxmamışdı. Bu gün ilk dəfə bərk qəzəbləndi və iradəsinin əleyhinə getdi. İndi uşaq haqqındakı xatirələrinə nəşə nifrətə oxşayan bir hiss də qarışdı...

Ancaq bununla belə, yorğun halda pillələri düşəndə həmin uşaq səsi öz qəlbindən gəlirdi: “Sən özünü ondan qorumalısan!” Bu xəbərdarlıq ələ hey qulaqlarında səslənirdi. Dəhlizlə gedərkən qarşısında bir güzgü parıldadı, dayanıb sualedici nəzərlərlə özünə baxdı, ürkək bir təbəssüm oynayan dodaqları aydın seçilənə qədər sifətini ona yaxınlaşdırdı. Dodaqları ələ büzülmüşdü ki, deyərdin onlardan nəşə qorxulu bir söz qopacaq. Daxilindən gələn səş hələ də eşidilirdi. Ancaq o, çiyinlərini dartdı, sanki, bununla bütün şübhə-tərəddüdlərini silkələyib tökdü, razılıqla güzgüyə bir də baxdı və qətiyyətli addımlarla aşağı düşməyə başladı. Elə bil, oyunçu idi, son pulunu şəstlə masanın üstünə tulladı...

Ay işığında izlər

Ev dustağı edilmiş Edqara yemək gətirən xidmətçi qapıları arxasınca örtüdü və kilid səsi eşidildi. Uşaq qəzəblə dik atıldı. Məlum məsələ idi ki, anasının tapşırığı ilə onu vəhşi heyvan kimi qəfəsə salmışdılar. Ağına min cür qara fikir gəlirdi.

“Görəsən, mənə içəri salıb qapını bağlayandan sonra aşağıda nələr baş verir? Onlar indi nəyi müzakirə edirlər? Bəlkə, nəşə gizli bir plan qururlar, mənə də bundan xəbərim olmayacaq? Ah, bu sirr... sirr... Böyüklərin yanında olan zaman onu həmişə, hər yerdə hiss edirəm, ancaq gecə olan kimi qapısı üzümə bağlanır, mən də təsadüfən içəri girəndə pıçıldamağa başlayırlar... Neçə gündür ki, o böyük sirr lap yaxındadır, ovcumun içindədir, amma hələ də tuta bilmirəm! Onu tutmaq üçün nələr eləməmişəm! Əvvəllər atamın yazı masasının üstündən kitablarını oğurlayıb

oxuyurdum, bu qəribə şeylərin hamısı orada vardı, ancaq heç birini başa düşmürdüm. Elə bil, ağızda nəşə bir surğuc var, sirri tapmaq üçün həmin surğucu qoparmaq lazımdır. Özü də ya məndədir, ya da onlarda... Qulluqçu qızdan soruşdum, xahiş etdim ki, kitablardakı o yerləri mənə başa salsın, o isə güldü... Uşaq olmaq nə dəhşətli şey imiş! Ürəyin suallarla doludur, ancaq heç kimdən heç nə soruşa bilmirsən! Səfeh, heç nəyə yaramayan bir varlıq kimi böyükələrin yanında həmişə gülünc vəziyyətdə qalırsan! Ancaq mən bu sirdən agah olacağam, ürəyimə damıb ki, tezliklə onu öyrənəcəyəm. Kələfin ucu əlimdədir, hamısını ələ gətirənə qədər onu buraxan deyiləm!”

200

Qulağına səs gəldi, qapını dinşədi. Yox, zəif külək idi, bayırdakı ağacları tərpədir və tərpətdikcə də budaqların arasından içəri süzülən ay işığı kəsik-kəsik eləyirdi.

“Hər halda, niyyətləri yaxşı deyil, yoxsa məni özlərindən aralamaq üçün belə miskin yalanlara əl atmazdılar. Əlbəttə, o lənətə gəlmişlər indi mənə gülürlər, fikirləşirlər ki, nəhayət, canlarını qurtardılar, ancaq eybi yox, axırda gülən mən olacağam! Axmaqlıq elədim, yanlarından əl çəkməyib hər hərəkətlərinə göz qoymaq əvəzinə, onlara qapını bağlayıb məni içəridə saxlamağa, bir anlığa tək qalmağa şərait yaratdım. Bilirəm, böyükələr həmişə ehtiyatsız olur, elə bunlar da özlərini satacaqlar. Onlar elə bilirlər ki, biz hələ uşağıq, axşam olan kimi yatırıq, ancaq unudurlar ki, adam özünü yatmış göstərüb, qulaq asa bilər, özünü axmaqlığa qoyub, çox ağıllı ola bilər. Bu yaxınlarda xalamın uşağı olanda, bunu çoxdan gözlədikləri halda, özlərini mənim yanımda elə apardılar ki, guya, təəccübləndilər. Ancaq mən də bilirdim, çünki ondan bir neçə həftə əvvəl bu haqda danışdıqlarını eşitmişdim. Ancaq onlar elə bilirdilər ki, yatmışam. Eybi yox, bu dəfə də o yaramazları mat qoyaram! Ah, kaş qapıların arasından gizlicə baxa biləydim, özlərini tam sərbəst hiss elədikləri yerdə onları pusaydım! Bəlkə, zəngi çalım ki, qulluqçu gəlib qapını açsın, nə istədiyimi soruşsun?! Yoxsa hay-küy qaldırım, qab-qacağı sındırım?! Onda gəlib qapını açardılar, mən də sivişib aradan çıxardım, onları güdərdim. Yox, belə istəmirəm. Onların mənimlə necə yaramaz rəftar etdiklərini görə heç kəs bilməsin! Qürurum buna yol verməz! Eybi yox, sabah əvəzini çıxaram!”

Aşağıdan qadın gülüşü eşidildi. Edqar dik atıldı: anası ola bilərdi. Axı gülməyə, onu ələ salmağa əsası vardı, ona maneçilik törətdiyi üçün balaca, köməksiz bir uşağı içəri salıb qapını bağlamışdı, bir yığın yaş paltar kimi küncə tullamışdı. Ehtiyatla pəncərədən çölə boylandı. Yox, o deyildi, tanımadığı dəcəl qızlar idi, yeniyetmə bir oğlanı cırnadırdılar.

Elə həmin anda da gördü ki, pəncərəsi yerdən o qədər də hündürdə deyil. Və görən kimi də ağına bir fikir gəldi: tullanmaq! Özü də indi, onların özlərini tam sərbəst hiss elədikləri bir anda aşağı tullanıb onların nə danışdıqlarına gizlicə qulaq asmaq! Sevincindən titrədi. Ona elə gəldi ki, uşaqlığın o böyük, sehrli sirri indi əlindədir. Titrəyən qəlbindən səs gəlirdi: "Tullan! Tullan!" Təhlükəli deyildi. Heç kəs də yox idi və... tullandı. Yerdəki çınqıl astaca xışıldadı, ancaq bunu eşidən olmadı...

Son iki gündə sinə-sinə getmək, gizlicə qulaq asmaq onun həyat sevincinə çevrilmişdi. İndi də barmaqlarının ucunda, içəridən düşən gur işıqdan yayına-yayına, sinə-sinə mehmanxananın başına dolananda onu qorxu qarışıq bir ləzzət hissi bürüdü. Əvvəlcə üzünü ehtiyatla pəncərəyə söykəyərək yeməxanaya baxdı. Həmişə oturduqları stol boş idi. Sonra bir-bir pəncərələrdən baxa-baxa irəlilədi. Mehmanxananın içinə girməyə ürək eləmədi, qorxu ki, özü də bilmədən dəhlizdə onlarla rastlaşa bilər. Heç yerdə görünmürdülər. Az qaldı ümidini üzsün və elə həmin anda qapıdan çölə iki kölgə düşdü, tez geri çəkilib özünü qaranlığa verdi: anası ilə onun ayrılmaz müşayiətçisi bayıra çıxdı. Lap vaxtında gəlmişdi. Görəsən, nə danışdırlar? Başa düşə bilmirdi. Alçaqdan danışdırlar və külək də ağacları xışıldadırdı. Ancaq indi gülüş səsi eşitdi: anası idi. Belə gülüşü ondan heç vaxt eşitməmişdi. Qəribə, kəskin, həyəcanlı, əsəbi bir gülüş idi və onun yad ahəngi uşağı qorxutdu. Ancaq hər halda, gülürdü və deməli, burada söhbət ondan gizlətdikləri qeyri-adilikdən, təhlükədən, o böyük sirdən gedə bilməzdi. Edqar bir az məyus oldu...

Bəs onda niyə mehmanxanadan çıxdılar? Gecənin qaranlığında tək-tənha hara gedirdilər? Yəqin, indi yuxarıda külək adamı aparır, çünki bir az bundan qabaq ay işığına qərç olmuş aydın səma tutulmuşdu. Sanki, hansı görünməz əllərsə ayın üzünə qara yaylıq çəkir və onda elə zülmət

çökürdü ki, yol-iz görünmürdü. Ancaq həmin yaylıq ayın üzündən çəkilən kimi işıqlı səma parıldaırdı. Hər tərəfə gümüşü rəngli sərinlik çökmüşdü. Kölgə ilə işığın bir-biri ilə gizlənpaç oynaması qadının öz hissləri ilə oynaması, onları gah bütün çılpalıqlı ilə göstərməsi, gah da gizlətməsi kimi sirli-soraqlı, cazibədar idi. Və elə məhz bu anda, hər yer gümüşü rəngə bələnəndə, Edqar cığırla iki kölgənin getdiyini gördü. Daha doğrusu, bir-birinə elə sığınmışdılar ki, bir kölgə kimi görünürdülər, sanki, hansı qorxu hissəsə onları birləşdirmişdi. İndi ikisi də hara gedirdi? Meşə, sanki, çalxanırdı, elə bil, hər yerində ov eləyirdilər, şam ağacları inləyirdi. “Arxalarınca düşəcəyəm, – Edqar ürəyindən keçirdi, – bu küləkdən, meşənin uğultusundan mənim addım səsimi eşidə bilməzlər!” Və onlar aşağıdakı enli, işıqlı yolla gedərkən Edqar özünü körpə meşəliyə vurdu, bu ağacın arxasından o birinə, bu kölgədən o kölgəyə keçdi. Onları inadla, amansızlıqla izlədi. Ürəyində küləyə həm “sağ ol” dedi ki, addım səslərini eşitməyə qoymur, həm də lənət oxudu ki, onların ağızından çıxan sözləri qoynuna alıb aparır, heç nə eşidilmir. İnanırdı ki, bircə dəfə söhbətlərinə qulaq əsasə bilsə, sirrin üstünü açar...

Yolla gedənlərin heç nədən xəbərləri yox idi. Bu nəhəzsiz çaxnaşan gecədə özlərini tənha hiss eləyir və getdikcə coşan hisslərin qoynunda xumarlanırdılar. Ağıllarına da gəlmirdi ki, bu qaranlıq meşədə hər addımları izlənir və bir cüt nifrət, maraqlı dolu göz onlardan çəkilir. Qəflətən dayandılar. Edqar da o dəqiqə ayaq saxlayıb ağaclardan birinə sığındı. Onu dəhşətli bir qorxu bürüdü: bəs onlar birdən geri dönüb mehmanxanaya Edqardan tez çatsalar, o da özünü vaxtında yetirə bilməsə, anası otağını boş görse necə olacaq?! Onda hər şey məhv olub gedəcək və bilinəcək ki, onları gizlicə güdürmüş. Belə olan halda sirri onlardan qoparmağa ümid edə bilməzdi. Ancaq onlar nəse tərəddüd edirdilər, görünür, aralarında fikir ayrılığı yaranmışdı. Xoşbəxtlikdən, ay işığında hər şeyi görə bilirdi. Baron qaranlıq, dar dərəyə tərəf uzanan bir cığırı göstərirdi. İndi getdikləri yola nisbətən ay işığı ora az düşürdü, sanki, qaranlıqlı yara bilmədiyi üçün damcı-damcı süzülürdü. “Niyə oraya getmək istəyir?” – Edqar şübhələnməyə başladı. Deyəsən, anası “yox” dedi, o biri isə dilə tutmağa baş-

ladı. Edqar onun hərəkətlərindən hiss elədi ki, əl çəkmək istəmir. Uşağı qorxu bürüdü. Bu adam anasından nə istəyirdi? Bu yaramaz onu niyə qaranlığa dartırdı? Qəflətən onun üçün gerçəkliyi əvəz edən kitablardan qətl, kimisə oğurlamaq, müəmmalı cinayətlər haqqında oxuduqları yadına düşdü. Çox güman ki, anasını öldürmək istəyirdi, ona görə də Edqarı uzaqlaşdıraraq onu bura çəkib gətirmişdi. Bəlkə, köməyə adam çağırırsın? Qatil! Qışqırtı artıq boğazında tıxanıb qalmışdı, ancaq dodaqları quruduğundan səsinə çıxara bilmirdi. Həyəcandan bütün əsəbləri gərildi, ayaq üstə dayana bilmədi, qorxu içində özünə dayaq axtardı... və həmin anda yapışdığı budaq şaqqıltı ilə sındı...

İkisi də diksinərək geri döndü, diqqətlə qaranlığa baxdılar. Edqar ağaca sığınaraq sakitcə dayandı. Əl-qolunu yanına yığıb büzüşmüş, balaca bədəni ağacın kölgəsində görünməz olmuşdu. Ətrafa ölüm sükutu çökmüşdü... Ancaq onlar, deyəsən, qorxmışdular. “Qayıdaq”, – deyən anasının səsinə eşitdi. Bu səsdən qorxu yağdı. Çox güman ki, baron özü də nədənsə narahat olmuşdu və ona görə də razılaşıdı. İkisi də bir-birinə sığınaraq asta addımlarla geri qayıtmağa başladılar. Edqarın bəxtindən ikisi də qorxaq imiş! O, iməkləyə-iməkləyə, ağacların arası ilə sinə-sinə, əlləri qana bulaşa-bulaşa meşənin qurtardığı yerə çatdı, oradan da var gücü ilə qaça-qaça, nəfəsi tutula-tutula özünü mehmanxanaya saldı, pilləkənləri də iki-üç addıma qalxdı. Xoşbəxtlikdən, açar çöl tərəfdən qapının üstündə idi. Onu burub özünü içəri saldı, o dəqiqə də çarpayına sərildi. Bir az dincəlmək lazım idi, çünki ürəyi elə şiddətlə döyünürdü ki, az qalırdı yerindən qopa.

Sonra durub pəncərəyə söykəndi, onları gözləməyə başladı. Bu çox çəkdi. Deyəsən, lap yavaş-yavaş gəlirdilər. Ehtiyatla qaranlıq pəncərədən çölə baxdı. Budur, gəlirdilər! Paltarları ay işığına bələnmişdi. Yaşla çalan işıqda lap xəyal kimi görünürdülər və oğlanın canından şirin bir gizilti keçdi: doğrudanmı, o, qatildir və Edqar da dəhşətli bir qətlin qarşısını aldı?! Onların əhəng kimi ağarmış sifətlərini aydınca görürdü. Anasının sifətində hələ indiyəcən onda görmədiyi bir heyranlıq ifadəsi vardı, baron isə, əksinə, əsəbi idi. Məlum məsələ idi ki, məqsədinə çatmadığına görə belə olmuşdu.

Artıq lap yaxında idilər. Yalnız mehmanxanaya yaxınlaşanda kölgələr bir-birindən ayrıldı. Görəsən, başlarını qaldırıb yuxarı baxacaqlarmı? Yox, heç biri baxmadı. “Məni yaddan çıxarmısınız, – oğlan acı-acı, eyni zamanda da gizli bir təntənə ilə ürəyindən keçirdi. – Mən isə sizi unutmamışam. Yəqin, elə fikirləşirsiniz ki, yatmışam, ya da heç bu dünyada yoxam, ancaq görəcəksiniz ki, səhv edirsiniz. Məni yatmağa da qoymayan dəhşətli sirri o yaramazdan qoparana qədər hər addımınızı izləyəcəyəm. Sizin bu ittifaqınızı dağıdacağam. Yox, mən hələ yatmıram...”

Onlar yavaş-yavaş qapıya yaxınlaşdılar. Bir-birinin ardınca içeri girəndə kölgələri bir-birinin üstünə düşdü, bircə saniyəliyə də olsa, yenə birləşdi, işıq düşən qapının üstündə qara bir zolaq kimi göründü. Sonra binanın qabağındakı meydan ay işığında elə parıldıdı ki, deyərdin üstünə qar düşmüş çəmənlikdir...

204

Tutaşma

Edqar dərinədən nəfəs alaraq pəncərədən geri çəkildi. Bütün bədənini əsməcə tutmuşdu. Həyatında heç vaxt müəmmalar aləminə belə yaxın olmamışdı. Ona həmişə elə gəlmişdi ki, kitablarda oxuduğu ehtiraslarla dolu gərgin sərgüzəştlər aləmi, qatillər, yalançılar dünyası yalnız nağıllarda, yuxularda olur, heç biri gerçək, əlçatan deyil. İndi özü qəflətən həmin qorxulu aləmə daxil olmuşdu və bu gözənilməz görüş onun bütün varlığını sarsıtmışdı. Onların rahat həyatına qəfil daxil olmuş bu müəmmalı adam kimdir? Doğrudanmı, qatil idi, uzaq yer axtarır, anasını ora çəkib aparmaq istəyirdi? Deyəsən, ən qorxulusu hələ qabaqda idi. Nə edəcəyini bilmirdi. Qərara aldı ki, sabah mütləq atasına məktub yazsın, ya da teleqram vursun. Yoxsa elə indi yazsın? Axı anası hələ otağına qayıtmamışdı, hələ o yaramazla bir yerdə idi.

İkiqat çöl qapısının arasında paltar dolabı enində bir yer vardı və özünə bu əl boyda qaranlıq yerdə birtəhər yer elədi ki, dəhlizə çatanda səslərini eşidə bilsin. Qərara almışdı ki, anasını, bircə anlığa da olsa, tək buraxmasın. Gecə yar olduğundan dəhliz bomboş və tək bircə lampa yandığı üçün alaqqaranlıq idi.

Nəhayət, – dəqiqələr dəhşətli dərəcədə uzanırdı – asta addım səsləri eşitdi. Bütün diqqətini toplayıb dinşədi. Yox, otağına tələsən adamın addım səsləri deyildi, əksinə, kimse ayağını sürüyə-sürüyə, tərəddüd eləyə-eləyə, dayana-dayana gəlirdi, sanki, çətin, dik yoxuş qalxırdı. Edqar həyəcandan titrədi. Onlar idi! Anası hələ də onun yanında idi! Çox uzaq olduğu üçün pıçılıtlarını eşidə bilmirdi, ancaq yavaş-yavaş gəlsələr də, addım səsləri getdikcə yaxınlaşırdı... Qəflətən baronun mənfur boğuş səsinə eşitdi: yavaşdan nəse deyirdi, ancaq heç nə başa düşülmürdü və elə o dəqiqə də anasının etiraz səsi gəldi: “Yox, bu gün yox! Yooo...x!”

Edqar titrəməyə başladı. İndi yaxınlaşırdılar və hər şeyi eşidəcəkdi. Nə qədər asta olsa da, hər addım səsi, sanki, ürəyinin başına sancılırdı. Üstəlik də, bu səs! O yaramazın adamı yoldan çıxaran iyrenc səsi! “Belə qəddar olmayın! Bu axşam çox gözəl görünürsünüz...” Yenə anasının səsi: “Yox, bunu eləyə bilmərəm! Bacarmaram... Mənlə işiniz olmasın!”

Anasının səsinə o qədər qorxu vardı ki, uşaq sarsıldı. Axı baron ondan nə istəyir? Anası niyə belə qorxur? Onlar lap yaxınlaşmışdılar və indi qapının ağzında olmalı idilər. O isə arxalarında titrəyə-titrəyə dayanıb, görünmür, birəcə addımlıqdadır, aralarında nazik bir qapı var. Elə bil, qulağının dibindəcə danışirlər...

“Gedək, Matilda, gedək...” Yenə də anasının iniltisini eşidir, ancaq bu inilti getdikcə zəifləyir, sanki, daha müqavimət göstərə bilmir.

Bu nə deməkdir? Qaranlıqda hara gedirlər? Anası da öz otağına girmədi, onun yanından keçib-getdi! Baron onu hara dartıb aparır? Anası niyə susur? Bəlkə, ağızına nəse tıxayıb onu boğur? Bu fikirlər onun aqlını başından çıxarır. Əlləri titrəyə-titrəyə qapını azacıq aralayır. İndi qaranlıq dəhlizdə ikisini də görür. Baron əlini anasının belinə dolayıb və deyəsən, artıq təslim olmağa başlayan qadını yavaş-yavaş harasa aparır. Öz qapısının ağzına çatanda dayanır. “İçəri aparmaq istəyir, – uşaq vahimələr, – o dəhşətli işi görmək istəyir!”

Var gücü ilə qapını itələyir, dəhlizə çıxıb onların arxasınca cumur. Anası diksinərək qışqırır, qaranlıqda kiminsə üstünə gəldiyini görüb qorxudan huşunu itirir. Baron onu güclə ayaq üstə saxlaya bilir, ancaq elə həmin anda da

sifətinə balaca, zəif bir yumruğun toxunduğunu hiss edir, sanki, üzünü pişik cırmaqlayır. Bayılmış qadını buraxır, özünü kimdən qoruduğunu bilmədən yumruğu ilə əks zərbə endirir. Qadın o dəqiqə aradan çıxır.

Uşaq hiss edir ki, rəqibindən çox zəifdir, ancaq əl çəkmir. Nəhayət, çoxdan gözlədiyi an gəlib çatıb: xəyanətin əvəzini çıxacaq, neçə gündən bəri yığılıb qalmış nifrəti onun üzünə çırpıb yüngülləşəcək. Dişlərini bir-birinə sıxaraq dəli kimi yumruqlayır, hara vurduğunu, necə vurduğunu bilmir. Nəhayət, baron onu tanıyır, son günlərini zəhərə döndərən bu balaca casusa nifrəti aşıb-daşır, güclü, dəqiq bir zərbə endirir. Edqar zarıyır, ancaq əl çəkmir, köməyə də adam çağırmmır. Bir dəqiqə bu səssiz-səmirsiz qaranlıq dəhlizdə vuruşurlar. Baron tədricən əl boyda bir uşaqla döyüşdüyünün gülcünc olduğunu başa düşür, çiyinlərindən tutaraq onu bir kənara tullamaq istəyir. Uşaq hiss edir ki, daha gücü tükənir, bir neçə saniyədən sonra məğlub olacaq, döyülmüş olacaq və son gücünü toplayaraq qəzəblə onun peysərindən yapışmaq istəyən möhkəm, qüvvətli əli ağzına salır. Barondan qeyri-ixtiyari boğuş bir qışqırtı çıxır, qolları boşalır və bu birçə andan istifadə edən uşaq otağına qaçıb cəftəni vurur.

Gecənin yarısında olan bu döyüş birçə dəqiqə çəkmişdi. Heç kəs də heç nə eşitməmişdi. Sakitlik idi, hamı yatmışdı. Baron yaylığı ilə əlinin qanını silir, narahatlıq içində qaranlıqlara baxır. Heç kəs görünmürdü. Yalnız yuxanda bir lampanın zəif işığı titrəyir, sanki, ona istehza edirdi...

Tufan

“Bu, yuxu idi? Qorxunc, dəhşətli bir yuxu?” – deyər səhəri gün qan-tər içində yuxudan oyanan Edqar öz-özündən soruşdu. Beynində boğuş bir uğultu vardı, bütün oynaqları quruyub taxtaya dönmüşdü və ora-burasına baxanda diksindi: paltarlı yatmışdı. Tez ayağa durub səndirləyə-səndirləyə güzgünün qabağına getdi və avazı, pis hala düşmüş, şişmiş sifətini, alınıdakı qançırı görəndə üşərgələndi. Güclə fikrini toplayaraq qorxa-qorxa dünən gecə dəhlizdə necə döyüşdüyünü, sonra da otağına qaçdığını, soyunmadan titrəyə-titrəyə özünü çarpayıya atdığını xatırladı. Deyəsən, eləcə də gözüne yuxu gedib və bu ağır,

dumanlı yuxuda hər şey təzədən təkrar olunub, özü də başqa cür olub, daha dəhşətli olub, üz-gözündən axan qanın nəm qoxusu ilə nəfəs alıb...

Aşağıda adamlar çinqılı xışıldada-xışıldada gəzişirdilər, səslər görünməz quşlar kimi uça-uça içəri doluşurdu və günəş də pəncərədən boylanırdı. Deyəsən, səhər çoxdan açılmışdı, ancaq qorxu içində baxdığı saat hələ gecə yarı olduğunu göstərirdi. O qədər həyəcanlı olmuşdu ki, dünən onu qurmaq yadından çıxmışdı. Bu qeyri-müəyyənlik, zamanın onun üçün artıq mənasını itirməsi, dünənki hadisənin mahiyyətini hələ də yaxşı dərk edə bilməməsi uşağı həyəcanlandırırdı. Tez yerindən durub, qəlbində nəsə bir narahatlıq, günah hissi ilə aşağı düşdü.

Anası yeməxanada həmişəki stolun arxasında təkçə oturmuşdu. Dostunun orada olmadığını görəndə dərinədən nəfəs aldı: dünən qəzəblə yumruqladığı o mənfur sifəti görməyəcək! Ancaq bununla belə, stola yaxınlaşdıqca özünü daha inamsız hiss edirdi.

– Sabahın xeyir, – deyə salam verdi.

Anası cavab vermədi. Heç başını da qaldırmadı. Gözlərini qırpmadan uzaqlardakı bir mənzərəyə baxırdı. Rəngi qaçmışdı, gözlərinin altı bir az torbalanmışdı və burun pərələri titrəyirdi. Deməli, həyəcanlı idi. Edqar dodaqlarını çeynədi, anasının susması onu çaşdırdı. Bəlkə, baron ağır yaralanmışdı? Ümumiyyətlə, anasının dünən gecəki davadan xəbəri vardı? Edqar bunların dəqiq cavabını bilmirdi və bu da ona əzab verirdi. Anasının sifətinin birçə əzası da tərpənmirdi, ona görə də üzünə baxa bilmirdi, qorxurdu ki, indi harasa baxan gözlər qəflətən bəbəklərdən qopub üstünə gələr. Ehtiyatla tərpənirdi ki, səs salmasın. Yavaşca fincanı qaldırdı, sonra qaytarıb səssizcə yerinə qoydu, oğrun-oğrun anasının əsəbi halda çəngəllə oynayan əllərinə baxdı, hiss etdi ki, üzə vurmasa da, çox acıqlıdır. On beş dəqiqə əzablar içində nəsə gözlədi, ancaq heç nə olmadı, anası dinmədi ki, dinmədi. Nəhayət, anası ayağa qalxanda və yenə də ona fikir verməyəndə Edqar nə edəcəyini bilmədi. Bilmədi ki, otursun, yoxsa onun arxasınca getsin. Axırda o da durdu, suyu süzülə-süzülə qəsdən ona tərəf baxmayan anasının arxasınca getdi. Getdikcə addımlarını yavaşıtıdı ki, geri qalsın. Anası ona fikir verməyib

öz otağına tərəf getdi və Edqar oraya çatanda kip bağlanmış qapı ilə üzbəüz qaldı...

Nə olmuşdu? Özünü indi tanıya bilmirdi. Dünənki inamdan əsər-ələmət qalmamışdı. Bəlkə, dünən axırda ona hücum çəkməsi yerinə düşməmişdi? Yoxsa ona qarşı cəza tədbiri, yeni bir təhqir növü hazırlayırdılar? Hiss edirdi ki, nəse olacaq. Özü də dəhşətli olacaq. Aralarına tufan qopacağından xəbər verən dərin bir sükut çökmüşdü, sanki, müxtəlif yüklü elektrik cərəyanı idilər, toqquşan kimi ildırım çaxacaqdı. Düz dörd saat beynində bu fikirlər tək-tənha dolaşdı, gah o otağa, gah bu otağa keçdi və axırda qısılmış uşaq çiyinləri gözə görünməyən bu ağırlığa tab gətirmədi, nahar zamanı yenə də suyu süzülə-süzülə masaya yaxınlaşdı. Və yenə də:

208

– Salam! – dedi. Başının üstündə qara bulud kimi dolayan bu qorxulu, dəhşətli sükutu pozmaq lazım idi!

Anası yenə də cavab vermədi və yenə də onun yanından harasa uzaqlara baxdı. Edqarı təzədən dəhşət bürüdü, hiss etdi ki, indi ona qarşı yönəlmiş *qorxunc* bir qəzəblə üz-üzə dayanıb. Həyatında onu belə qəzəbli görməmişdi. İndiyəcən aralarında baş verən narazılıq həmişə hisslərin deyil, əsəblərin gərilməsi nəticəsində olmuşdu və tezəcə də ani bir təbəssümə çevrilərək yox olmuşdu. Ancaq bu dəfə hiss etdi ki, həmin hiss, həmin qəzəb onun qəlbinin dərinliklərindən baş qaldıraraq bütün vücuduna hakim kəsilib və öz ehtiyatsızlığı ilə yaratdığı bu qəzadan özü də qorxdı. Yeyə də bilmirdi. Boğazı elə quruyurdu ki, az qalırdı boğulsun. Deyəsən, anası bunu hiss etmirdi. Yalnız indi, stoldan duranda, guya, təsadüfən geri döndü və dedi:

– Sonra yuxarı gəl, Edqar, sənə sözüm var.

Bu səsdə hədə olmasa da, buz kimi soyuq idi. Edqar üşərgələndi, sanki, qəflətən boğazına dəmir zəncir doladılar. Əvvəlki inadkarlığından əsər-ələmət qalmadı, kötək yemiş it kimi sakitcə onun arxasınca otağa getdi.

Anası bir neçə dəqiqə susmaqla onun əzabını daha da artırdı. Həmin dəqiqələrdə yalnız saatın çıqçılıtsını, bayırda gülən uşağın səsini və bir də öz ürəyinin aramsız çırpıntılarını eşidirdi. Deyəsən, anası da özünə çox inanmırdı, çünki Edqarla danışmağa başlayanda üzünə baxmırdı, ona arxasını çevirmişdi:

– Dünən özünü aparmağın barədə daha danışan deyiləm. Görünməmiş şey idi və yadıma düşəndə indi də utanıram. Necə deyirlər, babalı öz boynuna! İndi sənə yalnız onu demək istəyirəm ki, böyükrlərlə oturub-durmağın axırınıcı dəfə olacaq. Atana da yazmışam ki, sənə tərbiyəçi-müəllim tutsun, ya da pansiona versin ki, özünü necə aparmağı öyrənəsən. Daha sənə görə başımı ağrıdan deyiləm.

Edqar başını aşağı salıb dayanmışdı. Hiss edirdi ki, bu hələ girişdir, hədə-qorxudur və narahatlıq içində əsas məsələni gözlədi.

– Sən bu dəqiqə barondan üzr istəyəcəksən!

Edqar diksindi, ancaq anası onun sözünü kəsməyə aman vermədi:

– Baron bu gün çıxıb getdi, sən ona məktub yazacaqsan... Özüm diktdə edəcəyəm.

Edqar nəse demək istədi, ancaq anası dediyindən dönmədi:

– Artıq söz lazım deyil! Bu kağız, bu da mürəkkəb... Otur!

Edqar başını qaldırdı. Anasının gözlərindən amansız qətiyyət yağdı. Onu heç vaxt belə sərt, təmkinli görməmişdi. Qorxdu... Oturub qələmi götürdü və başını o qədər aşağı əydi ki, az qaldı masaya dəysin.

– Lap yuxarıdan tarixi yaz... Yazdın? Bir sətir burax, kime çatacağını yaz... Bax belə... Çox hörmətli cənab baron! Nida işarəsi... Yənə bir sətir burax... Təəssüf ki... Yazdın? Təəssüf ki, Zemmerinçi tərək etdiyinizi yenəcə eşitdim. Zemmerinqdə iki “m” var... Ona görə də üzbəüz eləmək istədiyim bir işi məktub vasitəsilə həyata keçirməli oldum... Daha doğrusu... Bir az cəld ol, hüsnxət lazım deyil... Dünənki hərəkətimə görə məni bağışlamağınızı xahiş etmək istəyirdim. Yəqin, anam sizə demiş olar, keçirdiyim ağır xəstəlikdən sonra hələ özümə gələ bilməmişəm və tez özümdən çıxaram. Ona görə də çox şeyi şişirdirəm, ancaq sonra da peşmançılıq çəkirim...

Oğlanın masaya tərəf əyilmiş çiyinləri dikəldi. O geri döndü; yənə də inadkarlığı tutmuşdu:

– Bunu yazmayacağam! Belə deyil!

– Edqar! – anasının səsində hədə vardı.

– Belə deyil! Mən peşmançılıq çəkəlişi bir iş görməmişəm. Nə pis iş görmüşəm ki, ona görə də üzr istəyəm?!

Sən qışqırıbsan, mən də köməyə gəlmişəm! Anasının dodaqları gömgöy kəsildi, burun pərələri titrədi:

– Mən köməyə çağırdım? Ağlın başındadır?

Edqar hirs-lənərək oturduğu yerdən dik atıldı:

– Bəli, köməyə çağırdın... Dünən gecə... Dəhlizdə...

Sənin qolundan yapışanda, “Buraxın! Buraxın!” – deyə qışqırdın. Elə ucadan qışqırdın ki, otaqda eşitdim.

– Yalan danışırsan, mən baronla dəhlizdə olmamışam!

O, məni pilləkənə qədər ötürdü...

Bu ağ yalanı eşidəndə az qaldı Edqarın ürəyi dayansın. Nitqi tutuldu, gözlerini geniş açaraq anasının üzünə mat-dım-matdım baxdı:

– Sən... dəhlizdə... deyildin? O, sənin... sənin qolundan yapışmadı? Zorla içəri salmaq istəmədi?

Anası güldü. Qupquru, bumbuz bir gülüş idi.

– Sən yuxu görübsən...

Bu lap ağ oldu! Edqar, onsuz da, bildirdi ki, böyüklər yalan danışıq, hər şeyə tez bəhanə tapırlar, iynə gözündən keçən yalanlar uydururlar, bic-bic ikibaşlı sözlər danışırlar. Ancaq belə həyasızlıq eləmək, gözünün içinə baxa-baxa yalan danışmaq onu özündən çıxardı.

– Bəs bu qançırıları da yuxuda görmüşəm?

– Nə bilim kiminlə cırmaqlaşmısan?! Bura bax, səninlə müzakirə açmaq fikrində deyiləm, deyiləni eləməlisən, vəssalam! Otur, yaz!

Anasının rəngi avazımsıdı və son gücünü toplayaraq özünü saxlamağa çalışırdı.

Ancaq elə həmin anda Edqarın içində nəse qırılıb düşdü, inamın son qığılcımı da söndü... Həqiqəti, sadəcə, siqaret kötüyü kimi tapdalamağı ağılına sığışdırı bilmədi. Birdən-birə içində nəse baş qaldırdı, ağzından çıxan sözlər kin-küdurətə, zəhərə döndü:

– Bəs bunları da yuxuda görmüşəm? Dəhlizdəkiləri, bu qançırıları? Dünən ay işığında gəzməyinizi də, səni o tərəflərə çəkib aparmaq istədiyini də? Bəlkə, bunları da yuxuda görmüşəm? Elə bilirsən qapını bağlayıb gedəndən sonra balaca uşaq kimi içəridə oturub qaldım?! Yox, sizin fikirləşdiyiniz qədər də axmaq deyiləm. Mən, onsuz da, bildiyimi bilirəm...

Sırtıq nəzərlərlə anasının üzünə baxdı. Qadın doğmaca oğlunun nifrətlə üzünə durmasına dözməyib qəzəblə qışqırdı:

- Haydı, yazmağa davam elə! Yoxsa...
- Yoxsa nə? – Edqarın səmindən kin, sırtıqlıq yağırdı.
- Yoxsa səni balaca uşaq kimi döyərəm!

Edqar bir addım irəli gəldi, istehza ilə güldü. Elə həmin anda da anasının şapalağını sifətində hiss elədi. Qışqırdı. Və birdən suda boğulan adam kimi əl-qol atmağa başladı... Qulaqları guruldayırdı, gözlərindən qılgılcım tökülürdü... Hara gəldi yumruqlayırdı. Hiss edirdi ki, əli yumşaq yere dəyir... İndi sifətinə çatdı... Qışqırtı eşitdi...

Bu qışqırtı onu ayıltı. Özünə gəldi, nə iş tutduğunu anladı: anasına əl qaldırır! Qorxu, utancaqlıq, dəhşət hissi onu bürüdü, buradan aralanmaq istədi, yerə girmək istədi, qaçmaq istədi... Yalnız qaçmaq... Onun baxışlarını bir də görməmək... Qapıya cumdu, pilləkənləri necə düşdüyünü bilmədi, küçəyə çıxıb qaçmağa üz qoydu... Elə qaçırdı ki, deyərdin arxasınca bir sürü it düşüb...

İlk həyat dərsi

Məşədəki yola çatanda dayandı. Qorxudan, həyəcədən elə titrəyirdi ki, ağaca söykənməli oldu. Tövşüdükcə sinəsi qalxıb-enir, nəfəsi xırıldayırdı. Tutduğu dəhşətli işin günahı arxasınca düşüb onu haqlamış, boğazından yapışmışdı və qızdırmalı uşaq kimi atıb-tuturdu. İndi neyləsin? Hara qaçsın? Çünki elə buranın özündə, meşənin girəcəyində, yaşadığı yerdən on beşcə dəqiqəlik bir məsafədə onu artıq tənhalıq hissi bürümüşdü... Tək olandan, köməksiz qaldandan sonra hər şey başqalaşmışdı, sanki, ona düşmən kəsilmişdi, ikrahla baxırdı. Dünən onu qoyunlarına alıb öz xışiltıları ilə gizlədən ağaclar indi qapqara qaralıb büzüşmüşdü, adam baxanda qorxurdu. Hələ qarşıda onu nə qədər tanımadığı, bilmədiyi şeylər gözləyirdi? Bu müəmmalı dünya ilə tək üz-üzə qalmaq onun başını gicəlləndirirdi. Yox, buna dözə bilməzdi, belə ağır yükü tək çəkə bilməzdi. Bəs kimin yanına qaçaydı? Atasından qorxurdu, çünki tez özündən çıxırdı, dil tapmaq olmurdu, onu elə həmin dəqiqə geri göndərirdi. Ancaq geri qayıtmaq istəmirdi, ondansa özünü heç yerini, heç nəyini tanımadığı bu məchul dünyanın qoynuna atardı. Ona elə gəlirdi ki, heç vaxt anasının üzünə baxa bilməyəcək, baxan kimi sifətini necə yumruqladığı yadına düşəcək...

* * *

Yadına nənəsi – o qoca, xeyirxah, mehriban qadın düşdü. Uşaqlığında onu çox əzizləmişdi, evlərində Edqara qarşı nəşə bir haqsızlıq olanda, valideynləri cəzalandırmaq istəyəndə ona dəstək olmuşdu. Anasının hirsli soyuyana kimi Badendə onun yanında gizlənmək, oradan valideynlərinə məktub yazıb üzr istəmək qərarına gəldi. Bu on beş dəqiqə ərzində acizliyini, tənhalığını hiss edərək elə sınımışdı ki, tanımadığı bir adamın yalandan beyninə yeritdiyi o səfeh qürura indi lənət yağdırırdı. Əvvəlki kimi sözbəxan, səbirli, iddiasız bir uşaq olmaq istəyirdi, vəssalam! İddiasının necə gülünc olduğunu indi hiss edirdi.

212

Bəs Badenə necə gedib çıxacaq? Bu uzaqlıqda yolu gedə bilərmə? Tələsik əlini həmişə yanında gəzdirdiyi balaca dəri pul kisəsinə apardı. Allaha şükür ki, ad günündə ona bağışladıqları təptəzə qızıl iyirmi kronluq orada parıldadı. İndiyəcən onu xərcəlməyə ürəyi gəlməmişdi. Ancaq demək olar ki, hər gün onu çıxarıb baxmış, baxıb həzz almış, özünü varlı hiss eləmiş və həmişə də əzizləyə-əzizləyə cib dəsmalı ilə balaca bir günəş parçası kimi parıldayana qədər silib yerinə qoymuşdu. Bəs bu... – ağılına gələn qəfil fikirdən diksindi, – bəs edəcəkmə? İndiyəcən qatarla çox getmişdi, ancaq bunun üçün pul vermək lazım olduğu, nə qədər verildiyi barədə fikirləşməmişdi. Bir kron dur, yüz kron dur? İlk dəfə hiss etdi ki, həyatda haqqında düşünmədiyi çox şey varmış, ətrafında olan hər şeyin, əlinə alıb oynatdığı hər bir əşyanın öz qiyməti, öz çəkisi varmış... Bircə saat bundan əvvəl ona elə gəlirdi ki, hər şeyi bilir, ancaq indi hiss etdi ki, min cür sualın, min cür sirin yanından xəbərsiz keçib-gedib və utandı ki, müdrikləşməyə doğru başladığı yolun elə ilk addımında büdrədi. Vağzala yaxınlaşdıqca ruhdan düşür, addımlarını yavaşdırırdı. Bəs bir vaxtlar evdən qaçmağı, həyatın qoynuna atılmağı, ya kral, ya padşah, ya əsgər, ya da şair olmağı arzulamamışdı?! Ancaq indi qorxa-qorxa o balaca işıqlı binaya baxanda yalnız bircə şey barədə düşüncəyə düşürdü ki, nənəsinin yanına çatmağa iyirmi kron bəs edəcək, ya yox?! Vağzal bomboş idi. Çəkinə-çəkinə kassaya yaxınlaşdı, heç kəs eşitməsin deyərək lap yavaşdan Badenə biletin neçəyə olduğunu soruşdu. Balaca qaranlıq pəncərənin

arxasında oturmuş eynəkli kişi həm təəccüblə, həm də təbəssümlə ona baxdı:

– Bütöv bilet?

– Bəli... – Edqarın dili topuq çaldı. Onun səsində məğrurluqdan çox, qorxu vardı: birdən çox deyər...

– Altı kron!

– Verin! – deyə yüngülləşən Edqar parıldayan sevimli iyirmiliyini ona uzatdı, pulun qalığını geri aldı və birdən-birə özünü varlılar varlısı hesab elədi: əlində qəhvəyi rəngli qalın kağız parçası – azadlığının nişanəsi olan bilet və cibində də cingildəyən gümüş qəpiklər...

Hərəkət cədvəlindən öyrəndi ki, qatar iyirmi dəqiqədən sonra gələcək. Edqar bir küncə çəkildi. Perronda bir neçə adam ora-bura gəzişirdi. Hələ də narahatlıq içində olan Edqara elə gəlirdi ki, hamı yalnız ona baxır, bu yaşda uşağın yola tək çıxdığına təəccüblənirdi. Elə bil, qaçdığı, cina-yət törətdiyi alınına yazılmışdı... Uzaqdan fit səsi eşidiləndə və qatar sürətlə vağzala yaxınlaşanda dərinədən nəfəs aldı. Bu da onu qoynuna alıb başqa bir dünyaya aparacaq qatar! Yalnız ona minəndə bildi ki, bileti üçüncüdərcəli vaqona imiş. Ancaq indiyə qədər həmişə birincidərcəlidə getmişdi və yenə də hiss etdi ki, burada da nəşə dəyişib, onun hələ bilmədiyini çox şey var. Kupe qonşuları da əvvəlki adamlar deyildi. Qabarlı əllərində bel, kürək tutmuş qalın səslili bir neçə italyalı fəhlə onunla üzbəüz oturmuşdu və kədər dolu donuq baxışlarını uzaqlara zilləmişdilər. Deyəsən, çox işləmişdilər, çünki bir neçəsi başlarını geriye – çirkli taxtaya söykəyərək yatmışdı, ağızları da açıq qalmışdı. “Yəqin, pul qazanmaq üçün işləyiblər,” – deyə düşünən Edqar nə qədər qazandıqlarını bilmədi. Ancaq yenə də hiss etdi ki, pul da həmişə olmur, onu da hansı yollasa qazanmaq lazımdır. İndi yenice başa düşdü ki, fərqinə varmadan varlı ailədə yaşayıb, sağında-solunda dibi görünməyən yarpaqlar olub, heç birindən xəbər tutmayıb. Birdən-birə hiss etdi ki, bu dünyada müxtəlif peşələr, talelər var, həyatı əlçatan sirlərlə dolu olub, ancaq heç birinə fikir verməyib. Bu bircə saatin tənhalığında Edqar çox şey öyrəndi, dar kupenin pəncərəsindən çölə baxa-baxa çox şey gördü. Qəlbini bürümüş qorxunun içindən nəşə baş qaldırdı. Bu, hələ xoşbəxtlik olmasa da, hər halda, həyatın belə rəngarəngliyinə heyranlıq idi.

Hər saniyə hiss edirdi ki, qorxusundan qaçıb, ancaq eyni zamanda da ilk dəfə müstəqil hərəkət edib, indiyə qədər fikrini vermədiyi həyat həqiqətlərini öz gözləri ilə görüb. Bəlkə də, ilk dəfə özü həmişə onun üçün müəmmal qalmış bu dünyada anası üçün, atası üçün tapmacaya dönmüşdü... İndi pəncərədən də başqa cür baxırdı. Ona elə gəlirdi ki, gerçəkliyi ilk dəfə bütün çıpaqlığı ilə görür: sanki, hər şey öz üzərindəki pərdəni atmışdı və özlərini olduqları kimi ona göstərdilər, bütün gizli niyyətlərini, əməllərini görünməyən tərəflərini nümayiş etdirirdilər.

214

Evlər gözləri önündən yel kimi ötüb-keçirdi və Edqar da istər-istəməz onların içində yaşayan adamlar barədə düşünməli olurdu: görəsən, varlı, yoxsa kasıb yaşayırlar?! Xoşbəxtdirlər, yoxsa bədbəxt?! Görəsən, onlar da Edqar kimi hər şeyi bilməyin həsrətindədirlər? Bəlkə, orada da Edqar kimi indiyə qədər hər şeyə oyuncaq tək baxan uşaqlar var?! Həyatında ilk dəfə yollarda dayanıb əllərindəki bayraqları yellədən dəmiryol nəzarətçiləri ona oyuncaq, təsadüfən biganəliklə hər yerə düzdüyü cansız əşyalar kimi görünmədi, əksinə, başa düşdü ki, bunlar hamısı insan taleyidir, bu taleyin həyat uğrunda mübarizəsidir. Təkərler getdikcə daha sürətlə fırlanır və dolama yollar qatırı üzünə aşağı dəyəyə tərəf apardıqca arxada qalan dağlar görünməz olurdu... Artıq düzənləyə çıxmışdılar. Bir daha dönüb geri baxdı: o dağlar indi mavi rəngə bürünmüşdü, kölgə kimi görünürdülər, əlçatmaz bir uzaqlıqda idilər və Edqara elə gəlirdi ki, uşaqlığını onların dumanlı səmaya qarışmış itdikləri yerdə qoyub gedir...

Qorxunc qaranlıq

Ancaq qatar Badendə dayanıb Edqar perronda tək qalanda, işıqlar söndürüləndə, işıqforun qırmızı, yaşıl işıqları uzaqlardan görünəndə bütün bu əlvanlıqla yanaşı, onu getdikcə yaxınlaşan gecənin vahiməsi bürüdü. Gündüzlər özünü inamlı hiss edirdi, çünki hər tərəfdə adamlar vardı, skamyalardan birində oturub dincəlmək olardı və ya mağazaların vitrinlərinə baxardı. Hamının evinə çəkildiyi, hamının yatmağa, söhbətləşməyə, rahatlanmağa yeri olduğu bir zamanda öz günahı ucbatından qərib tənhalıqda

boğulmağa kim dözə bilərdi?! İndi yalnız bircə arzusu vardı: kaş başının üstündə bir dam olaydı, ona tamamilə yad olan bu açıq səmanın altında bircə dəqiqə də qalmayaydı...

Ona yaxşı tanış olan yolla tələsə-tələsə irəlilədi, nənəsinin yaşadığı villaya çatana qədər nə sağına baxdı, nə də soluna. Gözəl villa geniş bir küçədə idi, ancaq qarşısında bağ olduğu üçün parıltısı yaşıllıqlar arxasından boylanan bu qədim, yaraşlıq, ağ rəngli bina hər yerdən görünmürdü. Edqar yad adam kimi dəmir barmaqlıqlar arasından içəri baxdı. Heç kəs görünmürdü, pəncərələr bağlı idi, yəqin ki, qonaqlarla bağda oturmışdular. Əli soyuq dəstəyə toxunanda qərribə bir hadisə baş verdi: ikicə saat bundan əvvəl fikirləşdiklərinin hamısı heçə döndü. İçəri necə girəcək, necə görüşəcək, sual yağışına necə dözəcək, onlara nə cavab verəcək? Əgər desəydi ki, anasından gizlin qaçıb gəlib, ona dikilən baxışlara necə tab gətirəcək? Artıq özünün də başa düşə bilmədiyi bu bəd əməlini necə izah edəcək?! İçəridə qapı açıldı. Edqarı qəfil, səfeh bir qorxu bürüdü ki, indi onu görəcəklər və qaçmağa üz qoydu, ancaq hara qaçdığını özü də bilmədi.

İstirahət parkına çatanda dayandı, çünki orada qaranlıq yer vardı və deyəsən, heç kəs də yox idi. Bəlkə də, oradakı skamyaların birində oturur, nəhayət, arxayınçılıqla fikirləşər, dincələr, gələcək taleyini müəyyənləşdirirdi. Çəkine-çəkine içəri girdi. İrəlində bir neçə fənər yanırdı və onların işığında körpə yaşıl yarpaqlar su kimi parıldaıyordu. Bir az qabağa gedib balaca təpədən aşağı düşəndə gördü ki, oralara səksəkəli bahar gecəsinin qatı qaranlığı çöküb. Edqar qorxa-qorxa fənərlərin işıqlandırdığı çevrədə dayanıb söhbət edən və ya kitab oxuyan bir neçə adamın yanından sivişib irəli getdi. Tək olmaq istəyirdi. Ancaq içərilərdə də, ağacların qaranlıq kölgəsində də, fənər işığı düşməyən yerlərdə də sakitlik yox idi. Hər tərəfdən küləyin oynatdığı zərif yarpaqların həzin xışıltısına qarışan gizli pıçılıtlar, su şınlıtısı, addım səsləri eşidilirdi. Hamısı bir yerdə, sanki, qorxu içində inləyən bir səsə çevrilirdi və bilmirdin insan səsidir, yoxsa heyvan. Bəlkə də, elə səksəkəli bahar yuxusuna getmiş təbiətin özü idi... Bu gizli, müəmmalı, tapmacalı narahatlıq çox qorxulu idi, sanki, böyük-böyük meşələrin vahiməli uğultusuna dönmüşdü. Ola bilsin, bütün bunların hamısı

baharın gəlişi ilə bağlı idi, ancaq nə edəcəyini, hara gedəcəyini bilməyən uşağı çox qorxudurdu.

Zülmət qaranlıqdakı skamyalardan birində büzüşüb oturdu, evdə nə deyəcəyini dəqiqləşdirməyə çalışdı. Ancaq fikrini cəmləyə bilmirdi, özündən asılı olmayaraq yalnız ətrafından gələn boğuc xışiltıları, gecənin sehrli səslərini dinşəyir, dinşəyirdi... Lakin bu zülmət qaranlıq nə qədər qorxulu, nə qədər dəhşətli olsa da, hər halda, gözəl idi, sirli-soraqlı idi! Görəsən, bu zülmət qaranlığa xışiltılardan, pıçiltılardan, vıziltılardan naxış vuran insanlar idi, yoxsa heyvanlar? Bəlkə, küləyin sehrli əlləri idi? Edqar elə hey dinşəyirdi... Hə, ağacların arası ilə ilan kimi sürünən külək idi və bir də – indi lap aydınca görürdü, – insanlar... bir-birinə qısıllaraq cüt-cüt aşağıdan, işıqların bərq vurduğu şəhərdən gələn və öz gəlişləri ilə bu müəmmalı qaranlığı canlandıran insanlar... Bəs onların istəyi nə idi? Başa düşmürdü... Bir-biri ilə danışmırdılar, çünki səslərini eşitmirdi, eşidilən yalnız ayaqlarının altında xışıldayan çinqil səsi idi. Hərdən işıq düşən yerlərdə sürünən kölgələrini görürdü. Onlar da bir-birinə elə qısılmışdılar ki, bir kölgə kimi görünürdülər. Onda anası ilə baron da belə gedirdi... Deməli, adama əzab verən o böyük sirr burada da vardı! Addım səsləri getdikcə yaxınlaşırdı və Edqar boğuc gülüş səsi də eşitdi. Qorxdu ki, yaxınlaşanlar onu görə bilər, ona görə bir az da qaranlığa çəkildi. Ancaq zülmət dolu qaranlıqla gələnlərin heç biri onu görmədi. Bir-birinə qısıllaraq indi Edqarın yanından keçib-gedirdilər... Yenicə rahat nəfəs almaq istəyirdi ki, gələnlərin onun oturduğu skamyanın qarşısında dayandılar. Onlar sifətlərini bir-birinə söykəmişdilər, Edqar nə etdiklərini yaxşı görə bilməsə də, qadının dodaqlarından qopan iniltini, kişinin qırıq-qırıq dediyi odlu-alovlu sərsəm sözləri eşitdi... və qorxmış Edqarın qəlbindən nəse müəmmalı, xoş bir gizilti keçdi... Onlar bir dəqiqə beləcə dayandılar, sonra ayaqlarının altındakı çinqil xışıldadı və qaranlığa qarşılıq yox oldular...

Edqar diksindi, yenə də qanı damarlarında coşdu, əvvəlkindən də sürətlə dövr eləməyə başladı. Birdən-birə özünü bu qorxulu qaranlıqda dəhşətli dərəcədə tənha hiss elədi və qarşısızalmaz bir həsrətlə kiminsə doğma səsini eşitməyi, kiminsə onu qucaqlamasını, işıqlı otaqda, sevdiyi

insanların yanında olmağı arzuladı. Ona elə gəldi ki, bu müəmmalı gecənin bütün qaranlıqları onun qəlbinə çöküb və indicə sinəsini partladacaq...

Tez ayağa durdu. Yalnız evə! Evə! Kasıb olsun, işıqlı olsun – fərqi yoxdur, tək ev olsun, insanlar olsun! Axı ona neyləyəcəkdilər? Qoy lap söysünlər, döysünlər! Bu qaranlığı, bu tənhalığı görəndən sonra daha heç nədən qorxmurdu!

Elə bil, nəse onu özü də hiss etmədən irəli aparırdı və qəflətən gördü ki, yenə də villanın qabağında dayanıb, əli də soyuq dəstəkdədir. Gördü ki, indi işıqlı pəncərələr yaşılıqların arasından boylanır və hər işıq gələn pəncərənin arxasındakı otağı, doğma adamları xəyalında canlandırırdı. Artıq bu yaxınlığı, onu sevən insanların yaxınlığını hiss edən kimi sakitləşməsi Edqara ləzzət elədi. İçəri girməyə hələ də tərəddüd etməsi də yalnız bu sevinc hissəsinin ömrünü uzatmaq üçün idi.

Bu vaxt kimsə arxa tərəfdə qorxu içində qışqırdı:

– Edqar! Gəlib çıxdı!

Nənəsinin qulluqçusu idi, onu görəndə kimi üstünə cumdu, qolundan yapışdı. Qapılar öz-özünə açıldı, bir it hürə-hürə üstünə tullandı, hərə əlində bir fənər ona tərəf yüyürdü, sevinc dolu qışqırıqlar, addım səsləri eşidildi və Edqar yaxınlaşan adamları kölgələrindən tanıdı. Hamıdan tez qollarını geniş açmış nənəsi çatdı. Onun arxasınca... – Edqara elə gəldi ki, yuxu görür – anası gəlirdi. Özü isə gözlərində yaş, titrəyə-titrəyə, qorxa-qorxa bu coşqun sevinc hissələrinin arasında döyükdü, nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmirdi və heç onu da bilmirdi ki, qorxur, yoxsa sevinir...

Son yuxu

Hadisə belə olmuşdu: onu burada çoxdan axtarır və gözləyirdilər. Anası çox bərk hirsələndiyinə baxmayaraq, həyəcanlanmış uşağın güllə kimi qapıdan çıxıb qaçmasından qorxuya düşərək onu Zemmerinqdə axtartmışdı. Həyəcan hissələri son həddə çatanda, ağıllara min cür pis fikir gələndə isə bir kişi dedi ki, uşağı saat üç radələrində kassanın qabağında görüb. Tez vağzala adam göndərüb öyrəndi ki, Edqar Badenə bilet alıb və tərəddüd etmədən

növbəti qatarla onun arxasınca yola düşdü. Əvvəlcədən ərinə və Badenə göndərdiyi teleqramlar artıq hamını ayağa qaldırmışdı və iki saat idi ki, qaçağı axtarıdılar.

İndisə heç bir güc işlətmədən onu bərk-bərk tutub saxlamışdılar. Sevinc hissələrini gizlədərək onu evə gətirdilər və Edqar çox təəccübləndi ki, ünvanına deyilən kəskin iradların heç biri ona pis təsir eləmir, çünki hamının gözündən sevinc, məhəbbət yağdı. Hətta özlərini acıqlı göstərmələri də bircə an çəkdi. Sonra nənəsi ağlaya-ağlaya onu bir də bağrına basdı. Artıq heç kəs onun günahından danışmırdı, hamı qulluğunda dururdu, qayğı göstərirdi. Qulluqçu onun pencəyini dəyişdirdi, qalınını geyindirdi, nənəsi soruşdu ki, birdən ac olar, özgə nə istəyir. Nəvaziş dolu sualları ilə onu yordular, axırda pərt olduğunu görüb daha heç nə soruşmadılar. Təzədən uşaq olmaqdan ləzzət aldı. Halbuki bir az bundan əvvəl ona nifrət edirdi və utandı ki, son günlər iddiası yaman böyük olub, uşaqlığından qaçmaq istəyib, onu tənhalığın saxta sevinci ilə dəyişmək fikrinə düşüb.

Qonşu otaqda telefon səsləndi, nənəsinin səsini, qınc-qınc dediyi sözləri eşitdi:

– Edqar... Hə, buradadır... Axırncı qatarla...

Təəccübləndi ki, nə yaxşı anası indiyəcən üstünə qışqırmadı, yalnız qəribə nəzərlərlə onu süzdü. Qəlbində baş qaldıran peşmançılıq hissələri getdikcə böyüdü, ona elə gəldi ki, burada nənəsinin, xalasıнын qayğısından ləzzət almaqdansa, o biri otağa keçib anasından üzr istəsə, təklidə, özü də səmimiyyətlə desə ki, təzədən uşaq olmaq, onun sözünə baxmaq istəyir, daha yaxşı olar. Yavaşca durmaq istəyəndə nənəsi diksinən kimi oldu:

– Hara gedirsən?

Utandı, yerindən tərpənmədi. Azacıq qımıldanan kimi qorxurdular. Hamını yerindən oynatmışdı və elə bilirdilər ki, yenə qaçacaq. Haradan biləydilər ki, bu qaçmağın peşmançılığını hamıdan çox özü çəkir!

Süfrə açılmışdı və ona tələsik axşam yeməyi gətirdilər. Nənəsi yanında oturub gözlərini ondan çəkmirdi. Nənəsi, xalası, qulluqçu qız onu dövrəyə almışdılar. Onların bu mehribançılığı Edqarı getdikcə sakitləşdirirdi. Bircə ondan narahat idi ki, anası bu otağa girmirdi. Onun necə peşman olduğunu bilsə, mütləq gələrdi!

Bayırdan maşın səsi eşidildi və gəlib onların qapısının ağzında dayandı. İçəridəkilərin hamısı elə diksindi ki, Edqar da narahat oldu. Nənəsi çölə çıxdı, qaranlıqdan səslər eşidildi və Edqar bildi ki, atası gəlib. Qorxa-qorxa hiss elədi ki, yenə də otaqda tək qalıb və elə bu ani təkliyin özü onu əməlli-başlı çaşdırdı. Atası ciddi və eyni zamanda da yeganə adam idi ki, ondan qorxurdu. Bayın dinşədi. Deyəsən, atası əsəbiləşmişdi, ucadan danışdı. Bu aralıqda nənəsi ilə anasının səsləri gəldi: deyəsən, onu dilə tutub sakitləşdirməyə çalışırdılar. Ancaq onun səsi getdikcə yaxınlaşan addım səsləri kimi sərt qaldı. Aha, indi qonşu otaqda, qapının ağzındadır... Və qapı taybatay açıldı!

Atası ucaboy idi və içəri girəndə Edqar özünü onun yanında balacadan da balaca hiss elədi. Sir-sifətindən əsəbilik yağırı, deyəsən, doğrudan da, bərk hirsələnmişdi:

– Bu qaçmaq haradan ağılına gəlib? Adam da anasını belə qorxudar?

Səsindən bilirdi ki, qəzəblidir və əlləri də əsirdi. Onun arxasınca anası da asta addımlarla içəri girmişdi. Sifəti qaralmışdı.

Edqar cavab vermədi. Hiss edirdi ki, özünə nə yollasa bəraət qazandırmalıdır, ancaq necə deyəydi ki, onu aldadıblar, döyüblər?! Atası bunu başa düşərdimi?

– Aha, deməyə söz tapmırsan? Nə olmuşdu? Sakitcə danışa bilərsən! Nəsə xoşuna gəlmirdi? Axı gərək bir əsasın olsun ki, qaçasan! Kimsə xətrinə dəymişdi?

Edqar tərəddüd etdi. Hər şey təzədən yadına düşdü və qəzəbləndi, hamısını olduğu kimi danışmaq istədi. Ancaq elə həmin anda – Edqarın ürəyi dayandı – gördü ki, atasının arxasında dayanmış anası qəribə bir hərəkət elədi. Elə bir hərəkət ki, mənasını başa düşmədi. İndi anasının gözü Edqarın üzündə qalmışdı, baxışlarında yalvarış, xahiş vardı. O, barmaqlarını yavaşca dodaqlarına tərəf apardı: yəni sus!

Uşaq hiss elədi ki, qəflətən canına xoş bir istilik yayıldı: coşqun sevinc hissi idi! Başa düşdü ki, anası sirrini ona etibar elədi, indi qadının taleyi Edqarın balaca uşaq dodaqlarından qopan sözlərdən asılı olacaq. Anası ona etibar elədiyinə görə qəlbi sonsuz fərəh hissi ilə doldu və elə həmin dəqiqə də özündə böyük bir cəsarət, həvəs duydu:

günahını bir az da şişirdərək özünü qurban verəcək, əsl kişi olduğunu göstərəcək. Bütün gücünü toplayaraq dedi:

– Yox... Yox... Səbəb yox idi... Anam da mənə qarşı çox mehriban idi... Mən özüm tərbiyəsizlik elədim... Özümü pis apardım... Ona görə də... Ona görə də qaçdım... Çünki qorxdum...

Atası karıxdı. Oğlundan hər şey gözləsə də, belə etirafı gözləmirdi. Hirsi soyudu:

– Yaxşı, əgər özün peşman olubsansa, eybi yoxdur. Ona görə də bu gün səninlə bu barədə danışmayacağam. İnanıram ki, gələcəkdə belə bir hərəkət etməmişdən əvvəl düşünüb-daşınacaqsan! Belə şey bir də təkrar olunmasın!

İndi dayanıb diqqətlə oğluna baxırdı. Səsində mehribanlıq vardı:

220

– Rəngin yaman avazıyıb. Ancaq mənə elə gəlir, bir az da böyüyübsən. İnanıram ki, bir də belə uşaqlıq eləməyəcəksən. Doğrudan da, daha uşaq deyilsən, gerek belə iş tutmaydın...

Edqar bütün bu vaxt ərzində yalnız anasına baxırdı. Ona elə gəlirdi ki, anasının gözlərində nəse parıldaıyır. Yoxsa üzünə işıq düşürdü? Yox, nəmli gözlərinin öz parıltısı idi, dodaqlarında da təbəssüm vardı. Bu təbəssümü ilə ona minnətdarlıq edirdi. Edqarı yatmağa göndərdilər, ancaq bu dəfə onu tək qoyduqlarına kədərənmedi. Axı hələ çox şey barədə fikirləşməli, bu günün rəngarəng təəssüratlarını götür-qoy etməli idi. Son günlərin ağrı-acıları hiss və duyğularla zəngin olan ilk həyat təəssüratlarında əriyib getmişdi və indi də gələcək təəssüratların seyrinə düşmüşdü, özünü xoşbəxt sanırdı. Bayırın zülmət qaranlığında ağaclar xışıldayırdı, ancaq o daha qorxmurdu. Həyatın necə rəngarəng olduğunu bilən andan onu qabaqlamağa tələsmirdi. Ona elə gəlirdi ki, həmin həyatı bu gün ilk dəfə bütün çıpaqlığı ilə görə bildi. O həyatı ki, uşaqlığın uydurduğu min cür yalana bürünməmişdi, əksinə, bütün ağrı-acısı, həm də gözəlliyi ilə gözləri önündə canlanmışdı. Heç vaxt ağlına gətirməmişdi ki, günlər bir-birini əvəz edən sevinclə, kədərlə bu qədər dolu ola bilər və fikirləşəndə ki, qarşısında hələ neçə belə günlər var, öz sirrini açmaq üçün onu uzun bir həyat gözləyir, sevinci aşıb-daşırdı. Həyatın rəngarəngliyi haqqındakı ilk təəssüratından o qədər təsirlənmişdi ki, ona

elə gəlirdi insanlığın mahiyyətini yenicə başa düşüb. İnsanlar bir-birinə düşmən kimi görünsələr də, bir-birinə lazımdırlar və onların tərəfindən sevlmək çox şirin imiş. Artıq heç nə, heç kəs haqqında nifrətlə düşünə bilmirdi, heç nəyin də peşmançılığını çəkmirdi, hətta onu yolundan azdıran qatı düşməni baron üçün də minnətdarlıq əlaməti olaraq qəlbində yer tapa bildi, çünki ilk təəssüratlarını qazandığı bu dünyaya qapılan o açmışdı.

Bütün bunlar haqqında qaranlıqda uzanıb fikirləşmək çox şirin, ləzzətli idi, yuxu ilə gerçəklik bir-birinə qarışırdı, hətta hərdən elə bilirdi ki, yatıb... Birdən ona elə gəldi ki, qapı açıldı, kimsə yavaş-yavaş içəri girdi. Əvvəlcə buna inanmadı, yuxulu gözlərini də heç açmadı. Ancaq hiss etdi ki, bir sifət ona tərəf əyildi, üzünü ilıq nəfəs qıdıqladı. Bildi ki, anasıdır, onun üzündən öpdü, saçlarını sığalladı. Öpüşlərlə bərabər, göz yaşlarını da hiss etdi və bu nəvazişi bərişiq, susduğuna görə minnətdarlıq əlaməti kimi qəbul etdi. Yalnız sonralar, bir çox illər keçib-gedəndən sonra başa düşdü ki, bu lal göz yaşları qocalmağa doğru gedən bir qadının andı imiş ki, bundan sonra özünü yalnız uşağına həsr eləyəcək, macəralardan uzaq gəzəcək, bütün arzu-xeyalları ilə biryolluq vidalaşacaq. Ancaq onda bilmədi ki, mənasız bir macəradan xilas olduğuna görə anası oğluna minnətdarlıq edir və onu qucaqlayaraq gələcək həyatı üçün acılı-şirinli bir məhəbbət yükü miras qoyub gedirdi. O vaxt uşaq olduğu üçün bunları başa düşmürdü, ancaq hiss edirdi ki, belə sevlmək böyük səadətdir və o məhz bu sevginin nəticəsində dünyanın ən böyük sirri ilə üz-üzə qaldı.

Anası əlini başından, dodaqlarını dodağından çəkəndən və kölgə kimi çəkilib gedəndən sonra da onun hərəkətini, ilıq nəfəsini dodaqlarında hiss etdi. Qəlbini ləzzətli bir həsrət bürrüdü: kaş bu yumşaq dodaqların hərəkətini tez-tez hiss edəydi, bu nəvazişli əllər onu tez-tez qucaqlayaydı! Ancaq yuxu artıq ürəyinə dammış bu sehrlili həsrətin üstünə kölgə salmağa başlayırdı. Son saatların rəngarəng lövhələri bir daha gözləri önündə canlandı, ona "gəl-gəl" deyən gənclik kitabını bir daha vərəqlədi. Sonra gözləri yumuldu və uşaq... həyatının ən dərin yuxusuna getdi.

QORXU

222

Frau İrene oynaşının mənzilindən pilləkəni aşağı düşəndə həmin mənasız qorxu onu birdən-birə yenidən çulğadı. Gözləri önündən qəfil, qara bir yumaq şütüyüb keçdi; dizləri quruyub qaxaca döndü, şappıltı ilə qabağa yıxılmasın deyə, tələsik məhəccərdən yapışmalı oldu. Bu qorxunc görüşə ürək eləməsi birinci dəfə deyildi, həmin qəfil üşərgə də ona tam doğma idi, içindəki etirazlara baxmayaraq, hər dəfə evə dönəndə əsas olmayan o mənasız və gülünc qorxu ondan əl çəkmirdi. Görüşə aparın yol ağılagəlməz dərəcədə asan idi. Onda maşını küçənin tinində saxladır, başını qaldırır baxmadan darvazaya qədər olan bir neçə addımlıq yolu tələsə-tələsə qaçar, yüyürə-yüyürə pillələri yuxarı qalxardı və səbirsizlik içində alovlanan ilk qorxu da “xoşgəldin” qucaqlaşmasında əriyib yoxa çıxardı. Sonra isə, evə dönmək istəyəndə, başqa sirli bir vahimə dəlicəsinə suçun ürpəntisinə qarışır titrədə-titrədə altdan yuxarı canına yayılardı və axmaq bir fikir beynində dolaşardı ki, küçədəki hər yad baxış onun haradan gəldiyini sifətindən oxuya və sırtıq bir təbəssümlə namussuzluğunu üzünə vura bilər. Bu ilkin duyğunun baş qaldırın narahatlığı hələ oğlanın yanındakı son dəqiqələrə zəhər qatardı; çıxıb getmək istərkən əsəbi tələskənlikdən əlləri əsərdi, oğlanın sözlərini dağınıq eşidirdi və onun ehtirasının qalıqlarını əlüstü rədd edirdi, getmək, içindəki hər şey çıxıb getmək, bu kişinin mənzilindən, evindən, bu macəradan özünün dinc burjua dünyasına qayıtmaq istəyirdi. Sonra həmin o son kəlmələr, həyəcədən güclə eşitdiyinə görə onu əbəs yerə sakitləşdirməyə çalışan sözlər və pilləkənlə kiminsə qalxıb-enməsinə bağlı qapı arxasından dinşəmə anı gəlirdi. Bayırda isə onu çulğamağa səbirsizlik göstərən qorxu marıtlayardı və qadının ürək döyüntüsünü elə amirənə dayandırardı ki, o, bir neçə pilləni həmişə nəfəs almadan enərdi.

Bu dəfə də gözlərini beləcə bir dəqiqəliyə yumub, pilləkənin mürgülü sərinliyini acgözlüklə içinə çəkdi. Bu vaxt yuxarı mərtəbələrin birində qapı şaqqıldayıb bağlandı, frau İrene qorxudan özünü yığışdırıb pillələrlə aşağıya tələsdi və bu zaman başındakı çadranı qeyri-iradi bərk-bərk özünə sıxdı. İndi də həmin o son dəhşətli an, yad darvazadan küçəyə çıxmaq qorxusu gözünə durdu; uzununa tullanan idmançının başlanğıc qaçışda etdiyi kimi başını aşağı salıb, qəfil bir qətiyyətlə yarıya qədər açılmış qapıya doğru götürüldü. Bu vaxt içəri girmək istəyən bir qadınla möhkəmcə toqquşdu.

– Pardon, – pərtliklə dillənib tələsik onun yanından sivişməyə çalışdı. Lakin qadın gövdəsi ilə qapını eninə kəsib İreneni hirsli-hirsli, həm də aşkar kinayə ilə süzdü.

– Axır ki, keçdiniz əlimə, – ətrafı vecinə almadan qaba səsle qışqırdı. – Hə də, abırlı bir qadın, hər halda, belə deyirlər! Gül kimi əri, o qədər pul və var-dövlət bəs eləmir buna, gərək fağırın birinin də sevgilisini çırpışdırıb alsın əlindən...

– Allah xatirinə... nə istəyirsiniz axı... yanılırsınız... – frau İrenenin dili topuq çaldı və sivişib aradan çıxmaq üçün solaxay bir cəhd etdi, ancaq qadın ətli-əndamlı gövdəsini qapıya təpişdirib üreyindəkiləri qıpqırmızı onun üzünə çırpdı:

– Yox, yanılmıram... tanıyıram sizi... Eduardın yanından gəlirsiniz, gezdiyim oğlanın... Axır ki, əlimə keçdiniz, indi bildim niyə son zamanlar mənə vaxt tapa bilmir... Deməli, sizə görə... Siz murdara!..

– Allahı seversiniz, – frau İrene öləziyən səsle onun sözünü kəsdi, – bu cür qışqırmayın, – deyib istər-istəməz təzadən içəridəki dəhlizə çəkildi. Qadın ikrahla ona baxdı. Deyəsən, bu öldürücü qorxu, bu aşkar çarəsizlik haradasa onun üreyincə idi, çünki o, indi öz qurbanını təkəbbürlü və ikrah dolu məmnun təbəssümlə süzürdü. Murdar məmnunluq duyğusundan səsi büsbütün genişləniş, az qala, rahatlaşdı.

– Bu ərli qadınlar, kübar, nəcib xanımlar kiminsə kişisini oğurlamağa gedəndə bu görkəmə düşürlərmiş, deməli. Görüşdən sonra namuslu qadın rolunu oynamaq üçün duvaqlı olurlarmış, əlbəttə, duvaqla üzlərini örtürlərmiş...

– Nə... nə istəyirsiniz axı məndən?.. Heç sizi tanıyıram da... Getməliyəm...

– Getməlisiniz... əlbəttə... cənab ərinizin yanına... isti otağa, namuslu qadın rolunu oynamağa, əyninizdəki pal-tarları qulluqçu qızlara soyundurtmağa... Amma bizim kimilərin başına nələr gəlir, acından gəbərib-gəbərmirik, belə nəcabətli xanımın heç vecinə də deyil... Bizim kimilərin son ümidlərini də oğurlayıb əllərindən alırlar bu namus mücəssmələri...

İrene özündə güc tapıb intuitiv şəkildə pul kisəsindən yapışdı, əlinə gələn əsginasların hamısını çıxardı.

– Alın... alın, sizinki olsun... amma əl çəkin məndən...

Bir də buraya gələn deyiləm... and içirəm.

Qadın hirsli bir baxışla pulu götürdü.

– Ləçər, – dodağının altında mızıldandı.

224

Frau İrenenin bu sözdən əti ürpəşdi, lakin qarşısındakının qapıdan çəkildiyini görüb özünü bayıra atdı, kütləmiş beyinlə, tıncıxa-tıncıxa, özünə qəsd edib qüllədən atılan adamlar kimi. Qabağa qaçdıqca yanından ötən sifətlər ona əyiş-üyüş olmuş heyvan üzləri kimi göründü, gözlərinə qaranlıq çökmüş İrene özünü küncdə dayanmış taksiyə güclə saldı. Gövdəsini ət parçası kimi yastıqların üstünə atdı, sonra hər şey canında donuqlaşib tərənəmzə oldu və sürücü, nəhayət, haraya getməli olduqlarını bu qəribə müştərisindən soruşanda kütləmiş beyni kişinin sözlərini qavrayana qədər ifadəsiz gözlərini bir anlığa ona zillədi.

– Cənub vağzalına, – tələsik dilləndi və birdən bayaqkı qadının onu izləyə biləcəyi fikrindən qorxuya düşüb əlavə etdi, – tez olun, tez, cəld tərənənin!

Taksidə gedərkən bu qarşılaşmanın qəlbinin dərinliklərinə necə işlədiyini hiss etdi. Çoxdan ölmüş əza kimi quruyub buza dönərək bədənindən aşağı sallanan əllərini yoxladı və birdən-birə elə titrədi ki, çiyinləri atdı. Boğazında, sanki, acı bir şey ilişib qaldı, az qaldı ürəyi ağzına gəlsin və həmin an sinəsinin dərinliyini qoparıb çölə atmaq istəyən qıcabənzər mənasız, boğuş bir acıq duydu. Qışqırısaydı, yaxud yumruqlarını oturağa döyəcləsəydi, balıq qarmağı kimi beynində ilişib qalmış həmin xatirənin dəhşətindən, taxıntılı gülüşlə dolu bu hərcəyi sifətdən, proletar qadının iyli nəfəsindən qalxan murdarlıq dalğasından, nifrətdolu alçaldıcı sözləri onun sifətinə çırpmış bu ağız cıngından, onu hədələmək üçün yuxarıya qaldırılmış həmin “qırmızı”

yumruqdan xilas olsaydı, bəlkə də, rahatlanardı. Alçalma duyğusu getdikcə güclənirdi, boğazındakı tıxıntı getdikcə yuxarıya qalxırdı, üstəlik, sürətlə gedən maşın da bir tərəfdən onu atıb-tuturdu və sürücüyə asta sürməyi tapşırmaq istəyirdi ki, birdən yadına düşdü: kağız əsginasları şantajçıya verdiyindən sürücünün haqqını ödəməyə, bəlkə də, yanında kifayət qədər pulu olmasın. Tələsik taksini saxlatdırdı, sürücüdə növbəti heyrət oyadıb yerə endi: xoşbəxtlikdən, cibində qalan pul yolkirəsinə bəs elədi. Lakin sonra şəhərin tanımadığı rayonlarından birinə, hər kəlmələri, baxışları ilə onun canına od salan alverçilər məhəlləsinə düşdüyünü gördü. Burada qorxudan dizləri qatlandı və ayaqları qeyri-ixtiyari sürünməyə başladı, ancaq özünü evə yetirməliydi, bütün gücünü toplayıb insana xas olmayan gərginliklə bir küçədən digərinə götürüldü, sanki, bataqlıqla və dizə çıxan qarın içi ilə bata-bata yeriyirdi. Nəhayət, evinə yetişdi və əsəbi bir tələskənliklə – bunu da narahatlığını bürüzə verməmək üçün həmin an yatıra bildi – pilləkənlə yuxarıya dırmaşdı.

Yalnız indi, qulluqçu qız paltosunu alanda, balaca oğlunun özündən kiçik bacısı ilə ucadan oynadığını eşidəndə və sakitləşmiş baxışı hər yanda doğmalıq, özününkülük və pünhanlıq görəndə yenidən əminliyin zahiri görkəmini duydu, baxmayaraq ki həyəcan dalğası tanıma çəkilmiş sinəsində gizli şəkildə qövr edirdi. Çadranı başından götürdü, inamlı görünsün deyə, iradəsini toplayıb üz-gözünü sığaladı və ərinin axşam süfrəsinin arxasında qəzet oxuduğu yemək otağına keçdi.

– Gecdir, gec, əziz İrene, – incə bir eyhamla onu salamlayıb ayağa qalxdı və qadının yanağından öpdü ki, bu da istər-istəməz onda xoşagəlməz həyat duyğusu oyatdı. Süfrəyə əyləşdilər və kişi başını qəzetdən qaldırmadan etinasızlıqla soruşdu: – İndiyə qədər haradaydın?

– Mən... şey... Ameri ilə idim... alış-veriş etmək istəyirdi... mən də onunla gedəsi oldum, – özünün tədbirsizliyinə, bu şəkildə pis yalan danışdığına hirsənərək söylədi. Başqa vaxtlar həmişə əvvəlcədən əməlli-başlı hazırlanmış, ısrarlı yalanları yoxlama imkanlarına duruş gətirən tədbirlər görürdü, bu gün isə qorxu bunu tamam unudturmuş və onu işə keçməyən belə bir uydurmaya məcbur etmişdi.

Beynindən şütüyüb keçdi ki, bir vaxtlar teatrda baxdıqları tamaşada olduğu kimi, əri zəng edib xəbər tutsa...

– Nə olub axı sənə?.. Gözümə əsəbi dəyirsən... bəs şlyapanı niyə çıxarmırsan? – əri soruşdu. Pərtliyinin üstünün açıldığını hiss edəndə İrene diksinib tələsik ayağa qalxdı, şlyapasını çıxarmaq üçün öz otağına getdi və burada baxışları yenidən bərkilib əminlik tapana qədər güzgüdə özünün narahat gözlərinə baxdı. Sonra geri, yemək otağına qayıtdı.

Qulluqçu qız şam yeməyini gətirdi və bu axşam da, başqa axşamlar kimi keçdi, bəlkə, daha çox lal və ayrı vaxtlara nisbətən daha az ünsiyyətli, kasad, yorğun, çox vaxt da kəsik-kəsik kəlmələrlə keçən bir axşam. İrenenin fikirləri o yolu geriyyə qayıtdı və hər dəfə həmin ana, şantajçının vahiməli yaxınlığına çatanda daha dəhşətli şəkildə qorxuya düşdü: bu vaxt özünü xətersiz hiss etsin deyə, həmişə gözünü qaldırıb hər birisi müəyyən xatirə və məna kəsb edərək otağa düzülmüş yaxınlıqdakı əşyaları bir-bir əlinə alır, nəvazişlə onlara tamaşa edirdi və canına yüngül sakitlik yayılırdı. Özünün polad addımları ilə sakitliyi əzəmətlə yarıb keçən divar saati həmahəng, qayğısız, inamlı taktından hiss edilmədən İrenenin qəlbinə nəşə ötürürdü.

* * *

Ertəsi gün səhər tezdən əri işə, uşaqları gəzməyə gedəndə və o, axır ki, özü-özü ilə tək qalanda aydın çeşit işığında həmin qorxunc rastlaşma ardıcıl götür-qoyda öz dəhşətini xeyli itirdi. Frau İrene fikirləşdi ki, çadrası həddən artıq qalın olub və həmin qadının bu çadradan onun sifətinin cizgilərini aydın görməsi və onu yenidən tanıması qeyri-mümkündür. Öncədən görəcəyi bütün tədbirləri rahatca götür-qoy etdi. Heç vaxt bir daha məşuqu ilə onun mənzilində görüşməmək, bununla, çox güman ki, hücumla məruz qalmaq imkanı aradan qalxmış olar. Deməli, həmin qadınla yalnız təsadüfi rastlaşmaq qorxusu qalır ki, bu da heç vaxt mümkün olan iş deyil, çünki avtomobildə qaçmış İreneni izləməsi heç cür inandırıcı olmazdı. Nə adını bilirdi, nə də mənzilini tanıyırdı və aydın olmayan üz ifadəsinə görə adi təsadüfi tanımadan qorxmağa dəyməzdi. Amma bu zahiri təsadüfə qarşı da frau İrene tam silahlanmışdı. Onda

daha qorxunun mənğənəsində olmadan, sadəcə, hər halda, belə qərara gəlmişdi, təmkinini pozmayacaq, hər şeyi boynundan atacaq və belə bir görüşün sübutu yerinə yetirilə bilmədiyinə görə bunun yanlışlıq olduğunu deyib qadını, çox güman ki, şantajda günahlandıracaqdı. Əbəs yerə ən məşhur vəkillərdən birinin arvadı deyildi, ərinin həmkarları ilə söhbətlərindən dəqiq bilirdi ki, şantajlar ən yüksək soyuqqanlıqla yerindəcə boğula bilər, çünki izlənilənin istənilən tərəddüdü, istənilən narahatlığı rəqibinə yalnız üstünlük qazandırır.

İlk əks-tədbir məşuquna yazdığı qısa bir məktub oldu: razılaşdıqları vaxt, eləcə də növbəti günlərdə gələ bilməyəcək. Məşuqunun iltifatı sayəsində bu cür alçaq və ləyaqətsiz bir qadını əvəz etdiyini dərk etməklə onun qüruru ehtizaza gəldi və nifrətli bir duyğu ilə sözləri yoxlayaraq, eləcə də qisas həsrəti ilə alışıb-yanaraq özünün bu işə qatılmasını müəyyən mənada gözəl əhvali-ruhiyyə səviyyəsinə qaldıran bir soyuqqanlıqla sevincə qərq oldu.

Şana-şöhrətə yetişmiş bu cavan pianoçu ilə o, axşam müsəmirələrinin birində tanış olmuş və özü də istəmədən, eləcə də düz-əməlli anlamadan tezliklə onun məşuqəsinə çevrilmişdi. Damarlarında axan qandan, əslində, heç nə oğlanın qanına meyil etməmişdi, nə əqli, nə də mənəviyyatı onu bu oğlana bağlamışdı: bu cavan kişiyyə ehtiyac duymadan, yaxud onu ürəkdən istəmədən, öz iradəsinə, müəyyən mənada da narahət marağa qarşı müqavimətin hansısa süstlüyündən özünü onun ağışuna atmışdı. Qadının daxilində heç nə – nə ailə xoşbəxtliyinin onu tam təmin etməsi, nə də qadınlarda tez-tez təsadüf edilən mənəvi maraqlar içində laxlamaq duyğusu onda məşuqə ehtiyac hissi yaratmışdı, xoşxasiyyət, özündən xeyli ağıllı olan əri və iki uşağı ilə tam xoşbəxt idi, özünün rahat, haysız-küysüz və darlıq bilməyən burjua həyatında süst və məmnun-məmnun uyu-yurdu. Lakin insanları bürkü, yaxud fırtına kimi duyğulu edən ab-havanın süstlüyü, xoşbəxtliyin bədbəxtliyə nisbətən daha qaynar hərisliyi mövcuddur. Toxluq insanı heç də aclıqdan pis dingildətmir və həyatının təhlükəsizliyi, əmin-amanlıq içində olması onda macərəyə marağ oyatmışdı. Artırmaq istəmədiyi məmnunluğunun bu anlarında həmin cavan oğlan ayrı vaxtlar kişilərin yalnız şirin zarafat və xırda

sataşmalarla “gözəl xanım” deyib onun qadınlığından ciddi şəkildə heç nə ummadan hörmətlə məzələndikləri burjua dünyasına daxil olmuş və o, qızlıq illərindən bu yana birinci dəfə içinin tərpəndiyini hiss etmişdi. Oğlanın varlığında həddən artıq maraqlı düzümə malik sifətinə çökmüş qəm kölgəsindən başqa bəlkə də, qadını, heç nə özünə çəkməmişdi. Özünü büsbütün tox burjua insanların əhatəsində hiss edən qadın üçün bu qəm-qüssədə həmin yüksək aləmin bir nişanəsi yadırdı və o, bu nişanəyə baxmaq üçün istər-istəməz gündəlik duyğularının üstündən keçməli olmuşdu. Anın məftunluğundan, bəlkə də, bir az cılığın deyilmiş kompliment oğlanı məcbur etmişdi ki, başını pianinodan qaldırıb qadına baxsın və bu ilk baxış İreneyə sancılmışdı. Qadın qorxmışdu, elə həmin an da hər cür qorxunun nəşəsini duymuşdu: hər şeyin gözəgörünməz alovlarla işıqlandırılıb qızdırıldığı söhbət onu elə möhkəm əyləndirmişdi, canlanmış marağını elə bərk cuşa gətirmişdi ki, İrene kütləvi konsertlərin birində yenidən görüşmək təklifindən boyun qaçıra bilməmişdi. Bundan sonra onlar tez-tez görüşdülər, tezliklə, daha təsadüfən yox. İrenenin onun üçün, əsl sənətkar üçün sənəti başa düşüb məsləhət verən bir adam kimi böyük önəm kəsb etdiyini oğlanın təkrar-təkrar söyləməsindən doğan qadın təkəbbürü bir-iki həftə sonra onu belə bir təklifə tam inandırdı ki, özünün təzə əsərini yaşadığı mənildə onun üçün, yalnız onun üçün çalmaq istəyir – bəlkə də, tutduğu niyyətdə yarıdüz olan, fəqət, ilk öpüşlərdə və nəhayət, qadının heyrətamiz təslimçiliyində əriyib yoxa dənən bir vəd. İrenenin ilk duyumu əqli aləmə aparan bu gözlənilməz dönüşün qorxusu oldu, bu münasibətdən törəyən gizli vahimə qəfildən içinə doldu və ürəyincə olmayan bu zinakarlığın günahkarlıq şüuru yalnız düşündüyü kimi ilk dəfə olaraq şəxsi qətiyyəti ilə içində yaşadığı burjua aləminə “yox” deməsi təkəbbürü sayəsində dinclik tapdı. İlk günlər onu qorxuya salan bəd əməlinin vahiməsini təkəbbürü şişirdilmiş qürura çevirdi. Lakin bu pünhan həyəcanlar da yalnız ilk anlarda büsbütün gərginlik yaratdı. İnstinkti bu insana, ən çoxu da onda olan yeniliyə, əslində, onun marağını özünə cəlb etmiş başqalığa qarşı gizli müqavimət göstərirdi. Oğlanın çalğısında arayıb tapmaq istədiyi ehtiras onun cismani yaxınlığında narahat

qadını daha çox narahat edirdi, əslinə qalsa, o, bu qəfil və amiranə qucaqlamaları istəmirdi, həmin qucaqlamaların heç nəyi vecinə almayan özünəarxayınlığını ərində illərdən bəri müşahidə etdiyi ürkək, nəzakətli qucaqlamalarla tutuşdurdu. Lakin indi bir dəfə xəyanət yoluna düşdüyündən nə xoşbəxtlik, nə də peşmançılıq hissi keçirmədən, hansısa borc duyğusundan, vərdiş süstlüyündən təkrar oğlanın yanına gəlirdi. Bir-iki həftə keçmiş bu cavan oğlanı, sevgilisini o tam səliqə-sahmanla həyatına daxil etdi, qayınatası, qayınanası kimi həftənin bir gününü ona ayırdı, lakin bu yeni münasibətlə özünün köhnə düzənindən heç də əl çəkmədi, əksinə, həyatına müəyyən mənada nəyisə əlavə etdi. Varlığının rahat mexanizmində məşuqu heç nəyi dəyişdirmədi, alovlu xoşbəxtliyin hansısa artımına, üçüncü uşağa, yaxud avtomobilə çevrildi və macərə tezliklə qadına rüsxətli həzz kimi şit göründü.

Macəranı özünün əsl dəyəri ilə, qorxu ilə ödəməli olduğundan İrene asta-asta onun qiymətini hesablamağa başladı. Taleyin erköyünləşdirdiyi, ailəsinin əzizlədiyi, yetərli vətənin arzusuzlaşdırdığı qadına keçirdiyi iztirabların narahatlığı həddən ziyadə çox göründü. Özünün mənəvi qayğısızlığından nəyisə qoparıb verməyə tərəddüd etdi və əslində, heç fikirləşmədən rahatlığını məşuquna qurban verməyə hazır idi.

Məşuqunun cavabını, ürküdülmüş insanın əsəbiliklə yazdığı məktubu hələ günortadan sonra bir elçi gətirdi, halı özündə olmayan adamın yazdığı ləliyə, gileyənən, ittiham edən məktub qadının macərəyə son qoymaq qərarını təzədən alt-üst etdi, çünki içindəki şöhrət düşkünlüyü son həddinə çatıb aşırı ümitsizliklə onu buxovladı. Məşuqu israrlı kəlmələrlə, heç olmasa, əlüstü bir görüş istəyirdi ki, İrenenin xətrinə bilmədən nə ilə dəydiyini, ən azı, günahının nədən ibarət olduğunu öyrənsin; indi də qadını küsünü davam etdirib əsassız imtinalarla özünü onun yanında mataha mindirmək kimi yeni bir oyun yerindən dingildətdi. Oğlanı şirniyyat mağazalarından birinə çağırırdı: qəfildən yadına düşmüşdü ki, qızlıq çağlarında orada bir artistlə görüşə çıxmışdı; indi göstərilən ehtiram və özünün qayğısızlığı müqabilində həmin görüş ona uşaqsayağı göründü. Qəribədir, içində gülümsədi ki, həyatının evlilik illərində

solmuş romantikası indi yenidən çiçəklənməyə başlayır. Və az qalırdı dünənki qadınla olan həmin ədəbsiz görüşə daxilən sevin, halbuki həmin görüş zamanı illərdən bəri əsl hissi tam gücü və təpəri ilə elə yaşamışdı ki, onsuz da yüngülcə gərilməmiş əsəbləri həmin duyğudan için-çin titrəyirdi.

* * *

Bu dəfə o, təsadüfən görüşərlərsə, qadının yaddaşını pozmaq üçün nəzərə çarpmayan rəngli bir paltar geyib, başına ayrı bir şlyapa qoydu. Özünü tanınmaz etmək üçün duvağını da hazırlamışdı, lakin qəflətən poqquldayıb qabxan höcətlik onu kənara qoydurdu. Hörmətli-izzətli xanım olan o məgər düz-əməlli tanımadığı hansısa qadıncıdan qorxaraq küçəyə çıxmağa ürək etməməliydimi?

230

Küçəyə çıxanda canından bir anlığa yüngül qorxu hissi, dalğaların qoynuna atılana qədər soyuqluğunu yoxlamaq üçün ayaq barmaqlarını suya salanda bədəni gizildədən üşüntüyə bənzər əsəbi bir vahimə şütüyüb keçdi. Amma bu üşüntü vur-tut bircə saniyə çəkdi, sonra birdən-birə içində qəribə bir özünəvurgunluq, indiyə qədər ona yad olan gərgin və vüqarlı addımlarla yüngül, mətin, elastiki yerimək həvəsi coşub baş qaldırdı. Az qala, heyifsiləndi ki, şirniyyat mağazası bu qədər yaxındır, zira hansısa iradə indi onu həmahəng və sirli şəkildə macəranın maqnit cazibəsinə dartırdı. Amma görüş üçün ayırdığı vaxt dar idi, içindəki xoş bir əminlik deyirdi ki, məşuqu artıq onu gözləyir. Qadın içəri girəndə o, küncün birində oturmuşdu və İreneni həm xoş, həm də xoşagəlməz şəkildə təsirləndirən bir həyəcanla yerindən sıçradı. Daxili həyəcanın təşvişindən sual və qınamalar burulğanını ona qarşı elə qaynar şəkildə püskürdü ki, qadın səsinə boğmasını ona xəbərdar etdi. Gəlməməsinin əsl səbəbinə eyham belə vurmadı, qeyrimüəyyənliklə oğlanı daha da alovlandırان digər eyhamlarla oynadı. Oğlanın arzuları üçün bu dəfə o, əlçatmaz oldu, vəd verməkdən də boyun qaçırırdı, çünki sırr dolu bu qəfil uzaqlaşma və imtinaların onu necə haldan çıxarmasını hiss etdi... Yarım saatlıq qızgın söhbətdən sonra oğlana bir qınaq nəvaziş belə göstərmədən, yaxud nəsə göstəriş vermədən qızlıq çağlarından özünə tanış olan həddən ziyadə qəribə bir duyğudan alışıb-yandı. Ona elə gəldi ki, alt qatlarda

öləziyən balaca bir alov közərir və ocağı qızıqdıran küləyi gözləyir ki, bunu alovlu-küllü onun başına çırpın. Küçədə tələsə-tələsə ötüb-keçənlərin ona yönəlmiş hər baxışını tutdu və əksər kişilərin ona meyindən törəyən gözlənilməz uğur öz görkəminə olan marağını elə coşdurdu ki, al rəngli qızılgüllərin və şəbnəm parıltılı bənövşələrin əhatəsində öz gözəlliyini görmək üçün gül mağazalarının birinin görüyündəki güzgünün qabağında ayaq saxladı. Qızlıq çağlarından bu yana özünü heç vaxt bu cür yüngül, bütün duyğularında bu cür canlı hiss etməmişdi, nə ərliyyənin ilk günlərində, nə məşuqunun ağuşunda gövdəsinə bu şəkildə qor dolmamışdı, indi bütün bu nadir yüngüllüyü, qanının bu şirin poqqultusunu ölçülüb-biçilmiş vaxt çərçivəsində havaya sovurmaq fikri ona dözülməz göründü. Yorğun-argın yoluna davam etdi. Evinin qarşısında tərəddüd içində bir az ayaq saxladı ki, od tutub yanan havanı, bu saatin şaşqınlığını bir daha genişlənməmiş ciyərlərinə çəksin, macəranın bu son qabaran dalğasını ürəyinin başında hiss etsin. Bu vaxt kimsə onun çiyinə toxundu. İrene arxaya çevrildi.

– İndi... indi nə istəyirsiniz? – nifrət etdiyi sifəti qəflətən qarşısında görüb ölümcül qorxaraq kəkələdi, özünün həmin nəhs kəlmələrini eşidəndə isə daha bərk qorxdu. Axı nəzərdə tutmuşdu ki, bu qadın haçansa ona rast gəlsə, onu tanımasın, hər şeyi rədd etsin, bu şantajçı ilə kəllə-kəlləyə gəlsin... İndi isə artıq gec idi.

– Yarım saatdır burada sizi gözləyirəm, frau Vaqner. – İrene özünün soyadını eşidəndə diksindi. Qadın soyadını bilirdi, mənzilini tanıyırdı. Daha hər şey məhv olmuşdu, xilas yolu olmadan onun caynağına keçmişdi. – Artıq yarım saatdır gözləyirəm, frau Vaqner. – Qadın hədələyərək, sözlərini tənə ilə təkrarladı.

– Nə istəyirsiniz... Nə istəyirsiniz axı məndən?...

– Özünüz bilirsiniz, frau Vaqner, – öz soyadını təkrar eşidən kimi İrene yenidən diksindi. – Niyə gəldiyimi gözəl bilirsiniz.

– Onu görməmişəm... indi isə məni rahat buraxın... bir də heç vaxt onu görməyəcəyəm... heç vaxt...

Həyəcanlandığından İrenenin daha heç nəyə gücü çatmayana qədər qadın arın-arxayın gözlədi. Sonra, sanki, əlaltısına deyirmiş kimi, sərt-sərt dilləndi:

– Yalan danışmayın! Düz şirniyyat mağazasına qədər arxanızca getmişəm, – İrenenin arxaya çəkildiyini görüb kinayə ilə əlavə etdi: – Heyif ki, işim-gücüm başımdanmı aşıb?! Mağazadan qovublar, özlərinin dediyinə görə, iş olmadığından və zamanənin pisləşməsindən. Hə, bundan da ki gərək istifadə edəsən, biz də ki bir balaca gəzirik özümüz üçün... tamam abırlı xanımlar kimi.

Bunları İrenenin ürəyinə sancılan soyuq kinayə ilə söylədi. İrene bu həyasızlığın çılpaq qəddarlığı müqabilində özünü müdafiəsiz hiss etdi; qorxdığı fikir durmadan beynini deşirdi ki, qadın dünənki kimi bərkdən qışqırmağa başlayar, ya da əri gələr, onda da hər şey alt-üst olardı. Tələsik muftasında əl gəzdirdi, gümüş pulqabını çıxarıb əlinə gələn pulların hamısını götürdü.

232

Lakin pulu gören kimi qadının sırtıq əli keçəndəfəki mütiliklə qatlanmadı, əksinə, yırtıcı heyvanın caynağı kimi açılib havada yelləndi.

– Gümüş pulqabını da verin ki, pulları itirməyim! – kinayə ilə açılmış ağız asta, hihiltili bir gülüşlə dilləndi.

İrene onun gözünün içinə baxdı, ancaq bircə anlığa. Bu sırtıq, həyasız kinayəyə duruş gətirmək çətin idi. İkraxın yandırıcı ağrı kimi bütün bədəni boyu yeridiyini hiss etdi. Yalnız getmək, çıxıb getmək, təkcə bu sifəti bir daha görməmək! Üzünü çevirib cəld hərəkətlə bahalı pulqabını ona uzatdı, dəhşətin qabağından qaçaraq pilləkəni yuxarı qalxdı.

Əri hələ evdə yox idi, özünü divanın üstünə atdı. Başına çəkcik dəymiş kimi yerində uzanıqlı qaldı. Yalnız ərinin səsinə bayırdan eşidəndə ən yüksək gərginliklə özünü toplayıb mexaniki hərəkət və boş düşüncələrlə o biri otağa süründü.

* * *

İndi dəhşət onun ocağının başında oturub otaqlardan çölə çıxmırdı. Həmin dəhşətli görüşün lövhələrini dalğadalğa onun yaddaşında canlandıran boş vaxtlarında öz durumunun ümitsizliyi ona tam aşkar olurdu. Həmin qadın – bunun necə olduğunu hələ də anlaya bilmirdi – onun adını bilir, ünvanını tanıyırdı və ilk cəhdləri bu cür əla alındığından bildiklərini daimi şantajdan ötrü yararlı etmək üçün, şübhəsiz ki, heç bir vasitədən çəkinməyəcək. İllərlə

və illər uzunluğunu ağır dağ olub belindən basacaq, ən ümitsiz cəhdlərlə belə onu silkələyib üstündən ata bilməyəcək, zira yetərinə zənginliyinə və varlı bir kişinin arvadı olmasına baxmayaraq, ərinin razı salmadan onu bu qadının çəngindən qurtaracaq əsaslı məbləği verməyi frau İrene qəti bacarmayacaqdı. Bir də ki – bunu o, ərinin təsadüfi söhbətlərindən və məhkəmə proseslərindən bilirdi – bu cür bicəngə və şərəfsiz adamların müqavilə və vədlərinin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bir ay, bəlkə də, iki, onun hesabında beləydi, bu nəhəsliliyi yaxına buraxmamaq olardı, sonra istəməz onun ailə xoşbəxtliyinin süni binası uçub-tökülməliydi və bu cüzi məmnunluq təminat verirdi ki, İrene qadını öz əli ilə çəkib bu dağıntıya gətirmişdi.

Fəlakət qaçılmaz idi, bunu o, indi dəhşətli əminliklə dərk edirdi, ondan yaxa qurtarmaq isə mümkünsüz. Amma nə... nə baş verəcəkdi? Səhərdən-axşama bu sualın əlində həlak olmuşdu. Günlərin birində ərinə bir məktub gələcəkdi; kişinin artıq içəri girdiyini görürdü: rəngi qaçmış, qaşqabağı yer süpürür, onun qolundan yapışıb soruşur... Bəs sonra... sonrası nə olacaqdı? Neyləyəcəkdi? Bu yerə çatanda şəkillər dolaşır və amansız qorxunun qaranlığında qəflətən yox olurdu. Sonrasını bilmirdi və gümanları səndirilərək boşluğa yuvarlanırdı. Bu əzablı düşüncələrdə ancaq birçə şeyi dəhşətlə dərk etmişdi ki, ərinin, əslində, necə də az tanıyırmış, onun qərarlarının nə olacağını necə də əvvəlcədən bilib bilmirmiş. Ona ata-anasının məsləhəti ilə ərə getmişdi, amma müqavimət də göstərməmişdi, bir sözlə, kişiylə xoş, sonrakı illərdə güclənən bir rəğbət bəsləmişdi, düz səkkiz il rahat, səssiz ötüşən bir xoşbəxtlik yaşamışdı, ondan uşaqlarını dünyaya gətirmiş, yurd-yuva sahibi, nə qədər də cismani yaxınlığı olmuşdu, amma yalnız indi, onun verəcəyi qərarı öyrənmək istəyəndə məlum oldu ki, kişi ona necə də yad, necə də yabançı qalmışdı. Yalnız indi onun bütün həyatını ən xırda cizgilərinə qədər göz önünə gətirməyə başladı ki, bəlkə, həmin cizgilər ərinin xarakterini İrenəyə açsın. İndi İrenenin qorxusu onun qəlbinin sirlə güşələrinə yol tapmaq üçün əlinə çəkilir, hər xırda xatirəni belə döyəcəliyirdi.

Kişi sözlə heç nə bürüzə vermədiyinə görə İrene onun sifətini sorğu-suala tutdu; əri qoltuqlu kürsüdə oturub kitab

oxuyurdu və elektrik çırağı üzünə vurub onu işıqlandırır. İrene, yad bir çöhrəyə baxan adamlar kimi, gözlərini ərinin sifətinə zilləyib doğma və birdən-birə təzədən yadlaşan cizgilərdə özünün biganəliyi üzündən səkkizillik birgəyəşayışda kişinin ondan gizli qalmış xarakterini öyrənməyə çalışırdı. Sanki, güclü və ağıllı daxili səyin nəticəsi olaraq onun nazik alını nur saçır, ağız isə ciddi və güzəştətsiz idi. Hər şey əsl kişisayağ cizgilər idi, enerji və güc mücəssəməsi, burada gözəllik axtarmağın özü təəccüblü idi və hansısa bir məftunluqla qadın onun bu donuq ciddiliyinə, varlığının bu aşkar qabalığına tamaşa etdi; əsl sirin gizlənilməli olduğu gözləri isə kitaba zillənmişdi və qadının müşahidəsindən qıraqda qalmışdı. Ona görə də İrene öz suallarını yağdıraraq gözlərini yalnız kişinin profilinə dikə bilirdi, sanki, bu çalın-çarpaz xətlər mərhəmət, yaxud lənət söyləyən yeganə bir kəlmə demək idi, sərtliyi onu qorxudan, lakin qətiyyətində ilk dəfə qərribə bir gözəllik tapdığı bu yad profil. Qadın birdən-birə hiss etdi ki, gözünü kişidən çəkmir, həvəs və iltifatla ona baxır. Bu vaxt kişi başını kitabdan qaldıraraq baxışlarını ona yönəltdi. Baxışlarının qovurucu sualları ilə onun şübhəsini alovlandırmamaq üçün İrene tələsik dərin qaranlığa qərq oldu.

* * *

Düz üç gün evdən çölə çıxmadı. Narahatlıqla hiss etdi ki, birdən-birə bu cür ısrarla qaxılıb evdə qalması artıq heç kimin diqqətindən yayınmır, çünki ümumi götürdükdə nadir hadisələr sırasına daxil idi ki, o, bir neçə saatını, yaxud günlərini öz otaqlarında keçirsin.

Həmin dəyişikliyi ilk hiss edən uşaqları oldu, xüsusilə də anasını bu qədər evdə gördüyünü dilə gətirib sadələvh-cəsinə heyrətlənən böyük oğlu, halbuki qulluqçular yalnız pıçıl-daşib gümanlarını dayə ilə bölüşürdü. Özünün nəzərə çarparaq evdə qalmasının əbəs yerə ən müxtəlif, qismən də həddən artıq uğurla düşünüülüb tapılmış vacibatdan irəli gəldiyini əsaslandırmağa çalışırdı, kömək etmək üçün əlini vurduğu hər yerdə səliqə-sahmanı pozur, nədəsə yardımçı olmaq istəyəndə isə şübhə yaradırdı. Bu yerdə heç bicliyi də çatmırdı ki, evdə bu qədər qalmasını ağıllı şəkildə bir küncə çəkilib oturmaqla, otaqların birində sakitcə kitab

oxumaqla, yaxud ayrı bir iş görməklə ört-basdır etsin; hər bir güclü hiss kimi əsəbiliyə çevrilən daxili qorxusunu durmadan bir otaqdan o birinə daşıyırdı. Hər dəfə telefon səs-lənəndə, qapının zəngi çalınanda qorxub diksinir, sakit yaşayışının birdən-birə necə əriyib yoxa çıxdığını hiss edirdi və gücsüzlükdən büsbütün tar-mar olmuş bir həyatın qoxu-su gəlirdi. Bu üçgünlük otaq dustaqlığı ona evliliyinin səkkiz ilindən uzun göründü.

Ev dustaqlığının üçüncü axşamına həftələr öncə əri ilə bərabər dəvətnamə almışdı ki, bunu da indi köklü səbəb göstərmədən birdən-birə rədd etmək olmazdı. Bir də ki məhv olmaq istəmədisə, həyatının dörd tərəfinə çəkilmiş bu gözəgörünməz qorxu barmaqlıqları haçansa qırılmalıydı axı. O, insanlara və bir-iki saat özü özündən, qorxunun bu intiharlı tənhalığından dincəlməyə ehtiyac duyurdu. Sonra, yolunun üstündə dolaşan həmin gözəgörünməz qısnama-dan yad evdən, dostlarının yanından başqa daha harada gizlənib təhlükəsiz ola bilərdi ki? Evdən çıxanda, həmin görüşdən bu yana o qadının mantlaya biləcəyi küçəyə yenidən atılarda bir anlığa, cəmi bir-cə anlığa canına üşütmə düşdü. Qeyri-ixtiyari ərinin qolundan yapışdı, gözlərini yumub səkidən onları gözləyən avtomobilə qədər olan yolu bir neçə addıma qət etdi, sonra oturacağa quylandı, ərinə sığındı, gecə kimsəsizliyində avtomobil küçə ilə şütüyəndə içindəki ağır-acı tökülüb itdi və yad evin pillələrini qalxanda özünü büsbütün qorxusuz hiss etdi. İndi bir neçə saatlığa uzun illər bundan əvvəlki kimi ola bilərdi: qayğısız, şən, dustaqxana divarlarının arasından çıxıb yenidən işıq üzü görənlərə xas coşqulu bir sevinclə. Bütün qısnamalara qarşı burada bir sipər vardı, nifrət içəriyə soxula bilməzdi, buraya yalnız onu sevən, ona hörmət edib izzət göstərən insanlar, pis niyyəti olmayan geyinib bəzənmiş insanlar yığışmışdı, yüngüllük məşəlindən al rəngə boyanaraq, son olaraq onu təzədən çulğayan ləzzətin kütləvi rəqsinə qarışaraq. Çünki indi içəri girəndə otaqdakıların baxışından sezdi ki, gözəldir və çoxdandır qismətinə düşməyən şüurlu duyğudan daha da gözəlləşdi.

Yaxınlıqda səslənən musiqi onu çəkib aparır və od tutub yanan dərisinin altına işləyirdi. Rəqs başladı və o özü də hiss etmədən qaynaşmanın tən ortasına düşdü. Həyatında

heç vaxt müşahidə olunmayan tərzdə rəqs etdi. İçindəki bütün ağrı-acını bu fırlanan burulğan silkələyib tökdü, musiqinin ritmi əzalarına dolub alovlu bir hərəkətlə bədəninə titrətdi. Musiqi ara verəndə o, sakitliyi ürəkəğrısı ilə qarşıladı, dincsizliyin alovu üşərgəli əzalarına doldu, əsl hamam kimi, adamı sərinləşdirən, dincəldən, uyudub apararı suya atılan tək yenidən özünü burulğanın içinə saldı. Ayrı vaxtlar həmişə miyanə bir rəqqasə olmuşdu hərəkətlərində həddən artıq sərt və ehtiyatlı, lakin azadlığa çıxmış sevincin sərməstliyi bütün cismani buxovları qırdı. Abır və həyanın ayrı vaxtlar onun ən çılğın ehtiraslarını qəlibdə saxlayan polad bağı indi ortadan sınımışdı və o, özünü dayaqsız, qalıqsız, ruhən axarlı hiss edirdi. Ətrafındakı əl, qol, təmas və çəkinmələri, nəfəs və sözləri, qıdıqlayıcı gülüşləri, içəridə qanını coşdurən musiqini duyurdu, gövdəsi büsbütün tarıma çəkilmişdi, elə bərk gərilməmişdi ki, bədəninə yapışan paltar od tutub yanırdı və bu məstliyi lütlənib içinə doldurmaq üçün bütün qılaflarını çıxarıb atmaqdan ötrü ürəyi gedirdi.

– İrene, nə olub sənə? – qadın səndirliyə-səndirliyə, gözlərindən gülə-gülə geriyyə çevrildi, kavalərinə sarılmaqdan hələ tam soyumamışdı. Bu vaxt ərinin heyrətəməz dərəcədə donuqlaşmış soyuq və sərt baxışı ürəyinə sancıldı. Qorxdı. Çoxmu çılğınlaşmışdı? Yoxsa coşqunluğu nəyisə bürüzə vermişdi?

– Nə... nəyi nəzərdə tutursan, Fris? – getdikcə ürəyinin dərinliklərinə sancılan və indi bütünlüklə içində, düz ürəyinin başında hiss etdiyi baxışın qəfil zərbəsindən heyrətlənib kəkələdi. Az qaldı bu gözlərin adamın içini ovan qətiyyəti altında qışqırsın.

– Səndə belə şey olmazdı axı, – axır ki, kişi mızıldandı. Səsində boğuc bir heyrət vardı. Bununla nəyi nəzərdə tutduğunu soruşmağa qadın ürək eləmədi. Ancaq əri, bir kəlmə də kəsmədən, üzünü arxaya çevirdiyinə görə onun dəmir peysərə əsəbiliklə dayaq olan enli, iri və güclü kürəyini görəndə əzalarından bir vahimə şütüyüb keçdi. “Elə bil, qatildir”, – İrene gic-gic fikirləşib təzədən qorxuya düşdü. Yalnız indi onu, özünün halal ərini birinci dəfə görürmüş kimi tam dəhşətlə hiss etdi ki, o, güclü və təhlükəlidir.

Musiqi təzədən başladı. Kişilərdən biri ona yaxınlaşdı, İrene avtomatik olaraq onun qolundan tutdu. Lakin indi hər şey çətinləşmişdi və incə melodiya onun donmuş əzalarını tərpədə bilmədi. Küt bir ağırlıq sinəsindən yapışmış ayaqlarına yeridi, atdığı hər addım onu ağrıtdı. Kavalərdən xahiş etdi ki, onu buraxsın. Meydançadan çıxanda istər-istəməz ətrafına baxdı ki, əri yaxındadırmı. Və qorxub diksindi. Kişi düz onun arxasında dayanmışdı, sanki, onu güdüdü və o, gözünü təzədən birbaşa İrenenin gözüne zillədi. Nə istəyirdi? Nədən xəbər tutmuşdu? Qeyri-ixtiyari paltarını yığışdırdı, sanki, çılpaq sinəsini ondan qorunmalıydı. Kişinin susması da baxışı kimi ısrarlı idi.

– Gedəkmi? – İrene qorxa-qorxa soruşdu.

– Hə, – ərinin səsi sərt və qeyri-səmimi çıxdı. O, qabaqda gedirdi. Qadın yenidən onun enli, hədələyici peysərini gördü. Xəz paltosunu onun çiyninə saldılar, amma yenə də dişləri bir-birinə dəyirdi. Yanaşı oturub susaraq yol getdilər. Qadın danışmağa ürək eləmədi. Dumanlı şəkildə yeni bir hədənin yaxınlaşdığını hiss etdi. İndi hər iki tərəfdən mənəgənəyə alınmışdı.

* * *

Həmin gecə qarışıq bir yuxu gördü. Hansısa yad bir musiqi səslənirdi, hündür zal işıqlandırılmışdı, o içəri girdi, saysız adamlar və rənglər onu sıxışdırmağa başladı, bu vaxt, guya, tanıdığı, amma xatırlaya bilmədiyi cavan bir oğlan adamları yara-yara ona doğru gəldi, qolundan tutub onunla rəqs etdi. İrenenin halı yaxşılaşdı, bədəni yüngülləşdi, musiqidən qopan dalğa onu yuxarıya elə qaldırdı ki, ayağı altında döşəməni hiss etmədi, onlar beləcə sayı bilinməyən zallarla rəqs etdilər, həmin zalların başı üstündə qızıl şamdanlar ulduzlar kimi şəfəq saçaraq kiçik məşəllər tuturdu və saysız güzgülər İrenenin təbəssümünü divarlar boyu əks etdirib onun özünə qaytarırdı, sonra yenidən alıb sonsuz reflekslərlə uzaqlara aparırdı. Rəqs getdikcə qızışdı, musiqi get-gedə fəğan edirdi. İrene gördü ki, cavan oğlan özünü ona daha bərk sıxır, əlləri onun çılpaq qolundan mənəgənə kimi yapışır, qadın ağırlı ləzzətdən zarımalı olur və indi gözləri oğlanın gözlərinə sancılında onu tanıdığını güman edir. Oğlanı hələ qızlar bulağından su içmədiyi

vaxtlarda uzaqdan dəlicəsinə vurulduğu artistə bənzədir, adını təzəcə əzizləyib demək istəyəndə oğlan onun astadan gələn qışqırtısını alovlu bir öpüşlə boğur. Beləcə onlar əriyib bir-birinə qarışmış dodaqlarla közərib bir-birinə yapışmış yeganə bir bədənə çevrilərək otaqlarda uçurlar, sanki, ovsunlu bir külək onları qabağına qatıb aparır. Divarlar yanlarından axıb gedir, İrene daha nə göylərdə süzən tavanı, nə də zamanı hiss edir, sanki, zəncirdən açılmış əzaları yüpyüngüldür. Bu vaxt kimsə qəfildən onun çiyinə toxunur. İrene yerində durur, onunla bərabər musiqi də dayanır, işıqlar sönmür, qapqara divarlar adamın üstünə yeriir və rəqqas yoxa çıxır.

238

– Qaytar onu özümə, oğrunun biri oğru! – qorxu timsalı olan qadın qışqırır, elə qışqırır ki, divarlar əks-səda verir və qadın buz kimi soyuq barmaqlarını İrenenin biləyinə sancır. İrene dikəlib özünün qışqırdığını eşidir, qorxudan özünü itirib qıyya çəkir, onlar əlbəyaxa olurlar, ancaq qadın güclü çıxır, İrenenin mirvari boyunbağısını dartıb qoparır, üstəlik də, paltarının yarısını elə cırır ki, sinəsi ilə qolu çıpaqlanır, paltarın qalan cırıqları əynindən aşağı sürüşür. Birdən-birə adamlar yenə buraya yığışır, bütün zallardan səs-küylə buraya axışır və gözlərini ondan, yarlıt İrenədən çəkmirlər, ona kinayə ilə tamaşa edirlər və qadın səsinə başına alıb qışqırır:

– Bu oğru, bu zinakar onu əlimdən alıb.

İrene bilmir haraya gizlənsin, baxışlarını harada gizlətsin, çünki adamlar getdikcə yaxına gəlirlər, yenilik acı olan fırxırtılı üzler onun çılpaq yerlərindən yapışırlar və indi onun bir yerdə qərar tutmayan baxışı xilas arxasınca qaçanda qəfildən qapının qaranlıq çərçivəsində ərini qımıldanmadan dayanan görür, sağ əli də arxasında gizlənərək. Qışqırıb ondan qaçır, sayı bilinməyən otaqlarla götürülür, ac kütlə onu təqib edir, hiss edir ki, paltarı əynindən sürüşüb düşür, onu güclə tutub saxlayır. Bu vaxt qarşısındakı qapılardan biri şaqqıltı ilə açılır, havası çatışmayan İrene canını qurtarmaq üçün özünü pilləkəndən aşağı salır, lakin əynində yun jaket olan həmin mürdar qadın caynaqlı əllərini açıb onu gözləyir. İrene kənara sıçrayıb dəli kimi uzaqlara götürülür, lakin o biri qadın da onun arxasınca qaçır, beləcə hər ikisi gecənin qaranlığını yara-yara uzun, kimsəsiz və səsiz küçə-

lərlə qaçırırlar, fənərlər də dişlərini ağardaraq üst-dən-aşağı onlara baxır. İrene arxasında həmişə qadının taxta ayaq-qabıllarının taqçılığını eşidir, ancaq həmişə yan küçələrdən birinə burulanda qadın hoppanıb onun qabağına çıxır, yenə növbəti küçədə, hər evin arxasında, sağda, solda onu marqlayır. Hara getsə, yanında peyda olur, dəhşətli dərəcədə çoxalaraq ötmək, yaxud başdan eləmək də olmur, həmişə hoppanıb qabağa çıxır və dizlərinin taqətdən düşdüyünü hiss edən İreneden yapışır. İrene axırda öz evinə çatıb içəri cumanda, sonra da dartıb qapını açanda əlində bıçaq tutmuş ərinin orada dayandığını görür, kişi adamı dəlib-keçən baxışı ilə onu süzür.

– Haradaydın? – boğuq səslə soruşur.

– Heç yanda, – özünün səsinə eşidir və yanında cingilti bir gülüş qopur.

– Mən görmüşəm! Mən görmüşəm, – birdən-birə yenidən yanında peyda olan həmin qadın irişə-irişə qışqıraraq dəlicəsinə güldür. Bu vaxt əri bıçağı yuxarı qaldırır.

– Kömək edin! – İrene qışqırır. – Kömək edin!..

Gözlərini zilləyib baxırdı, qorxmuş baxışları ərininkinə sataşdı. Nə... nə olmuşdu? Öz otağında idi, çıraq ölgün-ölgün yanırdı, evdə, öz yatağında idi, eləcə yuxu görmüşdü. Bəs necə olmuşdu ki, əri çarpayısının qırağında oturub ona xəstəyə baxan kimi baxırdı? İşığı kim yandırmışdı, kişi niyə bu cür ciddi, belə hərəkətsiz oturmuşdu, bu cür quruyub qalmışdı? Yenə gövdəsinə vahimə doldu; istər-istəməz ərinin əlinə baxdı: yox, orada bıçaq yox idi. Yuxunun pərtliyi və orada gördüyü mənzərələrin parlaqlığı çəkilib gedirdi. Sən demə, yuxu görürmüş, yuxuda qışqırmış və kişini yatağından durğuzubmuş. Amma niyə ona belə ciddi baxırdı, rəhmsiz və ciddi, birbaşa qəlbinin dərinliklərinə qədər? Güllümsəməyə çalışdı.

– Nə... nə olub axı? Mənə niyə belə baxırsan? Deyəsən, pis yuxu görürdüm.

– Hə, bərkdən qışqırırdın. Səsinə o biri otaqdan eşitdim.

– “Görəsən nə qışqırmışam, ağzımdan nə qaçırırmışam, – tükləri biz-biz oldu, – nədən xəbər tutub?”

Bir daha başını qaldıraraq onun gözlərinə baxmağa ürək eləmədi. Lakin kişi qəribə sakitliklə tam ciddi şəkildə üst-dən-aşağı ona baxdı.

– Nə olub sənə, İrene? Deyəsən, nəşə olub. Bir neçə gündür, tamam dəyişmişən, elə bil, qızdırma içindəşən, əsəbisən, fikrin dağınıqdır, yuxuda da “kömək edin!” deyib köməyə çağırırsan. – Qadın yenidən gülümsəməyə çalışdı. – Yox, – kişi israrından dönmədi, – gərək heç nəyi məndən gizlətməyəsən. Nəşə bir dərdinmi var, yaxud nəşə sənə əzabımı verir? Necə dəyişdiyini evdə hamı hiss edib. Gərək mənə inanasan, İrene.

Kişi hiss edilmədən ona yaxınlaşdı, qadın onun barmaqlarının özünün çılpaq qolunu sıgallayıb yarındığını hiss etdi kişinin gözlərində nadir bir nur vardı. İrenədə özünü dağ kimi dayanmış ərinin qucağına atmaq, sinəsinə sığınmaq, hər şeyi boynuna almaq və günahını bağışlamamış onu buraxmamaq kimi bir istək baş qaldırdı, özünün əzab çəkdiyini gördüyü məhz bu anda.

240

Lakin çıraq ölgün-ölgün yanıb onun sifətini işıqlandırır, ona görə də utandı. Deyəcəyi sözdən qorxdı.

– Fikir eləmə, Fris, – bədəni corabsız ayaq barmaqlarına qədər üşərgələnsə də, gülümsəməyə çalışdı. – Bir az əsəbiyəm. Hər şey keçib-gedər.

Möhkəm-möhkəm yapışdığı əl geriyyə çəkildi. Şüşə kimi şəffaf işıqda kağız kimi ağarmış, qara fikirlərdən alınma ağır kölgələr düşmüş kişiyyə baxanda canına yenidən üşütmə düşdü. Kişi ağır-ağır belini düzəltdi.

– Nə bilim, mənə elə gəldi ki, bu ötən günlərdə nəşə demək istəyirsən. Nəşə yalnız sənə və mənə dəxli olan bir şey. Bizdən başqa heç kim yoxdur burada, İrene.

İrene uzanırdı, bu ciddi və dumanlı baxışdan hipnoza düşmüş kimi yerindən tərənəmirdi. Görürdü ki, indi hər şey necə də gözəl ola bilərdi, yalnız bircə kəlmə deməliydi, xırdaca bir söz: “Bağışla”, heç o da soruşmayacaqdı, nəyə görə. Axı bu işıq niyə yanırı, bu adam pusan, səsli-küylü, həyasız işıq? Hiss edirdi ki, qararıqda hər şeyi deyə bilər. Lakin işıq onun gücünü çilik-çilik edirdi.

– Deməli, deməyə, doğrudan da, sözün yoxdur, bircə kəlmən də?

Tovlantısı necə də dəhşətli, səsi necə də mülayim idi! Heç vaxt onun bu cür danışdığını eşitməmişdi. Amma işıq, çıraq, bu sarı, acgöz işıq! Özünü topladı.

– Ağılına nələr gəlir! – güldü və öz səsinin saxtalığından vahimələndi. – Yaxşı yatmıram deyə, sirrimmi olmalıdır? Bəlkə, axırda bir macəram da olsun?!

Sözlərin necə saxta, necə yalan səslənməsindən özü də ürkdü, özü öz əməlindən iliyinə qədər vahimələndi və istər-istəməz baxışını kişidən çəkdi.

– Hə, yuxun şirin olsun! – əri qısaca, çox kəskin dedi. Tamam başqa bir səslə. Hədə, yaxud pis və qorxunc bir rişxənd kimi.

Sonra işığı söndürdü. Qadın onun ağ kölgəsinin qapıda itdiyini gördü, səssiz, solğun, gecə kabusu kimi və qapı şaqqıltı ilə örtüləndə isə ona elə gəldi ki, tabutunun qapağı örtüldü. Bütün aləm onun gözündə öldü, yalnız donmuş bədəninin içindəki boşluqda ürəyi var gücü ilə, dəli kimi sinəsində çırpındı; hər döyüntü ağrı gətirirdi.

* * *

Ertəsi gün ailəliklə günorta süfrəsində oturanda – uşaqlar dalaşmışdılar və onları güclə sakitləşdirə bilməmişdilər – qulluqçu qız bir məktub gətirdi. Möhtərəm xanıma, cavabını da gözləyirlər. İrene heyrətlə yad xəttə baxıb tələsik zərfi açdı və ilk sətri oxuyan kimi sifəti əlindəki kağız kimi ağardı. Yerindən sıçrayıb qalxdı və evdəkilərin “yekdil” təəccübündə özünün düşünülməmiş satqın qəzəbinin şahidi olanda daha da qorxdı.

Məktub qısa idi. Üçcə sətir: “Zəhmət də olsa, bu məktubu gətirənə ləngitmədən yüz kron verin”. Dəyişdirilədiyi aşkarca bilinən xətlə yazılmış məktubun altında bu heyrətli, təcili əmrdən başqa nə imza, nə də tarix vardı. Frau İrene pulu gətirmək üçün öz otağına qaçdı, fəqət açarı dolabın siyirməsinə qoymuşdu, əsməcə içində bütün gözləri çəkib çıxartdı, açarı tapana qədər silkələyib onların içini yerə tökdü. Əlləri əsə-əsə əsginasları zərfin içinə qoydu və onu öz əli ilə qapıda gözləyən kişiyyə verdi. Bütün bunların hamısını fikirləşmədən, tərəddüd imkanını ağına belə gətirmədən etdi, sanki, hipnoz içindəydi. Sonra təzədən yemək otağına qaayıdı, aradan heç iki dəqiqə də keçməmişdi.

Hamı susurdu. İrene ürəkək narahatlıqla yerinə oturdu və təcili çıxış yolu axtarmaq istədi ki, – əli elə bərkədən əsdi ki, götürdüyü bədəni tələsik yerinə qoymağa məcbur oldu

– həyəcanın şimşək zərbəsindən kor olaraq ağı bağlanmamış məktubu boşqabın yanında qoyub getdiyinin fərqi dəhşətli qorxu içində yalnız indi vardı. Oğrun bir hərəkətlə kağızı qatladı, lakin onu gizlədəndən sonra başını qaldırıb baxdıqda birdən-birə ərinin sərt baxışına tuş gəldi, əvvəllər heç vaxt müşahidə etmədiyi ciddi, adamı dəlib keçən ağırlı baxışa. Bir neçə gündən bəri yalnız indi o, öz baxışı ilə inamsızlığın bu qəfil zərbələrini endirdi, həmin zərbələrdən İrenenin daxili aləmi lərzəyə gəldi və onları dəf etməyə gücü çatmadı. Belə bir baxışla o, rəqsədə olanda İrenenin əzalarını qıc etmişdi, bu baxış dünən gecə yuxusundakı xəncər kimi bərq vurdu. İrene münasib söz tapana kimi çoxdan unudulmuş bir xatirə ona hakim kəsildi: bir dəfə əri danışmışdı ki, kiməsə vəkillik edərkən istintaqı aparan müstəntiqin ustalığına heyran qalıb, belə ki, dindirmə zamanı o, korus baxışlarla aram-aram sənədlərə baxarmış ki, sonra həlledici sualı verərkən baxışını yerdən qaldırsın, onu vahimələnmiş müttəhimin ürəyinə qəfildən xəncər kimi sancsın, belə olanda da müttəhim toplanmış diqqətin parlaq şimşəyindən müvazinətini itirib indiyə qədər var gücü ilə uydurub söylədiyi yalanlarından əl çəkir. Bu dəhşətli təcrübəni əri indi onun üzərindəni tətbiq edirdi və İrene bu təcrübənin qurbanımı olmalıydı? Hüquqi məsələlərlə yanaşı, sağalmaz psixoloji azarın ərinin öz sənətinə möhkəm-möhkəm bağladığını biləndə İreneni daha çox qorxu büürdü. Cinayəti duymaq, açmaq, onun kökünə varmaq kişini digər azartlı oyunlar, yaxud erotik kimi əyləndirirdi və psixoloji duyum oyununun bu günlərində varlığı daxilən alışıb-yanırdı. Gecələr onu unudulmuş detalları eşələyib ortaya çıxarmağa məcbur edən yandırıcı bir əsəbilik zahirən polad zirehə çevrilirdi, o az yeyir, az içir, siqareti siqaretin oduna calayır, sözlərinə qənaət edərək, onları məhkəmə anına saxlayırdı. İrene ərinin məhkəmədə birçə dəfə yekun nitqi söyləyərkən görmüşdü və bir daha görmək istəməmişdi, onun tutqun ehtirasından, nitqinin, az qala, acıqlı od-alovundan və üzünün boğuş və acı ifadəsindən dəhşətə gəlmişdi, ona elə gəldi ki, həmin üz ifadəsini indi birdən-birə acığından yığılmış qaşların altındakı donuq baxışda təzədən gördü.

Bu itkin xatirələrin hamısı birçə anın içində bir yerə cəm olub, İrenenin dodaqlarına gəlmək istəyən sözlərin

qarşısına çəpər çəkdi. Kişi susurdu və İrene bu susqunun nə qədər qorxulu olduğunu dərk etdikcə dəhşətli dərəcədə şaşqınlaşırdı. Xoşbəxtlikdən, günorta tez qurtardı, uşaqlar yerindən sıçrayıb yan otağa qaçdılar, cingiltili, şən səsləri otağı başına götürmüşdü, dayə də bu coşqunluğu əbəs yerə yatırmaq istəyirdi. Əri də yerindən durub ətrafına baxmadan ağır-ağır yan otağa getdi.

Otaqda tək qalan kimi həmin o nəhs məktubu əlinə aldı. Sətirləri bir də gözdən keçirdi: “Zəhmət də olsa, bu məktubu gətirənə ləngitmədən yüz kron verin”. Sonra hirsindən məktubu cırıq-cırıq etdi, onu zibil qutusuna atmaq üçün ovcunda yumruladı, amma bu vaxt nəsə fikirləşib əl saxladı, buxarıya əyilib kağızı çirtildayan odun içinə atdı. Hədiyyəni sıçrayışlı acgözlüklə udan ağımsov alov onu xeyli sakitləşdirdi.

Elə bu an geriye dönən ərinin qapıda addım səslərini eşitdi. Tələsik başını buxarıdan qaldırdı, istinin hənirindən və işin üstündə tutulduğundan sifəti alışıb-yanmağa başladı. Buxarının qapağı hələ də satqıncasına açıq dayanmışdı, İrene bədəni ilə onu gizlətməyə çalışdı. Kişi masaya yaxınlaşıb siqarını yandırmmaq üçün bir kibrit alışdırdı və alovu üzünə yaxınlaşdıranda İreneye elə gəldi ki, burun pərələri səyridi: bu, həmişə onun acıqlanmasından xəbər verərdi. Kişi indi həyəcansız dayanıb ona tərəf baxırdı:

– Nəzərinə çatdırım ki, sənə gələn məktubları mənə göstərməyə borclu deyilsən. Məndən gizlin sirr saxlamaq istəyirsənsə, buyur, tamam sərbəstsən.

İrene susdu, ona baxmağa ürək eləmədi. Kişi bir an da gözlədi, sonra siqarının tüstüsünü içinin dərinliyindən çölə buraxıb ağır addımlarla otaqdan çıxdı.

* * *

İrene daha heç nə barədə düşünmək istəmirdi; yalnız bir az artıq yaşamaq, özünü keyləşdirmək, qəlbini boş və mənasız məşğuliyyətlərlə doldurmaq istəyirdi. Daha evdə oturmağa dözə bilmirdi, hiss edirdi ki, qorxudan dəli olmaq üçün küçyə, insanların arasına çıxmalıdır. Verdiyi yüz kronla şantajçıdan ən azı bir neçə günlüyə azadlıq almışdı, hər halda, o, bu ümidlə yaşayırdı; odur ki yenidən gəzməyə çıxmağı kəsdirdi, ən çoxu da ona görə ki, bir az alış-veriş

etmək, öncə də özünün evdəki dəyişmiş davranışının üstünü örtmək istəyirdi. İndi onun qaçıb aradan çıxmağa öz yolu, öz üsulu vardı. Trampindən tullanan üzgüçülər kimi gözlərini yumub özünü eşik qapıdan küçədəki insan axınının içinə atırdı. Ayağının altındaki sərt daşla döşənmiş küçəni, ətrafındakı insanların ilıq nəfəsini əsəbi tələskənliklə, qadının gedə biləcəyi tələskənliklə, yara-yara, diqqət çəkmədən kor kimi irəliləyirdi, gözlərini bərk-bərk yerə dikərək, həmin qorxunc baxışla rastlaşmaq dəhşəti ilə. Onu güdürdülərsə, bunu, heç olmasa, özü bilmək istəmərdi. Fəqət onu da hiss edirdi ki, bundan savayı ayrı heç nə barədə fikirləşmir və kimsə təsadüfən ona toxunanda qorxub diksinirdi. Əsəbləri hər səsdən, arxasında eşitdiyi hər addımdan, yanından ötən hər kəlmədən qorxub tarıma çəkilirdi; yalnız arabada, yaxud özgə mənzilində rahat nəfəs ala bilirdi.

Onu bir kişi salamladı. İrene başını qaldırıb baxanda gördü ki, ailənin cavanlıq dostudur, mehriban, çoxdanışan çalsaqqal kişi, başqa vaxtlar İrene özünü mütləq görməməzliyə vurardı, çünki kişinin bir xasiyyəti vardı: xırda-para, bəlkə də, özünün uydurduğu cismani ağrılarından saatlarla danışib adamın zəhləsini tökərdi. Amma bu dəfə onun salamatına minnətdarlıqla cavab verdiyinə və onun müşayiətinə sığınmadığına peşman oldu, çünki tanış adam həmin şantajçının gözlenilməz yaxınlaşmasına qarşı müdafiə ola bilərdi. Bir az tərəddüd edib geri dönmək istəyəndə hiss etdi ki, kimsə arxadan yeyin-yeyin onu izləyir və heç nə fikirləşmədən instinktinin gücünə tabe olub irəliyə atıldı. Lakin qorxunun qəddarcasına itiləşdiriyi öndüyümlə arxasında eyni sürətli bir yaxınlaşma hiss etdi və getdikcə qaçışını yeyinlətdi, hərçənd ki izləmədən son olaraq yaxa qurtarmayacağına əmin idi. Arxadan gələn addımı get-gedə yaxından hiss etdiyindən çiynləri növbəti anda ona toxunacaq əlin təmasından üşür-gələnməyə başladı və o, yerişini artırıdıcqca dizləri zəifləyib taqətdən düşürdü. Təqibçini lap yaxında hiss etdi və arxadan hansısa bir səs israrla, lakin astadan "İrene!" deyə çağırırdı, İrene bu səsi xatırlamalı oldu, ancaq səs qorxunc deyildi, bədbəxtliyin lərzəli elçisinə bənzəmirdi. Dərindən nəfəs alıb arxaya çevrildi: bu, İrene qəfil ayaq saxlayanda, az qala, onun üstünə

yıxılacaq məşuqu idi. Üz-gözündə həyəcanın bütün nişanələrini oxumaq olurdu, qadının acıqlı baxışından, bəlkə də, utandığından sifəti saralıb donuqlaşmışdı. Salam üçün əlini çəkinə-çəkinə irəli uzatdı, qadın öz əlini ona təklif etməyəndə isə onu təzədən geriyyə çəkdi. İrene gözlərini zilləyib bir-iki saniyə ona baxdı, elə gözlənilməz rastlaşmışdılar ki! Qorxu içində ötən günlərdə İrene məhz onu unutmuşdu. İndi isə onun hər cür şübhəli duyğunu gözlərində göstərən çarəsiz boşluğa xas ifadəni əks etdirən solğun, sorğulu sifətini yaxından görəndə içindəki acıq qəflədən dalğa-dalğa daşdanmağa başladı. Dodaqları deyəcəyi sözün həsrətindən titrədi və üzündəki həyəcan elə aydın göründü ki, oğlan yalnız onun adını kəkələyə bildi:

– İrene, nə olub sənə? – qadının narahat və səbirsiz sifətini gördükdə isə özünü büsbütün itirib əlavə etdi: – Sənə neyləmişəm axı?

İrene hirsini güclə boğub onu başdan-ayağa süzdü.

– Neyləmişiniz? – kinayə ilə güldü. – Heç nə! Heçcə nə! Təkcə yaxşılıq! Yalnız xoş rəftar!

Oğlanın baxışı dalğınlaşdı, heyrətdən ağzi açıla qaldı, bu da onun görkəmindəki gicliyi və gülməliliyi daha da artırdı.

– Amma İrene... İrene!

– Hoqqa çıxarmayın burada, – bərkdən onun üstünə qışqırdı. – Qarşımda da tamaşa açmayın. Yəqin, yenə yaxınlıqda maritlayır. Sizin o pak rəfiqəniz, sonra da düşəcəkdir yenə üstümə...

– Kim?.. Kim axı? – Ax, nə ilişdirərdi yumruğunu onun sifətinə, bu bayağı, donuq, əyiş-üyüş sifətə. Əlinin çətirdən necə bərk-bərk yapışdığını hiss etdi. Kiməsə indiyə qədər belə nifrət etməmişdi, bu cür kin bəsləməmişdi. – Axı İrene... İrene, – çaşbaş qalmış oğlan kəkələdi. – Neyləmişəm axı sənə?.. Birdən-birə əlaqəni kəsirsən... Gecə-gündüz səni gözləyirəm... Bu gün bütün günü evinin qabağında dayanıb gözləmişəm ki, sənənlə bircə dəqiqə danışa bilim.

– Gözləmişən... belə de... sən də?! – hiss etdi ki, hirs ağlını başından alır. Kaş onun sifətinə bircəciyini ilişdirə biləydi, nə gözəl olardı! Lakin özünü ələ aldı, içini yandıran ikrahla bir daha ona baxıb düşündü ki, bəndi-bərəsi bağlanmış hirsini söyüşlə onun üstünə töksün-tökməsin, sonra

qəfildən üzünü çevirib arxaya baxmadan insan axınının içinə qarışdı. Oğlan isə yalvarışla əlini uzadaraq yerində donub qaldı: çarəsiz halda, bədənindən gizilti keçərək; axırda da küçənin qaynaşması onu qabağına qatıb apardı: yerdə ləngərlənə-ləngərlənə, xışıldaya-xışıldaya küləyə müqavimət göstərən, axırda da gücdən düşüb təslim olaraq onun qabağına düşüb gedən saralmış yarpaq kimi.

* * *

246

Ancaq qoymurdular ki, o, xoş ümidlərlə yaşasın. Artıq ertəsi gün yenə bir kağız gəldi, onun keyikmiş qorxusunu oyadan bir şallaq zərbəsi. Bu dəfə iki yüz kron tələb olunurdu, bunu da müqavimətsiz verdi. Şantajın bu qəfil yüksəlişi ona dəhşətli göründü, zira imkanlı ailədən olmasına baxmayaraq, bu boyda məbləği xəlvəti əldə etmək imkânında deyildi. Bir də ki xeyri nəydi? Bilirdi ki, həmin məbləğ sabah dörd yüz kron olacaq, tezliklə də min, get-gedə artacaq, nə qədər çox verdikcə bir o qədər artacaq, sonra da imkanı tükənən kimi adsız bir məktub özünü yitirəcək, hər şeyin altını üstünə çevirəcək. Onun aldığı, qazandığı vaxt idi, bir udum nəfəs, ikigünlük, üçgünlük, bəlkə də, bir həftəlik dinclik, lakin əzab və gərginliklə dolu dəhşətli dərəcədə dəyərsiz bir vaxt. İçindəki qorxu onu iblisə şəkilə qabağına qatıb qovduğundan daha heç nə oxumaq, heç nə etmək istəmirdi. Özünü xəstəhal hiss edirdi. Ürək döyüntüsü hərdən onu elə haqlayırdı ki, qəfildən yerə çökməli olurdu, narahat bir ağırlıq ağırlı yorğunluğun qəfil şirəsi ilə onun əzalarını doldururdu, bununla belə, yuxusu ərsə çəkilməmişdi. Amma yenə də, bu titrək əsəblərlə o, yenə də gülümsəməli və özünü şən göstərməli olurdu, heç kim də bu qondarma şən əhvali-ruhiyyənin sonsuz gərginliyini, İrenenin hər gün boş yerə özünü zorlamağa sərf etdiyi bu cəsur gücü hiss etmirdi.

Deyəsən, ətrafındakı adamlardan yalnız bircəciyi baş verən qorxunc hadisədən nəsə duymuşdu, hər halda, ona belə gəlirdi, yalnız o duymuşdu, çünki hər an İreneni güdürdü. İrene də bunu hiss edirdi, odur ki bu əminlik onu ikiqat ehtiyatlı olmağa məcbur edirdi, çünki İrene onunla maraqlandığı kimi, əri də onunla maraqlanırdı. Gecə-gündüz onlar bir-birinin ətrafında dolanırdı, qarşıdakının sirtini

öyrənmək və özününkünü gizlətmək üçün bir-birinin başına fırlanırdılar. Bu axır vaxtlar əri də tamam başqalaşmışdı. O ilk işgəncəli günlərin hədəli ciddiliyi öz yerini, bir növ, yaxşılığa və qayğıya vermişdi ki, bu da ona istə-istəməz nişanlı vaxtlarını xatırladırdı. Kişi onunla xəstə adam kimi davranırdı, onu çaşbaş salan bir qayğı ilə. İrene qərribə üşərgə ilə hiss edirdi ki, hərdən kişi canqurtaran sözü, az qala, onun dilinin ucuna qoyur, etirafı həddən artıq cazibədar edirdi; ərinin niyyətini başa düşürdü və onun yaxşılığına minnətdar idi. Lakin onu da hiss edirdi ki, kişinin ona qarşı meylinə canlı duyumla yanaşı, ondan utanması da durmadan artır və deyəcəyi sözə qabaqkı inamsızlıqdan daha ciddi mane olur.

Bu günlər ərzində əri bir dəfə onunla tam açıq, göz-gözə danışdı. İrene evinə dönəndə dəhlizdən səs-küy eşitmişdi, ərinin sərt və ciddi səsinə, dayənin davakar deyin-tisini, arada da ağırları və hıçqırıq. Onun ilk duyğusu qorxu oldu. Həmişə bərkəndə səs eşidəndə, yaxud evdə həyəcan gördükdə canından gizli keçərdi. İçində hər şeyə cavab verən qorxu duyğusu idi, tamam fəvqəl bir duyğu, yandırıcı qorxu ki, məktub gəlib-çatıb, sirrin üstü açılıb. Həmişə qapıdan içəri girən kimi sorğulu ilk baxışı sifətlərə tuşlanıb soruşardı ki, onun yoxluğunda nəşə baş verməyib ki, o, bayırda olanda fəlakət evə soxulmayıb ki? Bu dəfə yalnız uşaqlar dalaşmışdı, tezliklə xəbər tutduğu kimi, quraşdırılmış balaca bir məhkəmə prosesi. Xalalardan biri bir neçə gün əvvəl oğlana oyuncaq, ala-bəzək bir at bağışlamışdı ki, bu da nisbətən xırda hədiyyə almış kiçik bacısının paxıllığına səbəb olub onu cinləndirmişdi. Qız əbəs yerə öz haqqını bərpa etməyə çalışmışdı, özü də elə hərisliklə cəhd etmişdi ki, oğlan öz oyuncağına onun, ümumiyyətlə, toxunmasını qadağan etmişdi ki, bu da uşaqda əvvəlcə büsbütün qəzəb, sonra da sönük, müti, höcət bir susqu doğurmuşdu. Lakin səhəri atcıqaz birdən-birə, izsiz-tozsuz yoxa çıxmışdı və ağac hissələri sındırılmış, ala-bəzək dərisi cırılmış, içi sökülmüş itki təsadüf nəticəsində sobada tapılana qədər oğlanın bütün cəhdləri boşa çıxmışdı. Təbii ki, qızdan şübhələnmişdilər, bacısından şikayət etmək üçün oğlan ağılaya-ağılaya atasının yanına qaçmış və istintaq da başlamışdı.

Bu balaca məhkəmə prosesi tezliklə öz həllini tapmışdı. Təbii ki, gözlərini yerə dikərək qız səsi titrəyə-titrəyə əvvəlcə hər şeyi boynundan atırdı. Dayə onun əleyhinə şahidlik edirdi, deyirdi ki, qızın hirsənərək atı pəncərədən aşağı atacağına dediyini öz qulaqları ilə eşidib, uşaq da əbəs yerə bunu boynundan atmağa çalışırdı. Hıçqırtı və çarəsizliklə dolu kiçik bir təşviş vardı. İrene yalnız ərinə baxırdı; ona elə gəlirdi ki, uşağın məhkəməsində deyil, öz məhkəməsində əyləşmişdi, çünki bəlkə də, sabah özü ərinin qarşısında dayanacaq, eyni əsməcə içində və səsindəki eyni titrəyişlə. Nə qədər ki uşaq yalanında israr edirdi, ərinin baxışından bir o qədər ciddilik yağdı, sonra uşağın tərəddüdü zamanı azacıq da hirsənmədən kəlmə-kəlmə onun müqavimətini sındırırdı. Axırda da danmanın ağı yoxuşa dirənəndə uşağa mərhəmətlə müraciət edir, qızın tutduğu işin daxili zəruriyyətini sübuta yetirir və müəyyən mənada hətta onun günahından da keçirdi ki, o, ilk dəfə düşünmədən hirsənəndə bu cür xoşagəlməz bir iş tutub, bunu da ona görə edib ki, həmin hərəkətin qardaşını necə incidəcəyini ağına belə gətirməyib. Get-gedə özünü itirən uşağa əməlini həddən artıq həlim və sirayətli izah etməklə onu anlaşılan, lakin ittihamı layiq sayırdı, bu da sonda qızın göz yaşları axıdıb bərkədən ağlamasına səbəb oldu. Selə dönmüş göz yaşları içində qız tezliklə etiraf kəlməsini dilə gətirdi.

İrene ağlayan uşağı qucaqlamaq üçün özünü onun üstünə atdı, amma qız hirsindən onun sinəsindən itələdi. Əri də bu tələsik mərhəməti ona irad tutdu, çünki hadisəni cəzasız qurtarmaq niyyətində deyildi və əslində, yüngül, amma uşaq üçün təsirli cəzanı elan etdi: həftələrlə həsrətini çəkdiyi mərasimə sabah getməyəcək. Qız səsini başına salıb hökmü dinlədi; oğlan sevincini ucadan bildirdi, ancaq vaxtından əvvəl izhar edilmiş bu iyrenc rixşənd həmin an onun cəza almasına səbəb oldu, sınığa sevindiyyə görə uşaq bayramına getmək icazəsindən o da məhrum oldu. Qəmli-qəmli, lakin cəzanın eyniliyindən təsəlli taparaq hər ikisi çəkilib getdi və İrene əri ilə tək qaldı.

İndi qəfildən hiss etdi ki, uşağın günahı barədə edəcəyi söhbətin pərdəsi arxasında eyhamların əvəzinə, öz günahının etirafından danışmağın məqamıdır. Zira uşaq üçün edəcəyi xahişi xoş qarşılamaşı onun üçün bir işarə

olacaqdı, bildirdi ki, onda, bəlkə, cəsarətə gəlib özü barəsində danışı biləcək.

– Fris, – söhbətə başladı, – sabah uşaqları, doğrudan da, getməyə qoymayacaqsan? Tamam məyus olacaqlar, xüsusilə də qız. Tutduğun iş o qədər də ağır deyildi. Niyə ona belə ciddi cəza verirsən? Heç yazığın gəlmir?

Kişi ona baxdı.

– Soruşursan ki, yazığım gəlmir? Qoy deyim: bu gün daha yox. O, indi yüngülləşib, cəzasını alandan sonra, ona nə qədər acı görünərsə də. Dünən bədbəxt idi, çilik-çilik olmuş at sobada gizlədildə, evdə hamı onu axtaranda, qız da bütün günü qorxu içində vurnuxanda ki, atı tapacaqlar, tapmalıdırlar. Qorxu cəzadan dəhşətlidir, çünki cəza nəşə bir müəyyənlikdir, az, ya da çox, hər halda, qeyri-müəyyənlikdən, gərginliyin bu qorxulu sonsuzluğundan çox-çox yaxşıdır. Qız cəzasını alan kimi yüngülləşdi. Ağlamağı səni çaşdırmasın: göz yaşları indi bayıra axıb tökülür, bundan qabaq o, içəridə sel kimi axırdı. İçəridə də çöldəkinə nisbətən daha ağırlı olur. – İrene başını qaldırıb baxdı. Ona elə gəldi ki, əri hər kəlməsini ona tuşlayır. Amma deyəsən, kişi ona heç fikir də vermirdi. – Doğrudan da belədir, mənə inana bilərsən. Bu, mənə məhkəmələrdən, istintaqlardan bəllidir. Müttəhimlər ən çox danmalardan, işin üstünün açılması qorxusundan, adi bir yalanı min-min xırda, gizli hücumlardan qorumaqdan əzab çəkirlər. Onların necə qıvrılıb aradan çıxmaq istəməsini görməyin özü dəhşətdir, çünki “hə” kəlməsini onun müqavimət göstərən cəmdəyindən, sanki, kəlbətinlə çəkib çıxarırsan. Həmin “hə” hərdən gəlib xirtdəyinə dirənir, qarşısızalmaz bir güc içəridən onu çölə itələyir, müttəhimlər, az qala, boğulurlar, az qalır söz pırtıb bayıra çıxsın: bu vaxt yaman güc, qorxunun həmin anlaşılmaz duyğusu höcətləşib onlara qalib gəlir, onlar da dillərinin ucundakı sözü yenidən udub içəri ötürürlər. Mübarizə təzədən başlanır. Hərdən hakimlər daha çox iztirab keçirir, nəinki qurbanlar. Bununla belə, müttəhimlər hakimləri özlərinin düşməni sayır, halbuki həqiqətdə ikincilər birincilərin yardımçılarıdır. Mən də, vəkil kimi, onların müdafiəçisi kimi, əslində, gərək müvəkkilimi xəbərdar edəm ki, öz yalanlarını möhkəmləyib gücləndirsinlər, lakin daxilən buna ürək eləmirəm, çünki onlar günahı boyunlarından

atanda da çox iztirab çəkirlər, nəinki onu etiraf edəndə və cəzasını alanda. Əslində, hələ də başa düşürəm ki, necə olur, adam qorxu şüuru ilə cinayəti edir, sonra da etirafa cəsarəti çatmır. Söz qarşısındakı bu kiçik qorxunu mən hər cür cinayətdən rəzil sayıram.

– Düşünürsən ki... adamın dilini-ağzını bağlayan... həmişə... hər zaman yalnız qorxu olur? Məgər bu... həya ola bilməzdimi... etiraf həyası... insanların qarşısında çıllaqlanmaq həyası?

Kişi başını qaldırıb baxdı. Ondən cavab alacağını düşünməmişdi. Lakin bu söz onu heyran qoydu.

– Həya deyirsən... bu... elə bu da qorxudan başqa bir şey deyil... yaxşı qorxu... cəza qorxusu yox... əksinə... hə də... başa düşürəm....

250

Ayağa qalxmışdı, qəribə tərzdə həyəcanlı idi və otaqda var-gəl edirdi. İrenenin dedikləri, deyəsən, içində nəyəsə toxunmuşdu, o da diksinib əməlli-başlı hərəkətə gəlmişdi. Birdən ayaq saxladı.

– Boynuma alıram... insanlardan həyalanmaq... yadlardan... özgənin taleyini qəzetlərdən buterbrod kimi çeynəyən qara camaatdan... Elə buna görə də, ən azı, yaxınlarına etiraf etmək olardı ki...

– Bəlkə də, – İrene üzünü ondan çevirməli oldu, çünki kişi indiyə qədər heç vaxt ona belə baxmamışdı və hiss etdi ki, özünün də səsi titrəyir, – ola bilsin, özünə yaxın hesab etdiyən adama qarşı həyanın böyüklüyündəndir.

Kişi birdən yerində quruyub qaldı, sanki, daxili bir güc onu tutub saxladı.

– Demək istəyirsən ki... deməli, demək istəyirsən ki... – birdən-birə səsi dəyişdi, pilə kimi yumşaq və boğuş, – demək istəyirsən ki, Helene... bir başqasına günahını daha asan etiraf edərdi... bəlkə də, dayəsinə... o...

– Mən buna əminəm... o, sənə ona görə bu qədər müqavimət göstərdi ki... sənin... sənin hökmün onun üçün daha vacib idi... çünki... ona görə ki... o, səni hamıdan çox istəyir...

Kişi yenidən duruxdu.

– Sən... sən, bəlkə də, haqlısan... hə, hətta tam haqlısan... çox qəribədir... bu barədə mən heç vaxt fikirləşməmişəm. Amma haqlısan, istəmirəm düşünəsən ki, mən

bağışlaya bilmirəm... bunu istəməzdim... məhz sənin barəndə heç istəməzdim, İrene...

Ona baxdı, İrene də hiss etdi ki, onun baxışı altında sifəti qıpqırmızı qızarıb. Bu cür danışmağı qarşısına məqsədmi qoymuşdu, yoxsa təsadüf idimi, məkrli, qorxulu bir təsadüf? İrene hələ də o dəhşətli qətiyyətsizlikdən can qurtara bilmirdi.

– Hökm ləğv olundu, – kişiyyə nəsə bir canlanma gəldi, – Helene azaddır, gedirəm ona özüm xəbər verəm. İndi məndən razı qaldın? Ya bəlkə, ayrı bir arzun var?.. Görürsən... görürsən ki, bu gün kefim kökdür... bəlkə, ona görə ki, hökmü vaxtında ləğv etdim. Bu, adama həmişə yüngüllük gətirir, İrene, həmişə...

Bu eyhamın nə demək olduğunu İrene başa düşürdü. O, qeyri-ixtiyari ərinə yaxın gəldi, içindəki sözün poqquldayıb çıxmasını hiss edirdi və kişi də ona yaxınlaşdı, sanki, İreneni onu aşkarca sıxan qüvvənin əlindən dartıb qoparmaq istəyirdi. Bu vaxt İrenenin gözü onun etirafı hərisliklə gözləyən baxışına, qadının varlığından nə isə qoparmaq istəyən baxışına tuş gəldi, bəlkə də, bu, səbirsizlik idi, buna görə də İrenenin içində qəfildən hər şey çilik-çilik oldu. Yorğunluqdan qolları yanına düşdü və üzünü çevirib getdi. Hamısı boş şeymiş, içərisini yandırıb dincliyinə haram qatan həmin o xilaskar kəlməni heç vaxt dilinə gətirə bilməyəcəkdi. Xəbərdarlıq başının üstündəki ildırım kimi şaqıldadı, amma bildi ki, qaçıb yaxa qurtara bilməyəcək və ürəyinin dərinliyində indiyə qədər qorxduğu şeyin həsrətini çəkdi: xilaskar şimşəyin, işin üstünün açılmasının.

* * *

Deyəsən, arzusu gözlədiyindən tez həyata keçmək istəmişdi. Mübarizə iki həftə çəkmişdi və İrenenin gücü artıq tükənmək üzrə idi. Artıq dörd gün idi ki, həmin adamdan səs-soraq çıxmırdı və qorxu canına elə işləmişdi ki, qanına elə hopmuşdu ki, hər dəfə qapının zəngi çalınanda şantaj xəbərini şəxsən özü qarşıləsın deyə, ayağa sıçrayardı. Bu hərislikdə bir səbirsizlik, az qala, bir həsrət vardı, hər ödənişlə o, bir axşamlıq dinclik, uşaqlarının yanında bir neçə saatlıq sakitlik, yüngül bir gəzinti qazanırdı.

Otaqdan yenə bir zəng səsi eşitdi və qapıya cumdu; qapını açdı, ilk anda yad bir qadını heyrət içində süzdü, sonra dəhşətlə geri sıçradı, yeni bəzək-düzək içində gözəl bir şlyapa qoymuş şantajçının nifrinli sifətini tanıdı.

– Ax, qarşıma özünü çıxırsınız, frau Vaqner, çox xoşdur mənim üçün. Sizinlə vacib söhbətim var. – Qorxudan ürəyi düşmüş və titrəyən əli ilə qapının zənginə söykənmiş İrene-nə cavab gözləmədən içəri keçdi, bəlkə də, ilk şantajçı yüyürüşünün qarəti olan al-qırmızı günəş çətirini bir qırağa qoydu. Evdə dəhşətli bir əminliklə hərəkət edirdi, sanki, öz mənzilində idi, həsədlə, eyni zamanda sakitlik duyğusu ilə göz oxşayan mənzili nəzərdən keçirdi, dəvət gözləmədən qəbul otağının yarıaçıq qapısına doğru addımladı. – Məncə, buraya, hə? – dözülməz ikrahla soruşdu və qorxudan özünü itirmiş İrene daha bu sözə dözə bilməyib, onu rədd etmək istədikdə isə rahatca əlavə etdi: – Ürəyinizcə deyilsə, məsələni tezə yoluna qoya bilərik.

252

Frau İrene etiraz etmədən onun arxasınca getdi. Şantajçını ocağının başına çıxarması fikri, ən dəhşətli gümanlarını da alt-üst edən bu ötkəmlik onu büsbütün çaşdırmışdı. Ona elə gəldi ki, bunların hamısını yuxusunda görür.

– Gözəl düzəltmişiniz hər şeyi, – qadın aşkar rahatlıqla öz məftunluğunu bildirdi və özünü divana yıxdı. – Ax, oturmağa necə də rahatdır. Hələ divardakı bu şəkillər. İndi görürsən ki, bizim kimilər necə də dilənçi kökündə yaşayır. Çox gözəl qurub-yaratmışınız, frau Vaqner, çox gözəl.

Bu canini ocağının başında belə rahat gördükdə əzablar içində üzülən İrenenin, axır ki, hirsli coşub-daşdı.

– Nə istəyirsiniz axı, ay ifritə?! Düz ocağımın başına çıxırsınız. Qoymayacağam ölüm günümə qədər mənə əzab verəsiniz. Mən nəş...

– Bu cür bərkədən danışmayın, – şantajçı incik halda onun sözünü kəsdi. – Qapı açıqdır axı, qulluqçular da eşidə bilərlər. Mənim o qədər də vecimə deyil. Mən ki heç nəyi inkar eləmirəm, aman Allah, bir də ki... dustaqqanada mənə buradakından, bu acınacaqlı həyatdan o qədər də pis olmasın gərək. Amma siz, frau Vaqner, gərək bir az ehtiyatlı olasınız. İstəsəniz, əvvəlcə qapını örtərdim. Qoyun bir şeyi də sizə deyim ki, söyüş mənə azacıq da təsir eləmir.

Frau İrenenin hirsdən bir anlığa bərkimiş gücü bu adamın mətinliyi qarşısında yenidən çilikləndi. Hansı tapşırığın ona diktə ediləcəyini gözləyən bir uşaq kimi İrene, az qala, müti şəkildə narahat-narahat dayanmışdı.

– Hə, frau Vaqner, uzun həngamə açmaq fikrim yoxdur. Güzəranım yaxşı keçmir, burasını bilirsiniz. Bunu sizə çoxdan demişəm. İndi isə borclarımı ödəməyə pul lazımdır. Bu borcu çoxdan eləmişəm, həm də digər işlərimə də pul lazımdır. Axır ki, işlərimi bir balaca yoluna qoymaq istəyirəm. Ona görə də gəlmişəm bu işdə mənə kömək edəsiniz, hə də, vur-tut dörd yüz kron.

– Bacarmaram, – frau İrene onun özünə də yad olan səsdən qorxaraq kəkələdi. – İndi, doğrudan da, yoxumdur. Artıq sizə bir ayın içində yüz kron vermişəm. Haradan tapım axı?

– Hı, düzələr, düzələr, sadəcə, başınızı işə salın. Sizin kimi varlı bir arvadın pulu olmamış olmaz, özü də nə qədər istəsəniz. Təkcə istək lazımdır. Hə, başınızı işə salın, frau Vaqner, düzələr, mənçə, düzələr.

– Amma doğrudan da, yoxumdur axı. Məmnuniyyətlə verərdim. Lakin o qədər yoxumdur. Bir az verə bilərdim... məsələn, yüz kron...

– Dedim ki, dörd yüz kron lazımdır, – xətrinə dəyilmiş adamlar kimi sözləri İrenenin sifətinə çırpdı.

– Yoxumdur axı, – İrene məyus-məyus dilləndi. Bu arada həm də düşündü ki, əri gəlsə nə olar, hər an gələ bilərdi. – And içirəm, yoxumdur...

– Onda çalışın tapasınız...

– Bacarmaram.

Qadın onu təpədən-dırnağa süzdü. Sanki, İreneyə qiymət qoymaq istəyirdi.

– Hı... məsələn... bu üzük... onu girov qoysaydınız, düzələrdi. Təbii ki, daş-qaşdan başım çıxmır... Heç vaxt daş-qaşım olmayıb... Ancaq düşünürəm ki, buna dörd yüz kron verərlər...

– Üzüyü?! – frau İrene qışqırdı. Bu, onun nişan üzüyü idi, barmağından yerə qoymadığı və həddən artıq bahalı, gözəl bir daşın onun dəyərini qaldırdığı bir üzük.

– Pah, niyə də olmasın? Qəbzini sizə göndərəm, siz də ürəyiniz istəyəndə geri götürərsiniz. Geri alası deyilsinizmi?

Mən onu özümə saxlayan deyiləm. Mənim kimi fəqirin birinə bu gözəllikdə üzük nəyə lazım?

– Niyə məndən əl çəkmirsiniz? Məndən nə istəyirsiniz? Bacarmıram... daha bacarmıram. Başa düşürsünüz, ya yox?! ...Görürsünüz ki, bacardığımı etmişəm. Gərək bunu anlayasınız axı. Mənə yazığınız gəlsin!

– Mənə heç kimin yazığı gəlməyib. Az qalıblar acından gəbərtsinlər. Niyə məhz mənim bu cür varlı bir qadına yazığım gəlməlidir?

İrene kəskin cavab vermək istədi. Bu vaxt o, bayırda qapının çırpıldığını eşitdi və damarlarındakı qanı dondu. Bu, işdən qayıdan əri olmalı idi. Heç nə fikirləşmədən üzüyü sivrilib barmağından çıxartdı və qarşısındakı qadına uzatdı, o da tələsik üzüyü gizlətdi.

254

– Qorxmayın. Gedirəm, – İrenenin üzündəki adsız qorxunu və onun dəhlizi həyəcanla dinləməsini görəndə başını endirdi; dəhlizdə kişi addım səsləri aydın eşidildi. Şantajçı qapını açıb içəri daxil olan İrenenin ərinə salamladı və gözdən itdi; kişi bir anlığa başını qaldırıb ona baxmış və deyəsən, qərribə bir şey hiss etməmişdi.

– Hal-əhval tutmağa gəlmişdi, – qapı qadının arxasınca örtülən kimi İrene son gücünü toplayıb izahat verdi. Ən ağır an arxada qalmışdı. Kişi heç nə deməyib, ağır-ağır günorta süfrəsi açılmış otağa keçdi.

İrenəyə elə gəldi ki, başqa vaxtlar üzüyün sərin həlqəsinin örtüyü yeri hava qarşısıdır, sanki, hər kəs həmin lütlənmiş yerə damğaya baxan kimi baxır. Yemək zamanı əlini hey gizlətməyə çalışırdı və hər dəfə bunu edərkən qərribə bir duyğu ondan əl çəkmirdi ki, ərinin baxışı istər-istəməz onun əlini yalayıb keçir və hər tərپənişində onu izləyir. Ərinin diqqətini hər vəchlə yayındırmağa və arası-kəsilməz suallarla söhbəti öz axarına salmağa çalışırdı. Ara vermədən gah kişini, gah uşaqları, gah da dayəni dindirir, sualın cüzi iştiratı ilə söhbəti alışdırmağa can atırdı. Lakin hər dəfə nəfəsi tənqiyir və hər dəfə də boğularaq özünə qapanırdı. Şux görünməyə və başqalarını da özünün yaratdığı şənlilyə qatmağa çalışırdı. Uşaqları cıradıb onları bir-birinə qarşı qızışdırırdı, amma onlar mübahisə etmirdilər və heç gülmürdülər də: deyəsən, özlüyündə düşünürdü, yaratdığı bu çılgınlıqda nəsə bir yanlışlıq vardı ki, bu da

istər-istəmər o birilərini ondan uzaqlaşdırırdı. Nə qədər özünü gərginləşdirirdisə, bir o qədər uğursuzluğa düşər olurdu. Nəhayət, yorulub susdu.

O biriləri də susdu; İrene yalnız boşqabların həzin cingiltisini, içində isə qorxunun poqquldayan səsinə eşitdi. Bu vaxt əri qəfildən dilləndi:

– Üzüyü neyləmişən?

İrene diksindi. Daxilində nəse lap ucadan səsləndi: “Bitdi!” Lakin instinkti hələ də müqavimət göstərirdi. İndi bütün gücünü toplayaraq hər şeyi hiss edirdi. Bircə cümlə də, bircə söz də, yalnız bircə yalan tapmaq, sonuncu yalanı.

– Onu... təmizləməyə vermişəm. – Eyni zamanda yalandan çəşbaş qalıb qətiyyətlə əlavə etdi: – Birisi gün geri götürəcəyəm.

Birisi gün. İndi o, dilindən tutulmuşdu, əgər alınmasaydı, yalan tar-mar olmalıydı, o da onunla birlikdə. İndi özü özüne vaxt qoymuşdu və o dolaşmaq qorxunun hamısının yerinə birdən-birə yeni bir hiss dolmuşdu, sonluğunun belə yaxın olduğunu bilmək xoşbəxtliyi kimi bir hiss. Birisi gün: indi son məqamını bilirdi və bu əminlikdən onun qorxusuna qərribə bir dincliyin axdığına hiss edirdi. İçində nəse baş qaldırdı, yeni bir güc, yaşamaq gücü və ölmək gücü.

* * *

Gözlənilən qərarı verəcəyini düşünməsi içini qeyri-iradi aydınlaşdırmağa başladı. Əsəbilik yerini, qərribə də olsa, düzənli götür-qoya, qorxu isə büllur dincliyin onun özüne də yad olan duyğusuna verdi, bu dincliyin sayəsində o, həyatının bütün xırdalıqlarını qəfildən apaydın və özünün həqiqi dəyərində gördü. Keçdiyi yolu ölçüb-biçdi və hiss etdi ki, o yol hələ də ağırdır, onu əlində saxlamağa və qorxunun bu günlərdə öyrətdiyi kimi, yeni və yüksək mənada ucaltmağa haqqı var, onu yenidən pak və əminliklə yalansız-aldanışsız başlaya bilər və özünü buna hazır bildi. Lakin qalmağın ləkələdiyi zinakar, boşanmış qadın kimi yaşamaq üçün o, həddən artıq yorğun idi, eləcə də pulla alınıb müəyyən zamana hesablanmış qorxulu dinclik oyununu davam etdirməyə gücü çatmazdı. Hiss edirdi ki, müqavimət barədə heç düşünməyə də dəyməz, son yaxınlaşmışdı, ərinin, uşaqlarının, ətrafındakı hər şeyin ondan

üz döndərdiyini görür və özündən, hər yerdə peyda olan rəqibdən qaçıb qurtulmağın mümkünsüzlüyünü başa düşürdü. Ən xilaskar yardım olan etirafı bacarmırdı, burasını gözəl bilirdi. Açıq olan yeganə bir yol vardı, lakin həmin yoldan qayıdış yox idi.

* * *

256

Günortadan sonra bütün məktublarını yandırdı, xırda-para işlərini sahmana saldı, lakin uşaqlarını və ümumiyyətlə, ona əziz olan hər şeyi görmək imkanından vaz keçdi. İndi həyatı yalnız tutub saxlamaq, ondan həvəs və tovlantı ilə yapışib qalmaq və qət etdiyi qərarı yalnız əbəs tərəddüdlə bir az da çətinləşdirmək istəyirdi. Sonra bir daha küçəyə çıxdı, son dəfə taleyini sınamaq və şantajçı ilə rastlaşmaq ümidi ilə. Dayanmadan küçələri dolaşdı, lakin bu dəfə gərginliyin həmin artan duyğusu ilə yox. İçində nəse yorulmuşdu və o, mübarizəni davam etdirə bilməyə “yox” deyirdi. İrene, sanki, borclu imiş kimi düz iki saat yol getdi. O qadın heç yerdə gözünə dəymədi. Bu, ona daha ağır da gəlmədi. Demək olar, onunla görüşü daha istəmiridi, özünü çox gücsüz hiss edirdi. Ötüb-gedənlərin sifətinə baxırdı, hamı ona yad idi, hamı ona ölüb ölümlərə qarışmışlar kimi görünürdü. Bütün bunların hamısı, sanki, haradasa uzaqlarda qalmışdı, çoxdan itib getmişdi və daha ona aidiyyəti yox idi.

Yalnız bircə dəfə qorxdu. Ona elə gəldi ki, küçənin o üzünə boylanarkən insan qaynaşmasının içində qəflətən ərinin baxışını hiss etdi, həmin qəribə, sərt, insanı dəlib keçən baxışı, yalnız bu yaxınlarda onda müşahidə etdiyi baxışı. Qorxa-qorxa o tərəfə baxdı, lakin görüntü ötüb-keçən maşının arxasında yox oldu və İrene belə bir fikirlə sakitləşdi ki, kişi bu vaxtlar həmişə məhkəmədə olur. Bu həyəcan içində o, zaman duyğusunu büsbütün itirmişdi və günorta yeməyinə gec gəldi. Lakin əri də bu dəfə evdə yox idi, ondan yalnız iki dəqiqə sonra gəldi və İrene hiss etdiyi kimi, bir az həyəcanlı idi.

İrene axşama qədər olan saatları saydı və qorxdu ki, necə də çoxdur, necə də qəribədir, vidalaşmağa adama

necə də az vaxt lazım olur və özünlə götürə bilməyəcəyini biləndə hər şey necə də dəyərsizləşir. Mürgüyə bənzər bir şey onu çulğadı. Yenidən mexaniki olaraq küçəyə düşdü, kor-koranə, düşünmədən, yaxud boylanmadan. Döngələrin birində faytonçu son anda atları dartıb saxladı, faytonun oxunun pırtıb irəli çıxdığını gördü. Faytonçu pis bir söyüş söydü, İrene heç üzünü də çevirmədi. Gözəl xilas yolu olardı. Təsadüf onun qərarını yaxınlaşdırardı. Yorğun-arğın yoluna davam etdi. Heç nə barədə düşünməmək, son barədə içində qatma-qarıışıq, dumanlı bir hiss yaşamaq, yüngülcə yerə düşən hər şeyə pərdə çəkən dumanı hiss etmək necə də gözəl idi!

Küçənin adını oxumaq üçün təsadüfən başını qaldırıb baxanda bədənindən gizilti keçdi: dolaşq gəzintisi zamanı o, təsadüfən, az qala, keçmiş oynasının evinə qədər gəlib çıxmışdı. Bu, əlamət idimi? Bəlkə, ona kömək edə bilərdi, həmin qadının ünvanını bilməliyi axı. Sevincindən əsim-əsim əsdi. Bu, niyə onun ağına gəlməyib, bu ən sadə yol? Birdən-birə əzələrinin canlandığını hiss etdi, ümid indi bir-birinə qarışmış pis fikirləri qovub çıxartdı. Oğlan indicə onunla həmin qadının yanına gedər və bu işə ömürlük son qoyardı. Bu şantajları tərgitmək üçün ona hədə-qorxu gələrdi, bəlkə də, onu şəhərdən uzaqlaşdırmaq üçün müəyyən məbləğ yetərli olardı. Qəflətən ürəyi ağrıdı ki, yazıq oğlanla yaxın keçmişdə pis davranıb, amma o, İreneyə kömək edərdi, buna tam əmin idi. Bu xilas yolunun yalnız indi, son anda gəlməsi necə də qəribə idi.

Yeyin-yeyin pillələrə qalxıb zəngi çaldı. Qapını açan olmadı. Qulağını qapıya qoyub dinşədi: ona elə gəldi ki, qapının arxasında ehtiyatlı addım səsləri eşitdi. Zəngi bir də çaldı. Yenə də susqunluq. Yenidən içəridə kırımış bir hənirtti. Səbri tükəndi. Ara vermədən zəngi çaldı, axı söhbət onun həyatından gedirdi.

Axır ki, qapının arxasında nəse tərpəndi, açar şaqqıldadı və qapı azca aralandı.

– Mənəm, – İrene tələsik dilləndi.

Oğlan indi qorxmş adamlar kimi qapını açdı.

– Sənsən... sizsiniz... möhtərəm xanım, – pərt-pərt kəkələdi. – Mən... bağışlayın... mən... buna hazır deyildim... sizin gelişinizə... geyimimə görə üzr istəyirəm.

Bunu deyib köynəyinin qollarına işarə etdi. Köynəyinin yaxası açıq idi, yaxalığı da yox idi.

– Sizə təcili sözüüm var... gerek mənə kömək edəsiniz, – İrene acıqlı-acıqlı dilləndi, çünki oğlan onu dilənçi kimi hələ də qapının ağzında saxlamışdı. – Məni içəri buraxıb bir dəqiqəliyə dinləmək istəmirsinizmi? – çılğınlıqla əlavə etdi.

– Buyurun, – oğlan pərt-pərt mızıldandı və üzünü yana çevirdi, – mən indi yalnız... mən düz-əməlli...

– Məni dinləyəcəksiniz, ya yox?! Axı sizin ucbatınızdan... mənə kömək eləməyə borclusunuz... gerek üzüyümü tapasınız, tapmalısınız, ya da heç olmasa, ünvanını deyin... həmişə quyruğumdan əl çəkməzdi, indi isə birdən-birə yox olub... gerek siz... eşidirsiniz, siz gerek... – Oğlan diqqətlə ona baxdı. İrene yalnız indi hiss etdi ki, rəhbərsiz şəkildə üyüdüb-tökür. – Hədə... bilmirsiniz... deməli, aşmanız, əvvəl-kini deyirəm, o adam məni sizdən gedəndə görmüşdü, o vaxtdan da məni izləyir və şantaj edir... işgəncə verib canımı alır... indi də üzüyümü aparıb, mən də, mən də gerek onu qaytaram. Bu gün axşama qədər qaytarmalıyam. Dilimdən çıxıb, bu gün axşama qədər... deməli, mənə kömək etmək istəyirsiniz.

– Amma... amma mən...

– İstəyirsiniz, ya yox?

– O adamı tanımıram axı. Kimi nəzərdə tutduğunuzu bilmirəm. Mənim heç vaxt şantajçılarla işim olmayıb, – demək olar, kobudlaşdı.

– Belə... tanımırınsınız. Deməli, o, bunları havadan söyləyib, amma sizin adınızı da bilir, mənim evimi də tanıyır. Bəlkə, onun şantaj eləməyi də doğru deyil?! Bəlkə, bunları mən özümdən uydururam?!

Şaqqanaq çəkib güldü. Oğlan özünü narahat hiss elədi. Bir anlığa ağılından keçdi ki, qadın ağılını itirmiş olar, çünki gözlərindən qılgıncım yağırdı. Halı xarablaşmışdı, sözlərində rəhbərsiz yox idi, oğlan qorxa-qorxa ətrafına baxdı.

– Lütfən sakitləşin... möhtərəm xanım... sizi inandırım ki, yanırsınız. Tamam mümkünsüzdür, görünür, bu... yox, mən özüm də başa düşə bilmirəm. Bu qəbildən olan qadınları tanımıram. Bildiyiniz kimi, burada olan qısamüddətli münasibətlərimiz elə şeyi deməyə... ad çəkmək istəmirəm,

amma... amma çox gülməlidir... inandırım ki, burada bir yanlışlıq olmalıdır...

– Deməli, mənə kömək etmək istəmirsiniz?

– Bacarsam, niyə istəmirəm?

– Onda... onda gəlin. Gedək onun yanına.

– Kimin... kimin axı? – qadının qolundan tutanda yenedən yadına düşdü ki, ağılı itirmiş olar.

– Onun yanına... istəyirsiniz, yoxsa istəmirsiniz?

– Əlbəttə, əlbəttə... – qadın ona təzyiqlik göstərdikcə sübhəsi get-gedə artırdı, – əlbəttə... əlbəttə...

– Onda gəlin də... mənim ölüm-dirim məsələm həll olunur!

Oğlan özünü gülməkdən güclə saxladı. Sonra birdən-birə ciddiləşdi:

– Üzr istəyirəm, möhtərəm xanım... bu saat bacarmaram, musiqi dərsim var... onu kəsə bilmərəm...

– Belə... belə... – cingiltili səslə oğlanın üzünə güldü,

– hə, musiqi dərsinizi deyin... köynəkçək... ax, yalançı!

– Birdən qəfil bir fikirdən alovlanaraq irəliyə cumdu. Oğlan onu tutub saxlamağa çalışdı. – Deməli, buradadır o şantajçı, sizin yanınızda?! Sonda oyunu, deməli, bərabər oynayırsınız. Bəlkə, məndən qopardıqlarınızı da yarıya bölürsünüz. Amma yaxamı onun əlindən qurtaracağam. Daha heç nədən qorxum yoxdur.

Səsini başına atıb qışqırdı. Oğlan onu bərk-bərk tutub saxlamaq istədi, lakin İrene onu da özü ilə sürükləyib yataq otağının qapısına cumdu. Qapının arxasında dayanıb aşkarca onları pusan bir nəfər geriye atıldı. İrene nimdaş alt paltarında olan qadını görüb üzünü ondan çevirdi. İreneni tutub saxlamaq, onu dəli hesab etsə də, bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün oğlan onun arxasınca getmədi və İrene öz xoşu ilə otaqdan çıxdı.

– Bağışlayın, – dodağının altında dilləndi. Tamam çəşib qalmışdı. Daha heç nə anlamırdı, yalnız ürəyi bulanırdı, az qalırdı ürəyi ağızına gəlsin və yorğunluq hiss edirdi. – Bağışlayın, – oğlanın narahatlıqla ona baxdığını görüb bir də dedi. – Sabah... sabah hər şeyi bilərsiniz... daha doğrusu, mən... mən özüm də heç nə bilmirəm. – Oğlanla, sanki, yad adam kimi danışdı. Heç nəyi xatırlamırdı, yadına düşmürdü ki, haçansa bu insanla münasibəti olub, heç

özünün bədənini də hiss eləməirdi. İndi hər şey qabaqkından da dolaşır idi, təkcə onu bilirdi ki, ortada nəsə bir yalan var. Lakin düşünmək, baxıb nəticə çıxarmaq üçün həddən artıq yorğun idi. Ölümə məhkumlar kimi pilləkəni gözüyümüldü düşdü.

* * *

260

İrene bayıra çıxanda küçə qaranlıq idi. “Bəlkə, – beynindən şütüdü, – bəlkə, indi orada gözləyir, bəlkə, xilas son anda özünü yetirəcək”. Ona elə gəldi ki, əllərini çarpazlayıb yaddan çıxmış Allahına dua etməlidir. Oh, yalnız bir neçə aya da vaxt qazanmaq, yay aylarına qədər vaxt qazanmaq və sonra rahatlıq içində, şantajçının əli çatmayan yerdə, çöl-çəməndə yaşamaq, təkcə bu yayı. Artıq qaranlıqlaşmış küçəni acgözlüklə gözdən keçirdi. Ona elə gəldi ki, o üzdəki darvazada bir insan fiquru gördü, amma indi ona yaxınlaşdıqca görüntü arxaya çəkilib yox oldu. Bir anlığa onu ərinə oxşadı. Bu gün ikinci dəfə idi ki, ərinin baxışlarını qəflətən küçədə hiss etməsi qorxusu onu bürüyürdü. Buna əminlik qazanmağa tərəddüd etdi. Lakin fiqur qaranlıqda yox olmuşdu. Narahat-narahat yoluna davam etdi, arxadan boynunu yandıran baxışı qərribə şəkildə, gərgin bir duyğu ilə sezdi. Bir dəfə də arxaya çevrildi. Amma gözüne tanış dəymədi.

Aptek uzaqda deyildi. Ürkək qorxu içində içəri daxil oldu. Aptekçi resepti götürüb dərmanı hazırlamağa başladı. Bu bir dəqiqənin içində İrene hər şeyi gördü, par-par parıldayan tərəzini, xırda tərəzi daşlarını, balaca etiketləri, yuxarıda dolabın içində əcnəbi latın dilində yazılmış essenslərin cərgəsini görüb özü də hiss etmədən baxışları ilə onları hədəflədi. Saatın çıqqılısını eşitdi. Spesifik bir iy, hazır dərmanların şirin qoxusunu hiss elədi və uşaq vaxtı dərmanları almaq üçün aptekə getməsindən ötrü anasına yalvardığı birdən-birə yadına düşdü, çünki onun bu iydən və par-par parıldayan küpələrə baxmaqdan xoşu gəlirdi. Bu vaxt onu dəhşət bürüdü ki, anası ilə vidalaşmağı unudub və o fağır qadına həddən artıq yazığı gəldi. “Yazıq nələr çəkəcək”, – qorxu içində fikirləşdi. Lakin aptekçi artıq şəffaf damcıları dolu qabdan yaşıl şüşəciyə damcıladır. Ölümün bir qabdan digər qaba necə töküldüyünə matdım-

matdım tamaşa edirdi, buradan da tezliklə onun damarlarına axacaqdı və soyuq bir hiss onun əzalarında gəzdi. Hipnozda olan adamlar kimi aptekçinin dolmuş şüşənin ağzına tıxac bağlayan və bu qorxulu qabın üstünə kağız yapışdıran barmaqlarına mənasız-mənasız baxdı. Ağılı bu dəhşətli fikirlərdən büsbütün iflic olmuşdu.

– İki kron, lütfən, – aptekçi dilləndi. İrene donuqluğundan ayıldı və ətrafındakı yadlığa baxdı. Sonra pulu çıxarmaq üçün mexaniki olaraq əlini çantasına atdı. Sanki, hələ də yuxudaydı, əlindəki xırda pullara baxdı, onları o saat ayırd edə bilmədi və istər-istəməz pulları saymaqda gecikdi.

Bu an qolunun həyəcanla dartıldığını hiss etdi və şüşə nimçəyə tökülən pulların cingiltisini eşitdi. Onun yanından bir əl irəli uzanıb şüşə qabı qamarladı.

İrene istər-istəməz arxaya çevrildi. Baxışları donuqlaşdı. Yanında dayanan əri idi, dodaqlarını bir-birinə sıxmışdı. Sifətində heç bir ifadə yox idi, alınıdakı puçurlanmış tər bərq vururdu.

Az qaldı İrenenin ağılı başından çıxsın, masadan yapışmalı oldu. Birdən-birə anladı ki, küçədə gördüyü və darvazada pusan görüntü o olmuşdu; ondakı duyğu kişini orada hiss etmişdi. Bunları bircə anlığına beynindən keçirdi.

– Gəl, – kişi boğuş və xırıltılı səslə dilləndi. Qadın gözü-nü döyüb ona baxdı və içində, şüurunun tamam qaranlıq dərinliyində təəccübləndi ki, ərinin sözündən çıxmır. Özü də bilmədən addımlarını əriylə birgə atırdı.

Küçə ilə yanaşı gedirdilər. Bir-birinə baxmırdılar. Kişi balaca şüşəni hələ də əlində tutmuşdu. Bir dəfə ayaq saxlayıb nəmlənmiş alnını sildi. İstər-istəməz qadın da ayaq saxladı. Lakin ərinə baxmağa ürək eləmədi. Heç biri danışmırdı, aralarına küçənin səs-küyü dolmuşdu.

Pilləkəndə qadını qabağa buraxdı. Ərindən azca aralanan kimi ayağı büdrədi. Dayanıb divara söykəndi. Bu vaxt kişinin qolları arasına düşdü. Ona toxunan kimi diksinib pillələri tələsik yuxarı qalxdı.

Otağa daxil oldu. Kişi arxasınca gəldi. Divarlar qaranlıqda güclə seçilirdi, evdəki əşyalardan heç birini tanımaq olmurdu. Onlar hələ də danışmırdılar. Kişi balaca şüşəni kağız bağlamadan çıxarıb içindəkini boşaltdı. Sonra onu hirsələ bir küncə atdı.

Elə hey susurdular. İrene kişinin sıxıldığını hiss edirdi, o tərəfə baxmadan da hiss edirdi. Nəhayət, kişi ona doğru gəldi. Ona yaxınlaşdı, lap yaxına gəldi. Qadın onun ağır-ağır nəfəs aldığınyı duyub otağın qaranlığında alışıb-yanan gözlərinin parıltısını özünün donuq, sanki, dumanlanmış baxışları ilə görə bildi. Elə bil, onun acığının püskürtüsünü eşitdi və əlinin sərt tutuşundan diksindi. İrenenin ürəyi dayandı, yalnız əsəbləri köklənmiş sim kimi titrəməyə başladı; hər şey cəzalanmadan xəbər verirdi və o, az qala, ərinin hirsinin həsrətini çəkdi. Lakin kişi hələ də susurdu və sonsuz heyvət içində İrene hiss edirdi ki, ərinin ona yaxınlaşmasında bir həlimlik var.

– İrene, – dedi və səsi qəribə şəkildə yumşaq çıxdı. – Özümüzə nə qədər əzab verəcəyik axı?

262

Bu vaxt qadıncdan qəfil qışqırtı qopdu, mənasız heyvani bir qışqırtı, yüksək təkanı ilə bütün bədəni lərzəyə gətirən bir qışqırtı. Ötən həftələrdə qabağına çəpər çəkilməmiş, içərilərə gömülmüş qışqırtı, axır ki, üzə çıxdı. Sanki, içində acıqlı bir əl tutub bərk-bərk onu silkələyirdi, qadın sərxoş kimi təngildədi və əri tutub saxlamasa idi, az qala, yerə yıxılacaqdı.

– İrene, – deyib onu sakitləşdirdi, – İrene, – bu adı daha astadan, daha ehtiyatla çəkirdi, sanki, gərilməmiş əsəblərin ümitsiz üsyanına sözün daha incə səslənişi ilə tumar çəke biləcəkdı. Lakin ona cavab verən təkçə hıçqırtı, çilğın əsməcə, bütün bədənə yayılan ağrının dalğaları idi. Kişi əsməcəli bədəni qucağına alıb divana qoydu, üstünü örtüdü. Lakin hıçqırtı kəsmək bilmirdi. Elektrik zərbələri kimi qıc onun əzalarını titrədirdi, sanki, qorxu və soyuğun dalğaları işgəncə içində olan bədənin üstündən axıb gedirdi. Həftələrdən bəri dözülməz gərginlik keçirərək əsəbləri tarmar olmuşdu və əzab duyğusuz bədəndə cövlan edirdi.

Kişi onun əsməcəli bədənini tutub saxlayırdı, soyuq əllərini əlindən buraxmayaraq əvvəlcə sakitləşdirici halda, sonra isə çilğınlıqla, qorxu və iztirab içində onun paltarını, boynunu öpürdü, lakin əsməcə bir zolaq kimi bu büzüşmüş bədəndən keçib-gedirdi və axır ki, buxovdan açılıb bayıra can atan hıçqınc dalğaları daşdanıb töküldü. Kişi göz yaşları içində çimmiş sifətin soyuqluğunu hiss etdi və qadının gicgahlarında atdanıb-düşən damarları gördü. Onu

görünməmiş bir qorxu bürüdü. Birbaşa onun sifətinə söyləmək üçün dizini qatlayıb aşağı əyildi.

– İrene, – hələ də onun əlindən tutmuşdu, – niyə ağlayırsan... İndi... indi ki hər şey arxada qalıb... niyə özünə əzab verirsən... Daha qorxmağa dəyməz... O, heç vaxt gəlməyəcək, heç vaxt.

İrenenin gövdəsi yenidən silkələndi, kişi hər iki əli ilə onu bərk-bərk tutub saxladı. Əzab çəkmiş bu bədəni didik-didik edən məyusluğu görəndə kişini təzədən qorxu bürüdü, sanki, arvadını o öldürmüşdü. Hələ də İreneni öpür və dili dolaşa-dolaşa qarışıq kəlmələrlə üzr istəyirdi.

– Yox... heç vaxt... and içirəm... heç ağılıma da gəlməzdi ki, belə qorxacaqsan... təkcə səni geri qaytarmaq istəyirdim... öz vəzifə borcumu... sadəcə, ona görə ki, ondan üzülüşəsən... həmişəlik... geriyə, öz evimizə... bundan təsadüf nəticəsində xəbər tutanda ayrı yolum yox idi axı... özüm sənə deyə bilmədim... düşünürdüm... elə hey düşünürdüm ki, qayıdarsan... ona görə də onu göndərdim, bu yazıq adamı ki, səni evə qaytarsın... fəqirin biridir, işdən qovulmuş artist... heç razılaşmaq istəmirdi, mən məcbur etdim... görürəm ki, düz iş görməmişəm... amma səni qaytarmaq istəyirdim... axı həmişə eyham vururdum ki, hazırım... üzrdən başqa heç nə istəmirəm, ancaq sən başa düşmürdün... amma... bura qədər gəlib çıxmasını istəmədim... bunu görmək mənim üçün daha böyük əzab idi... hər addımını izləmişəm... yalnız uşaqların xatirinə, bilirsənmi, uşaqların xatirinə səni məcbur edəsi oldum... amma indi hər şey arxada qalıb axı... hər şey təzədən yoluna düşəcək...

İrene sonsuz uzaqlıqdan gələn və yaxınlıqda səslənən boğuc kəlmələri eşidir və onları başa düşmürdü. İçindən bütün bu səsləri boğan bir uğultu və düşüncələrində hər cür hissələrin qərar tutduğu bir çaxnaşma vardı. Dərisində bir təmas, öpüş və oxşamalar, eləcə də özünün artıq buza dönmüş göz yaşlarını hiss edirdi, daxilində isə qanı axar çay kimi qjıldayırdı, boğuc, uğultulu səslər çıxarır, qaynayıb daşaraq acıqlı zıncırovlar kimi danqıldayırdı. Sonra aydın olan hər şey ondan üz döndərdi. Öz bayılısından dəlicəsinə aylaraq hiss etdi ki, onu soyundururlar, dumanlar arasında ərinin çöhrəsini gördü, gülürüz, qayğılı. Sonra qaranlığa, çoxdan gözlədiyi qapqara, rəyasız yuxuya quylandı.

* * *

Ertəsi gün yuxudan gözlərini açanda otağa işıq dolmuşdu. İrene öz içində də bir aydınlıq, tufanın dumandan təmizlədiyi, buludlarını dağıtdığı qanını hiss elədi. Nələr baş verdiyini xatırlamağa çalışdı, lakin hər şey ona yuxu kimi gəldi. Bu dumanlı duyğu ona gerçək olmayan, yüngül və sərbəst göründü, yuxuda otaqlarla süzdüyü kimi və ayıq yaşantının gerçəkliyinə əmin olmaq üçün öz əllərini yoxladı.

Birdən dəhşət onu bürüdü: üzüyü barmağında bərq vururdu. Birdən-birə yuxudan büsbütün ayıldı. Yarımçıq bayılıtda eşitdiyi, lakin heç vaxt ürək etmədiyi dumanlı duyğu, fikir və şübhələr, bunların hamısı birdən-birə aydın məna kəsb etdi. Qəflətən ərinin suallarını, oynaşının hey-rətini başa düşdü, bütün ilmələr çözüüb açıldı və o, içində boğulduğu dəhşətli toru gördü. Qorxu ilə həya onu çulğadı, əsəblər yenidən titrəməyə başladı və o, bu rəyasız, qorxusuz yuxudan oyandıqına, az qala, peşman oldu.

264

Bu vaxt gülüş səsləri eşitdi. Uşaqlar qalxmışdılar və yeni başlanan gündə yuxudan oyanmış quşlar kimi səs salırdılar. Oğlunun səsinə apaydın eşitdi və ilk dəfə olaraq hey-rət içində hiss etdi ki, bu səs necə də atasının səsinə oxşayır. Dodağına yüngülcə təbəssüm qonub orada uyudu. Həyatından, indiki xoşbəxtliyindən doyunca həzz almaq üçün gözlərini açmadan uzanıb qaldı. İçində nəse yüngül bir ağrı duydu. Lakin bu, xəbərdaredici bir ağrı idi, qaysaqlanıb əbədi çapığa çevrilmək istəyən yaranın yandırdığı kimi qovurucu bir ağrı.

AMOK

1912-ci ilin mart ayında Neapol limanında böyük yük gəmisi boşaldılarkən qərribə bir hadisə oldu. Elə qərribə hadisə ki, onun haqqında qəzetlərdə bol-bol, bir az da şişirdilmiş yazılar getdi. “Okean” gəmisinin sərnəşini olmağıma baxmayaraq, mən də o qərribə hadisəni başqaları kimi görmüşdüm. Çünki o, gecə vaxtı yanacaq doldurulanda, haqq-hesab çəkiləndə olmuşdu. Biz isə səs-küydən uzaq olmaq üçün sahilə çıxmışdıq, vaxtı öldürmək xatirinə kafelərə, teatrlara dağılıbmışdıq. Şəxsən mənə elə gəlirdi ki, onda açıq deyə bilmədiyim bəzi fərziyyələr bu sirli səhnənin açılmasına çox şey verə bilər və həmin vaxtdan çox keçdiyi üçün hadisədən əvvəlki bir söhbəti xatırlayıram...

* * *

Kəlküttə dəniz vağzalında Avropaya qayıtmaq üçün “Okean” gəmisinə bilet almaq istəyəndə, Klerk təəssüflə çiyinlərini çəkdi, dedi ki, boş yer olduğunu dəqiq bilmir, çünki yağışlar başlamağa az qalıb, biletlər Avstraliyadan satılmağa başlayıb və o, gərək Sinqapurdan veriləcək teleqramı gözləsin. Səhərisi, xoşbəxtlikdən, dedi ki, bir yer verə bilər, ancaq deyəsən, rahat olmayacaq, çünki düz gəminin ortasında, göyertənin altındadır. Daha səbrim tükənmişdi, qayıtmaq istəyirdim və çox götür-qoy etməyib götürdüm.

Klerk düz deyirmiş, gəmi ağzına kimi dolmuşdu, yerim də lap motora yaxın balaca, dar, dördkünc bir kayutda idi və içəri yumru pəncərələrdən bircə ovuc işıq düşürdü. Havası yaman ağır idi, mazut, kəşif çürüntü iyi verirdi. Elektrik sərinqəş adamın üz-gözünü dalayırdı, elə bil, işığa düşmüş yarasa idi, özünü hara gəldi çırpırdı. Aşağıda motor uğuldayır və hərdən çiyində ağır yük yoxuş qalxan adam kimi tövsüydü, yuxarıdan – göyertədən isə ardı-arası

kəsilməyən addım səsləri gəlirdi. Ona görə də çamadanımı qəbrə oxşayan dar kayuta qoyub, tez göyertəyə çıxdım, dalğaların sahilədən qovub gətirdiyi xoşətirli təmiz, sərin havanı acgözlüklə ciyərlərimə çəkdim.

Ancaq göyertə də səs-küylü, dəniz idi. Hər tərəfdə işsizlikdən bezmiş əsəbi adamlar qarışqa kimi qaynaşır, söhbət edir, gəzişirdilər. Boş-boş laqqırtı vuran bu qadınlara, danışa-danışa bir qarışıq göyertədə gəzişən və özlərindən başqa heç kəsə rast gəlməyən bu adamlara yazığım da gəlirdi. Yeni bir aləmə düşmüşdüm, tez-tez bir-birinə qarışan rəngarəng lövhələr məni çaşbaş qoymuşdu. İndisə onları təzədən gözlərim önündə canlandıraraq saf-çürük eləmək, araşdırmaq, qaydaya salmaq istəyirdim, ancaq bu basabasda bircə dəqiqəliyə də olsun imkan tapmaq olmurdu. Əlimə kitab alanda da sətirləri söhbət eləyə-eləyə yanımdan keçən adamların ani kölgələrində itib-batırdı. Burada tək qalmaq heç cür mümkün deyildi.

266

Düz üç gün girəvə axtardım, boş-boşuna, ümitsiz-ümitsiz bu adamlara, dənizə tamaşa elədim. Bircə dəniz həmin ki dəniz idi: gömgöy, nəhayətsiz və günəş qürub edəndə də min rəngə çalır. Bu yetmiş iki saat ərzində hamını əzbərdən öyrənmişdim. Üzlərdəki hər bir ifadə mənə yaxşı tanışdı, qadınlara cingiltili gülüşləri, qonşuluqda qalan iki hollandiyalı zabitin hay-küylü mübahisələri mənə daha hirsəndirmirdi. Əlac bircə ona qalırdı ki, çölə çıxmıyam. Ancaq kayut isti, tüstü-dumanlı idi, zalda isə ingilis qızları pianoda elə hey kəsik-kəsik bayağı valslar dınqıldadırdılar. Axırda mən vaxtı dəyişəsi oldum. Nahardan sonra bir-iki parç pivə vurub özümü kayuta saldım, camaat şam yeyəndə, rəqsə toplaşanda yatdım...

Oyananda dar məzar qaranlıq və bürkülü idi. Sərinkeşi söndürmüşdüm, rütubətli hava çirş kimi gicgahlanma yapışmışdı. Hisslərim tamam korşalmışdı. Harada olduğumu, vaxtı kəsdirənə kimi xeyli keçdi. Deyəsən, gecə yarıdan keçmişdi, çünki nə musiqi, nə də addım səsləri eşidilirdi. Təkcə motor – bu dəniz nəhənginin daim döyünən ürəyi tövşüyə-tövşüyə onu harasa uzaqlara çəkib aparırdı...

Asta-asta göyertəyə qalxdım. Heç kəs yox idi. Baxışlarım tüstülənən borular və par-par parıldayan dor ağaclarının üzəri ilə sürüşə-sürüşə göylərə qalxanda gözüme

haradansa gur işıq düşdü. Səmə parıldıadı. Ulduzların saçaq-saçaq elədiyi bu səmə tutqun idi. Ancaq yenə parıldaıyırdı, elə bil, göydən gur işığın qabağına məxmər pərdə çəkilmişdi. Sanki, göylərə səpələnmiş ulduzlar ulduz yox, o əsrarəngiz parılının süzöldüyü dəlmə-deşik idi. Ömrümdə səmanı bu gecəki kimi görməmişdim: par-par parıldaıyırdı, polad kimi gərilməmişdi, ayın, ulduzun işığında bərq vururdu, saçaq-saçaq olurdu, pardaxlanırdı və elə bil, hansı nöqtəsindənsə od almışdı, yanırdı. Dənizin məxməri sularında süzən gəminin ağ lak çəkilmiş gövdəsi, kanatları, reyleri¹, bütün konturları göydən ələnen bu parılıya bələnməmişdi. Eyni zamanda dor ağaclarındakı lampalar, lap hündürdə isə müşahidə məntəqəsinin proyektoru və sayrışan ulduzlar, elə bil, göydən asılı qalmışdı. Düz başımın üstündəsə sirlisoraqlı Cənub bürcü dayanmışdı. O, sanki, işım-ışım işıldayan almazla ənginliklərə mismarlanmışdı, nəhəng gəmi quduz dalğalarla döşləşə-döşləşə yırgalananda o da asta-asta tərənirdi. Mən beləcə dayanıb göylərə tamaşa edirdim. Elə bil, şırnağın altında durmuşdum, yuxarıdan başıma isti su tökülürdü. Əslində bu, su yox, dümağ, isti işıq idi, çiyinlərimə, qollarıma ələnirdi, sığallaya-sığallaya başıma çilənirdi, deyəsən, yavaş-yavaş içərilərə süzülürdü, çünki beynimdəki tüstü-duman çəkilir, işıqlanırdı. Tərtəmiz havada ciyər dolusu nəfəs aldım və birdən dodaqlarımda bu sərin havadan meyxoş bir dad hiss eləyəndə lap məst oldum. Uzaq-uzaq adaların, şirin-şirin meyvələrin ətri var idi o havada! Nəhayət, bu gün birinci dəfə, gəmidə olduğum üç gün ərzində ilk dəfə məni burada xəyala dalmaq arzusu bürüdü. Xəyala dalmaq nədir, özümü büsbütün məst olmuş qadın kimi varlığıma hakim kəsilən bu nəşəyə təslim etmək istəyirdim. Eləcə uzanıb göylərə – o dümağ heroqliflərə baxmaq istəyirdim. Ancaq bütün kətiləri, yaylı kresloları yığışdırmışdılar və mən bu bomboş göyörtədə uzanıb xəyala dalmağa rahat bir yer tapa bilmədim. Asta-asta irəli – gəminin burnuna tərəf getdim. Buralar tamam işığa qərç olmuşdu və getdikcə gözlərim qamaşırdı. Daha bu dümağ gur işığa dözə bilmədim, ancaq istəyirdim bir kölgəlik tapıb gizlənim, quru yerdəcə uzanıım, həmin işıq gözümə düşməsin, aşağıdan-yuxarı ona baxım, qaranlıq otaqdan təbiətin

¹ Rey – gəmidə yelkənlərin asılması üçün üfuiqi ağaclar

seyrinə dalan adamlar kimi onun göyertəni necə nura çərç etdiyini görüm. Qalın trosalara ilişə-ilişə dəmir qarmaqların yanından keçib gəminin burnuna çətdim, aşağıda onun zülməti necə yardığına, getdikcə əriyən ay işığının dilim-dilim doğranıb ətrafa necə səpələndiyinə baxdım. Beləliklə, vaxtı unudtum. Bilmirəm saatlarımı, dəqiqələrləmi beləcə dayandım. Beşik kimi yırğalanan bu gəmi məni zamanın mehvərindən çıxarmışdı. Bircə onu hiss edirdim ki, məni şirin bir yorğunluq bürüyür. Uzanmaq, xəyala dalmaq istəyirdim. Lakin bu sehrli aləmdən qopub o dar məzara düşmək çətin idi. Qaranlıqda ayağımla bir dik yer tapdım, oturub gözlərimi yumdum. Ancaq göydən ələnen gümüşü parıltını yenə hiss edirdim. Və bir də aşağıda suların, yuxarıda isə bu dünyadan süzülən dümağ işığın səssiz xışiltısını eşidirdim. Bu xışiltı yavaş-yavaş qanıma işlədi, özümü tamam unudtum, bilmədim nəfəs alan mənəm, yoxsa gəminin daim döyünən ürəyi; özüm də bilmədən yavaş-yavaş əriyib gecənin bu həzin xışiltısına qovuşdum...

Asta, quru bir öskürək səsi məni diksindirdi. Qoynunda məst olduğum şirin xəyallardan ayrıldım. Hələ də qamaşan gözlərimi güclə açdım: düz qarşımda, kölgədə bir cüt eynək şüşəsi işıldaırdı. Bir an sonra isə siqar közərtisi parıladı. Oturanda təkə yerə, sonra isə Cənub bürcünə baxdığım üçün, bəlkə də, çoxdan burada səssiz-səmirsiz oturan adamı görməmişdim. Beynimdəki duman hələ tamam çəkilməmişdi və qeyri-ixtiyari almanca dedim: “Bağışlayın...” Qaranlıqdan da almanca səs gəldi: “Oho, buyurun...”

Bu zülmət gecədə görməyə-görməyə tanımadığın adamın yanında oturmağın necə qəribə, dəhşətli olduğunu təsvir edə bilmərəm. Qeyri-ixtiyari hiss etdim ki, mənim diqqətlə baxdığım bu adam da gözlərini mənə zilləyib. Ancaq üstümü zə ələnen dümağ işıq o qədər gur idi ki, bir-birimizin kölgəsindən başqa heç nə görə bilmirdik. Təkə onun necə nəfəs aldığına, acgözlüklə sümürdüyü siqarın çirtiltısını eşidirdim...

Sükut dözülməz idi. İstədim çıxıb gedəm, ancaq fikirləşdim ki, nəzakətsizlik olar. Bilmədim neyləyim, axırda bir siqaret çıxardım. Kibrit alışdıranda oturduğumuz yer bircə anlığa işıqlandı. Yad bir sifət gördüm – ona nə göyertədə,

nə yemək vaxtı, nə də gəzişənlərin arasında rast gəlmişdim. Bilmirəm bu qəfil alovmu gözümə düşdü, ya məni qaramı basdı, onun sifəti çox eybəcər, qorxunc göründü. Ancaq bütün cizgiləri seçə bilmədim, qaranlıq onları yenə uddu; təkcə qaranlıqlara söykənmiş kiçik bir kölgə qaldı. Bir də hərdən közərən siqarın işiltisi! Heç birimiz dinmirdik və bu sükut da cənub havası kimi bürkülü, boğanaq idi...

Axırda mən dözə bilmədim. Ayağa durub nəzakətlə dedim:

– Gecəniz xeyrə qalsın.

– Xeyrə qarşı, – qaranlıqdan xırıltılı, həyəcanlı, boğuc bir səs gəldi.

Yavaş-yavaş aralandım. Birdən arxadan tələsik, tərəddüdlü addım səsləri eşidildi. Bu, bayaqkı adam idi. Qeyri-ixtiyari dayandım. Çox yaxın gəlmədi və mən bu qaranlıqda onun nədənsə çəkdiyini, sıxıldığını hiss etdim.

– Bağışlayın, – o, tələsə-tələsə danışdı, – sizdən bir xahişim var... Mən... mən... – Utandığından sözünü axıra çatdırı bilmirdi, kəkələyirdi: – Mən... mən... özümün... şəxsi məsələdir... bu tənhalığa çəkilmişəm... Bədbəxt hadisədi... Camaata qarışmıram... Sizi demirəm... Yox... yox... İstəyirdim xahiş eləyəm... Bir yaxşılıq eləyin... Məni burada gördüyünüzü heç kimə deməyin... Özüm camaatdan qaçıram... Bəli... hə... əgər desəniz gecələr burada kimsə... yəni mən... desəniz... pis çıxar...

Yenə sözünü axıra çatdırı bilmədi. Onu əmin etdim ki, heç kimə heç nə deməyəcəyəm və o, özünə gəldi. Bir-birimizin əlini sıxdıq. Sonra kayutumna getdim və gecə qərribə, qarmaqarışlıq yuxular gördüm...

Sözümün üstündə durdum və çətin də olsa, göyertədəki təsadüfə heç kimə açmadım. Çünki dəniz səyahətində hər xırda şey, lap elə adicə delfinin suyun üzünə tullanması, kiminsə “kəşf etdiyi” eşqbazlıq, adi zarafat da böyük hadisəyə çevrilir. Ancaq bu qeyri-adi sərnəşin barədə hər şeyi bilmək arzusu da məni rahat buraxmırdı. Sərnəşinlərin siyahısına baxdım ki, bəlkə, ona uyğun ad tapam; adamlara göz yetirdim ki, bəlkə, kimsə onunla yaxınlıq edər. Bütün günü beləcə əsəbi dolaşdım, səbrim tükəndi. Axşamı gözlədim ki, bəlkə, ona yenə rast gəldim. Bu cür sirli, psixoloji şeylər məni yaman çəkir, axırına yetməyincə əl çəkmirəm;

qeyri-adi bir adama rast gələndə, istər-istəməz, onu yaxından tanımaq arzusu ilə alışıb-yanıram.

Gün isə qurtarmaq bilmir, uzandıqca uzanırdı. Yatağa tez girdim. Bilirdim ki, gecəyarısı oyanacağam, nəse məni oyadacaq.

Doğrudan da, dünənki vaxt oyandım. Saatın işıldayan əqrəbləri bir-birinin belində idi. Tələsik durub bürkülü kayutdan daha bürkülü göyertəyə çıxdım.

Ulduzlar dünən gecəki kimi alışıb-yanır, yırğalanan gəmini nura qərq edirdi. Lap uzaqlardasa Cənub bürcü parlıdaydı. Hər şey dünənkinin eyniydi – tropik ölkələrin gündüzləri də, gecələri də bizim tərəflərə nisbətən çox oxşar olur – təkcə məndə dünənki həzin, zərif duyğular yox idi. Nəse məni çəkib aparırdı, dartırdı və bilirdim haraya çəkir: qaranlığa, gəminin burnuna. Görəsən, o sirli adam yenə oradadırmı? Yuxarıda gəminin zəngi çalındı. Elə bil, kimsə məni itələyirdi. Mən bu qeyri-adi qüvvəyə tabe olub, addım-addım irəlilədim. Həmin yerə çatmağa az qalmışdı ki, birdən qaranlıqda nəse işıldadı: siqaret idi. Demək, oradaca oturub.

Mən diksinib dayandım. Bircə an da keçsəydi, qayıdaqdım. Bu vaxt qaranlıqda kimsə tərpendi, qalxdı, bir-iki addım atdı və birdən düz qarşımda onun boğuş səsinə eşitdim:

– Bağışlayın, – nəzakətlə dedi, – yəqin, siz öz yerinizə getmək istəyirdiniz. Deyəsən, məni görəndə qayıtmaq istədiniz. Buyurun, keçin oturun, mən çıxıb gedirəm.

Tələsik dilləndim ki, getməsin, ona mane olmamaq üçün qayıtmaq istədim.

– Mənə mane olmursunuz, – o, acı-acı dilləndi. – Əksinə, bu tənhalıqdan qurtarmağıma çox şadam. On gündür kəlmə də kəsməmişəm. Əslində, neçə ildir... Dözmək olmur, adam hər şeyi yığır-yığır, axırda boğulur... Daha kayutda... o məzarda da otura bilmirəm... bilmirəm... Adamlara da dözə bilmirəm, çünki bütün günü gülüşürlər. İndi bunları götürə bilmirəm. Bu gülüşlər kayuta da doluşur, beynimi deşir. Əlbəttə, onlar bilmir ki, hə, bilmirlər... Bir də onların nə vecinə...

O, yenə dayandı. Birdən tələsə-tələsə dedi:

– Mən sizə əziyyət vermək istəmirəm... Boşboğazlığıma görə üzr istəyirəm.

O, baş əydi və getmək istədi. Güclə saxladım:

– Heç bir əziyyət vermirsiniz. Bu qaranlıqda kiminləsə bir-iki kəlmə kəsmək mənim də ürəyimdəndir. Bəlkə, bir siqaret götürəsiniz?

Götürdü. Kibrit alışdırdım. Yenə də titrək alov onun sifətini işıqlandırdı. Bu dəfə mənə tərəf çevrilmişdi və gördüm ki, gözlərini eynəyin arxasından mənə zilləyib, baxışlarında da qəribə bir sərsəmlik var. Bədənim üşərgələndi. Bildim ki, danışmaq istəyir, danışmalıdır və hiss etdim ki, onu danışdırmaq üçün susmalıyam.

Təzədən oturdum. Yanında yaylı kreslo da var idi və onu mənə təklif etdi. Siqaretlərimiz közərirdi. Onun siqaretinin közərtisinin titrəməsindən hiss edirdim ki, əli əsir. Ancaq ikimiz də susurduq. Axırda o, astadan soruşdu:

– Çox yorulubsunuz?

– Xeyr, heç yorulmamışam.

Qaranlıqdan gələn səs yenə tərəddüd etdi:

– Sizdən bir söz soruşmaq istəyirdim... daha doğrusu... bir şey söyləmək istəyirdim... Bilmirəm... yaxşı bilirəm ki, ilk rastına çıxan adamın qabağını kəsib ürəyini açmaq nə deməkdir. Ancaq mən... mən pis vəziyyətdəyəm... Elə vəziyyətdəyəm ki, kiminləsə danışmalıyam... yoxsa... bağırim çatlayar... Danışan kimi... danışan kimi başa düşəcəksiniz. Bilirəm, mənə kömək edə bilməzsiniz... Ancaq bu susmaq məni xəstə salıb... Xəstələr də həmişə başqalarına gülünc görünər...

Mən onun sözünü kəsib xahiş etdim ki, özünə çox əziyyət verməsin. Nə istəyir danışsın... Əlbəttə, heç nə söz vermərəm... ancaq öz köməyini təklif etmək hamının borcudur. Axı kimisə darda görəndə adamda kömək eləməyə borc hissi yaranır.

– Borc... kömək... Borcu olmaq... Demək, siz də... siz də elə fikirləşirsiniz ki, kömək əli uzatmaq hamının borcudur...

Bu cümləni üç dəfə təkrar etdi. Onun bu cür inadla, qəzəblə təkrar etməsi məni qorxuya saldı. Dəlimi olmuşdu? Yoxsa sərxoş idi?

Elə bil, son sözləri ucadan dedim, o, tamam ayrı səsle dilləndi:

– Siz indi elə bilirsiniz mən dəli olmuşam, ya da sərxoşam. Xeyr, heç birindən deyiləm... hələ yox... İndicə

dediyiniz o söz mənə təsir elədi. Çünki mənə əzab verən də elə o sözdür... yeni... o borc məsələsi...

Yenə kəkələməyə başladı. Bir anlığa susdu və yenidən başladı:

– Mən, əslində, həkiməm. Ancaq elə hallar... taleyin yazdığı hallar olur ki... hə, deyək ki, elə müəmmalı hallar olur ki, bilmirsən kömək etməyə borclusan, ya yox. Axı borc bir deyil, iki deyil... Yaxın adamlar qarşısında borc, insanın özü qarşısında borc, dövlət qarşısında borc... hamıya kömək etməlisən... Axı elə ona görə də yaşayırıq. Ancaq bu qanunlar hamısı nəzəriyyədir... Bəs nə qədər kömək etmək olar? Bax siz yad bir adamsınız... məni də tanımırsınız... Sizdən xahiş edirəm ki, məni gördüyünüzü heç kimə deməyəsınız. Yaxşı, deyək ki, susursunuz və bu borcunuzu yerinə yetirirsiniz... Lap yaxşı... Ancaq buna nə var ki! Bəs birdən xahiş etsəm ki, məni götürüb dənizə atın, onda necə? Bax onda sizin iltifatınız da, kömək hissiniz də tükənir... Söhbət öz həyatından, məsuliyyətdən gedəndə qurtarır... Axı haradasa qurtarmalıdır... Bu borc hissi haradasa qurtarır axı! Yoxsa həkimlərdə o qurtarmır? Məgər o, latınca yazılmış diplom aldığı üçün ömrü boyu kömək etməlidir? Yanına bir xəstə qadın, ya kişi gəlib ondan nəciblik, kömək, xeyirxahlıq diləyəndə özünü oda-közə vurmali, qanı bahasına da olsa kömək etməlidir? Bəli, borc hissi qurtarır... Qüvvəmiz tükənən yerdə qurtarır..."

272

O, sözüne ara verib yenidən danışmağa başladı:

– Bağışlayın... mən çox həyəcanla danışırım... Lakin sərxoş deyiləm... hələ sərxoş deyiləm... Ancaq son zamanlar tez-tez sərxoş oluram... Bu cəhənnəm əzablı tənhalıqda... Boynuma alıram... Özünüz fikirləşin, düz yeddi il yerli adamların, heyvanların arasında yaşamışam... Adam sakit danışmağı da yadırgayı. Ancaq başlayanda da qurtarmaq bilmir... Yox, dayanın... hə, bilirəm... Sizdən nəse soruşmaq... yox, bir əhvalat danışmaq istəyirdim... görün kömək etməyə borclu idimmi? Minnətsiz, təmənnəsiz kömək... Ancaq qorxuram çox uzun çəksin. Doğrudan, yorulmayıbsınız?

– Xeyr, heç yorulmamışam.

– Çox sağ olun. İstəmirsiniz?

O, əlini qaranlıqlara uzatdı. Nəsə bir-birinə toxunub cingildədi. Beş-altı şüşə olardı, yanına düşmüşdü. Viski təklif etdi. Mən qurtum-qurtum içəndə o, qədəhi başına çəkdi. Bir anlığa sükut çökdü. Zəng səsləndi: birin yarısı idi.

* * *

– Deməli... Sizə bir əhvalat danışmaq istəyirdim. Təsəvvür edin... həkim balaca bir şəhərdə... daha doğrusu, kənddə... kənddə... həkim... həkim...

O, yenə dayandı. Sonra birdən öz kreslosunu mənə lap yaxın çəkdi:

– Yox, bir şey çıxmayacaq. Gərək hər şeyi yerli-yataqlı danışam... lap əvvəldən... yoxsa başa düşməyəcəksiniz... Bunu təsadüfi bir hadisə kimi ucundan-qulağından danışmaq olmaz. Bütün başıma gələnləri danışmalıyam. Utanıb-çəkinməyəcəyəm, heç nəyi gizlətməyəcəyəm. Başqaları həmişə mənim yanımda lümlüt soyunurlar, yaralarını, daha nə bilim nələrini göstərirlər. Əgər istəyirsənsə sənə kömək etsinlər, gərək yalan danışmayasan, heç nəyi gizlətməyəsən. Yox, mən sizə əfsanəvi bir həkimin başına gələnərdən danışmayacağam. Sizin qarşınızda çılpaq deyəcəyəm: bax bu, mənəm. Utanmağı mən o zəhrimara qalmış tənhalıqda, adamın ürəyini üzən, sıxıb suyunu çıxaran lənətə gəlmiş ölkədə yadırgamışam.

Mən, deyəsən, qeyri-iradi yerimdə qurcuxmuşdu, çünki o dayandı.

– Aha, siz etiraz edirsiniz... Aydınır... Hindistan, onun məbədləri, palma ağacları, ikiaylıq səyahətin romantikası sizi heyran edib. Bəli, ona qatardan, avtomobildən, rikşadan¹ baxanda adama ləzzət verir. Yeddi il əvvəl, ilk dəfə buraya gələndə mən də elə düşünürdüm. Xəyalımdan nələr keçirdi? Dilləri öyrənmək, müqəddəs kitabları əslindən oxumaq... Xəstəlikləri öyrənmək, elmi işlə məşğul olmaq, yerli adamların psixikası haqqında iş yazmaq – avropalılar demişkən, insanlıq, sivilizasiya carçısı olmaq istəyirdim. Bu, təzə gələnlərin hamısının ürəyindən keçir. Ancaq bu şüşələri görünməyən istixana-şüşəbənddə adam heydən düşür, qızdırma – onsuz da, nə qədər kinə atırsan, xeyri olmur – iliyinə işləyir, taqətdən düşür, tənbelləşir,

¹ Rikşa – bəzi Uzaq Şərq ölkələrində ikitəkərli araba

meduza kimi lalıqlaşır. Böyük-böyük şəhərlərdən bu lənətəgəlmiş bataqlıqlara düşəndə avropalıda daha avropalılıq qalmır. Geci-tezi hamısı yolunu azır: kimisi içkiyə qurşanır, kimisi tiyək çəkir, üçüncülər də vəhşiləşir, yırtıcıya dönür – hərə bir cür dəli olur. Hamı Avropa üçün darıxır, geniş küçələrdə gəzmək, ağ adamlarla işıqlı, daş otaqlarda oturmaqdan ötrü adamın burnunun ucu göynəyir. Həmişə onun həsrətində olursan, məzuniyyət vaxtı çatandasa getməyə tənbəllik edirsən. Bilirsən ki, oralarda yaddan çıxıbsan, tamam yadlaşıbsan, burada cındır əsgiyə dönürsən, hər yetən ayağını silir. Ona görə də qalırsan, bu bürkülü rütubətli meşələrdə çürüyürsən. Mənim bu xarabaya gəldiyim günə daş yağaydı!

274

Əslində, buraya heç öz xoşumla gəlməmişdim. Mən Almaniyada oxumuşdum, əsl təbib olmuşdum. Doğrudan, yaxşı həkim olmuşam, hətta Leypsiq klinikasında işləmişəm. O vaxt tibb jurnallarında ilk dəfə mənim sınaqdan keçirdiyim yeni iynəvurma metodu haqqında dönə-dönə yazılar verilmişdi. Elə onda da bir qadının felinə düşdüm. Xəstəxanada tanış oldum. O, öz sevgilisini elə özündən çıxarmışdı ki, kişi tapançanı götürüb onu vurmuşdu. Tezliklə mən ondan da betər oldum. Çox təkəbbürlü idi, mənimlə soyuq danışmağı ağılımı başımdan çıxarırdı. Hökmlü, sırtıq qadınlar məni həmişə əsir ediblər... ancaq bu, məni elə bükmüşdü ki, heç tərpənə bilmirdim. Nə deyirdi eləyirdim... hələ... – gizlətməyin nə mənası, yeddi il keçib – xəstəxananın pullarını onun yolunda qoydum... Üstü açılanda bir hay-küy qopdu ki, gəl görəsən... Düzdür, dayım pulu yerinə qoydu, ancaq şöhrət əldən getdi. Elə o vaxt eşitdim ki, Hollandiya hökuməti müstəmləkələrdə işləməyə həkim axtarır, əvvəlcədən cibxərcliyi də verir. Fikirləşirdim ki, bu, halva olmaz, yoxsa cibxərcliyi verməzdilər. Bilirdim ki, o malyariya plantasiyalarında əzrayıl bizim tərəflərlə müqayisədə çox dolaşır, ancaq adam cavan olanda elə bilir xəstəlik də, ölüm də başqaları üçündür. Hə, deməli, başqa yolum yox idi, Rotterdama gedib onilliyə müqavilə bağladım, xeyli pul aldım, yarısını evə – dayıma göndərdim, yarısını da limandakı qəsəbədə bir qadının yolunda sovurdum. Nəyim var idi xərclədim, çünki bu da o lənətəgəlmiş birinci kimi idi. Bax beləcə, pulsuz-parasız

– heç qolumda saatım da yox idi – Avropadan çıxdım və sahilədən aralananda heç vecimə də almadım. Sonra sizin kimi göyertədə oturub Cənub bürcünə, palmalara baxdım; ürəyim atlanırdı: ah, meşələr, tənhalıq, sakitlik... Xəyalımdan nələr keçmirdi?! Heç biri olmasa da, tənhalıq oldu. Məni Batoviyə, Curabiyə, insanlar, klub, əyləncələr, kitab-qəzet olan şəhərlərə yox, adını deməsəm də olar, geridə-qalmış uzaq kəndlərin birinə yolladılar. Ən yaxın şəhərdən ora ikigünlük yol idi. Bir-iki adamayovuşmaz, qaradınmız məmur, bir-iki nəfər də dönmə avropalı var idi. Bu da mənim get-gəl elədiyim adamlar! Ancaq ucu-bucağı görünməyən meşələri, plantasiyalrı, bataqlıqları nə qədər istəsən!

Əvvəlcə dözmək olurdu. Elmi müşahidələr aparırdım. Bir dəfə rezidentin müavini oraları yoxlamağa gələndə məşını aşmış, ayağı sınımışdı. Assistentsiz onun ayağını yardı. Hamı bu barədə danışırdı. Mən dərman otları, yerlilərin işlətdikləri silahları toplayırdım... Min cür xırda-xuruş işlərlə məşğul olurdum ki, yolumdan azmayım. Ancaq bu yalnız Avropadan özümlə gətirdiyim qüvvə tükənənə kimi mümkün oldu. Sonra yavaş-yavaş darıxmağa başladım. Buradakı avropalılardan zəhləm getdi, onlarla get-gəli kəsdim, içməyə başladım, xəyalə daldım. Üçcə ilim qalırdı təqaüdə çıxıb Avropaya qayıtmağa, yeni bir həyat başlamağa... İndi işim-gücüm birçə gözləmək idi, oturub səssiz-səmirsiz gözləmək. O gəlməsəydi... bu iş olmasaydı, yaqın, indi də oturub gözləyirdim...

* * *

Qaranlıqdan gələn səs kəsildi. Daha siqar da közərmirdi. Elə sakitlik idi ki, mən yenə də özünü gəmiyə çırpın köpüklü suların şappılısını, haradansa uzaqlardan motorun boğuc uğultusunu eşidirdim. İstəyirdim bir siqaret yandıram, ancaq kibritin cızıltısından, onun üzünə işıq düşəcəyindən qorxurdum. O isə susur... susurdu... Bilmirdim, sözünü qurtarmışdı, ya mürgü döyürdü... Ya da yatmışdı, heç tərpanmirdi, elə bil, keçinmişdi...

Bu vaxt gəminin zəngi bir dəfə bərkədən çalındı: saat bir idi. O diksinib ayıldı. Mən cingilti eşidtim. Yaqın, yenə qaranlıqda viski axtarırdı. Sonra qurtultu eşidildi, yenə sözbə başladı... İndi bayaqkından da həyəcanlı, ehtiraslı danışırdı:

– Bəli, deməli... dayanın... hə, demək, belə oldu... Neçə ay idi ki, o lənətəgəlmiş komamda səssiz-səmirsiz oturub gözləyirdim... Yağışlar kəsmişdi... Bu yağış həftələrlə qapı-pəncərəni döyəcləmişdi... yanıma heç kim, bircə avropalı da gəlməmişdi, həmişə evdəcə oturmuşam... bir sarışın xidmətçilərım olub, bir də yeganə həmdənim viski. Yaman darıxırdım. Bu xiffət Avropa xiffəti idi: hər hansı bir romanda işıqlı küçələr, ağ qadınlar haqqında oxuyanda kitab tutan əllərim titrəyirdi. Onda düşdüyüm vəziyyəti olduğu kimi danışa bilmərəm... Bu da, bir növ, iqlimlə bağlı xəstəlikdir – şiddətli, qızdırmalı, vətən həsrətli bir dərddir... Beləcə oturmuşdum və deyəsən, bir xəritə də açmışdım – haralara səyahət edəcəyimi fikirləşirdim... Bu vaxt qapı bərkədən döyülür: xidmətçi oğlan və qadınlardan biri astanada dayanıb. İkisinin də təəccübdən gözləri böyüyüb. Bir-birinin sözünü kəsə-kəsə, kəkələyə-kəkələyə deyirlər: “Bir xanım gəlib... əsl ledi... ağ bir qadın...” Mən tez ayağa qalxıram. Nə bir fayton, nə bir avtomobil səsi eşitmişdim. Ağ qadının bu cəngəlliklərdə nə işi? İstəyirəm aşağı qaçam, ancaq birtəhər özümü saxlayıram, ötəri güzgüyə baxıram, üst-başımı qaydaya salıram. Əsəbiləşirəm, narahat oluram... Ürəyimə nəsə damır... Çünki bilirəm: buralarda yanıma gələsi dostum yoxdur... Axır ki, aşağı düşürəm.

O, gözləmə otağındadır və görən kimi tələsik mənə tərəf gəlir. Üzündə qalın duvaq var. İstəyirəm salam verim, ancaq məni qabaqlayır:

– Salam, doktor, – o, ingiliscə danışır. Nitqi çox rəvandır və mənə elə gəlir ki, əvvəlcədən məşq eləyib. – Narahat etdiyimə görə bağışlayın. Stansiyaya gəlmişdik... maşınımız indi də oradadır... (“Görəsən, niyə evin yanına sürdürməyib?” – fikri ıldırım sürətilə beynimdən keçdi...) Birdən yadıma düşdü ki, siz burada olursunuz. Haqqınızda çox eşitmişəm... Rezidentin müavinini xilas etməyiniz əsl möcüzədir... Yarası qurtarıb, əməlli-başlı futbol oynayır. Bizim tərəflərdə hamı bundan danışır. Gəlmək istəsəniz, sizi o deyingən serjimizlə¹ dəyişərdik, hələ üstəlik, ikisini də yanına qoşardıq. Yeri gəlmişkən, niyə heç biz tərəflərdə görünmürsünüz? Siz lap yoqlar kimi yaşayırsınız...

¹ Cərrah (ing.)

O, dil boğaza qoymur, tələsə-tələsə danışır, mənə kəlmə kəsməyə aman vermir, boşboğazlıq ələyirdi. Ancaq hiss olunur ki, həyəcanlıdır, narahatdır və bu narahatlıq mənə də keçir. Öz-özümdən soruşuram: niyə tanışlıq vermir? Duvağı götürmür? Qızdırması var? Yoxsa xəstədir? Dəli olub? Getdikcə daha çox əsəbiləşirəm, çünki gülünc vəziyyətə düşmüşəm: o, ağızına gələni yağdırır, mənse lal-dinməz dayanmışam. Nəhayət, bircə anlığa sözüne ara verir və mən onu yuxarı dəvət edirəm. Xidmətçisinə burada gözləməyi işarə edir, qabağa düşüb pilləkənlə yuxarı qalxır...

– Buralar nə qəşəngdir, – deyə otağımı nəzərdən keçirir. – Ah, nə gözəl kitablardır. Hamısını oxuyardım... – O, rəfə yaxınlaşır və pıçıltı ilə kitabların adlarını oxuyur. Onunla rastlaşdığım vaxtdan ilk dəfə bircə dəqiqəliyə susur.

– Sizə çay gətirdimmi? – soruşuram.

O, yerindən tərpənməyərək kitablara baxır.

– Xeyr, təşəkkür edirəm, doktor... biz indi getməliyik... vaxtımız azdır... bir az gəzməyə çıxmışdım... Ah, sizdə Flober də var imiş ki! Onu çox sevirəm... Möcüzədir... lap möcüzədir. “*Education sentimentale*”ni¹ deyirəm... Deyəsən, fransızca da oxuyursunuz... Siz hər şeyi bilərsiniz... Hə, almanlar, almanlar... onlar hər şeyi məktəbdə öyrənirlər. Doğrudan da, belə çox dil bilməyiniz böyük şeydir. Rezi-dentin müavini sizin başınıza and içir, həmişə deyir ki, özünü yalnız sizin bıçağınız altına verər. Bizim oradakı cənab serjimiz də elə bircə kart oynamağı bilir... Hə, bunlar bir yana... bilərsinizmi... bu gün özümün ağılıma gəldi ki, sizinlə bir məsləhətləşim. Həm də buradan keçirdik... Dedim ki... Deyəsən, indi işiniz çoxdur... Yaxşısı budur, başqa vaxt gəlim...

O dəqiqə fikirləşdim: “Axır ki gəldin mətləb üstünə!” Ancaq bunu büruzə vermədim, əksinə, inandırmağa çalışdım ki, istər indi, istərsə də sonralar, ümumiyyətlə, istədiyi vaxt onun qulluğunda durmaq mənim üçün böyük şərəfdir.

– Elə ciddi şey deyil, – o, indi bir az mənə tərəf dönmüşdü və götürdüyü kitabı vərəqləyirdi. – Ciddi şey deyil... Boş şeydir... Qadın əməlidir. Başgicəllənməsi, zəiflik... Bu gün səhər özümdən getmişəm... heç bircə döngə getməmişəm... qulluqçu məni maşında birtəhər dikəldib, su

¹ “Hisslərin tərbiyəsi” əsəri

gətirib... Hə, bəlkə də, sürücü maşını çox bərk sürüb... Bundan olarmı, doktor?

– Hələ deyə bilmərəm. Sizdə belə hallar tez-tez olur?

– Xeyr... yəni... bəli... son vaxtlar... lap bu son günlər-dəcə... Bəli, bu cür zəiflik və başgicəllənmələr...

O, yenə kitab dolabının qarşısında dayanır, əlindəki kitabı yerinə qoyur, sonra başqasını götürüb vərəqləyir. Qəribədir, niyə kitabları belə vərəqləyir? Belə əsəbi? Niyə duvağını götürmüş? Qəsdən dinmirəm. Onu gözlətməkdən ləzzət alıram. Nəhayət, o, yenə tələsə-tələsə, qırıq-qırıq sözə başlayır:

– Elə deyilmi, doktor, qorxulu bir şey yoxdur? İqlimlə də bağlı deyil... Təhlükəli deyil...

– Əvvəlcə gərək biləm sizin qızdırmanız varmı. Olar nəbzinizi yoxlayım?

Ona tərəf gedirəm. Azacıq yana çəkilir.

– Xeyr, xeyr, qızdırmam olmur... Düz sözümdür... Özüm hər gün ölçmüşəm... Bu zəifliyi hiss edən gündən... heç olmayıb... həmişə 36,4 olub. Mədəmdə də heç nə yoxdur.

Bir anlığa tərəddüd edirəm. Getdikcə əsəbiləşməyə başlayıram: hiss edirəm, bu qadın məndən nəse umur... Axı heç kim Floberdən danışmaq üçün bu cəngəlliyə gəlməz. Onu bir-iki dəqiqə gözlədirəm.

– Bağışlayın, – deyirəm, – sizdən bəzi şeylər soruşmaq olar?

– Əlbəttə, doktor. Axı siz həkimsiniz... – o, cavab verir və yenə arxasını mənə çevirib kitablarla oynayır.

– Heç uşağınız olub?

– Bəli, bir oğlum olub.

– Əvvəllər də... yəni o vaxtlar da... buna bənzər hallar olub?

– Bəli.

Onun səsi indi tamam başqa səsdir – aydın, ötkəm. Onda daha titrəklik, əsəbilik də yoxdur.

– Bəlkə... Bu suala görə məni bağışlayın... Bəlkə, yenə o vəziyyətdəsiniz?

– Bəli!

Bu söz ıldırım kimi çıxır. Ancaq onun bircə əzası da tərپənmir.

– Olarmı sizi müayinə edir? Bəlkə, zəhmət çəkib o biri otağa buyurasınız?

O, birdən mənə tərəf dönür. Duvağının altından süzülən soyuq, qətiyyətli baxışları hiss edirəm.

– Xeyr, lazım deyil... Yəqin bilirəm ki, məndə heç nə yoxdur....

* * *

Səs bir anlığa tərəddüd edir. Dolu badə yenə qaranlıqda işıldayır:

– Hə, qulaq asın... Ancaq çalışın ki, bircə anlığa o vəziyyəti təsəvvür edəsiniz... Tənhalıqdan qovrulmuş bir kişinin yanına qadın gəlir... Neçə illərdən sonra... Özü də ağdərili bir qadın... Qəflətən hiss edirəm ki, otaqda nəşə dəhşətli bir təhlükə var. Necə olmuşdusa, bu təhlükə məni caynağına ala bilmişdi. İçəri girəndən dil boğaza qoymayan və birdən-birə açılan bu qadının polad qətiyyəti məni qorxuya saldı. Onun nə istədiyini bilirdim. O dəqiqə başa düşmüşdüm... Axı qadınların məndən belə şey xahiş etdikləri birinci dəfə deyildi! Ancaq onlar başqa cür edirdilər: utana-utana, çəkinə-çəkinə gəlirdilər, yalvarırdılar, ağlayırdılar, sızlayırdılar. Bu isə... Bəli, bunda əsl kişi qətiyyəti var idi. Elə ilk andan hiss etdim ki, bu qadın məndən güclüdür. Məni öz iradəsinə tabe etdirə bilər. Ancaq... ancaq mən də özümə görə deyiləm... Axı mən də kişi idim... Özünü hücumdan qoruyan... Çünki indicə dediyim kimi, onu gördüyüm andan bu qadının mənə düşmən kəsildiyini duymuşdum.

Əvvəlcə susdum. İnadla, acıqla susdum. Hiss edirdim ki, duvağın altından mənə baxır – inadla düz gözümlün içinə baxır, sanki, zorla dindirməyə çalışırdı. Ancaq mən də asan yola gəlmədim. Düzdür, danışmağa başladım, ancaq... elə-belə, ötəri, qeyri-ixtiyari onun gəvəzəliyini, soyuqqanlılığını yamsılamağa başladım. Özümü elə aparırdım ki, guya, onu başa düşürəm. Çünki bilmirəm siz bunu hiss edirsinizmi – onu daha açıq danışmağa məcbur etmək istəyirdim... Ondən xahiş etmək istəməirdim, əksinə, istəyirdim ki, o, məndən xahiş etsin... Onun özü... Çünki belə hökmlə gəlmişdi... Ona görə ki, belə özünü çəkən qadınlardan zəhləm gedirdi. Hə, ağızıma gələni danışırıdım. Deyirdim ki, bundan narahat olmağa dəyməz, bu vaxt belə

şeylər həmişə olur... Əksinə, yaxşıdır o deməkdir ki, hər şey qaydasındadır. Mən tibb jurnallarından oxuduğum bir-iki hadisəni də danışdım. Elə hey danışır, danışdırdım, ağzıma nə gəldi deyirdim, guya, boş şeydir və... həmişə də gözləyirdim ki, indicə sözümü kəsəcək. Bilirdim ki, buna dözməyəcək.

Doğrudan da, o, əlini yelləyərək təsəllimin üstündən bir xətt çəkdi.

– Məni narahat edən bu deyil, doktor! Əvvəllər, birinci uşağda özümü gümrah hiss edirdim... ancaq indi özümde deyiləm, tez-tez bayılıram...

– Hə, ürəkkeçməsi, – mən təkrar etdim və guya, narahat oldum. – Onda gərək yoxlayım...

280 Özümü elə göstərdim ki, guya, durub peredoskop götürmək istəyirəm. Ancaq imkan vermədi. Onun səsi qəti və kəskin idi, sanki, əmr verirdi:

– Məndə ürək döyüntüsü var, doktor. Rica edirəm, dediklərimə inanasınız. Müayinə üçün vaxt itirmək istəmirəm... Hər halda, mənə inansanız, pis olmaz. Heç olmasa, sizə inandığıma görə!

Mübarizə başlamışdı və mənə də bu lazım idi.

– İnam üçün əsas şərt səmimiyyətdir – tam səmimiyyət. Açıq danışın, mən həkiməm. Hər şeydən əvvəl, duvağı götürün, əyləşin. Kitabları, dolayı yolları buraxın. Adam həkimin yanına duvaqda gəlməz.

O, dimdik, qürurla üzümə baxdı. Bir anlığa tərəddüd etdi. Sonra oturub duvağı qaldırdı. Mən təsəvvürümdə canlandıraraq qorxduğum sifəti gördüm: o sifətdən ağıl, inadçı bir amiranəlik yağır. Ancaq gənclik tərəvəti də var idi orada... Yalnız ingilis qızlarına məxsus qonur gözləri sakit idi, ancaq bu sakitliyin arxasında gizlənmiş izzət aydınca sezilirdi. Bu yumru, kilidlənmiş dodaqlar istəməsə, heç bir sirri açmazdı. Bircə dəqiqəliyə bir-birimizə baxdıq. Onun sual dolu baxışlarında elə bir amiranəlik, elə bir soyuqluq, qətiyyətli amansızlıq var idi ki, mən dözə bilməyib, qeyri-ixtiyarı baxışlarımı qaçırdım.

O, əlini yavaşca stola toxundurdu. Deməli, onda da əsəbilik var idi. Sonra tələsik dilləndi:

– Bilirsinizmi, doktor, mən sizdən nə istəyirəm? Yoxsa bilmirsiniz?

– Deyəsən, bilirəm. Ancaq gəlin lap açıq danışaq. Siz bu vəziyyətdən qurtarmaq istəyirsiniz. İstəyirsiniz ki, mən sizi bu zəiflikdən, ürəkbulanmasından qurtarım... Yəni bunları yaradana aradan götürüm, elədimi?

– Bəli!

Bu söz güllə kimi səsləndi.

– Bilirsinizmi, belə cəhdlər təhlükəlidir... Özü də hər iki tərəf üçün...

– Bəli!

– Və bir də qanun mənə icazə vermir!

– Elə hallar var ki, qanun nəinki qadağan edir, hətta özü elə məsləhət görür.

– Ancaq belə hallarda gərək həkim göstərişi olsun.

– Sizdə belə göstəriş olacaq. Axı siz həkimsiniz.

Bunu deyəndə onun aydın, kəskin baxışları mənə zillənmişdi. Bu, əmr idi və mən yazıq da onun hakimənə iradəsi qarşısında əsirdim. Ancaq hələ müqavimət göstərirdim, istəmirdim təslim olduğumu görsün. Belə tez əyilmək olmaz. Hələ bir az naz eləmək lazımdır. Qoy minnət eləsin! Məndə buna qeyri-adi bir həvəs oyanmışdı.

– Belə şey həmişə bir həkimin iradəsindən asılı olmur. Ancaq istəsəniz, xəstəxanada işləyən həmkarlarıma...

– Həmkarlarınız lazım deyil. Mən sizin yanınıza gəlmişəm.

– Bağışlayın, nə üçün məhz mənim yanıma?

O, soyuq nəzərlərlə məni süzdü:

– Çünki siz uzaqda yaşayırsınız... Çünki siz məni tanımırırsınız... Çünki siz yaxşı həkimsiniz... Çünki siz... – ilk dəfə tərəddüd etdi, – çox güman ki, buralarda çox qalmayacaqsınız. Xüsusən... böyük bir məbləğ qazanandan sonra...

Məni soyuq tər basdı. Bu vaxtsız, xalis tacir sövdəsi məni cin atına mindirdi. İndiyə kimi onun dodaqlarından bircə dənə də xahiş kəlməsi qopmamışdı. Ancaq hər şey əvvəlcədən ölçülüb-biçilmiş, hesablanmışdı. Qabaqca məni güdmüş, sonra isə yaxalamışdı. Onun iradəsindəki çılgınlığın məni necə bürüdüyünü hiss edirdim. Ancaq bütün gücümle ona qarşı çıxırdım. Özümü bir dəfə də məcbur edib səsimə işgüzarlıq, bəlkə də, bir az kinayə qatdım:

– Bu böyük məbləği... mənə siz verəcəksiniz?

– Bəli! Köməyinizə və bir də buradan çıxıb getməyinizə...

– Bilirsinizmi, mən bununla təqaüdümü itirirəm?

– O da mənim boynuma.

– Siz çox aydın danışırsınız... Ancaq mən bir az da açıq danışmaq istəyirəm. Qonorar üçün hansı məbləği nəzərdə tutubsunuz?

– On iki min qulden... Amsterdamda çeklə ala bilərsiniz.

Mən titrəməyə başladım... Hirsimdən... heyrətdən... əsim-əsim əsirdim. Hər şeyi ölçüb-biçmişdi: məbləği də, onu necə almağı da və mənim çıxıb getməyimi də... Məne tanımadan-bilmədən qiymət qoymuşdu. Az qaldı onu vuram... Titrəyə-titrəyə ayağa qalxdım – o da durmuşdu – və onunla göz-gözə dayananda, bircə xahiş kəlməsi çıxmayan dodaqları, qarşımda əylmək istəməyən, qürurla dartılmış qaşları görəndə məni qəribə bir hiss – şəhvətə oxşar bir hiss bürüdü. Deyəsən, o da nəse duymuşdu, çünki qaşları yay kimi dartılmışdı, elə bil, ağır söz deməyə hazırlaşırdı. Birdən aydın oldu ki, biz bir-birimizə nifrət edirik. Bilirdim ki, mənə nifrət edir, çünki ona lazım idim və mən də ona nifrət edirdim, çünki qarşımda əylmək istəmərdi. Bu bircə, bircə saniyəlik sükutla ilk dəfə ürəyimizdəkiləri bir-birimizə açıq dedik. Sonra lap qəfildən, dəli kimi ağılıma bir fikir gəldi və mən bunu ona... dedim... ona dedim...

282

Yox, bir dəqiqə dayanın, yoxsa nə elədiyimi... nə dedi-yimi düz başa düşməzsiz... Əvvəlcə onu danışım... bu... bu səfeh fikir haradan beynimə düşdü...

Qədəh qaranlıqda cingildədi. Onun səsi də titrədi:

– Yox, mən üzrxahlıq eləmək, özümə haqq qazandırmaq, təmizə çıxarmaq istəmirəm... Yoxsa başa düşməyəcəksiniz... Bilmirəm mən yaxşı adam olmuşam, ya pis, ancaq çalışmışam ki, həmişə hamıya kömək edim. Orada keçirdiyim iyrenc həyatda az-çox beynimizə pərçimlədiyimiz elmin köməyi ilə kiminsə həyatını xilas etmək mənim yeganə sevincim olub. Necə deyərlər, təsəllim olub. Bir də görürdün ilan çalmış sarıyanız bir oğlan uşağını getirdilər. Qorxusundan ağappaq ağarmış olurdu, zarırdı ki, şişib dağa dönmüş ayağını kəsməyim. Onu bu bələdan qurtaranda, doğrudan da, mənə elə gəlirdi ki, həyatımın ən gözəl çağlarıdır. Ya da saatlarla yol getmişəm ki, qızdırma içində qovrulan bir qadına, hətta bəzən bunun istədiyi kimi kömək

edim. Bunu Avropada, öz klinikamda da eləmişəm. Ancaq onda adam, heç olmasa, hiss edirdi ki, ona kimsə lazımdır, ən azı, bilirdi ki, kimisə ölümün pəncəsindən qoparıb. Onda hiss edirsən ki, insan insana lazımdır. Ancaq bu qadın – bilmirəm sizi necə başa salım – məni yerimdən oynatdı, elə ilk andan ağılımı başımdan çıxardı, çünki özünü yaman çəkirdi, guya, eləcə gəzməyə çıxıbmiş, özünü heç o yere qoymurdu.

Elə buna görə də qan beynimə vurdu... Necə deyim, sanki, bununla indiyədək boğub-qınadığım, gizlədib-saxladığım hissləri, hirs-i-hikkəni alovlandırdı. Bu ölüm-dirim vaxtı artistlik eləməyi, qəribə bir saymazlıq-soyuqqanlıqla alverə başlaması məni cin atına mindirdi... Sonra... axı bilirdim ki, heç kim boş yerdən uşağa qalmır... Bu vaxt ağılıma həmin o səfeh fikir gəldi: qəribə, dəhşətli bir aydınlıqla gördüm ki, bu buz kimi soyuq, ədalətli, itigözlü, çatmaqasılı qadın iki, ya üç ay bundan qabaq, isti yorğan-döşəkdə lümlüt, bəlkə də, vəhşi bir ehtiras içində qovrula-qovrula kiminsə qoynuna girib... Və indi belə təkəbbürlə, soyuq nəzərlərlə məni süzəndə həmin o fikir beynimə düşdü... Onda nəşə, elə bil, məni içimdən sıxdı. İndi beynimdə birçə fikir dolaşırdı: onu təhqir eləmək! Elə bu andan onun çılpaq bədəni gözlərim önündə canlandı. Elə bu andan məndə onu ələ almaq, o bir-birinə sıxılmış dodaqlardan ehtiraslı bir inilti qoparmaq, bu buz kimi soyuq, təkəbbürlü qadını o tanımadığım kişi kimi haldan çıxarmaq həvəsi yarandı. Sizə demək istədiyim bax bu idi. Mən heç vaxt belə anlarda düşüklük eləyib həkimliyimdən istifadə etməmişəm. İndi də bunu şəhvətdən, ehtirasdan eləmirəm... Doğru sözümdür... Əgər elə şey olsa, boynuma alardım... Bunu yalnız onun qürurunu sındırmaq, öz kişiliyimi göstərmək üçün edirdim. Deyəsən, sizə demişəm, qürurlu, soyuqqanlı qadınlar məni həmişə əsir ediblər. Bir də ona görə ki, mən yeddi il idi burada yaşayırdım, ancaq birçə dəfə də ağıdərili qadın, qadın müqaviməti görməmişdim. Çünki buradakı qızlar, o balaca cükküldəşən cücələr ağıdərili bir cənabla olmağı özlərinə şərəf sayırdılar. Onlara nə desən eləyirdilər, öz sakit gülüşləri, açıqlığı ilə sənin qulluğunda durmağa hazır idilər. Ancaq bu itaətkarlıq, bu yazıqlıq adamın həvəsini öldürür. İndi başa düşdünüzmü, məni yerimdən oynadan

nə idi? Qəflətən təkəbbürlü, təşəxxüslü, təcədən-dırnağacan sehrli bir qadın gəlir. Eyni zamanda, üz-gözündə iztirabların izi... Belə bir qadın saymazyana illər tənhasının, qadın həsrətli bir kişinin – qəfəsə salınmış vəhşinin yanına gəlir. Bunu... bunu ona görə deyirəm ki, siz o biri tərəfini də başa düşəsiniz... yəni sonra nə elədiyimi... hə, bu qəribə vəhşi həvəsin, beynimi dələn o fikrin məngənəsində bilə-bilə, duya-duya sıxıldım, özümü toplayıb yalandan naqqalığa başladım:

– On iki min qulden? Yox, buna eləməyəm.

Üzümə baxdı, bir az rəngi qaçdı. Yəqin, hiss eləmişdi ki, bu həvəs pul həvəsi deyil. Ancaq yenə də soruşdu:

– Bəs nə istəyirsiniz?

Mən daha çox uzağa getmədim:

284

– Gəlin gizlənqaç oynamayaq... Mən tacir deyiləm. Nə də “Romeo və Cülyetta”dakı zəhəri qızıla satan kasıb aptekçi. Hələ, bəlkə də, onların əksiyəm... Bu yolla istəyinizə çata bilməzsiniz.

– Deməli, eləmək istəmirsiniz?

– Pula yox...

Bircə anlığa araya sükut çökdü. Elə sükut ki, hətta onun nəfəsini də eşidirdim.

– Bəs nə istəyirsiniz?

Daha özümü saxlaya bilmədim:

– Birincisi... istəyirəm ki, siz... siz... mənimlə çərçi kimi yox, insan kimi danışasınız... Əgər kömək lazımdırsa, o lənətəgəlmiş pulunuzu gözümə soxmayasınız. Məndən... xahiş edəsiniz. Məndən, yəni insandan – sizə, yəni insana kömək diləyəsiniz. Mən təkcə həkim deyiləm və həyatım da yalnız qəbul saatlarından ibarət deyil... Bəlkə də, siz elə məhz bu saatda gəlib çıxıbsınız...

O, bir anlığa susur, dodaqları əvvəlcə yüngülcə səyriyir, sonra titrəyir və tələsik dillənir:

– Bəs xahiş eləsəm necə, edərsiniz?

– Yenə alverə başladınız. İstəyirsiniz mən söz verim, sonra xahiş edəsiniz... Əvvəlcə xahiş edin, sonra cavab verim.

O, xam at kimi başını dik tutur, qəzəblə mənə baxır:

– Xeyr, sizə minnət etməyəcəyəm... Ondansa ölüm yaxşıdır!

Mən də hirsələndim:

– Əgər istəmirsiniz, məcbur edəyəm... Mənə elə gəlir ki, fikrim aydındır – bilirsiniz sizdən nə istəyirəm. Sonra... sonra kömək edəyəm...

O iti nəzərlər bircə anlığa mənə dikildi. Sonra... ah, elə dəhşətli idi ki, söz tapa bilmirəm deməyə... sonra bütün əzaları gərildi... Və sonra da, birdən-birə güldü... Təsvirə gəlməyən bir nifrətlə güldü. Bu gülüş məni iki böldü... aqlımı başımdan çıxardı. Bu nifrətli gülüş məni elə silkələdi ki, az qaldı yerə döşənib onun ayaqlarından öpəm. Bu, bircə saniyə çəkdi. Elə bil, şimşək çaxdı, bütün bədənim od tutub yandı. O, dönüb tələsik qapıya sarı getdi. Qeyri-ixtiyari onun arxasınca getmək, üzr istəmək, yalvarıb-yaxarmaq istədim. Ancaq buna heyim qalmamışdı. Onda geri dönüb dedi... Yox, əmr elədi:

– Dalımca gəlməyi, arxamca düşməyi aqlınıza belə götürməyin... Yoxsa peşman olarsınız!

Və qapı onun arxasınca çırpıldı.

* * *

Yenə tərəddüd, yenə sükut... Yenə xışıltı... Elə bil, bu xışıltı ayın işığından gəlirdi. Və yenə o səs:

– Qapı örtüldü... ancaq mən yerimdə donub qalmışdım. Onun sözləri məni hipnoz eləmişdi. Pillekənləri necə düşdüyünü, həyat qapısının çırpıldığını da eşitdim. Hər şeyi eşidirdim. Bütün varlığımla ona tərəf can atırdım. Onu... – heç özüm də nə istədiyimi bilmirdim. Bəlkə, geri çağırmaq, boğmaq, öldürmək istəyirdim... Bilmirəm... Bircə onu bilirdim ki, dalınca qaçmaq istəyirəm... Ancaq bacarmırdım. Elektrik cərəyanı vurmuş adamlar kimi bütün bədənim keyimişdi. Elə bil, sehlənmişdim, onun baxışındakı hökmün iliklərimə qədər işləmişdi. Bilirəm ki, bunu danışmaq, təsvir etmək çətindir. Bəlkə də, gülməli görünəcək... Mənsə, doğrudan da, yerimdən tərpənə bilmirdim... bilmirdim. Ayağımı yerindən qoparmağa mənə vaxt lazım idi – beş, ya da on dəqiqə... Birtəhər ayağımın birini yerdən üzdüüm, elə bil, canıma istilik gəldi, özümü topladım... özümü pilləkənə vurdum... Yəqin ki, o, indi küçə ilə dayanacaqda doğru gedirdi. Velosipedi götürmək üçün zirzəmiyə tələsirəm, ancaq açar yadımdan çıxıb yuxarıda qalıb... Cəftəni dartıb

qoparıram... Velosipedə minib onun arxasınca düşürəm...
Gərək onu... avtomobilinə çatmamış tutam... gərək onunla
danışam...

Küçədə toz-torpaq bir-birinə qarışıb... İndi hiss edi-
rəm ki, yuxarıda nə qədər donub qalmışam. Birdən görü-
rəm... meşəyə döənən yerdə... Dayanacağa az qalıb... İri,
tələsik addımlarla gedir... Yanında da... cavan qulluqçu...
Deyəsən, o da məni görüb, çünki oğlana nəse deyir, o da
geri qalır... Nə etmək istəyir? Niyə tək gedir? Bəlkə,
mənimlə təklidə danışmaq istəyir? Kor-koranə ayağımı
pedala aparıram...

Birdən kimsə özünü yolun ortasına atır... Qulluqçu...
Ancaq imkan tapıb velosipedi kənara çəkirəm... yuxılıram...
Söyə-söyə dururam. Qeyri-ixtiyari yumruqlarım düyünlənir.
286 Bu səfəhi yerə sərmək üçün... Ancaq o, yana çəkilir...
Velosipedi qaldırıram. O əclaf yenə özünü üstümə atır...
bərk-bərk velosipeddən yapışır... ingiliscə bir-iki söz
qırıldadır: “*You remain here*”¹. Siz cənubda yaşamayıbsınız.
Bilmirsiniz bir sarı əclafın ağdərili cənabın velosipedindən
yapışması, ona “getməyin” deyə əmr etməsi... nə qədər
həyasızlıq sayılır. Heç nə deməyib onun üzünə bir yumruq
ilişdirirəm. Səndirləyir, ancaq velosipedi buraxmır.

Qorxusundan matdım-matdım baxan qırıq gözləri az
qalır hədəqəsindən çıxsın. Ancaq velosipeddən zəli kimi
yapışıb. Yenə kəkələyir: “*You remain here*”. Yaxşı ki, tapan-
çam yanımda yox idi, yoxsa onun təpəsinə bir güllə çaxar-
dım. Yalnız “Çəkil, tülkü!” – deyə bilərəm. Ancaq o, məzlum-
məzlum üzümə baxır, sükanı isə buraxmır. Yenə gicgahın-
dan birini ilişdirirəm, ancaq buraxmır ki, buraxmır. Qan
beynimə vurur, görürəm ki, qadın gözdən itib, bəlkə də,
əldən çıxıb... Bu dəfə lap boksçu kimi çənəsinin altından bir
əməllisini ilişdirirəm... O, tirtap uzanır... Velosipedi götürü-
rəm... ancaq getmir. Dartışdıranda çarxı çıxıb. Əllərim əsə-
əsə onu yerinə salmaq istəyirəm, ancaq alınmır... Axırda
onu da qan içində kənara sürünən o əclafın yanına
tullayıram. Sonra... Siz heç cür təsəvvür edə bilməzsiniz...
Bir avropalı o qədər camaatın gözü qabağında... Gülməli
idi! Nə etdiyimi bilmirdim. Beynimdə bircə fikir dolaşdı:
ona çatmaq! Qaçmağa başladım... Dəli kimi küçələrə

¹ Getməyin (ing.)

düşdüm. Qara camaat da təəccüblə, basabasla ağdərili bir adamın – həkimin necə qaçdığına tamaşa edirdi.

Qan-tər içində dayanacağı çatdım. İlk sualım bu oldu: “Maşın haradadır?” – “Bu dəqiqə getdi”. Camaat heyrətlə mənə baxırdı. Tamam suyun, toz-torpağın içində olmağım, çatar-çatmaz maşını soruşmağımdan elə biliblər dəli olmuşam. Lap uzaqda isə maşının tüstüsü qalmışdı. İstəyinə çatmışdı. Necə hesablamışdısa, eləcə də olmuşdu... Ancaq bu, ona kömək etməyəcək. Cənubdakı avropalılar arasında gizli heç nə yoxdur. Hamı bir-birini tanıyır... Bir şey olan kimi hamı xəbər tutur. Sürücüsü düz bir saat balaca hökumət idarəsinin yanında havayı dayanmayıb. Bir neçə dəqiqədən sonra artıq hər şeyi bilirəm. Bildim ki, o, paytaxtda yaşayır. Oraya dəmir yolu ilə səkkizsaatlıq yoldur... Tacir arvadıdır, çox varlı-hallıdırlar. Özü ingiltərəlidir... Öyrəndim ki, əri beş aydır Amerikadadır, yaxınlarda qayıdıb onu Avropaya aparacaq. Ancaq bu fikir qurd kimi beynimi gəmirirdi – ən çoxu iki, ya üç aydan sonra başqa görkəmdə olacaq.

* * *

İndiyə kimi hər şeyi başa sala bilirdim. Bəlkə də, ona görə ki, bu ana qədər özümdə idim... bir həkim kimi özüm-özümə diaqnoz qoya bilirdim. Ancaq həmin andan içimdə qızdırmaya bənzər bir şey baş qaldırdı. Öz üzərimdə nəzarəti itirdim... yeni başa düşürdüm ki, tutduğum bütün işlər mənasızdır. Ancaq özümə bacarmırdım. Özüm-özümü tanıyırdım. Dəli kimi qarşıma qoyduğum məqsədə can atırdım... Bircə dəqiqə dayanın... bəlkə, yenə başa sala bildim. Bilirsiniz amok nə olan şeydir?

– Amok? Deyəsən, eşitmişəm... Malaylarda tiryək növüdür...

– Tiryəkdən də betərdir. Adamı dəli eləyir, vəhşiyyə döndərir, heç bir alkoqol bununla müqayisəyə gəlməz. Özüm bununla bağlı bir neçə hadisənin şahidi olmuşam, öyrənmişəm – axı söhbət başqasından gedəndə adam daha ağıllı, daha işgüzar olur, ancaq bununla belə, onun tarixini, dəhşətli sirrini tapa bilməmişəm. Nəsə bu iqlimlə, bürkülü, yapışqanlı hava ilə bağlıdır. Bu hava tufan kimi ta partlayana qədər adamın əsəbləri ilə oynayır. Hə, amok

belə şeydir: çox sadə, təmizürəkli cavan bir malay onu suyla qatıb içir. Sakitcə oturub, hər şeyə biganədir... tutqundur... Elə bil, mən otağımda oturmuşam. Birdən durub xəncəri götürür, özünü küçəyə vurur... Düzünə qaçır... Həmişə düzünə, dönmək yoxdur. Ancaq haraya? Özü də bilmir. Yolda qabağına nə çıxsa, istər insan olsun, istər heyvan, xəncərlə vurub-yıxır, yerə sərir. Fısqıran qan onu daha da qızıqdır, ağzı köpüklənir, qəzəblə ulayır... Ancaq yenə qaçır. Nə sağa baxır, nə sola, elə ulaya-ulaya düzünə qaçır, əlində qanlı bıçaq... Kənd camaatı bilir ki, amok içmiş adamı heç bir şeylə saxlamaq olmaz. Onu görəndə bir-birinə xəbər verirlər: amok, amok! Hamı qaçıb gizlənir. O isə nə görür, nə də eşidir. Elə hey qaçır, qabağına çıxanı vurub-yıxır... Axırda onun təpəsinə qudurmuş it kimi bir güllə çaxırlar, ya da özü elə ağzı köpüklənə-köpüklənə gəbərir...

Bunu bir dəfə görmüşəm, pəncərədən baxmışam. Yaman dəhşətli idi. Elə bunu gördüyüm üçün də o vaxt nə hala düşdüyümü indi yaxşı təsəvvür edirəm. Elə mən də beləcə – gözüm tutan qədər, sağıma-soluma baxmadan, dəli kimi onun arxasınca qaçırdım. Özüm də bilmirdim bunu necə edirdim, hamısını bir-birinin dalınca – özü də güllə kimi. On dəqiqə çəkdi... yox, beş... yox, ikicə.

Onun haqqında hər şeyi – adını, yerini, kimliyini öyrənən kimi bir velosiped tapıb evə qayıtdım, çamadana bir pencək atdım, bir az da pul götürüb maşınla dəmir yolu vağzalına getdim... Evi necə var idi, elə də qoydum... heç bağlamadım da. Xidmətçilər, arvadlar başıma tökülmüşdülər, lap mat qalmışdılar, nəsə soruşurdular, ancaq cavab vermədim, dönüb getdim. Vağzala çatıb növbəti qatarla şəhərə yola düşdüm. O qadın mənim otağıma ayaq basandan bircə saat sonra hər şeyə tüpürüb, amok içmiş adamlar kimi, çöllərə düşdüm...

Düzünə qaçırdım... dönmək yox idi. Saat altıda gəlib çatdım. Yeddiyə on dəqiqə işləmiş onun evində idim və gəldiyimi xəbər verdim. Yəni siz də başa düşürsünüz, bu, mənim tutduğum işlərdən ən mənasız, ən səfehli idi... Ancaq amok içmiş adam gözü tutduqca qaçır, heç nə görmür, hara qaçdığını bilmir. Bir neçə dəqiqədən sonra qulluqçu qayıdıb gəldi. Çox mədəni, soyuq tərzdə dedi ki, mərhəmətli xanım özünü pis hiss eləyir, heç kimi qəbul etmir.

Mən səndirleyə-səndirleyə çıxdım. “Bəlkə, axtarası oldu” – kimi səfəh xəyallarla düz bir saat evin yan-yörəsində dolaşdım... Sonra sahil mehmanxanasında bir yer və iki viski götürdüm. Bu viski, bir də iki doza veronal kömək elədi. Nəhayət, yuxuya getdim. Bu ağır, üzüntülü yuxu ölümlə həyat arasında gedən mübarizədə yeganə fasilə idi...

* * *

Gəminin zəngi çalındı. İki dəfə çalınan bu zəng səsi sakit okeana qonmuş lal havanı titrədərək elə hey eşidilən asta xışılıtya qarışıb yox oldu. Qaranlıqda mənimlə üzbəüz oturan adam, deyəsən, bu səsdən səksəndi, söhbətinə ara verdi. Şıqqılıtdan hiss elədim ki, əlləri yenə şüşəni axtarı və şırıltı eşidildi. Sonra yenə danışmağa başladı. Getdikcə sakitləşir, inamla danışdı:

– Bu andan sonra baş verənləri söyləyə bilmərəm. İndi mənə elə gəlir ki, o vaxt hərərat içində olmuşam, bəlkə də, lap dəlilik dərəcəsinə kimi şok vəziyyətində olmuşam. Dedi-yim kimi, amok içən olmuşam. Ancaq unutmayın ki, mən oraya çərşənbə axşamı çatmışdım və bu aralıqda öyrənmişdim ki, əri şənbə günü “Pinipşuler ənd fient!” paroxodu ilə Yokamadan gələcək. Demək, üçcə gün var idi. Ona kömək eləməyə üçcə qısa gün qalırdı. İndi fikirləşin, mən bilirdim ki, ona təcili kömək etməliyəm, ancaq görüb danışa bilmirdim. O gülünc, alçaq hərəkətimə görə üzr istəmək arzusu məni daha da qızışdırırdı. Hər anın qiymətini bilirdim. Bilirdim ki, onun ölüm-dirim məsələsidir, ancaq bircə söz pıçıldamağa, bircə işarə verməyə girəvə tapmırdım, çünki onda dəli kimi arxasınca düşməyim onu qorxutmuşdu. Bu, o demək idi... “Birçə dəqiqə dayanın...” Bu, o demək idi ki, biri kiminsə arxasınca qaçır ki, qatilin gəldiyini desin. Ancaq o birinə elə gəlir ki, qatil onun özüdür. Qaçan da məhv olanacan qaçır. O, mənim şəxsimdə amokiçən görürdü... Onu öldürməyə tələsən bir amokiçən! Ancaq mən... Bu, çox dəhşətli anlaşılmazlıq idi. Mən daha o barədə düşünmürdüm. Mən tamamilə məhv olmuşdum. Yalnız ona kömək eləmək, xilas etmək istəyirdim... Bu kömək xatirinə lap cinayətə də gedərdim. Səhər-səhər oyanan kimi yenə o evə qaçdım və gördüm ki, döydüyüm qulluqçu qarının ağızında durub. Məni uzaqdan gören tək – deyəsən,

elə məni gözləyirmiş – yoxa çıxdı. Bəlkə də, gəldiyimi gizlicə xəbər verməyə gedibmiş. Bəlkə də, ah, bu inamsızlıq... İndi yanıb-yaxılıram... Bəlkə də, məni qəbul etməyə hazırlaşmış... Ancaq... mən oğlanı görən kimi o rüsvayçılığı xatırladım... cəsarətim çatmadı bir də onun yanına getməyə! Dizlərim əsirdi... Astanaya çataçatda geri döndüm... çıxıb getdim. Bəlkə, o da eyni əzab-əziyyətlə məni gözləyirmiş...

Bilmirdim oda-alova dönüb məni yandıran bu yad şəhərdə neyləyim. Birdən yadıma nəsə düşdü, bir maşın tutub rezidentin müavininin yanına sürdürdüm. İşlədiyim yerdə ona bir dəfə köməyim dəymişdi və gəldiyimi xəbər verdim. Deyəsən, görkəməm lap birtəhər olub, çünki səksəkəli nəzərlərlə məni xeyli süzdü və çox iltifat göstərməsindən bildim ki, əməlli-başlı narahat oldu. Yəqin, o da elə bilmişdi ki, amok içmişəm. Qısa, özü də qətiyyətlə dedim ki, daha orada işləyə bilmirəm... şəhərə dəyişilmək istəyirəm. Təcili köçməliyəm. O, mənə baxdı... Necə baxdığını indi təsvir eləyə bilərəm... Elə bil, həkim xəstəyə baxırdı... “Əsəb xəstəliyidir, əzizim, – dedi, – başa düşürəm... Düzəllər... Ancaq bir az gözləyin... Deyək ki, dörd həftə... Əvvəlcə yerinizə bir adam tapım...”

“Gözləyə bilmərəm... heç birçə gün də,” – dedim. Yenə o qəribə baxışlarla məni süzdü: “Gözləmək lazımdır, doktor, – o ciddiləşdi, – stansiyanı həkimsiz qoya bilmərik. Ancaq söz verirəm ki, elə bu gündən bu işlə məşğul olaram”. Dişlərimi bir-birinə sıxaraq dayanmışdım. İlk dəfə bütün çıpaqlığı ilə hiss elədim ki, mən satılmışam... mən qulam. Tərsliyimə salmaq istədim, ancaq tez yola gələn müsahibim məni qabaqladı: “İnsanlara yadlaşsınız, doktor, axırda bunun özü də xəstəliyə çevrilir. Hamımız məəttəl qalmışdıq ki, siz heç bu tərəflərə yön salmırsınız, məzuniyyət istəmirsiniz. Sizə indi adamlar arasında olmaq, şənlənmək gərəkdir. Heç olmasa, bu axşam gəlin, bu gün səfirlikdə qəbul var. Çoxlu əsilzadə görərsiniz... Bəziləri çoxdan sizinlə tanış olmaq, sizi buralarda görmək istəyir... Sizi soruşurlar...”

Son söz məni yerimdən oynatdı. Məni soruşublar? Görəsən, o olub? Birdən-birə dəyişib ayrı adam oldum. Nəzakətlə təşəkkür edib, mütləq gələcəyimi söylədim.

Onu da deyim ki, səbrim tükənmişdi və səfirliyin böyük zalına birinci mən gəlmişdim. Burada yalnız sarıdərililə qulluqçular idi. Yalın ayaqlarını sürüyə-sürüyə ora-bura qaçırdılar və mənim qarmaqarışq beynimdə elə bir fikir yaranmışdı ki, onlar arxada mənim “görməmişliyimə” gülürlər. Düz on beş dəqiqə bu səssiz-səmirsiz hazırlıq içində yeganə avropalı oldum, özüm özümlə tək qaldım. Elə səssizlik idi ki, qoltuq cibimdəki saatin çıqqılısını eşidirdim. Sonra səfirliyin bir-iki işçisi ailələri ilə gəldi. Nəhayət, qubernator da gəldi. O, məni uzun-uzadı bir söhbətə çəkdi. Mənə elə gəlirdi ki, əvvəlcə onun suallarına sərrast, ehtiramla cavab verirdim. Ancaq qəflətən sirli bir narahatlıq məni bürüdü, özümü itirdim, kəkələməyə başladım. Arxası qapıya dayanısam da, mənə birdən-birə elə gəldi ki, o da gələcək. Bu qəribə inamın beynimə haradan düşdüyünü deyə bilmərəm, ancaq qubernatorla danışa-danışa, kişinin səsi qulaqlarımda cingildəyə-cingildəyə arxadan onun gələcəyini gözləyirdim. Xoşbəxtlikdən, qubernator söhbəti qurtardı, yoxsa əsəblərim elə gərilməmiş, elə tanımlanmışdı ki, bəlkə də, ədəbsizlik eləyib geri dönərdim. Sonra, doğrudan da, geri çevrilər-çevrilməz, onu hissələrimin kor-koranə duyduğu yerdə gördüm. Sarı bal paltarında idi. Bu paltar onun yumru, dümağ çiyinlərini tutqun fil sümüyünə oxşadırdı. O, bir yığnağın ortasında dayanıb nəsə danışdı. Gülümsəyirdi, ancaq mənə elə gəlirdi ki, onun üzündə nəsə bir gərginlik var. Oraya yaxınlaşdım, ancaq o, məni görə bilməzdi və püstə dodaqlarında səyriyən zərif, ılıq təbəssümə baxdım. Bu təbəssüm yenə ağılımı başımdan çıxardı, çünki... çünki bilirdim... yalançıdır, hər şeyi gizlətmək üçün ustalıqla tapılmış oyundur. “Bu gün çərşənbədir, – fikirləşdim, – şənbə günü isə əri gəmi ilə gəlir. Görəsən, necə gülümsəyə bilir? Belə inamla, qayğısız-qayğısız gülümsəyir, heç bir şey olmamış kimi yelpiyini asta-asta yellədir?” Mən... mən yad bir adam ola-ola, iki gün idi ki, həmin anı düşünəndə əsim-əsim əsirdim... Mən yad ola-ola onun əvəzinə qorxurdum, bütün dəhşətləri varlığım ilə hiss edir, yaşayırdım... O isə bala gedir, hey gülümsəyir... gülümsəyirdi.

O tərəfdə musiqi çalındı, rəqs başlandı. Yaşlı bir zabıt onu dəvət elədi. O, söhbətə qızıqmış yığnaqdan üzr istəyib, zabitin qolunda qarşıdakı zala tərəf getdi... Özü də mənim

yanımdan... Məni gören kimi üz-gözü gərginləşdi, ancaq bu, bircə saniyə çəkdi və nəzakətlə başını tərpətdi (mən hələ salanı alıb-almamağımı kəsdirə bilməmişdim), deyərdin təsadüfən tanış olduğu bir adamı tanıyıb salam verir: "Axşamınız xeyir, doktor" və o dəqiqə də uzaqlaşdı. Heç kim bilmirdi bu qəribə baxışlarda nələr gizlənib... Mən... mən özüm də heç bilmirdim. Axı niyə salam verdi? Nə üçün salam verdi? Nə üçün məni tanıdı? Bu, özünü qorumaq üçün idi? Yoxsa yaxınlıq əlaməti idi? Ya da, sadəcə, gözlənilməz görüşün yaratdığı pərtlik idi? Həmin anda nə qədər həyəcanlandığımı sizə çatdırı bilmirəm. Az qalırdı ürəyim partlasın. Xüsusilə onu belə görəndə: zabitin qolları arasında asta-asta süzür... Elə bil, heç nə olmayıb! Ancaq bilirdim ki, o da, mənim kimi, yalnız o barədə... o barədə düşünür. Buradakı adamların içində təkəcə ikimizin bildiyi bir sirt var... O isə rəqs edirdi... Bu anda bütün həyəcanlarım, qorxum əsl iztiraba çevrildi. Heç bilmirəm mənə göz qoyan var idimi, ancaq bu hərəkətimlə, yəqin ki, çox şeyi gizlətməkdənsə, bürüzə verirdim, çünki başqa səmtə baxa bilmirdim. Gərək... gərək ona baxaydım. Onu baxışlarımla yeyirdim, uzaqdan-uzağa didirdim. Görəsən, bu maska bircə anlığa da olsa düşəcəkmidi? Deyəsən, onun bu sırtıq baxışlardan xoşu gəlmədi. Kavalərinin qolunda geri qayıdanda bircə anlığa o iti, amiranə baxışlar mənə dikildi, sanki, xəbərdarlıq etdi. Sonra yenə üzündə o vaxtdan mənə tanış olan təkəbbür ifadəsi düynələndi. Ancaq mən, dediyim kimi, amok içmişdim... nə sağa baxırdım, nə də sola... Onu həmin dəqiqə başa düşdüm. Bu baxışlar deyirdi: həyasızlıq eləmə! Özünü yığışdır! Bilirdim ki, o... necə deyim... məndən camaatın yanında təmkinli olmağı tələb edir... Başa düşürdüm ki, indi çıxıb getsəm, sabah mütləq qəbul edər. Yalnız indi, indi mənim bu açıq-saçıq yaxınlığımdan qaçır... haqlı olaraq ehtiyatsızlıq eləyib yenə bir hoqqa çıxaracağımdan qorxur. Görürsünüzmü, mən hər şeyi bilirdim, bu amiranə, tutqun baxışları başa düşürdüm... Ancaq... ancaq onunla danışmaq arzusu çox güclü idi. Mütləq danışmalıydım. Və mən tərəddüdlə onun qoşulduğu yığnağa yaxınlaşdım; oradakılardan yalnız bir-ikisini tanıdığımıza baxmayaraq, söhbətə qoşulmaq arzusu ilə özümü onların arasına təpirdim. Ancaq bununla belə, kətək

yemiş it kimi onun hərdən məni qıdıqlayan baxışlarından çəkirdim. Ancaq yenə də bircə söz həsrətində, bircə razılıq işarəsi sorağında dayanıb gözlərimi ona dikmişdim, yığnağın düz ortasında dirək kimi bitib qalmışdım. Bu, mütləq nəzərə çarpmalı idi... Mütləq... çünki məni saya salan yox idi və mənim bu gülməli vəziyyətimdə o, iztirab çəkməli olurdu...

Bilmirəm nə qədər beləcə dayanmışam. Bəlkə də, lap əbədiyyətin özü qədər. Bu istəyin seyrindən çıxıb bilmirdim. Elə məni qızıqdıran da bu tərslik idi. Ancaq çox dözə bilmədim. Qəflətən özünə yaraşan bir yüngüllüklə çevrilərək yanındakılara dedi: "Mən bir az yorğunam. Bu gün tez yatmaq istəyirəm... Gecəniz xeyrə qalsın". Və artıq qərribə tərzdə baş əyərək mənim yanımdan keçib-getdi. Onun alnındakı gərilməmiş qırışı gördüm və bir də çiyinlərini... dümağ, çılpaq çiyinlərini. Bircə saniyə sonra başa düşdüm ki, o çıxıb getdi. Mən onu bu axşam görə bilməyəcəyəm, danışa bilməyəcəyəm. Halbuki bu, son axşam idi... Bütün bunları dərk edəndə kimi bircə anlığa dayandım. Sonra... sonra... Yox, bircə dəqiqə dayanın, yoxsa mənim bu hərəkətimin mənasızlığını, səfehliyini başa düşməyəcəksiniz. Əvvəlcə gərək zalı təsvir edəm: səfirliyin böyük zalı... Hər yan çılçıraq içində idi... Demək olar ki, bomboş idi... Nəhəng zaldır... Bəziləri rəqs etməyə getmiş, kişilər isə kart oynayırdılar. Təkcə bir-iki nəfər küncə çəkilib söhbət edirdi. Deməli, boş salon, hər yan çılçıraq içində, hər hərəkətin də göz qabağında... O, bu böyük salonu asta, yüngül addımlarla keçib-gedir, hərdən verilən salamları qərribə tərzdə ləngiməklə alırdı. Bunu heç cür təsvir etmək olmaz. Necə deyərlər, seyrli, donuq bir təkəbbürlə alırdı. Məni də yandıran bax bu idi. Mən... mən geri qalmışdım. Həm də, dediyim kimi, heydən düşmüşdüm. Hiss etdim ki, çıxıb getdi və çıxıb getdiyini dərk edəndə artıq zalın o biri başında, düz qapının yanında idi. Bu vaxt... Ah, yadıma düşəndə indi də utanıram... O fikir beynimə gəldi... Yüyürməyə başladım. Bura baxın, *yüyürməyə*... mən getmirdim, qaçırdım. Onun arxasınca qaçırdım. Öz addım səslərini eşidir, bütün baxışların təəccüblə mənə dikildiyini görürdüm. Mən gərək onda xəcalətdən yerə girəydim... Elə qaça-qaça da ağılımı itirdiyimi bildim. Ancaq... ancaq qayıda bilməzdim. Qapının

yanında haqladım. Geri döndü. Baxışları xəncər kimi mənə saplandı; hirsindən burun pərələri titrəyirdi. Yenicə kəkələməyə başlayırdım ki, ...bu vaxt... bu vaxt o, birdən şaqqanaq çəkdi... Çox qayğısız, ürəkdən gələn gülüş idi və ucadan... elə ucadan ki, hamı eşitsin: “Ah, doktor, uşağın resepti təzə yadınıza düşdü? Ah, bu elm fədailəri...” Yaxında dayanmış bir-iki nəfər də ürəkdən gülüşdü. Mən... mən bu ustalığa heyran qaldım, tez qeyd dəftərçəmi çıxarıb, bir ağ vərəq cırdım. O, tələsik vərəqi götürdü, soyuq təbəssümlə təşəkkür etdi... getdi... Mən bircə anlığa yüngülləşdim. Gördüm ki, onun ayıqlığı sayəsində axmaq vəziyyətdən çıxdım. Ancaq onu da bildim ki, hər şeyi itirdim. Bildim ki, çılgınlığıma, səfehliyimə görə o qadın mənə nifrət edir. Hətta ölümdən də bətərəm ona. Bildim ki, yüz dəfə də, min dəfə də qapısına getsəm, mənə it kimi qovacaq.

Səndirləyə-səndirləyə geri qayıtdım. Hiss edirdim ki, hamı mənə baxır. Deyəsən, görkənim lap qəribə olub... Bufətə getdim, içməyə başladım. İki... üç, dörd qədəh dalbadal konyak içdim. Bu, mənə yıxılmağa qoymadı... Sonra oğru kimi yan qapıdan sivişib çıxdım... Lap qızıl da versəydilər, onun gülüşlərinin divarlarına yapışib qaldığı zaldan bir də keçməzdim... Mən gedirdim... ancaq bilmirdim hara gedirəm... Bir-iki meyxanaya girib dəmlənənə kimi vurdum... Lap sərxoş olmaq üçün içən adamlar kimi içirdim... Ancaq... aqlım başımdan çıxmırdı ki, çıxmırdı... O lənətəgəlmiş gülüşü beynimi deşirdi... boğa bilmirdim onu. Sonra bir xeyli sahilə veyilləndim... Tapançamı evdə qoymuşdum. Yoxsa özümü öldürərdim. Başqa şey haqqında düşünə bilmirdim və elə bu fikirlə də evə gəldim... Bu fikirlə də tapança olan siyirməni çəkdim... Özümü niyə vurmadım? And olsun Allaha, qorxaqlıqdan olmadı. Əksinə, ayaqda olan bumbuz tətiyi çəkmək canımı qurtarardı. Ancaq... necə deyim... özümdə qəribə bir borc hiss elədim. O lənətəgəlmiş borc hissi... kömək hissi... Fikirləşəndə ki, ona lazım ola bilərəm... lazım olaram... az qaldı dəli olam... Mən eve qayıdanda cümə axşamı idi... Şənbə günü... indicə dediyim kimi... şənbə günü gəmi gəlirdi... bilirdim ki, bu qadın... bu təkəbbürlü, məğrur qadın ərinin, el-obanın yanında rüsvay olmaq istəməyəcək. Ah, ona kömək etmək arzusu mənə nə qədər əzab verirdi... Saatlarla... and olsun Allaha, saatlarla

otaqda gəzişdim, ona necə yaxınlaşmaq, qılığına girib kömək etmək üçün yollar axtardım, baş sındırdım. Çünki bilirdim: mənə yaxın qoymayacaq... O gülüş, əsəbilikdən burun pərələrinin necə titrədiyi gözlərim önündən hələ də çəkilməmişdi. Saatlarla, doğrudan da, saatlarla eni-uzunu üçcə metr olan bu otaqda dolaşdım... Artıq gün çıxmışdı... günorta olmuşdu...

Birdən masaya tərəf cumdum. Bir qalaq kağız çıxardım və yazmağa başladım. Hər şeyi... Bu məktubda it kimi bağışlanmağımı xahiş edirdim... Özümü axmaq, cinayətkar adlandırırdım. And verirdim ki, mənə inansın. And içirdim ki, bircə saatdan sonra rədd olub gedəcəyəm, istəsə, bu şəhərdən, lap bu müstəmləkədən çıxacağam. Təki mənə bağışlasın, mənə inansın, son anda kömək etməyə icazə versin. Düz iyirmi səhifə doldurdum... Bu, məktub yox, sərsəmləmə olub, çünki masadan qalxanda qan-tərin içində idim. Otaq başıma fırlanırdı... Bir stəkan su içdim. Sonra yazdığımı bir də oxumaq istədim. Ancaq elə ilk sətirlər mənə aldı. Əsə-əsə onu bükdüm, zərf götürdüm. Birdən ağılıma nəşə gəldi. Axırda nə yazacağımı bildim. Qələmi götürüb son səhifəyə yazdım: "Mehmanxanada oturub əfv edəcək bircə söz gözləyirəm. Saat 7-yə qədər cavab gəlməsə... özümü güllələyəcəyəm". Sonra məktubu götürüb bir xidmətçi çağırdım, tapşırıdım ki, tez çatdırsın. Nəhayət, istədiyimi deyə bildim!

* * *

Yanımızda nəşə cingildədi və sonra diyirləndi. O, sərt hərəkətlə çevriləndə viski şüşəsinə toxunmuşdu. Gördüm ki, onun əlləri qaranlıqda nəşə axtardı və nəhayət, tapdı. Sonra qolaylanaraq boş şüşəni uzaqlara tulladı. Səs bir neçə dəqiqəliyə kəsildi, o, yenə titrəməyə, həyəcanlanmağa başladı və əvvəlkindən də tələsik danışmağa başladı:

– Mən daha dindar xristian deyiləm. Mənim üçün daha o dünya, cəhənnəm yoxdur. Əgər varsa da, ondan qorxmuram. Çünki o, mənim günortadan axşama qədər gözləyərkən çəkdiyim əzablardan da dəhşətli ola bilməz. Təsəvvür edin ki, balaca bir otaq, gün vurub qızdırıb, az qalır od tutub yansın... balaca otaq... bircə masa, bircə stul, çarpay... Stolun üstündə saat... saatin yanında tapança... və

bir də insan... Tərپənmədən gözləri əqrəblərdə olan bir insan. O yemir, içmir, papiros çəkmir və heç qımıldanmır... Elə həmişə... başa düşürsünüzmü, həmişə... düz üç saat... saatin dümağ siferblatına, çıqqıldaya-çıqqıldaya dövrə vuran əqrəblərə baxır. O günü beləcə keçirdim... Eləcə gözlədim... gözlədim... Amok içmiş adamlar kimi nəyi, nə üçün gözlədiyimi bilmədən, kor-koranə, inadla gözlədim... Bu saatları mən sizə təsvir etməyəcəyəm... heç təsvirə gəlməz də. Özüm də bilmirəm... necə olur ki, adam belə şeyləri görür, ancaq dəli olmur. Deməli, dördə iyirmi dəqiqə işləyəndə – mən bunu dəqiq bilirəm... axı saata baxırdım – birdən qapı döyülür. Sıçrayıb qabxıram... Pələng ovun üstünə sıçrayan kimi sıçrayıram, birəcə addımda qapıya çatıram... açıram. Astanada balaca bir çinli uşaq qorxa-qorxa dayanıb, əlində də bükülmüş kağız parçası. Tələsik əlini qamarlayıram, o dalı-dalı çəkilib yox olur...

Mən kağızı açıram... oxumaq istəyirəm... bacarmıram. Gözlərim qaralır. Bədbəxtliyə bir baxın, axır ki... axır ki, cavab almışam, ancaq hərlər gözlərim önündə titrəyir, oynaşır... oxunmur... Başımı suya salıram... ayazıyırım. Kağızı götürüb bir də oxuyuram: "Çox gecdir. Ancaq evdə gözləyin. Bəlkə, çağırısı oldum".

Köhnə elanlardan cırılmış bu əzik-üzük kağızda imza yox idi. Təkcə tələm-tələsik karandaşla yazılmış qarmaqarışq sözlər idi... Bilmirəm niyə bu bir parça kağız məni vahiməyə saldı? Qaçacaqda, ya da gedə-gedə maşında yazılmış bu sətirlərdə, sanki, nəşə dəhşətli sirr gizlənmişdi... Bu gizli məktubdan beynimə qərribə bir şübhə, qorxu, vahimə dolmağa başladı... Ancaq... ancaq bununla belə, xoşbəxt idim: mənə yazmışdı ki, hələ ölməyim. Ona kömək edə bilərdim... Bəlkə də... Ah, mən bu dəli ümidlər, çılğın arzular içində itib-batmışdım... Bu bir parça kağızı azı yüz dəfə, min dəfə öpdüm, oxudum ki, birdən nəşə gözümdən qaçmış olar. Çılğın xəyalların qoynunda sustalmışdım, necə deyərlər, daş kimi düşüb qalmışdım. Ancaq beynimdə nəşə tərپənirdi, necə deyərlər, yuxu ilə ayıqlıq arasında bir vəziyyət idi və həmin vəziyyət də dəqiqələrlə, saatlarla çəkdi. Birdən diksindim. Qapı döyülmədimi? Nəfəsimi içimə çəkdim. Bir dəqiqə... iki dəqiqə tam səssizlik... Və qapı astadan döyülür, elə bil, pişik cırmaqlayır. Özümü irəli atıb açdım:

qulluqçu idi... Onda ağız-burnunu əzişdirdiyim qulluqçu. Bənizi külə dönmüşdü, çaşqın baxışlardan bəd xəbərlər yağırı. Həmin dəqiqə nəse dəhşətli bir şeyin baş verdiyini duydum. “Nə... nə olub?” – deyə kəkələyə bildim. “Come quickly”¹ dedi... vəssalam... Özümü pilləkənə vurdum. O da mənim dalımca. Küçədə balaca “Sado” maşını dayanmışdı. Tez mindik... “Nə olub?” – deyə yenə soruşdum. O, titrəyə-titrəyə mənə baxır, dodaqlarını bir-birinə sıxaraq dinmirdi. Bir daha soruşdum. O isə susur, susurdu... Az qaldı yenə birini ilişdirəm. Ancaq ondakı bu it sadıqlıyı məni yumşaltdı, daha heç nə soruşmadım. Maşın küçələrdə elə sürətlə şütüyürdü ki, camaat deyinə-deyinə ora-bura dağılışırdı. Biz şəhərin avropalılar yaşayan hissəsini keçib ucqarlara – çinlilərin qaynaşdığı yerlərə tərəf üz qoyduq. Axırda dar döngəyə gəlib çıxdıq. Lap ucqarlarda idi... Alçaq bir evin qarşısında dayandıq. Bu ev çirk içində idi, fahişəxanaya oxşayırdı. Ya da, deyərdin, oğruların, qumarbazların məskənidir. Qulluqçu tələsik qapını döydü. O tərəfdən pıçıltı eşidildi. Nəse soruşurdu... Daha döze bilmədim, özümü maşından atdım, azacıq aralanmış qapını var gücümle itələdim. Qoca çinli arvad söyə-söyə geri çəkildi. Qulluqçu da arxamca girib məni qaranlıq dəhlizlə irəli apardı, başqa bir qapını açdı. Otaq qaranlıq idi, şərab, laxtalanıb qurumuş qan iyi gəlirdi. Kimsə içəridə zanyırdı. Fəhmlə içəri girdim...

* * *

Səs yenə kəsildi. Və sonra eşidilən daha sözlər deyildi, hıçqırtılar idi...

– Mən... əllərimlə qabağı yoxlaya-yoxlaya içəri girdim. Orada... orada... çirkli həsirin üstündə... ağırdan yumağa dönmüş bir adam zanyırdı... O idi...

Qaranlıqda üzünü görə bilmirdim. Gözlərim hələ alışmamışdı. Neyləyirdimsə, fəhmlə eləyirdim. Bu da əlləri. Od tutub yanır... Qızdırması... yüksək qızdırması var... İçimdən bir göynərti keçdi. Hər şey aydın oldu. Mənim əlimdən buraya qaçmışdı ki, bu küpəgirən qarı onu şikəst eləsin. Çünki buranı daha etibarlı bilmişdi. Mənim minnətimi götürməkdənsə, bu küpəgirənin əlində ölməyi üstün

¹ “Tez gəlin” (ing.)

tutmuşdu. Çünki mən əclaf onun qüruruna toxunmuşdum, kömək etməmişdim... Çünki ölümdən çox, məndən qorxurdu...

Qışqırdım ki, lampa gətirin. Qulluqçu yerindən top kimi atıldı. O iyərənc qarı əlləri əsə-əsə hisli-paslı bir neft lampası gətirdi. Əclafın üstünə atılıb boğmaqdan özümü güclə saxladım. Lampanı masanın üstünə qoydu. Solğun, zəif işıq ağrıdan qıvrılan bədənin üstünə düşdü... Və birdən... birdən məndəki o tutqunluq, ah-uflar, iztirab yoxa çıxdı. İndi mən həkim idim... kömək əli uzadan həssas... hər şeyi bilən bir həkim... Özüm özümü tanımırdım. Aydın, ayıq bir başla işləyirdim... həmişə xəyalımda canlandırıdığım o çıpaq bədəni hiss edirdim... Ancaq bir orqanizm kimi... İndi mənim qarşımdakı o deyildi, ölümlə çarpışan bir canlı, dəhşətli ağrılar içində qovrulan bir insan idi. İsti, müqəddəs qarı əllərimə bulaşmışdı. Ancaq mən heç nə hiss etmirdim. Mən indi həkim idim... tək-cə ağrıları görürdüm... görürdüm ki... bir də onu görürdüm ki, hər şey qurtarıb... İndi ümid bir-cə möcüzəyə qalıb. O təcrübəsiz cinayətkar əllər onu yaralamışdı, qana bələmişdi. Bu iyli-qoxulu cəhənnəmdə qarı kəsməyə heç nə yox idi. Allahın təmiz suyu da... Əlimi nəyə uzadırdımsa, çirk içində idi...

298

Dedim ki, xəstəxanaya çatdırmaq lazımdır. Ancaq sözümlü qurtarmamış ağrılar içində qovrulan bədən dikəldi: "Yox... yox..."

Mən başa düşdüm... O, həyatı üçün yox, sirri, namusu üçün çarpışırdı. Və mən... tabe oldum... Qulluqçu bir xərək gətirdi. Onu xərəyə qoyduq. Lap meyit kimi idi. Elə qızdırma içində... gecəyanısı... evə gətirdik. Qorxmuş qulluqçuların suallarını cavabsız qoyduq, öz otağına apardıq, bütün qapıları bağladığımız. Sonra... sonra ölümlə uzun-uzadı bir çarpışma başladı...

* * *

Birdən kim-sə qolumdan elə bərk sıxdı ki, az qaldı qorxudan, həm də ağrıdan qışqıram. Onun sifəti birdən-birə elə yaxın oldu ki, ayın solğun işığında qıcanmış dümağ dişlərini, pişik gözləri kimi eynəyin arxasından işıldayan gözlərini gördüm. O daha danışmırdı, qəzəbdən ulayırdı, qışqırırdı:

– Siz, ey arxayın-arxayın kreslodə oturub bütün dünyanı gəzən yad adam, bilirsinizmi, insanın ölməsi nə deməkdir? Heç görübsünüzmü bədən necə yumağa dönür, gömgöy kəsilmiş barmaqlar havanı qamarlayır, xırıldayır, bütün əzalar son gücünü toplayıb özünü müdafiə edir, gözlər hədəqəsindən çıxır? Siz heç belə şeyi görübsünüzmü, ey boş-boş dünyanı dolaşan, borc əvəzinə köməkdən danışan səyyah? Mən bir həkim kimi görmüşəm... Klinikada görmüşəm... necə deyərlər, baxa-baxa öyrənmişəm. Ancaq bircə dəfə onu bütün çıpaqlığı ilə duymuşam, ölənlə o gecə ölmüşəm... həmin o gecə... O dəhşətli gecədə çox düşünüb-daşınmışam ki, elə hey kükrəyib axan qanı kəsmək üçün əlac eləyim, gözlərim önündəcə alovlanan qızdırmanı söndürüm, yaxınlaşan ölümü çarpayığa yaxın buraxmayım. Başa düşürsünüzmü, həkim ola-ola, hər dərdin dərmanını bilə-bilə, dillə çox asan deyilən kömək etmək vəzifəsini başa düşə-düşə, əldən gedən adamı xilas etməyə gücün çatmasın? Hər şeyi biləsən, ancaq gücün çatmaya? Dəhşəti görəsən və biləsən ki, lap göyə də çıxsan, kömək eləyə bilməyəcəksən... Həs-rətində olduğun bir adamın necə qana bələndiyini, ağrılar içində qıvrıldığını... nəbzinin gah sürətlə vurduğunu, gah da yavaş olduğunu, barmaqların altında söndüyünü görəsən... Həkim olasan, ancaq heç bir şey eləyə bilməyəsən... Təkcə oturub kilsədə dua edən qoca qarılar kimi nəse mızıldayan və sonra da yumruqlarını düyünləyib varlığına heç inanmadığın zavallı Allaha qarğayasan... Bunu başa düşürsünüzmü? Başa düşürsünüzmü? Mən... mən özüm bircə şeyi başa düşürəm ki, necə olur belə anlarda adam özü ölmür? Səhəri yuxudan durub dişlərini yuyur, hələ qalstuk da bağlayır... Bunlardan sonra necə yaşamaq olur?! Görəndə ki bütün varlığına xilas etməyə çalışdığı adamın nəfəsi kəsilir... əlindən gedir... dəqiqəbədəqiqə uzaqlaşır, onu saxlaya bilmirsən ki, bilmirsən... Hələ bundan əlavə, o dəhşətli əzabın üstünə biri də gəlmişdi: onun çarpayısı yanında oturanda – ağrıları azaltmaq üçün morfi vurmuşdum... yanaqları alışıb-yanırdı – hə, beləcə oturanda hiss etdim ki, arxadan bir cüt dəhşətli göz mənə sancılıb. Qulluqçu büzüşüb yerdə oturmuşdu və astadan dua edirdi. Baxışlarımız qarşılaşanda... Xeyr, heç cür təsvir edə bilməyəcəyəm...

Onun baxışlarında nəşə bir yalvarış... minnətdarlıq... var idi və əllərini mənə tərəf uzatdı. Elə bil, and verirdi ki, onu xilas edim. Başa düşürsünüzmü, mənə... əlindən heç nə gəlməyən yazığın birinə... artıq hər şeyin itirildiyini bilən bir adama... Mənim indi burada bir qarışqaca qiymətim yox idi... Ah, bu baxış... bu fanatiklik, mənim sənətimə vəhşi inam məni nə kökə saldı?! Az qaldı qışqıram, təpiklə vuram... Ancaq hiss elədim ki, bu qadına olan məhəbbətimiz bizi bir-birimizə bağlayıb. Bu sirr bizi... O, yumağa dönərək düz yanımdaca marıtlamış, bir şey istəyən kimi yerindən sıçrayır... titrəyə-titrəyə əlini uzadırdı... Elə ümidlə uzadırdı ki, deyərdin, bunun mütləq köməyi olacaq... xilas edəcək... Bilirdim ki, ona kömək etmək üçün canından belə keçərdi... Bu qadın elə qadın idi... insanlar üzərində elə hökmü var idi. Və mən... mən o axan qanı kəsə bilmirdim. Oh, o dəhşətli gecə... qurtarmaq bilməyən ölüm-dirim gecəsi....

Səhərə yaxın yenə oyandı... Gözlərini açdı... Onlarda daha təşəxxüs, soyuqluq yox idi... Yalnız otağı məlul-mələl doluşan bir parça qığılcım var idi orada. Sonra mənə baxdı. Deyəsən, sifətimi xatırlamağa çalışdı. Və birdən... gördüm ki, yadına düşdü... Səksəndi... Sifətində dəhşətli bir ifadə duyünləndi, sanki, özünü qorumaq istədi... Əlləri tərپənirdi, elə bil, qaçmaq istəyirdi... Məndən... məndən qaçmaq istəyirdi... Gördüm ki, onu xatırlayır... o anları... Sonra nəşə fikirləşdi... Sakit baxışlarla məni süzdü... ağır-ağır nəfəs aldı. Hiss etdim ki, danışmaq, nəşə demək istəyir. Əlləri yenə tərپənməyə başladı... Dikəlmək istədi, ancaq çox zəif idi. Onu sakitləşdirdim, aşağı əyildim. Uzun-uzadı, iztirab dolu baxışlarla məni süzdü, dodaqları asta-asta tərپəndi... Sönüb gedən son sözlər oldu dediyi: "Heç kim bilməyəcək? Heç kim?"

– Heç kim, – bütün gücümle onu inandırmağa çalışdım, – söz verirəm!

Ancaq gözləri narahat idi... Qızdırmadan titrəyən dodaqlarından son kəlmələr güclə qopub gəlirdi.

– And için... heç kim bilməyəcək... heç kim... and için!

Əllərimi qaldırıb and içdim. Üzümə baxdı. Yumşaq idi... hərarətli idi... Minnətdarlıqla baxdı. Bəli, düz deyirəm, minnətdarlıqla... Yenə nəşə demək istədi... ancaq çətin idi... Beləcə süst, gözüyumulu çox qaldı. Sonra o dəhşətli an

başladı. Dəhşətli an... Düz bir saat can verdi... yalnız səhərə yaxın keçindi...

* * *

O, xeyli susdu. Mən bunu zəng səsi sükutu pozanda hiss elədim. Zəng üç dəfə bərkdən çalındı – deməli, saat üç idi. Ayın işığı solurdu, ancaq səmada ayrı bir tutqun parıltı titrəyirdi və hərdən lap uzaqlardan ilıq sahil küləyi uçub gəlirdi. Yarım saat keçəcək, bir saat olacaq, səhər açılacaq və bu tutqunluq aydın gün işığında əriyib yox olacaq. Biz oturduğumuz küncə düşən kölgə seyrəldikcə mən onun sifətindəki cizgiləri daha aydın görürdüm. O, papağını götürmüşdü, başı daz idi və bu, qırışmış üzünü daha dəhşətli göstərirdi. Sonra eynəyinin işıldayan şüşələri yenə mənə tərəf döndü, qamətini düzəltdi və indi səsinde kinayə, kəskinlik var idi:

– Onun canı qurtardı – mənimkisə yox. Bu yad meyitlə təkcə qalmışdım, sirr saxlamayan bir şəhərdə tək qalmışdım. Mən... mən bir sirri saxlamalıydım... Bəli, özünüz təsəvvür edin, nə olmuşdusa, hamısını: müstəmləkədəki yüksək cəmiyyətin bir qadını, sapsağlam, dünən balda rəqs edən bir qadın birdən-birə ölür... Yanında da, guya, qulluqçusunun tapıb gətirdiyi yad bir həkim... Evdə onun nə vaxt, haradan gəldiyini görənlər olmayıb... Gecə xərekdə gətiriblər... Sonra da qapıları bağlayıblar... və o, səhər... canını tapşırıb. Yalnız bundan sonra qulluqçuları çağırıblar... Birdən acı fəryadlar evi başına götürür. Həmin dəqiqə qonşular, bütün şəhər xəbər tutur. Bunları yalnız bircə adam bilir... O da mən... yad bir adam... başqa yerin həkimi... Əcəb vəziyyətdir, eləmi? Məni nə gözlədiyini yaxşı bilirdim. Xoşbəxtlikdən, qulluqçu, o mərd oğlan yanımda idi, nə istədiyimi gözlərimdən oxuyurdu. Bu qaradınmaz, sarıyanız heyvancıq da başa düşürdü ki, hələ burada da möhkəm dayanmaq lazım gələcək. Ona yalnız bunu demişdim: “Xanım istəyir bu olub-keçənləri heç kim bilməsin”. O, nəmli, ancaq qətiyyətli baxışlarla düz gözlərimin içinə baxdı. “Yes, sir”¹, özgə heç nə demədi. Döşəmədən qan izlərini sildi, hər şeyi lazımınca qaydaya saldı və elə onun bu qətiyyəti mənimkini də özümə qaytardı.

¹ Oldu, cənab (ing.)

Bilirəm ki, ömrümdə heç vaxt bu qədər enerjim olmayıb və olmayacaq da. Adam hər şeyi itirəndə yerdə qalan üçün var gücü ilə vuruşur. Bu qalan isə onun vəsiyyəti – sirri idi.

Camaatı çox sakit qarşılıdım, hamıya eyni uydurmanı danışdım: guya, onun həkim arxasınca göndərdiyi qulluqçu təsadüfən yolda mənə rast gəlib. Ancaq üzdə belə sakit danışa-danışa əsl məqamı, o meyitə baxacaq adamı gözləyirdim. O gəlməli idi və biz bu vaxt ərzində onu tabuta qoya bilərdik... Sirri də onunla birlikdə. Unutmayın, onda cümə idi və şənbə günüəri gəlirdi...

Saat doqquzda dedilər ki, yerli həkimi çağırıblar. Özüm çağırıtdırılmışdım. Vəzifəcə məndən böyük idi... həm də rəqibim... Bu həmin həkim idi ki, o vaxt adımlı nifrətlə çəkmişdi. O, yəqin ki, mənim dəyişilmək istəyimi artıq eşitmiş olardı. Elə ilk nəzərdən hiss elədim ki, mənə düşmən gözü ilə baxır. Ancaq bu, nədənsə, mənə qüvvət verdi. Elə birinci otaqda soruşdu:

– Xanım... – onun adını çəkdi, – nə vaxt keçindi?

– Səhər saat altıda...

– Sizə adamı nə vaxt göndərmişdi?

– Axşam on birdə...

– Bilirdinizmi onun həkimi mənəm?

– Bəli... ancaq tələsik oldu... sonra da... Mərhum özü məni istəmişdi. Başqa həkim çağırmağa qoymadı.

O, iti nəzərlərlə mənə baxdı. Solğun, ətli sifətinə qızartı çökdü və mən hiss etdim ki, o əsəbiləşdi. Elə mənə də bu lazım idi – əsas məsələyə keçməyə tələsdim, çünki hiss edirdim daha əsəblərim dözmür. O, məni yenə sancmaq istədi, ağır-ağır dilləndi:

– Hə, nə olar, sizə elə gəlib ki, mənsiz də keçinərsiniz. Ancaq... mənim vəzifə borcumdur... gerek ölümü təsdiq edəm. Bir də səbəbini...

Cavab verməyib, onu irəli buraxdım. Sonra çevrilib qapını bağladım, açarı masanın üstünə qoydum. Təəcübülə qaşlarını dartdı:

– Bu nə deməkdir?

Yavaş-yavaş ona tərəf getdim:

– Burada söhbət ölümün səbəbini müəyyənləşdirməkdən yox, bir ayrı səbəb tapmaqdan gedir... Bu qadın məni

çağırışdı ki, təcrübəsiz, qansız əllərin vurduğu yaranı sağaldım... Onu xilas edə bilmədim, ancaq söz verdim ki, şərafını qoruyacağam... Və belə də edəcəyəm. Sizdən xahiş edirəm, mənə kömək edəsiniz!

Gözləri heyrətdən böyüdü:

– Siz demək istəyirsiniz, – o, kəkələməyə başladı, – mən, yerli həkim cinayəti ört-basdır edim?

– Bəli, onu istəyirəm... Çünki istəməyə məcburam.

– Sizin cinayətiniz üçün mən...

– Sizə dedim ki, bu qadına toxunmamışam. Yoxsa... yoxsa indi sizin qarşınızda dayanmazdım. Yoxsa özümü çoxdan öldürmüşdüm. O, öz günahını – əgər buna günah deyirsinizsə – yuyub, bunu bilmək də heç kəsə lazım deyil. Qoymaram ki, bu qadının namusu nahaqdan ləkələnsin.

Mənim qətiyyətim onu daha da qızışdırdı.

– Siz qoymayacaqsınız... demək... hə... axı siz mənim rəisimsiniz... Ya da, ən azı, olacaqsınız... İstəyirsiniz indidən... indidən əmr edəsiniz... o dəqiqə bildim burada nəşə var ki, sizi çağırıblar... Yaxşı təcrübə keçibsiniz oralarda. Çox yaxşı başlanğıcdır... Ancaq indi mən baxmalıyam, mən. Əmin ola bilərsiniz: mənim adım olan protokolda yalnız həqiqət yazılacaq. Heç bir uydurmaya qol çəkən deyiləm.

Tamamilə sakit idim.

– Bəli, – dedim, – ancaq bu dəfə etməlisiniz. Yoxsa bu otaqdan sağ çıxmayacaqsınız...

Bunu deyib əlimi cibimə apardım, ancaq tapança üstümdə deyildi. O diksindi. Bir addım da yaxınlaşaraq düz gözlərinin içinə baxdım:

– Qulaq asın, sizə bircə söz deyim ki, çox dərinə gedəsi olmayaq. Mənim üçün daha öz həyatımın heç bir mənası yoxdur. Başqasınınkı da eləcə. Mənimki daha qurtarıb... Mənə qalansa bircə verdiyim sözə əməl etməkdir ki, bu ölümün səbəbi gizli qalsın. Qulaq asın: söz verirəm ki, siz şəhadətnamədə bu qadının, necə deyərlər... təsadüf üzündən öldüyünü təsdiq etsəniz, bu həftə şəhərdən, ümumiyyətlə, Hindistandan çıxıb gedəcəyəm. Əgər istəsəniz, tabut torpağa qoyulan kimi və mən əmin olandan sonra, heç kim... heç kim onu çıxara bilməz, tapançamı götürüb özümü vuracağam. Yəqin, bu, sizə kifayət edər. Kifayət etməlidir.

Deyəsən, səsimdə nəşə bir hədə olub, qorxu olub. Çünki mən qeyri-ixtiyari yaxınlaşdıqca o, dəhşət içində geri çəkildi... Elə bil... elə bil, əlində xəncər irəli cuman amok içmiş adamdan qaçır. Və birdən-birə başqalaşdı, yumşaldı, başı sinəsinə əyildi. Sərt inadı qırıldı. Onun mızıltsında etirazın son qığılcımları parlayıb söndü:

– Həyatımda ilk dəfədir ki, saxta akta qol çəkməli oluram... hər halda, adam istəsə, bir şey fikirləşib tapar. Azmı işlər olur... Axı mən elə həmin dəqiqə, xəbərsiz-ətərsiz...

– Əlbəttə, əlbəttə, – onu daha da inandırmaq üçün dilləndim. – Bircə tez ol! Tez ol! İndi beynimdə dolaşan bircə bu idi – ancaq indi... biləndə ki, qol çəkməməklə sağ qalmış bir adamın xətrinə dəyəcək, ölənin isə ruhuna toxunacaqsınız... əlbəttə, tərəddüd etməzsiniz...

304

O, başını yırgaladı. Masaya yaxınlaşdıq. Bir neçə dəqiqədən sonra yoxlanmış sona çatdı (onun nəticəsi sonra qəzetdə nəşr olundu və ürək iflici kimi izah olundu). Sonra ayağa durdu, üzümə baxdı:

– Siz bu həftə yola düşürsünüz, elə deyilmi?

– Mütləq!

Yenə mənə baxdı. Hiss etdim ki, ciddi, işgüzar görünmək istəyir. Pərtliyini gizlətmək üçün: “Mən bu dəqiqə tabut tapdıraram”, – dedi. Bəs mənə nə olmuşdu? Nə idi mənə belə əziyyət verən? O, birdən əlini mənə uzatdı, sidqi-ürəkdən əlimi sıxdı. “Sizə müvəffəqiyyətlər”, – dedi. Ancaq bilmədim nəyi nəzərdə tuturdu. Xəstəmi idim? Dəlimi olmuşdum? Onu qapıya qədər ötürdüm, qapını açdım, ancaq örtəndə hiss etdim ki, qüvvəm tükənib. Beynim yenə uğuldamağa başladı, hər şey başıma fırlandı və düz onun çarpayısının yanında yerə çökdüm... Necə ki amok içmiş adam axırda huşunu itirib... yerə sərilir.

* * *

Yenə dayandı. Mən üzərgələndim: bu, həzin zümzümə ilə gəmiyə dolanan səhər mehi deyildimi? İztirabla dolu sifət – səhərin ala qararlığında bir az göründü – yenə gərginləşdi:

– Bilmirəm döşəmədə nə qədər uzanıb qalmışam. Kimsə məni tərpətdi. Diksinib qalxdım. Qulluqçu idi, öz lal hərəkətləri ilə qorxa-qorxa qarşımda dayanmışdı. Ürkək nəzərlərlə mənə baxırdı.

– Gələn var... Ona baxmaq istəyir...

– Heç kimə olmaz.

– Bəli... ancaq...

Gözlərindən dəhşət yağırdı. Nəsə demək istəyirdi, ancaq cürət eləməirdi. Bu vəfalı heyvan əzab-əziyyət içində qovrulurdu.

– Kimdir?

Titrəyə-titrəyə mənə baxdı, sanki, vuracağımdan qorxurdu. Sonra dedi... Bir ad çəkdi... Görəsən, gədənin birində bu ağıl haradandır? Hərdən belələrində qəribə həssaslıq haradandır? Sonra dedi... Çəkinə-çəkinə dedi:

– Odur.

Mən diksindim, o dəqiqə başa düşdüm və həmin anda bu yad adamı görmək həvəsi ilə alışıb-yandım. Görür-sünüzümü, lap qəribədir, belə əzab-əziyyətin, qorxu və tələkənliyin içində tamam "o"nu unutmuşdum... Unutmuşdum ki, bu işdə daha bir nəfərin əli var. Onun sevdiyi, mənə qıymadığını verdiyi biri... Yarım gün, bir gün əvvəl mən o kişiyyə nifrət edirdim, onu tikə-tikə eləyirdim. İndi isə... heç cür təsvir eləyə bilmirəm... onu necə görmək... sevmək həvəsi ilə alışıb-yandım... Çünki... bunu o sevmişdi...

Bircə addımda qapıya çatdım. Lap cavan, sarıyanız bir zabit dayanmışdı. Çox utancaq, solğun bənizi vardı. Lap uşaq idi... sütül uşaq... Özünü tox tutmağa, kişi kimi aparmağa çalışması məni yaman kövrəltdi. Gördüm ki, papağını çıxarmaq istəyəndə əlləri əsir. Az qaldı onu bağrıma basım... Çünki əsl mən deyən idi... Bu qadını əsir etməyə layiq idi... Şorgöz, dikbaş deyildi. Uşağa – məsum, zərif bir uşağa təslim etmişdi özünü... O nə edəcəyini bilmirdi. Özümü qapıya vurmağım, az qala, onu yeyən baxışlarım yazığı daha da çəşdirmişdi. Nazik bıqları, gizlətməyə çalışsa da, açıqca titrəyirdi. Bu gənc zabit, bu uşaq özünü hıçqırmaqdan güclə saxlayırdı.

– Bağışlayın, – o, nəhayət, dilə gəldi. – İstəyirəm... istəyirəm... ona baxım...

Qeyri-ixtiyari, özüm də bilmədən əlimi onun – yad adamın çiyinə qoydum... oraya apardım. Elə bil, xəstə adamın çiyindən tutub aparırdım. Təəccüblə, hərərlə, minnətdarlıqla mənə baxdı. Elə bu andaca bizi nəsə bir-birimizə bağladı... Meyitin yanına getdik. Onun üstünə düməğ

mələfə örtülmüşdü... hiss etdim ki, burada olmağım onu sıxır. Onları tək buraxmaq üçün geri çəkildim. O, asta, səksəkəli addımlarla irəli yeridi. Arxadan gördüm ki, titimtitim titrəyir... Elə gedir ki, deyərsən, özünü indicə amansız dalğaların qoynuna atacaq. Və birdən... çarpayıya çatan-da... dizi üstə çökdü... Bayaq mən çökdüyüm kimi...

İrəli atılıb qaldırdım... kresloya oturdum. Daha utanmırdı... İçin-için ağlayırdı. Mən də danışa bilmirdim... eləcə onun sarışın, uşaq saçları kimi yumşaq saçlarını sığallayırdım. Əlimdən yapışdı... qorxa-qorxa... çəkinə-çəkinə... hiss etdim ki, mənə baxır:

– Düzünü deyir, doktor, – deyə kəkələdi, – özünə qəsd eləyib?

– Xeyr, – dedim.

– Kimsə... kimsə... onun ölümündə?..

– Xeyr...

Və bu anda özümü qışqırmaqdan güclə saxladım: “Mən! Mən! Mən!.. Bir də sən!.. İkimiz də! Və bir də onun inadı, inadı!” Ancaq özümü saxlayıb dedim:

– Xeyr... heç kəs günahkar deyil... Taleyin işidir!

– İnanmıram, – o zarıdı, – inana bilmirəm. Sırağagün bala gəlmişdi... Gülümsəyirdi... Mənə əl elədi... Axı necə oldu... necə ola bilər?

Uzun bir əhvalat uydurdum. Onun sirrini heç buna da vermədim. Qalan günləri lap qardaş kimi olduq. Bizi bağlayan hissələr aşıb-coşdu... Onu bir-birimizə qışqansa da, hiss edirdik ki, ikimizin də həyatımız bu qadından asılıdır... Hərdən lap dilimin ucuna qədər gəlirdi, ancaq yenə onu dişimə sıxır, demirdim. Heç bilmədi ki, bu qadının ondan uşağı vardı. Mən də bu uşağı... onun uşağını tələf etməli idim... O, bu uşağı da özü ilə o dünyaya apardı... Ancaq orada gizləndiyim günlərdə həmişə ondan danışdıq... – çünki yadımdan çıxıb deməmişəm – məni axtarırdılar... Əri tabut bağlanandan sonra gəlib çıxmışdı və ölüm aktına inanmırdı. Çünki camaat ağzına gələni danışırıdı... Ona görə də məni axtarırdı... Ancaq onun üzünə çıxa bilməzdim... Gizləndirdim... Dörd gün evdən çıxmıdım, eşik üzü görmədik. Onun sevgilisi başqa adla mənə gəmiyə bilet aldı ki, aradan çıxım. Oğru kimi gecə gəmiyə mindim ki, görün olmasın. Olub-qopanımı orada qoydum. Yeddiillik zəhmət-

timi, bütün var-yoxumu... qoydum. Kim istəyir götürsün... Yəqin ki, icazəsiz işdən qaçdığımıza görə hökumət cənabları da üstümdən xətt çəkib. Ancaq mən bu evdə, bu şəhərdə yaşaya bilməzdim. Hər şeyi onu xatırladan bir dünyada qala bilməzdim. Lap oğru kimi gecə əkildim... Onu unutmaq üçün... Ancaq göyertəyə çıxanda... gecə... gecəyarısı... dostum da yanımda idi... gördüm kranla nəse qaldırırlar... dördkünc... qara bir şey... onun tabutunu... Eşirdirsinizmi, onun tabutunu... Arxamca buraya gəlmişdi... Bir vaxtlar mən onun arxasınca düşmüşdüm, indi də o... Mən... mən gerek dözdüyüm... özümü yad adam kimi qələmə verəydim... Çünki əri... əri yanında idi. Onu İngiltərəyə aparırdı... Orada ekspertə verəcəkdi. Bu qadın yenə onunku idi... Daha bizim deyildi... Ancaq mən yanındayam... Lap son dəqiqəyə kimi onunla olacağam... Əri isə bilməyəcək... Gərək bilməsin də. Nəyin bahasına olursa olsun onun sirrini qorumaıyam. Bu sirri təkçə mən bilməliyəm... təkçə mən...

İndi başa düşürsünüzmü... başa düşürsünüzmü... mən niyə adamlardan qaçırım... Onların cingiltili gülüşlərinə, eşqbazlığına, cüt-cüt gəzməyinə dözə bilmirəm? Çünki aşağıda, taxta-tuxtanın arasında bir tabut uyuyub. Oraya gedə bilmirəm, bağlıdır. Ancaq o yadımdan çıxmır. Bircə saniyə də... həтта onlar burada vals, tanço oynayanda da... Lap səfəhlikdir... bu dənizin altında milyon-milyon cəsəd var... Yerın ayaq basdığımız hər qarışında bir meyit yatır... Ancaq mən dözə bilmirəm... Onlar toy-düyün quranda, arsız-arsız gülüşəndə dözə bilmirəm... Meyit gözlərim önündən çəkilmir... Məndən nə istədiyini bilirəm... Bilirəm ki, hələ bir borcum da qalıb... hələ qurtarmamışam... Onun sirri hələ xilas olmayıb... O, mənə rahatlıq vermir...

* * *

Göyertənin o biri tərəfindən addım səsləri, şaqqıltı eşidildi: matroslar göyertəni silirdilər. O, oğurluq üstündə tutulmuş adamlar kimi diksindi. Qanı qaçmış sifətinə qorxu çökdü. Ayağa durub mızıldandı: "Daha mən gedim... gedim". Onun yorğun baxışlarına, ya içkidən, ya da aqlamaqdan qızarmış gözlərinə baxmaq olmurdu. Məndən yaman çəkirdi. Hiss etdim ki, utandığından ikiqat olub... Sirrini mənə, bu gecəyə açdığına yaman utanır. Qeyri-ixtiyari dedim:

– Olar günortadan sonra sizin kayuta gəlim?

Üzümə baxdı, dodaqlarında kinayəli, kəskin, qəzəbli bir ifadə oynadı və rişxəndlə dedi:

– Aha, sizin o miskin kömək etmək borcunuz... hə... Bircə sözlə məni bu qədər çərənəldiniz. Yox, cənab, təşəkkür edirəm. Görmürsünüz sandığı açıb pambığı tökəndən sonra bir az yüngülləşmişəm? Daha heç kəs mənim zəhərlənmiş həyatımı xilas edə bilməz. Deməli, hörmətli Hollandiya hökumətinə xidmət etməyim də havayı oldu... təqəüdümdü batdı. Avropaya dilənçi kökündə qayıdıram. Ovçu tazısı kimi bir tabutun arxasınca düşmüşəm... Axı çox amok içə bilməzsən, gec-tez cəzanı verəcək, axırına çıxacaq. Deyəsən, elə mənim axırım çatıb... Xeyr, təşəkkür edirəm, cənab, lazım deyil. Kayutda həmdənim var... Bir-iki şüşə köhnə viskim var... Onlar mənə təsəlli verir... Bir də çox təəssüf ki, vaxtında istifadə eləmədiyim köhnə dostum – o sadıq brauningim¹. Bu boşboğazlıqdan o yaxşıdır, kömək edər... Xahiş edirəm, özünü zəhmət verməyin. Adama qalan onun son haqqı olur: istədiyi kimi gəbərmək... Buna heç bir kömək lazım gəlmir...

308

O, yenə rişxəndlə mənə baxdı... Hə, təkidlə baxdı. Ancaq hiss edirdim ki, o, utancaqlıq ifadəsidir, hədd-hüddü olmayan bir utancaqlıq. Sonra çiyinlərini qısıb geri döndü, heç “sağ ol” da demədi, səndirləyə-səndirləyə, ayaqlarını sürüyə-sürüyə artıq işıqlanmış göyertədən keçib kayutuna getdi. Onu daha görmədim. Əbəs yerə iki gecə həmişəki yerdə axtardım. Birdən-birə yoxa çıxdı və əgər bu aralıqda sərnışinlərin içində yasa bürünmüş o adamı görməsəydim, deyərdim ki, bunlar hamısı yuxu olub, əfsanə olub... Dedilər ki, Hollandiya taciridir, arvadı tropik xəstəlikdən təzəcə ölüb. Heç kəsə qarışmır, qüssəli-qüssəli göyertədə gəzişirdi və onun ən pünhan sirrini bildiyim üçün qorxmağa başladım: yanımdan keçəndə yoldan çəkildim, qorxurdum ki, başına nələr gəldiyini ondan yaxşı bildiyimi gözlərimdən oxuyar...

Sonra Neapol limanında o qəribə hadisə baş verdi və mənə elə gəlir ki, onun səbəbini həmin yad adamın danışmalarında axtarmaq lazımdır. Sərnışinlərin çoxu axşamçağı gəmidən getmişdi. Mən özüm də əvvəlcə operaya, sonra

¹ *Brauning* – avtomat tapança və tüfəng sistemi

isə Via Roma küçəsindəki kafeyə getdim. Motorlu qayıqla gəmiyə qayıdanda gördüm ki, bir neçə qayıq məşəllə, asətillən fənərləri ilə gəminin yan-yörəsində nəsə axtarır. Yuxarıda, qaranlıq göyörtədə isə əli karabinli polislər və jandarmlar qaynaşır. Matrosların birindən nə olduğunu soruşdum. O cavab vermədi və hərəkətlərindən bildim ki, gizli saxlayırlar. Səhərisi, gəmi, heç bir şey olmayıbmiş kimi, Genuyaya yola düşəndə də heç nə öyrənə bilmədim. Neapol limanında baş vermiş bədbəxt hadisə haqqında yalnız sonralar italyan qəzetlərində bərbəzəkli yazılar oxudum. Yazırdılar ki, həmin gecə sərnəşinləri narahat etməmək üçün göyörtə seyreləndə Hollandiya müstəmləkələrindən olan nəcabətli bir xanımın tabutunu gəmidən qayığa endirirlərmiş. Ərinin gözünün qabağında onu kəndirlə aşağı sallayanda göyörtədən nəsə ağır bir şey üstünə düşüb, tabutu da, matrosları da, kişini də özü ilə suyun dibinə aparıb. Qəzetlərdən biri yazırdı ki, o kimsə, dəli olub, özünü tabutun üstünə atıb. Başqa birisi isə yazırdı: guya, kəndir ağır yükə tab gətirməyib, özü qırılıb. Hər halda, gəminin heyəti əsl həqiqəti ört-basdır eləmək üçün çox iş görmüşdü. Bununla belə, heç bir çətinlik çəkmədən matrosları və kişini xilas etmişdilər. Qurğuşun tabut isə suyun dibinə getmişdi, heç cür çıxarmaq olmazdı. Eyni zamanda öteri qeyd edilmişdi ki, limandan təxminən qırx yaşlarında bir kişinin meyiti tapılıb. Ancaq yəqin, heç kəsin ağılına gəlmədi ki, onun hay-küylü bədbəxt hadisə ilə əlaqəsi olar. Mən isə həmin öteri sətirləri oxuyanda elə bildim onların arasında solğun çöhrəli bir adam eynəyin işıldayan şüşələri arxasından xəyal kimi mənə baxır...

YAD QADININ MƏKTUBU

310

Məşhur roman ustası R. havasını dəyişmək üçün dağlara üçgünlük səfərindən qayıdanda səhərçağı Vyana vəzalında qəzet aldı, tarixinə nəzər salar-salmaz yadına düşdü ki, bu gün onun ad günüdür. O saat xatırladı ki, qırx bir yaş tamam olur, amma bu fikir onu nə sevindirdi, nə də məyus etdi. Tələm-tələsik qəzetin xışıldayan şax səhifələrini çevirdi və maşına oturub mənzilinə yollandı. Xidmətçi ona evdə olmadığı müddətdə iki nəfərin gəldiyini, həm də bir neçə dəfə telefonla zəng vurulduğunu söylədi və məcməyidə bir qalaq məktub gətirdi. O, zərflərin üstünü tənbel-tənbel oxudu, müəllifləri ilə maraqlandığı məktublardan bir neçəsini açdı; tanımadığı xətlə yazılmış və həddən artıq uzun görünən bir məktubu kənara atdı. Xidmətçi çay gətirdi; yazıçı stola söykənərək yerini rahatladı, qəzeti və bir neçə çap olunmuş siyahını yenidən vərəqlədi; sonra bir siqar alışdırıb, bayaq kənara qoyduğu məktuba əl atdı.

Bu, tanış olmayan, qadın xətti ilə səlhişsiz, əsəbi halda cızma-qara edilmiş təqribən 24 səhifəlik, məktubdan daha çox, əlyazmanı xatırladan bir yazı idi. O, qeyri-iradi olaraq zərflə barmaqları ilə bir daha yoxladı ki, görsün orada daha bir şey qalmayıb ki... Lakin zərf boş idi və məktubun vərəqlərində olduğu kimi, orada da göndərənin nə adı, nə də ünvanı vardı. “Qəribədir”, – düşünüb, məktubu yenidən əlinə aldı. Yuxarıda müraciət, başlıq kimi bu sözlər yazılmışdı: “Sənə yazıram, ey məni tanımayan şəxs, sənə!” Təəccübdən duruxdu: görəsən, bunlar ona aid idimi, yoxsa uydurulmuş hər hansı bir şəxsə? Birdən-birə onda məktuba dərin maraqla oyandı və oxumağa başladı:

* * *

“Dünən uşağım öldü: üç gün, üç gecə bu kiçik, zərif həyatı xilas etmək üçün ölümlə mübarizə apardım; onun

bədəni od içində yanırdı, qırx saat onun başı üstündə keşik çəkdim. Hərərətdən alışıb-yanan alınına buz qoydum, gecəgündüz dinclik bilməyən narahat, kiçik əllərini ovcumda saxladım. Üçüncü günün axşamı gücüm tükəndi. Gözlərim qeyri-iradi yumuldu. Bərk divanın üstündə üç, yaxud dörd saat elə oturduğum yerdəcə yuxuladım və məhz bu zaman fürsət tapan amansız ölüm oğlumu əlimdən aldı. İstəkli, yazıq balam hələ də orada, öz ensiz uşaq çarpayısında necə can veribsə, eləcə də uzanıb qalıb; yalnız gözləri, ağıllı qara gözləri örtülmüş, qolları ağ köynəyinin üstündə qatlanmışdı, çarpayısının dörd küncündə isə bir qədər yüksəkdə qoyulmuş dörd şam yanırdı. Mən ona tərəf baxmağa, yerimdən tərpənməyə cəsərət etmədim, çünki onlar – o şamlar sayrışanda onun gözəl üzündən və bir-birinə sıxılmış dodaqlarından bir kölgə sürüşüb keçirdi; o zaman, sanki, üzünün cizgiləri canlanır, mənə elə gəlirdi ki, o ölməmişdir, indicə, həmişəki kimi, yuxudan ayılıb, uşaqlara xas şirin cingiltili səsi ilə mənə nə isə deyəcəkdir. Fəqət mən hər şeyi bilirəm: o artıq ölmüşdür, odur ki ümid şirinliyini duymamaq, yenidən dəhşətə gəlməmək üçün daha ona tərəf baxmaq istəmirəm. Bilirəm, bəli, mən bilirəm ki, uşağım dünən ölmüşdür; indi mənim həyatda olanım təkcə sən sən, təkcə sən, haqqımda heç nə bilməyən, mən burada qəmdən üzülərkən hər şeydən xəbərsiz halda eyş-ışrətlə məşğul olan, bəlkə də, əşya və insanlarla əylənən bir şəxs. Mənə hayan yalnız sən sən, ey məni heç vaxt tanımayan və daim sevdiyim insan, sən!

Beşinci şamı yandırılıb, sənə məktub yazdığım masanın üstünə qoymuşam. Axı mən ürəyimi boşaltmadan, qışqırmadan əbədlilik itirdiyim bircə balamla otaqda tənha, yalqız qala bilmərəm; bu dəhşətli anda dərdimi sənə, mənim üçün hər şeyə bərabər olmuş və hər şey olaraq da qalan bir adama da söyləməyib, bəs kimə deməliyəm?! Bəlkə, mən hər şeyi anlaşıqlı deyə bilmirəm, bəlkə də, sən məni başa düşmədin; axı beynim kütləşib, gicgahlarım gur-gur guruldayır, bütün əzalarım sızıldayır!.. Deyəsən, isitməm var, bəlkə, bu günlər qapıları bircə-bircə dolaşan qrip məni də yaxalayıb; amma nə yaxşı olardı, axı onda mən də öz doğma balamla birlikdə o dünyaya gedərdim və öz əllərimlə özümə qəsd etməyə ehtiyac qalmazdı. Bəzən gözlərimə

qaranlıq çökür, ola bilsin ki, bu məktubu da bitirə bilmədim, amma necə olursa olsun, var gücümü toplamaq, canımı dişimə tutub, bir dəfə, heç olmasa, sonuncu dəfə səninlə danışmaq istəyirəm, ey məni heç tanımayan sevgilim!

Mən təkcə sənə müraciət etmək, birinci dəfə hər şeyi sənə açmaq istəyirəm; həmişə sənin olmuş, lakin xəbər tutmadığın həyatımı indi tamamilə öyrənməli, bilməlisən. Ancaq sirlərimi mən öləndən, indi bədənimə gah od içərisində qovuran, gah da soyudaraq buza döndərən qızdırma doğrudan-doğruya axırıma çıxandan sonra bilməlisən ki, daha cavab yazma bilməyəsən. Əgər sağ qalaramsa, bu məktubu cıracaq və əvvəllər olduğu kimi, yenə də susacağam. Məktubu əllərində tutan zaman bil ki, burada mərhum bir qadın öz həyatını, ömrünün ilk mənalı saatından son anınadək sənə bağlanmış həyatını başdan-ayağa kimi nağıl edir. Sözlərimdən vahiməyə düşmə; ölü heç nə istəməz, ona nə məhəbbət lazımdır, nə mərhəmət, nə də təsəlli! Mən səndən yalnız bir şey istəyirəm: istəyirəm ki, sənə doğru can atan, vüsalının həsrəti ilə çırpınan ağrıların söyləyəcəyi sözlərin düzlüyünə inanıb, onları qəbul edəsən. Deyəcəklərimin hamısına inan, mən səndən yalnız bunu xahiş edirəm: adam yeganə övladı can verən saatda yalan danışa bilməz.

312

Mən bütün həyatımı sənə açmaq istəyirəm, bəli, həqiqətən, yalnız səni tanıyan gündən etibarən başlanan bu həyatımı. O günə qədər ömrüm xəyalımın sonralar bir daha geri qayıtmadığı qaranlıqlar və dolaşılıqlar içərisində, çoxdan bəri ürəyimdən silinib getmiş, toz basmış, tor bağlanmış, hissələri kütləşmiş əşya və insanların olduğu bir zirzəmidə keçirdi.

Sən gələndə 13 yaşında idim və elə indi sən qaldığın evdə, həyatımın son nəfəsi olan bu məktubu əllərində tutduğun həmin evdə yaşayırdım; mən sənə eyni girişdə, düz sənə mənzilinin qapısı ilə üz bəzək otaqda yaşayırdım. Yəqin ki, artıq bizi yaddan çıxarmısan, maliyyə məsləhətxanasında işləyən kasıb dul qadını (o, həmişə qara paltarda gəzərdi) və arıq, çəlimsiz uşağı daha xatırlamırsan – axı kasıb, xırda burjua həyat tərzimizlə biz çox sakit ömür sürürdük – sən, bəlkə, bizim adımızı heç eşitməmişsən də, çünki mənzilimizin qapısında ad lövhəsi yox idi və bizə

gələn, bizi soruşan olmazdı. Bir də axı bunlar çoxdan olmuşdur, on beş, iyirmi il bundan əvvəl, yox, yəqin ki, sən bunları daha xatırlamırsan, əzizim; mənse... eh, mən məmnuniyyətlə hər şeyi təfərrüatı ilə xatırlayır, sənin haqqında birinci dəfə eşitdiyim, səni ilk dəfə gördüyüm günü yox, hətta saati belə lap bugünkü kimi yad edirəm. Necə də etməyim?! Axı mən dünyanı məhz elə o vaxt dərk etməyə, duymağa başlamışam. Səbir et, əzizim, qoy sənə hər şeyi, bütün hadisələri başdan söyləyim, xahiş edirəm, yarım saat məni dinləmək səni təngə gətirməsin, mən ki bütün həyatım boyu səni sevməkdən usanıb yorulmamışam.

Sən bizim binaya köçməmişdən əvvəl, o mənzildə eybəcər, kinli, davakar adamlar qalırdılar. Özlərinin də kasıb olmalarına baxmayaraq, onlar qonşularının kasıblığına həqarətlə baxır, onlara nifrət edirdilər. Kişi içki düşkünü idi və arvadını döyərdi; tez-tez yıxılan stulların taqqılısından və sınıan boşqabların cingiltisindən gecəyarı yuxudan oyanardıq; bir dəfə isə arvad qana bulaşmış, saçları yolunmuş halda pilləkənə çıxdı və sərxoş əri onun arxasınca çığıra-çığıra o vaxta qədər qaçdı ki, nəhayət, qonşu mənzillərdən adamlar bayra tökülüb, onu polislə hədələdilər. Anam lap əvvəldən onlarla hər cür ünsiyyətdən qaçır və məni onların fürsət düşdükcə öz heyiflərini çıxan uşaqları ilə danışmağa belə qoymurdu. Onlar mənimlə küçədə rastlaşanda arxamca söyürdülər, bir dəfə isə qartopunu elə ilişdirmişdilər ki, alınım qanamışdı. Evin bütün sakinləri ümumi duyğuyla, bir nəfər kimi bu adamlara nifrət edirdilər və bir dəfə qəfildən nə baş vermişdisə – mənə, kişi oğurluq üstündə həbs edilmişdi – onlar şələ-küləsini yığıdırıb köçməli olan-da, biz hamımız sinə dolusu rahat nəfəs aldıq. Kirayənin axtarıldığını bildirən elan bir neçə gün evin darvazasından asılı qaldı, sonra onu çıxartdılar və evlər müdiri tərəfindən xəbər yayıldı ki, mənzili bir yazıçı, kimsəsiz, sakit bir cənab kirayəyə götürmüşdür. Elə sənin adını da o zaman ilk dəfə eşitdim.

İki-üç gündən sonra mənzili keçmiş, pinti sakinlərin zirzibilindən təmizləmək üçün rəngsazlar, suvaqçılar, süpürgeçilər və kağızyapışdıranlar gəldilər. Onlar evə taqqılı saldılar, mənzili təmizləyib divarları malaladılar. Anam çox razı görünür və qonşuluqdakı natəmizliyə, nəhayət ki, son

qoyulacağını söyləyirdi. Sənin özünü o zaman görə bilmədim. Bütün bu işlərə xidmətçin, yuxanda dayanaraq sakit və işgüzar tərzdə göstərişlər verən bəstəboy, ciddi, çalbaş kamerdiner nəzarət edirdi. O, bizim hamımıza yaxşı təsir bağışlamışdı: əvvəla, bizim şəhər kənarında yerləşən evimizdə şəxsi xidmətçi bir qədər nadir və yeni şey idi, sonra, ona görə ki, o, hamı ilə qeyri-adi dərəcədə nəzakətlə rəftar edir, lakin bununla belə, özünü digər xidmətçilərlə bir tutmur, onlarla dostcasına söhbətlərə girişmirdi. Anamı elə birinci gündən etibarən nəcabətli qadın kimi hörmətlə salamlayır, hətta mənə, şiltəq bir qıza belə, səmimi və ciddi yanaşırdı. Sənin adını elə ehtiram, elə hörmətlə çəkirdi ki, adicə bir xidmətçinin ağasına məhəbbət və sədaqəti hüdudlarından kənara çıxdığı o dəqiqə duyulurdu. Bunun üçün onu – bu xeyrxah, qoca Yohanı necə də sevirdim, amma həmişə sənin yanında olduğuna və sənə qulluq göstərmək imkanına malik olmasına görə bəzən ona paxıllığım da tuturdu.

314

Mən bütün bu kiçik, az qala, gülməli görünən əhvalatları ona görə söyləyirəm ki, əzizim, mənim kimi qorxaq, ürəkək bir uşağı əvvəlcədən necə öz hökmünün altına aldığı, qəlbimə necə hakim kəsildiyini anlayasan. Hələ özün həyatıma daxil olmamışdan ətrafım nura boyandı, sanki, var-dövlət, qəribəliklər və sirlər mühiti məni ağuşuna aldı; biz – şəhər kənarı evdə yaşayanlar (məhdud həyat sürən insanlar qapıları önündə baş verən hər yeniliyə çox həssas olur axı) artıq səbirsizliklə sənin gəlişini gözləyirdik. Hələ bir axşamüstü məktəbdən qayıdarkən evimizin qabağında mebel yüklənmiş maşını görəndə sənə marağım necə də artdı. Şeylərin çoxunu, ağır şeyləri hamballar artıq yuxarı qaldırmışdılar, indi isə bir qədər kiçik şeylər bir-bir aparılırdı; hər şeyi yaxşı görmək üçün qapıda dayandım, çünki sənin şeylərinin hamısı nadir, heç vaxt görmədiyim şeylər idi, orada hind bütələri, italyan heykəlləri, göz qamaşdıran böyük şəkillər görünürdü və nəhayət, kitablar gəldi, o qədər çox, o qədər gözəl kitablar ki, mən gözlərimə inana bilmirdim. Onları qapının qabağında qalaqladılar, qulluqçu təhvil aldı və hər birinin tozunu çubuq və süpürgə ilə təmizlədi. Mən getdikcə qalxan kitab qalağının ətrafında dolandım, qulluqçu məni qovmadısa da, şirnikdirici bir

münasibət də göstərmədi; beləliklə, yumşaq dəridən üz çəkilmiş bəzi kitabları məmnuniyyətlə əlləşdirmək istəyimə baxmayaraq, onların birinə də toxunmadım. Yalnız kənar-dan çəkinə-çəkinə adlarına baxdım; burada fransız, ingilis və bilmədiyim dillərdə çoxlu kitab var idi. Zənnimcə, saatlarla orada dayanıb, bütün bu kitablara baxardım, lakin bu zaman anam məni səslədi.

Bütün axşam sən fikrimdən çıxmadın, hələ tanımaya-tanımaya sənin haqqında düşünməli oldum. Mənim köhnə karton cildli, hər şeydən artıq xoşladığım və dönə-dönə oxuduğum yalnız bir neçə kitabım var idi. Bir fikir beynimə hakim kəsilmişdi: bu qədər gözəl kitabın sahibi olan və onları oxuyan, bütün bu dilləri bilən və eyni zamanda həm də belə varlı və savadlı bir şəxs necə insan olmalıdır? Səni təsəvvürümdə canlandırmağa çalışdım. Xəyalımda çeşməkli və uzun ağı saqqallı bir kişi kimi canlanırdın, eynilə bizim coğrafiya müəlliminə oxşayırdın. Ancaq səni çox xeyirxah, gözəl və mehriban qoca kişi kimi təsəvvür etdiyim halda, yaraşlıqlı olduğuna nə üçün inandığımı bilmirəm. O vaxt səni tanımasam da, ilk dəfə yuxuma girdin.

Ertəsi gün köçüb gəldin, lakin nə qədər göz gəzdirdimsə də, səni görə bilmədim, bu isə marağımı daha da artırdı. Nəhayət, üçüncü gün gördüm və uşaq xəyalımın uydurduğu bütələ heç bir əlaqən olmadığını, tamamilə başqa adam olduğunu gördükdə heyrətdən necə də sarsıldım. Yuxumda eynəkli xeyirxah bir qoca görmüşdüm, ancaq onun əvəzinə sən gəldin, sən – bu gün necə varsan eləcə, illərin iz sala bilmədiyi, heç zaman dəyişməyən sən! Əynində açıq-qəhvəyi, öz gözəlliyi ilə hamını mat qoyan idman kostyumu var idi. Özünəməxsus oğlan cəldliyi ilə pillələri qoşa-qoşa hoppanaraq yuxarıya qalxdın. Şlyapanı əlində tutmuşdun. Bəli, təsvirəgəlməz təəccüb içində sənin ağı, həyat ehtirası ilə dolu, yenicə tükələnmiş üzünü ilk dəfə belə gördüm; doğrusu, heyrətdən quruyub qaldım; sən necə gözəl, necə qədd-qamətli və necə də zərif idin. Qəribə deyilmi; elə bu ilk andan səndə məni və başqalarını heyrləndirən nə vardisa hamısını gördüm. Hiss etdim ki, səndə bir deyil, iki şəxsiyyət yaşayır: coşqun, yüngül həyat keçirən, özünü tamamilə oyunlara və macərələrə həsr edən yeniyetmə gənc, bir də öz sənətinə həddən ziyadə ciddi,

vəzifəsinə vicdanla yanaşan, çox oxumuş və savadlı adam. Hamı kimi, mən də anlayırdım ki, sənin həyatında ikilik var: xarici mühitlə təmasda olan adi və məxfi, qaranlıqlara bürünmüş, yalnız özünə məlum olan həyat. Səndəki bu dərin ikiliyi, məişətindəki sirləri mən, ovsunlanmış 13 yaşlı bir qız, elə ilk baxışdan sezmişdim.

316

İndi anlayırsanmı, əzizim, sən mənim üçün, sadələvh bir uşaq üçün necə qəribə məxluq, necə ecazkar, sirlə bürünmüş tapmaca olmuşdun. Axı kitablar yazdığına, mənə tanış olmayan başqa aləmdə məşhur olduğuna görə bütün insanların hörmət və ehtiram göstərdiyi bir şəxsi birdən-birə gənc, biçimli, uşaq kimi oynaq, iyirmi beş yaşında bir adam kimi görürdüm. Bu gündən etibarən məni evimizdə, kasıb uşaq aləmində daha heç nəyin sənə qədər maraqlandırmadığını, fikrimin inadkarlıqla, on üç yaşlı qızcığa məxsus bir təkidlə sənə həyat və məişətinin ətrafında hərhləndiyini, gecə-gündüz səni düşündüyünü söyləməyə ehtiyac varmı?! Sənə, sənə adətlərinə, yanına gələn adamlara göz qoyurdum və onların müxtəlif geyimli, müxtəlif əqidəli, müxtəlif adətli olmaları sənə ikiliyini daha aydın göstərdiyindən bütün bunlar sənə marağımı azaltmaqdan çox, daha da artırır. Bəzən gənclər, deyib-güldüyün, zərffət etdiyən yoldaşların gəlir, bəzən də nimdaş paltar geymiş tələbələr, sonra da qadınlar görünürdülər; bir dəfə opera teatrının direktoru, sonra yalnız uzaqdan ehtiram dolu nəzərlərlə baxdığım məşhur dirijor yanına gəlmişdi; daha sonra isə hələ ticarət məktəbində oxuyan, utana-utana mənzilinin qapısından sivişib içəri keçən qızcığazlar, ümmiyyətlə, çoxsaylı qadınlar gəlirdilər. Mən bunlara əhəmiyyət vermirdim, hətta bir səhər məktəbə gedərkən bürüncəkli bir qadının sənə mənzilindən çıxdığını görəndə belə başqa şey fikirləşmədim, axı hələ cəmi on üç yaşım var idi və daim səni izləməyə, sənə göz qoymağa sövq edən coşqun marağ hissi körpə qəlbimdə məhəbbətin baş qaldırdığından hələlik xəbər tutmamışdı.

Ləkin əzizim, sənə vurulduğum günü və saati çox dəqiq bilirəm. Məktəbli rəfiqəmlə gəzməkdən qayıdıb darvazanın qabağında mırt vururduq. Elə bu vaxt bir maşın darvazaya yaxınlaşıb dayandı; sən hələ bu gün də mənə məftun edən özünəməxsus səbirsizlik və çevikliklə ayaq

basdığı yerə atıldın və darvazaya doğru gəldin. Qeyri-iradi bir qüvvə məni qapını açmağa məcbur etdi və iradəmin əksinə olaraq özümü qapıya doğru elə atdım ki, az qala, səninlə toqquşacaqdım. Hərərətli, mülayim, nüfuzedici, mehriban baxışla məni süzərək, nəvazişlə – bəli, mən bunu başqa cür adlandıra bilmərəm, – nəvazişlə gülümsədin və güclə eşidiləcək səmimi səsle: “Çox sağ olun, xanım qız”, – dedin.

Bax belə, əzizim, həmin andan etibarən, bu mülayim, mehriban baxışı öz üzərimdə hiss edəndən bəri qırılmaz tellərlə sənə ömürlük bağlanmışdım. Sonralar çox tezliklə anladım ki, sən bu sirayetedici, cazibədar, adamı əsir və bununla da faş edən, bu anadangəlmə sehri baxışla yanından ötən hər qadını, dükanlardakı hər satıcını, sənə qapı açan hər qulluqçunu məftun edirsən, öyrəndim ki, bu baxış səniradənə tabe olmayıb, heç bir hiss ifadə etmir, yalnız və yalnız qadınlara doğru tuşlananda səndəki daxili məlahətin təsiri ilə həmişə odlu və mehriban olur. Bu səmimiyyətin özümə, təkcə mənə aid olduğunu zənn edirdim və elə o an məndə, yeniyetmə bir qızda qadınliq hissələri baş qaldırmış və qəlbimi əbədilik sənə bağlamışdı.

“Bu kimdir?” – rəfiqəm soruşdu. Tutuldum. Adını çəkə bilmirdim. Artıq bu birinci, bu ilk andan o, mənə müqəddəs olmuş və qəlbimin dərinliklərində gizlənmiş bir sirrə çevrilmişdi. “Əşi, bu evdə yaşayan bir cənab”, – utana-utana kəkələdim. “Bəs sənə baxanda niyə belə qızardın?” – rəfiqəm hər şeylə maraqlanan bir uşaq ədəsi ilə mənə istehza etdi. Onun sirlərimə kinayə ilə müdaxilə etdiyini hiss etdiyimdən yanaqlarım daha da qızarıb pörtüdü. Pərtliyimdən bir qədər əsəbiləşdim. “Maymaq!” – ona hiddətlə bağırtdım; imkanım olsaydı, onu boğardım. O isə qəzəbdən gözlərimin yaşla dolduğunu hiss edənə qədər daha da ucadan və istehza ilə güldü. Mən onu tərk edib, yuxarı qaçdım.

Elə bu andan etibarən səni sevdim. Bilirəm, qadınlar sənə, ərköyün gəncə bu sözləri çox tez-tez demişlər. Lakin inandırırım ki, heç kim, sənə bağlanmış və ömürlük öz eşqinə sadıq qalan bu məxluq qədər mütiliklə və fədakarlıqla səni sevməmişdir, çünki yer üzündə heç nə qapalı həyat sürən uşağın pünhan məhəbbəti ilə müqayisə edilə bilməz. Axı bu məhəbbət elə ümitsiz, elə itaətkar və elə

coşqundur ki, heç bir qeyri-iradi, lakin qarşılıqlı sevgi tələb edən oturmuş qadın məhəbbəti belə ola bilməz. Təkcə yalnız qalmış uşaqlar öz hissələrini cilovlamaq iqtidarındadırlar; başqaları öz hissələrini tanışlarına açır, bu ülvî hissələri etiraflarla kütləşdirirlər, onlar məhəbbət haqqında çox eşitmiş, çox da oxumuşlar və hamının məhəbbətə düçar olduğunu anlayırlar. Onlar məhəbbətlə oyuncaq kimi oynayıyır, onunla gənc oğlan uşaqları öz ilk siqaretləri ilə fəxr edən kimi qürrelənirlər. Mən isə – axı mənim etibar ediləsi bir kimsəm yox idi, heç kim tərəfindən öyrədilməmiş, heç kimsədən xəbərdarlıq almamışdım, – təcrübəsiz və sadələvh idim; öz taleyimə elə qapılmışdım ki, sanki, dərin quyuya düşmüşdüm. Qəlbimdə boy atıb, qol-qanad açan hər bir şey yalnız səni, sənin xəyalını özünə həmdəm sanırdı; atam çoxdan ölmüş, özünün daimi kədərli qayğuları və pensiyasının kəsilə biləcəyi qorxusu ilə qıvrılan anamdanssa çox uzaq idim, yarıpozğun məktəbli qızlar isə məni özlərindən uzaqlaşdırırdılar, çünki onlar mənim üçün ən ülvî ideal olan şeylə çox yelbeyinliklə oynayırdılar, beləliklə də, mən öz-özünə aşkara çıxan, əbədilik boğmağa çalışdığım, lakin yenidən dərinliklərdən səbirsizliklə baş qaldıran hissələrimi, hətta öz varlığımı sənə qurban verdim. Sən məndən ötrü, necə deyim, – axı hər bir müqayisə azdır, – məhz hər şey, mənim bütün həyatım idin. Hər şey səninlə bağlı, səninlə tənəsübdə yaşayırdı, həyatımda yalnız səninlə əlaqədar olan hadisələr mənə daşıyırdı, bütün həyatımı alt-üst etmişdin. Bu vaxta qədər ətrafdakılara biganə, məktəbdə orta səviyyəli şagird olan mən qəflətən birinciyə çevrildim; hər gün gecəyarıya qədər saysız-hesabsız kitablar oxuyurdum, çünki kitabları sevdiyini bilirdim; musiqini sevdiyini bildiyimdən isə, anamın təəccübünə baxmayaraq, birdən-birə, az qala, dəlicəsinə ehtirasla royalda məşq etməyə başladım. Yalnız sənin qarşında xoşa gəlmək və təmiz görünmək üçün paltarlarımı təmizləyir və yamayırdım, köhnə məktəbli önlüyümdə (o, anamın köhnə ev paltarlarından kəsilib tikilmişdi) sol tərəfə düşmüş dördkünc bir ləkənin olması isə mənim üçün dözülməz dərd idi. Qorxurdum ki, onu görər və mənə nifrət edərsən, ona görə də qorxudan titrəyə-titrəyə pillələrlə qalxarkən həmişə məktəb çantamı həmin ləkənin üstünə sıxardım ki, onu görməyəsən. Amma

bu necə də səfeh bir iş idi; sən ki heç vaxt, heç vaxt mənə tərəf baxmazdın. Amma hər halda, bütün günü səni gözləmək və izləməkdən başqa heç nə etməzdim. Qapımızda kənarlarına mis təbəqə vurulmuş, dəyirmi deşikdən sənin qapını görmək mümkün olan kiçik bir gözlük var idi. Bu gözlük, – yox, gülmə, əzizim, bu gün belə mən o saatlar üçün xəcalət çəkirəm, – dünyaya açılan gözümdü idi, orada, buzananı andıran soyuq dəhlizdə, anamın qəzəbinə düşər ola biləcəyimdən çəkinə-çəkinə aylarla, illərlə günortadan sonra əlimdə kitab, mütəmadi olaraq gərilməmiş və sənə yaxınlaşdığını hiss edib, tarım sim kimi titrəyə-titrəyə pusuqda durmuşam. Həmişə həndəvərində idim, həmişə də gərgin və hərəkətdə; lakin sən həmişə yanında gəzdirdiyin, keçirdiyin saatları qaranlıqlar içərisində səbirlə sayan və ölçən, keçdiyin yollar boyu səni ürək çırpıntıları ilə müşayiət edən və beləcə də çıx-çıqla ötən saniyələrin yalnız milyonda birində ötəri nəzər saldığın saatdakı yayın gərginliyini hiss etmədiyim kimi, bunu da duymurdun. Sənə haqqında hər şeyi bilirdim; bütün adətlərinə bələd idim, qalstuklarını, pencəklərini tanıyırdım, ayrı-ayrı tanışlarına bələd olduğumdan onları fərqləndirirdim, iki qrupa ayırırdım. On üç yaşından on altıya qədər ömrümün hər saati ancaq sənə bağlı olmuş, bu saatları vüsal ümidi ilə yaşamışam. Ah, necə axmaq hərəkətlər etmişəm! Əlin toxunan qapı dəstəyini öpüşlərə qərq etmiş, giriş qapısında yerə atdığı siqar kötüklerini oğurlamışam, bəli, onlar mənə üçün müqəddəs idi, çünki sənə dodaqlarına toxunmuşdu.

Dəfələrlə otaqlarından hansında işıq yandığını görmək, beləliklə, gözlə görmədiyim varlığını, yaxınlıqda olduğunu qəlbimlə duymaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirərək, axşamüstü küçəyə qaçırdım. Səfərdə olduğun həftələrdə isə – xeyirxah Yohanın sarı yol çantasını aşağı düşürdüyünü görəndə qorxudan ürəyim əsirdi – bəli, belə həftələrdə həyatım boş və mənasız keçirdi. Qaşqabaqlı, darıxa-darıxa, hiddətlə ətrafı dolanır və həmişə qəmli gözlərimdən qəlbimdəki ümitsizliyi anamın hiss etməməsinə çalışmalı olurdu.

Bilirəm, bu danışdıqlarımın hamısı gülcünc əhvalatlar, ağılsız uşaq hərəkətləridir. Mən onlardan utanmalı, çəkinməli idim, lakin utanmıram, çünki sənə olan məhəbbətim

heç bir zaman arxada qalmış uşaqlıq çağlarının coşqun hisslərindən təmiz və ehtiraslı olmamışdır. O vaxtlar xəyalən səninlə, – mənə hətta üzəndən belə tanımayan bir insanla, – necə yaşadığımdan saatlarla, günlərlə danışa bilərdim. Bəli, mənə tanıyırdın, çünki səninlə yalnız pilləkənlərdə rastlaşar və qəlbimə odlar salan baxışlarına tab gətirə bilməyəcəyimdən qorxaraq, oddan xilas olmaq üçün özünü suya atan adamlar kimi, başımı aşağı salıb, sürətlə yanından ötdüm. Mən artıq çoxdan olmuş, xatirindən silinmiş illərdən saatlarla, günlərlə söhbət açıb bütün həyat təqvimini yenidən qarşında vərəqləyə bilərdim, amma səni darıxdırmaq istəmirəm. Yalnız uşaqlıq illərimin ən gözəl bir hadisəsini sənə etibar edib söyləmək niyyətindəyəm və xahiş edirəm, mənə istehza etməyəsən, çünki o çox mənasız kiçik bir əhvalat olsa da, mənə, bir uşağa görə, misilsiz səadət idi. Gərək ki, bazar günü idi, sən harasa getmişdin, qulluqçun isə çırpıb təmizlədiyi ağır xalıları mənzilin açıq qapısından içəri sürüyürdü. Xeyrixah qoca çox çətinlik çəkirdi və mən birdən cəsaretimi toplayaraq ona yaxınlaşıb, kömək etmək üçün icazə istədim. O təəccübləndi, lakin icazə verdi və mən, – əgər dillə deməyə qüdrətim çatsaydı, bunu necə dərin hörmət, necə müqəddəs bir ehtiramla etdiyimi danışardım, – sənə mənzilinin daxilini, işlədiyin yeri, arxasında oturmağa adət etdiyin və üstündəki göy büllur vazada bir neçə gül olan yazı stolunu, şkaflarını, şəkillərini, kitablarını gördüm. Bu, sənə həyatına yalnız ötəri, oğrun bir baxış idi, çünki sadiq Yohan hər şeyə diqqətlə baxmağa icazə verməzdi, amma bu baxışımla, azacıq da olsa, oradakı mühiti dərk etdim, rüyalarda və həyatda yaranan nəhayətsiz xəyallarım üçün qida aldım.

Bax sürətlə ötən elə bu dəqiqə uşaqlığının ən xoşbəxt dəqiqəsi idi. Məhz bu dəqiqəni qeyd etmək istəyirəm ki, sən, mənə tanımayan şəxs, özündən bir insan həyatının nə qədər asılı olduğunu və gözlərin qarşısında onun necə məhv olduğunu hiss edəsən. Bir də, başqa bir hadisəni, əfsuslar ki, azca bundan sonra baş vermiş bir hadisəni sənə danışmaq istəyirəm. Artıq, dediyim kimi, sənə görə dünyada hər şeyi unutmuşdum, anama fikir vermir və heç kimlə maraqlanmırdım. Anamın uzaq qohumu olan yaşlı bir cənabın, insburqlu bir tacirin tez-tez bizə gəlməsinə və uzun

zaman qalmasına belə əhəmiyyət vermirdim, bəli, bu hələ mənə xoş idi də, çünki bəzən o, anamı teatra aparır, mənse yalnız qalıb özümə ən böyük xoşbəxtlik saydığım şəxsi, səni düşünməyə, sənə göz qoymağa fürsət tapırdım. Nəhayət, günlərin birində anam məni bir qədər təntənəli surətdə öz otağına çağırdı; mənimlə ciddi söhbət etməli idi. Rəngim ağardı, ürəyim şiddətlə döyünürdü; görəsən, o nə isə anlayıb, nə isə duyubmu?

Məni dünyaya bağlayan sirr kimi, ilk dəfə yadıma sən düşdün. Lakin anamın özü də tutulmuşdu; məni (heç vaxt etmədiyi halda) bir-iki dəfə öpdü, divanın üstündə bağına basdı, mütərəddid və utana-utana dul qohumunun onunla evlənmək istədiyini və özünün də, əsasən, mənə görə bu təklifi qəbul etmək qərarına gəldiyini nağıl etməyə başladı. Sanki, başıma od ələndi. Yalnız qəlbimin dərinliklərindən daxili bir nigarançılıq, sənin xəyalın baş qaldırdı və amma “biz burada qalacağıq, deyilmi?” – deyər güclə dilləndim. “Yox, biz İnsburqa köçəcəyik, Ferdinandın orada gözəl bağı və ev-əşiyi var”.

Daha heç nə eşitmədim. Gözlərimə qaranlıq çökdü. Sonralar öyrəndim ki, huşumu itirmişəm; anam qapının arxasında gözləyən atalığıma pıçıltı ilə əhvalatı söylərkən eşitdim ki, guya, mən birdən əllərimi yuxarı qaldıraraq, geri geri səndirləmişəm və gurultu ilə yerə dəymişəm. Sonrakı günlərdə nələr baş verdiyini, mənim kimi köməksiz bir qızın onun hakimənə istəyindən necə qorunmasını sənə təsvir edə bilmərəm; hələ indi də onları xatırlayıb yazarkən əllərim titrəyir. Mən öz həqiqi sirrimi heç kimə açə bilməzdim, ona görə də mənim müqavimətim yalnız tərslik və inadkarlıq kimi göründü. Daha mənimlə hesablaşmır, hər şeyi mən-dən xəbərsiz edirdilər. Mən məktəbdə olanda köçmək üçün hazırlıq görülür, evə gələndə isə həmişə nəsə aparılmış və satılmış olurdu. Mənzilimizin və beləliklə də, gənc həyatımın necə tar-mar olduğunu öz gözlərimlə görürdüm. Bir dəfə isə günortaüstü məktəbdən qayıdarkən mebel daşıyanların gəldiyinin və evdəki şeyləri daşıyıb apardıqlarının şahidi oldum. Boşaldılmış otaqlarda bağlı çamadanlar və anamla mənim üçün iki qatlama çarpayı qalmışdı: biz axırını gecəni onların üstündə yatmalı və sabahı gün İnsburqa köçməli idik.

Həmin gün tamamilə aydın hiss etdim ki, səndən uzaqlarda yaşaya bilmərəm. Səndən özgə xilaskar tanıyırdım. Nə fikirləşdiyimi və ümumiyyətlə, belə bir qarmaqarışlıqda qəti bir qərara gələ bilib-bilmədiyimi söyləmək iqtidarında deyiləm, ancaq birdən, – anam evdə deyildi, – məktəbli paltarında, necə var idimsə, eləcə də ayağa qalxdım və sənin yanına yollandım. Yox, mən getmirdim, qıçlarım qurumuş halda və dizlərim əsə-əsə hansı qüvvə isə məni maqnit kimi sənın qapına doğru çəkirdi. Artıq demişəm, nə istədiyim özümə də aydın deyildi: ayaqlarına döşənib, məni qulluqçu kimi, qul kimi saxlamaq üçün yalvarmaq istəyirdim. Qorxuram ki, on beş yaşlı məsum bir qızın kor-korənə etiqadını ələ salıb güləsən, amma əzizim, əgər o zaman bayırda, buzxananı xatırladan soyuqda keçiddə qorxudan donub qaldığımı, yenə də nəhayətsiz bir qüvvənin təsiri ilə irəli atıldığımı, titrəyən əllərimi çox əziyyətlə, sanki, bədənimdən qopararaq, yuxarı qaldırdığımı – və bu, əbədi dəhşətə bürünmüş saniyələrin ani mübarizəsi idi – barmağımın qapı zənginin düyməsini basdığımı görsəydin, daha gül-məzdin. Hələ bu gün belə o zəngin cingiltili səsi qulağımdadır. Sonra ürəyim dayandığından, damarlarımda qanımdonduğundan, sənın gəlib-gəlmədiyini dinlədiyimdən ətrafa tam sakitlik çökdü.

Lakin sən gəlmədin. Başqası da gəlmədi. Yəqin, o gün günortadan sonra gəzməyə çıxmışdın, Yohan isə bazarlıq etməyə getmişdi. Beləliklə, zəngin əks-səda verərək kəsilmiş cingiltisini uğuldayan qulaqlarımda öz dağıdılmış, talan edilmiş mənzilimizə gətirdim və sanki, saatlarla qalın qara bata-bata yerimiş kimi, yorulmuş halda, ölümək özümü yun örtüyün üstünə yıxdım. Lakin bu yorğunluq içərisindən hələ sönməmiş bir qətiyyət ziyası parlayır, məni sənınlə görüşməyə, sənınlə danışmağa sövq edirdi. And içirəm ki, bu, düşünölmüş bir qərar deyildi, mən hələ heç nə anlamırdım, çünki səndən savayı heç nəyi düşünmürdüm; ancaq və ancaq bir daha səni görmək, səni öz yanımda hiss etmək istəyirdim.

Bütün gecəni, qurtarmaq bilməyən dəhşətli gecəni səhəredək səni gözlədim, əzizim! Anam çarpayına uzandı, sənın nə vaxt qayıdacağını gözləmək üçünsə anam yuxuya gedər-getməz sivişib dəhlizə çıxdım. Bütün gecəni gözlədim.

Soyuq yanvar gecəsi idi. Çox yorulmuşdum, bütün əzalarım sızıldayırdı, amma oturmağa daha kürsü də qalmamışdı; odur ki qapıdan içəri dolan havanın dondurduğu buz kimi soyuq döşəməyə elə beləcə sərələndim. Özümlə bürüncək götürmədiyimdən elə əynimdəki nazik paltardaca bədənimi əzən soyuq döşəmədə uzandım; yuxuya getməmək üçün yerimin isti olmasını istəmərdim, qorxurdum ki, yuxuya gedərəm, sənin addım səslərini eşitmərəm. Bədənim ağrıyır, qollarım titrəyirdi, qıçlarımla isə qıç olmuş kimi qarnıma yığılmışdım: bu qatı qaranlıq bucaq elə soyuq idi ki... tez-tez ayağa qalxmalı olurdum. Lakin səni öz bəxtim, taleyim kimi gözləyir, gözləyir və yenə də gözləyirdim.

Nəhayət, yəqin ki, saat iki, yaxud üç olardı, aşağıda darvazanın açıldığını və yuxarıya qalxan addım səslərini eşitdim. Sanki, soyuq birdən-birə məni tərk etdi, canıma qor düşdü, sənə doğru cummaq, ayaqlarına döşənmək üçün qapını ehmalca açdım... Ah, mən, ağılsız uşaq o zaman nələr törədə biləcəyimi anlamırdım. Addım səsləri yaxınlaşır, şam işığı yuxarıya doğru hərəkət edirdi. Əsə-əsə qapının dəstəyindən yapışdım. Gələn sən idinmi?

Bəli, sən idin, əzizim, fəqət tək deyildin. Sakit, oynaq bir gülüş səsinə, şax ipək paltar xışıltısını və sənə pıçıldını eşitdim – bir qadınla evə gəlirdin.

Həmin gecəni necə keçirdiyimi bilmirəm. Ertəsi gün səhər saat səkkizdə məni sürüyüb İnsburqa apardılar; daha mənə özümü müdafiə etməyə güc qalmamışdı.

* * *

Dünən axşam uşağım gözünü əbədilik yumdu – əgər mənə hələ də yaşamaq nəşib olarsa, yenə də tək qalacağam. Sabah onlar – yad, qara geyimli, yöndəmsiz adamlar – gələcək və özləri ilə tabut gətirəcəklər, mənə onu, zavallı, yeganə balamı tabuta qoyacağam. Bəlkə, dost-tanışlar da gəldi və əklillər də gətirdilər, lakin tabut üstünə qoyulmuş güllər nəyə lazımdır?! Mənə təsəlli verəcək sözlər deyəcəklər. Sözlər, bəli, ancaq sözlər; fəqət onlardan mənə nə hasil?! Onsuz da, bilirəm ki, yenə də yalnız və kimsəsiz qalmalıyam. Dünyada isə insanlar arasında yalnız qalmaqdan dəhşətli heç nə yoxdur. Mən o vaxtlar bunun şahidi olmuşam, o vaxtlar, İnsburqda ailəmizin üzvləri

arasında məhbus, günahkar kimi yaşadığım vaxtlar, qurtarmaq bilməyən o iki ildə, on altı yaşımdan on səkkiz yaşınadək. Çox sakit, qaradınmaz adam olan atalığım mənə yaxşı münasibət bəsləyirdi, anam isə, başa düşmədən etdiyi təsadüfi bir günahını yumaq istəyirmiş kimi, bütün arzularımı yerinə yetirməyə hazır idi; gənclər ətrafımda dolanır, mənə qulluq göstərməyə səy edirdilər, lakin onların hamısını qəti inadkarlıqla rədd edirdim. Səndən uzaqlarda xoşbəxt, rahat ömür sürmək istəmirdim; daxili əzab-ışğəncələrin və kimsəsizliyin ağuşuna atılmış, özümü zülmətlərə qərq etmişdim. Alınan yeni, bərli-bəzəkli paltarları geymir, konsert və teatrlara getməkdən, şən gənclərlə birlikdə səyahətlərə çıxmaqdan imtina edirdim, hətta dalana da çıxmırdım. İnanırsənmi ki, əzizim, iki il yaşadığım bu kiçik şəhərin cəmi on küçəsinə belə bələd deyildim. Xəyala dalır və düşündükcə də düşünmək istəyirdim, səni görmədiyim üçün özümə rəva bildiyim hər məhrumiyətdən hədsiz dərəcədə nəşələnirdim. Və bir də sənin xəyalınla yaşamaq həvəsindən uzaqlaşmaq, bu fikirlərdən sapdırılmaq istəmirdim. Saatlarla, günlərlə evdə tək oturur və səni düşünməkdən, dönə-dönə səninlə bağlı yüzlərcə xatirəni, hər bir təsadüfi görüşü, hər bir gözləməni yenidən göz önünə gətirməkdən, bu kiçik səhnələri teatrdakı kimi canlandırmaqdan savayı heç nə etmirdim. Elə buna görə də, keçmiş hər anı dəfələrlə təkrarladığımdan, bütün uşaqlığımla elə canlı xatirələrdə yaşayır, ötən illərin hər dəqiqəsini elə aydın və elə coşqun ehtirasla hiss edirəm ki, sanki, bunlar elə dünən mənə vəcdə gətirmişlər.

Mən o zamanlar yalnız sənin fikrinlə yaşayırdım. Yazdığın kitabların hamısını almışdım; adına qəzetlərdə rast gəldiyim gün mənə bayram idi. İnanırsənmi ki, kitablarını çox oxuduğumdan onların hər bir misrasını indi də əzbər bilərəm. Əgər mənə gecə vaxtı yuxudan oyadıb, o kitablardan götürülmüş hər hansı misranı oxusalar, bu gün, bəli, on üç ildən sonra belə, çətinlik çəkmədən onu tanıyaram, sənin hər kəlmən mənim üçün İncilə və duaya çevrilmişdi. Dünya yalnız səninlə əlaqədar olaraq mövcud idi; konsertlər və ilk tamaşalar haqqında Vyana qəzetlərində dərc olunmuş rəyləri yalnız səni maraqlandıra biləcəyi üçün oxuyur və axşam düşsək uzaqdan-uzağa xəyalımda səni müşayiət

edirdim: indi o, salona daxil olur, budur, yerinə gedir, artıq əyləşir. Dəfələrlə bunları fikrimdən keçirirdim, çünki bir dəfə, tək bircə dəfə səni konsertdə görmüşdüm.

Lakin bunları – tərک olunmuş bir uşağın bu vəhşi, özünə qarşı amansız, fəci, ümitsiz fanatizmini söyləməyin nə mənası var, bunları belə şeylərdən xəbəri olmayan, təsəvvürünə belə gətirməyən bir adama danışmağın xeyri nədir? Amma mən, doğrudan da, o vaxt uşaq idimmi? On yeddi-on səkkiz yaşım var idi, gənclər küçədə arxamca marıtlamağa başlamışdılar, onlar məni yalnız və yalnız əsəbiləşdirirdilər. Çünki səndən qeyrisini sevmək və yaxud sadəcə, onunla məhəbbət oyununa girişmək mənə elə ağılagəlməz və təsəvvüredilməz dərəcədə yad idi ki, buna meyil göstərməyin özü mənə cinayət kimi görünürdü. Sənə olan ehtirasım dəyişməmiş, lakin o, bədənimin təbəddülata uğraması, hisslərimin tam oyanması ilə əlaqədar bir qədər coşqun, bir qədər dünyəvi və qadın məhəbbəti kimi yetkin olmuşdu. Yaxud bir uşağın bərkə-boşa düşməmiş şiltaq istəyinin təsiri ilə o zaman sənin qapının zəngini basan bir uşağın başa düşmədiyi məsələ indi mənim yeganə amalıma çevrilmiş, varlığıma hakim kəsilmişdi: özümü sənə bağışlamaq, sənə qurban vermək.

Ətrafımdakılar məni qorxaq hesab edir, ürkək adlandırdılar (çünki mən canımı dişimə tutub, sirrimi heç kimə açmırdım). Lakin məndə polad kimi möhkəm iradə yaranmışdı. Bütün fikrim və arzularım bir istiqamətə yönəlmişdi: geriye, Vyanaya, sənin yanına. Mən isə, başqalarına nə qədər mənasız, anlaşılmaz görünsə də, öz istəyimə nail oldum. Atalığım varlı idi və mənə öz uşağı kimi baxırdı. Lakin mən öz qazancımla yaşamaq istəyimdə sərt inadkarlıqla təkid edirdim və nəhayət, Vyanaya gedib, qohumlarımızdan birinin paltar dükanında qulluğa girmək imkanı qazandım.

Dumanlı payız axşamlarını birində, nəhayət ki, Vyanaya çatarkən birbaşa haraya yollandığımı söyləməyə ehtiyac varmı? Çamadanları vağzalda qoyub cəld tramvaya atıldım, mənə elə gəlirdi ki, o getmir, sürünür, hər bir dayanacaq məni hiddətləndirirdi. Keçmiş evimizin qabağına yüyürdüm. Pəncərələrindən işıq görünürdü, ürəyim, sanki, dilə gəlib zümzümə etdi. Yalnız indi hiss etdim ki, məni belə soyuq

qarşılayan və boş səs-küylə çulğalayan şəhər yaşayır, nəfəs alır, elə özüm də indicə səni, əbədi arzumu yaxında bilərək cana gəlirəm. Axı başa düşmürdüm ki, əsl həqiqətdə vücudumla parıltılı baxışlarım arasına sədd çəkən bu nazik, işıqlandırılmış pəncərə şüşəsi arxasında dayanan mən, sənin şüurundan dağlar, dərələr və çaylar arxasında olduğum qədər uzağam. Matdım-matdım yuxarıya baxırdım: orada işıq var idi, ev var idi, orada sən var idin, mənim bütün həyatım var idi. Düz iki il bu saati arzulamışdım, indi isə o, mənə bəxş olunmuşdu. Bu uzun, mülayim, bürkülü axşamı otağında işıq sönənə qədər sənin pəncərələrin qarşısında dayandım və ancaq bundan sonra özümə sığıncaq axtarmağa getdim.

326

Bu gündən etibarən hər axşam evinin qabağında beləcə dayanırdım. Saat altıya qədər işdə, ağır, üzücü qulluqda olurdum, lakin işimdən razı idim, əlləşib-vuruşma mənə öz daxili narahatlığımın acısını unuttururdu. Arxamca çəkdiyim təkərli dəmir köşklər yol boyunca son dəfə səslənəndə isə öz sevimli məqsədimə doğru can atırdım. Yalnız birçə dəfə səni görmək, birçə dəfə sənə rast gəlmək, yalnız birçə dəfə uzaqdan yenə də uzünə nəzər salmaq yeganə istəyim idi. Təqribən bir həftədən sonra, nəhayət ki, səninlə rastlaşmaq mənə müyəssər oldu və həm də elə bir anda ki, mən bunu heç güman da etməzdim: aşağıdan gözlərimi pəncərələrinə zilləyən zaman sən küçəni adlayıb bu tərəfə keçdin. Birdən-birə yenə də uşağa, on üç yaşlı uşağa döndüm, yanaqlarımın allaşdığını hiss etdim. Gözlərini görmək həsrəti ilə alışıb-yanan daxili qüvvənin əksinə, başımı köksümə sıxıb güllə kimi yanından ötdüm. Sonradan məktəbli qıza məxsus qorxaqlıqla qaçdığım üçün xəcalət çəkdim, çünki artıq indi nə istədiyimi bilirdim, – axı mən səni görmək istəyir, səni axtarır, bütün bu həsrətli, dumanlı illərdən sonra sənin tərəfindən tanınmaq, hörmətlə qarşılınmaq və sevilmək arzusu ilə alovlanırdım.

Fəqət hər axşam, çovğunda da, sərt, adamı qılınc kimi kəsən Vyana küləyində də sənin dalanında durmağıma baxmayaraq, uzun zaman məni görmədin. Çox zaman əbəs yerə saatlarla gözləyirdim. Bəzən evdən tanışlarınla birlikdə çıxırdın, iki dəfə səni qadınlarla da gördüm və yaşa olduğumu hiss etdim, yad bir qadını səninlə belə arxayın-

arxayın qol-qola gedən gördükdə məni sarsıdan qəfil ürək ağrısından sənə qarşı yeni, özgə bir hiss duydu. Mən heyrlənmirdim, sənin daimi “mehman”larını, hələ uşaqlıq çağlarımdan tanıyırdım axı; lakin indi, nədənsə, birdən-birə bu, vücudumu sarsıtdı, daxilimdə başqa qadınla açıq-aşkar cismani yaxınlığına qarşı düşmən olan və eyni zamanda, məni də bu işə sövq edən bir gərginlik sezdim. Əvvəllərdə olan və bəlkə, indi beləcə olaraq qalan bir uşaq qüruru ilə bir gün sənin evinin qabağına gəlmədim: amma bu inadkarlıq və qiyam gecəsi necə də dəhşətli idi! Ertəsi gün axşam yenə də müti qul kimi intizar içində qapının qabağını kəsdirib durmuşdum.

Nəhayət, bir axşam məni gördün. Gəldiyini artıq uzaqdan görmüşdüm və qabağından qaçmamaq üçün bütün iradəmi səfərbər etmişdim. Təsadüf elə gətirmişdi ki, yükü boşaldılası bir maşın yolu tutmuşdu və yol dar olduğundan lap yanımdan keçməli oldun. Sənə diqqət yetirdiyimi hiss edə-etməz dəhşətli xatirələr qəlbimi necə də sardı. Bir anda qadınlara aid səmimi, adamı bürüyən və eyni zamanda, onu çıpaqlandıran, məni, uşağı ilk dəfə qadına, sevən bir qadına döndərən o nüfuzedici və təsirli, dalğın nəzərlərin qeyri-iradi olaraq başdan-ayağa qədər məni oxşadı. Bir-iki saniyə bu baxışlar gözlərimin içinə zilləndi. Mən də öz baxışlarımı səndən çəkə bilmir və çəkmək də istəməirdim. Sonra ötüb-keçdin. Ürəyim quş kimi çırpındı. Özümdən asılı olmayaraq addımlarımı yavaşıttdım və boğa bilmədiyim marağın təsiri ilə geri qanrılarkən dayanıb mənə baxdığını gördüm. Həddən artıq maraqla məni nəzərdən keçirdiyindən isə o saat anladım: məni tanımamışdın.

Məni nə o zaman, nə də sonralar tanımadın, həmişəlik sənə yad qaldım. Həmin saniyələrdə keçirdiyim heyrət hissinə necə təsvir edim, əzizim? İlk dəfə elə o vaxt məni tanımadığını, mənasız ömür sürdüyümü və tanınmadan ölümə məhkum edildiyimi anladım; naməlum, yad qaldım. Təəcübümü necə ifadə edim!? Çünki bax İnsburqda yaşadığım bu iki ildə hər saat səni düşünməkdən və Vyanada təkrar görüşümüzü təsəvvür etməkdən savayı, heç bir iş tutmamış, əhvali-ruhiyyəmin necəliyindən asılı olaraq insanların hər iki üzünü – yaxşısını da, pisini də – çox götür-qoy etmişdim. Demək olar ki, hər şey qabaqcadan ölçülüb-biçilmiş,

düşünülmüşdü. Kədərli dəqiqələrimdə elə bilirdim ki, məni rədd edəcək, həqarətlə qarşılayacaqsan, çünki mən çox miskin, həddən artıq çirkin və zəhlətökənəm. Sənin nifrətinin, soyuqluğunun, laqeydliyinin bütün formalarını öz coşqun xəyalımda çək-çevir etmişdim – yalnız bunu, təkcə bu ən dəhşətli hadisəni qəlbimin heç bir guşəsində, hətta açıq-aşkar özümü sənin məhəbbətinə layiq bilməyəndə belə ağılıma gətirməyə cəsarət etmirdim. Ümumiyyətlə, mənim həyatda mövcud olduğumdan xəbərsizliyin ən dəhşətli hadisə idi. Bu gün artıq anlayıram ki, – ah, bunu başa düşməyi mənə sən öyrətdin! – hər hansı bir qızın və ya qadının simasını kişilər çox tez unudurlar, çünki çox vaxt bu sima gah ehtirasları, gah uşaq macəralarını, gah da ruhi sarsıntıları əks etdirən güzgüdən savayı bir şey deyildir və güzgüdəki əks kimi çox tez unudulur; öyrəndim ki, kişilər qadınların sifətlərini çox asanlıqla yaddan çıxara bilirlər, çünki illər öz işıq və kölgələri ilə orada izlər buraxır, geyim onları müxtəlif biçimə salır. Öz talelərinin hökmünə tabe olanlar, doğrudan da, ən müdrik insanlardır! Mən, ozamankı qız, sənin unutqanlığını hələ də anlaya bilmirdim, çünki nəhayətsiz, arası kəsilməyən fikirlərim səninlə məşğul ikən səfehçəsinə düşünürdüm ki, yəqin, sən də tez-tez məni yad edir və yolumu gözləyirsən; sənin üçün heç nə, heç kim olmadığımı, məni bircə dəfə də olsa xatırladığına əmin olsaydım, necə yaşaya bilərdim! Cismində heç bir üzvün məni tanımadığını, həyatında heç bir xatirə telinin mənim həyatımla bağlı olmadığını ifadə edən baxışınla məndə oyanmış hiss həqiqətlə etdiyim ilk təmas, taleyimə saldıgım ilk nəzər idi.

O zaman məni tanımadın. Hətta iki gün sonra yenidən rastlaşarkən baxışların məni bir qədər səmimiyyətlə oxşadısı da, bu dəfə də sənin vurğunun və qəlbini ehtizaza gətirdiyin bir qız kimi deyil, sadəcə, iki gün bundan əvvəl elə həmin yerdəcə rast gəldiyin on səkkiz yaşlı gözəl qız kimi tanıdın. Mehribanlıq ifadə edən bir təəccüblə məni süzdün, dodaqlarında xəfif təbəssüm oynadı. Yənə də addımlarını yavaş-yaşayaraq, odəfəki kimi yanımdan ötdün: əsməcəyə düşdüm, sevindim, Allaha yalvardım ki, nə ola məni danışdırasan. Ömrümdə birinci dəfə sənin üçün canlı məxluq olduğumu hiss etdim: sən mənimlə maraqlandın.

Mən də yavaş yeridim, səndən qaçmadım. Geriyə dönmədən, birdən-birə hiss etdim ki, arxamca gəlirsən; o dəqiqə, nəhayət ki, mənə doğru yönəldilmiş sevimli səsini eşidəcəyimi anladım. Gözləmək məni, sanki, süstləşdirmişdi, elə dayanacağımdan qorxurdum ki, birdən, ürəyim şiddətlə döyündü – sən artıq mənimlə yanaşı addımlayırdın. Çoxdan tanıyırımı kimi, özünə xas olan şən əda ilə mənə müraciət etdin – axı sən məni tanımırdın, mənim həyatım haqqında təsəvvürün yox idi! – amma elə qəribə bir sərbəstliklə dindirdin ki, mən cavab verməyə özümdə cəsarət də tapdım. Dar küçə boyunca yanaşı addımladıq. “Birlikdə şam edə bilirikmi?” – deyər xəbər aldın; razılıq verdim. Nə hədlə sənə etiraz edə bilərdim?

Kiçik bir restoranda birgə şam etdik, yadımdadırmı harada? Fəqət yox, yəqin, sən onu başqa axşamlardan ayırmırsan, çünki mən sənə kim idim axı? Yüzlərcə qadından biri, daim uzanmaqda olan zəncirin bircə halqası. Məni xatırlamağa səni nə sövq edə bilirdi: səni yanımda hiss etdiyim, mənimlə söhbət edən gördüyüm üçün özümü nəhayətsiz dərəcədə xoşbəxt sandığımdan çox az danışırdım. Bu əvəzsiz dəqiqələrin heç birini sual, mənasız söz vasitəsilə itirmək istəmirdim. Bu bircə saat içərisində sənə olan coşqun ehtiramımı necə doğrultduğuna, necə səmimi, necə sadə, necə sərbəst dolandığına, tamamilə təbii, hər cür tələsik zəhlətökənlik və nəvazişlərdən uzaq olduğuna görə ömrüm boyu sənə minnətdar olacağam və zənnimcə, öz istək və varlığımla artıq çoxdan səndən uzaqlaşmış olsaydım belə, göstərdiyin bu dostcasına mehribanlıqla məni yenidən özünə əsir edə bilərdin. Eh, beş illik uşaq ümidlərimi aldatmamaqla, necə böyük bir arzumu yerinə yetirdiyini bilmirsən axı!

Artıq gec idi, ayağa qalxdıq. Restoranın qapısı ağızda məndən tələsdiyimi, yoxsa bir qədər vaxtım olduğunu soruşdun. Sənin yolunda hər şeyə hazır olduğumu gizləyə bilərdimmi? Vaxtım var idi. Sonra ani tərəddüdə üstün gələrək, söhbət üçün sizə getmək istəyib-istəmədiyimi xəbər aldın. “Məmnuniyyətlə”, – deyər mən hisslərimin sadəliyindən dərhal dilləndim və elə o dəqiqə bu ani razılıqdan tutulduğumu, yaxud da sevincdən təsirləndiyini duydum, hər halda, təəccübləndiyin açıq-aşkar sezilirdi. Bu gün

ozamankı təəccübünün səbəbini anlayıram: bilirəm ki, qadınların adətidir, lap birisinin dərindən ölsələr də, özlərini təslim etməyə hazır olduqlarını gizləyir, belə hallarda qorxu və heyrət donuna bürünürlər, bu isə yalnız təkidli xahişlər, yalanlar, andlar və yağlı vədlərlə aradan qaldırıla bilər. Anlayıram ki, bəlkə, yalnız məhəbbəti özlərinə peşə etmiş qadınlar, yalnız fahişələr belə bir təklifi tamamilə və sevinclə qəbul edərlər; yaxud da lap sadələvh, tam təcürbəsiz qızlar. Mənim qəlbimdə isə – sən bunu necə təsəvvür edə bilərdin – əriyib suya dönmüş arzu, yüzlərcə kimsəsiz günümün düyün bağlamış qarşısızalmaz həsrəti var idi. Amma hər halda, təsirlənmişdin, səni maraqlandırmışdım. Hiss edirdim ki, yol gedə-gedə söhbət zamanı məni kənar-dan heyrət dolu nəzərlərlə süzürdün. Hissin, insanların daxili və xarici aləmini dərindən anlayan, heç vaxt səni aldatmayan hissini o saat burada qeyri-adi bir səbəb, bu gözəl, hər şeyə inanan qızda nə isə bir sirr olduğunu pıçıldadı. Marağın daha da artdı və suallarının dolaşmaq və ehtiyatla verilməsindən bu sirri öyrənmək istədiyini dərk etdim. Lakin mən bu suallara cavab vermədim: öz sirrimi sənə açmaqdan əvvəl, ağılsız görünmək istəyirdim.

Mənzinə qalxdıq. Bu keçidin, pillələrin mənim üçün nə demək olduğunu, bunların necə başgicəlləndirici, necə qarışıq, necə coşqun, əzabverici, az qala, məhvedici bir səadət olduğunu anlamırsan desəm, bağışla məni, əzizim! İndi də göz yaşını axıtmadan o günü xatırlaya bilmirəm, fəqət artıq göz yaşları da qurumuşdur. Təsəvvür et ki, oradakı hər bir şey eynilə mənim ehtiraslarımla dolu nə varsa hamısı uşaqlığımdın, həsrətimin rəmzi idi: min dəfələrlə qarşısında dayanıb gözlədiyim darvaza, hər dəfə addım səslərini eşitdiyim və səni ilk dəfə gördüyüm pillələr, bütün ruhumla sənə göz qoyduğum gözcük, qapının qabağına salınmış, bir dəfə üstündə diz çökdüyüm xalça, eşidərək, sıçrayıb pusqudan çıxdığım açar səsi. Axı bütün uşaqlığım, bütün ehtiraslarım – bunlar hamısı burada, bir neçə metrlik yerdə məskən salmış, bütün həyatım buraya bağlanmışdı! İndi də birlikdə sənə, bizim evimizə daxil olarkən, arzularımızın hamısı həyata keçdiyindən bu həyat məni tufan kimi çulğadı, üstümə hücum çəkdi. Bir düşün, necə də mənasız səslənir! Lakin mən başqa cür deyə bilmərəm – sənə

qapına qədər bu gündəlik həyat bütün ömür boyu olmuş həqiqətdir və burada bir uşağın qəribə aləmi, Ələddinin aləmi başlanırdı; indi səndirləyə-səndirləyə keçdiyim bu qarıya alovlu baxışlarımin, ən azı, min dəfə dikildiyini təsəvvür et, onda görəcəksən ki, – yalnız hiss edəcəksən, əzizim, heç zaman dəqiq bilməyəcəksən! – bu sürətlə ötən dəqiqə həyatımdan nəyi qoparıb apardı.

Bütün gecəni yanında qaldım. Əvvəllər də mənə kişi əli dəymədiyini, heç kəsin bədənimə toxunmadığını, heç kimin onu görmədiyini duymadın. Sən bunu necə anlaya bilərdin, əzizim, axı mən sənə heç bir müqavimət göstərmir, baş qaldıran həya hissini boğurdum ki, şübhəsiz, səni dəhşətə gətirə biləcək məhəbbətimin sirrini duymayasan, çünki axı sən yalnız və yalnız qayğısız, oynaq, ötəri hissləri sevir, özünü bir taleyə bağlamaqdan, onunla qaynayıb-qarışmaqdan çəkinirsən. Sən həyatını boş keçirmək istəyir, özünü hamıya, bütün dünyaya təslim edir, lakin qurban tələb etmirsən. İndi bakirə qız olduğum halda özümü sənə təslim etdiyimi söyləsəm, yalvarıram, mənə səhv başa düşmə, axı mən səni günahlandırmıram ki... sən mənə tora salmamış, mənə aldatmamış, ləkələməmişən; mən, bəli, mən özüm sənə meyil etmiş, özümü sənin ağışına atmış, öz taleyimə doğru atılmışam. Heç zaman, heç zaman, heç vaxt səni günahlandırmayacaq, yalnız minnətdar olacağam, çünki bu gecə mənim üçün ən fərəhli, ən zəngin, ən parlaq, ən xoşbəxt bir gecə idi. Qaranlıqda gözümlü açaraq, səni yanımda görərkən, səma belə yaxın olduğu halda, başım üzərində ulduzların görünməməsinə heyrətləndim, yox, əzizim, mən bu saat üçün heç vaxt, heç zaman peşman olmamışam. Hələ də yadımdadır: sən yuxudaykən nəfəsini hiss edib, bədəninə toxunarkən və özümü sənə belə yaxın görərkən xoşbəxtliyimdən qaranlıqda göz yaşını axıtdım.

Sübh tezdən getməyə tələsirdim. Dükana getməli idim, həm də qulluqçun gəlməmiş aradan çıxmaq istəyirdim; o, mənə görməməli idi. Geyinib qarşında hazır dayanarkən, mənə köksünə sıxdın və bir müddət gözlərini üzümə zillədin; qəlbində tutqun və uzaq bir xatirəmi baş qaldırmışdı, yoxsa öz xoşbəxtliyimlə sənə daha da gözəl görünürdüm? Sonra dodaqlarımdan öpdün. Ehmalca qolların arasından çıxıb getmək istədim. Bu an: “Özünlə bir neçə gül götürmək

istəməzdinmi?” – deyə sual etdin. Razılıq verdim. Stolun üstündəki büllur vazadan (ah, mən bu vazanı uşaq vaxtı sənin otağına saldıgım ilk nəzərdən tanıyırdım) dörd ədəd ağ qızılgül götürüb mənə verdin. Sonralar o gülləri günlərlə öpərdim.

Biz əvvəlcədən daha bir axşam görüşəcəyimizi şərtləşmişdik. Gəldim, yenə də çox qərribə oldu. Sən mənə üçüncü bir gecə də bəxş etdin. Sonra səfərə çıxmalı olduğunu bildirdin – eh, bilsəydin, bu səfərlərə uşaqlığımdan necə nifrət edirdim! – və söz verdin ki, qayıdan kimi xəbər göndərəcəksən. Sənə məktubları poçta göndərdim – adımlı demək istəməyirdim, hələ də öz sirrimi mühafizə edib saxlayırdım. Yenə də vida üçün mənə bir neçə qızılgül verdin.

332

Keçən iki ay ərzində hər gün səndən məktub gəlib-gəlmədiyini soruşurdum... yox, bir də o intizarın, o şübhələrin cəhənnəm əzabını sənə təsvir etməyin nə xeyri var? Mən səni təqsirləndirmirəm, səni necə varsan eləcə də sevirəm – odlu-alovlu, dönük, fədakar və vəfasız kimi, belə sevirəm, yalnız belə, həmişə olduğun və dəyişmədən qaldığın kimi. Sən artıq çoxdan qayıtmışdın, bunu sənin işıq gələn pəncərələrindən görürdüm. Ancaq mənə xəbər verməmişdin. Həyatımın son anında səndən, həyatımı verdiyim şəxsdən mənə yazılmış bircə sətir, tək bircə sətir də olsa yox idi. Mən arzuları puç olmuş adamlar kimi xeyli gözlədim. Lakin sən məni çağırmadın, bircə cümlə də olsa yazmadın... heç bircə cümlə də...

* * *

Uşağım dünən öldü, o həm də sənin idi. O, sənin də balan idi, əzizim, o üç gecədən birinin övladı; bunun doğruluğuna and içirəm və bir də, ölümlə üz-üzə duran şəxs yalan söyləməz. And içirəm ki, bu, bizim körpəmiz idi, çünki özümü sənə təslim etdiyim o saatlardan etibarən uşaq doğulana qədər mənə kişi əli toxunmamışdı. Səninlə təmasdan sonra özümü müqəddəs sanırdım: mənim üçün bütün dünyaya bərabər olan səninlə həyatıma ötəri daxil olan başqa şəxslər arasında özümü necə bölə bilərdim. Bu, bizim uşağımız idi, əzizim, mənim dərin məhəbbətimin və sənin qayğısız, demək olar ki, dönük, düşünülməmiş səmiyyətinin. Bəli, bizim oğul-uşağımız yeganə övladımız idi.

Amma sən soruşacaqsan – bəlkə, qorxa-qorxa, bəlkə də, yalnız heyrətlənərək – hər halda, soruşacaqsan, əzizim, nə üçün ötən illər boyu sənə uşaq haqqında heç nə deməmişəm və yalnız bu gün əbədi yuxuya dalaraq uzandığı, bu dünyadan köçməyə və bir daha, bir daha geri qayıtmağa hazır olduğu vaxt ondan söhbət açıram. Axı bunu sənə necə deyə bilərdim? Sən heç zaman mənə, heç bir müqavimət göstərmədən, hətta böyük məmnuniyyətlə özünü sənə təslim edən, ismətini asanlıqla əldən verən üçgecəlik təsadüfi “mehmana”, öteri rast gəldiyin, adını belə bilmədiyin bir qadına, onun illər uzununu sənə sadıq qaldığına inanmaz, heç nədən şübhələnmədən bu uşağı özününkü hesab etməzdin! Heç vaxt! Hətta sözlərim həqiqət kimi səslənsə də, gizli şübhələrdən yaxa qurtara bilməyəcəkdin ki, guya, mən başqasının uşağını sənin, hörmətli, varlı bir şəxsin boynuna atıram. O zaman sən mənə şübhə ilə baxar, aramızda bir kölgə, inamsızlıqdan yaranmış anlaşılmaz, qaranlıq kölgə qalardı. Bunu mən istəməirdim. Həm də mən səni tanıyıram: sənə özündən də yaxşı bələdəm, bilirəm ki, sənə – qayğısız, yüngül, oynaq məhəbbət düşkünü olan bir adama gözlənilmədən ata olmaq, qəflətən bir tale üçün məsuliyyət daşımaq çox baha oturardı. Sən özünü, yalnız azad həyat sürməyə adət etmiş özünü bir qədər mənə bağlı hiss edərdin. Onda bu bağlılığa görə mənə nifrət edərdin, bəli, bilirəm ki, öz iradənin əleyhinə bunu edərdin. Bəlkə, saatlarla, bəlkə də, yalnız qısa dəqiqələrlə mən sənə artıq yük olar, nifrətinə məruz qalardım.. Sənə yük olmaqdan, bütün əzab-əziyyəti öz üzərimə götürmək və səni sevens qadınlar içərisində məhəbbət və minnətdarlıqla yad ediləcək yeganə məşuqə olmaq istəyirdim. Lakin aydın məsələdir ki, sən heç bir zaman məni düşünməmişdin, məni unutmuşdun.

Mən səndə heç bir günah görmürəm, əzizim, yox, heç bir günah görmürəm. Əgər yazdığım sətirlərə qələmimdən bir damla da olsa kədər axmışsa, üzr istəyirəm; məni bağışla, axı mənim balam, bizim övladımız burada titrəyən şam işığında uzanmışdır; mən Allaha qarşı yumruqlarımı düyünlədim və onu qatil adlandırdım, aqlım çarşmış, hissələrim dumanlanmışdır. Şikayətləndiyimə görə bağışla, əfv et məni! Mən bilirəm ki, sən yaxşı və qəlbən darda olanlara əl

tutan adamsan, hamıya yardım edir, hətta səndən xahiş edən yad bir adama da kömək göstərirsen. Amma sənin xeyirxahlığın da qəribədir, o, hamı üçün açıqdır, hər kəs oradan əlləri tutan qədər götürə bilər, o, böyükdür, nəhayətsiz dərəcədə böyük, amma sənin xeyirxahlığın – bağışla məni – süstdür, passivdir. O, yad edilmək, müraciət olunmaq istəyir. Sən yalnız çağırılan, xahiş olunan zaman əl tutur, məmnuniyyətlə yox, abırından, zəifliyin ucbatından kömək edirsən. Sən – qoy açığı deyim – ehtiyac və əzab içərisində boğulan adamı özün kimi xoşbəxtliyi Tanrının xoşladığından çox xoşlamırsan. Odur ki sənin kimi insanlardan, hətta onların ən xeyirxahından belə xahiş etmək çətindir. Bir dəfə uşaq ikən qapını döyən bir dilənçiyə nə isə verdiyini gözlükdən görmüşdüm. Ağzını açmağa macal tapmamış ona pul verdin, həm də çox, lakin pulu ona nə isə ürkə-ürkə və tələsik uzatdın ki, tez rədd olub getsin; sanki, onun gözlərinə baxmağa cəsarət etmir, ondan çəkiniirdin. Sənin bu narahat, ürkək, minnətdarlıqdan boyun qaçıran yardım tərzini heç zaman yaddan çıxarmamışam. Məhz elə ona görə də sənə müraciət etmədim. Əlbəttə, bilərəm, onun sənin öz uşağın olmasına əmin olmasan da, o zaman mənə əl tutar, qəlbimi ovundurur, həm də pul, çoxlu pul verərdin; lakin bununla yanaşı, səni narahat edən adamı başdan etmək üçün gizli bir səbirsizliklə çalışırdın; bəli, inanıram ki, uşağı saldırmağı məsləhət görərdin. Məhz elə qorxum da ondan idi, çünki nə istəsən etməzdim, hansı bir işdə sənə etiraz edərdim!? Lakin bu uşaq mənim bütün həyatıma bərabər idi, çünki o, sənin uşağın, sənin təkrarın idi, fəqət heç vaxt özümlə saxlaya bilmədiyim xoşbəxt, dərddən-qəmdən azad olan şəxs sən idin, zənnimcə, həmişəlik mənə bəxş edilmiş, bətnimdə dustaq edilmiş, həyatımla sıx bağlanmış sən. Nəhayət ki, mən səni əsir ala bilmişdim; səni, həyatının inkişafını öz damarlarımda hiss edir, səni yedizdirib-içirə, əzizləyə, ürəyim istəyəndə öpə bilirdim. Görürsənmi, əzizim, səndən uşağım olacağından xəbər tutarkən məhz ona görə xoşbəxt idim və ona görə də bunu səndən gizləyirdim, çünki artıq əlimdən qaça bilməzdin.

Aydındır ki, əzizim, əvvəlcədən təsəvvür etdiyim kimi, təkcə uğurlu aylarla iş bitmədi, bu yolda qorxu və əzablarla,

insanların rəzilliyinə qarşı nifrət hissi ilə dolu aylar da olmamış deyildi. Vəziyyətim sevindirici olmadı. Qohumlarım bu işdən xəbər tutub, evə məlumat verməsinlər deyə son aylarda dükana gedə bilmirdim. Anamdan isə pul xahiş etmək istəmirdim və beləliklə də, doğum gününə qədər onsuz da çox olmayan bəzək şeylərimi satmaqla birtəhər dolandım. Zahı yatmamışdan bir həftə əvvəl paltaryuyan bir qadın şkafdakı son kronlarımı oğurladı və mən yalnız səfillərin, qovulmuşların və unudulmuşların ehtiyac üzündən əlacsız qalıb getdikləri bir doğum klinikasına düşməli oldum; orada məhz elə ehtiyacın amansız dalğaları arasında da bu uşaq, sənin doğma balan ilk dəfə gözünü dünyaya açdı. Ora dəhşətli idi, ölümdən də dəhşətli; orada hər şey yad idi, yad; biz yalnız ehtiyac üzündən, eyni zillətin təsiri ilə bu havasız, bihüşdarı və qan iyindən baş gicəlləndirən, qışqırıq və iniltilərlə dolu salona atılmışdıq və orada yatan xəstələr də bir-birinə yad, yalnız və ətrafdakılara qarşı kinli idilər. Orada fahişələr və taleyin amansızlığı üzündən əxlaqsızlıq etməyə məcbur olan xəstələrlə yanaşı, məzlumların nəsibi olan hər cür insafsızlığa, mənəvi və fiziki təhqirlərə məruz qalıb, kinayəli təbəssümlərlə köməksiz qadınların üstündən yorğanlarını çəkən və öz aldadıcı alim görkəmləri ilə onları əlləşdirən gənc həkimlərin həyasızlığının, xəstəyə qulluq edənlərin tamahkarlığının canlı şahidi olduq; ah, orada adamın abır-həyası baxışlarla çarmıxa çəkilir və sözlərlə qamçılanır. Orada adın yazılmış lövhədən başqa səndən heç nə qalmamışdı, çünki çarpayıda uzanan artıq uşaq deyil, onunla maraqlananların barmaqladıqları, öyrənilmək və baxılmaq üçün qoyulmuş titrək ət parçası idi – eh, intizarla gözləyən ərlərinə öz evlərində uşaq bəxş edən qadınlar yalnız, köməksiz halda, az qala, təcrübə stolu üstündə doğmağın nə demək olduğunu anlamazlar, hələ indi də kitabda cəhənnəm sözüne rast gələrkən, birdən-birə iradəmin əleyhinə olaraq, olmazın əziyyət çəkdiyim, ağzına qədər doldurulmuş üfunətli, abırsız qəhqəhələr, inilti və qanlı qışqırıqlarla dolu həmin salonu, əxlaqsızlıq yuvası olan o iyrenc yeri xatırlayıram.

Bağışla məni ki, bu barədə söhbət açırım. Mən bütün bunlardan yalnız bircə dəfə danışırım, bir də heç vaxt, heç bir zaman bunları söyləmərəm. On bir il bunları gizlətmisə,

susmuşam və tezliklə əbədilik susacağam; lakin bir dəfə bağırmalı, səadətim olan və indi nəfəs almadan çarpayiya uzanmış uşağımın mənə necə baha oturduğundan danışaraq hay salmalı idim axı! Mən artıq bütün əzabları, o dəhşətli saatları övladımın təbəssümündə, onun səsinde, öz xoşbəxtliyim içərisində unutmuşdum; lakin indi o öldüyü üçün çəkdiyim zillətlər yenidən canlanır və mən qəlbimi ovundurmaq üçün, heç olmasa, bir dəfə, tək birçə dəfə çıxırmalı, haray çəkməli idim. Amma səni günahlandırmır, yalnız Allahı, çəkdiyim ağırları və zəhməti mənasız edən Allahı lənətləyirəm. And içirəm ki, səndə günah görmürəm və heç zaman qəlbimdə sənə qarşı kin olmamışdır. Hətta bədənəm sancıdan ikiqat olanda da, ağırlar ürəyimi çəkib qoparan anda da mən səni Allah qarşısında təqsirləndirməmişəm; o gecələr üçün heç vaxt peşman olmamış, səni lənətləməmişəm, əksinə, həmişə sevmiş, səninlə rastlaşdığım saata daim dualar yağdırmışam. Mən bir daha o saatların cəhənnəm əzabına düşməli olsam və məni orada nələr gözlədiyini əvvəlcədən bilsəm də, yenidən o günləri yaşayar, o işləri bir də təkrar edərdim, əzizim, bir dəfə də, hələ, bəlkə, min dəfə də!

* * *

Uşağımız dünən öldü – sən onu tanıyırdın. Heç bir zaman, hətta təsadüf nəticəsində yanından ötürkən də baxışların bu gül kimi açılmaqda olan kiçik məxluqa – öz övladına baxmadın, sən onu görmədin. Uşaq olandan sonra bir müddət səndən gizləndim; həsrətin əvvəlki qədər ağır deyildi, mənə belə gəlirdi ki, uşağın dünyaya gəlməsi ilə sənə qarşı məhəbbətim öz coşqunluğunu itirdi; hər halda, bu məhəbbət daha o qədər də çox əzab vermirdi. Özümü səninlə onun arasında bölmək istəmirdim; odur ki həyatımı sənə, xoşbəxt ömür sürən, məndən yan ötən bir insana deyil, mənə ehtiyacı olan, yedirməli olduğum, öpüb bağrıma basa bildiyim uşağa həsr etdim. Zahirən sənə oxşayan, əslində isə mənim olan uşağın dünyaya gəlməsi ilə, sanki, səni sevməyə məhkum edən taledən, öz narahatlığımdan xilas edildim; yalnız nadir hallarda, hisslerim itaətkarlıqla sənin evinə doğru sürükləyirdi. Mən yalnız bir şey edirdim: ad günündə həmişə sənə ilk məhəbbət

gecəməzdən sonra mənə bağışladığın güllərə bənzər ağ qızılgül dəstəsi göndərirdim. Bu keçən on-on bir il ərzində birçə dəfə də olsa özünə sual vermişəm ki, bu gülləri kim göndərib? Görəsən, vaxtilə qızılgül bağışladığın qadını heç yada salmışam mı? Bilmirəm və cavabını öyrənməyəcəyəm də. Mən yalnız qaranlıqlar içərisindən o gülləri sənə uzatmaqdan, ildə bir dəfə o saatları sənə xatırlatmaqdan savayı başqa heç nə istəməirdim. Sən onu, öz övladını tanımadın, onu gizli saxladığım üçün bu gün özümü ittiham edirəm, çünki sən onu sevə bilərdin. Onu, o zavallı oğlanı heç vaxt tanımadın, təbəssümünü və yavaş-yavaş göz qapaqlarını qaldırarkən mənə, bütün aləmə parlaq sevinc şəfəqləri saçan qara, ağıllı gözlərini – öz gözlərini! – görmədin. Ah, o, elə gülürüz, elə sevimli idi ki... sənin bütün oynaqlığın uşağa məxsus əlamətlərlə onda təkrarlanır, iti, coşqun təsəvvürün meydana çıxırdı: sən həyatla oynadığın kimi, o da saatlarla hər şeyi unudaraq, müxtəlif əşyalarla əylənər və sonra qaşlarını çataraq, ciddiyyətlə kitabların üstünə düşərdi. Böyüdükcə sənə daha çox oxşayırdı: sənə xas olan ikixüsusiyyətlik – ciddilik və qayğısızlıq – artıq onda da özünü büruzə verir, yavaş-yavaş intişar tapmağa başlayırdı; sənə oxşadıqca isə onu daha artıq sevirdim. Məktəbdə yaxşı oxuyur, fransızca bala sağsağan kimi qığıldayırdı: onun dəftərləri sinfin gözü idi... hələ necə gözəl, öz qara məxmər paltarında, yaxud ağ dənizçi gödəkçəsində necə də məlahətli idi! Harada olursa olsun, həmişə ən lətif, ən gözəgəlim uşaq idi; Qrado çimərliyinə aparanda qadınlar bir anlıq ayaq saxlayıb, uzun sarışın saçlarını sıgallayar, Zemmerinqdə xizək sürərkən camaat ona heyran olardı. Nə qədər gözəl, nə qədər zərif və nə qədər mehriban idi: keçən il Terezianum internatına daxil olanda, on səkkizinci əsrdə yaşamış pajlar kimi, xüsusi geyim və şpaqa ilə gəzərdi, indi isə dodaqları göyərmiş və qolları sinəsində çarpazlanmış halda uzanan biçərənin əynində birçə köynəkdən savayı heç nə yoxdur.

Bəlkə, sual edirsən ki, mən uşağı necə firavan böyüdürdüm və hansı yolla onu ağ günə, kübar ailələrə məxsus qayğısız həyata çıxara bilmişdim. Sevgilim, sənə qaranlıqdan müraciət edirəm: odur ki utanmır, amma qorxmı, əzizim, hər şeyi açıb demək istəyirəm; mən özümü satırdım!

Düzdür, küçə qızı, fahişə adlandırılanlardan deyildim, lakin özümü satırdım. Varlı pərəstişkarlarım, dövlətli məşuqlarım var idi; əvvəlcə mən onları axtarırdım, sonra isə onlar – mənə, çünki mən – bunu heç hiss etməsənmi? – çox gözəl idim. Özümü təslim etdiyim hər kəs mənə xoşlayır, hamı mənə minnətdarlıq edir, mənə bağlanır, mənə sevirdi, yalnız səndən, təkcə səndən başqa, əzizim!

Bu etirafdan sonra mənə nifrət edirsənmi? Yox, bilirəm, nifrət etməsən, bilirəm ki, sən hər şeyi yaxşı anlayırsan və bunları da məhz səndən, yalnız və yalnız ikinci səndən, sənəin uşağından ötrü etdiyimi də başa düşəcəksən. Doğum klinikasındakı salonda yoxsulluğun bütün dəhşətlərini öz üzərimdə duymuşdum; bildirdim ki, bu dünyada kasıb həmişə ayaqlar altında əzilir, alçaldılır, başqalarının qurbanı olur və heç bir vəchlə sənəin övladının, gül kimi yaraşlıq balanın səfillər arasında, küçələrdə hökm sürən yoxsulluq, nadanlıq və çirkəblər içərisində, qaranlıq mənzillərin üfunətli havasında böyüməsinə razı ola bilmirdim. Onun zərif dodaqlarından küçə sözləri çıxmamalı, pambıq kimi ağ və yumşaq bədənə yoxsulluğun cod, bədənə dalayan paltar toxunmamalı idi, sənəin övladın varlı, firavan yaşamalması, yer üzünün bütün nemətlərindən zövq alması, yenidən sənə çatmalı, sənəin həyat səviyyəsinə qalxmalı idi.

Bax buna görə, yalnız bu səbəbdən mən öz namusumu atmışam, əzizim! Bunu özüm üçün fədakarlıq, qurban vermək hesab etməirdim, çünki namus və şərəfsizlik adlandırılan şey, mənəim fikrimcə, boş və mənasız idi; sən, bütün varlığıma hakim kəsilən, qəlbimin sahibi olan sən mənə sevmirdin, odur ki hisslərim təhqir olunduğu halda, bədənəimlə nələrlə olacağına mənəim üçün fərqi yox idi. Bəzilərinə çox hörmət bəsləsəm və öz tələyimi xatırlayaraq, cavabsız məhəbbətlərinə görə onlara yazığım gəlsə də, bu kişilərin nəvəzişləri, hətta dərin daxili ehtirasları belə mənə azacıq da olsa təsir etməirdi. Tanışlarıma hamısı çox alicənab adam olub, mənə əzizləyir, hədsiz hörmət göstərirdilər. Xüsusilə yaşlı, dul bir qraf. O, atasız uşağı, sənəin övladını Terezianuma qəbul etdirmək üçün əldən-ayaqdan düşmüşdü, mənə öz qızı kimi sevirdi. Üç, dörd dəfə mənə evlənməyi təklif etdi – indi qraf arvadı, Tiroldakı əfsanəvi qalanın sahibəsi olar, qayğısız ömür sürərdim, çünki uşağıma

ona pərəstiş edən mehriban ata, mənə sakit, alicənab, xoşxasiyyət ər tapmış olardım – nə qədər çalışdısa, nə qədər təkid etdisə, öz etirazlarımla ona çoxlu əzab verdim, razı olmadım. Bəlkə də, ağılsızlıq etmişəm, çünki indi hardasa öz uşağımla birgə sakit və qayğısız həyat sürürdüm. Amma – nə gizlədim – düzü, əl-qolumu bağlamaq istəmir, daim sənin üçün asudə olmaq niyyətiylə yaşayırdım. Hardasa qəlbimin lap dərinliklərində hələ də belə bir uşaq xülyası gizlənirdi ki, bəlkə, sən bir daha, bircə saatlıq olsa da, məni öz yanına çağıracaqsan. Bu mümkün ola biləcək bircə saatin xatirinə, ilk çağırışın üçün asudə olmaq naminə hər şeydən imtina edirdim. Uşaqlığımla vidalaşdığım zamandan etibarən bütün ömrüm gözləməklə, sənin bu yeganə istəyini gözləməklə keçirdi!

Hə, bu saat, bu an, doğrudan da, gəldi. Amma sən onu bilmir, təsəvvür etmirsən, əzizim! Onda da məni tanımadın – heç zaman, heç vaxt tanımadın! Əvvəllər də tez-tez sənə rast gəlirdim – teatrlarda, konsertlərdə, Praterdə, küçədə – hər dəfə də ürəyim yerindən oynayırdı, lakin mənə tərəf baxmırdın; axı zahirən çox dəyişmiş, ürəkək uşaqdan oturuşmuş qadına çevrilmişdim, həm də, başqalarının dedikləri kimi, gözəl idim; qiymətli paltarlar geyir və həmişə pərəstişkarlarım arasında olurdum: yataq otağının zəif işığı altında gördüyün o qorxaq qız olduğumu necə güman edə bilərdin ki!.. Bəzən mənimlə qoşa addımlayan kişilərdən biri səni salamlayırdı. Salamı alar və dərhal mənə baxardın, lakin bu baxışlarda qəribə bir yadlıq duyulurdu; onlar gözəlliyi qiymətləndirməyi bacaran, lakin məni tanıya bilməyən yad, ağlasığmaz dərəcədə yad baxışlar idi. Hələ də yadımdadır, bir dəfə, az qala, adət etdiyim belə tanımalardan biri məni yandırır-yaxdı: opera teatrında öz aşnamla lojada əyləşmişdim, sənə qonşuluqdakı lojada idin. Üvertüra başlanan kimi işıqlar söndü, daha üzünü görə bilmədim, lakin o zaman birlikdə olduğumuz gecədəki kimi, nəfəsini və lojalarımızın məxmər çəkilməmiş sürahisinə söykənmiş incə, zərif əllərini çox yaxından hiss edirdim. Nəhayətsiz bir qüvvə məni əyilib, nə vaxtsa məni qucmuş o yad, dünyalar qədər sevdiyim əlləri itaətkarlıqla öpüşlərə qərq etməyə sövq edirdi. Musiqinin təsiri ilə oyanan bu həvəs daha da coşur, ağızlaşırdı, özümü ələ almalı, yığışdırmalı

idim, lakin nə isə qeyri-adi bir qüvvə dodaqlarımı əllərinə doğru çəkirdi. Birinci pərdədən sonra aşnamdan mənimlə getməsinə xahiş etdim. Qaranlıq salonda mənə belə yaxın və yad olmağına dözə bilmirdim.

Lakin o saat yaxınlaşdı, bir daha, axırıncı dəfə mən tar-mar olmuş həyatıma qayıtdım. Təqribən bir il bundan əvvəl olardı, sənin ad gününün sabahı. Qəribədir, bütün günü səni düşünmüşdüm, çünki həmişə ad gününü böyük bayram, əlamətdar gün kimi qeyd edirdim. Səhər evdən çox erkən çıxmış və hər il olduğu kimi, yenə də unutduğun saatları sənə xatırlatmaq üçün göndərdiyim ağ qızılıgülləri almışdım. Günortadan sonra oğlumla birlikdə gəzməyə çıxdım, onu Demeldəki şirniyyat dükanına, axşam isə teatra apardım. Onu uşaqlıqdan bu günün mənasını anlamağa, bu günü sirli bir bayram kimi qəbul etməyə alışdırmaq istəyirdim. Ertəsi gün sabiq aşnamla, iki il birlikdə yaşadığım, mənə pərəstiş edən, əzizləyən, hamı kimi əylənmək istəyən, özümü və oğlumun hədiyyələrə qerq edən, bir qədər süst, qeyd-şərtsiz sadiqliyinə görə sevlməyə layiq olan, əbəs yerə etiraz etdiyim gənc, varlı fabrikantla bir yerdə idim. Birlikdə konsertə getdik, orada vaxtlarını şən keçirməyi xoşlayan tanışlarıma rast gəldik. “Rinqitrassə”dəki restoranların birində şam etdik və mən gülüş və məzəli söhbətlər içərisində yenidən Tabarenə – rəqs salonuna getməyi təklif etdim. Adətən, öz daimi və sərxoş şənlikləri ilə tanınan belə yerlərdən xoşum gəlməzdi və həmişə bu cür təkliflərdən boyun qaçırırdım, bu dəfə isə izahedilməz, müəmmalı bir qüvvə məni başqaları tərəfindən sevinclə və məmnuniyyətlə qarşılanan bu təklifi irəli sürməyə vadar edirdi, qəflətən sirli bir qüvvənin təsiri ilə oraya can atırdım. Sanki, orada məni qeyri-adi bir şey gözləyirdi. Hər tələbimi yerinə yetirməyə adət etmiş yoldaşlarıma dərhal ayağa qalxdılar; biz oraya gedib şampan şərabi içdik və gözlənilmədən məni qarşısı alınmaz, bəli, heç zaman duymadığım, az qala, əzabverici bir sevinc bürüdü. İçdikcə içir, mənasız, şit mahnıları hamı ilə birlikdə zümzümə edir və oynamağa, yaxud sevincdən hay-küy salmağa, az qala, daxili ehtiyac duyurdum. Birdən, sanki, qəfildən ürəyimə mis kimi qızarmış isti şiş basdılar – yerimdə diksindim. Dostlarımla birlikdə yanaşı masaların birinin arxasında oturmuş, heyrət və istək

dolu baxışlarla, həmişə varlığımı sarsıdan o baxışlarınla məni süzürdün. On ildən bəri ilk dəfə böyük məftunluqla mənə baxırdın. Məni titrəmə tutdu. Az qala, qaldıracağım qədəh əlimdən düşəcəkdə. Xoşbəxtlikdən, masa yoldaşlarımla şəşqinliyi görmədilər; bu coşğunluq isə gülüşlər və musiqinin uğultusu içərisində əriyib yox oldu.

Baxışların getdikcə daha davamlı olur və məni oda yaxırdı. Görəsən, nəhayət ki, tanıyırdınmı, yoxsa məni yeni, özgə, yad qadın kimi ələ keçirmək arzusu ilə qovrulurdun? Yanaqlarım qızarıb pötrdü, suallara rəbitəsiz cavablar verdim. Baxışlarının təsiri ilə özümü necə itirdiyimi bilsəydin! Heç kəs hiss etmədən başının hərəkəti ilə işarə etdin ki, bir anlıq vestibülə çıxım. Sonra qəsdən səsini qaldıraraq, haqq-hesabı kəsdin, yoldaşlarınla xudahafızlaşib, məni gözləyəcəyinə işarə vermədən salondan çıxdın. Sanki, soyuqdan, qızdırmadan titrəyirdim və daha suallara cavab vermək, məni bürümüş həyəcanı dəf etmək iqtidarında deyildim. Təsadüfən, elə bu an bir cüt zənci ayaqlarını yerə vura-vura və qulaqbatıncı qışqırıqlarla yeni, qəribə rəqs havasını ifa etməyə başladı, hamı nəzərlərini onlara zillədi və mən bu fürsətdən istifadə etdim. Ayağa qalxdım, aşna-ma tez gələcəyimi söyləyib, sənin ardınca çıxdım.

Dəhlizdə, paltar saxlanılan yerin qabağında durub gözləyirdin. Məni görcək gözlərin parıladı. Üzündə təbəssüm mənə doğru tələsdin, o saat anladım ki, məni tanımayısan, nə ötən illərin uşağını, nə də ismətinə sənə vermiş sabiq qızı tanımayısan; məni ilk dəfə rast gəldiyin naməlum qadın kimi qarşıladın. “Mənim üçün də bir saat vaxtınız olarmı?” – deyərək nəvazişlə soruşdun. Müraciətindən başa düşdüm ki, məni pulla birgəcəlik almaq mümkün olan qadınlara bənzədirsən. “Bəli”, – dedim. On il bundan əvvəl, qürub çağında alqaranlıq küçədə bir qızın titrək səslə, qeydşərtsiz razılıqla dedi ki, “Bəli” kimi. “Bəs nə vaxt görüşə bilirik?” “Nə vaxt istəsəniz”, – dedim. Ütanıb-çəkinmədim. Həmin ozamanki təəccübünlə, razılığımın tezliyindən hey-rətlənirmiş kimi bərelmiş gözlərinlə məni süzdün. “İndi olarmı?” – deyərək bir qədər tərəddüdlə yenidən soruşdun. “Bəli”, – dedim. “Gedək”. Sonra paltomu almaq istədim.

Birdən, yadıma düşdü ki, birlikdə verdiyimiz paltoların nömrəsini dostum götürmüşdür. Geri qayıtmaq və ətraflı

məlumat vermədən onu tələb etmək mümkün deyildi, illərcə həsrətini çəkdiyim vüsəl saatlarını isə heç nəyə dəyişmək olmazdı. Odur ki tərəddüd etmədən şalı axşam paltarının üstündən çiyinə saldım və sayəsində illər boyu dolandığım, xeyirxah, mehriban insanı düşünmədən bayıra çıxıb, çiskinli gecənin ağuşuna atıldım. Ah, namuslu bir adam olan dostuma qarşı yol verdiyim alçaqlığı, nankorluğu, həyasızlığı çox gözəl anlayırdım; hiss edirdim ki, gülünc hərəkət edirəm və öz sərəməliyimlə xoşniyyətli, xeyirxah bir insanı əbədi olaraq amansızcasına təhqir edirəm; duyurdum ki, öz həyatımı məhvə doğru sürükləyirəm, lakin yenidən bircə dəfə sənin dodaqlarına toxunmağa, dediyin nəvazişli sözləri eşitməyə dözülməz həsrətin yanında bütün həyatımın nə mənası var idi! Bax mən səni belə sevirdim! Hər şey ötüb-keçdiyinə və arxada qaldığına görə bütün bunları söyləyə bilərəm. Məncə, ölüm yatağında can verərkən belə məni çağırıydın, yenə də birdən-birə ayağa durub, səninlə getmək üçün özümdə qüvvə tapardım.

Giriş qapısında bir maşın dayanmışdı, maşına oturub sənənin mənzilinə getdik. Yenə səsinə eşitdim, qəlboxşayan yaxınlığını duydum və o zaman olduğu kimi, yenə də nəşələndim, əvvəlkiyə xoşbəxtliyimdən uşaq kimi çaşdım. On ildən bəri birinci dəfə gördüyüm pillələrlə yuxarıya necə çıxdığımı, o anlarda nələr keçirdiyimi və hər şeydə yalnız səni gördüyümü təsvir edə bilmərəm. Otağında cüzi dəyişiklik var idi, əvvəlkiyə bir neçə şəkil və kitab əlavə edilmiş, bir neçə yeni mebel alınmışdı, amma nədənsə, onlar da mənə yaxın, doğma gəlirdi. Yazı masasının üstünə isə içində qızılgül, bir gün əvvəl ad günündə, indi sənə bu qədər yaxın olarkən belə, tanıya bilmədiyən adamdan hədiyyə göndərilmiş güllər olan vaza qoyulmuşdu. Hər halda, gülləri saxlamağın məni sevindirdi: deməli, ətrafında məndən bir nişanə, məhəbbətimin nəfəsi yaşayırdı.

Məni qolların arasına aldın. Yenə də yanında əvəzsiz, ecazkar bir gecə keçirdim. Amma anadangəlmə çıpaq bədənimdən də tanımadın. Sənənin məlum səmimiyyət və mehribanlığından nəşələnib özümü xoşbəxt sandım və gördüm ki, ehtirasların üçün sevgili yar ilə bir gecəliyə pulla alınan qadın arasında heç bir fərq yoxdur, özünü bütün varlığıyla, hədsiz ixlaskarlıqla hissələrinə tabe edirsən. Sən

mənə, gecə restoranından gətirilmiş qadına elə nəzakətli və diqqətli, elə lütfkar, elə dostcasına səmimi idin ki... Eyni zamanda, qadıncıdan zövq almaqda elə mahir, elə ehtiraslı idin ki... Mənə yenidən nəsb olmuş keçmiş səadətdən başım hərləndi, səndəki bu təkrarolunmaz, məni hələ uşaq ikən əsir etmiş coşqun ehtirasları yenidən duydum. Özünü bircə anlıq ehtirasa fəda edən, bütün qəlbi ilə başqasının ixtiyarına keçən və onu əsir ala bilən, sonradan isə, heç bir şey olmamış kimi, sövqi-təbii bir utancaqlıqla hissələrini cilovlayıb sakitləşdirməyi bacaran belə kişiye rast gəlməmişdim. Amma mən də hissələrə qapılıraq, özümü unutmuşdum, belə bir qaranlıqda sənin yanında kim idim axı? Məhəbbət oduna yanan sabiq qızımı, uşağının anasını, yoxsa yad bir qadınımı? Ah, bu ehtiraslarla dolu ecəzkar gecədə hər şey elə tanış, elə köhnə və yenidən ləzzət verəcək dərəcədə təzə idi ki... Mən Allahdan istəyirdim ki, gecə qurtarmasın.

Lakin səhər açıldı, yataqdan gec qalxdıq, sən məni səhər yeməyinə də dəvət etdin. Birlikdə gözəgörünməz qulluqçunun əli ilə gizlicə yemək otağına qoyulmuş çayları içdik və söhbət elədik. Yenə də mənimlə özünəməxsus açıqürəkliklə, səmimiyyətlə danışır, heç bir mənasız, şit sual vermir, mənə yersiz maraq göstərmirdin. Nə adımı soruşdun, nə də ünvanımı. Sənin üçün mən yenə də yalnız təsadüfi, havadakı tüstü kimi izsiz-tozsuz silinib gedən, ötəri, ancaq birsaatlıq kef üçün yarayan məxluq idim. İki, yaxud üçaylığa uzaqlara, Şimali Afrikaya səyahət etmək niyyətində olduğunu söylədin. Xoşbəxtlik içində qəfildən titrəməyə başladım, çünki artıq qulaqlarımda bir səs guruldayırdı: hər şey məhv oldu, hər şey ötüb-keçdi, mütləq unudulacaqsan! Məmnuniyyətlə dizlərini qucaqlayıb, fəryad qoparırdım: "Məni də apar, bəlkə, bu qədər vaxtdan sonra, nəhayət, nəhayət ki, tanıyasan!" Axı mən sənə qarşında çox qorxaq, ürəkək, müti və aciz idim. Odur ki yalnız "çox təəssüflər" dedim. Gülümsəyərək, gözələrini mənə zillədin: "Doğrudanmı, təəssüflənirsiniz?" – soruşdun.

Bu sözlər mənə güllə kimi dəydi. Ayağa qalxıb, sürəkli və sərt baxışlarla səni süzdüm. Sonra: "Mənim bir zaman sevdiyim də tez-tez səfərə çıxardı", – dedim. Sənə, düz gözələrinin içinə baxırdım. "İndi bu saat tanıyacaq!" – bütün

vücudum intizar içərisində əsirdi. Lakin soyuq-soyuq gülümsədin və təskinlik vermiş kimi: “Səfərə gedənlər qayıdırlar ki...” dedin. “Bəli, – dedim, – qayıdırlar, lakin unudaraq qayıdırlar”.

Gərək ki, danışığımda nə isə qeyri-adilik, həddən artıq pafos var idi, çünki sən də ayağa qalxıb, heyrət içində və məhəbbət dolu nəzərlərlə mənə baxdın. Çiyinlərimdən tutub: “Yaxşı heç zaman unudulmur; səni heç vaxt unutmayacağam”, – dedin və şəklimi beyninə yaxşıca həkk etmək istəyirmiş kimi gözlərini düz üzümə zillədin. Bu baxışların nə isə axtara-axtara, duya-duya, bütün varlığını özünə hopdura-hopdura mənə dikildiyini hiss etdikdə elə zənn etdim ki, nəhayət, nəhayət ki, gözlərini tutmuş qara pərdə düşəcəkdir. O, məni tanıyacaq, məni tanıyacaq! Bütün ruhum bu fikir içərisində titrəyir, şadlanırdı.

344

Lakin tanımadın. Yox, sən məni tanımadın, heç zaman sənə indiki kimi yad olmamışdım, yoxsa bir neçə dəqiqə sonra belə təhqiredici hərəkət edə bilməzdin. Məni öpdün, sonra ehtirasla bir də öpdün. Bir-birinə qarışmış saçlarımı düzəltmək üçün güzgüyə baxarkən – xəcalət və dəhşətdən, az qala, yıxılacaqdım – gördüm ki, muftama gizlicə bir neçə iri kağız pul dürtürsən. Bu an çıxırıb haray salmamağı, üzünə bir şillə ilişdirməməyi necə bacarmamışam! Mənə, uşaqlıqdan səni sevən bir adama, öz doğma balanın anasına bu gecə üçün pulmu verirsin?! Sənə görə, mən Tabarindən gətirilmiş fahişədən savayı bir şey deyildim – mənə bu gecə üçün pul verdin, haqqını ödədin! Unudulduğum bəs deyilmiş kimi, hələ alçaldılmalı oldum da!..

Cəld şeylərimi götürdüm. Getmək istəyirdim, bacardığca, mümkün qədər tez! Bu hərəkətin qəlbimi incitmiş, varlığını heçə çevirmişdi. Cəld şlyapamı əlimə aldım; yazı masasının üstündə idi, ağ qızılgüllərin, mənim güllərimin yanında. Gözlənilmədən məni əzəmətli, qarşısızalmaz bir istək, bir arzu bürüdü: bir daha keçmişləri sənə xatırlatmağa cəhd göstərmək istədim. “Ağ qızılgüllərindən birini mənə vermək istəməzdinmi?” “Məmnuniyyətlə”, – deyə cavab verdin və dərhal əl atıb onlardan bir neçəsini götürdün. “Bəlkə, onlar sənə bir qadın, səni sevən bir qadın tərəfindən verilmişdir?” – soruşdum. “Bəlkə də, – dedin, – bilmirəm. Onları mənə vermişlər, lakin kimin verdiyini

bilmirəm, ona görə də çox xoşlayıram”. Gözlərimi sənə dikdim: “Bəlkə, onları unuduğun bir qadın göndərmişdir?” Heyrətlə mənə baxdın. Mən də gözlərimi çəkmir, inadla düz gözlərinin içinə baxırdım. Sanki, baxışlarım dilə gəlib: “Tanı, tanı məni, nəhayət!” – deyirdi. Fəqət gözlərin mehribanlıqla və müəmmalı tərzdə parıldadı. Məni bir də öpdün. Lakin tanıya bilmədin.

Tələsik qapıya doğru cumdum, çünki gözlərimin dolduğunu hiss edirdim və sən bunu görməməli idin. Dəhlizdən elə sürətlə çıxdım ki... Az qala, sənın xidmətçin Yohanla toqquşacaqdım. O diksinərək, tez kənara çəkildi, məni ötürmək üçün qapını açdı və elə bu anda – eşidirsənmi? – artıq qocalıb əldən düşmüş kişiylə doluxmuş gözlərimlə baxdığım ilk anda onun gözlərində bir parlıt oynadı. Bu bircə saniyədə, eşidirsənmi, bircə saniyənin içində uşaqılıq illərindən bəri üzümü görməyən qoca məni tanıdı. Tanıdığı üçün qarşısında diz çökmək və əllərindən öpmək istədim. Amma bütün varlığımı dara çəkən pulları öz xəz muftamdan çıxarıb onun ovcuna basdım. Tır-tır əsir, tələş içərisində mənə baxırdı – bu bircə saniyədə o, məni, bəlkə də, sənın bütün ömrün boyu xatırladığından çox xatırladı. Bütün insanlar məni xatırlayır, əzizləyirdilər, hamı mənə qarşı mehriban idi; sən, yalnız sən məni unutmuşdun, yalnız sən, təkəcə sən məni tanıyırdın!

* * *

Uşağım, bizim uşağımız öldü; indi yer üzündə, səndən savayı, sevəcəyim ikinci bir adam yoxdur. Fəqət sən, məni heç zaman, heç vaxt tanımayan, yanımdan su yanından ötən kimi keçib-gedən daş sanıb ayaqlayan, həmişə mənədən qaçan, uzaqlaşan və qəlbimi daimi intizarda qoyan sən mənim üçün kim və nəçisən? Bir zamanlar zənn edirdim ki, səni, ələkeçməz bir qaçağı uşağın simasında tutmuşam. O, sənın uşağın idi axı. Bir gecə sən məni ürəksiz tərk edib səfərə çıxdın, məni unutdun və bir daha geri qayıtmayacaqsan. Yenə də yalqızam, əvvəlkindən də yalqız və kim-səsiz, heç nəyim, heç kimim yoxdur, səndənsə daha nə uşağım, nə bir söz, nə bir misra, nə bir xətirə qalmışdır və əgər yanında adımı çəkən olsa, bu ad sənə yad kimi səslənəcək. Məni unudub atdığı halda nə üçün yaşamalı,

məndən qaçdığı halda nə üçün köçüb getməməliyəm? Yox, əzizim, mən yenə də səni günahlandırmır, öz dərd-qəmimi sevinc dolu evinə axıtmaq istəmirəm. Yenə səni bezdirib təngə gətirəcəyimdən qorxma, məni bağışla, uşağım orada cansız və kimsəsiz halda uzandığı bu saatda çıxıb səs-küy salmalı, ürəyimi boşaltmalı idim axı; yalnız bir dəfə, təkcə bu dəfə sənə müraciət etməli idim, sonra isə, həmişə səninlə yanaşı səssiz-səmirsiz dolandığım kimi, yenə də səsimi çıxarmadan öz qaranlıq guşəmə çəkiləcəyəm. Amma nə qədər ki sağam, indiki bu iniltilərimdən, bu ürək sözlərimdən xəbər tutmayacaqsan, ancaq mən öləndən sonra məndən – səni hamıdan çox sevən, lakin tanımadığın bir qadından, həmişə həsrətini çəkən, lakin bircə dəfə də olsa çağırılmayan məsuqəndən qalmış bu vəsiyyətnaməni alacaqsan. Bəlkə, bəlkə də, o zaman məni çağıracaqsan, lakin ilk dəfə sənə vəfasızlıq edərək, qaranlıq məzarda səsini eşitməyəcəyəm. Sənin kimi mən də nə şəkil, nə də özgə bir yadigar saxlayıram: heç zaman, heç vaxt məni tanımayacaqsan. Həyatda taleyim belə gətirmişdir, qoy məzarda da belə olsun. Ömrümün son saatında belə səni çağırmaq istəmir, sən adımı bilmədən, məni sifətdən tanımadan bu dünyadan köçürəm. Çox sakit və asanlıqla can verirəm, çünki sən uzaqdasan və heç nə bilmir, heç nə hiss etmirsən. Bilsəm ki, ölümüm səni mütəəssir edəcək, qəlbini ağrıdacaq, ölməzdim.

Daha yaza bilmirəm... başım elə ağırlaşmışdır ki... bütün əzalarım ağrıyır, isitməm var, deyəsən, mütləq uzanmalıyam. Bəlkə, artıq hər şey bitmişdir, bəlkə, ömrümdə bircə dəfə tale üzümə gülür və mən uşağımın aparılmasını görməyəcəyəm... Daha yaza bilmirəm... Əlvida, əzizim, əlvida, mən sənə minnətdaram... Bütün məhrumiyətlərə baxmayaraq, hər şey yaxşı idi... son nəfəsimə qədər sənə minnətdar olacağam. İndi özümü yaxşı hiss edirəm, hər şeyi söylədim; artıq bilirsən, yox, yalnız təsəvvür edirsən ki, mən səni necə sevirdim; anlıyarsan ki, bu məhəbbət sənə əlavə yük olmayacaq. Mənə görə darıxmayacaqsan – bu isə böyük təsəllidir. Sənin gözəl, fərəhli həyatında heç nə dəyişməyəcək... mən ölümümlə sənə heç bir zərər verməyəcəyəm... bax bunlar qəlbimi ovundurur, mənə təskinlik verir, əzizim!

Bəs kim... kim ad günündə həmişə sənə ağ güllər göndərəcək? Ah, vaza boş qalacaq, heç olmasa, ildə bir dəfə səni oxşayan yüngül nəfəsim daha sənə çatmayacaq! Qulaq as, əzizim, xahiş edirəm... bu, mənim səndən ilk və son xahişimdir. Mənim xatirimə hər ad günündə – axı bu elə gündür ki, adam istər-istəməz özünü düşünür – ağ qızılgül alıb vazaya qoy. Bunu elə, əzizim, insanlar öz əziz ölümlərinin ruhuna ildə bir dəfə dua oxudan kimi, sən də bunu elə. Mənsə daha Allaha inanmır və dua-filan istəmirəm; mən yalnız sənə etiqad edir, yalnız səni sevir və ah, ildə yalnız birçə dəfə, lal sükut içərisində səninlə yanaşı ömür sürdüyüm kimi, qəlbində qərar tutmaq, qəlbində yaşamaq istəyirəm... Rica edirəm, dediyimi edəsən, əzizim... bu, mənim səndən ilk, həm də son xahişimdir... təşəkkür edirəm... mən səni sevirəm, sevirəm səni... əlvida!..”

* * *

O, məktubu titrəyən əllərindən yerə qoydu. Sonra dərin fikrə daldı. Başında dolaşığı xatirələr – qonşu uşaq, bir qız, gecə restoranındakı qadın haqqında xatirələr dolaşdı, lakin bu xatirələr axar su içərisində görünən və formasız halda diyirlənən daş kimi tutqun və ağır idi. Kölgələr görünür və yox olur, lakin tam bir sima, bir surət yarada bilmirdi. Duyğularında nə isə bir iz var idi, lakin dəqiq xatırlaya bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu kölgələri yuxuda tez-tez görmüşdür. Düzdür, şirin yuxuda, amma hər halda, yalnız yuxuda.

Birdən nəzərləri qarşıdakı masanın üstünə qoyulmuş mavi vazaya sataşdı. İllərdən bəri ilk dəfə ad günündə boş idi. Yazıçı diksindi: sanki, qəfildən qapı sövqi-təbii olaraq açıldı və axirət dünyasının soyuq nəfəsi onun otağına doldu. Ölüm və ölməz məhəbbətin təsirini duydu: qəlbinin dərinliklərindən nə isə bir duyğu baş qaldırdı və uzaqdan eşidilən musiqi haqqında düşünürmüş kimi, məhv olmuş həyatı, cansız və coşqun bir həyatı xatırlamağa başladı.

KİTAB MENDEL

348

Haçansa qonşu rayonların birindən qonaqlıqdan qayıdanda Vyanada təsadüfən, güclü yağışa düşdüm, hərə bir yana qaçırdı, elə bil, adamları yaş qamçı ilə həyəət-bacalara qovurdun; mən də əlüstü özümə bir daldalıq axtardım. Nə çoxdur Vyanada meyxana, tinbaşı biri ağzını açıb müştəri gözləyir, özümü qarşıdakı qəhvəxanaya saldım, şlyapamdan su süzülürdü, köynəyim kürəyimə yapışmışdı. İçəridən adi qəsəbə meyxanalarına oxşayırdı, Almaniyanı kor-korənə yamsılayan başqa şəhər qəhvəxanaları kimi qondarma musiqi meydançası da yoxuydu. Qədim Vyana üslubunda tikilmiş bu sadə guşə ağzınacan adamla dolu idi, elə bil, camaat bura yeyib-içməyə yox, qəzet oxumağa yığılmışdı. Şər hələ təzəcə qarışırdı, ancaq göyümsov tüstü buğumlarından artıq qalın sütunlar əmələ gəlmişdi, içəridə nəfəs almaq çətinləşirdi, buna baxmayaraq, təzə məxmər kürsülər, par-par parıldayan daxıllar göz oxşayırdı. Tələsdiyimdən, çöldə ayaq saxlayıb qəhvəxananın adını da oxumamışdım, nəyimə lazımıydı axı? İndi isə kirimişcə oturub, üzüaşağı göy sular süzülən pəncərədən bayıra baxırdım, daxilən isə dinclik tapa bilmirdim: bu zəhlətökən yağış, görəsən, haçan insafa gəlib kəsəcək!

Boş-boşuna oturduqca üzücü süstlük məni çulğamağa başlayırdı, belə yorucu süstlük, əslində, Vyana meyxanalarının hamısına hakim kəsilmişdi. Bekarçılıqdan bir-bir adamları süzürdüm, tüstü-duman içində çıraq işığı hamının gözünün altına tutqun kölgə salmışdı, xəstə adamlarda olduğu kimi. Daxılın dalındakı qıza matdım-matdım tamaşa edirdim: qəhvəni süzməyi ilə qəndlə qaşığı nəlbəkiyə qoyub qarsona uzatmağı bir olurdu. Sanki, yarıyuxulu idim, elə bil, huşum başımda deyildi, bu vəziyyətimdə divardakı cəfəng yazıları oxuyurdum və az qala, bu cür tutqunluqdan həzz alırdım. Ancaq qərribə də olsa, birdən bu halımdan məni

oyatdılar, içimdə nəşə tərənib qurcuxmağa başladı, adamda yüngül diş ağrısı başlayan kimi. Özün də bilmirsən, soldanmı, sağdanmı, aşağı çənədənmi, yoxsa yuxarı əngdənmi başlayır; yalnız anlaşılmaz bir gərginlik, daxili bir narahatlıq duydum. Birdən yadıma düşdü ki, – necə düşdüyünü heç özüm də bilmədim – neçə il qabaq haçansa bir dəfə burada olmuşam, nəyləsə, kimləsə bağlı bir xatirə məni bu divarlara, bu kətilərə, bu masalara, bu yad, tüstülü otağa bağlayıb.

Amma özümü toplayıb həmin xatirənin ucundan yapışmaq istədikcə, o nainsaf sivişib geri çəkilir, beynimin ən alt qatında bir közərtiyə çevrilib işıldayırdı, lakin nə tutmaq olurdu, nə də yapışmaq. Otaqdakı əşyalara diqqətlə baxmağın da xeyri olmadı; doğrusu, burada çox şeyi, götürək elə bu cingiltili avtomat daxılı, süni plisandr ağacından qoyulmuş bu qonur divarı – bütün bunların hamısını sonradan qondarmışdılar. Amma yox, yox! Haçansa burada olmuşam, bəlkə, iyirmi il qabaq, ola bilsin, bir az da əvvəl, haradasa buralarda, bu gizlin künc-bucaqda mənim artıq böyümüş Mənimdən nəşə bir şey gizlənilib qalıb, mismar taxtada gizlənilib qaldığı kimi. Bütün xatirələri çözləyib ortaya, bu otağa tökdüm, sonra da geri yumaqladım. Heyhat!.. Tfu lənətə gələsən! İçimdə boğulub qalan itkin düşmüş bu xatirəyə nə əlim çatırdı, nə ünüm yetirdi!

Hirsələndim, sözü yerə düşüb hirsələnen adamlar kimi, gücsüzlüyünü, zəifliyini duyub hirsələnen insan kimi.

Ancaq bu xatirədən yapışmaq ümidimi heç kəsmirdim. Bircə kələfin ucunu, xırdaca bir şeyi əlimə keçirə bilsəydim! Keçirməliydim də! Yaddaşımın çox qəribə xasiyyəti var, yaxşı da demək olar, pis də. Bir tərəfdən inadçıdır, digər tərəfdən də, görürsən, inanılmaz dərəcədə sadıqdır. Bir də baxdın, sənin gördüklərinin, bildiklərinin, oxuduqlarının, ya da başına gələnlərin hamısını büsbütün unudub çəkildi öz qaranlıq yuvasına. Necə ki məcbur etməmişən, zora salmamısan, heç nə qopara bilməzsən, özünü toplamaqla bu qaranlıq aləmdən heç nə çıxara bilməzsən. Ancaq öteri bir şeydən yapışdınmı, – açıqçamı olar, zərfin üstündə yazılmış bir-iki sözmü olar, lap hisə bulaşmış qəzet parçasımı olar – unutduqların elə o saat, necə var, eləcə, qarmaqda balıq kimi bütün təfərrüatı ilə ələnilib üzə çıxacaq. Kimliyindən asılı olmayaraq həmin adam cikiyindən-bökünə yadıma düşəcək:

ağzı, güləndə sol çənəsindən düşmüş dişinin yeri, həmin gülüşün xırlıtısı, bığlarını tərətməyi, bu gülüşdən törəyən tamam başqalaşmış yeni sir-sifət – bax bütün bunların hamısı o saatca, olduğu kimi gözlərim önündə canlanacaq, həmin adamın mənə haçansa dediyi sözü neçə illər keçəndən sonra belə xatırlayacam. Unudulmuşları canlandırıb göz önünə gətirməkdən, yada salmaqdan ötrü kiçik bir dəlili köməyinə, hər şeyi yaddaşa çağırən bir səbəbə həmişə ehtiyacım olur. Daha dərindən fikirləşmək, kələfin o sirli ucunu ələ keçirmək üçün gözlərimi yumdum. Lakin heç nə yada düşmək istəmirdi, heç nə! Elə bil, hamısı silkələnib başımdan tökülüb, unutmuşam! Kəllə sümüklərinin arasındakı bu tərs, höcət yaddaşıma necə acığım tutdusa, yumruqlarımla alınımı döyəclədim, alacağını həyasızcasına udub malı buraxmaq istəməyən xarab olmuş avtomatı döyəcləyib-silkələmirlərmi, bax eləcə. Yox, daha dinclik tapa bilməzdim, özümdən özümə yönələn rədd məni yerimdən yurdumdan oynatmışdı. Çölə çıxıb havamı dəyişmək üçün hirsə ayağa durdum. Çox qərībədir, zalda bir-iki addım atmağıma bəndmiş, içimdəki tərs toran birdən-birə aydınlaşmağa, sökülməyə başladı. Yadıma düşdü: o tərəfdə, daxilin dalında tək çıraqla işıqlandırılan pəncərəsiz bir otaq olmalıydı. Doğrudan da, düz gəlirdi. Elə özüdür ki, var, indi divara ayrı kağız çəkmişdilər. Ancaq elə o böyüklükdə, həmin düzbucaqlı iç otaq, oyun otağı. Sevincdən sinirlərim gərilib titrəməyə başladı, özümdən asılı olmayaraq ətrafıma boylandım, hər şeyi gözdən keçirdim, hiss edirdim ki, hamısı indicə aydınlaşacaq. İçəridəki qoşa bilyard dayanıb tənbel-tənbel mürgü döyürdü, diblərdə oyun masaları dayanmışdı, birinin arxasında iki nəfər – müşavirdimi, professorumu – şahmat oynayırdı. Küncdə, düz dəmir sobanın yanında, bax orada, telefon odasına gedən yolda balaca, dördkünc bir masa vardı. Sanki, gözlərini bərəldib matdım-matdım mənə baxırdı. Elə o dəqiqə, bəli, həmin dəqiqə bədənimdən isti, titrəyişli bir gizilti keçdi, hər şey yadıma düşdü: aman Allah! Bu ki Mendelin yuvasıdır, Yakob Mendelin, Kitab Mendelin! Deməli, düz iyirmi ildən sonra yenə də onun baş qərargahına, Yuxarı Alzerştrassedəki “Qluk” qəhvəxanasına düşmüşəmmiş. Yakob Mendel! Necə olub ki, onu unutmuşam, necə olub ki, bu qərībə, əfsanəvi

insanı, bu guşənişin dünya möcüzəsini, həm universitetlərdə, həm də kiçik ziyalı dairələrdə tanınmış bu adamı indiyə qədər yada salmamışam, hər gün səhərdən axşamacan bura qaxılıb oturan bu kitab vurğununu, bu kitab kahinini, bu elm nişanəsini, “Qluk” qəhvəxanasının şan-şöhrətini!

Tək birəcə anlığına gözlərimi qapayıb xəyala daldım, tamam işıqlaşan beynimdə Mendelin tanınmaz plastik fiquru yavaş-yavaş canlanırdı. Elə həmin dəqiqə də onu həmişə sağlığında olduğu tək orada, dördkünc, balaca masanın arxasında oturan gördüm, kitab tığından, yazı qalağından, az qala, dizləri bükülən mərmər mücrü də qabağından. Gözlüyünü kitabdan ayırmadan oradaca donub oturar, içəridən gələn bir vüqarla zümzümə edər, gövdəsini, nahamar, ləkəli daz başını irəli-geri yırğalayardı. Bu sonuncu hərəkət onun xederdən, şərqin kiçikyaşlı yəhudi uşaqlarının oxuduğu məktəbdən gətirdiyi vərdişi idi. Burada, təkəcə bu masanın arxasında kataloqlarını, kitablarını qabağına töküüb oxuyardı, onu Talmud dərşində qiraətə öyrətdikləri kimi: astadan, mızıldana-mızıldana, ləngərlənən qara yüyürüktək yırğalana-yırğalana. Bunun da səbəbi vardı: dindarların fikrincə, uşaq həmahəng, bayıldıcı atıb-tutmadan yuxuya gedib dünyanı unuduğu kimi, guya, süstləşmiş bədənin bu cür yellənmə və yırğalanmasından da ruh rəhmə daha asanlıqla çatır. Doğrudan da, bu Yakob Mendel ətrafındakıları nə görür, nə də eşidirdi. Qulağının dibində bilyard oynayanların səs-küyündən qulaq tutulurdu, süfrəçilər axşama kimi ora-bura vurnuxurdular, telefon zırzır zırıldayırdı, xırhaxırla döşəməni silirdilər, sobanı qalayır-dılar, o isə bunlardan qəti xəbər tutmurdu. Bir dəfə sobadan yanar kösöv düşüb ondan ikicə addım bu tərəfdə parketi deşmiş, müştərilərdən biri də kösövün qoxusundan duyuc düşüb odu keçirməkdən ötrü irəli cummuşdu. Deynən, bu, birəcə barmaq o yanda tüstünün, az qala, boğub-öldürdüüyü Yakob Mendelin vecinə olubmu heç?! Çünki o oxuyurmuş, özünü unudubmuş, başqaları ibadətə aludə olub özünü unuduğu kimi, qumarbazların başı oyuna qarışıb özlərini unuduqları kimi, sərxoşlar gözlərini zilləyib özlərini unuduğu tək. O elə aludəliklə, elə vurğunluqla oxuyardı ki! O vaxtdan özgələrinin oxuması mənə nağıl kimi görünür. Tamın bölünməzliyinin ulu sirrini gənc

yaşlarımda mən ilk dəfə bu bəstəboy, köhnə kitab alverçisi Yakob Mendeldə görmüşəm. Bu elə bir sirdir ki, sənətçini bilici, ağıllını ipləmə edər; buna vurğunluğun fəci xoşbəxtliyi də demək olar, bədbəxtliyi də.

Onun yanına mənə yuxarı kurs yoldaşlarımdan biri aparmışdı. O vaxt, bugünün özündə belə, az tanınmış Paraselsin məsləkdaşı, maqnetizmin banisi Mesleri araşdırırdım. Bir az da bəxtim gətirməmişdi, çünki lazımı ədəbiyyatı əldə etmək olmurdu. Naşılığımın uşaqlıq edib kitabxanaçıdan soruşmuşdum ki, həmin ədəbiyyatı haradan tapmaq olar, o da üz-gözünü turşudub demişdi:

– Bu mənə işim deyil, sənə işindir.

O vaxt yoldaşım ilk dəfə mənə həmin bu Mendeli nişan vermişdi:

352

– Gedərik Mendelin yanına, onun bilmədiyi şey yoxdur, tapılmayanı da yerin dəşiyindən tapacaq, istəyirsən, izi-tozu bilinməyən köhnə kitab mağazasından Nuh əyyamının kitabını da tapsın. Vyanada yeganə adamdır ki, öz işinin ustasıdır, yaman da orijinal adamdır. Çoxdan ölüb-getmiş qədim bir soyun kitab kahinidir.

İkimiz də “Qluc” qəhvəxanasına yollandıq. Budur o! Başdan-ayağa qara geymiş, üz-gözünü saqqal basmış eynəkli Kitab Mendel! Oxuya-oxuya külək qabağındakı qara kol kimi yırğalanır. Yaxınlaşdıq. Gəlişimizi hiss eləmədi. Ləngərlənən tilsimlər kimi oxuya-oxuya masanın üstündə dalaqabağa yırğalanırdı, arxasında da qarmaqdan asılmış qara paltosu, bunu da jurnalla, kataloq vərəqləri ilə təpəşdirib doldurmuşdu. Gəlişimizi bildirmək üçün dostum bir-iki ağız bərkədən öskürdü. Mendelə belə şeylər kar etməmiş! Dostum barmağının qatlanacağı ilə masanın üstünə döyüb taq-qıldatdı, elə bil, qapı döyürsən, bərkədən. Kişi başını qaldırıb döyükdü, polad sağanaqlı yöndəmsiz gözlüyünü tələsik alınma qaldırdı, kül rəngli kirpiklərinin altından bir cüt qəribə göz bizə sancıldı: ilan dili tək oynaq, balaca, qara, zirək, ayıq gözlər. Dostum mənə təqdim etdi, niyyətini bildirdim. Əvvəl-əvvəl – bu hiyləni dostum qabaqcadan öyrətmişdi – mənə məlumat vermək istəməyən kitabxanaçıdan gileyləndim. Bir xeyli gülüb aydın şərqli ləhcəsində:

– İstəməyib?! Yox! Bacarmayıb! Onun ki, Allaha şükür, düz iyirmi ildir, dabbağda göynə bələdəm, elə o vaxtın

zırramasıdır. Təkəcə donluqlarını güdməkdir işləri-peşələri! Göndərəsən kərpic daşıyalar bu diplomlu cənabları, kitab hara, onlar hara, heç yaxına da buraxmayısan!

Ürəyimizi əməlli-başlı boşaldandan sonra buz sındı, yüngül bir əl hərəkəti ilə məni qeydlərdən ağ yeri görünməyən dördkünc mərmər masaya dəvət etdi, kitab düşkünü-nün mənə, hələlik, yad olan bu doğma mehrabına. Tələsik niyyətimi bildirdim: maqnetizm haqqında sələflərinin əsərləri, Mesmerin xeyrinə, ziyanına olan sonrakı kitabların, polemikaların hamısı. Deyib qurtarmışdım ki, Mendel sol gözünü bircə anlığına qıydı, atəşdən qabaq nişan alan ovçu kimi. İnanın mənə, diqqət toplamaq əlaməti olan bu hərəkət bircə an çəkdi. Sonra qəflətən, qeyb bir kataloqdan oxuyurmuş kimi, birnəfəsə iyirmi-otuz kitabın adını sadaladı, hər birini də çap yeri, ili, təxmini qiyməti ilə. Heyrət məni götürmüşdü. Əvvəlcədən müəyyən mənada hazır olmağıma baxmayaraq, belə şey gözləməyirdim. Matlığım, görünür, ürəyindən olmuşdu, çünki mövzuma aid ədəbiyyatın ən incə, ən xırda guşələrini belə, o saatca yaddaşının dillərində dindirməyə başladı. Hələ üstəlik soruşdu ki, lunatiklər, hipnozla ilk təcrübələr, Qasner, cindarlıq, Xristian Saynz, Blavatskaya haqqında da nəse bilmək istəyirəmmi. Cavab gözləmədi. Yenə də adlar, təsvirlər axıb-töküldü. Təkəcə indi anladım ki, yer üzündə yaddaş deyilən şeyin yeganə qəribə nüsxəsinə mən Yakob Mendeldə rast gəlirəm, sözün gerçək anlamında ensiklopediyaya, ikiayaqlı canlı universitet kataloquna. Səksənə yaxın adı sadalayıb tökdükdən sonra zahirən təmkinli görünən, daxilən isə oynatdığı saqqaldan həzz alan, bir vaxtlar, bəlkə də, ağ olmuş dəsmalı ilə gözlüyünü silən, diqqəti çəkməyən bu balaca kitab düşkünü-nə, deyərdim ki, kirli qılafa bürünmüş bu bibliografik fenomenə mat-mat tamaşa edirdim. Heyrətimi bir balaca ört-basdır etmək məqsədilə mənim üçün bu kitablardan hansını tapa biləcəyini soruşdum.

– Baxaq görək, nə göstərir, – mızıldandı. – Sabahda-zadda bir dəyin, Mendel də o vaxtadək bir şey fikirləşər, tapılmayan da başqa yolla tapılar. Təki cansağlığı olsun.

Təşəkkürümü, minnətdarlığımı xeyli ədəblə bildirdim. Ancaq sonra qaş qayırdığım yerdə vurub gözünü tökdüm: təklif etdim ki, istədiyim kitabların adını bir yerə yazsın.

Deməyimlə də dostumun dürtməsinin qabırğama ilişməyi bir oldu. Lakin artıq gecə idi! Aman Allah, Mendel mənə necə nəzər saldı! Həm yengili, həm incik, həm gileyli, həm də pərt. Bir sözlə, şahanə bir nəzər. Maqduff yenilməz bahadıra döyüşsüz təslim olmağı tövsiyə edərkən Maqbetin ona yetirdiyi Şekspirsayağı bir nəzər! Amma yenə də bir balaca gülümsəyən təhər oldu. Xirtdəyindəki o yekə hülqumu bir-iki dəfə qalxıb-əndi, görünür, çox qaba bir söyüşü uda bildi. Dilinin ucundan geri qaytardığı o kobud sözü desəydi, lap yerinə düşərdi. Çünki kitabın adını qeyd etmək kimi qəlbə toxunan bir təklifi ona, bəli ona, Yakob Mendelə yalnız və yalnız qərib bir şəxs, xəbərsiz bir kəs, özünün dediyi kimi, “naşı” edə bilərdi. Sanki, kitab mağazasının bukinistinə, yaxud da kitabxana işçisinə deyirsən, guya, bu əsrarəngiz yaqut beyin birdən-ikiyə belə kobud yardımçıya ehtiyac duyub. Yalnız sonralar anladım ki, etdiyim qərəzsiz təkliflə onun əvəzsiz dühasını nə qədər incitmişəm, çünki saqqalına quylanmış bu büzüşük, bükük, xırdaboy qalitsiyalı yəhudi əsl yaddaş titanıydı. Hər ad, hər başlıq kitabın üz qabığında olduğu təki bu əhəngli, mamırlı, çirkli alnın arxasında gözəgörünməz şriftlərlə poladdan tökmətək həkk olunmuşdu. O, dünən çapdan çıxmış kitab haqqında bildiklərinin hamısını iki yüz il qabaq nəşr olunmuşlar barəsində də bilirdi, bircə himlə nəşr yerini, müəllifini, qiymətini, təzəliyini, köhnəliyini, hər kitabda da cildlənmə formasını, illüstrasiyasını, hətta fasimileli nəşrini belə, tam aydınlığı ilə, müfəssəl xatırlayırdı. Hər əsərə, fərqi yoxdur, istər vaxtilə bircə dəfə əlinə götürmüş olsun, istər sərgidə, yaxud elə kitab mağazasında uzaqdan görmüş olsun, eyni optik dəqiqliklə baxardı, yaradıcı sənətkar özünün, özgələrinin daxili aləminin, hələlik, sezilməyən şəklinə nüfuz edib baxdığı kimi. Hətta burasını da bilirdi ki, hansısa kitabı Redensburq köhnə kitab mağazası altı markaya deyirsə, elə həmin şeyi iki il bundan qabaq başqa bir nüsxədə Vyanada açıq satışların birində dörd krona almaq olardı, o saatca da sahibini nişan verirdi. Xeyr, Yakob Mendel heç vaxt bircə başlığı, bircə rəqəmi belə unutmazdı. O, kitab dünyasının həmişə çaxnaşan, çalxalanan kainatında hər bitkini, hər hüceyrəni, hər ulduzu tanıyırdı. İstənilən ixtisası ixtisasçının özündən yaxşı bilirdi. Kitabxanalara kitabxanaçılardan yaxşı bələd idi,

əksər firmaların yatağını əzbərdən bilirdi, sahiblərindən də yaxşı. Sahibkarların kağızı, kataloqu olduğu halda, Mendelin olub-qalanı təkcə yadasalma sehrkarlığı, heç cür tutuşdurula bilməyən, lazım gəlsə, yüzlərlə nümunə ilə sübuta yetirilən heyrətli yaddaşı idi. Ən ali kamilliyin möcüzəli sirri hesab ediləcək belə qəribə, iti bir yaddaş diqqət-toplama sayəsində təkmilləşib formalaşa bilmişdi. Bu ecazkar insanın kitabdan başqa, dünyada ayrı marağı yoxuydu. Varlığın bütün fəvqəladə zərrələri o vaxt onun üçün gerçəkliyə çevrilməyə başlayırdı ki, öz ifadəsini hərflərdə tapa bilsin, bir kitabda toplanıb saf-çürük olunsun. Amma bu kitabları Mendel nə məzmununa, nə mənəvi dəyərinə, nə də başqa keyfiyyətlərinə görə oxuyardı. Təkcə onların adı, qiyməti, çap formatı, ilk üz qabığı idi onun ehtirasını özünə çəkən. Yüzminlik sərlovhə və adın yerləşdiyi kitab kataloqu əvəzinə, sadəcə olaraq, məməlilər sülaləsindən birinin beyin qabığına həkk olunmuş qeyri-məhsuldar, qeyri-yaradıcı yaddaş, Yakob Mendelin bu özümlü nadir yaddaşı özünün vahidliyində, kamilliyində bir nadirlik kimi Napoleonun fiziqonomikaya, Mesofantinin dilə, Laskerin şahmat başlanğıcına, Bizenin musiqiyə olan nadir istedadından heç nə ilə seçilmirdi. Bu kəllə seminariyaya, ya da hər hansı bir ictimai ocağa keçirilsəydi, minlərlə, yüz minlərlə tələbəni, alimi öyrədib bəhrələndirər, biliklər üçün qorxulu, kitabxana adlandırdığımız ictimai xəzinələr üçün tayı-bərabəri tapılmayan bir uduş olardı. Ancaq belə yüksək bir aləm bu alçaqboy, savadsız, Talmud məktəbindən başqa heç nəyin üzünü görməmiş qalitsiyalı kitab dəlləlinin üzünə həmişəlik bağlı qalmışdı. Bu fantastik qabiliyyət təkcə “Qluk” qəhvəxanasındaki masa arxasında gizlin bir elm ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi. Amma yox! Bütün heyvanların növlərini seçib təbəqələşdirən Buffon kimi bir vaxt dünya üzünə böyük bir psixoloq gəlsə (mənəvi aləmində hələ də buna dərin bir ehtiyac duyuruq), yaddaş adlandırdığımız sehrli qüvvənin bütün qədim formalarını, növ müxtəlifliyini, çeşidliliyini ayrı-ayrılıqda təsnif edib, öz variantları ilə birlikdə göstərəsi olsa, onda o, Yakob Mendelin, bu başlıq və qiymət dahisinin, antikvar elminin bu adsız-sansız ustadının yaddaşına mütləq müraciət edəsi olacaq.

Sənətinə görə, eləcə də tanımayanlar üçün Mendel, əlbəttə, kiçik bir kitab alverçisi idi. Hər bazar “Yeni Azad Mətbuat”, “Yeni Vyana Gündəliyi” qəzetlərində elə həmişəki şablon elanı görmək olardı: “Köhnə kitab alıram, yaxşı da qiymət qoyuram, xəbər tutan kimi gəlirəm. Mendel, Yuxarı Alzerstrase”. Sonra da “Qlук” qəhvəxanasının telefon nömrəsi gəlirdi. O, oylaqlarını bir-bir ələk-vələk edər, hər həftə qoca, eşməbiğ bir xidmətçi ilə yeni-yeni bağlamaları öz daimi məskəninə daşıyıb gətirər, oradan da təzədən xırd edər, çünki açıq-aşkar kitab satmağa icazəsi yoxuydu. Ona görə də azgəlirli bir işlə başını gırləyən kiçik alverçidən başqa bir şey deyildi. Tələbələr öz dərsliklərini ona satar-dılar. Bu kitablar Mendelin əli ilə yaşlı nəsilə nisbətən gənc nəsle ötürülərdi. Bundan başqa, bir balaca xərc qoyulsaydı, istədiyən kitabın yerini deyər, lazım gəlsə, tapardı da. Ancaq onun daxili aləmində pula yer qalmamışdı, çünki onu hələ ayrı cür görənlər olmamışdı: həmişə rəngis olmuş pencəkdə, səhər, ilkinci üstü, axşam süd-çörək, günorta isə mehmanxanadan gətirdiyi bir tike çörəyi yeyən görəndin. Siqaret çəkməz, oyuna baş qoşmazdı. Demək olar, əslində, yaşamırdı, yaşayan tək cə eynək arxasındakı bir cüt göz idi. Bunlar da ardı-arası kəsilmədən söz, başlıq və adlarla beyin deyilən həmin o sirli varlığı yemləyirdilər. Bu yumşaq, məhsuldar varlıq isə belə bir bolluğu acgözlüklə sümürürdü, çəmən yağış dənələrini sümürən kimi. Adamlar onu qəti maraqlandırmırdı. Bütün insani duyğulardan, yəqin ki, bircəciyini tanıyırdı, ümumbəşəri olanı – şöhrəti! O, həyatda yalnız bircə an yaşayırdı: yüz yeri dolanıb əldən düşmüş bir nəfər məlumat üçün onun yanına gələndə, Mendel də bircə işarə ilə lazım olanları sadalayanda. Bəli, tək cə bu idi ona ləzzət verən, onu qanadlandıran. Kim bilir, bəlkə də, tək cə bunlar deyildi, bir də Vyananın özündə, onun ətraflarında Mendelin biliyinə hörmət edən, bu biliyə ehtiyac duyan insanların varlığı fikri idi onun canına yayılan, kim bilir. Qədirbilənlərdən, vurğunlardan ötrü qiymətli olan bir ovuc xırda insan iri şəhər adlandırdığımız minlərlə biçimsiz, yöndəmsiz, düzünsüz toplumun içində çox kiçik nöqtələrə səpələnmişdir. Həyatın ən xırda sahələrində çalışan bu adamlar geridən baxanlara mənasız görünür. Lakin kitab qədri

bilənlərin hamısı Yakob Mendeli tanıyırdı. Musiqi həvəskarları çətinə düşəndə məsləhət üçün kağızların, notların içində eşələnib başını qaldırmaqla ən ağır məsələləri gülümsəy-gülümsəyə həll edən Oysebius Mandiksevskinin yanına getdikləri kimi, bu gün qədim Vyana teatrı və mədəniyyətindən xəbər tutmaq istəyən kəs o saatca Qlossi ataya müraciət etdiyi kimi, Vyananın kitab həvəskarları da dara düşən kimi eyni inamla “Qluk” qəhvəxanasına, Yakob Mendelin yanına cumurlar. Belə məsləhətlər zamanı Mendelə tamaşa etmək mənə xüsusi ləzzət verərdi. O qədər də dəyərli olmayan hansısa bir kitabı ona təklif edəndə üz qabığını örtüb “iki kron” deyə mızıldanar, nadir, aztapılan bir tütyə kimi acgözlüklə qabağına çəkib altına kağız parçası qoyardı. Bir də görərdin, çirklə, mürəkkəbli, qaradırnaqlı barmağına görə xəcalət çəkir. Sonra da ehmalca, ustuflla, qəribə bir ehtiyatla bu nadir kitabı vərəqləməyə başlayardı, səhifə-səhifə. Belə anda gərək ona mane olmayaydın, zahidlərə ibadətdə mane olmadığın kimi. Doğrudan da, bu baxmada, bu yoxlamada, az qala, qoxulamada, belə götürqoyda – bu xırda işlərin hər birində həmin o mərasimdən, o dini ibadətin pərəstişlə düzənlənmiş ardıcıl axınından nəsə bir nişanə vardı. Əyri bel dala-qabağa qalxıb-enər, Mendel də hərdən bir deyilər, saçlarını qarşdırar, qəribə, ulu səslər çıxarardı: uzun, qorxunc bir “ah”, elə ki bir səhifəni tapa bilmədi, ya da güvə kəsmiş bir vərəqə rast gəldi, qorxu içində tələsik “Vaay”, “Ooy”, yaxud da heyranlığından “Oh” deyə çıxırdı. Axır ki, kitabı əlində sanballayar, gözlərindən yuxu tökülə-tökülə həmin biçimsiz kvadratı qoxulayıb iyləyərdi. Onun bu halı sentimental bir qızın ciyər xəstəsinə vurğunluğundan heç nə ilə seçilmirdi. Belə müfəssəl həngamə zamanı kitab yiyəsi gərək səbrini basaydı. Yoxlama sona yetdikdən sonra Mendel böyük şövqlə həmin nüsxələrin dəyərini qoymağa, geniş məlumat verməyə tam hazır olardı. Belə anlarda rəngi durular, sifəti canlanar, özü xeyli cavanlaşardı. Onu təkcə bir şey ağrıdardı: “naşılardan” kimsə bu dəyərləndirməyə görə ona pul təklif edəndə. İzahatı üçün amerikalı ovcuna çaypulu qoymaq istəyəndə pərtlənən şəkil qalereyaçısı kimi Mendel də bu vaxt inciyib geri çəkilərdi, çünki onun üçün qiymətli bir kitabı əlində saxlamaq başqalarının qadınla görüşü tək bir

şeydi. Belə anlar Mendelin platonik sevgi gecələrinə çevrilirdi. Yalnız kitab idi ona hakim kəsilən, hələ pul heç vaxt hakim kəsilə bilməmişdi. Elə buna görə də, Prilinsetau universitetinin banisi də daxil olmaqla, böyük toplusuların onu məsləhətçi kimi öz kitabxanalarına cəlb etməyə çalışmaları əbəs idi. Yakob Mendel boyun qaçırmışdı, çünki onu “Qluk” qəhvəxanasından bir addım aralı təsəvvür etmək çətin idi. Otuz il bundan qabaq yumşaq pələ saqqallı, üzük kimi qıvrıq saçlı bu gödərək, bükük oğlan ravvinliyi öyrənmək üçün şərqdən Vyana gəlmiş, lakin burada tezliklə sərt tək allah Yəhyadan üz döndərmiş, özünü kitabların sayrışan çoxallahlığının ağışına atmışdı. O vaxt ilk dəfə “Qluk” qəhvəxanasına pənah gətirmiş, get-gedə bura onun emalatxanasına, baş qərargahına, poçtxanasına, bir sözlə, dünyasına çevrilmişdi. Tək-tənha öz rəsədxanasında əyləşib hər gecə teleskopun dar, dəyirmi güzgüsündən onminlərlə ulduzu, onların sirli yollarını, uçuşlarını, sönüb-yanmalarını müşahidə edən astronom kimi Yakob Mendel də bu dördkünc masanın arxasında eynəyinin şüşələrindən kitabların daim dövrə vuran, doğub-törəyən aləmini, bizdən çox-xox yüksəkdə dayanan sirli bir aləmi seyr edirdi. Təbiidir ki, bizi buraya bağlayan “Alkeste” və “İfigeniya” kimi musiqi əsərlərinin müəllifi, böyük bəstəçi Kristof Villibald Qlukun himayəsindən daha çox, Mendelin ecazkar kafedrası olmuşdu. “Qluk” qəhvəxanasında hörmətli şəxslərdən birinə çevrilmiş Mendel də köhnə albalı daxılı, gözək-gözək olmuş qoşa bilyard, mis qəhvədən tək, bir növ, inventara dönmüşdü, masasını da müqəddəs bir şey kimi qoruyub saxlayırdılar. Bu da səbəbsiz deyildi: onun saysız müştərilərinə, sorğuçularına süfrəçilər hər dəfə gülərlə bir şey təklif edir, bu elmin gətirdiyi böyük gəlir də baş süfrəçi Deyblərin böyründən asdığı enli, dəri çantanın içinə axırdı. Buna görə də Kitab Mendelin xüsusi imtiyazları vardı: istədiyi vaxt telefondan sərbəst istifadə edərdi, məktublarını saxlayar, bütün sifarişlərini yerinə yetirərdilər, ayaqyolunu təmizləyən qoca qadın paltarının tozunu alar, düymələrini bərkidərdi, hər həftə də dəyişəcəyini dəstələyib yumağa aparardı. Şəxsən onun üçün günorta yeməyini qonşuluqdakı mehmanxanadan gətirərdilər, qəhvəxananın sahibi cənab Ştandhartner özü hər səhər onu salamlayardı, düzdür,

kitablarına başı qarışan Yakob Mendel çox zaman bu salamı heç almazdı da. Düz saat səkkizin yarısında içəri girər, yalnız işıqlar sönəndə çölə çıxardı. Nə başqa müştərilərlə danışar, nə də qəzet oxuyardı, heç təzə dəyişiklikləri də duymazdı. Hətta bir dəfə cənab Ştandhartner ehtiramla soruşanda ki keçmişdəki neft çırağının ölgün, titrək işığına nisbətən indi elektrik çırağında, yəqin ki, yaxşı oxuyur, Mendel gözlərini döyüb elektrik çıraqlarına zilləmiş, mat-mat tamaşa etmişdi. Xeyli çəkən elektrik işinin hay-harayı, taqqatuku onun yanından səssiz-səmirsiz ötüşmüşdü. Gözlüyünün bir cüt dəyirmi deşiyindən, par-par parıldayan bu qoşa sorucu linzalardan onun beyninə təkcə həflərin milyardlarla qara hissəcikləri süzülürdü, qalan başqa hadisələr boş bir küytək Mendelin yanından axıb-keçirdi. Demək olar, otuzillik bir dövrü burada, bu dördkünc masanın arxasında tək-tənha oturub oxumuş, oxuduqlarını tutuşdurub saf-çürük edədə ömrünün böyük bir hissəsini əbədi, yalnız gecə yuxusunun ara verdiyi ardıcıl bir rüyada keçirmişdi.

Elə buna görə də Yakob Mendelin qeybdən xəbər verən mərmər masasının bu otaqda qəbirdaşı kimi tək, bomboş işildadığını görəndə sümüyüm çimçişdi. Təkcə indi, yaşa dolandan sonra başa düşdüm ki, bu cür insanların hər biri ilə biz nələri itirmiş oluruq. Ona görə indi başa düşdüm ki, dəhşətlə yeknəsəqləşən dünyamızda həyatdakı tək şeylərin hamısının günü-gündən qiymətə mindiyini təzəcə dərk edirəm. Bir də ki, məndəki gənc, təcrübəsiz insan hansı bir duyumdansa bu Yakob Mendelə əməlli-başlı vurulubmuş! Amma yox! Mən də unuda bilərəmmiş, əvvəlcə başımız müharibəyə qarışdığından, sonra da onun özü kimi işimə can yandırdığıma görə unutmuşam. Lakin indi bu boş masaya baxanda bir növ xəcalət çəkir, həm də təzələnmiş bir marağın içimdə baş qaldırdığını duyuram.

Görəsən, hara getmiş, başına nələr gəlmiş olar? Qarsonu çağırıb soruşdum Mendel cənablarını. Yox, təəssüf ki, beləsini tanımır, bu adda adamın qəhvəxanaya gediş-gəlişi yoxdur. Bəlkə, baş qarson bir şey bilə? O da şişman qarnını irəli verib bir xeyli mızıldanır, fikrə gedir: yox, cənab Mendeli o da tanımır. Ola bilərmə ki, mən cənab Mandeli deyəm, Florian küçəsindəki xırdavat dükanının sahibi Mandeli?

Dodaqlarıma acı tam gəldi, müvəqqətilik tamı. Dabamızı üzməmiş külək son izimizi yoxa döndərsə, görəsən, niyə yaşayırıq? Otuz ili, bəlkə də, qırx ili insan bu bir neçə metrlik otaqda nəfəs alıb, oxuyub, fikirləşib, söhbət edib, deməli, üç-dörd il keçməliymiş, yeni bir firon gəlməliymiş ki, Yusifi unutsunlar, “Qluk” qəhvəxanasında Yakob Mendel, Kitab Mendel barədə daha heç nə bilməsinlər! Cin başıma vurdu, baş qarsonu yanıma çağırıb soruşdum ki, cənab Ştandhartneri görmək olarmı, ya da köhnələrdən kim var, kim yox? Nə cavab versə yaxşıdır?!

– Oho, cənab Ştandhartner! Sən Allah, bax e! Qəhvəxananı çoxdan satıb, özü də dünyadan köçüb, qoca baş süfrəçi isə... o da özünün Kremz ətrafındakı kiçik mülkündə yaşayır. Xeyr, burada daha eləsi yoxdur... Amma yox! Hə, deyəsən... frau Şporşil onlardan qalandır, ayaqyolu təmizləyən qadın, orasını da deyim ki, qızıl adamdır, ancaq bəlkə də, ayrı-ayrı müştəriləri xatırlaya bilmədi.

Tələsik fikrimdən keçdi: Yakob Mendeli unutmaq olmaz! Qadını yanıma çağırırdım.

Yazıq frau Şporşil! Pırtlaşıq saçları qar kimi ağarmışdı. Sudurlu qıçlarını sürüyə-sürüyə arxa xanımından çıxıb gəldi, qıpqırmızı əllərini dəsmalla yeyin-yeyin sürtürdü, görünür, elə indicə öz tutqun yuvasını süpürür, ya da pəncərəni silirmiş. Ürkək baxışından o dəqiqə duydum ki, bu görkəmdə, bu şəkildə birdən-birə camaatın içinə, iri elektrik çıraqlarının altına, qəhvəxananın tam ortasına çağırılmasından sıxılır. Fağır-fağır mənə baxırdı, altıdan yuxarı, çox ehtiyatla, çəpəkiləşmiş bir baxışla. Ondən isbatlı bir cavab gözləyə bilərdimmi heç? Ancaq Yakob Mendelin adını tutan kimi irəliyə süzən dolu gözlərini üzümə zillədi, çiyinləri enib-qalxmağa başladı.

– Aman Allah, fağır Mendel, onun da haqqında düşünən tapılmamış! Hə, yazıq Mendel!

Az qalırdı ağılasın, elə həyəcanlanmışdı ki! Yadlarına gəncliklərini, unudulmuş hər hansı birgəliyi saldınmı, yaşlı adamların hamısı belə olur. Soruşdum ki, Mendel yaşayırmı?

– Vay Allah, yazıq Mendel, bəlkə də, altı ildir rəhmətə gedib; yox, yeddi ildir. Necə də gözəl, necə də yaxşı insandı. Fikirləşirəm ki, onu haçandan tanıyıram?! İyirmi beş

ildən çox olar, mən bura işə girəndə o buradaydı axı. Biabırçılıqdır, belə adamı da qoyardılar mı ölməyə?!

Getdikcə həyəcanlanırdı. Soruşdu, Mendelin qohurlarından deyiləm ki. Axı indiyə qədər heç kəs onunla maraqlanmayıb, heç kim onun haqqında soraqlaşmayıb, yoxsa başına nələr gəldiyini bilmirəm?

– Yox, bilmirdim, – cavab verdim. Qoy danışsın mənə, hər şeyi danışsın. Bu necib insan hələ də qısıla-qısıla əllərini silirdi. Bildim: ayaqyolu təmizləyən qadına kirli döşlüyü, pırpızlı ağ saçları ilə burada, qəhvəxananın tən ortasında dayanmaq ağır gəlirdi; bir də çəkinə-çəkinə həmişə sağınasoluna döyükürdü ki, görsün, süfrəçilərdən qulaq verən varmı. Ona görə də oyun otağına, Mendelin köhnə xanəsinə getməyi təklif etdim. Qoy orada hamısını mənə söyləsin. Baş əydi, həyəcanla, minnətdarlıqla, onu başa düşdüyümə görə. İrəlidə o gedirdi, yaşlı, arıq qarı, büdrəyebüdrəyə, mən də onun arxasınca. Süfrəçilərin ikisi də heyretlə dalımızca baxdı, burada nəşə qaranlıq bir bağlılıq duyular, hətta müştərilərdən də bir neçəsi bir-birinin babı olmayan bu cütlüyə təəccübləndi. Orada, Mendelin masasının arxasında mənə Yakob Mendelin, Kitab Mendelin ölümündən danışdı – bəzi xırdalıqları isə sonralar ayrı yerdən öyrəndim.

– Hə, deməli, Mendel. Sonralar, müharibə başlayanda da gəlməyindəydi. Hər gün səhər səkkizin yarısında gələrdi. Həmişə də beləcə oturub əvvəlkiertək bütün günü oxuyardı. Bəli, hamı da fikirləşərdi ki, müharibənin olması bu Mendelin heç ağına da gəlmir, hətta bu barədə tez-tez danışardılar da. Gərək ki, bilməmiş olmazsınız, ömründə qəzetə-zada baxmazdı, nə də ki başqasıyla söhbət edərdi. Lap çağırışçılar əllərindəki kağızları havada oynada-oynada qışqırıb dünyanı qoparanda da ayağa durmazdı, dinşəməzdi. Heç görmürdü ki, daha Frans da yoxdur, süfrəçi də, Qorlise də. Fağır bilmirdi ki, cənab Ştandhartnerin oğlunu Prjemisl ətrafında əsir alıblar. Çörəyin get-gedə necə qıtladığını, ona süd yerinə yaxantı verdiklərini birçə dəfə də olsun dilinə gətirmədi. Təkcə bir kərə tələbələrin seyrəldiyindən gileyləndi, gileyi birçə bu oldu, vəssalam. Xudaya, yazıq kişi, axı onu kitablarından başqa heç nə sevindirməzdi, heç nə kədərləndirməzdi. Sonra bir gün

bədbəxtlik üz verdi. Çəst ağzıydı, saat on birdə, günün günorta çağı bir nəfər polis gələr, yanında da xəfiyələrdən biri. Bu böyründəki də döşündən asılan nalçanı göstərib soruşar, buralarda Yakob Mendel adlı adam dolaşmır ki. Sonra tələsik Mendelin masasına yaxınlaşarlar, o da dünyadan bixəbər biçərə elə bilər kitabsatanlardır, ya da bir şey soruşacaqlar. Ancaq polislər Mendelə onlarla getməsinə əmr edir, onu özləriylə aparırlar. Doğrudan da, ar olsun bizim qəhvəxanaya. Polislər yanını kəsdirəndə camaat yazığı çevrəyə almışdı. Saçları da gözlüyünün üstünə tökül-müşdü, elə oyan-buyana, gah ona, gah da buna baxırdı, bilə də bilmirdi ki, ondan nə istəyirlər. Elə onda mən jandarmın düz gözünün içinə dedim ki, nəşə, deyəşən, səhv salıbsınız, cənab Mendel kimi adam heç milçək burnu da qanatmaz. Amma bu zaman xəfiyyə üstümə böyürdü ki, hökumət işlərinə qarışma. Sonra da apardılar yazığı, o da bir xeyli görünmədi, iki il. İndinin özündə də biləmmirəm ki, nə istəyirləmiş o vaxt bu kişidən. Əlimi İncilə basaram, cənab Mendel pis iş tuta bilməzdi. Mütləq dəyişik salmışdılar, buna başımla cavab verərəm. Belə yazıq, günahsız bir insana qarşı bu, əsl cinayətiydi, cinayət!

Haqlıydı qəlbi titrədən bu gözəl frau Şporşil. Dostumuz Yakob Mendel, doğrudan da, heç bir pis iş tutmamışdı. Yalnız – sonralar bütün xırdalıqlarını öyrəndim – adamı haldan çıxaran, yerindən oynadan, həmin o dolaşmaq çağlarda başdan-başa ağlasığmaz görünən, tək-cə tam aludəliklə, dünyada tayı-bərabəri olmayan tərki-dünyalıqla izah edilə bilən bir hərəkət etmişdi. Əhvalat belə olmuşdu: bir gün xariclə bağlı yazışmalara nəzarət edən hərbi senzurada Yakob Mendel deyilən birisinin imzaladığı bir açıqça diqqəti cəlb edir. Qəribədir, ədəb-ərkanla xaricə göndərilib, özü də desəm inanmazsınız, düşmən tərəfə: Paris, Qrenel Bulvarı, Jan Laburdeyə. Bu açıqçada həmin Yakob Mendel illik abunə haqqını qabaqcadan ödədiyinə baxmayaraq, “Fransanın Biblioqrafik Bülleteni” adlı aylıq toplusunun son səkkiz sayını almadığından gileylənirdi. Yazı dinc dövrdə roman dilləri üzrə gimnaziya professoru işləmiş, hazırda isə əyninə mavi landşturm¹ mundiri geymiş kiçik vəzifəli sensorun

¹ *Landşturm* – bəzi Avropa ölkələrində müharibə zamanı təşkil edilən xalq yığıma qoşunu

əlinə düşəndə təəccüb onu götürdü: belə də axmaq zara-fat olar?! Şübhəli xəbər və casusluq göndərişlərini üzə çıxarmaq məqsədilə hər həftə ələk-vələk etdiyi iki min məktubun içində hələ heç zaman əlinə bu cür səfəh bir fakt düşməmişdi ki, kimsə Avstriyada oturub ərinməz-ərinməz Fransaya məktub yazsın, başını açıb müharibə aparan ölkəyə açıqça yollasın. Elə bil, heç bu sərhədlər 1914-cü ildən bu yana tikanlı məftillərlə çalın-çarpazlanmayıb, sanki, Allahın yaratdığı hər gündə Fransa, Almaniya, Avstriya, Rusiya öz ərənlərini bir-iki adamın ucbatından qarşı-qarşıya çıxarıb qırğına vermir. Elə ona görə də bu sarsaq işi kimsəyə bildirmədən məktubu məzəli bir əhvalat kimi yazı masasının siyirməsinə qoydu. Ancaq bir-iki həftə keçməmiş, həmin Yakob Mendelin Londonda Holbern Skver küçəsində yaşayan kitab taciri Con Oldrayca göndərdiyi açıqça özünü yetirdi. Bu dəfə soruşurdu ki, “Antikvar”ın son nömrələrini onun üçün tapa bilərmi, hətta böyük bir rıqqətlə ünvanını da yanında yazmışdı. Mundirin içinə təpəşdirilmiş gimnaziya professoru pencəyinin altında əndikməyə başladı. Bu axmaq zarafatın arxasında şifrələnmiş gizli bir məlumat yatmırmı, görəsən? Hər halda, kişi ayağa durub çarpazlarını bağladı, hər iki kağızı düz mayorun qabağına, masanın üstünə qoydu: baş açmalı iş deyil! Sonra bir nəfər polis göndərdi ki, öyrənilib görsün, bu Yakob Mendel, doğrudan da, varmı. Və düz bir saatdan sonra Mendelin başının üstünü aldılar, heyrətdən çəşbaş qalmış yazıq kişini mayorun hüzuruna gətirdilər. Mayor hər iki açıqçanı onun qabağına qoyub soruşdu ki, bunları yazdığını boynuna alırmı. Qaba danışığı tərzindən, ən çoxu da vacib bir kataloqun oxusundan ayrıldığına görə həyəcanlanmış Mendel bir az kobudluqla guruldadı: o yazmayanda bəs kim yazıb, adamın bəyəm haqqı yoxdur, pulunu ödədiyi abunəsinin gəlmədiyindən gileylənsin? Mayor kürsüsü ilə birlikdə yan masadakı leytenantı sarı əyildi. Anlaşıqlı tərzdə baxışdılar: ütələnmiş dəli! Sonra mayor xeyli götür-qoy etdi: bu maymağa bir-iki təpinib qovsunmu, yoxsa işi ciddiləşdirsini?

Bu cür götür-qoylu düşüncələrdə, demək olar, hər idarədə adam həmişə belə qərara gəlir ki, hələ əvvəl-əvvəl bir protokol bağlasın. Protokol da ki bütün zamanlarda yaxşı

şeydir. Xeyri dəyməsə də, hər halda, ziyanı da olmur, milyonlarla kağızdan bir parçasını yazıb doldurursan, vəssalam. Burada isə protokolonun, təəssüf ki, dünyadan xəbərsiz ağır bir adama ziyanı dəydi, çünki artıq üçüncü sualda ortaya nəşə dolaşmış bir məsələ çıxdı.

Əvvəlcə adını soruşdular: Yakob, daha doğrusu, Yaynkeff Mendel. Peşəsi: çərçi – əlində tacirlik vəsiqəsi yoxuydu, təkçə çərçilik kağızı vardı. Üçüncü sual kişinin küməsini uçurtdu: doğulduğu yer. Yakob Mendel Petrikau yaxınlığında balaca bir yer adı çəkdi. Mayor qaşlarını çatdı:

– Petrikau? Rusiya-Polşada yerləşmir bəyəm, sərhədin yaxınlığında? Şübhəlidir! Çox şübhəlidir!

İndi daha ciddi sorğu-suala tutdu:

– Avstriya vətəndaşlığını haçan qəbul etmişiniz?

364

Mendelin gözü bərələ qalmışdı, nələr baş verdiyini aydınlaşdırma bilmirdi.

– Lənət şeytana! Kişi, kağızdan-kuğuzdan nəyiniz var? Sənədləriniz? Varsa, haradadır?

– Çərçilik vəsiqəsindən başqa heç nəyim yoxdur.

Mayorun alnındakı qırışlar düyünləndi:

– Bir əməlli-başlı aydınlaşdırın görək, vətəndaşlıq məsələniz nə yerdədir axı? Atanız kim olub? Avstriyalı, yoxsa rus?

Yakob Mendel ağır-ağır cavab verdi:

– Əlbəttə ki, rus.

– Bəs onda özünüz?

– Eeh, özüm, özüm! Deyirəm otuz il bundan qabaq rus sərhədini aşmışam, o vaxtdan ta bu günə kimi Vyanada yaşayıram.

Mayor get-gedə əsəbiləşməyə başlayırdı:

– Bəs burada Avstriya vətəndaşlığını haçan qəbul etmişiniz?

– Nəyimə lazımıydı ki?! Belə şey heç ağılıma da gəlməyib.

– Onda, deməli, hələ də Rusiya vətəndaşısınız, eləmi?

Bu mənasız sorğu-sual Mendelin canını boğazına yığdığından etinasızlıqla dilləndi:

– Əslində hə.

Mayor özünü arxaya elə çırpdı ki, kürsü cırlıdadı. Deməli, belə şeylər də olurmuş! Vyanada, Avstriyanın göbəyində, Tarnovadan bu yanda, müharibənin qaynar çağında

– 1915-ci ilin axırlarında, böyük hücumdan sonra bir nəfər rus əlləri cibində başını açıb gəzir özü üçün, Fransaya, İngiltərəyə məktublar yazır, polis də ağzına su alıb oturur. Bəzi ağzıgöyçəklər də qəzetlərdə bar-bar bağırırlar ki, Konrad fon Hessendorf Varsavaya girə bilməyib. Sonra da baş qərargahda heyrətlənirlər ki, casuslar bizim dəstələrin hər xırda hərəkətlərini belə, Rusiyaya çatdırırlar.

Leytenant ayağa durub masaya söykəndi. Söhbət getdikcə dindirilməyə çevrilirdi:

– Bəs bir qərib kimi özünüzü niyə qeydiyyatda aldırma mısınız?

Durduqca məlullaşan Mendel avazlı yəhudi ləhcəsində:

– Nəyimə gərəkdə özümü birdən-birə qeydə aldırmaq?

Bu tərs-məzhəb sualda mayor bir ötkəmlik duyub qeyzlə soruşdu:

– Bildiriş-zad oxumamısınız heç?

– Xeyr.

– Qəzet də oxumursuz?

– Yox.

Hər iki məmur çaşbaşlıq içində sıxılıb-tərləyən Yakob Mendeli süzdü. Sanki, Ay öz ayağıyla göydən yerə, onların iş otağının ortasına enmişdi. Sonra telefonlar işə düşdü, yazı makinaları şaqıldadı, buyruqçular vurnuxmağa başladılar, axırda da Yakob Mendeli qarnizon dustaqxanasına tapşırdılar ki, oradan növbəti dəstə ilə həbs düşərgələrindən birinə göndərsinlər. İki əsgərin arxasınca getmək əmrini alan Mendel matdım-matdım baxındı. Ondən nə istədiklərini qavraya bilmirdi, axı birdən-ikiyə ayrı dərdi-səri olmamışdı. Bar-bar bağırən bu zər yaxalılıq kişi ona hansı pisliyi edə bilirdi? Mendelin kitablarının qanadlı aləmində müharibə-zad yox idi, orada tək cə rəqəmləri, sözləri, başlıqları, adları ömürlük yadda saxlamaq, yenilərini öyrənməyə can atmaq vardı. Əsgərlərin arasında pilləkənlə lal-dinməz üzüaşağı sürünürdü. Yalnız polis məntəqəsində bütün kitablarını pal-tosunun ciblərindən çıxarıb əlindən alanda, yüzlərlə gərəklilik kağızı, müştərilərinin ünvanlarını saxladığı cüzdanını ondan tələb etdikdə – bəli, yalnız bu zaman özünü müdafiə etməyə başladı. Əl-ayağını sarıyıb bağladılar. Təəssüf ki, bu vaxt eynəyi, mənəvi aləmə göz olan o ovsunlu teleskop cingilti ilə döşəməyə düşüb çilikləndi. İki gündən sonra onu yüngül

payız paltosunda Komorn yaxınlığında rus mülki dustaqlarının saxlandığı həbs düşərgələrindən birinə göndərdilər.

Yakob Mendel bu ikiillik düşərgə həyatında mənəvi cəhətdən nələr çəkməyib! Özü də kitablarından ayrı, sevimli kitablarından. Cib də ki bomboş! Çoxu savadsızlar olan qaba, etinasız yoldaşlarının arasında! Müsibətlər çəkəçəkə gözləri nələr görməyib! Qanadı kəsilib göylərdən qopmuş qartaltək özünün ali kitab dünyasından perik salınmış Mendel! Burası barədə heç bir dəlil-sübut yoxdur.

Öz əməllərindən pərişanlaşmış cahan, deyəsən, get-gedə qavramağa başlayırdı ki, bu müharibənin əzablarından, törətdiyi cinayətlərdən hələ heç biri belə boş və amansız olmamışdır: harada görünmüşdü ki, yad bir ölkədə, az qala, bütün ömrü boyu öz doğma yurdundakı kimi yaşayıb-yaratmış, yalnız sadıqlıyı ucbatından həтта Tunqux və Arakuan tayfaları arasında qəbul olunan vaxtında qaçıb aradan çıxmaq kimi qonaq hüququndan yerində yarınmaq fürsətini əldən vermiş bixəbər mülki şəxsləri tutub tikanlı məftillərin arasına atasan?! Nə böyük cinayət! Nə böyük dəhşət! Eyni ağılsızlıqla Fransaya, Almaniyaya, İngiltərəyə, bir sözlə, gicləşən Avropamızın hər guşəsinə soxulan cinayət! Məhz buna görə də belə işlərin mənəvi tərəfini heç cür bağışlamaq olmaz. Təkcə avstriyalılara xas olan bir hadisə baş verib Mendelin həyatını vaxtında xilas etməsəydi, bəlkə, yüzlərlə başqa günahsızlar kimi onun da başına hava gələcək, ya da qarınağrısından, gücsüzlükdən, mənəvi sarsıntıdan sıxılıb məhv olacaqdı. Mendel yoxa çıxandan sonra kübar müştərilərdən ünvanına bir neçə məktub gəlir. Ştayermarkın keçmiş canişini qraf Şönberq, Herald əsərlərinin həris toplucusu, ilahiyyat fakültəsinin keçmiş dekani, Auqustinin təfsirləri üzərində işləyən Ziqenfeld, öz xəritələri üstündə hər gün düzəlişlər aparən istefaya çıxmış səksən yaşlı donanma admiralı Edler fon Pisek – hamısı, onun sadıq müştəriləri təkrar-təkrar “Qluk” qəhvəxanasına Yakob Mendelə məktub yazmışlar. Bu məktublardan da bir neçəsini düşərgəyə, itkinin arxasınca göndərmişlər. Məktublar orada təsadüfən xeyrixah bir kapitanın əlinə düşmüş, onu xeyli heyətləndirmişdi: gözlüyü sındırıldıktan bəri – təzəsini almağa pulu yoxuydu – küncün birində soxulcantək büzüşüb lal-dinməz oturan bu gödərək, bozumtul, qarov,

çirkli yəhudinin nə qədər necabətli tanışları varmış! Kapitan Mendelə icazə verib ki, bu məktublara cavab yazsın, himayəçilərindən kömək diləsin. Kömək də olub. Bütün toplusuların qızgın həmrəyliyi ilə dekan da, əlahəzrətlər də əlaqələrini işə salıblar və onların birgə zamanəti Kitab Mendelin iki ildən çox sürən həbsdən 1917-ci ildə yenidən Vyana qayıtmasına imkan yaradıb, əlbəttə, bircə şərtlə: gerek hər gün polisə baş çəksin. Ancaq baxma, təzədən işıqlı dünyaya çıxmışdı, özünün köhnə, balaca, dar xanımına qayıda bilməmişdi, indi yenə də dünyada hər şeydən artıq istədiyi kitab sərgilərində dəyə bilərdi. Başlıcası isə geriyyə, özünün “Qluk” qəhvəxanasına dönə bilməmişdi.

Mendelin cəhənnəmin o başından “Qluk” qəhvəxanasına dönüşünü bu əyilməz qadın öz gözləriylə görüb:

– Günlərin bir günü... şükür dərgahına ya Rəbb, deyirəm, yəqin, gözlərim aldadır məni, gördüm, budur, qapı aralanır, özünüz ki yaxşı bilirsiniz, elə... olduğu kimi, çəpəki, bircə qınnacaq, yenə də həmişəkitek ayağını sürüyə-sürüyə içəri girir. Yazıq Mendel, əyində cındırı axan bir əsgər şineli vardı, yamaq-yamaq, başına da qəribə bir şey qoymuşdu, görünür, haçansa şlyapaymış, kimsə tullayıbmış, götürüb taxıb başına. Nə yaxalığı vardı, nə də ki... Özü də... bət-bənizi ölününkündən seçilməzdi, sir-sifət kül kimi, saç kül rəngində, elə də arğıydı ki... adamın canına-ciyərinə od salırdı. Bəli, gəldi içəri, düppədüz, elə bil, heç nə olmayıbmiş. Nə bir şey soruşur, nə bir şey deyir, keçir bax düz buradakı masanın arxasına, şinelini çıxarır, ancaq qabaqkı çeviklikdən, qabaqkı qıvrıqlıqdan daha əsər-ələmət yoxdur, əksinə, şineli çıxaranda nəfəsini güclə dərir, tövşüyürdü. Əvvəllərdəki kimi kitabı-zadı yoxuydu. Özünü zorla çaxdı bax ora, heç zad da deyib-eləmədi. Eləcə gözlərini bərəldib qabağa baxırdı, boşluğa. Lap axırda, necə ki barxanasını gətirdik, yazılarını deyirəm, Almaniyadan adına gələnləri, kişi başladı yenə oxumağına. Amma daha qabaqkı adam deyildi.

Yox, daha qabaqkı adam deyildi, dünyadakı bütün kitabların bu sehrkar siyahısı daha bəşərin möcüzəsi də deyildi: görənlərin hamısı o vaxt yana-yana ucdantutma eyni şeyi deyirdi. Onsuz da sakit, mürgüləyə-mürgüləyə oxuyan baxışında, deyəsən, nəse dəyişmişdi və bunu daha

sağaltmaq olmazdı. Nəsə pozulmuşdu: dəhşətli qan kometi öz iti yolundan sürüşüb Mendelin kitab dünyasının bu qıraq, azad, parlaq ulduzuna toxunmuşdu. On illərdən bəri incə, səssiz, cücüayaqlı hərflərə alışmış gözləri tikanlı məftillərlə çevrələnmiş insan xalxalında, görünür, nəsə dəhşətli bir şey görmüşdü, çünki kirpikləri bir zaman çox bərqli, indi isə kinayə ilə parlayan bəbəklərinə kölgələr salırdı. Qabaqlar həddən artıq canlı olan baxışları indi böyür-başı yamanmış, nazik sapla güc-bəla bir-birinə bərkidilmiş gözlüyünün altında güclə işıldayırdı, mürgülü-mürgülü, qıraqları qıpqırmızı. Ən dəhşətli isə buydu: yaddaşının əfsanəvi quruluşunda, görünür, hansı bir dirəksə uçub bütün düzülüşü tarmar etmişdi. Beynimiz axı o qədər incədir ki, dərrakəmizin nadir bir varlıqdan düzəlmiş bu ötürücüsü, kövrək mexanizmlili bu dəqiq alət elə qurulub ki, ruhumuzun əhatəli şarşəkilli harmoniyasının susması üçün birçə sinirin yerindən oynaması, birçə sahənin yorulması, kiçicik bir molekulun yerdəyişməsi kifayət edir. Mendelin də yaddaşında, təfəkkürün bu yeganə klaviaturasında qayıdandan sonra bəzi dillər xarab olmuşdu. Hərdən nəsə soruşmağa gələn olsaydı, kişi yorğun-üzgün ona baxar, hadisələri dəqiq qavramaz, deyilənləri eşitməz, eşitdiklərini də unudardı. Dünya artıq qabaqkı dünya olmadığı kimi, Mendel də daha həmin ki Mendel deyildi. Oxuyarkən aludəçiliyindən indi qabağa-dala yırgalanmırdı, əksinə, çox vaxt gözlərini, mexaniki olaraq, kitaba zilləyib mıxlanmışək oturardı. Bilmək olmurdu, oxuyur, yoxsa mürgü döyür.

Şporşilin dediyinə görə, kişinin başı çox zaman ağır ağır kitabın üstünə enər, günün günorta çağı yuxulayarmış. Hərdən də gözünü kömürün qıt vaxtlarında masanın üstünə qoyulmuş asetilen lampasına zilləyib saatlarla oturarmış. Yox, Mendel daha əvvəlki Mendel deyildi, artıq ona dünyanın möcüzəsi də demək olmazdı, yalnız yorğun-yorğun nəfəs alan, gərəksiz bir yük kimi pifika kürsüsünə qalanmış bir yığın lazımsız saqqal və paltar topası idi. Daha "Qluk" qəhvəxanasının şan-şöhrəti də deyildi, tərsinə, onun eybinə çevrilmişdi, pis qoxu verən, baxanda ikrah doğuran bir ləkə, narahat, xeyirsiz bir həşərat idi.

1919-cu ilin qıtlığında un, yağ alverindən varlanan, "Qluk" qəhvəxanasını abır-həyalı sahibi Ştandhartnerdən

on səkkiz min dəyərsiz kağız krona çırpışdıran retsli Florian Qurtner – qəhvəxananın təzə ziyəsi – Mendeli bu kökdə qəbul etmişdi. Qurtner kəndçiyə xas bir qoçaqlıqla tələsik işə girişib köhnə qəhvəxanaya təzə don geydirmiş, dəyərdən düşmüş kağız pula vaxtında təzə kürsü almış, pardaqlı giriş qapısı düzəltmişdi, qonşu qəhvəxananın bəhsinə hətta musiqi meydançası da qoydurmuşdu. Alatorandan şər qarışana qədər masalardan birinə ziyələnən, ikicə fincan qəhvə ilə beş kökdən başqa heç nə sifariş etməyən bu qalitsiyalı parazit belə tez gözəlləşmədə, əlbət ki ona mane olurdu. Ancaq Ştandhartner köhnə müştərisini ona xüsusi tərifləmiş, bu Yakob Mendelin necə gərəkli, vacib bir şəxs olduğunu başa salmışdı, necə deyərlər, onu bir növ inventarların təhvilində müəssisənin mali kimi Qurtnerə bağışlamışdı. Lakin Florian Qurtner təzə mebellə bərqli alüminium daxılı gətirdikdən sonra gözəlləşmiş qəhvəxanasından bu sonuncu gərəksiz qalığı da süpürüb atmaq üçün bir bəhanə axtarırdı. Həmin gözəl bəhanə əlinə çox tezliklə düşdü: Yakob Mendelin vəziyyəti pisləşmişdi, qıta-qıta yığıdığı pulları inflyasiyanın kağız dəyirmanında toza dönmüş, müştəriləri də dağılmışdı. Xırda kitab dəllalı kimi pillələri qalxıb evlərdən kitab almağa isə bu yorğunun gücü çatmazdı. Vəziyyəti acınacaqlı idi. Bunu yüz yerdən görmək olardı. Daha qonşu aşxanadan yemək gətirtmirdi, çox zaman heç qəhvənin, çörəyin haqqını da ödəyə bilmir, borclu qalırdı. Hətta bir dəfə düz üç həftə borcunu qaytara bilməmişdi. Onda ayaqyolu təmizləyən bu gözəl Şporşilin Mendelə ürəyi yanımış, onun borcunu ödəmişdi.

Lakin fəlakət ləngiməmişdi, o biri ay özünü yetirmişdi. Təzə baş süfrəçi bir neçə dəfə görmüşdü ki, kökələrin haqq-hesabı düz gəlmiş, elə hey əskik çıxır. Şübhəsi o saat Mendelin üstündə dayanmışdı, çünki qoca xidmətçi bir neçə dəfə gəlib şikayətlənmişdi: yarım ildən çoxdur Mendel ona borcludur, ancaq bircə heller də qopara bilmir. Baş süfrəçi indi daha diqqətli olmuşdu. İki gün sonra oğrun-oğrun öz masasından qalxıb o biri otağa gedən, çörək səbətindən tələsik iki ədəd kökə götürüb acgözlüklə təpşirdirən Mendeli yaxalamaq sobanın arxasında gizlənmiş süfrəçi üçün çətin olmamışdı. Mendel hər şeyi boynundan atmışdı. Amma kökənin yoxa çıxması bilinmişdi. Süfrəçi

əlbəhəl hadisəni cənab Qurtnerə çatdırmış, bu da uzun zamandan bəri axtardığı fürsətin ələ düşməsindən sevinib, hamının gözü qabağında Mendelin üstünə bağırmış, onu oğurluqda suçlandırmış, polislə hədələmiş və təpinmişdi ki, bu dəqiqə rədd olsun cəhənnəm, bir də geri dönməsin.

Yazıq Yakob Mendel də titim-titim titrəyir, heç nə demir, ayağa qalxıb təngildəyə-təngildəyə gedir.

– Dəhşətliydi, – frau Şporşil onun bu vidasını belə təsvir etdi. – Heç vaxt unuda bilməyəcəm. Bilirsiz, necə qalxdı? Gözlüyünü alınə qaldırmışdı, rəngi ağarmışdı. Heç deynən paltosunu əyninə keçirməyə macalı oldumu? Baxma ki yanvar ayı idi, siz ki bilirsiniz, o vaxt, o soyuqlu ildə. Qorxusundan yadımdan çıxarıb kitabını masanın üstündə qoymuşdu, bir az gec də olsa, görüb götürdüm. Küçədə də ki ürək eləmədim, cənab Qurtner gövdəsi ilə qapını tutub kişinin arxasınca nər-nər nərildəyirdi. Adamlar yerlərində donub qalmışdılar, hamı bir yerə yığışmışdı. Elədir, biabırçılıq idi, yer yarılsa, utandığımdan yerə girərdim! Ağsaç Ştandhartner belə iş tutardımı?! Bir-iki kökə nədir ki, ondan ötrü adamı qışın boranında bayıra salasan?! Ştandhartner olsaydı, Mendel ömrünün axırına qədər pulsuz-parasız yeyib dolanardı. Ancaq bugünkü insanlar?! Eh, onlarda ürək nə gəzir?! Otuz ildən çox oturduğu yerdən kimisə qaldırıb çölə atasan?! Doğrudan da, rüsvayçılıqdır, mən özüm sevimli Yaradanın qarşısında bu cür günaha batmaq istəməzdim, ömrümdə istəməzdim!

Yaman həyəcanlanmışdı bu gözəl qadın. Yaşına uyğun məhrəmləklə bu biabırçılığın qarşısında deyindir, cənab Ştandhartnerin belə bir iş tutmayacağından dönə-dönə danışdı. Axırda, məcbur olub sözünü kəsdim, soruşdum ki, Mendelin axırı necə oldu, onu bir daha görə bildimi? Az qala, arvadın başına hava gələcəkdi, elə həyəcanlanmışdı ki!

– Hər gün masasının yanından keçəndə, hər dəfə, inanın mənə, az qala, ürəyim yerindən qopacaqdı. Elə hey fikirləşirdim: görəsən, indi harada olar bu yazıq Mendel. Bircə bilsəydim ki, harada qalır, gedərdim, xörəkdən-zaddan aparardım. Axı yanacağa, yeməyə pulu haradan alardı ki o yazıq? Nə qədər ki mən bilirəm, bu geniş dünyada qohumdan-qaradan heç nəyi yoxuydu fağırın. Amma elə

ki, günlər ötdükcə ondan heç nə eşitmədim, belə güman elədim ki, yəqin, daha dünyadan köçüb, onu bir də görməyəcəm. Hələ bir ağılıma da gəldi ki, duadan-zaddan oxudum. Axı gözəl insanydı, bir də düz iyirmi beş ildən çox bir-birimizi tanıyırdıq. Ancaq bir dəfə alaqranlıqdan – fevral ayıydı – saat səkkizin yarısında pəncərənin böyründəki dəmir-dümürü təmizləyirdim. Bir də gördüm – dedim, yəqin, mənə qara basır – bir də baxdım, budur, qapı açıldı, Mendel içeri girdi. Özünüz bilirsiniz axı həmişə beləcə çəpəki, çaşqın-çaşqın girərdi içeri. Amma bu dəfə nəse başqa cür oldu. O saatca hiss etdim ki, ləngərlənir. Gözləri alışıb-yanırdı. Ya Rəbb, necə görkəmi vardı, bir dəri, bir sümük! Onu belə görəndə o dəqiqə başa düşdüm ki, heç nədən xəbəri yoxdur, hər şey yadından çıxıb. Həmin kökə əhvalatı, cənab Qurtnerin onun başına açdıqları, elə bil, bunların heç birindən xəbəri yoxdur. Şükür Allaha! Cənab Qurtner hələ gəlməmişdi, baş süfrəçi də səhər yeməyini yeyirdi. Tələsik irəli cumdum ki, başa salım, burada dayanmasın, onu bir də bayıra atdırmayın bu qanıçən – əlüstü ürkək-ürkek yan-yörəsinə baxıb dəqiqləşdirdi – cənab Qurtneri deyirəm. “Cənab Mendel” deyib səsləyirəm, gözlərini döyür. Elə o dəqiqə, birdən, aman Allah, dəhşətli tamaşaydı, elə həmin an hər şey yadına düşdü. Çünki o saatca üşəndi, titrəməyə başladı, titrəyən tək cə əlləri deyildi, bütün bədəni uçunurdu, çiyinlərinə baxanda hiss edirdin. Sonra təzədən qapıya doğru yönəldi. Orada üzü üstə gəldi. Tez təcili yardıma zəng çaldıq, gəlib apardılar, əsməcəli-əsməcəli. Axşamüstü canını tapşırıb, sətəlcəm imiş, bərkindən, həkim dedi. Bizə necə gəlib çıxdığını heç özü də bilməyib. Onu bura gətirən instinkti olub, yuxulu adamlartək. İlahi, otuz altı il adam hər gün bir yerdə oturub işləyibse, onda xırdaca bir masa da onun doqma yurduna çevrilərmiş demək.

Biz ondan bir xeyli danışdıq, bu qəribə insanı tanıyan iki şəxs: biri mən, biri o. Biri gəncliyində hələ saya salınmayan, qapalı aləm haqqında ilkin təsəvvürü Mendeldən alan adam, ikincisi isə, bir dəfə də olsun əlinə kitab götürməyən, tək cə iyirmi beş il onun paltosunu təmizləyib düymələrini bərkitməklə Mendelə bütün varlığı ilə bağlanmış, qocalıb əldən düşmüş bu yazıq, bu ayaqyolu təmizləyən

qadın. Amma baxma, biz onun bu bulanıq cəmiyyətdə unudulmuş köhnə masasının arxasında bir-birimizi çox gözəl başa düşürdük. Çünki xatirə insanları həmişə bir-birinə bağlayır, bir də ki... ikiqat xatirə elə məhəbbət deməkdir. Birdən danışığının ortasında yadına nəse düşdü:

– Aman Allah, necə də huşsuzlaşmışam mən başıdaşlı, kitabı hələ də özümdə saxlayıram, Mendelin o vaxt masanın üstündə qoyub getdiyi kitabı. Harada geri qaytara bilərdim ki?! Sonrular da gəlib-gedən olmadı. Bir az keçəndən sonra fikirləşdim ki, yadigar kimi elə özümdə saxlayım. Düz demirəmmi, burada qəbahətli nə var ki?!

Arxa xanımından tələsik kitabı gətirdi. Dodağıma qonan təbəssümü güclə boğdum. Həyəcanlanmış adamda məzəli, bəzən də kinayəli tale gülməli bir şeylə çox asanca çulğalaşmış. Mendelin unuduğu kitab Haynın “Əyləncəli və aşiqanə alman ədəbiyyatının siyahısı” əsərinin birinci cildi idi, istənilən kitab toplusuna tanış olan soraq kitabı. Bəli, bu sırf siyahı – *habent sua fata libelli* – məhv olmuş dühanın son vəsiyyəti kimi bu qarımış, göz-göz olmuş qıpqırmızı savadsız əllərə düşmüşdü və bu əllər onu Səməvi kitab kimi qoruyub saxlayırdı. Özümdən asılı olmayaraq içimdə poqquldayan gülüşü zorən boğmaq üçün dodaqlarımı çeynədim. Cavabımda ləngiməyim bu gözəl qadını karıxdırdı. Soruşdu:

– Bəlkə, elə, doğrudan da, dəyərli kitabdır, verim, yoxsa məndə qalsın?

Ürəkdən əlini sıxdım.

– Qoyun sizdə qalsın, kitab üçün ona minnətdar olmalı minlərlə insanın içində bircəciyinin onu yada salmağından dostumuz Mendelin, yaqın ki, ruhu şad olar.

Sonra çıxıb getdim, mərhuma görünməmiş sədaqət göstərən bu yaşlı, canlara dəyən qadına baxanda xəcalət çəkdim. Çünki təhsil üzü görməmiş bu insan Mendeli xatırlamaq üçün, heç olmasa, onun bir kitabını qoruyub saxlamışdı, mənse illər uzununu Kitab Mendeli unutmuşam. Bəli, mən, həmişə “kitablar insanları birləşdirmək üçün, varlığın bənşməz düşmənlərindən qorunmaq üçün yaradılır” deyən mən.

Eh, heyif ki, müvəqqətiyik, heyif ki, unuduluruq.

BİR QADININ HƏYATINDAN İYİRMİ DÖRD SAAT

O zaman, hələ müharibədən on il əvvəl yaşadığım Riverdəki pansionatda bir dəfə süfrəmizin başında qızğın bir mübahisə düşdü. Mübahisəmiz elə kəskinləşdi ki, az qala, kinli hədələr, hətta dalaşma ilə bitəcəkdə. Adamların çoxu zəngin təsəvvürlü adamlar deyildi. Haradasa kənarda onlara bilavasitə aid olmayan, onları tənqə gətirib, zəhlələrini tökməyən bir hadisə baş verirsə, bu onların hisslərinə heç toxunmur, onları narahat etmir. Yox, əgər əhəmiyyətsiz bir hadisə düz onların burunlarının ucunda baş verirsə, heysiyyətlərinə toxunursa, o saat mənlilikləri cuşa gəlir. Belə hallarda adamların bir növ səbir kasaları dolur, qarşısı alınmaz, özü də lüzumsuz mübahisələr baş verir.

Bizim o mötəbər məclisimizdə bu dəfə də eynən beləcə oldu; biz nahar zamanı, adətən, *small talk*¹ edər, bir-birimizə yüngülcə sataşar, zarafatlaşıb gülüşər, xörəkdən sonra isə qalxıb müxtəlif səmtlərə ayrılardıq: alman öz arvadı ilə fotoaparətini götürüb gəzməyə gedər, mehriban danimarkalı cansıxıcı balıq ovuna, ingilis xanımı kitablarının yanına, italyalı ər-arvad Monte-Karloya şənəlməyə yollanar, mən isə heç yana getməyib tənbel-tənbel avaralanardım; gah həsir kreslodə yellənər, gah da oturub işləyərdim. Amma bu dəfə amansız bir dəyişiklik baş verdi; hərgah birisi sıçrayıb dururdusa, bu durmaq nəzakətlə xudahafizləşmək üçün deyil, əvvəlcə dediyim kimi, son dərəcə ciddi şəkil alan, bu od-alova yenidən atılmaq üçün idi.

Bizim balaca masamıza belə bərk çaxnaşma salmış bu hadisə, əlbəttə, çox qəribə hadisə idi. Yeddimizin yaşadığı bu qonaq evi xarici görkəmindən xüsusi villanı xatırladırdı – pəncərədən görünən sahil qayalıqlarının mənzərəsi necə də gözəldi! Əslində isə bura böyük “Palas-hotel”

¹ boş-boş söhbət (ing.)

mehmanxanasının əlavə bir tikilisi idi, aralarındakı bağ vasitəsilə bir-birinə birləşirdi, belə ki, biz ayrı yaşasaq da, həmişə görüşürdük. Bir neçə gün bundan əvvəl hotelimizdə böyük bir qalmaqal oldu. Günorta saat on iki iyirmi qatarı ilə (mən vaxtı dəqiq göstərməyə məcburam, başqa cür mümkün deyil, çünki bu mövzumuz və eləcə də olmuş hadisə üçün vaxtın dəqiqliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir) gənc bir fransız gəldi və hoteldə üzü dənizə bir otaq tutdu; təkcə bu faktın özü göstərirdi ki, oğlan çox varlıdır. O, təkcə səliqəli geyimi ilə deyil, həmçinin yaraşığıl görkəmi və qeyri-adi gözəlliyi ilə də hamının nəzər-diqqətini cəlb etdi: onun qızlara məxsus zərif, uzunsov sifəti, ipəkvanı açıq-sarı bıqları, xoşagələn dodaqları, dalğalı və şabalıdı yumşaq saçları, ağı alnına tökülmüş qıvrım telləri, nəvazişli, məhzun baxışlı gözləri vardı; – onun hər yeri gözəldi. Sifəti nəse yumşaq, həlim bir məsumluqla əhatə olunmuşdu. Duruşunda qurubəylikdən və ədəbazlıqdan əsər-ələmət belə yox idi. Uzaqdan və ilk baxışdan bu oğlan moda mağazalarının vitrinlərində əlində şux çəlik tutmuş və məğrur-məğrur özünü şüşə arxasından nümayiş etdirən, kişi gözəlliyinin ideal timsalı olan müqəvvaları xatırlatsa da, ona yaxınlaşdıqca bu təəsürat tamamilə yoxa çıxırdı, çünki onun sifətinə çökmüş sabit səmimiyyət (əlbəttə, bu nadir haldır!) təbii və sanki, anadangəlmə idi. Onun hamını səmimi və ciddi tərzdə salamlaması, hər bir hərəkətindəki sərbəstliyi və sadəliyi, ehtiram və nəzakəti adama xoş təsir bağışlayırdı. Əgər bir xanım qarderoba yaxınlaşırdısa, o, qadının paltosunu tutmaq üçün cəld irəli gedir, gördüyü hər uşağın qəlbini məhriban bir baxışla oxşayar, yaxud atmaca sözlərlə dindirib, könlünü alardı, özünü xoşrəftar, eyni zamanda, təmkinli aparardı. Sözüün qıyası, o, öz aydın sifəti və gənclik lətafəti ilə hamını özünə əsir etdiyinə əmin olan xoşbəxt gənclərdən idi, belə gənclər bu inamı sonralar cazibə qüvvəsinə çevirirlər. Bəli, o, belə bir xoşbəxt gənclərdəndi. Onun gəlişi hotelin yaşlı və xəstə adamlarına (belələri isə burada əksəriyyət təşkil edirdi) xoş təsir bağışladı. Öz təzə-tərliyi, həyat-sevərliyi, gənclərə məxsus tərəvətli təbəssümü ilə hamının rəğbətini qazandı.

Gələndən ikicə saat sonra o artıq Liondan gəlmiş varlı fabrikantın qızları – on üç yaşlı Blans ilə tennis oynayırdı.

Onların anası incə, zərif və çox təkmlinli madam Anriet isə yüngül bir təbessümlə hələ pərvazanmamış quşcuğazlarının bu yad oğlan qarşısında necə də əzilib-büzüldüklerini süzürdü. Axşam o, təxminən, bir saat bizim şahmat oynamağımıza tamaşa etdi, arabir də əyləndirici tərzdə bir çox məzəli lətifə söylədi, sonra şən qəhqəhələr içində madam Anriet ilə gedib sahilə uzun müddət obaş-bubaşa gəzişdi. Həmin vaxt madam Anrietin əri isə, həmişəki kimi, öz tanışi ilə domino oynayırdı; axşamdan xeyli keçmiş mən onun hotelin katibəsi ilə qeyd bürosunun qaranlığında gizli-gizli mırt vurduğunu eşitdim. Ertəsi gün səhər o, mənim otaq yoldaşım danimarkalını balıq ovuna yola saldı, eyni zamanda öz valehedici biliyini nümayiş etdirdi, sonra qayıdıb, Liondan gəlmiş həmin fabrikantla siyasətdən uzun-uzadı söhbət etdi, görünür, burada da özünü ən maraqlı söhbətçil kimi tanıtmışdı, belə ki, səs-küy içərisindən arabir şişman cənabın qəhqəhəli gülüşü eşidilirdi. Nahardan sonra (mənim hər bir epizodun vaxt bölgüsünü belə dəqiq qeyd etməyimin əsas məqsədi vəziyyəti daha aydın təsvür etmək üçündür) o, yenə də bir saata qədər madam Anrietlə bağda əyləşib, qara qəhvə içdilər, sonra Anrietin qızları ilə tennis oynadı, hotelin vestibülündə alman ər-arvadla bir qədər söhbət etdi. Saat altıda məktub yola salmağa gedəndə isə mən onu vəğzalda gördüm. O, tələsik mənə sarı yüyürüb, üzr istəyirmiş kimi, dedi ki, onu təcili geri çağırırlar, ancaq iki gündən sonra qayıdıb gələcəkdir. Axşam yeməyində o, doğrudan da, salonda yox idi, lakin özü olmasa da bütün masalarda yalnız ondan danışdılar, hamı onun xoşagəlimli, xasiyyətçə şən olduğunu deyirdi. Gecə saat on bir radələrində otağımda əyləşib oxuduğum kitabı qurtarmaq istədiyim vaxt birdən bağçaya baxan açıq pəncərədən bağırtı və haray eşitdim, hotelə qəribə bir haray-həşir qalxmışdı. Güclü maraqdan doğan hədsiz narahatlıqla həmin saat aşağı endim və əlli addım getməmiş qonaqları və hotelin işçilərini qeyri-adi çaxnaşmada gördüm. Əri öz *namürlü*¹ tanışi ilə, dəqiq müəyyən edilmiş vaxtda əyləşib domino oynadığı zaman, adəti üzrə, hər axşam sahil gəzintisində gedən Anriet bu gün gəzintidən geri qayıtmamışdı, camaat, yəqin ki, bədbəxt bir hadisə baş verdiyini

¹ Belçikada şəhər

güman edib, vahiməyə düşmüşdü. Anrietin, adətən, ağır yerişli əri indi nəhəng öküz kimi sahil boyu sürətlə otərəf-butərəfə yüyürür, qaranlıqda “Anriet!” – deyə bağırırdı, onun həyəcandan boğuntulu səsi ölümcül yaralanmış iri, vəhşi bir heyvanın dəhşətli böyürtüsünü xatırladırdı. Aşxana xidmətçiləri və uşaqlar həyəcanla pilləkənlə yuxarı-aşağı yüyürür; hoteldə yaşayanların hamısını oyadıb, jandarm idarəsinə zəng vururdular. Kök kişi isə jiletinin düymələri açılmış halda, durmadan fır-fır fırlanır, üzünü qaranlığa tutub mənasız olaraq elə hey “Anriet!”, “Anriet!” səsləyirdi. Bu hay-haraya qızlar da oyanıb, gecə köynəklərində pəncərənin önündə dayandılar, analarını çağırmağa başladılar, ataları onları sakitləşdirmək üçün tez yuxarı yüyürdü.

376

Elə bu zaman dəhşətli bir hadisə də baş verdi, elə bir hadisə ki, onu qələm və fırça ilə təsvir etmək qeyri-mümkündür, çünki hədsiz dərəcədə gərgin ruhi əzablar zamanı insanın sifətində çoxlu qarına-qarıxıq cizgilər toplanır. Kök kişi ağırlığından ayağı altında əyilən pillələrlə tamam dəyişilmiş, hədsiz dərəcədə yorğun, əzgin, həm də qəzəbli halda qayıtdı. O, əlində bir məktub tutmuşdu. O, güclə eşidiləcək bir səslə şefə dedi: “Camaatı qaytarın, heç nə lazım deyil! Arvadım məni atıb gedibdir”.

Bu ölümcül zərbə almış adamda nə qədər möhkəm mətanət, nə qədər qeyri-adi bir dözüm vardı, gözlərini dörd yandan ona sarı maraqla zilləmiş, indi isə dəhşətdən, həyadan, həyəcandan ona baxmayan bu adamlardan öz müsbətini gizlətməyə çalışırdı. O, son gücünü toplayıb, heç kimə baxmadan qiraət salonuna keçdi ki, işiği keçirsin; sonra biz onun kök, ağır gövdəsinin guppultu ilə kresloya necə düşdüyünü və az sonra onun ucadan, ümitsiz hiçqırılıqlarla necə ağıladığını eşitdik, belə ağlamaq yalnız ömründə heç vaxt ağlamamış şəxslərdə ola bilər. Bu fəlakət hamımızı sarsıtmışdı. Nə bir xidmətçi, nə də maraqlanıb bura gəlmiş qonaqlardan biri gülümsəməyə, yaxud ürək-dirək verən bir söz deməyə cürət etdi. Şəhvet duyğularının belə sarsıdıcı partlayışından həyə edirmiş kimi, biz dinməz-söyləməz, bir-birimizin ardınca öz otaqlarımıza çəkildik, binanın başqa otaqlarında da işıqlar bir-birinin ardınca sönsə də, pıçıltılar, ah-uflar tamam kəsilənə kimi bu başibəlalı adam qaranlıq qiraət zalında yalqız, hiçqıra-hiçqıra qaldı.

Təbiidir ki, gözüümüz önündə ildırım çaxması kimi parlayan belə bir hadisə qayğısız, yeknəsəq həyat sürməyə alışmış adamları da xeyli təşvişə saldı. Bizi süfrə başındakı qızğın deyişmə və az qala, təhqiramiz hərəkətlərə gətirib çıxaracaq mübahisəni törədən də məhz bu qərribə hadisənin baş verməsi oldu. Mübahisəyə əsas səbəb həyat, yaşamaq haqqında oturanların müxtəlif, bir-birinə zidd dünya-görüşlərə malik olmaları idi. Şişman kişinin oxuyub sərsəm halda qəzəblə bir səmtə tulladığı məktubu xidmətçi qadının nəzakətsizlik edərək, götürüb oxumasından bizə aydın olmuşdu ki, madam Anriet tək deyil, gənc fransıza (o, hazırda çoxlarının nəzərində öz ləyaqətini artıq itirməyə başlamışdı) qoşulub getmişdir.

İlk baxışda bu ona görə təəccüblü deyildi ki, bu da ikinci madam Bovari idi; yaraşığı, gözəl bir gənc oğlandan ötrü öz varlı, kəndli ərinə atmışdı. Lakin burada hamını çaşsalan, təəccübləndirən bu idi ki, istər fabrikant, istər onun qızları, istərsə də madam Anrietin özü bundan əvvəl heç vaxt bu qadın düşkününi görməmişdilər və necə olmuşdu ki, sahildə ikisaatlıq axşam gəzintisi, bağda bir saat qara qəhvə içərkən adicə söhbət otuz üç yaşlı, ləyaqətli bir qadının elə ağına-bozuna baxmadan, “Allaha təvəkkül” deyib öz ərinə və iki uşağını atıb, ertəsi günün gecəsi tamam yad bir adama qoşulub getməsinə səbəb olmuşdur. Bu tamam aşkar faktı oturanlar yekdilliklə rədd edirdilər, hamı bu işə aşıqların namərdlik və hiyləgərliklə düşünlümlü fırılcaqları kimi baxırdı. Öz-özlüyündə belə çıxırdı ki, madam Anriet artıq çoxdan cavan oğlanla gizli əlaqədə imiş və bu ürəklərə girən adamın bura gəlməkdə əsas məqsədi kələklərini son dəfə götür-qoy etmək imiş; hamı təsdiq edirdi ki, namuslu bir qadın üçsaatlıq tanışlıqdan sonra tanımadığı bir adamın bircə sözüne uyub onunla getməz, bu, qətiyyəni mümkün olan şey deyildir. Əylənmək xatirinə mən qəsdən əks-mövqə tutdum və qətiyyətlə belə bir fikri müdafiə etməyə başladım ki, uzun illər boyu cansıxıcı ailə həyatından tənqə gəlmiş qadınlar birdən-birə belə cəsarətli qərara gələ bilərlər və bu tamamilə mümkün olan bir işdir. Mənim gözlənilməz mövqeyim böyük hay-küyə səbəb oldu və mübahisəni elə canlandırdı ki, hətta oradakı hər iki ər-arvad, yəni həm almanlar, həm də

italyanlar ilk baxışdan vurulub, aşıq olmağı təhqiramiz ifadələrlə lağa qoymağa başladılar.

Şorbanı içib, kükünü tamam yeyənə qədər davam edən bu söz davasını təfərrüatı ilə təsvir etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Məlumdur ki, ümumi süfrə başında həmişə hazırcavablar ağıllı hesab olunurlar, özü də, masa arxasında çox vaxt boş şeydən mübahisə doğur və ümumiyyətlə, tələsik, mənasız, şit nəticələrə gətirib çıxarır. Bizim ağızlaşmağımızın da birdən-birə niyə belə təhqirli hal almasının əsas səbəblərini başa düşmək çətindir, görünür, bütün bunlar, hər iki ərin qeyri-iradi olaraq bu ağılsız hərəkətin arvadlarına da sirayət edəcəyindən qorxuya düşmələrindən və canfəşanlıqla mənim müddəamı rədd etmələrindən doğdu. Təəssüf ki, onlar mənə daha münasib bir cavab verə bilmədilər, belə uydurdular ki, bu sözləri yalnız qadın psixologiyasını onlar üzərində ucuz, təsadüfi qələbə ilə ölçən subaylar söyləyə bilirlər; bu sözlər məni cinlərdirdi, hələ üstəlik, alman qadını inamlı bir ifadə ilə mənə dərs deməyə başladı: "Həyatda təmiz qadınlar da olur, təbiətce pozğun qadınlar da". Onun fikrincə, madam Anriet də elə ikincilərdən idi. Onun bu sözləri məni tamam hövsələdən çıxardı, mən də öz növbəmdə əks-hücuma keçdim.

378

Mən dedim ki, yalnız öz şəxsi istəklərimizdən doğan qorxaqlıq, təbiətimizdəki məkrilik bizi bu aydın faktı inkar etməyə məcbur edir ki, qadınlar öz həyatında bəzən sirli qüvvələrin təsiri altına düşərkən nə edəcəklərini, necə edəcəklərini ağıllı surətdə dərk edə bilmirlər, eləcə də bəziləri görünür, "tez aldanıb tovlanan" adamlara nisbətən özlərini daha iradəli, qüvvətli, daha ismətli və daha təmiz hesab edirlər. Ancaq mənim fikrimcə, daha namuslu, düzgün o qadındır ki, adətən, müti halda ərinin qucağına atılıb, onu aldatmaq əvəzinə, öz daxili istək və arzularını daha ehtirasla, daha qətiyyətlə yerinə yetirir. Təxminən, mən fikrimi belə ifadə etdim, başqaları madam Anrieti nə qədər bərk təqsirləndirirdilsə, mən də bir o qədər inadla müdafiə edirdim. (Doğrusu, mən özüm də dediyimə bir o qədər də inanmırdım). Mənim bu sözlərim, tələbə dili ilə desək, ər-avadlar üçün, bir növ, təhqir idi, onlar dördlükdə ağız-ağıza verib mənim üstümə elə düşdülər ki, futbol oyununda əlində saniyəölçən tutmuş hakim kimi, bizə göz qoyan

xeyirxah qoca danimarkalı da xəbərdarlıq edib, tez-tez əli ilə masanı döyəcəlməli oldu: “Cənablar, xahiş edirəm”. Bu sözlər yalnız bizi bir anlığa sakitləşdirə bilirdi. Ərlərdən biri çuğundur kimi qızarmış halda, düz üç dəfə masasından sıçrayıb qalxdı, lakin arvadı onu dilə tutub əyləşdirdi, bir az da keçsəydi, əgər missis K. gözlənilmədən söz atışmamızın, necə deyərlər, od-alovuna su tökməsə idi, onda mübahisə, yəqin ki, kötəkləşmə ilə bitəcəkdə.

Missis K., bu ağsaçlı mötəbər qoca ingilis qadını, bizim süfrəmizin seçilməmiş fəxri prezidenti idi. O, özünü şux aparırdı, eyni zamanda, hamı ilə xoşrəftarlı idi, az danışdı, lakin ətrafındakıları çox maraqla dinləməyi bacarırdı; ürəyətən xoş baxışı var idi, onun zadəganlara məxsus zahiri görkəmi adama xoş bir təsir bağışlayırdı. Onun sifətindən sakitlik, kübarlara məxsus bir təmkinlik yağırdı, heç kimlə son dərəcə yaxınlıq etmirdi, lakin özünü uzaqdan-uzağa hamıya mehriban göstərirdi. O, vaxtının çoxunu bağda oturub kitab oxuyar, hərdənbir piano çalar, nadir hallarda isə onu məclislərdə, şirin söhbətlərdə görmək olardı. O, gec-gec görünərdi, lakin bizim içərimizdə qeyri-adi nüfuza malikdi. İndi də onun səsini eşidən kimi biz belə hay-küy salmağımıza, özümüzü belə qanacaqsız aparmağımıza görə utanıb xəcalət çəkdik.

Alman sıçrayıb ayağa qalxandan və arvadının sözüne görə o saat da itaət edib əyləşəndən sonra missis K. yaranan ani sakitlikdən istifadə edib, birdən aydın qumral gözlərini qaldıraraq, tərəddüdlə mənə baxdı, sonra isə işgüzarlıqla bizim mübahisəmizin əsas məğzini belə müəyyənləşdirdi:

– Deməli, əgər mən sizi düzgün anlamışamsa, siz belə düşünürsünüz ki, frau Anriet kimi bir qadın günahsız olaraq gözlənilməz bir macərəyə uya bilər və o, bu zaman elə hərəkət edə bilər ki, bir saat bundan əvvəl bu hərəkət onun üçün ağılasıqmaz imiş və buna görə də onu heç də təqsirləndirmək lazım deyildir?

– Mən buna şübhəsiz əminəm, möhtərəm xanım, – deyə təmkinlə cavab verdim.

– Bu zaman, axı adi əxlaq normaları belə çox axmaq bir şəkllə düşərdi və hər bir pozğun hərəkətə haqq qazandırmaq olardı. Əgər siz, doğrudan da, güman edirsiniz ki, fransızlar

deyən kimi, *crime passionell*¹ heç də cinayət deyil, onda daha dövlət hüquq qanunları, ümumiyyətlə nəyə lazımdır? Onda çətinlik çəkmədən, siz bir vicdanla götür-qoy edin, – deyə o gülümsəyərək zarafatla əlavə etdi, – hər bir cinayətdə ehtiras tapmaq mümkündür və bu ehtirasla da həmin cinayətkara haqq qazandırmaq olar.

Onun belə sakit və şən danışması mənə xoş gəlirdi, mən də onun danışığı tərzini yamsılaya-yamsılaya yarı ciddi, yarı zarafat halda cavab verdim:

– Dövlətin hüquq qanunları, əlbəttə, belə məsələləri məndən daha sərt həll edir; onun vəzifəsi ictimai əxlaqı və ləyaqəti qorumaqdır; bu vəzifə isə onu haqq qazandıрмаğa deyil, ittiham etməyə məcbur edir. Mən isə xüsusi bir fərd olduğuma görə prokuror rolunda çıxış etmək istəmirəm; mən vəkilliyi daha üstün tuturam, şəxsən mənim qəlbimə insanları ittiham etmək deyil, müdafiə etmək daha çox yarar!

Missis K.-nin aydın, qumral gözləri bir anlığa mənə zillənib qaldı. O cavab verməkdə tələsmədi. Mənə belə gəldi ki, o, sözlərini yaxşı başa düşmədi, dediyimi ingiliscə bir də təkrar etməyə hazırlaşdı ki, o, təəccüb ediləcək qədər ciddi halda, sanki, məndən imtahan götürürmüş kimi, yenidən mənə suallar yağdırmağa başladı:

– Məgər, sizcə, bu biabırçılıq, nifrətləyiq, iyrenc deyilmi ki, qadın öz ərinə və iki uşağını atıb yenicə rastlaşdığı bir kişi ilə qoşulub gedir və özü də həmin şəxsin onun məhəbbətinə layiq olub-olmadığını öyrənmədən, bilmədən? Siz çox da cavan olmayan belə bir qadının bu cür ağılsız, duyğusuz əxlaqına axı necə haqq qazandıra bilərsiniz? Axı bu qadın heç olmasa uşaqlarının xatirinə özünü daha ləyaqətli aparmalı idi.

– Təkrar edirəm, xanım, – deyə mən aramla dilləndim, – mən bu halda ittihamdan qəti imtina edirəm. Səmimi-qəlbədən etiraf edirəm ki, mən məsələni bir qədər şişirdim, lakin zavallı madam Anriet, əlbəttə, nə qəhrəmandır, nə də macərələr aludəçisidir, amma ən azı, cəsərləli və ehtiraslı bir şəxsdir. Mən onu bu qısa müddət ərzində adi, kövrək, zərif xarakterli bir qadın kimi tanıyırdım. İndi isə ona bir qədər pərəstiş edirəm, çünki o, öz istəyinə nail olmaq üçün cəsərlət göstərmişdir, ancaq mənim ona daha çox yazığım

¹ Ehtirasdan doğan cinayət

gəlir, çünki bu gün də olmasa, sabah o, son dərəcə bədbəxt olacaqdır. Onun bu hərəkəti, bəlkə də, ağılsızlıq və şübhəsiz, tələskənliyin nəticəsidir, ancaq bunu alçaqlıq, pozğunluq adlandırmaq olmaz. Bax məhz buna görə mən hamı ilə höcətləşirəm ki, bu bədbəxt qadına heç kimin xor baxmağa haqqı yoxdur.

– Bəs siz özünüz? Siz özünüz də ona əvvəlki kimi hörmət və rəğbət bəsləyirsiniz? Siz srağagün söhbət etdiyiniz o namuslu qadınla dünənə tamamilə yad bir adama qoşulub qaçmış qadına heç bir fərq qoymursunuzmu?

– Heç bir fərq, qətiyyətlə, heç cüzi də! Heç bir qırıq da. O, qeyri-iradi olaraq ingiliscə:

– Is that so?¹ – dedi. Görünür, söhbət onu yaman tutmuşdu. Bir anlığa fikirləşəndən sonra o, yenə aydın gözləri sualla dolu mənə tərəf baxdı: – Yaxşı, tutmaq ki, siz sabah təsadüfən, deyək ki, Nitsedə madam Anrieti həmin oğlanla birlikdə qol-qola gəzən gördünüz. Salamlaşdınız mı?

– Şübhəsiz.

– Onunla söhbət də edərdiniz?

– Şübhəsiz.

– Bəlkə... əgər siz evli olsaydınız, o qadını, heç nə olmayıb kimi öz arvadınızla tanış edərdiniz?

– Mütləq.

– Doğrudan mı? – deyə o, yenidən ingiliscə soruşdu. Onun səsinə nəşə inamsızlıq və heyrət duyulurdu.

– Əlbəttə ki, – deyə mən də düşünmədən ona ingiliscə cavab verdim.

Missis K. susdu. Elə bil, o, dərin düşüncələrə dalmışdı, birdən təəccüblə mənə baxıb dedi:

– Bilmirəm mən özüm necə hərəkət edərdim? Bəlkə, mən də eləcə.

O, yalnız ingilislərin nəzakət qaydasına xas olan bir sərbəstlik və qətiyyətlə söhbətimizi kəsdi, ayağa durub, mehriban-mehriban əlimi sıxdı. Onun söhbətə qarışması sakitliyi bərqərar etdi və bir az bundan əvvəl olan xətali vəziyyət ötür keçdi, bir-birinə düşmən kəsilmiş şəxslərin hamısı qəlbimizin dərinliyində ona minnətdarlıq etdik, qəlbə toxunmayan atmacalarla zarafatlaşıb, araya söz atdıq və nəzakətlə xudahafızlaşıb ayrıldıq.

¹ Beləmi? (ing.)

Hərçənd bizim mübahisəmiz xoşluqla qurtardı, lakin rəqiblərimlə olan bu söhbətdən sonra aramızda nəsə bir soyuqluq yarandı. Alman ər-arvad özlərini soyuq aparırdılar, italyanlar isə məndən hər gün istehza ilə “*cara signora Henrietta*”dan¹ bir xəbər öyrənib-öyrənmədiyimi soruşmaqla əyləndirdilər. Zahirə nəzakətə baxmayaraq, süfrəmizin başında olan əvvəlki səmimiyyət, əvvəlki təbiilik birdəfəlik yox olmuşdu.

Missis K.-nin mənə olan xüsusi münasibəti üzündən rəqiblərimin istehzalı soyuqluğu bir o qədər də təsir etmirdi. Adətən, müstəsna səbirli, boş vaxtlarında belə süfrə yoldaşları ilə laqçırtılara meyil göstərməyən missis K. indi tez-tez mənimlə bağda söhbət edirdi. Onunla qısa söhbətin belə xüsusi ləzzət verməsinə baxmayaraq, vaxtımı xeyli alırdı. Açığını desəm, hətta o, hər yerdə məni axtarırdı, hər bir vasitədən, fürsətdən istifadə edirdi ki, mənimlə söhbət etsin. Bu elə aydın duyulurdu ki, əgər o, saçları ağarmış bir qoca qarı olmasaydı, mənim ağılıma axmaq, lovğa bir fikir də gələ bilərdi. Biz nədən danışırıdığsa danışsaq, söhbətimiz dolanıb mütləq yenə də madam Anrietin üstünə qayırdı; elə bil, mənim bu həmsöhbətim hərdəmxəyal, ağılsız və öz analıq borcunu unutmuş qadını təqsirləndirməkdən qeyri-adi bir zövq alırdı. Lakin, eyni zamanda, onu, görünür, bu da sevindirirdi ki, mən o incə, o zərif madam Anrietin tərəfdarıyam və bu fikrimdən də məni heç nə daşındıra bilmir. O, təkrar-təkrar bu mövzuya qayıdır, mən daha bilmirdim ki, bu qərribə tərslik üçün nə fikrə gəlməliyəm.

Beş-altı gün də beləcə keçdi, o, hələ də bir sözlə belə qəlbindəkiləri büruzə vermirdi ki, görüm, bu söhbətlər onu axı niyə belə çox maraqlandırır. Nəhayət ki, mən buna bir dəfə gəzinti zamanı nail oldum. Ona dedim ki, daha vaxtım qurtarır, birisigün buradan getmək fikrindəyəm. Onun, adətən, təəccüb ifadə etməyən üzündən ötəri bir həyəcan qızartısı keçdi, qumral gözlərindən bir duman axdı. “Çox təəssüf, – dedi, – mən hələ sizinlə çox şey barəsində söhbət etmək istəyirdim”. Bax elə bu dəqiqədən də onu bürüyən bu çaşqınlıq, bu narahatlıqdan da başa düşdüm ki, nəsə, hansı bir fikirsə onun bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Nəhayət, elə bil, o da bunu hiss etdi, söhbətimizi kəsib əlini mənə uzatdı.

¹ Əziz senyora Anrietta (*ital.*)

– Mən, – dedi, – sizə demək istədiyimi indi tamam aydın surətdə ifadə etmək iqtidarında deyiləm. Mən hər şeyi yazsam yaxşıdır. – O, adət etmədiyi bir şəkildə iri addımlarla evə sarı yönəldi.

Doğrudan da, axşam – şamdan əvvəl mən otağımda tələsik yazılmış bir məktub tapdım. Təəssüf ki, mən gənclik illərimdə yazılı sənədlərə çox diqqətsiz, laqeyd münasibət bəsləyirdim, belə ki, onun məktubunu sözbəsöz burada verə bilməyəcəyəm, ancaq məzmununu aydın ifadə etməyə çalışacağam. O, bilmək istəyirdi ki, öz həyatından bir hadisəni mənə danışa bilərmə. Bu hadisə çoxdan olmuşdur və demək olar ki, onun indiki həyatı üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi. Mənim birisigün yola düşməyim isə, iyirmi ildən çox onu narahat edən, ona əzab verən həmin hadisə haqqında bir qədər asanlıqla danışmağa ona imkan verir. Ona görə də xahiş edir ki, əgər bunu zəhlətökənlik kimi qəbul etmərsən, onunla görüş üçün, heç olmasa, birçə saat vaxt ayırım.

Məzmununu qısa verdiyim məktub məni həddən artıq maraqlandırdı. Məktubun məhz ingiliscə yazılması fikrin nəşə çox aydın və ifadəli çıxmasına kömək etmişdi. Buna baxmayaraq, mən çox çətinliklə cavab yazma bildim, belə ki, aşağıdakıları yazmaq üçün düz üç vərəq qaralayıb çıxdım:

“Sizin bu etibarınız mənim üçün şərəfdir və mən, əgər siz bunu istəsəniz, and içirəm ki, sizə vicdanla cavab verim. Əlbəttə, mən sizin istədiyinizdən artıq danışmağınızı xahiş edə bilmərəm. Ancaq xahiş edirəm elə danışın ki, özünüzdə üçün də, mənim üçün də səmimi və həqiqi olsun. Təkrarən sizin etibarınızı özümə böyük şərəf hesab edirəm”.

Axşam məktub onun mənzilində oldu, ertəsi gün səhər mən cavab aldım:

“Siz tamamilə haqlısınız: doğru söz yamaq götürməz, yalan söz isə üz qızardar. Mən çalışacağam ki, nə özümdən, nə də sizdən heç nə gizlətməyim. Yeməkdən sonra otağıma gəlin, altmış yeddi yaşım var, heç bir dedi-qodudan qorxmuram. Mən bu barədə bağda və ya birisinin yanında danışmaq istəmirəm. İnanın ki, onsuz da, mən bu qərara çox çətinliklə gəlmişəm”.

Gündüz biz masa arxasında görüşüb, müxtəlif şeylər barəsində ehtiramla söhbət etdik. Ancaq bağda təsadüfən

rastlaşanda o, açıq-aşkar özünü itirib aralandı və saçı ağarmış bu qarının bir qız kimi qorxa-qorxa və karıxmış halda məndən qaçıb yan xiyabana necə burulması məni çox təsirləndirdi.

Axşam müəyyən edilmiş vaxtda onun qapısını döydüm, o saat açdılar. Otaq azca qaranlıq idi, yalnız kiçik masaüstü lampa yanır, ətrafa sarı işıq səpələyirdi. Missis K. heç nə demədən qalxıb məni qarşıladı, mənə kresloda oturmağı təklif etdi, özü isə qarşımda əyləşdi; mən hiss edirdim ki, o, hər bir hərəkətini əvvəlcədən düşünmüş və götür-qoy etmişdi, lakin özü istəməsə də, iradəsinin əksinə olaraq, araya bir sükut çökdü, qətiyyətsizliyin getdikcə uzanan üzücü sükutu. Mən cəsarət edib bu sükutu poza bilmirdim, belə ki, həmsöhbətimin qəlbində güclü bir müqavimətin onun möhkəm iradəsi ilə üz-üzə dayandığını hiss edirdim. Aşağıdan, qonaq otağından hərdənbir valsın kəsik-kəsik melodiyası gəlirdi, mən son dərəcə diqqətlə qulaq asırdım ki, heç olmasa, sakitliyin əzabverici ağırlığını bir azca azaldım. Görünür, onun özü də bu qədər uzanmış sükutun qeyri-təbii boğucu gərginliyini hiss etdi, belə ki, bir yerə atlanırmış kimi özünü yığırdı və sözə başladı:

– Yalnız çətin söhbətə başlamadı. İki gündür ki, mən buna hazırlaşmışam; hazırlaşmışam ki, aydın və həqiqəti danışsam; ümidvaram ki, buna nail olacağam. Bəlkə də, siz hələ məni yaxşı başa düşmürsünüz ki, mən niyə məhz sizə, yad bir adama bütün bunları nağıl edirəm, ancaq o gün, o saat olmur ki, mən baş vermiş bu hadisə haqqında düşünməyim və siz mənə, bu qoca qadının sözlərinə, yəqin, inanarsınız ki, adamın bütün ömrü boyu öz həyatının bir hissəsini, bir gününü elə hey dönə-dönə, öz-özünə xatırlaması dözülməzdir. Çünki sizə danışmaq istədiyim bütün hadisə yaşadığım altmış yeddi ilin cəmisi iyirmi dörd saati ərzində baş vermişdir. Mən dönə-dönə, az qala, şüurumu itirənəcən öz-özümü danlamışam; axı nə olsun ki, nə olsun ki, sən bütün ömrün boyu bir dəfə, yalnız birçə dəfə ağılsızlıq etmişən. Lakin mücərrəd ifadə ilə vicdan adlandırdığımız o şeydən asanlıqla yaxa qurtarmaq çətin imiş. Anrietin başına gələn qəza-qədər haqqında sizin elə sakitcə danışmağınızı görəndə mənə belə gəldi ki, bəlkə də, mən ömrümün həmin günündə baş verən hadisəni birinə açıb

danışsam, keçmişim haqqında olan bütün bu ağlısız fikirlərim sona yetəcək, bu daimi vicdan əzabından, nəhayət, xilas olacağam. Mən ingilis məzhəbində deyil, katolik olsa idim, hər şeyi çoxdan ruhani ataya etiraf edib təskinlik tapardım, təəssüf ki, belə təskinlik bizə rəva görülməyib, ona görə də bu gün mən qərribə bir cəhd edirəm, çünki hadisəni sizə etiraf etməkdə nəse sərbəstliyə yol verir və günah işləmiş oluram. Bilirəm, bunların hamısı çox qərribədir, ancaq siz tərəddüd etmədən mənim təkliflərimi qəbul etdiniz və bunun üçün də mən sizə minnətdaram.

Hə, mən dedim ki, sizə həyatımın yalnız bir günü haqqında danışmaq istəyirəm. Qalan şeylərin hamısı, mənə belə gəlir ki, mənasız, eyni zamanda, cansıxıcı olardı. Qırx iki yaşına qədər mənim həyatımda elə bir qeyri-adi şey olmamışdır. Mənim valideynlərim lendlordlar¹ idi. Bizim Şotlandiyada böyük fabriklərimiz, malikanəmiz vardı və yerli zadəgan ailələrinin hamısı kimi biz də ilin çox vaxtını öz torpaqlarımızda, qışı isə Londonda keçirərdik. On səkkiz yaşında ikən bir məclisdə gələcək ərimlə tanış olmuşdum, o, məşhur R.-lər ailəsinin ikinci oğlu idi, on il Hindistanda orduda xidmət etmişdi. Çox çəkmədi evləndik və bizi əhatə edən adamlar içərisində qayğısız həyat sürməyə başladıq: üç ay Londonda, üç ay öz yerimizdə qaldıq, qalan vaxtımızı İtaliyanı, İspaniyanı, Fransanı səyahətdə keçirdik. Ailə münasibətlərimizə cüzi də olsa bir xal düşməmişdi, iki oğlumuz oldu. İndi onlar böyük kişi olmuşlar. Qırx yaşım tamam olanda ərim qəflətən vəfat etdi. O, tropik ölkələrdə ciyər xəstəliyinə tutulmuşdu və ikicə həftə içərisində öldü. Böyük oğlum o zaman hərbi qulluqda idi, kiçiyi kollecdə oxuyurdu. Mən birdən-birə uzun gecələri beləcə tək qaldım, bu yalqızlıq isə onunla keçirdiyim nəvazişkar birgə həyatdan sonra mənə dözülməz əzab idi. Hər bir əşyası yenicə ölmüş sevimli ərimi mənə xatırladan o bomboş otaqda bir gün də belə qalmağa səbrim, ürəyim gəlmirdi, buna görə də qərara gəldim ki, hələ ki, oğlanlarım evlənməyib, vaxtımı səyahətdə keçirim.

Bu andan başlayaraq, bütün həyat mənim üçün tamamilə əhəmiyyətsiz, gərəksiz bir şeyə çevrildi. İyirmi iki il ərzində bütün fikrimi, bütün hisslərimi bölüşdürdüyüm ərim

¹ Təsərrüfatı burjua üsulu ilə idarə edən ingilis mülkədarları.

ölmüşdü, uşaqlarımın isə mənə ehtiyacları yox idi, özüm də qorxurdum ki, kədərimlə, dərdimlə onların gənclik nəşəsini pozam; məndə nə ümid, nə də həyat eşqi qalmışdı. Mən əvvəlcə Parisə getdim, orada könülsüz halda mağazaları, muzeyləri dolandım; lakin bütün şəhər, hər şey mənə yad idi, adamlardan isə qaçırdım, çünki qara paltarda gəzdiyimə görə onların dərdimə şərik baxışlarına dözə bilmirdim. Mən bu ayların necə məqsədsiz, avaraçılıqla keçdiyini təfərrüatı ilə danışa bilmərəm; bircə o yadımdadır ki, məndə ölməyə nəse güclü bir meyil vardı, lakin bu şiddətli arzuma yetməyə cəsarətim çatmırdı.

Matəmimin ikinci ili, qırx iki yaşında, vaxtımı necə düşsə keçirmək, əzabverici təklildən bir az xilas olmaq üçün mart ayında gəlib Monte-Karloya çıxdım. Doğrusu, mən tənhalıqdan, ürəkbulandırıcı, üzücü mənəvi boşluqdan, ruhi yalqızlıqdan bezikmiş halda gəlib oraya çıxdım, heç olmasa, kiçik, əhəmiyyətsiz təəssüratla əylənmək istədim. Mənim ruhi süstlüyüm nə qədər güclənirdisə, bir o qədər də həyat çarxının sürətlə hərləndiyi yerlərə can atırdım: o yerlərə ki orada adamların heç bir dərd-qəmi yoxdur, özgəsinin ehtirası, gümrahlığı, teatr, yaxud musiqi kimi istər-istəməz adamda müəyyən dərəcədə ruh yüksəkliyi doğurur.

Ona görə də mən tez-tez kazinoya gedirdim, qumar oynayanların sevincinə, pərtliyinə tamaşa etmək mənə xoş gəlirdi. Onların həyəcanları və təşvişləri məni də bürüyür, əzabverici qəm-qüssəmin, heç olmasa, bir hissəsini dağıdırdı. Axı mənim ərim peşəkar qumarbaz olmasa da, elə-belə, hərdənbir, yeri düşəndə həvəslə kazinoya gedərdi. Mən indi, ərimin vaxtı ilə oyun zamanı vərdiş etdiyi hərəkətləri qeyri-iradi bir pərəstişlə xəyalımda canlandırıb, ona sadıq qalmağa çalışırdım: hər hansı bir qumardan daha əyləncəli olan, mənim həyatıma uzun illərdən bəri qara kabus kimi daxil olan o iyirmi dörd saat bax belə günlərin birində baş verdi.

Həmin gün mən öz qohumum hersoginya M. ilə şam etdim, yeməkdən sonra o qədər də yorulmadığımı hiss edib yatmadım. Durub kazinoya getdim, özüm oynamırdım, masalar arası ilə obaş-bubaşa gəzişir, xüsusi bir üsulla adamlara tamaşa edirdim. Mən "xüsusi üsul" dedim, bu üsulu mənə vaxtilə mərhum ərim öyrətmişdi. Mən bir dəfə

bezikmiş halda şikayətlənmişdim ki, bu hər gün gördüyüm sifətləri dönə-dönə müşahidə etmək məni tamam zinhara gətirir: cəsərətə gəlib bir jeton almaq üçün saatlarla burada əyləşmiş o qırışmış qarılarda, təsadüfi hallarda uduzan o peşəkar qumarbazlarda, özünü satan o küçə qızlarında, bu şübhəli, bu müxtəlif cildli camaatda, şəhvətli eşq macəralarında *fleur d'elegance*¹ kimi təsvir olunan bu Avropa kübar aləmində axı romantik, maraqlı nə var, nə? Həm də unutmaz lazım deyil ki, iyirmi il bundan əvvəl burada əsl qızılın bərq vurduğu, banknotların² xışıldadığı, qızıl napoleonların cingildədiyi, frank beşliklərinin taqqıldadığı zamanlar kazino daha cəzbedici bir yer idi, indi isə bura düşkünləşmiş turistlərin öz dəyərsiz jetonlarını təzə moda üzrə təmtəraqlı düzəldilmiş masaya həvəssiz-məqsədsiz tulladıqları oyunçuların yeknəsəq, laqeyd sifətləri məni az əyləndirirdi. Ancaq mənim ələ baxıb fal açmaqla maraqlanan ərim isə özünün xüsusi müşahidə etmək üsulunu mənə öyrətdi. Bu üsul, doğrudan da, oyunu, sadəcə olaraq, izləməkdən qat-qat maraqlı, heyretləndirici və əyləncəli idi. Sən demə, üzrlərə heç də tamaşa etmək lazım deyilmiş, yalnız masanın dörd küncünə, özü də oyunçuların düz əlinə, onların xüsusi davranışlarına baxmaq lazım imiş.

Bilmirəm, ortasında diyircəyin sərxoşlar kimi otərəf-butərəfə yelləndiyi yaşıl masanın üstünə tamaşa etmişsinizmi, kvadralara bölünmüş lövhənin üstündə kağız, qızıl, gümüş pulların necə də qum kimi ələlib yığıldığına baxmı-sınızımı? Görmüsünüzmü ki, qumarbaşı öz "küreyi" ilə sərt bir hərəkətlə bütün uduşu necə də süpürüb qarşısına yığır, yaxud bir hissəsini bəxti gətirmiş oyunçuya tərəf necə itələyir? Belə bir gəlirli şəraitdə yaşıl masa dövrəsində canlı görünən yalnız əllərdir – çoxlu əllər, o ağ, o qıvraq, o sayıq əllər! Onlar, öz yuvasından atılmağa hazır olan vəhşi heyvanlar kimi, kostyumun qollarından boğazlarını uzadırlar, tamam başqa-başqa görkəmdə, başqa-başqa çalarda. Bəzisi çıpaq, bəzisi biləzik və üzüklü, cingildəyən zəncirli, bəziləri vəhşi heyvanlar kimi tükü, bəziləri isə hədsiz səbirsizlikdən gərgin və əsəbi halda bir yerdə qərar tuta bilməyən əllər!

¹ Son dərəcə zəriflik, çiçək kimi zərif (fr.)

² Bank tərəfindən buraxılan faizsiz kredit bileti.

İstər-istəməz mən qızmış atların, müəyyən edilmiş vaxtdan əvvəl irəli atılmaması üçün güclə dartılıb saxlandığı cıdır meydanını xatırladım: onlar da beləcə sakit dura bilmir, irəli sıçramağa can atır, ayaqları üstə şahə qabxırlar. Bu əllərdən hər şeyi ayırd etmək olar; onların necə dayanıb gözləməsindən, necə qarmalamasından, necə toxtayıb səngiməsindən; hərisliyi qarmaq kimi əyilmiş barmaqlardan, bədxərcliyi laqeyd, soyuq hərəkətlərdən, qənətcilliyi biləyinin təmkinli davranışından, ümitsizliyi aramsız titrəyən barmaqlardan. Bu əl hərəkətlərində minlərcə əhvali-ruhiyyə, xasiyyət özünü ıldırım sürətilə bürüzə verir. Bu, əlinə pulu necə götürməkdə, onu gecə bürmələməkdə, didişdirməkdə, yaxud üzülüb taqətdən düşmüş halda barmaqlarını açıb oyunu ötürəcək, masanın üstünə qoymağa özünü göstərir. İnsan oyun zamanı öz daxili hissələrini bürüzə verir, bu məlum həqiqətdir, mən də bunu bilirəm, ancaq mən onu demək istəyirəm ki, insanın daxili hissələrini oyun zamanı onun öz əlləri daha aydın, daha aşkar bürüzə verir. Çünki bütün, yaxud əksər oyunçular öz üzlərini idarə etməyi tez bacarırlar, onların ağ yaxalıqdan yuxarıda gəzdirdikləri yalnız soyuq impassibilite¹ maskadır – onlar ağzın kənarlarında qırıqları boğur, həyəcanı kilidlənmiş dişlərin arxasında gizlədir, gözlərin vəhimsini ört-basdır edir, üzün gərginləşmiş əzələlərinə sünilik verir, sifətinə saxta laqeydlik gətirir. Məhz onlar bütün bacarıqları ilə üzlərini idarə etməyə çalışdıqları üçün əllərini unudurlar, ona görə ki, bəzi adamlar onların əllərini müşahidə edərək dodaqlarındakı süni təbəssümlə, baxışlardakı saxta təmkinlə gizlətmək istedikləri hər şeyi açıq-aydın duyurlar. Buna baxmayaraq, əllər ən gizli sirləri çəkinmədən bürüzə verir, çünki gözlənilən elə bir an gəlib çatır ki, gücdən düşüb, aramla sakitləşən barmaqlar diyircəyin deşiyə düşməsi, qumarbaşının nömrəni çağırması ilə yenidən oyanır, həmin an yüzlərcə əl istər-istəməz hər kəsin özünəməxsus instinktilə canfəşanlığa başlayır. Əgər ərimin şövq ilə mənə öyrətdiyi bu cür tamaşaları müşahidə etmək qabiliyyətinə tamamilə yiyələnsən, müxtəlif belə çoxcəhətli təzahürlər səni teatrdan, yaxud musiqidən daha çox cəzb edəcəkdir. Mən hətta oyunçuların əllərinin bu qədər müxtəlif olduğunu təsvir etməkdə

¹ Hissiyatsız (fr.)

acizlik çəkirim. Bu barmaqlar vəhşi heyvanlar kimi qıllı, qarmaqvarı, hörümçək ayaqları kimi sallaq, qızıl qarmalayan, möhkəm, əsəbi, titrək, bəyaz dırnaqlı, cəsərətə gəlib pula tərəf uzanan, alicənab və alçaq, kobud və qorxaq, hiyləgər və eyni zamanda qətiyyətsizdir, ancaq hərəsi bir cür hərəkət edir, çünki bu dörd-beş cüt əlin hər biri bir insan ifaçısıdır, yalnız qumarbaşılara məxsusdur. Bunlar əsl avtomatlardır, hesablayıcı maşının polad sürgüsü kimi işləyir və həmişə laqeyd və işgüzdür, ancaq hətta bu ayıq-sayıq əllər öz tamahkar, hərəsə həmkarlarına nisbətən təzadlı şəkildə qeyri-adi təsir bağışlayır. Mən deyərdim ki, onları haray-həşir qoparan həyəcanlı qalmaqla içərisində özünü dartıb dayanmış mundirli polis işçilərinə bənzətmək daha uyğun olardı.

Bu əlləri vərdişlərindən və adətlərindən tanımaq adama xüsusi ləzzət verirdi; iki-üç gündən sonra artıq onların arasında mənim xüsusi tanışlarım var idi. Mən də onları, insanları fərqləndirdiyimiz kimi, bir-birindən seçirdim: xoşagəlimləri bir, çirkinləri isə bir yərə. Bəzilərinə isə daim boş-boşuna vurnuxmasına, xəsisliyinə görə elə zəhləm gəldirdi ki, baxan kimi nəzərlərimi, elə bil, iyrenc bir şeydən qoruyan kimi kənara çəkirdim. Masa üzərində görünən hər bir yeni əl məndə təzə bir təəssürat, çox vaxt təzə bir maraqlı oya dırdı; mən satqın barmaqları müşahidə edərkən *smokinqin*¹ kraxmallı yaxalığından, yaxud sinələrindəki parıltılı brilyantlardan bir az yuxarıda güclə işaran soyuq, kübar maskası taxmış üzlərə baxmağı belə unudurdum.

Mən həmin axşam qumarxanaya girib, tamam tutulmuş iki iri masanın yanından keçərək üçüncüyə yanaşdım, bir neçə qızıl pul çıxarmışdım ki, birdən qulaqbatırıcı, o dəhşətli sakitlik içində düz qarşı tərəfimdə oynaqların qırılmasına bənzər qəribə bir gurultu, şaqqıltı və xırıltı eşitdim. Qeyri-ixtiyarı olaraq həmin səmtə baxdım. Gördüm, həm də dəhşətə gəldim ki, indiyə qədər burada təsadüf etmədiyim iki əl – biri sağ, biri sol – quduzlaşmış vəhşi heyvanlar kimi qəribə şəkildə bir-birinə elə sarmaşmış, bir-birini elə qarmalamışdı ki, barmaqlar qozun sındırılmasına bənzər səslər çıxarırdı. Bu əllər nadir bir gözəlliyə malik idi, müstəsna dərəcədə uzun, qeyri-adi şəkildə nazik,

¹ *Smokinq* – xüsusi döşüaçıq pencək

ancaq möhkəm əzələli, həddən artıq ağ, barmaqların ucu sədəf kimi şəffaf, dırnaqlar isə solğun idi. Mən bu əllərə bütün gecəni tamaşa etdim: onlar özlərinin əvəzsiz görkəmi ilə məni heyrətə salmışdı, ancaq məni dəhşətə gətirən onların coşqunluğu, onların sərsəm və qızgın görkəmləri, qızgın təlaşla bir-birini sıxması, bir-birini qamarlaması idi. Mən o saat başa düşdüm ki, ehtirasla coşmuş insan bu ehtirası, bu coşqunluğu barmaqların ucuna axıdır ki, özünü onun dağıdıcı pəncəsindən xilas etsin. Elə bu vaxt diyircək quru taqqıltı ilə hərlənib dairəyə düşən kimi qumarbaşı nömrəni çağırırdı, elə bu anda əllər, bir güllə ilə hər ikisi ölümcül yaralanmış heyvanlar kimi, sustalıb bir-birindən aralandı. Onlar, sadəcə olaraq, yorğunluqdan deyil, doğrudan da, ölü kimi hərəsi bir yana düşdü: elə ümitsiz, elə həvəssiz, elə məyus görkəmdə sallandılar ki, mən bu görkəmi sözlərlə ifadə edə bilmirəm, çünki mən əvvəllər də, sonralar da, hər bir əzələsi belə dilə gələn, hər bir ehtirası fəryad qoparıb belə dil açan əllər heç vaxt görməmişəm. Bir anın içərisində onların hər ikisi dalğanın sahilə atdığı meduza kimi süst və hərəkətsiz halda yaşıl masanın üstünə düşdü. Sonra onlardan biri, sağ əl düz barmaqların ucunda yavaş-yavaş canlanmağa başladı: o titrədi, geri dartındı, bir müddət masanın üstündə otərəf-butərəfə vurnuxdu, sonra əsəbiliklə jetonların birini qarmalayıb, baş və şəhadət barmağı arasında kiçik bir təkər kimi diyirlətməyə başladı. Birdən pişik qıvrıqlığı ilə pələngsayağı qısılib sıçradı və yüz franklıq jetonu ortadakı qara meydançaya tulladı. Elə o saat da yuxuda mürgüləyən sol əl, xəbərdar edilibmiş kimi, səkənib ayıldı; başını qaldıraraq, özünü düzəltdi və jeton tullamaqdan yorulub əldən düşmüş kimi titrəyən yoldaşına sarı süründü, hər ikisi də birgə sətəlcəm olmuş adamların dişlərinin saqqıldamasına bənzər bir görkəmdə əsə-əsə və biləkləri ilə stola yüngülcə vura-vura yanaşı dayandılar. Yox, mən ömrüm boyu, heç bir vaxt əllərin o qızgın ehtirası, hərİsliyi belə aydın şəkildə ifadə etməsini görməmişdim. Bu qövsvarı otaqda hər şey, səslərin boğunuq uğultusu, qumarbaşlarının ucadan bazardakı sayaq qışqırtısı, insanların və diyircəyin otərəf-butərəfə hərəkətləri, yuxarıdan atılan diyircəyin girdə, son dərəcə hamar qəfəsdə dəli kimi sıçrayıb düşməsi – bütün bu müxtəlif gözqamaşdırıcı təəssürətlər

axını birdən-birə gözlərimdə, mənim heyranlıqla tamaşa etdiyim o əllərlə, o titrəyən, o boğulan, o intizar çəkən, səksəkəli, donuq, tərəddüdlü qəribə əllərlə müqayisədə ölü, quru bir şeyə çevrildi. Ancaq məndə dözməyə daha taqət qalmamışdı: mən bu ecazkar əllərin sahibini, onun üzünü görməli idim və qorxa-qorxa, – çünki bu əllərin önündə dəhşətə gəlməyə bilmirdim! – nəzərlərimi o qolların üstü ilə sürüyüb ensiz çiyinlərə sarı apardım. Mən yenidən sarsıldım, çünki bu üz də, o əllər kimi, qarşısızalmaz, ağlasığmaz dərəcədə gərgin ehtiraslı bir dillə danışdı; əlləri kimi də zərif, qadın üzü kimi gözəl olan bu sifət həmin ehtirasların sarsıdıcı oyununu nümayiş etdirirdi. Heç bir vaxt mən belə çəşmiş, belə tərzdə özünü itirmiş sifət görməmişdim və mənim tamam haqqım vardı ki, onu maska, yaxud gözsüz bir heykəl hesab edirəm, çünki bu üzdəki mat gözlər bir saniyə belə nə sağa, nə sola dönür, nə də bir şey görürdü: hərəkətsiz halda qara ölgün şüşə örtülü bəbək, sehrkar güzgülər kimi o tünd-qırmızı diyircəyin həvəslə dینگildəyə-dingildəyə fırlanıb öz girdə xanəsinə yumbalanmasını əks etdirirdi. Təkrar edirəm, mən heç bir vaxt belə gərginləşmiş, bu dərəcədə sarsılmış bir sifət görməmişdim. Bu ensiz, zərif, azacıq uzunsov və eyni zamanda ifadəli sifət cavan bir oğlana, olsa-olsa iyirmi beş yaşlı olan bir şəxsə məxsus idi. Əllərində olduğu kimi, sifətində də kişilərə məxsus xüsusiyyətlər yox idi, bu qızğın oyunlara aludəçiliyə mübtəla olmuş bir gəncin surətini xatırladırdı, ancaq bütün bunları mən sonralar gördüm, çünki bu dəqiqə onun üzgözündən hiddət yağdı. Nazik dodaqları olan kiçik ağı azacıq açılmışdı, dişləri görünürdü, hətta on addımlıqdan da onun dişlərinin, qızdırmalı adamların dişləri kimi necə saqqıldadığını eşitmək olardı. Bir çəngə açıq-sarı saç ıslanıb alına yapışmışdı, hücumu keçirmiş kimi bütün bədənini qabağa əymişdi, burun dəliklərinin ətrafında nəse arasıkəsilmədən səyriyirdi, elə bil, dərisinin altından kiçik dalğalar keçirdi. Onun bütünülükə aşağı dikilmiş başı qeyri-iradi olaraq get-gedə irəli əylirdi, adama elə gəlirdi ki, o, bu saat diyircəklə birlikdə fırlanacaqdır; yalnız indi mən başa düşdüm ki, onun əlləri niyə belə təlaşla bir-birinə bənd olmuşdu, məhz bu, yıxılmaqda olan bədəninin müvazinətini qoruyub saxlayırdı.

Ömrümdə heç vaxt, heç bir zaman mən – bunu dönə-dönə deyirəm, – daxili ehtirası belə açıqca, belə çıpaq şəkildə, belə utanmazlıqla özündə bürüzə verən ikinci bir sifət görməmişəm, fırlanan diyircəyin yerindən atılmasını və dinkildəməsinə necə izləyirdisə, eləcə də mən onun sər-səmliyinə aludə və məftun olmuşdum. Bir anlığa belə gözümlü ondan çəkə bilmirdim. Bu dəqiqə zalda mənim gözümə daha heç nə görünmürdü, hər şey mənə solğun, tutqun, dumanlı gəlirdi, qarşımdakı sifətin alovlu şöləsi ilə müqayisədə hər tərəf, elə bil, zülmətə qərq olmuşdu. Mən başqalarının burada olmasını unudub, bəlkə də, düz bir saat bu insana tamaşa etdim, onun hər bir hərəkətinə göz qoydum. Gözlərində parlaq bir şəfəq şölələndi, sıxılıb düyünlənmiş əlləri, elə bil, partlayışla bir-birindən aralandı, titrəyən barmaqları acgözlüklə irəli uzandı, qumarbaşı ona iyirmi ədəd qızıl pul uzatdı. Bu saniyələrdə onun rəngi birdən-birə duruldu və o saat cavanlaşdı: qırışları düzəldi, gözləri işıqlandı, çəng olmuş bədəni yüngüllüklə və sevincle düzəldi, yəhərdə oturmuş çapar kimi o, dikəlib qələbəsin-dən qürrələnə-qürrələnə oturdu, barmaqları xüsusi bir gümrəhliklə və şövqlə girdə, cingiltili pulları seçib bir-bir ovcuna yığdı, onları əlində bir-birinə elə toxundurub oynatdı ki, pullar cingildəyib ahəngdar səslər çıxardı. Sonra o, yenə də narahatlıqla başını döndərüb izaxtaran cavan ov iti kimi, qarşıdakı yaşıl masaya tələşlə bir nəzər saldı və birdən təkənla əlindəki pulları koması ilə kvadratların birinə atdı. Yenə də həmin üzücü diqqət, sayıqlıq, yenə də həmin gərginlik! Yenə də dodaqlardan burnuna tərəf narın, titrək dalğalar səyriyib axışdı, tələşlə əllər bir-birinə geyişdi, gəncin əvvəlki sifəti tamamilə yoxa çıxdı, o dözümsüz, tamah cizgilərinin altında görünməz oldu, bu cizgilər də elə həmin dəqiqə dəyişildi, yenə peşmançılıq, ümitsizliklə əvəz olundu: gənclik ehtirası ilə həyəcanlanmış sifəti soldu, avazıdı, saralıb qoca üzünə döndü, baxışlar tutqunlaşdı və onlardakı atəş tamam söndü. Bütün bunlar yalnız bircə anda, diyircək istənilən nömrəyə düşmədiyi anda oldu. O uzuzdu: bir neçə saniyə keyimiş halda durub qarşısına baxdı, elə bil, heç nəyi anlaya bilmirdi, lakin qumarbaşının növbəti qamçılıyıcı çağırışını eşidən kimi onun barmaqları cəld hərəkətə gəlib, bir neçə qızıl puldan yapışdı. Amma artıq

inamını itirmişdi, o, pulları əvvəlcə bir tərəfə, sonra nə düşündüsə, götürüb başqa bir tərəfə tulladı və diyircək hərəkətə gələn kimi qeyri-iradi olaraq cəld titrəyən əlləri ilə daha iki əzilmiş kağız pulu əvvəlki yerinə atdı.

Gah uğurlu, gah uğursuz qurtaran bu udub-uduzma səhnə fasiləsiz olaraq düz bir saat davam etdi və bu saat ərzində mən nəfəsimi dərmədən, bir an da olsun nəzərlərimi aramsız olaraq dəyişilən, bütün daxili ehtirasların qaynayıb, coşub-daşdığı bu sifətdən yayındırmır, gözlərimi bu ovsunlu barmaqlardan, hər kiçik əzələsi qalxıb-enən bu əllərdən çəkə bilmirdim. Heç bir teatrda mən aktyorların üzünə, aramsız olaraq dəyişilən bu sifətə baxdığım kimi, belə gərgin tamaşa etməmişdim. Mən heç bir vaxt özgəsində həyəcan doğuran belə bir oyuna düşməmişdim. Əgər məni bu dəqiqələrdə müşahidə etsəydilər, onda mənim o zillənmiş, donuq, gərgin nəzərlərimi hipnoz təsirinə düşmüş hesab edərdilər, doğrudan da, mənim vəziyyətim elə idi ki, elə bil, sehrlənmiş halda donub qalmışdım – mən bundan nəzərlərimi ayıra bilmirdim və salondakı hər şey – bir-birinə qarışmış işıqlar, qəhqəhələr, adamlar, baxışlar məni dumanlı şəkildə, formasız sarı tüstü topası kimi əhatə etmişdi, bunların içərisində mənim gözlərimə yalnız onun alovlu sifəti görünürdü – odlar içərisində parlaq bir alov! Mən heç nə eşitmirdim, heç nə hiss etməirdim, ətrafimdakı adamların necə çoxaldığını, necə sıxlaşdığını görmürdüm, başqa əllərin isə ilbiz buynuzu kimi pulu necə axtarmasını, yaxud ortalığa bir təkənla necə tullamasını və pulları necə qamarlamasını görmürdüm: nə diyircəyi görür, nə də qumarbaşının səsinə eşidirdim, eyni zamanda hər şeyi, nə baş verdiyini, əşyanın əksinin qabarıq güzgüdə böyüdüldüyü kimi, hiss və həyəcanın şiddəti nəticəsində bu əllər də, sanki, yuxuda qəribə böyüdülmüş bir şəkildə görürdüm. Belə ki, mənim ruletkaya baxmağıma heç bir ehtiyac qalmırdı: diyircəyin qara, yaxud qırmızı xanaya düşməsi, onun fırlanması, dayanması, bu proses – uduzma və udma, intizar və peşmançılıq ehtirasla çulğalanmış bu sifətin hərəkət və mimikasında özünü görünməmiş bir qüvvə ilə büruzə verirdi.

Lakin sonra elə bir qorxulu an gəlib çatdı ki, bu an haqqında mən həmişə qəlbimin dərinliklərində qorxunc bir

vahimə ilə düşünürdüm, bu an yaxınlaşmaqda olan fırtına kimi mənə qarşq etməyə hazırlaşdı və nəhayət, gərilməş əsəblərimi döyəcədi. Yenə də diyircək cingilti ilə xanaya yumbalandı, yenə də ani sakitlik yarandı, yüzlərcə insan nəfəsini çəkib gözlədi; “Sıfır!” – qumarbaşı elan etdi və o saat da cingiltili və şax-şax pullar hər tərəfdən sürətlə qalaqlandı. Elə o dəqiqə də bir-birinə möhkəm sıxılmış əllər təsvirəgəlməz dərəcədə dəhşətli hərəkətlər eləməyə başladılar; sanki, bu əllər ətrafda olmayan nəyisə qamarlamaq üçün atıldılar və nəhayət, boşa çıxdıqda üzgün və ümitsiz halda stolun üstünə sərildilər. Sonra onlar birdən-birə, sanki, yenidən cana gəldilər, qızdırmalı kimi stolun üstündən sürüşüb geri çəkildilər və vəhşi pişiklər kimi bədənin hər yerinə – yuxarı, aşağı, sağa, sola dırmaşmağa, qızğınliqla cibləri qurdalamağa, söküb tökməyə başladılar ki, bəlkə, yaddan çıxmış bir-iki qəpik-quruş haradasa gizlənilib qalıb. Hər dəfə də bu əllər geriyyə bomboş qayırdı, lakin bu mənasız, bu əhəmiyyətsiz axtarışlar yeni qüvvə və qızğınliqla təkrar olunurdu, ruletka isə yenidən fırlanır, başqalarının oyunu davam edirdi, qızıl pullar cingildəyir, stullar tərpnəir və minlərlə pıçiltılı hay-küy vızıltı kimi zalı başına götürürdü. Mən dəhşətdən sarsılmış halda titrəyirdim. Mən bütün bunları, o əlləri elə aydın şəkildə duyurdum ki, sanki, naümid halda əzilmiş ciblərin qırıqlarında, heç olmazsa bir qəpik tapmağa can atan o barmaqlar mənim öz barmaqlarım idi. Birdən qarşımdakı bu şəxs bir təkənla yuxarı atıldı, sanki, gözlənilmədən halı pisləşmiş, bu saat boğulacaq adamlar kimi, sərt hərəkətlə sıçrayıb ayağa qalxdı; oturduğu stul gurultu ilə döşəməyə aşdı. Lakin özü də bunu hiss etmədən qorxdı və təəccüb içərisində ona yol verən ətrafdakı adamları görmədən səndirləyə-səndirləyə stol-dan uzaqlaşdı.

Bütün bunları müşahidə edə-edə mən, sanki, daşa dönmüşdüm. Mən o saat başa düşdüm ki, bu adam ölümə gedir! Belə ayağa qalxan bir şəxs mehmanxanaya, restorana, qadın yanına, dəmiryol stansiyasına, bir bəni-insan yanına deyil, bilavasitə özünü uçurumdan atmağa gedər. Hətta bu cəhənnəmdəki ən daşürəkli, duyğusuz qumarbazlar da hiss etməlidirlər ki, bu adamın nə evində, nə bankda, nə qohumlarında heç bir yatırı yoxdur, ancaq

axırıncı pulu və həyatda artıqlıq edən canı ilə burada oturmuşdu, indi də harada isə onu bada verməyə gedirdi.

Mən həmişə məhz bundan qorxurdum, elə bil, ilk baxışdan sövq-təbii olaraq başa düşmüşdüm ki, bu oyunda udmaq və yaxud uduzmaqdan daha vacib bir məsələ həll olunur, bu, belə də oldu, onun gözlərində həyatın birdən-birə əriyib yoxa çıxdığını, bir az bundan əvvəl canlı olan sifətini solğun ölüm pərdəsi bürüdüyünü görcək, elə bil, məni müdhiş bir ildırım vurdu. Onun mənalı hərəkətləri mənə o qədər möhkəm təsir etmişdi ki, o, yerindən qopub səndirləyə-səndirləyə bayıra çıxmaq istərkən mən qeyri-iradi olaraq qarşımdakı masanı qarmaladım, çünki mən bu ana qədər onun oyun zamanı keçirdiyi həyəcanları bütün qəlbim, sinirlərim vasitəsilə necə duymuşdumsa, bu səndirləmənin mənasını da eləcə bütün varlığım ilə başa düşdüm. Elə bil, məni nəşə çəkirdi, mən onun dalısınca getməyə bilmirdim: ayaqlarım gedir, bədənimi sürükləyib aparırdı. Bütün bunlar tamamilə şüursuz şəkildə baş verirdi, mən nə etdiyimi bilmirdim, elə bil, məni buna vadar edirdilər, odur ki ətrafımdakılara da məhəl qoymadan, öz şəxsiyyətini belə düşünmədən koridor boyu bayır qapıya tərəf götürüldüm.

O, paltar asılıqanının yanında dayanmışdı. Xidmətçi paltosunu gətirdi. Lakin taqətsiz əlləri daha onun iradəsinə tabe olmurdu. Xidmətçi, şikəst bir adammış kimi, qayğı ilə ona qollarını geyməkdə kömək etdi. Mən onun mexaniki olaraq qulluqçuya hörmət etmək məqsədi ilə əlini jiletinin cibinə necə saldığını, lakin bu boş cibdən heç nə çıxara bilmədiyini gördüm. Birdən, elə bil ki, o, hər şeyi yenidən xatırladı, xidmətçiyə pərt halda nəşə bir söz mızıldandı, yenə də əvvəlki kimi yerindən qopub irəli atıldı və sərxoş adamlar kimi, xidmətçinin əvvəl həqarətli, sonra isə hər şeyi anlayaraq təbəssümlü baxışları altında qumarxananın pillələri ilə ağır-ağır aşağı düşməyə başladı.

Bütün bu hərəkətlər elə iyrənc idi ki, onu izlədiyimə görə xəcalət çəkdim. Mən üzümü qeyri-iradi olaraq yana çevirdim, özünü teatrda başqasının iztirabına kənardan həyəcanla tamaşa edərkən utandıığım kimi göstərməyə çalışdım, lakin həmin o anlaşılmaz qorxu məni yenidən hərəkətə gətirdi. Mən daha heç nə düşünmədən tələsik

paltarımı xidmətçidən aldım və qeyri-iradi bu yad adamın dalınca qaranlığa getdim.

Missis K. bir anlığa hekayətini kəsdi. O, bu müddətdə qarşımda əyləşib, bütün bu hadisələri, elə bil, əvvəlcədən dönə-dönə götür-qoy edib, qayğıkeşliklə sistemləşdiribmiş kimi, özünəməxsus təmkinlə, təfsilatı ilə fasiləsiz olaraq danışdı. İndi, o tərəddüdlə dayanıb birdən hekayətini kəsdi və mənə baxdı. Narahat halda dilləndi:

– Mən sizə və özümə də söz vermişəm ki, hər şeyi açıq, mümkün qədər olduğu kimi danışım. Sizdən xahiş edirəm ki, mənim bu etirafıma tamamilə inanasınız, hərəkətlərimdə qaranlıq, gizli eyhamlar axtarmayasınız, əgər onlar olsaydı, mən bu gün utanmadan, çəkinmədən hər şeyi danışardım. Mən yenə də təkrar edirəm ki, əgər mən bu ümitsiz oyunçunun dalısınca küçəyə qaçırdımsa, bu heç də mənim ona vurulduğum demək deyildi, mən hətta onun kişi olduğunu belə düşünmürdüm, doğrudan da, mənə, o zaman qırx yaşlı olan bir qadına, ərim öləndən sonra heç bir kişi baxışı təsir eləməmişdi. Belə hiss mənim üçün artıq yox kimi idi. Mən bunu sizə müfəssəl söyləməliyəm, əks təqdirdə, siz sonra baş verəcək hadisənin dəhşətini bütünlüklə təsəvvür edə bilməzsiniz. Doğrudur, mən o vaxt bu bədbəxt biçarənin dalısınca sürüklənən qüvvətli daxili hissimin mənasını düzgün müəyyənləşdirə bilmirdim, burada bir maraq da, dəhşətli bir qorxu da var idi və yaxud qara bulud kimi bu gəncin başının üstünü alan o anlaşılmaz fəlakətdən doğan qorxu idi. Belə hissi xırdalamaq, götür-qoy etmək olmur, hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu hiss səni birdən-birə görünməmiş bir qüvvə ilə əsir edir – yaqın ki, mənim bu cəhdim, sadəcə olaraq, kömək etmək arzumdən doğan instinktdən başqa bir şey deyildi, bax bu cür bir instinktlə adam küçədə avtomobil altına düşəcək uşağı geri çəkmək üçün özünü irəli atar. Yaxud boğulanı xilas etmək üçün üzmək bilməyən bir adamın körpüdən özünü suya atmasını izah etmək olarmı? Bu hissələr qarşısızalmaz dərəcədə güclü olur. Bu güc onlara etmək istədiyi cəsur hərəkətin nə qədər ağılsız və təhlükəli olduğunu düşünməyə, götür-qoy etməyə imkan vermədən onları uçuruma itələyir; eynilə mən də düşünmədən, şüurlu götür-qoy etmədən o bədbəxt gəncin dalısınca oyun zalından vestibülə, oradan da qumarxananın həyətinə çıxdım.

Mən əminəm ki, siz də, hər hansı həssas qəlblı bir adam da o saat bu qorxulu marağın əsiri olardınız, çünki sərxoş kimi yavaş-yavaş, səndirləyə-səndirləyə, qoca kişilər kimi pillələrdən ayaqlarını sürüyə-sürüyə düşüb küçənin səksinə çıxan, ən çoxu iyirmi dörd yaşı olan bu gəncin görkəmindən dəhşətli bir şey təsəvvür etmək mümkün deyildi. O, aşağı enib bədənini skamyaya kisə kimi saldı. Mən yenə sarsıldım, bu dəfə aydın gördüm ki, bu adam üçün həyat bitmişdir. Həyatdan əli tamam üzülmüş, yaxud tamam ölmüş adamlar torpağa eynən bu cür yıxılırlar. Bu zaman buradan ötən olsaydı, başı geriyyə, belinə sarı qanrılmış, əlləri ölgünləşmiş şəkildə yerə tərəf sallanmış bu zavallını fənərin zəif və titrək işığında gicgahına güllə sıxılmış bir adam hesab edərdi. Bax bilmirəm fikrimi necə ifadə edirəm, bilmirəm necə oldu ki, bu qorxunc xəyal birdən-birə peyda olub, məni labüd surətdə bürüdü, o, mənim gözümə bu an intihar etmiş şəkildə göründü, mən artıq möhkəm əmin idim ki, onun cibində tapança vardır, sabah ya bu, ya da başqa skamyada qanına qəltan olmuş bu gəncin cəsədini tapacaqlar, çünki onun skamyanın üstünə yıxılan bədənini birdən uçurumdan başaşağı yuvarlanaraq, dərənin dibinə çatıncaya qədər dayanmadan uçan bir qaya parçasından heç nə ilə fərqlənmirdi: mən heç bir zaman təsəvvür etməzdim ki, bədəninin bir hərəkəti ilə ümidsizliyi və əzginliyi belə dolğun ifadə etmək olar.

İndi siz mənim vəziyyətimi təsəvvür edin. Bu bədbəxt gəncin hərəkətsiz halda üstünə sərilirdi skamyanın iyirmi, otuz addımlığında dayanıb, bilmirdim nə edirəm; bir tərəfdən kömək etməyə vadar edən şiddətli meyil, digər tərəfdən küçədə yad kişi ilə danışmağı qəbahət hesab edən bizə aşılarmış o əxlaq qanunları! Qaz fənərləri üzünü qara buludlar almış havada işarır, hərdənbir buradan ötür-keçənləri işıqlandırır; gecə yarısına az qalırdı və mən, demək olar ki, küçədə bu qara kölgə ilə tək qalmışdım. Beş, on dəfə mən ona yaxınlaşmaq üçün cəsərə gəldim, amma hər dəfə də məni həya və yaxud, bəlkə də, sirli bir qorxu tutub saxladı; axı suda batmaqda olan bir şəxs ona kömək etmək istəyən adamı da özünü batırmağa hazırdır, buna görə də mən tərəddüdlər içində hey öz-özümə etiraf edirdim ki, çox ağılsız, çox gülünc bir vəziyyətə düşmüşəm!

Ancaq mən nə bir söz danışa bilir, nə də çıxıb gedə bilir, nə bir tədbir görə bilir, nə də onu tərک edirdim. Ümidvaram ki, sizə desəm inanarsınız ki, mən, bəlkə də, düz bir saat, – o bitməz-tükənməz saat ki, elə bil, gözəgörünməz dənizdir, orada minlərlə, on minlərlə kiçik dalğalar üzürdü, – bu bir saat ərzində mən bir insanın məhvi qarşısında sarsılmaz və həm də hipnoz vəziyyətdə səkidə otərəf-butərəfə gəzdim, müəyyən bir qərara gələ bilmədim.

Lakin həqiqətən, mənim bir şey deməyə, yaxud nəşə bir şey etməyə cəsaretim qalmamışdı, gecə yarısına kimi beləcə dayanıb gözləyə bilərdim və yaxud, nəhayət ki, qəlbimin ağıllı çağırışına itaət edib evə gedərdim. Bəli, deyəsən, mən artıq bu başibəlalı qumarbazı köməksiz halda belə uzalı qoyub getmək qərarına da gəlmişdim, lakin elə bu zaman təbii bir qüvvə mənim qətiyyətsizliyimə son qoydu. Daha doğrusu, yağış yağmağa başladı. Axsamdan bəri külək dənizdən qatı sulu bahar buludlarını sürükləyib şəhərin üzərinə yığılmışdı, hava cansıxıcı bir hala düşmüşdü. Adama elə gəlirdi ki, səma yerə tərəf sıxılmaqda davam edir, birdən tək-tək iri yağış damcıları yerə dəyib şappıldadı, az sonra külək sulu yağış selini ardı-arası kəsilmədən ətrafa səpələdi. İslanmamaq üçün mən istər-istəməz özümü yaxınlıqdakı köşkün talvarı altına saldım, o saat çətrimi açsam da yenə şiddətli yağış ətrafdan sıçrayaraq paltarımı isladırıdı. Damcılar özünü qeyzlə yerə çırpıb dağılır, soyuq dənəciklər əllərimə və üzümə çilənirdi.

Lakin bu, o qədər dəhşətli idi ki, artıq iyirmi ildən çox bir müddət keçməsinə baxmayaraq, indi də yadıma düşəndə qəhərlənirəm, zavallı biçərə bu sel-su altında yenə də hərəkətsiz halda skamyada qalıb tərпənmirdi. Bütün navalçalardan su şırıldayır, şəhərdən miniklərin sürətlə ötübkəçən gurultusu eşidilir, sağdan, soldan yaxalıklarını qaldırmış qara kölgələr görünüb yoxa çıxır, bütün canlılar gizlənməyə çalışır, yüyürür, qorunur, münasib bir sığınacaq axtarırdı: insanlar da, heyvanlar da bu təbiət hadisəsi qarşısında vahiməyə düşmüşdü. Ancaq təkəcə skamya üstündəki bu qara insan yumağı nə hərəkətə gəlir, nə də qurcalanırdı. Mən sizə qabaqcadan dedim ki, bu adam öz hərəkətləri və tərпənişi ilə hissələrini ecazkar bir şəkildə düzgün ifadə edə bilirdi; amma yer üzündə heç bir varlıq,

heç nə bütün bu ümitsizliyi, bu dirikən ölülüyü belə dəhşətli şəkildə ifa edə bilməzdi; bu hərəkətsiz sükunət, bu hissiz, tərpənişsiz oturuş, çılgın yağışdan daldalanmaq üçün ayağa qalxıb iki-üç addım atmağa belə iqtidarsızlıq, öz varlığına belə dönük, belə laqeyd münasibət, özünə qarşı belə sonsuz etinasızlıq! Heç bir heykəltəraş, heç bir şair: nə Mikelancelo, nə Dante güclü yağış altında qalıb, ondan xilas olmaq üçün cüzi cəhd etməyə belə təqəti qalmamış, yorulub tamam haldan düşmüş bu canlı kimi mənə ümitsizliyin son həddini, yer üzündəki əzabın son dəhşətini bu cür güclü, bu cür qabarıq şəkildə hiss etdirə, duydura bilməzdi.

Bu hal məni yerimdən oynatdı, başqa cür də edə bilməzdim. Mən cəld irəli atılıb, aramsız şırıldayan soyuq yağış altında özümü ona çatdırdım: “Durun!” – deyə skamyaya üstündə yumağa dönmüş bu insanın qolundan yapışıb silkələdim. Onun sönük nəzərlərində nəşə, elə bil, hərəkətə gəldi: əllərini zəif-zəif tərpədib qalxmaq istədi, amma məni, deyəsən, anlamadı. “Durun!” – deyə mən onun yaş qolundan bir qədər hirsələ və güclə dardım. Bu zaman o ağır-ağır, nəşə könülsüz bir halda skamyadan qalxıb soruşdu: “Nə istəyirsiniz?” Mənim isə cavab verməyə bir sözüm yox idi, axı heç özüm də bilmirdim ki, onu haraya aparmaq lazımdır: bircə buradan uzaqlaşmaq, bu soyuq sel-sudan, bu ağılsız, bu dərin ümitsizliyin intihar pəncəsindən xilas olmaq lazımdı. Mən onun qolunu buraxmırdım, hissiz cəsədini köşkə tərəf dartıb aparırdım, heç olmasa, damın irəliyə çıxmış ensiz talvarı bizi bu quduz küləkdən və yağışdan azacıq da olsa qoruyardı. Mən, bundan savayı, daha heç nə haqqında düşünmürdüm. Bircə bu adamı talvar altına, quru bir yerə sürüyüb salmaq istəyirdim. Mənim daha bundan başqa müəyyən bir fikrim, məqsədim yox idi.

Nəhayət, biz bu ensiz, quru yerdə yanaşı dayandıq, arxamızda bağlı köşk divarı, başımız üzərində isə çox kiçik bir talvar vardı, sakitləşmək bilməyən sel-su soyuq damcılarla üz-gözümüzü, paltarımızı tamam islatmışdı. Vəziyyət get-gedə dözülməz bir şəkllə düşürdü. Mən suyu süzülən bu yad adamları nə vaxtadək qoşa dayanacaqdım? Digər tərəfdən, onu dartıb buraya salandan sonra heç nə demədən necə çıxıb gedə bilərdim? Nəşə olmalıydı və mən də

bu olacaq hadisəni fikrimdə tədricən aydınlaşdırmağa çalışırdım: “Yaxşı olar ki, – mən öz-özümə düşündüm, – onu miniklə evinə aparım, sonra isə, hotelə qayıdım; sabah, yəqin ki, o özü müəyyən bir çıxış yolu tapar”. Bu məqsədlə də yanımda hərəkətsiz dayanıb gözlərini qaranlığa zilləmiş bu adamdan soruşdum:

– Harada olursunuz?

– Mənim mənzilim yoxdur... Mən elə bu axşam Nitsadan gəlmişəm... Mənim yanıma getmək olmaz.

Axırıncı sözləri mən o saat başa düşmədim. Yalnız sonra mənə aydın oldu ki, o, məni... məni yüngül əxlaqlı bir qadın... axşamları sərxoş bir kişidən, yaxud qumarda bəxti gətirmiş bir oyunçudan bir qədər pul qoparmaq niyyəti ilə dəstə ilə qumarxananın həndəvərində dolaşan qadınlardan biri hesab edirmiş. Axı o, heç başqa cür də düşünə bilməzdi, çünki mən yalnız indi, hər şeyi sizə danışdığım bir zamanda öz vəziyyətimin ağılasızmazlığı, əfsanəviliyini dərk edirəm: mənim haqqımda başqa daha nə düşünə bilirdi, doğrudan da, təklif olunmadan onu skamyadan qaldırıb darta-darta ardımca aparmağım heç də əxlaqlı bir qadın hərəkətinə bənzəməirdi. Ancaq o zaman mən bu barədə düşünməmişdim, yalnız sonralar, çox-çox sonralar onun mənim şəxsiyyətim haqqında olan o yanlış, o müdhiş fikrinin mənasını dərk etdim. Yoxsa, mən söhbətimizin anlaşılmaqlığını daha da gücləndirən sonrakı sözləri heç söyləməzdim. Mən dedim:

– Onda hotellərin birində otaq tutmaq lazımdır. Siz burada qala bilməzsiniz. Siz bir sığınacaq tapmalısınız.

Bax yalnız indi mən onun o dəhşətli yanlış fikrini anladım, çünki o, heç mənə sarı çevrilmədən istehzalı bir tərzdə:

– Yox, – dedi, – mənə otaq gərək deyil, mənə, ümumiyyətlə, heç nə lazım deyil, əbəs yerə özünü əziyyətə salma, məndən heç nə çəkə bilməyəcəksən. Sən axtardığın adam mən deyiləm, mənim pulum-zadım yoxdur.

Bu sözlər elə dəhşətlə, elə sarsıdıcı bir etinasızlıqla deyildi ki, eyni zamanda, belə islanmış, bütün mənəviyyəti ilə üzülmüş bu adamın belə ölgün, belə halsız bir vəziyyətdə divara söykənilib dayanması mənə o dərəcədə təsir etdi ki, çürükçülük edib ondan inciməyimə heç bir lüzum

qalmadı. Onun salondan səndirləyə-səndirləyə çıxdığı andan məni əsir edən və bütün bu ağılasığmaz dərəcədə cəfəng bir saat ərzində qəlbimi rahat buraxmayan həmin hiss yenidən məni bürüdü: burada bir insan, bir gənc, canlı, nəfəsli bir məxluq ölümə üz-üzə dayanmışdı, onu ölümün pəncəsindən mən xilas etməliydim, yalnız mən! Yaxın gəldim.

– Puldan ötrü narahat olmayın, gedək! Burada qala bilməzsiniz, mən sizi yerləşdirərəm. Heç bir şey haqqında narahat olmayın, ancaq tez olun gedək!

O, başını çevirdi, yağış hələ də ətrafı döyəcləyirdi, navalçadan şırıltı ilə su axıb ayaqlarımıza sıçrayırdı. Mən bu zaman hiss etdim ki, o, ilk dəfə qaranlıqda mənim üzümü görməyə cəhd edir. O qurcalandı, görünür, artıq bədəni də letargiya¹ yuxusundan yavaş-yavaş oyanmağa başladı.

– Neyləyim, necə istəyirsən? – o, tabe olaraq cavab verdi. – Mənim üçün fərqi yoxdur... Yaxşı, niyə də axı getməyə? Gəlin!

Mən çətri açdım, o, mənə yaxınlaşdı və qoluma girdi. Bu gözənilməz yaxınlıq məni narahat etdi, hətta qorxutdu da. Ürəyim şiddətlə döyünməyə başladı. Onun qolunu kənar etməyə cəsarətim çatmadı, axı onu rədd etsəydim, o məhv ola bilərdi və mənim bura qədərki əziyyətim heç gedərdi. Biz qumarxanadan bir neçə addım uzaqlaşdıq. Yalnız burada ağıma gəldi ki, bəs sonrası necə olacaq? “Yaxşı olar ki, – tələsik düşündüm, – onu hər hansı bir hotele aparım, orada ovcuna pul basım ki, gecələsin və səhər evlərinə gedə bilsin...” Sonrası barədə mən heç düşünməzdim də. Elə bu zaman kazinonun qarşısından tez-tez ötübkəçən faytonlardan birini saxladım, biz əyləşdik. Faytonçu soruşanda ki, hara sürüm, mən əvvəlcə cavab verə bilmədim. Mən başa düşürdüm ki, bu suda islanmış cücəyə oxşayan adamı bahalı hotellərə qəbul etməzlər, digər tərəfdən də, belə işlərdə o qədər təcrübəsizdim ki, sözlərimin başqa bir mənə verəcəyini düşünməyib faytonçuya: “Ücuz hotellərdən birinə!” – dedim.

Faytonçu dinməzəcə və laqeyd halda atları qovurdu. Yanımdakı bu yad adam heç dinmirdi: təkərlər taqqıldayıb, yağış şiddətlə şüşəni döyəcləyirdi; bu, tabuta bənzəyən

¹ *Letargiya* – uzunmüddətli patoloji yuxu

qanlı, qaranlıq, darısqal, dördkünc qutuda elə narahat idim ki, sanki, özümlə bir meyit aparırdım. Çalışırdım ki, bu cansıxıcı sakitliyi pozmaq, bu qəribə və dəhşətli şəxsi dilə gətirmək üçün nəsə düşünüm, hər hansı bir söz tapım, lakin heç nə ağılıma gəlmirdi. Bir neçə dəqiqədən sonra fayton dayandı, mən birinci olaraq düşdüm. O, key halda aşağı enib qapını örtüncə, mən faytonçunun pulunu verdim. Biz kiçik, mənə tanış olmayan bir mehmanxananın girəcəyində dayandıq, ensiz şüşə talvar bizi qəzəbli bir inadkeşliklə qatı zülməti didib-parçalayan yağışdan qoruyurdu.

Heydən düşmüş bu yad adam ağır gövdəsini qeyri-iradi olaraq divara söykədi, onun islanmış şlyapasından və əzilmiş köynəyindən hələ də su süzülürdü. Çaydan dartıb çıxarılmış və hələ özünə gəlməmiş adamlar kimi orada dayanıb qalmışdı, üstündən damcılayan su ayağının yanından axıb aşağıda gölməçələniirdi. Ancaq o, suyu alınma, üzünə damcılayan şlyapasını çıxarıb çırpmağa, yaxud bir tərəfə atmağa belə cəhd etmirdi. O elə dayanmışdı ki, elə bil, bütün bunların onun üçün heç bir fərqi yox idi. Onun belə acınacaqlı görkəminin mənə necə təsir etdiyini sizə danışa, izah edə bilmirəm.

Lakin yenə bir şey etmək lazım idi. Mən əlimi pul kisəsinə saldım:

– Budur, alın, yüz frankdır, – deyə tələsik dilləndim, – götürün, bu pula bir otaq tutun, səhər isə Nitsaya yola düşərsiniz.

O, təəccüblə üzümə baxdı. Onun tərəddüd etdiyini görüb sözümə davam etdim:

– Mən sizi qumarxanada müşahidə edirdim, bilirəm ki, siz nəyiniz varsa, uduzmusunuz. Sizdən qorxuram, deyəsən, ağılsız bir hərəkət etmək qərarına gəlmisiniz. İrəli uzanmış kömək əlini utanmadan qəbul edərlər... Buyurun, götürün!

Ancaq o, mənim əlimi gözləmədiyim bir qüvvə ilə geri itələdi:

– Sən çox səxavətli qadınsanmış, – deyə o mızıldandı, – lakin bədxərlik eləmə, mənə artıq heç nə ilə kömək edə bilməzsən. Bu gecəni yatdım-yatmadım – heç bir fərqi yoxdur. Sabah onsuz da hər şey bitəcək. Mənə kömək etmək mənasızdır.

– Yox, siz bunu götürməlisiniz! – deyə təkid etdim.
– Səhər siz başqa cür düşünəcəksiniz. Hələlik siz birce yuxarı qalxın, yaxşıca-yaxşıca yatıb dincəlin. Gündüz hər şey dəyişiləcək, bax görərsiniz.

Lakin mən yenidən təkid edəndə o, yenə də irəli uzadılmış əlimi qəzəblə geri itələdi.

– Çək o tərəfə! – deyə o, yenə də boğunuq bir səslə dilləndi. – Axı nə mənası?! Başqasının otağını qana bulaşdırmaqdan, hər şey küçədə baş versə, daha yaxşı olar. Mənə yüz frankla yox, heç min frankla da kömək edə bilməzsiz. Mən, onsuz da, sabah bu puldan qalan qəpik-quruşla yenə də qumarxanaya gedəcək, son qəpiyimi uduzana kimi oynamağımdan əl çəkməyəcəyəm. Axı hər şeyi yenidən başlamağın nə xeyri? Mənimki elə bura qədərdir, bəsdir daha!

Bu tutqun səsin mənim ruhumu necə xəncərlədiyini siz təsəvvür edə bilməzsiz; bir təsəvvür edin: Sizin iki addımlığınızda cavan, gözəl bir insan dayanıb, o, indi nəfəs alır, yaşayır, siz də yaxşı bilirsiniz ki, əgər bu saat bütün qüvvə və bacarığınızı səfərbər etməsəniz, bu düşünən, danışan, nəfəs alan gənc məxluq ikicə saatdan sonra meyitə dönəcəkdir. Bu sərsəm inadkarlığa üstün gəlmək üçün məni birdən-birə qəzəbli, kinli bir hiss bürüdü. Mən hirsle onun qolundan yapışdım.

– Qurtarın bu sərsəmliyi! Bu saat yuxarı qalxıb özünüzə bir otaq tutun, mən isə səhər tezdən qayıdıb gələrəm, sizi vağzala apararam. Siz buradan çıxıb getməlisiniz. Siz sabah mütləq çıxıb evinizə getməlisiniz, biletlə sizi vaqonda görməyincə mən rahat ola bilməyəcəyəm. Yüz, yaxud min frank uduzmaqla adam öz cavan canına qəsd eləməz. Bu qorxaqlıqdır, qəzəb və əsəbdən doğan sərsəmlikdir. Sabah özünüz mənim haqlı olduğumu təsdiq edəcəksiniz!

– Sabah! – deyə o, qəribə bir istehza, kinayə ilə dilləndi.
– Sabah! Eh, sabah mənim haralarda olacağımı kaş siz biləydiniz! Kaş özüm də bunu biləydim, indi mən də bunun marağındayam. Yox, gedin evinizə, əzizim, özünüzə əziyyət verməyin, pulunuzu beləcə kül edib, göyə sovurmayın.

Lakin mən əl çəkmədim. Elə bil, qeyzli bir inadkarlığa mübtəla olmuşdum. Var gücümle onun əlini dartıb, banknotları ovcuna basdım.

– Siz bu saat pulları götürəcək və yuxarı qalxacaqsınız. – Mən bu sözləri deyib qətiyyətlə qapıya yaxınlaşdım və zəngin düyməsini basdım. – Bax belə, mən artıq zəngi basdım, indi bax, bu dəqiqə portye gələcək, siz onunla yuxarı qalxar, uzanıb yatarsınız. Səhər düz saat 9-da bu binanın qapısında sizi gözləyəcəyəm, birlikdə vağzala gedərik. Daha heç bir başqa şey haqqında narahat olmayın, sizin evə gedib çatmağınız üçün nə lazımdırsa edəcəyəm. İndi isə gedib yatın, daha heç nə haqqında düşünməyin.

Elə bu vaxt içəridən qapı cingildədi və portye qapını açdı.

– Gedək, – deyə birdən oğlan qətiyyətli, sərt və qeyzli bir səslə dilləndi və mən onun dəmir kimi barmaqlarının biləyimi necə sıxdığını, elə bil, yalnız indicə hiss etdim. Mən dəhşətə gəldim... elə qorxdum ki, elə bu saat şikəst olacaq, ağılım itirəcəkdim... Mən müqavimət göstərmək, dartınmaq, qaçmaq istədim... Lakin bütün iradəm, elə bil, iflic olmuşdu... və mən... Siz məni başa düşərsiniz... Mən... mən utanırdım ki, axı qapının ağızında dayanıb gözləyən portyenin qarşısında oğlanla necə əlbəyaxa ola bilərdim. Və mən... beləliklə, bir də gözümü açıb gördüm ki, hotelin içərisindəyəm, mən danışmaq, bir şey demək istəyirdim, ancaq boğazım heyrətdən qurumuşdu... onun ağır və möhkəm əli biləyimdən üzülmürdü... Mən dumanlı halda hiss etdim ki, o, məni artıq pillələrdə dartıb çəkə-çəkə yuxarı aparır... Nəhayət, açar cingildədi... və nəhayət, mən bu yad adamla, bu gün belə adını bilmədiyim o naməlum hoteldə təkçə qaldım.

* * *

Missis K. yenə də susdu və birdən ayağa qalxdı. Görünür, daha danışa bilmirdi. O, pəncərəyə tərəf addımladı, bir neçə dəqiqə sakitcə dayanıb bayıra tamaşa etdi, bəlkə də, elə beləcə alını, sadəcə olaraq, soyuq pəncərə şüşəsinə dayayıb durdu. Mən ona tərəf baxmağa cəsəret etmədim, belə həyəcan içərisində olan yaşlı bir qadına nəzər salmaq mənə ağır gəlirdi. Ona görə də beləcə sakit, heç bir sual vermədən, səsimi belə çıxarmadan oturub gözlədim. Nəhayət, ağır addımlarla geri qayıdıb qarşımda aylaşdı.

– Bax belə, indi artıq ən çətini deyilmişdir. Əgər mən yenə də təkrar olaraq sizə söyləsəm və mənim üçün həyatda müqəddəs olan hər şeyə – namusuma, uşaqlarıma da and içib desəm ki, düz o saniyəyə kimi bu tamamilə mənə yad olan kişi ilə... yaxınlıq etmək fikri heç mənim ağılıma belə gəlməmişdi, həm də mən heç nə düşünmədən, ağıllı götür-qoy etmədən, bəli, həyatımın düzən yolu üzərinə qoyulmuş bu tələyə tamamilə qeyri-şüuri olaraq düşdüm desəm, ümidvaram ki, siz mənə inanarsınız. Mən özümə və sizə söz vermişəm ki, həqiqəti danışım, ona görə də təkrarən deyirəm ki, mən yalnız hədsiz dərəcədə güclü kömək etmək arzusu ilə bu faciəli qəza-qədərə düşər olmuşdum ki, başqa bir daxili hiss, başqa bir gizli istək haqqında heç söz ola bilməz.

O otaqda həmin gecə baş verən hadisəni danışmaq əzabından məni xilas etməyizi rica edirəm; onsu da, mən özüm bir an belə olsun o gecəni unudub yadımdan çıxarmıram və heç bir zaman da unutmaq istəmirəm, çünki o gecə mən onun öz həyatını qorumaq üçün mübarizə aparırdım və yenə də təkrar edirəm: bu mübarizə ölüm-dirim mübarizəsi idi. Tamamilə aydın surətdə hiss edirdim ki, artıq həyatdan üzülmüş bu yad adam, suda boğulan saman çöpünə əl atan kimi, hədsiz hərarət və canfəşanlıqla məndən yapışmışdı. O, mənə elə sarmaşmışdı ki, elə bil, bu saat uçuruma yuvarlanacaqdı. Mən var qüvvəmlə, bütün istək və imkanımı əl ilə onu xilas etmək istəyirdim. Belə bir saat insanların əlinə yalnız ömründə bir dəfə düşə bilər, özü də milyondan yalnız birinə. Əgər bu dəhşətli hadisə olmasa idi, yəqin ki, məhv olmağa məhkum edilmiş şəxsin son nəfəsdə həyatından necə bir qarşısının alınmaz ehtirasla istifadə edib, nəşələnməsini öyrənə bilməzdim. İndiyə kimi həyatının iyirmi ilini qapalı bir məişətdə yaşayıb, qayğısız güzəran keçirən mən təbiətin qəribə bir şəkildə istini və soyuğu, həyatı və ölümü, sevinci və ümitsizliyi bir-birinə belə bir qüvvətli, belə heyrətamiz bir vəhdətdə birləşdirməsini necə öyrənə bilərdim?! O gecə, odlu sözlər və mübarizə, ehtiras, qəzəb və nifrətlə, göz yaşları ilə dolu, yalvarışlarla, sərxoşluq və sərməstliklə dolu bir gecə idi. Bu gecə mənə min illərə bərabər intəhasız gəldi. Həmin gecə biz iki adam – biri qeyzlənmiş, digəri qeyri-şüuru – birgə təkənla

özümüzü uçuruma atıb, bir ölüm-dirim döyüşündən yeni hisslər, yeni düşüncələrlə çıxdıq.

Lakin mən bu barədə danışmaq istəmirəm. Mən heç nəyi təsvir edə bilmirəm və heç təsvir etmək də istəmirəm. Mən yalnız səhər oyandığım zaman o tənha dəqiqələrimdən söz açmaq istəyirəm. Mən daş kimi bir yuxudan oyanıb indiyə qədər görmədiyim o müsibətli gecədən xilas oldum. Mən uzun müddət çalışdım ki, gözüümü açam və gözüümü açarkən ilk dəfə mənim nəzərimə toxunan başım üzərindəki yad tavan, sonra isə bilmirəm necə gəlib düşdüyüm o özgə, mənə yad, mənə tanış olmayan o mənfur otağın yöndəmsiz görkəmi oldu. Əvvəlcə mən öz-özümü inandırmağa çalışdım ki, bu yuxudur, boğucu, qarmaqarışlıq, ağır qarabasmadan sonra adamı bürüyən daha yüngül, daha aydın bir yuxudur, lakin pəncərə önündə nüfuzedic, parlaq, həqiqi günəş şüası, səhər işığı görünür, aşağıdan küçənin hay-küyü, təkərlərin taqqıltısı, tramvay zənglərinin və insanların aydın səsləri gəlirdi, mən qəti başa düşdüm ki, heç də yuxu görmürəm, oyağam. Özümə gəlmək üçün mən qeyri-iradi olaraq bir az dikəldim və bu zaman... nəzərlərimi yana çevirərək... gördüm ki, yox, mən heç bir vaxt bu dəhşətimi şərh edə bilməyəcəyəm. Yad bir adam mənimlə enli çarpayıda... düz yanımda uzanıb yatır... ancaq yad, yad, yad, yançılpaq, tamam naməlum, yad bir adam.

Yox, bu dəhşət, mən bilərəm, təsvirəgəlməz bir dəhşətdir. Bu dəhşət məni elə bürüdü ki, gücümü itirib arxası üstə yatağa düşdüm. Lakin bu insanı bir qədər rahatlayan özündən getmə, yaxud bihuş olmaq deyildi, əksinə, bir an içərisində başıma gələn bütün dəhşəti, təsvirəilməz müsibəti xatırladım, həyadan və abırdan ölmək istəyirdim, axı mən bu yad, bu özgə adamlarla necə olub ki, bu çarpayıda, bu iyrenc xarabaya gəlib düşmüşəm. Mən bu gün də aydın xatırlayıram ki, ürəyimin döyüntüsü, sanki, dayandı, nəfəsimi kəsdim, elə bil, mən bununla həyatımın axırını dayandırmaq, düşüncələrimi, bu aydın, bu dəhşətli surətdə aydın düşüncələrimi söndürmək, məhv etmək istəyirdim. Qəribi idi: mən hər şeyi dərk edirdim, lakin heç nəyi başa düşə, ayırd edə bilmirdim.

Əlim, ayağım bumbuz olmuş halda çarpayıda nə qədər beləcə uzanılı qaldığımı heç bir zaman xatırlaya bilməyəcə-

yəm. Yalnız ölü, meyit tabutda beləcə uzanıb qala bilər. Mən təkcə bunu xatırlayıram: gözlərimi yumub Allaha yalvarırdım ki, qoy bütün bunlar pərvərdigarın sehrli qüvvəsi ilə həqiqət olmasın, doğru olmasın. Lakin mənim gərginləşmiş duyğularım artıq yalanı qəbul etmirdi, mən qonşu otaqdan insan səsi və su şırıltısı eşitdim, dəhlizdən ayaq səsləri gəldi və bütün bu səslər hər şeyin doğru olduğunu, amansız, rəhmsiz bir həqiqət olduğunu söyləyirdi.

Bu əzabverici vəziyyətin nə qədər davam etdiyini demək çətindir; belə hallarda saniyələr, elə bil, başqa vaxtlara nisbətən daha uzun olur. Lakin birdən məni başqa bir qorxu, sümüklərimə qədər işləyib, bədənimə üşütməyə salan bir qorxu bürüdü: adını bilmədiyim bu adam birdən oyanıb, mənimlə danışmağa başlar. Mən o saat başa düşdüm ki, mənim birəcə çıxış yolum var: geyinmək və o oyanmamış çıxıb qaçmaq. Bir daha onun gözüne görünməmək, bir daha onunla danışmamaq! Qaçıb vaxtında xilas olmaq, qaçmaq, qaçmaq, geriye – öz əvvəlki, o sakit həyatıma, öz hotelimə qayıtmaq və birinci qatarla bu lənətgəlmiş yerdən, bu ölkədən biryolluq, birdəfəlik çıxıb getmək, bir daha onunla qarşılaşmamaq, heç bir vaxt gözlərinə baxmamaq, nə bir şahidə, nə bir ittihamçıya, nə də bu işdə bir iştirakçıya möhtac olmaq! Bu fikir mənə qüvvət, cəsarət verdi: mahir oğrular kimi ehməllə hərəkətlə nəfəsimi çəkib, yavaşca çarpayından sürüşüb paltarlarımı axtarıb tapdım. Ehmalca geyinməyə başladım, bütün bədənim tir-tir əsirdi, qorxurdum ki, bu saat oyanacaq. Nəhayət ki, geyinib qurtardım. Bircə şlyapam qalmışdı, çarpayının o biri ayağından asılmışdı və mən pəncələrim üstə yeriyib, onu götürmək istərkən bu an dözə bilməyib, hörgüdən düşən qəfil daş kimi həyatımı əzmiş bu yad adamın üzünə bir də baxmalı oldum. Yalnız bircə dəfə mən onun üzünə baxmaq istədim, lakin... qəribə idi, dərin yuxuya getmiş bu cavan oğlan, həqiqətən, mənə tanış gəlirdi. İlk baxışda mən gördüyüm o sifəti heç tanımadım. Sanki, bu üz dünənki üz deyildi. Onun ehtirasdan dəhşətli, gərginlikdən yöndəmsiz bir şəkildə qıc olmuş üzünün qırışıqlarını, elə bil, silib tamamilə təmizləmişdilər, bu şəxsin sifəti indi tamamilə başqa görkəmdə idi: eynən uşaq üzü, körpə üzü kimi aydın, təmiz, işıqlı idi. Dünən bir-birinə sıxılan dişləri arasına tikilib bir-birinə

dirənən dodaqları indi son dərəcə yumşaq, xəyala dalmış adamların ağı kimi azacıq açıq idi. Elə bil, bu dodaqlara aydın bir təbəssüm qonmuşdu, dalğalı sarışın saçları yumşalıb qırıqsız alnına yayılmışdı. O, rahat-rahat nəfəs alır, sinəsi ahəstə-ahəstə qalxıb-enirdi.

Yadıncıdamı, mən sizə danışdım ki, qumar masası başında mən heç bir zaman heç kəsdə bu adamın sifəti qədər gərgin, ehtiraslı, müdhiş bir sifət görməmişdim. Mən sizə yenə də deyirəm: heç bir vaxt, bəzən yuxularında nədənsə həyəcanlanıb üz-gözündə qeribə təlaş oynayan körpələrimin o məsum sifətlərində də belə nurlu, belə şəfəqli cizgilər, belə xəfif bir sakitlik görməmişdim. O, indi cənnətə düşmüş kimi bütün qayğı, qorxu və həyəcanlardan tamamilə xilas olmuş kimi görünürdü. Belə gözlənilməz bir mənzərəni görəkən, elə bil, bütün vahimələri üzərimdən ağır bir yük kimi götürdülər – mən daha utanmırdım, yox, mən hətta az qala, sevinirdim də. Bütün o dəhşətli hadisələr, bütün o ağlasığmaz, o dərkedilməz hadisələr birdən-birə xüsusi mənə kəsb etdi, mən şadlandım, bir qürur hissi ilə sevindim ki, əgər mən özümü qurban verməsə idim, zərif bir çiçək kimi burada sakitcə, rahat-rahat yatan bu cavan, bu gözəl oğlanı indi kim bilir haradasa – qayaların arasında qanına qəltan olmuş, ölmüş halda, eybəcərleşmiş bir sifətdə, vahiməli bir tərzdə, gözləri bərələ qalmış halda tapardılar. Mən onu xilas etmişəm, o artıq xilas olmuşdur! Və mən bu dəfə – başqa cür deyə bilmirəm – bir ana nəvəsi ilə yenidən həyata qayıtdığım bu oğlana təkrar bir nəzər saldım. Elə bil, mən özüm onu doğmuşdum, doğma balalarım nisbətən daha böyük əzabla, işgəncə ilə. Ola bilsin ki, bu sizə gülməli gəlir, lakin bu çirkli, mənfur otaqda, bu iyrenc zibilli mehmanxanada məni birdən-birə elə bir hiss bürüdü ki, elə bil, mən kilsədəydim, əsarlığı və müqəddəsliyi məmnun bir halda duyur və hiss edirdim. Həyatımın o müdhiş dəqiqələrində yeni, daha valehedici, daha fərəhli anlar doğdu.

Bilmirəm, bir şeyə toxundum, yoxsa da ağımdan bir söz çıxdı, nə oldusa, o, gözlərini açdı. Mən qorxub geriye çəkildim. O, təəccüblə ətrafına baxdı, eynən o dərin, o ağır yuxudan oyanıb ətrafa baxdığım kimi. Onun nəzərləri bu yad, bu özgə otağı dolaşib təəccüblə mənim üzərimdə

dayandı. O, hələ ağzını açmamış, fikirlərini toplamağa imkan tapmamış mən tez özümü ələ ala bildim. Onu bir söz belə deməyə qoymamaq, heç bir suala cavab verməmək, heç bir təklifə razı olmamaq, heç nəyi izah etməmək, dünən və bu axşam nələr baş verdiyi barədə heç bir kəlmə də danışmamaq!

– Mən çıxıb getməliyəm, – deyə tələsik dilləndim. – Siz burada qalın, geyinin. Saat 12-də kazinonun girəcəyində görüşərik, orada mən hər şeyi qaydasına qoyaram.

Mən onun cavabını gözləmədən götürüldüm. qaçdım ki, bu otağı bir də görməyim. Mən ətrafıma baxmadan, adını bilmədiyim (gecəni birgə keçirdiyim adamın adını bilmədiyim kimi) bu mehmanxanaya nəzər salmadan qaçdım.

* * *

Missis K. bir anlığa hekayətini dayandırdı. O, yenidən danışmağa başlayanda, səsinde artıq əzabverici həyəcan və narahatlıq hiss olunmurdu: nitqi indi, çətinliklə təpəyə qalxmış bir araba oradan başaşağı necə yüngülcə, necə sürətlə yuvarlanırsa, eləcə sərbəst və sürətli idi.

– Hə, mən səhər günəşinin şüalarına qarq olmuş küçə ilə öz hotelimə qaçdım, dünənki sel-sudan sonra hava tərtəmiz olmuş və yüngülləşmişdi – mənim əzabla dolu qəlbim kimi! Əvvəlcə sizə dediklərimi bir xatırlayın: ərim öləndən sonra həyatımın axını bir növ başqa yön almışdı: artıq uşaqlarımın mənə ehtiyacı yox idi, özüm özümə ağır yük olmuşdum. Çünki müəyyən bir məqsədi olmadan yaşamaq ağılsızlıqdır. İndi, ilk dəfə olaraq, mənim öhdəmə məsul bir vəzifə düşmüşdü: mən bir insan həyatını xilas etmişdim, bütün qüvvə və səyimi səfərbər edib, onu məhv olmaqdan qurtarmışdım. Yalnız kiçik bir maneəni də dəf etmək lazım idi ki, bu vəzifə tamamilə yerinə yetirilmiş olsun. Bəli, öz hotelimə qaçdım. Səhər saat 9-da otağıma qayıtdığıma görə portye məni təəccüblə təpədən-dırnağa süzdü. Lakin daha mən utanmır, çəkinməmişdim; baş vermiş bu hadisənin nə dərdi, nə də kədəri daha məni sıxmırdı. Yaşamaq arzusu, kiməsə görə olmaq hissi mənim damarlarıma aramsız olaraq isti qanla dolurdu. Otağımda paltarlarımı cəld dəyişdim; qara geyimimi (bunu mən sonra hiss

etdim) çıxarıb, açıq rənglisi ilə əvəz etdim, pul götürmək üçün banka getdim, oradan qatarın yola düşmə vaxtını öyrənmək məqsədilə vəğzala yollandım. Özümə də təəccüblü görünən xüsusi bir şövqlə daha bir neçə başqa işimi gördüm. Taleyin hökmü ilə ürcahıma çıxmış bu adamı yola salmaqdan və bununla da onu birdəfəlik xilas etməkdən başqa mənim elə bir işim qalmadı.

Doğrudur, onunla yenidən görüşmək asan deyildi, belə ki, dünən baş verən bütün hadisələr qaranlıqda, nə isə zülmət bir qasırga içərisində baş vermişdi, elə bil, şələlənin gətirdiyi iki daş qəflətən bir-birinə toxunmuşdu. Biz bir-birimizi ancaq üzdən tanıyırdıq. Mən hələ inanmırdım ki, bu yad adam məni, ümumiyyətlə, bir də tanıyacaqmı? Dünən bu bir təsadüf, bir sərməstlik idi. İki həyəcanlı, çaşqın insanın sərməstliyi! Bu gün isə mən ona özümü dünənkinə nisbətən daha yaxından tanıtmalıyam, çünki bu parlaq, bu amansız gündüz işığında mən onun qarşısında, əslində, necə idimsə eləcə, öz mənliliyimlə, öz görkəməmlə, əsl canlı bir qadın kimi dayanmalıydım.

410

Ancaq hər şey mən düşündüyümdən çox asan baş verdi. Şərtləşdiyimiz vaxtda mən qumarxanaya çatar-çatmaz cavan bir oğlan skamyadan qalxıb, mənə tərəf irəlilədi. Onun görkəmində və sözlə ifadə olunmayan hərəkətlərində təəccüblü bir sevinc, bir uşaq səmimiliyi, təmənnasız və xoş bir ecazkarlıq aydın bir ifadə ilə özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. O, gözlərində sevinc atəşi, eyni zamanda, ehtiraslı bir minnətdarlıqla mənə tərəf atıldı. Lakin həmin an, mənim baxışlarım bu gözlərə sancılan kimi, bu gözlərdəki şuxluq mütiliklə sönüb yox oldu. Minnətdarlıq, insanlarda bu hissə az-az rast gəlmək olur, həqiqətən minnətdar olmaq istəyənlər isə çox vaxt bu hissi ifadə etməyə söz tapmırlar; onlar pərt halda susur, öz hisslərini ifadə etməkdən utanır və çox vaxt yersiz və mənasız sözlər söyləyirlər ki, istəklərini ört-basdır etsinlər. Lakin Allah, sirli bir heykəltəraş kimi bu gəncin qəlbindən keçənləri gözəl, ahəngdar ifadə etmək, elə ehtiraslı, odlü minnətdarlığını bütün varlığı ilə büruzə vermək qabiliyyətini onun bədən üzvləri arasında hədsiz bir səxavətlə bölüşdürmüşdü. O, əllərim üzərinə əyilib, ehtiramla, bir uşaq kimi başını aşağı dikdi, bir anlığa duruxub, güc-bəla ilə dodaqlarını mənim barmaqlarıma

dayadı, sonra geri çəkilib, əhvalımı xəbər aldı. Onun sözlərində, baxışlarında o qədər ciddi bir nəzakət vardı ki, mən bir neçə dəqiqədən sonra ondan çəkinməməyə başladım. Eyni zamanda, hissələrin belə aydın əks olunmasından ətrafda təbiət də, elə bil, cuşa gəlmişdi: dünən qəzəblə gurlayan dəniz indi elə sakit, elə hərəkətsiz, elə aydın idi ki, hər bir kiçik daş narin ləpələr altında sayrışırdı, qumarxana, mavritan üslublu ornamentlərlə bəzədilmiş o cəhənnəm ocağı indi göylərə baş vurur, təmizlənmiş mavi səma ilə qovuşub sehrkar bir görkəm alırdı, leysan yağışından qaçıb talvarında gizləndiyimiz o köşk isə indi bərq vuran əlvan rəngli don geymiş qızın, qarışıq halda üst-üstə qalağı topta-topa ağ, qırmızı, yaşıl, sarı rəngli gülləri olan gül-çiçək dükənina çevrilmişdi.

Mən onu kiçik bir restoranda nahar etməyə dəvət etdim və orada bu yad oğlan mənə öz macərəsinin müsbətli tarixçesini danışdı. Onun söhbəti mənim yaşıl masa üzərində əsəbiliklə bir-birini didişdirən o əlləri görəkən düşündüklərimi tamamilə təsdiq etdi. O, qədim Avstriya polyaklarından olan aristokrat bir ailədə doğulmuş, diplomat karyerasına yiyələnmiş hüququ qazanmış, Vyana şəhərində təhsil almağa başlamış və bir ay bundan qabaq birinci imtahanını böyük müvəffəqiyyətlə vermişdi. Bu günü qeyd etmək üçün evində yaşadığı, özü də baş qərargahın zabiti olan dayısı onu Praterə¹ aparır və onlar birlikdə yarış meydançasına gedirlər. Dayısının bəxti gətirir, o, üç dəfə uduur. Udduqları bir dəstə pulu götürüb bahalı bir restoranda şam edirlər. Gələcək diplomat ertəsi gün müvəffəqiyyətlə verdiyi imtahana görə atasından aylıq əmək haqqı məbləğində pul alır. İki gün bundan əvvəl bu pulu o, hədsiz dərəcədə çox hesab edərmişdi, lakin asanlıqla udduqları o qədər puldan sonra o, bu bəxşişə etinasız qalır, heç məhəl də qoymur. Nahardan sonra o, həmin saat yenə də yarış meydançasına yollanır və heç nə düşünmədən pullarını qumara qoyur, öz xoşbəxtliyinə, daha doğrusu, bədbəxtliyinə şirnikərək atasından aldığı məbləği son qəpiyinə kimi burada uduzub, Prateri tərk edir. Lakin oynamaq ehtirası onu rahat buraxmır. O, cıdırda, kafelərdə, klublarda qumar oynamağa başlayır, bu ehtirası onun vaxtını, dərşini,

¹ Vyanada park

əsəbini, hər şeydən əvvəl, pulunu əlindən alır. O daha heç nə haqqında düşünə bilmir, yuxusunu itirir, başlıcası isə, daha özünü idarə edə bilmir; bir dəfə axşam klubda pullarını uduzub evə qayıdır və soyunarkən cibində yadından çıxıb qalan əzilmiş bir kağız pul tapır. O dayana bilmir, yəni-dən geyinir və hansı bir kafedəsə bir neçə nəfər domino oynayan tapıncayadək bütün şəhəri dolanır, onlarla əyləşib səhər açılana qədər qumar oynayır. Bir dəfə də ərə getmiş bacısı bir məşhur aristokrat ailəyə verdiyi sələmdən aldığı əlavə pulla ona əl tutur. Bir müddət onun bəxti gətirir. Sonra isə tale amansızlıqla ondan üz döndərir; hey uduzur, uduzduqca daha da qızıdır və bütün xərclərini ödəyə biləcək, verdiyi sözü vaxtı keçməmiş qürurla yerinə yetirə biləcək daha böyük bir uduşa ümid bağlayır. Beləliklə, o, öz saatını, kostyumunu uduzur. Nəhayət, ən dəhşətli bir işə əl atır, yəni xalasının nadir hallarda qulağına taxdığı mirvari sırğalarını şkafdan oğurlayır. Bir tayını böyük məbləğdə pula satır və həmin axşam qoyduğundan dörd dəfə çox pul udur. O, sırğanı geri almaq əvəzinə, risk edib bütün uduşu oyuna qoyur və uduzur. O, oğurluğun üstü açılmamış ikincisini satır və gözlənilmədən şövqə gələrək, həsrətini çəkdiyi sərvətə nail olmaq üçün qatarla Monte-Karloya yola düşür. O, burada öz çamadanını, paltarlarını, çətrini satmalı olur. Üstündə dörd patronlu olan tapançadan və xaç anası knyaginya X. tərəfindən ona hədiyyə verilmiş, heç vaxt yerə qoymadığı, üzərində qiymətli daş-qaş olan xaçdan başqa heç nəyi qalmır. O, bu xaçdan uzun müddət ayrılmaq istəmir. Lakin o, bu xaçı da əlli franka verir ki, axşam qumarda həyat yox, ölüm uğrunda gedən şiddətli mübarizədən axırıncı dəfə həzz alsın...

O, bunların hamısını mənə məftunedici bir gümrahlıqla və şövqlə danışdı, mən onu həyəcanla, maraqla, aludə bir diqqətlə dinlədim. Mənim heç ağılıma gəlmirdi ki, qarşımda əyləşmiş bu adam, əslində, oğrudur. Dünən mənə, yəni kübar cəmiyyətinin şərtlərinə ciddi əməl edən və ləyaqətli keçmiş olan bir qadına desəydilər ki, sən oğlun yerində, özü də mirvari sırğalar oğurlamış bir oğlanla dostcasına söhbət edəcəksən, mən həmin şəxsi, yəqin ki, sərsəm hesab edərdim. Lakin mən oğlanın söhbətində heç nə hiss etmədim. O elə təbii, elə inandırıcı danışdı ki, sanki, heç

cinayətkarlıqdan deyil, hansısa bir xəstəliyin, bir qızdırmanın əlamətlərindən danışır. Bundan başqa, keçən gecə o gözlənilməz, sarsıdıcı iztirabları ki mən çəkmişdim, mənim yerimə kim olsaydı, ona “bu mümkün deyildir” sözləri çox mənasız bir şey kimi görünərdi. Mən qayğısız keçirdiyim o qırx ilə nisbətən bu on saatlıq həyatımdan daha çox şey öyrəndim.

Lakin bu ilahi insanda məni başqa bir şey qorxuya salırdı. Bu, onun gözlərindəki alov parıltısına bənzər bir işıq idi. Bu işıq qumar ehtirasından danışanda elektrik cərəyanı kimi üzünün bütün əzələlərini lərzəyə salırdı. Yalnız olub keçmiş hadisələr haqqındakı təəssüratı danışarkən qəlbində oyanan yeni hissləri onu sarsıdırdı və üzündə son dərəcə aydın bir şəkildə təzahür etdirirdi. Sövq-təbii olaraq, onun əlləri, yaraşlıq nazik biləkləri olan əsəbi əlləri yenidən, eynən yaşıl oyun masası üstündə olduğu kimi, qovan və qovulan vəhşi heyvansayağı bir hal aldı. O danışanda isə mən gördüm ki, onlar birdən-birə biləkdən titrəməyə başladılar, qıvrıldılar, qıc olmuş kimi yığıldılar, sonra isə yenidən açıldılar və təzədən bir-birinə dolaşdılar. O, qiymətli sığaları oğurladığını etiraf edəndə isə, mən qeyri-iradi olaraq diksindim, o əllər ildırım sürəti ilə sıçrayıb nəyisə qamarlayırmış kimi, oğurlara məxsus bir cəldliklə hərəkət etdi. Mən gördüm ki, əyani bir şəkildə gördüm ki, o barmaqlar qiymətli şeyə tərəf necə atılmış, ovcunun içi o sığaları necə udmuşdu. Təsviredilməz bir vahimə içində mən başa düşdüm ki, hərisliyi bu adamı son damla qanına kimi zəhərləmişdir.

Bu cavan, təmiz qəlblə, təbiətən tərki-dünya adamın hekayətində məni dəhşətə gətirən yalnız bir cəhət idi. Taleyin mənə ürcah elədiyi bu adamı bir dost kimi dilə tutmağı özümə borc bildim ki, bu saat Monte-Karlodan çıxıb getməsin və mən onun ailəsinə qayıtmasını təşkil edim, çünki sığaların yoxa çıxmasının üstü açılrsa, o, hələ tamamilə itirilməmiş mənliliyini də həmişəlik itirə bilərdi. Mən ona söz verdim ki, səfər xərcini və sığaları almaq üçün ona pul verərəm, lakin bu şərtlə ki, o, elə bu gün çıxıb buradan getsin və öz namusuna and içsin ki, bir daha əlinə kart almayacaq və ümumiyyətlə, heç vaxt qumar oynamayacaq.

Heç unuda bilmirəm ki, bu yad, bu məhv olmuş adam necə bir mütiliklə, getdikcə daha çox sezilən aydın, ehtiraslı

bir minnətdarlıqla məni dinləyirdi. Mən ona kömək edəcəyimi söyləyəndə, o, elə bil, mənim sözlərimi göydə udurdu; birdən o, əllərini masanın üstündən irəli uzadıb, müqəddəs bir and içirmiş kimi, əllərini qarmaladı. Onun aydın, ümumiyyətlə, bir az dalğın gözlərində yaş göründü. Həyəcandan və sevincdən bütün bədəni əsirdi. Gör bir neçənci dəfədir ki, mən onun qəribə mənalı hərəkətlərini sizə təsvir etmək istəyirəm. Onun bu anlarda baxışlarını sözlə ifadə edə bilmirəm. O baxışlarda insan üzündə nadir hallarda müşahidə edilən müstəqil bir vəcd, müstəsna bir valehedicilik vardı. Bu parlaq cizgiləri, yuxudan ayılarkən insanın gözləri qarşısında canlanan, təcridlə əriyib yoxa çıxan bir mələikənin sifəti ilə müqayisə etmək olardı.

414

Niyə gizlədim, mən bu nəzərlərə tab gətirmədim. Başqası sənə minnətdar olanda sevinməyə bilmirsən, lakin minnətdarlığı hər dəfə belə səmimi şəkildə hər adamda görmürsən, bu cür həssaslıq adamın qəlbini kövrəkdir, mənim üçün isə, səbirli, ayıq bir qadın üçün isə, belə səmimiyyət tamamilə yeni bir şey, əvəzsiz bir həzz idi. Bir də, təkcə bu biçərə oğlan həyata qayıtmamışdı, dünənki leysandan sonra bütün təbiət oyanıb canlanmışdı. Biz restorandan çıxanda tamam sakitləşmiş dəniz gözqamaşdırıcı halda parlıdayır, üfük uzaqda, ağ qağayların süzdüyü yerdə mavi səma ilə birləşirdi. Axı siz Riverin mənzərəsinə yaxşı bələdsiniz. O, həmişə gözəldir, lakin şəkillər kimi bayağıdır. O, sabit parlaq rəngarəngliyi ilə gözləriniz önündə mürğüleyir; başqalarının gözləri önündə açılan bu yuxulu, tənbel gözəllik cah-calallı Şərq hərəmxanalına bənzəyir. Lakin elə günlər olur ki, – əlbəttə, belə günlərə çox nadir hallarda təsadüf olunur, – bu gözəllik oyanıb qalxır, qaynayıb üzə çıxır, sanki, özünün coşqun, əlvan rəngləri ilə sizi öz qoynuna haraylayır, tükənməz əlvan çiçəklərinə sizi qərq etmək istəyir. Adamın bütün hiss və duyğuları bu mənalı gözəllikdə cuşa gəlir. Dünənki tufanlı gecənin o qəzəbli hərc-mərcliyindən sonra bax belə bir gözəl, coşqun gün əmələ gəlmişdi: yağışın təmizlədiyi küçələr par-par parlıdayırdı, səma firuzə rənginə çalır, şəhli otlar üzərində əlvan güllər topası günəş şüaları altında, elə bil, bərq vururdu. Dağlar da, sanki, işıqlanmış, bir qədər yaxınlaşmışdılar, sanki, cilalanıb pardaxlanmış şəhərçiyyə tamaşa etmək üçün

onun ətrafına toplanmışdılar. Təbiət, elə bil, gümrahlıqla insana gəl-gəl deyir, ürək isə istər-istəməz bu çağırışa əsir düşürdü. Mən: “Minik tutub, bir *corniche*¹ boyu gəzək” – təklifiylə ona müraciət etdim.

O, sevinclə razılıq verdi: yəqin ki, cavan oğlan bura gələndən ilk dəfə idi ki, buranın təbiətini müşahidə edirdi. Bu vaxta qədər qumarxananın boğucu ağır tər iyi verən salonundan, eybəcər bir şəkklə düşmüş qumar azarkeşlərinin hərıs sifətlərindən, o səs-küylü, dumanlı insan dənizindən başqa nə görmüşdü axı. İndi isə bizim qarşımızda günəş işığına qərç olmuş dəniz sahilləri açılır, sehrlənmiş nəzərlərimiz aydın üföqlərdə əriyib yox olurdu. Biz faytona əyləşib (o zaman hələ avtomobil yox idi), gözəl mənərəli yolla saysız-hesabsız villaların yanından ötüb keçirdik, hər şey anbaan dəyişilir, hər dəfə bir şeyin qarşısından, yaşıl sarmaşıqlar içində itmiş hər villanın önündən keçəndə qəlbimdə gizli arzu baş qaldırırdı; burada dünyadan uzaq, sakit, rahat bir həyat sürmək olar!

Görəsən, mənim həyatımda bu dəqiqələrimdən də xoşbəxt anlarımlı olubmu? Bilmirəm, mənimlə yanaşı, dünən ölüm mənğənəsində boğulan, bu gün isə günəş şüalarının şafəq seli altında məst olmuş cavan bir oğlan əyləşmişdi, elə bil, illər onun üstündən elə-belə ötüb keçmişdi. O, sanki, körpə bir uşağa dönmüşdü, gözəl, şux təbəssümlü və mənəli nəzərləri olan bir uşağa! Məni onun həssaslığı daha çox heyran edirdi: qarşımıza bərk yoxuş çıxanda, atlar çətinlik çəkir, o isə çevik bir hərəkətlə sıçrayıb düşürdü ki, faytona təkən versin. Mən hərdən yola yaxın bitmiş bir gülü göstərən kimi o, cəld yerə atılıb onu dəirirdi. Dünənki yağışdan kaxıx yola çıxmış və ağır-ağır yolu keçən balaca bir köstəbəyi götürüb ehmalca qıraqdakı yaşıl otların içinə qoyurdu ki, yoldan ötən arabalar onu əzməsin. O, arabir də gülməli və şən hadisələr danışırdı; mən bilirdim ki, bu gülüşlər, bir növ, onun xilasını üçün çox zəruridir. Axı onu elə bir fərəh hissi bürtmüşdü ki, o ya oxumalı, ya atılıb-düşməli, ya da sərsəm hərəkətlər etməli idi. Biz kiçik bir dağ kəndinə çatanda o, ehtiramla şlyapasını çıxardı. Mən təəccüb etdim: axı bu yad adam ona yad olan adamlar içərisində kimi salamlayırdı? Mənim sualımdan sonra öz hərəkətinə haqq

¹ Riverin içərisində keçən mənərəli yol

qazandırmış kimi, yüngülcə qızarıb izah etdi ki, biz kilsənin yanından keçdik, onlarda – Polşada, bütün katolik ölkələrində olduğu kimi, adama ta uşaqlıqdan hər bir kilsə və Allah evi önündə şlyapanı çıxarmağı öyrədirlər. Dinə olan bu ehtiram mənə təsir etdi. Mən onun söylədiyi xaçı xatırlayıb soruşdum ki, o, dinə inanırmı? O, bir qədər tutulub ciddi şəkildə cavab verdi ki, bu etimada həmişə layiq olmaq istəyərdi, gözlənilmədən ağılıma bir fikir gəldi.

– Saxlayın, – deyə mən sürücüyə müraciət etdim və tələsik faytondan düşdüm. O, təəccüblə ardımca yerə endi.

– Hara gedirsiniz?

Mən yalnız:

– Dalımca gəlin, – deyə cavab verdim.

416

Biz yolla bir neçə addım geri qayıdıb kilsəyə, kərpicdən tikilmiş bu balaca Allah evinə yaxınlaşdıq. Qapı açıq idi, suvaqlı, çıpaq divarları tutqunlaşıb bozarmışdı. Biz içəri daxil olduq. Sarı işıq zolağı açıq qapıdan içəriyə hücum çəkib kiçik mehrabı işıqlandırır. İki zəif şam işığı isə qaranlıqda gözüümüzü qamaşdırırdı. Kilsədən buxur iyi gəlirdi. O, əlini qaldırıb şlyapasını çıxardı və günahları yumaq üçün barmaqlarını müqəddəs su olan kasaya salıb xaç çəkdi və diz çökdü. O, duran kimi mən əlindən yapışdım. “Yaxın gəlin, – dedim. – Sizə müqəddəs olan bir surət qarşısında dayanın və mənim dediklərimi təkrarlayıb tövbə edin. O, qorxmuş kimi, təəccüblə mənə baxdı. Lakin o saat fikrimi başa düşdü. O, səcdəgaha yaxınlaşaraq xaç çəkdi və dinməzce diz çökdü. Həyəcandan titrəyə-titrəyə dilləndim:

– Mən dedikcə siz də təkrar edin, təkrar edin: “And içirəm...”

O təkrar etdi:

– And içirəm...

Mən sözümə davam etdim:

– ...ki, heç bir zaman, fərqi yoxdur, qoy necə olursa olsun, mən pulla qumar oynamayacağam, heç bir zaman bu oyundan ötrü həyatıma, şərəfimə risk etməyəcəyəm!

O, əsə-əsə mənim sözlərimi təkrar etdi, bomboş kilsədə onun səsi aydın və ucadan səsləndi. Sonra birdən ətrafa sakitlik çökdü, elə bir sakitlik ki, eşikdən küləyin aramla tərپətdiyi yarpaqların xışiltısı belə eşidilirdi. Birdən o, fəryad edən günahkarlar kimi gözlənilmədən özünü

yerə atdı, mənim bu vaxta qədər təsadüf etmədiyim bir tərzdə, son dərəcə iti sürətlə, polyak dilində anlaşılmaz sözlərlə hansı duanisa təlaşla hüdüləyib tökdü. Bu odlu bir dua idi, minnətdarlıq tövbə duası. Belə ki, tövbə zamanı onun başı get-gedə itaətkarlıqla daha da aşağı enir, dodaqlarından hədsiz coşqunluqla naməlum sözlər bir-birinin ardınca axıb tökülürdü. Eyni sözü o, bu dəfə daha ehtirasla, daha qızğın bir canfəşanlıqla təkrar edirdi. Nə bu vaxta qədər belə dua etmək görmüşdüm, nə də bundan sonra dünyanın heç bir kilsəsində belə dua etmək görürəm. Onun əlləri əsə-əsə balaca kürsünün böyrünü qamarladı, bütün bədəni daxili təlatümdən aramsız bir lərzəyə düşmüşdü. O, daha heç nə görmür, heç nə hiss etmirdi, elə bil, başqa bir dünyadan, günahkarların odla yuyulduğu bir dünyadan qayıtmışdı, müqəddəs bir aləmə yüksəlmişdi. Nəhayət, o, yavaşca ayağa qalxdı, xaç çəkdi və yorğun-yorğun mənə sarı çevrildi. Onun dizləri əsirdi, sifəti ölümcül, yorulmuş adamların sifəti kimi sapsarı olmuşdu. Ancaq o, mənə baxanda gözləri, elə bil, işardı, təmiz, həqiqi bir mömin təbəssümü onun yorğun üzünü nura qərç etdi. O, yaxına gəldi, ruslar kimi, dərinədən təzim edib, əllərini əlinə aldı, ehtirasla onları dodaqlarına yaxınlaşdırdı: “Sizi mənim üçün Allah göndərib, ona görə də, mən ona minnətdarlığımı bildirdim” – dedi. Mən bil-mədim nə cavab verim. Lakin ürəkdən istəyirdim ki, bu saat həzin bir səslə orqan çalsınlar, çünki mən hiss etdim ki, artıq məqsədimə nail olmuşam, bu insanı mən həmişəlik xilas etmişəm!

Biz kilsədən çıxdıq. Əsl may günəşi ətrafı parlaq nura qərç etmişdi. Dünya heç bir vaxt mənim üçün belə gözəl olmamışdı. Biz miniklə daha iki saat təpələrin başına hərlənən mənzərəli yolu asta-asta getdik. Hər döngədə yeni, daha gözəl mənzərə ilə rastlaşdıq. Lakin biz susurduq, hissələrin o cür partlayışından sonra sözlər, elə bil, bayağılaşmışdı. Başıma gələn bu qəribə hadisə mənə elə həyəcanlandırmışdı ki, nəzərlərim təsadüfən onun nəzərləri ilə rastlaşanda özümü itirib cəld üzümü yana çevirirdim.

Saat beş radələrində biz Monte-Karloya qayıtdıq. Qohumlarıma baş çəkməli idim, bunu təxirə salmaq isə

heç cür mümkün deyildi. Doğrusu, keçirdiyim həddindən artıq həyəcandan sonra sakitliyə daxilən bir ehtiyac duyurdum, çünki hədsiz sevinc məni tamam üzmüşdü. Hiss edirdim ki, ömrümdə ilk dəfə rast gəldiyim bu vəcdə gətirən hadisədən sonra bir qədər dincəlməliyəm. Ona görə də mən ondan xahiş etdim ki, yalnız bir dəqiqəliyə hoteldəki mənzilimə gedək; orada mən ona yol xərci və sığaları geri almaq üçün pul verim. Biz şərtləşdik ki, mən qohumlarımla görüşənə qədər o, bilet alar; sonra biz Genuyadan keçərək onu evlərinə aparacaq qatarın gəlməsinə yarım saat qalmış, düz saat yeddidə vağzalın giriş zalında görüşərik. Mən ona beş banknot uzadanda onun birdən-birə dodaqlarının qanı qaçdı:

418 – Yox, pul lazım deyil... Xahiş edirəm, pul lazım deyil! – deyə o, boğuş səslə kəkələdi və əsməyə başlayan barmaqlarını cəld geri çəkdi. “Pul lazım deyil... pul lazım deyil... Mən onlara baxa bilmirəm” – deyə bir daha təkrar etdi. O, bu sözləri bütün bədəni ürpəşə-ürpəşə, elə təzədə dedi ki, elə bil, bir iyrenclik və qorxu duyurdu. Lakin mən onu sakitləşdirdim, dedim ki, ona borc verirəm, əgər elə-belə götürməyə utanırsa, mənə qəbz verə bilər.

– Hə... hə... qəbz, – deyə gözünü çəkmədən pulu yapışqanlı bir şey kimi barmaqlarında bürmələyib, baxmadan cibinə soxdu və cəld, tələsik xətlə bir parça kağız üzərinə bir neçə söz yazdı. O, başını qaldıranda alını tərdən islanmışdı, elə bil, daxildən nəsə onun nəfəsini kəsirdi. Mənə vərəq uzadar-uzatmaz səksənən kimi oldu və mən özümdən asılı olmayaraq birdən qorxub geri çəkildim. O, qarşımda diz çöküb ətəyimdən öpməyə başladı. Onun bu hərəkətlərində o qədər coşqunluq, o qədər hiss var idi ki, bir anda bütün bədənim lərzəyə gəldi, məni qərribə bir tələş bürüdü, yalnız pıçıltı ilə:

– Bu minnətdarlığınıza görə təşəkkür edirəm, – deyə bildim. – Ancaq rica edirəm, indi gedin. Biz axşam saat yeddidə vağzalın giriş zalında vidalaşarıq.

O, nəzərlərini qaldırıb üzümə baxdı, gözləri rıqqətli yaşla dolmuşdu; bir anda mənə elə gəldi ki, o, nəsə demək istəyir, mənə elə göründü ki, o, özünü bu saat mənə tərəf atacaqdır. Lakin bir dəfə də mənə lap alçaqdan baş əyib otaqdan çıxdı.

* * *

Missis K. yenidən hekayətinə ara verdi. O, ayağa qalxdı, pəncərəyə yaxınlaşıb tərpenmədən bir müddət beləcə bayıra tamaşa etdi. Onun yaraşığıl çiyinləri yüngülcə titrəyirdi. Birdən o, qətiyyətlə geri döndü. Onun əlləri, bu vaxta qədər sakit, tərpenməz əlləri gözlənilmədən kəskin bir hərəkət etdi; elə bil, nəyisə bu saat parçalamaq istəyirdi. Sonra o, əzmkarlıq ifadə edən nəzərlərini mənə tərəf çevirdi və qətiyyətlə sözüne davam etdi:

– Mən söz vermişəm ki, tamam açıq danışım. İndi mən görürəm ki, bu vədim nə qədər vacib imiş. Yalnız indi həmin o saatlarda baş verən hadisələri rabitəli bir ardıcılıqla, özü də o zaman tamamilə bir-birinə qarışmış dolaşığı hissləri aydın sözlərlə təsvir etməyə məcbur olduğum bir zamanda, mən əvvəllər başa düşmədiyim, yaxud heç, bəlkə də, başa düşmək istəmədiyim çox şeylər yalnız indi mənə aydın olur. Buna görə də mən mütləq və qətiyyətlə özümə və sizə həqiqəti danışmalıyam. Bu zaman o, otaqdan gedəndən sonra mən tək qalarkən birdən-birə, elə bil, ürəyimə öldürücü bir zərbə endirdilər, gözlərim qaraldı. Nəsə qəlbimi amansızlıqla incidirdi. Lakin mən bilmirdim ki, yaxud bilmək istəmirəm ki, axı yol yoldaşımın belə qəm gətirən minnətdarlığı nəyə görə mənim qəlbimi belə yaralayır?

Lakin indi olub-keçəni yad bir adam kimi xatirimdə güclə bərpa etdiyim bir zamanda heç nəyi ört-basdır etmirəm, halbuki bunları etiraf etmək həya normalarına sığmır, lakin mən dözüürəm, ancaq indi mənə aydındır və buna şübhə etmirəm ki, o zaman qəlbimi o cür sızladan hiss bütün ümidlərimin boşa çıxması peşmançılığı idi... O, belə itaətkarlıqla çıxıb getdi, heç məni tutub saxlamadan, danışmağa qoymadan, yanımda qalmağa kiçik cəhd də belə etmədən... Mənim “çıxıb gedin” sözlərimə o elə itaətkarlıqla qulaq asdı ki, məni adi bir qadın deyil, öz ürcahına çıxmış müqəddəs bir ilahə hesab etdi.

Bu artıq mənim üçün bir məğlubiyət idi, elə bir məğlubiyət ki, onu nə o zaman, nə də ondan sonra etiraf edə bildim, qadın hissiyyatı isə hər şeyi sözsüz və şüursuz anlıyor. Ona görə də indi artıq mən öz-özümü aldatmıram, əgər bu adam həmin dəqiqələrdə məni qucaqlasaydı; məndən

bir şey xahiş etsə idi, mən onunla dünyanın o başına gedərdim. Öz şərəfimi və uşaqlarımın adını biabır etməkdən çəkinməzdim. İnsanların dedi-qodularına və öz daxili düşüncələrimə məhəl qoymadan madam Anrietin o qədər də tanımadığı cavan bir fransızla qoşulub qaçdığı kimi, mən də onunla çıxıb gedərdim... Mən heç soruşmazdım ki, hara, nə müddətə gedirik, hətta öz keçmiş həyatıma heç ötəri bir vida nəzəri də salmazdım... mən bütün pulumu, ad-sanımı, bütün var-dövlətimi, namusumu bu adama qurban verərdim... Mən dilənməyə razı olardım, yer üzündə elə bir şərəfsizlik olmazdı ki, o, məni buna vadar edə bilməsin. Əgər o, mənə bir söz desəydi, mənə sarı kiçik bir addım atsa idi, məni özü ilə saxlamağa cəhd etsə idi, mən ləyaqət, şərəf, namus adlandırdığımız hər şeyi bir yana tullayardım, özümü bütünlüklə onun ixtiyarına verərdim.

420

Mən artıq sizə demişəm... Bu divanə məni artıq qadın hesab etmirdi... Ancaq mən sonsuz bir fədakarlıq, hədsiz bir qüvvə və sədaqətlə ona can atırdım, mən bunu yalnız tək qalanda, onun aydın ilahi sifətində ehtiras alovları oynaşanda hiss etdim, artıq əvvəlki o boş zülmət yenidən üzərimə çökməyə başlayır, ağırlığı ilə köksümü əzirdi. Mən güclə özümü ələ aldım və qohumlarımızla olacaq görüşümüzü xatırladım. Mənə elə gəldi ki, başıma, sanki, ağır dəmir dəbilqə keçiriblər, bu dəbilqə mənim alınımı sıxır, ağırlığı altında isə bədənim tab gətirməyərək aşağı əyilir. Nəhayət, mən qarşıdakı hotelə, qohumlarımızın yanına yola düşəndə düşüncələrim də, ayaqlarım kimi, bir-birindən ayrılmağa başladı. Orada mən şirin söhbət edən adamların arasında key kimi əyləmişdim. Hərdən təsadüfən başımı qaldırıb ətrafimdakıların hərəkətsiz sifətlərinə tamaşa edirdim. Bu sifətlər kölgə və işığın oynadığı o sifətlə müqayisədə mənə cansız, donuq bir maskanı xatırladırdı. Mən, sanki, meyitlərlə əhatə olunmuşdum. Bu məclis mənim üçün o dərəcədə cansız, gərəksiz idi ki, mən, hətta qəndi fincana salıb fikirli-fikirli söhbətə qoşulanda da, elə bil, ürək döyüntülərimin təsirindən gözlərim önündə tamamilə başqa bir surət dayanırdı. Bu surətə tamaşa etmək mənim üçün misilsiz bir sevinc idi. İki saatdan sonra mən onu axırıncı dəfə görməliydim. Mən, deyəsən, qeyri-iradi ah çəkdim, ya

da ki inildədim, çünki ərimin bibisi qızı mənə sarı əyilib soruşdu ki, mənə nə olmuşdur, yoxsa özümü yaxşı hiss etmirəm? Niyə belə rəngim qaçıb, dilxoram. Bu sualların mənə xeyri oldu. O saat düşünmədən cavab verdim ki, miqren məni yamanca incidir və xahiş edirəm, hiss olunmadan çıxıb getməyimə icazə verəsiniz.

İndi artıq mən sərbəst idim, tələsik öz hotelimə yollandım. Tək qalan kimi yenidən məni yalqızlıq, kimsəsizlik hissi bürüdü. Mən bu günü tamamilə itirəcəyəm. O gəncdən ötrü darıxmağa başladım. Otaqda qərar tuta bilmirdim, lüzumsuz olaraq şkaflın siyirmələri açıb-örtür, paltarlarımı və lentlərimin yerini dəyişirdim. Sonra güzgünün qabağında dayanıb özümə bir qədər nəzər saldım. Düşündüm ki, səylə bəzənsəm, bəlkə də, onun nəzər-diqqətini özümə cəlb edə bilərəm. Birdən mən nə istədiyimi, nəhayət ki, başa düşdüm: nəyin bahasına olursa olsun onu buraxmaq! Bir anın içərisində bu arzu qəti qərara çevrildi. Mən aşağı qaçıb portyeyə dedim ki, axşam qatarı ilə çıxıb gedirəm. Tələsmək lazım idi. Xidmətçi qadına zəng vurdum ki, gəlib şey-şüyü yığıdırmaqda mənə kömək etsin, vaxt az idi; biz tələm-tələsik yır-yığış edib, paltarlarımı və hər cür xırım-xırda şeyləri çamadana doldurduğumuz zaman mən xəyalımda onu necə yola salacağımı götür-qoy edirdim: onu vaqona mindirəcəyəm, son anda, lap son saniyələrdə o vidalaşmaq üçün əlini mənə tərəf uzadanda, birdən onun təəccübləri altında həmin gecəni də, daha başqa bir gecəni də, o nə qədər istəsə, bir o qədər onunla qalmaq üçün kupeyə girəcəyəm. Məni qəribə bir nəşə, həyəcan hissi bürümüşdü. Donlarımı çamadana ata-ata xidmətçi qızın heyrətli baxışları altında ucadan qəhqəhə çəkib güldürdüm, dumanlı şəkildə dərk edirdim ki, deyəsən, ağılim çəşmişdir. Nökər çamadanı aparmaq üçün içeri girəndə mən ona key-key, özü də təəccüblə baxdım. Həyəcandan özümü itirdiyim bir zamanda belə adi şeylər haqqında düşünmək mənə çox çətin idi.

Vaxt ötürdü, qatarın yola düşməsinə isə, olsa-olsa, iyirmi dəqiqə qalırdı. Əlbəttə, mən özümə təskinlik verirdim ki, axı mən onu ötürməyə ki getmirəm. Bir halda ki mən onu müşayiət etməyi qərara almışam, onda ürəyi istəyən yerə qədər mən onu müşayiət edərdəm. Nökər çamadanları

apardı, mən isə hotelin kassasına qaçdım ki, haqq-hesabımızı kəsim. Müdir pulun qalığını qaytardı. Uzaqlaşmaq istəyirdim ki, birdən kiminsə əli yavaşca çiynimə toxundu. Diksindim. Bu, həmin bibiqızı idi; o, yalançı kefsizliyimdən narahat olub, mənə baş çəkməyə gəlmişdi. Gözlərimə qaranlıq çökdü. Vaxtımı ona sərf edə bilməzdim, bir saniyəni itirmək belə mənə baha başa gələrdi. Lakin hörmət əlaməti olaraq, onunla bir qədər söhbət etməli idim.

– Sən yatmalısən, – o təkid etdi. – Sənin, doğrudan da, qızdırman var.

Yəqin ki, bu, belə də olmalı idi, çünki gicgahlarım zoq-quldayır, gözlərim dumanlanır, az qala, huşumu itirirəm. Yatmaqdan imtina edib, ona bu diqqəti üçün minnətdarlığımı bildirdim, halbuki onun hər bir sözü məni tamam hövsələdən çıxarırdı. Az qalırdım onu bu zəhlətökən qayğı-keşliyi ilə birlikdə itələyib bayıra salım. Lakin çağırılmamış bu qonaq çıxıb getmirdi, yox, getmirdi, getmirdi. O, mənə ətilənməyi təklif etdi, özü tənbel-tənbel ətri mənim gicgahlarıma çəkdi. Mən isə dəqiqələri sayır, onun haqqında düşünürdüm. Başımı çatladırdım ki, axı bu əzabverici mehribançılıqdan, görəsən, necə xilas ola bilərəm? Mən həyəcanlandıqca onun məndən yana narahatçılığı daha da artırdı. Nəhayət, o, məni güclə nömrəmə qalxıb uzanmağa məcbur etmək istədi. Lakin dilə tutarkən birdən nəzərlərim vestibüldə asılmış saata sataşdı: səkkizə iyirmi səkkiz dəqiqə işləmişdi, səkkizə iyirmi beş dəqiqə qalmış isə qatar yola düşürdü. Sərt, kəskin bir hərəkətlə, kobud bir etinasızlıqla onun əlini sıxdım:

– Xudahafiz, mən getməliyəm! – deyib, onun təəccübünə məhəl qoymadan, heyrətlənmiş xidmətçilərin nəzərləri altında sürətlə keçib küçəyə çıxdım, düz vağzala sarı götürüldüm. Məni yüklə səkidə gözləyən nökrin təşvişli hərəkətlərindən başa düşdüm ki, gecikirəm. Özümü keçidə saldım. Lakin burada məni bilet yoxlayan saxladı: mən bilet almağı unutmuşdum. Onu dilə tutub keçincə qatar yerindən tərpendi. Bütün bədənim əsə-əsə son dərəcə gərgin halda pəncərələrə diqqətlə nəzər saldım ki, bəlkə, heç olmasa onun baxışlarını, bir hərəkətini, əl eləməsini, salamını görə bilim. Lakin tez-tez ötüb-keçən pəncərələrdə mən onun sifətini seçə bilmədim. Get-gədə

vaqonların sürəti artırdı. Bir dəqiqədən sonra isə artıq gözlərim önündə qara tüstülü buluddan başqa heç nə qalmadı.

Allah bilir, mən orada nə qədər daşa dönmüş kimi quruyub qalmışam, çünki, görünür, nökr bir neçə dəfə mənə müraciət etmişdi, yoxsa qoluma toxunmağa onun cəsarəti çatmazdı. Bu zaman mən xəyaldan ayrıldım. O, yükü geriye, hoteləmi aparmalıydı? Mən fikrimi cəmləyincə daha iki dəqiqə keçdi, yox, bu mümkün deyildi! Dəli kimi biryolluq tərək etdiyim o hotelə bir də geri qayıtmaq? Qayıtmaq istəməirdim, heç vaxt qayıtmayacaqdım! Mən ona sərəncam verdim ki, aparıb şey-şüyü yüksaxlama anbarına versin. Narahat idim, heç tək qalmaq istəməirdim. Yalnız indi vağzalın bu çaxnaşmasında bir-birini aramsız əvəz edən bu sifətlər içərisində hər şeyi götür-qoy etmək, ağıllı-başlı götür-qoy etmək istəyirdim ki, görüm məni qəhərləndirən, məni boğan bu ümitsizlik hissine axı necə qalib gələ bilərəm. Belə ki, niyə də boynuma almayım? Düşünəndə ki, mən özüm öz günahımın üzündən son görüşümü bada verdim, bu fikir məni qızmar dəmir kimi yandırır-yaxırdı. Bu ağır get-gedə şiddətlənir, elə kəskinləşirdi ki, bağırmaq üçün güclə tab gətirir, ancaq, ancaq özümü saxlayırdım. Bəlkə də, insanlar ömürlərində, heç olmasa, birçə dəfə belə gözlənilməz hadisə ilə, sürətli dağ uçqununa oxşayan hissələrin tufan kimi beləcə coşub tüğyana gəlməsi ilə qarşılaşmışlar. Bu zaman insanın bütün ömrü o keçmiş illərin sərf edilməmiş qüvvəsi ilə birlikdə aşıb öz başına tökülür. Heç bir zaman nə o ana kimi, nə də ondan sonra ümidlərin belə məhv olmasını görməmişdim. Mən son qərara gəlmişdim ki, qayğı ilə bəslənmiş həyatım gəlib keçilməz bir divara dirənmişdir. Bütün qüvvə və ehtirasla- rımla bu divar qarşısında aciz qalmışdım.

Sonra bilsəniz, mən nə etdim? Bu mənasız, ağılsız bir hərəkət idi. Bu barədə danışmaq mənə əzab verir, lakin mən özüm söz vermişəm, sizə söz vermişəm ki, heç nəyi gizlətməyim. Mən... mən onu özümə qaytarmaq istəyirdim... daha doğrusu, mən onunla keçirdiyim anları geri qaytarmaq istəyirdim... qarşısızalmaz bir qüvvə məni dünən onunla olduğumuz o yerlərə, onu üstündən qaldır- dığım o bağdakı skamyaya, ilk dəfə onu gördüyüm

o qumar zalına, bəli, hətta o oğru yuvasına belə sürükləyirdi ki, heç olmasa, bircə dəfə, bircə dəfə onunla keçirdiyim anları yenidən yaşaya bilim. Səhər isə miniklə *cornich* boyu, gəzdiyimiz həmin o yolu keçmək, hər bir sözüümüzü, hər bir hərəkətimizi yenidən canlandırmaq qərarına gəldim. Bəli, mən uşaq kimi beləcə mənasız tələş keçirirdim! Axı bir təsəvvürünüzə gətirin ki, bütün bu hadisələr bir anda ildırım sürəti ilə uçulub üstümə tökülmüşdü. Bu hadisələr mənə sarsıdıcı bütöv bir zərbə kimi dəymişdi. İndi isə sərməstliyimdən belə kobud tərzdə ayıldandan sonra mən xatirələr adlandırdığımız o özünüaldatma yolu ilə dünən ötəri yaşadığımız o anları bir daha qurtum-qurtum udub, ləzzət almaq istəyirdim; bu istəyi hər adam başa düşə bilməz; bəlkə də, bütün bunları başa düşmək üçün alovlu bir ürək sahibi olmaq lazımdır.

424

Beləliklə, mən hər şeydən əvvəl qumarxanaya yollandım ki, onun arxasında əyləşdiyi masanı axtarıb tapım və başqalarının əlləri arasında onun əllərini təsəvvürümə gətirim. Mən zala daxil oldum. Hələ də yadımdadır, gerek ki, onu ilk dəfə gördüyüm masa ikinci otaqda sol tərəfdə idi. Onun hər bir hərəkəti xəyalımda elə aydın həkk olunmuşdu ki, mən gözümlü yumsaydım da əllərimi irəli uzadıb onun yerini o saat tapardım. Nəhayət, içəri girib zal boyu addımladım. Elə bu zaman... qapıların yanında dayanıb yığınağa nəzər yetirərkən... elə bil, mənə nəse bir şey oldu... orada onu, təsəvvürümə gətirdiyim həmin yerdə, həmin stulda əyləşən... bu nə idi – qızdırmadan sayıqlama, yaxud qarabasmamı idi?.. O... həqiqətən, o... o... idi, mənim xəyalımın indicə yaratdığı surətin eyni... eynən dünənki kimi gözləriylə diyircəyə aludə olmuş o adam, ölü kimi rəngi qaçmış o şəxs... o... bəli, o! Tanınmaz dərəcədə dəyişilmiş o... o!

Mən elə qorxdum ki, az qala, bağıracıqdım. Bu qarabasma elə ağılaşmaz, elə dərkedilməz idi ki, mən o saat özümü ələ aldım, gözlərimi yumdum! “Sən dəli olmusan. ...Sən sayıqlayırsan... sənin qızdırman var... – deyə öz-özümü danladım. – Axı bu mümkün deyildir. Bu, sənin gözlərinə görünüb... Yarım saat bundan əvvəl o yola düşüb”. Yalnız bundan sonra mən gözlərimi açdım. Lakin dəhşət! O, yenə də əvvəlki kimi orada əyləşmişdi... milyonlarla əllər

arasında mən o əlləri tanıyardım... oh, mənə qara basmırdı, bu, həqiqətən, o idi. O, mənə and içməyinə baxmayaraq, deməli, çıxıb getməmişdir. Gəlib burada əyləşmişdir. Mənim yol üçün verdiyim pulları o, buraya, yaşıl stolun üstünə gətirmişdir. Yenə də ehtirasının tamam əsiri olaraq canfəşanlıqla oynamağa başlamışdır. Eh, mən isə bayaqdan bütün varlığım, qəlbimlə hələ ona tərəf can atıram.

Gözlərimdə qəzəbli bir alov oynadı, kinli, nifrətli bir qəzəb! İrəli atılıb, mənə həyasızlıqla aldatmış bu tövbə canisinin boğazından yapışmaq istədim. O, mənim etibarımı, fədakarlığımı, hisslərimi təhqir etmişdi. Lakin mən yenə də vaxtında özümü ələ ala bildim. Qəsdən yavaş-yavaş (ah, bunun üçün mən nə qədər dözümlü olmalı idim) stola yaxınlaşdım, onun qarşı tərəfində dayandım. Hansı cənab-sa ehtiramla mənə yer göstərdi, əyləşdim. Bizi bir-birimizdən iki metr yaşıl örtük ayırırdı. Mən, elə bil, teatr lojasında oturub tamaşaya baxmış kimi, onun üzünə, bir neçə saat bundan əvvəl minnətdarlıqla parlayan, ilahi bir adlıqla gülümsəyən o sifətə diqqət yetirirdim. Bu sifət yenə də qumarın o cəhənnəm əzablı ehtirasının təsirindən dəyişilib eybəcərleşmişdi. Bu gün səhər müqəddəs tövbə zamanı dua kürsüsünün küncündən yapışan həmin o əllər indi, elə bil, tamahkarlıqla qarmağa çevrilmiş, qaniçən cani hərisliyilə pulları seçib dəstələyirdi. O udmuşdu, gerek ki, çox, lap çox udmuşdu; onun qarşısında dağınıq şəkildə qat-qat jeton luidor¹ və bank biletləri var idi, bu hədsiz sərvət içərisində onun əsəbi, titrək barmaqları quylanır, sonsuz bir fərəhlə bu pulların içində üzürdü. Mən o əllərin necə bir hərisliklə qənimətini bir-birinin üstünə yığmasını, qızıl pulları əlində necə ehtirasla hərlədib kvadratların birinə atmasını müşahidə edirdim. O saatda da burun pərləri genəlir, qumarbaşının elanı onun tamahkarlıqla alışıb yanan nəzərlərini pullardan ayırır və bu nəzərlər diqqətlə, xırdaca taq-qılıtlarla hərlənən diyircəyə tərəf yönəlirdi. O, odlü bir təlaşla özünü də unudurdu. Elə bil, dirsəklərini yaşıl stola mıxlamışdılar. Keçən axşama nisbətən daha dəhşətli, daha qorxulu bir tərzdə qumara qurşanmışdı, belə ki, onun hər bir hərəkəti, sadəliklə ürəyimdə həkk etdiyim şəfəq saçan o surəti məhv edirdi.

¹ *Luidor* – Fransada 20 franklıq qızıl pul

Biz bir-birimizin iki metrliyindəydik. Mən gözlərimi diqqətlə ona zilləmişdim. O isə mənə görmürdü, heç kimi görmürdü. Qarşısında səpələnmiş banknot və qızıl pullardan ayrılan nəzərləri qızgınlıqla diyircəyə dikilirdi. Diyircək hərlənməyə başlayanda isə onun baxışları yenidən pullara tərəf çevrilirdi: bu qapalı əhatədə onun bütün fikri-zikri və hissləri hərlənirdi. Bütün dünya, bütün bəşəriyyət, elə bil, yığışdırılıb o düşkün adamın qarşısındakı süfrənin yaşıl kvadratlarına doldurulmuşdu. Başa düşdüm ki, saatlarla burada dayansam da o, mənə burada olmağımı hiss etməyəcək.

426

Lakin mən artıq dözə bilmədim. Gözlənilmədən ayağa qalxdım, hərlənib arxadan ona yaxınlaşdım və sərt hərəkətlə çiyinlərimdən yapışdım. O qanrılıb yuxudan aylan sərxoş kimi dumanlı, yuxulu, qızarmış şüşə gözləri ilə mənə heyərlə baxdı. Sonra, deyəsən, tanıdı. Onun tir-tir əsən dodaqları azacıq açıldı və sevincə mənə baxdı. Baxdı və gizlincə pıçıldadı:

– İşlər yaxşı gedir... Mən bura girib onu görəndə belə olacağını bildim... Mən belə də bilirdim...

Mən onu başa düşmədim. Bircə onu başa düşdüm ki, qumar onu yenə sərxoş edib. Bu sərsəm hər şeyi – öz tövbəsini, bizim şərtimizi, mənə, bütün dünyanı unutmuşdu. Lakin onun bu sərsəmləməsinə də mən tab gətirə bilmədim. Qeyri-iradi olaraq söhbətinə qoşuldum və təəccüblə soruşdum ki, o, kimi deyir.

– Bax, oradakı o qoca, bir əli olmayan o rus generalı, – deyə bu sehrli sirri heç kəs eşitməmək üçün bir qədər mənə tərəf əyilib pıçıldadı. – Görürsünüzmü, o çal bakenbardlınyı deyirəm, arxasında da nökrə dayanıb ha, bax o, həmişə udur. Mən hələ dünən ona fikir verirdim. Yəqin ki, onun xüsusi üsulu var, mən onun kimi oynayıram... O, dünən elə hey udurdu... Mən səhv etdim ki, o gedəndən sonra oynadım... bu mənə səhvim idi. O, dünən iyirmi min frank uddu... bu gün də hər oyunda o udur. İndi mən onu izləyirəm... İndi...

Birdən o söhbətini kəsdi. Qumarbaşı cingiltili səslə ucadan dilləndi:

– *Faites votre jeu*¹.

¹ Banka gedin. Pul qoyun. (fr.)

Onun baxışları hərisliklə, sakit və məğrurluqla əyləşmiş ağ saçlı rusa tərəf yönəldi; general tələsmədən əvvəlcə bir, sonra tərəddüdlə ikinci qızıl pulu dördkunc nömrəyə qoydu. O saat mənə tanış olan titrək barmaqlar özünü pul yığınınə tərəf saldı və bir ovuc qızıl pulu həmin kvadrata tulladı. Qumarbaşı bir dəqiqədən sonra “sıfır” deyə elan edib, bir hərəkətlə bütün masanı süpürüb təmizləyəndə o, qarşısından gedən pullarını əzablı baxışlarla müşayiət etdi. Siz elə güman edirsiniz ki, o, yenidən mənə tərəf çevrildi? Yox, o, tamamilə məni unutmuşdu; mən onun üçün itirilmiş, yoxa çıxmış, tamam çıxıb getmişdim. O, bütün varlığı ilə rus generalına aludə olmuşdu. O isə soyuqqanlılıqla əlinə iki qızıl pul alıb durmuşdu, düşünürdü ki, görsün hansı rəqəmə qoymaq lazımdır.

Mən öz qəzəbimi, öz iztirabımı təsvir edə bilmirəm. Lakin özünüz mənim ruhi sarsıntılarımı duyun: bir insandan ötrü mən öz həyatımı qurban verdim, onun özü isə məni, əli ilə tənbel-tənbel qovaladığı bir milçək yerinə qoymadı. Yenə də məndə qəzəb alovları şölələndi. Bütün qüvvəmlə onun qolundan elə yapışdım ki, o, dik atıldı.

– Bu saat ayağa qalxın! – astadan, lakin amiranə tərzdə dilləndim. – Bu gün kilsədə mənə verdiyiniz andı bir yadınıza salın, yazığın biri, tövbə canisi!

O, təəccüblə üzümə baxdı və ağardı. Döyülmüş itlər kimi gözlərində günahkar bir ifadə yarandı, dodaqları əsdi. Elə bil, o saat hər şeyi xatırladı və vahiməyə düşdü.

– Hə... hə... – deyə kəkələdi. – İlahi!.. hə... gəlirəm... Bağışlayın...

Onun əlləri pulları qarmalamağa başladı. Əvvəlcə tez-tez, kəskin, lakin get-gedə ağırlaşan bir hərəkətlə; elə bil, onu nəşə əks bir qüvvə tutub saxlayırdı. Baxışları yenidən elə indicə banka pul qoyan rus generalına dikildi.

– Bir dəqiqə... – O, generalın qoyduğu kvadrata beş qızıl pul tulladı. – Təkcə bu oyunu da... Sizə and içirəm. Mən bu saat çıxıb gedirəm... Ancaq bu oyunu... axı axırncısını...

Onun səsi yenə də batdı. Diyircək fırlanmağa başladı və onun nəzərlərini özünə cəlb etdi. Yenə də bu divanə mənim və özünün iradəsindən kənara çıxdı. Kəməndə düşmüş kimi balaca diyircəyin hamar çarx üzərində atılıb-

düşməsi yenə bu divanəni mənim əlimdən çıxardı, iradəsindən məhrum etdi. Yenə də qumarbaşı elan etdi və yenə də kürək onun beş qızını süpürüb apardı, o uduzdu. Lakin o, geriye dönmədi. O, məni unutmuşdu, tövbəsini – bir dəqiqə bundan qabaq mənə verdiyi sözü unutduğu kimi. Yenə də onun əlləri xəsisliklə pul komasına tərəf uzandı. Onun sərxoş baxışları, elə bil, ona səadət gətirə biləcək pul yığınının maqnit qüvvəsinə bənd edilmişdi.

Artıq səbrim tükəndi. Mən onu yenidən silkələdim, lakin bu dəfə daha qüvvətlə:

– Durun yerinizdən! Bu saat durun!.. Siz dediniz ki, təkcə bu oyunu...

Lakin gözlənilməz hadisə baş verdi. O, sərt hərəkətlə geri döndü. Mənə tərəf çevrildi, sifətində nə mülayimlik, nə də utancaqlıq əlaməti var idi. Əksinə, gözləri nifrət və hirs-dən alışıb yanır, dodaqları kinli bir qeyzlə titrəyirdi.

– Əl çəkin məndən! – deyə o dilləndi. – Gedin buradan. Siz mənə bədbəxtlik gətirirsiniz. Siz burada olanda mən uduzuram. Dünən də belə etdiniz, bu gün də! Çıxın gedin!

Bir anlığa mən yerimdəcə quruyub qaldım, lakin onun qəzəbi mənim də hiddətimə səbəb oldu:

– Mən sizə bədbəxtlik gətirirəm? – deyə onun üstünə qışqırdım. – Siz mənə and içmişdiniz... – Daha danışa bilmədim, çünki bu dəli yerindən sıçrayıb, həyəcana gəlmiş adamlara məhəl qoymadan məni kobudca geri itələdi.

– Məni rahat buraxın! – deyə bağırıb özündən çıxdı. – Siz mənim qəyyumum deyilsiniz... bu da... bu da... sizin pullar! – O, mənə sarı bir neçə yüz franklıq pul tulladı. – İndi isə məni rahat buraxın!

O, özündən xəbəri olmadan, ətrafdakı yüzlərlə adama məhəl qoymadan var qüvvəsi ilə bağırırdı. Hamı bizə baxır, pıçıldadır, bizi göstərir, gülürdü, hətta qonşu zaldan maraqlanıb baxanlar da var idi. Mənə elə gəlirdi ki, əynimdən paltarımı dartıb çıxarıblar və mən lüt-üryan bu həris baxışların qarşısında qalmışam... "*Silence, madame, s'il vous plait!*..."¹ – deyə xəzinədar ucadan və amirənə tərzdə dilləndi və kürəklə masanı döyəclədi. O, həyasız əclaf mənim üstümə çığırdı, mənə! Təhqir edilmiş, xəcalətimdən qıpqırmızı

¹ Sakit olun, madam, rica edirəm (*fr.*)

olmuş halda üzümə pul çırpılmış küçə qızları kimi, ətrafimdakı adamların istehzal təbəssümləri altında quruyub qalmışdım. İki yüz, üç yüz sırtıq nəzər düz mənə tərəf zillənmişdi. Elə bu zaman... alçaldılmış və biabır edilmiş halda nəzərlərimi kənara çəkmək istərkən birdən nəzərlərim heyrətdən bərəlməmiş iki gözə sataşdı, bu, bibiqızı idi. O, ağız açıq vahimə ilə mənə baxırdı.

Bu məni sarsıtdı: o, özünə gəlməmiş, mən zaldan çıxıb qaçdım; güc-bəla ilə özümü o sərsəmin dünən özünü yıxdığı skamyaya saldım. Eynən onun kimi mən də halsız, iradəsiz, huşsuz halda o sərt taxta üstünə sərildim.

O vaxtdan iyirmi beş il keçib, buna baxmayaraq, mən hər dəfə yüzlərlə yad adamlar qarşısında təhqir olunduğumu, alçaldığımı yadıma salanda heyrətdən damarlarımdakı qan donur. Yenə də təəccüb edirəm ki, heç nəyə qadir olmayan, aciz, gərəksiz bir şeyə axı niyə təmtəraqlı qəlb, ruh, hiss, əzab adı qoyuruq. Əgər bütün bunlar iztirablar çəkmiş bədəni, işgəncə verilmiş cismi məhv edə bilməyəcəksə, əgər elə dəhşətlər görəndən sonra ildırım vurmuş ağac kimi qopub yerə kömülmək əvəzinə hələ nəfəs alıb yaşayacaqdırsa, bunu necə hiss etmək olar. Yalnız bir anlığa, yalnız kiçik bir müddət ərzində əzab məni sarsıtdı və nəfəsim kəsilmiş halda həsrətində olduğum o ölümün gəlişini hiss edə-edə, daha heç nə dərk etmədən məni o skamyaya saldı. Ancaq mən artıq söyləmişəm. Hər hansı bir ağrı qorxaqdır, o həyatın çağırışı qarşısında acizdir, həyatın hökmü bizim bədənimizdə ölümün bütün müdhiş ruhundan güclüdür.

Mənim özüm başa düşə bilmirəm ki, axı bu sarsıntılardan sonra necə özümə gəldim, özümü ələ aldım ancaq hər halda qalxdım. Doğrusu, bilmirdim ki, indi mən nə edim. Birdən yadıma düşdü ki, çamadanlarım vağzaldadır və o saat beynimdən belə bir fikir keçdi: buradan qaçmaq, qaçmaq, bu lənətəgəlmiş yerlərdən çıxıb getmək lazımdır! Ətrafıma baxmadan vağzala sarı götürüldüm. Soruşdum ki, Parisə tezliklə hansı qatar gedəcək. "Saat onda" – növbətçi mənə cavab verdi və mən yüklərimi təhvil verdim. Saat onda, deməli, o fəlakətli görüşümüzdən sonra düz iyirmi dörd saat keçəcək, mənəviyyatımı əbədi məhv edən güclü, təzadlı hisslərlə dolu olan

iyirmi dörd saat! Lakin o zaman mən bir sözdən başqa heç nəyi dərk etmirdim: qaçmaq! Qaçmaq! Bu söz aramsız olaraq gicgahlarımı döyəcəyir, çiv kimi beynimə batırdı: qaçmaq! Qaçmaq! Bu şəhərdən qaçmaq, öz-özündən qaçmaq, evə, öz qohumlarıma yanına, əvvəlki həyata qayıtmaq! Səhər mən Parisə gəldim. Orada bir vağzaldan başqasına keçdim, düz Bulona, Bulondan Duvra, Duvrdan Londona, Londondan birbaşa, dayanmadan, götür-qoy etmədən, düşünmədən oğlumun yanına getdim. Qırx səkkiz saat yuxusuz, danışıqsız, xərəksiz. Düz qırx səkkiz saat ərzində təkərlər eyni bir sözü təqıldadırdı: qaçmaq! Qaçmaq! Qaçmaq! Qaçmaq!

430

Nəhayət, mən oğlumun şəhər kənarındakı evinə gözlənilmədən daxil olanda hamı qorxdı; yəqin ki, sifətimdə, görkəməmdə hissələrimi bürüzə verən bir hal var idi. Oğlum məni qucaqlayıb öpmək istəyəndə mən geri çəkildim: istəmədim ki, o, mənim ləkələnmiş dodaqlarıma toxunsun. Mən sorğu-sualdan yayındım və xahiş etdim ki, çimmək üçün vanna hazırlasınlar. Mən bədənimdəki yolun tozu ilə birlikdə o yararsız, o sərsəm adam haqqındakı xatirələrimdən də yuyunub təmizlənməyə özümdə daxili bir ehtiyac duyurdum. Sonra mən özümü yataq otağına salıb, on iki-on dörd saat dərin yuxuya getdim. Mən ömrümdə heç vaxt belə ağır yatmamışdım. Bu yuxudan sonra mən ölü olub qəbirdə yatmağın nə olduğunu başa düşdüm. Qohumlarıma mənə xəstəyə qulluq edən kimi, qayğı göstərirdilər. Lakin onların mehribanlığı qəlbimi ağrıdırdı. Mən onların hörmətləri qarşısında, nəvazişləri qarşısında utanırdım. Onları necə unutduğumu, ağılsız, quduzlaşmış bir ehtiras ucbatından, az qala, necə atacağımı bağıraraq üzlərinə söyləməkdən özümü güclə saxlamalı olurdum.

Sonra mən işsiz-gücsüz, heç kimi tanımadığım yad bir fransız şəhərciyinə yollandım. Bu fikir məni rahat buraxmırdı ki, hər kəs ilk baxışdan mənim biabırçılığımı, məndəki dəyişikliyi o saat duya bilər. Mən özümü son dərəcə biabır edilmiş, son dərəcə təhqir edilmiş sanırdım. Hərdən səhərlər oyananda yatağımda məni elə qəribə bir vahimə bürüyürdü ki, gözlərimi açmağa belə qorxurdum. Hər dəfə mən həmin o gecəni xatırlayırdım, birdən ayılıb özümü o yad, yarımçılpaq adamla bir yerdə gördüyüm

gecəni! Hər dəfə də qəlbimdə bir arzu – ölüb qurtarmaq arzusu oyanırdı.

Lakin zamanın gücü hər şeyə qadirdir. Qocalıq isə qəribədir, bütün hissləri, coşqunluğu azaldır, ölümün yaxınlaşdığını hiss edirsən, onun qara kölgəsini duyursan ki, artıq yolunun üstünə düşməkdədir, hər şey sənə bir qədər solğun, tutqun görünür və hisslərini heç nə dərinədən oxşamır, olmuş hadisələr daha sənə qorxudub vahimələndirmir. Yavaş-yavaş sarsıntılardan xilas oldum və mənə bir çox illər keçəndən sonra bir məclisdə Avstriya səfirliyində işləyən cavan bir polyakla tanış etdilər. O, sualıma cavab olaraq söyləyəndə ki, onun qohumunun oğlu on il bundan əvvəl Monte-Karloda intihar etmişdir, mən heç təəccüb də etmədim. Mən ona heç acımadım da, ola bilsin ki, axı niyə gizlədim? – hətta sevindim də. Çünki mən artıq heç nədən qorxmaya bilərdim, belə ki, bir daha onunla görüşməyəcəkdim. Daha bu hadisədə mənə qarşı öz xatiratımdan başqa bir şahid qalmamışdı. O zaman mən rahat oldum. Qocaldım, qocalığın özü də elə keçmişindən bir növ qorxmamaq deməkdir.

İndi sizə aydındır ki, niyə mən öz haqqımda, həyatımda baş vermiş o hadisə haqqında sizinlə söhbət etmək istəyirdim. Siz madam Anrieti qızgınlıqla müdafiə edib, iddia edəndə ki, iyirmi dörd saat bir qadın taleyini, bir qadın müqəddəratını kökündən dəyişdirə bilər, mənə elə gəldi ki, söhbət məndən gedir. Mən sizə minnətdar idim, çünki ilk dəfə idi ki, başqası mənim hərəkətlərimə haqq qazandırır. Buna görə də düşündüm ki, qəlbimdəkiləri bəri sizə danışım, bəlkə də, bundan sonra o lənətəgəlmiş hadisə xatirimdən silinib gedə və əgər mən elə günü sabah həmin yerə getsəm, taleyimin mənə cəzalandırdığı həmin o zala, ona və özümə nifrət etmədən daxil ola bilərəm. Onda ürəyimdən asılan daş götürülər, onun ağırlığı ömrümün keçmiş günlərinin üstündə qalar və onu heç bir zaman yenidən canlanmağa qoymaz. Yaxşı oldu ki, mən bütün bunları sizə danışa bildim. İndi yüngülləşmişəm, hətta az qala, sevinirəm də... Bunun üçün sizə minnətdaram.

Bu sözləri deyib o, birdən ayağa qalxdı. Mən hiss etdim ki, o, hekayətini qurtarmışdır. Mən pərt, çəşmiş kimi danışmağa

söz tapmadım. Gərək ki, o, mənim narahatçılığımı başa düşüb tez dilləndi:

– Yox, xahiş edirəm danışmayın... Mən istəmirəm ki, siz mənə nəsə cavab verəsiniz, yaxud da bir şey soruşasınız... Sizə təşəkkür edirəm ki, məni axıra qədər dinlədiniz. Sizə yaxşı yol.

O, qarşımda dayanıb xudahafizləşmək üçün əlini uzatdı. Özümdən asılı olmayaraq, onun üzünə baxdım, bu qoca qadının sifəti valehedici dərəcədə gözəl idi, o, səmimi bir mehribanlıqla, eyni zamanda, xəfif bir utancaqlılıqla qarşımda dayanmışdı. Ötüb-keçən gərginliyin təsirindənmi, yoxsa utandığındanmi, nədənsə yanaqlarından düz ağ bir-çəklərinin dibinə qədər sifəti qıpqırmızı qızarmışdı. Elə bil, qarşımda xatirələrini danışdığına görə həyəcanlanmış, günahlarını etiraf etdiyinə görə utanıb pörtmüş tamam gənc bir qız dayanmışdı. Özümdən asılı olmayaraq mən də həyəcanlanmışdım. Ona öz rəğbətini bildirmək istəyirdim. Lakin boğazım, elə bil, qovuşurdu. Buna görə də dərindən təzim edib, ehtiramla onun ağarmış, payız yarpağı kimi yüngülcə titrəyən əlindən öpdüm.

GÖZLƏ GÖRÜN MƏYƏN KOLLEKSİYA

Almaniyadakı infilyasiya dövründən bir epizod

Drezdendən iki dayanacaq sonra bizim kupeyə yaşlı bir kişi mindi, nəzakətlə salam verdi və sonra nəzərlərini mənədən çəkmədən xüsusi bir ifadə ilə başını təzədən mehribanlıqla tərətədi, elə bil, mənə yaxşı tanıyırdı. İlk baxışdan onu harada gördüyümü xatırlaya bilmədim. Ancaq incə bir təbəssümlə adını deyəndə yadıma düşdü: o, Berlinin ən tanınmış bukinistlərindən idi. Boş vaxt tapan kimi tez-tez onun mağazasına baş çəkir, kitablara baxır, bəzən də nəse alırdım. Əvvəlcə oradan-buradan söhbət etdik. Birdən üzünü mənə çevirib dedi: "Sizə indicə haradan gəldiyimi danışmalıyam. Çünki bu, mənim kimi 37 illik iş təcrübəsi olan yaşlı bukinistin başına gələn ən qəribə hadisədir. Yəqin ki, özünüz bilirsiniz, pulun dəyəri öləndən bəri incəsənət əsərlərinin satışı nə vəziyyətə düşüb. Son dövrdə varlananların könlünə birdən-birə qotik üslubda olan madonnalar və qədim nəşrlər, köhnə qravürlər və rəsm əsərləri düşüb; onların istəklərini tam yerinə yetirmək olmur, gərək evəşiyin boşalmasına da imkan verməyəsən. Ən çox da qol sancaqları və masaüstü lampaları alırdılar. Bu da getdikcə daşınmaz yükə çevrilirdi, halbuki onların əvəzinə yeni əşyalar, sənət əsərləri əldə etmək daha yaxşı olardı. Bağışlayın ki, bizim müqəddəs hesab elədiyimiz əşyalar haqqında belə açıq-saçıq danışırım. Amma bu axmaq varlı tayfası bircə şeyə vərdiş edib ki, çox gözəl qədim bir Venesiya nəşrinin qiymətini dollarla hesablasın və ya Quverçinonun öz əli ilə çəkdiyi ilahi bir əsəri maddiləşdirib, ona bir neçə yüz frank qiymət qoysunlar. Qəfildən nəse alıb yığmaq həvəsinə düşən bu adamların inadkarlığı qarşısında dayanmaq olmur. Beləliklə, bircə günün içində talandım, dükanın pərdələrini salıb qapını bağlamaqdan başqa çarəm qalmadı, çünki atama da babamdan qalmış bu köhnə dükanimizdə

zirzibil görəndə utanırdım, çünki belə zirzibili şimaldkı küçə alverçiləri də özlərinə yük eləməzdi.

Bu çətin günlərdə ağılıma gəldi ki, köhnə müştərilərin adları yazılmış dəftəri vərəqləyim: bəlkə, onlardan yenə bir neçə dəyərli nüsxə qopara bilərdim. Köhnəlmiş müştəri siyahısı həmişə bir növ qəbiristanlığı xatırladır, xüsusilə də indiki dövrdə. Bu siyahı mənə elə yeni bir şey də vəd etmirdi: bizim əvvəlki müştərilərimizin çoxu hərraclarda öz yerlərini itirməli olmuş, digərləri rəhmətə getmişdilər. Yerdə qalan, bu günə kimi yaşayanlardansa nəse alacağıma da ümidim yox idi. Elə bu vaxt gözümə lap köhnə müştərilərimizdən hansınınsa bir qalaq məktubu sataşdı. Həmin müştəri ona görə yadımdan çıxmışdı ki, dünya müharibəsi başlandı bəri, yəni 1914-cü ildən sonra bizə heç bir sifariş verməmişdi. Bu məktubların, az qala, altmış yaş vardı. Şişirtmirəm, həqiqətən də, belə idi!

434

O, atamdan da, babamdan da nəse almışdı, ancaq mənəm işə başladığım otuz yeddi il ərzində dükan ayaq basdığı yadıma gəlmirdi. Bütün əlamətləri onun çox qərribə, özünməxsusluğu ilə seçilən köhnə kişlərdən, Mentselin, Şpitsveqin firçasından çıxan, unudulan, nadir nüsxələr kimi yalnız ucqar şəhərlərdə tək-tük rast gəlinən almanlardan olduğuna dəlalət edirdi. Məktublar gözəl xətlə, səliqəli yazılmışdı, hərflər muncuq kimi düzülmüşdü. Məbləğlər qırmızı qələmlə yazılmış, üstəlik də xətkəslə altından xətt çəkilmiş, qarışıqlıq yaranmasın deyər rəqəmlər iki dəfə qeyd olunmuşdu. Bununla yanaşı, köhnəlmiş, qopardılmış saysız-hesabsız minnətdarlıq məktubları və zərflər bu insanın nə dərəcədə xırdalığa fikir verən və dəhşətli dərəcədə qənaətcil bir kənd kişininin olmasına bariz nümunəydi. Bu önəmli sənədlərin sonu isə anlaşılmaz qəliz adlarla imzalanmışdı: meşə təsərrüfatı və iqtisadiyyatı idarəsinin istifadə olan müşaviri, istifadə olan leytenant, Birinci Dərəcəli Dəmir Xaç Ordeni kavaleri və s. Deməli, 70-ci illərin veteranı kimi, ən azı, səksən yaş olmalı idi, əlbəttə, əgər sağ idisə...

Ancaq bu məzəli, qənaətcil kişi qədim əsərlərin kolleksioneri kimi iti ağıla, dərin zəkaya və gözəl zövqə malik bir adam təsiri bağışlayırdı. Onun, təqribən, altmış ildən bəri verdiyi sifarişləri yavaş-yavaş hesabladıqca məlum oldu ki, hələ ən gözəl alman ağac qravürünü birçə talərə almaq

mümkün olduğu bir zamanda bu adı kəndli səssiz-səmirsiz, rahatca elə bir mis qravür kolleksiyası toplayıb ki, ən varlı adamların kolleksiyaları ilə bir sırada dayana bilərdi, hələ üstəlik ad-san da qazanardı. Çünki elə bizim bu balaca dükandan yarım əsr ərzində qəpik-quruşa aldığı əsərlərin indi qiyməti yox idi, bundan əlavə də, çox güman ki, hərrac-lardan və tacirlərdən də çox şey qoparmış olardı. 1914-cü ildən sonra ondan bizə daha sifariş gəlməmişdi. Hər halda, mən incəsənət sahəsi üzrə ticarətdəki bütün proseslərə yaxından bələdəm. Əgər belə bir külliyyatın hərracı və ya qapalı satışı olsaydı, xəbər tutardım: deməli, bu fövqəladə insan ya hələ sağdır, ya da o kolleksiya onun varislərinin əlində olmalıdır.

Bu iş məni yaman maraqlandırdı. Ona görə elə ertəsi gün, yəni dünən axşam yola düzəldim. Saksoniya kəndlərinin yollarının dözülməz olduğu gözümə görünmürdü...

Vağzaldan çıxıb baş küçəni dolaşdıqca, cır-cındır geyinmiş kənd sakinlərini, onların evə bənzər primitiv daxmalarını gördükcə, həmin kişinin də, şəkillərin də – Rembrandtın, Dürerin və Manteqnanın misilsiz əsərlərinin bunlardan birində olması fikri mənə ağlasığmaz gəlirdi.

Mərkəzi poçtdan belə bir adda meşə təsərrüfatı və iqtisadiyyatı üzrə təqaüddə olan müşavirin harada yaşadığını soruşdum. Açığını desəm, yaman həyəcanlı idim. Heç günorta olmamışdı ki, onun evini tapdım.

Ünvanı tapmaq elə də əziyyətli olmadı. Kişinin mənzili gördüyüm xudmani kasıb kənd evlərinin ikinci mərtəbəsində yerləşirdi, elə bil, onu 60-cı illərin təcrübəsiz bir mühəndisi tələm-tələsik tikib başa çatdırmışdı. Birinci mərtəbəni dərzilə tutmuşdu, ikinci mərtəbədə solda poçt müdirinin adı yazılmış metal lövhə adamın gözünü qamaşdırırdı, nəhayət sağda çini lövhədə meşə təsərrüfatı və iqtisadiyyatı üzrə müşavirin adı yazılmışdı. Çəkinə-çəkinə qapını döydüm və o dəqiqə yaşlı, ağ saçlı, başında təmiz qara ləçəyi olan bir qadın çıxdı. Ona vizit kartımı göstərib, kişini soruşdum. Qadın təəccüblə və açıq-aşkar bir şübhə ilə əvvəl üzümə, sonra karta baxdı. Deyəsən, bu ucqar şəhərə, belə törtökül köhnə evə uzaqdan qonaq gəlməsi nadir hadisə idi! Qadın nəzakətlə bir az gözləməyimi xahiş etdi, kartı götürüb otağa qayıtdı. İçəridən onun pıçılısını eşidirdim və birdən qalın

bir kişi səsi gəldi: “Oh, Berlindəki antikvar dükanından cənab R... buyursun, buyursun... çox şadam!”

Ağbirçək qadın asta addımlarla geri qayıdaraq məni içəri – odaya dəvət etdi.

Paltomu çıxarıb içəri keçdim. Xudmani bir otağın düz ortasında yaşlı, amma çox gümrəh görünən pələbiğ bir kişi dimdik dayanmışdı. Əynində isə ipli, milli libasa bənzər ev şalvarı vardı və hər iki əlini çox səmimiyyətlə mənə tərəf açıb saxlamışdı. Amma sözün düzü, mənə elə gəldi ki, onun qonağını belə mehriban qarşılamağı ilə yerindəcə durub tərənəməməsi bir-birinə uyğun gəlmir. Mənə sarı bir addım belə atmadı, mən də çəkinə-çəkinə, qısqana-qısqana ona tərəf getməli oldum və əlini tutmaq istədim. Həmin anda əllərinin mənimkinə doğru yox, əks tərəfə hərəkətsiz durduğu gözüme sataşdı, sanki, bir toxunuş gözləyirdilər. Gözlərimi qaldırıb ikinci dəfə üzünə baxdıqda, hər şeyi anladım: o, kor idi...

436

Uşaq vaxtından kor adamların qarşısında özümü həmişə dəhşətli dərəcədə narahat hiss etmişəm, utanmışam, pərt olmuşam ki, qarşımdakını olduğu kimi hiss edirəm, o isə bunu mənim kimi duya bilmir, canlı bir adam ola-ola, məni onu hiss elədiyim qədər duya bilmir. İndi də onun ağarmış qalın dağınıq qaşları altındakı boşluğa zillənmiş hərəkətsiz gözlərini görəndə, yenə də məni vahimə bürüdü.

Ancaq kor qoca məni bu pis vəziyyətdə çox qalmağa qoymadı, əlim əlinə dəyən kimi onu coşqunluqla, möhkəm-möhkəm sıxdı. “Görünməmiş hadisədir!” – deyə güldü. – “Doğrudan da, Berlinin möhtəşəm kişilərindən birinin bizim tərəflərə yolunu salması əsl möcüzədir! Bu o deməkdir ki, tacirlərdən ən məşhuru əgər qatara oturub buralara qədər gəlibsə, ehtiyatlı olmaq vaxtı yetişib. Bizim evdə həmişə deyərdilər ki, qarçı gəlibsə, qapını və cibini bağla... Hə, bizi nə üçün arayıb-axtardığınızı təsəvvür etmək çətin deyil. Hal-hazırda zavallı Almaniyaımızda dükanların vəziyyəti yaxşı deyil, daha müştərilər qalmayıb, buna görə indi möhtərəm cənablar köhnə müştərilərin “qədrini bilir”, qurbanlıq qoyun axtarırlar... Amma təəssüflər ki, mən sarıdan bəxtiniz gətirməyəcək, mənim kimi kasıb qoca təqaüdçülərin süfrəsində bir parça çörək də toy-bayramdır. Sizin

indi kəlləçarxa qalxmış qiymətlər bizlik deyil. Bizimki qurtardı... Özü də həmişəlik...”

O saat hər şeyi açıqladım, dedim ki, məni səhv başa düşüb, buraya nəse satmağa gəlməmişəm, sadəcə olaraq, yolum bu tərəflərə düşdüyü üçün fikirləşdim ki, fürsəti əldən verməyib onu – bizim dükanın çoxillik sadıq müştərisini, eləcə də Almanıyanın ən böyük kolleksionerlərindən birini ziyarət edib öz hörmət və ehtiramımı bildirsəm yaxşı olar. Elə “Almanıyanın ən böyük kolleksionerlərindən biri” sözünü deyən kimi qocanın üzündəki ifadə dəyişdi. O, otağın ortasında donub qalmışdı, amma hərəkətlərində nəse qəfil bir şuxluq, qürur hissi sezilirdi. Yana tərəf döndü, sanki, arvadının orada olduğunu zənn edib ona – “Eşidirsən?!” – demək istəyirdi. Sanki, bayaqkı adam deyilmiş kimi, səşindəki qaba hərbiçi tonunu bir kənara qoyaraq sevinclə, nəzakətlə mənə müraciət etdi:

– “Siz lap düz eləmişiniz... Çox düz... Amma yəqin ki, buralara hədə yerə, elə-belə gəlmiş olmazsınız. Nəyisə görməyə, nəyəsə baxmağa gəlmiş olarsınız. Elə bir şey ki, onu hər gün görmək olmur. Hətta sizin o möhtəşəm Berlininizdə də... Hətta “Albertina” muzeyində və o lənətə gəlmiş Parisdə də tapılmayan bir şey... Nəyisə altmış il toplayanda, bir şey alınır. Luize, dolabın açarını mənə ver!”

Qəflətən gözləmədiyim bir hadisə baş verdi. Bayaqdan kişinin yanında durub şirin-şirin gülümsəyən, nəzakətlə bizi dinləyən ağbirçək ana hər iki əlini qaldırıb yalvarış dolu baxışlarla möhkəm-möhkəm başını yelləyir, “Yox! Yox!” işarəsi verirdi. Əvvəl nə demək istədiyini başa düşmədim. Sonra ərinə tərəf gedib, əllərini onun çiyinə qoydu: “Hervart axı...” – deyə araya girdi, – “heç cənabdan soruşmadın: bəlkə, onun kolleksiyaya baxmağa heç vaxtı yoxdur?! Özü də artıq günorta olur. Axı həkim bərk-bərk tapşırmışdı ki, yeməkdən sonra bir saat dincəlməlisən. Bəyəm onları yeməkdən sonra göstərsən olmaz?! Sonra da birlikdə qəhvə içərdik. O vaxta kimi Annemari də qayıdır.. O, hər şeyin yerini məndən də yaxşı bilir, sənə kömək edər!”

Sözünü bitirər-bitirməz, yenə də bayaqkı hərəkətlərlə ısrarla məndən nəse anlaya bilmədiyim bir şeyi xahiş etməyə başladı. Nəhayət, anladım. O istəyirdi ki, mən kolleksiyaya baxmağı sonraya saxlayım. O dəqiqə bəhanə

tapdım, dedim ki, onun kolleksiyasına məmnuniyyətlə baxardım, bu, mənim üçün böyük şərəf olardı, amma təəssüf ki, bir nəfərə nahara söz vermişəm, ancaq saat üçdən sonra gələ bilərəm. Qoca sevimli oyuncağı əlindən alınmış uşaq kimi oyan-buyana döyükdü. “Bəs necə!” – deyə ucadan dilləndi, – “Siz Berlinli cənabların heç vaxt heç nəyə vaxtı olmur. Amma bu dəfə mütləq vaxt tapın, bu üç-dörd əsər deyil. Düz iyirmi yeddi çantadır, hamısı da başqa-başqa sənətkarların işləridir. Çantaların heç biri yarımçıq deyil. Deməli, saat üçdə... Vaxtında gəlin, gözləyəcəm, yoxsa hamısına baxıb qurtara bilmərik...”

Yenidən əlini mənə tərəf uzadıb havada saxladı. “Öz işinizə baxın,” – dedi, – “istəsəniz sevinərsiniz, ya da əsəbiləşərsiniz. Ancaq siz nə qədər çox əsəbiləşsəniz, mən də o qədər sevinəcəyəm. Biz kolleksionerlər beləyik: hamısı bizim olsun, başqalarına heç nə qalmasın!..” Və yenə də əlimi möhkəm-möhkəm sıxıb silkələdi.

Ağbirçək xanım məni qapıya kimi ötürdü. Bütün bu vaxt ərzində onun açıq-aşkar narahatçılığı, gizlətməyə çalışdığı həyəcanı gözümdən yayınmamışdı. Qapının kandarına çatan kimi güclə eşidilə biləcək bir səslə kəkələdi: “Olar...Olar, qızım Annemari bizə gəlməmişdən öncə sizinlə görüşsün? Müxtəlif səbəblərə görə, belə daha yaxşıdır. Siz mehmanxanada nahar edəcəksiniz, elə deyilmi?”

“Əlbəttə, çox şad olaram! Böyük məmnuniyyətlə...” – dedim.

Və doğrudan da, bir saat sonra bazar meydanındaki mehmanxananın balaca yeməxanasında naharı qurtaran kimi, içəri sadə geyimli, yaşlı görünən bir qız girdi. Gözləri kimisə axtarırdı. Ona yaxınlaşıb özümü təqdim etdim və kolleksiyaya baxmaq üçün onunla getməli olduğumu başa saldım. Amma qızın rəngi allandı və anası kimi özünü itirmiş halda dedi ki, əvvəlcə mənə bir-iki kəlmə sözü var. Görürdüm ki, çox çətinlik çəkir. Hər dəfə cəsarətini toplayaraq ağızını açıb nəsə deməyə çalışanda, qızarıb pörtürdü. Əllərini də qoymağa yer tapmırdı. Nəhayət, həyəcan içində kəkələməyə başladı: “Sizin yanınıza məni anam göndərib. O, mənə hər şeyi danışdı və ... bizim sizdən böyük bir xahişimiz var... Atamın yanına getməmişdən əvvəl, sizi məlumatlandırmaq istərdim... Atam, əlbəttə, öz kolleksiyasını

sizə göstərmək istəyir... Ancaq bu kolleksiya ... bu kolleksiya artıq bütöv deyil ... orada bəzi əsərlər yoxdur ...” – Qız dayanıb dərindən nəfəs aldı, sonra qəfildən üzünü mənə tərəf çevirib tələsə-tələsə dedi: “Sizinlə açıq danışacağam... Zəmanənin necə olduğunu bilirsiniz, hər şeyi anlayacaqsınız... Müharibə başlayandan sonra atamın gözləri tamamilə tutuldu. Ondən əvvəl görmə qabiliyyəti tez-tez pozulurdu, keçirdiyi həyəcan gözünün nurunu büsbütün əlindən aldı. Yetmiş altı yaşında olmasına baxmayaraq, Fransa ilə döyüşə getmək istəyirdi. Ordumuz 1870-ci ildə olduğu kimi irəliləyə bilməyəndə, bərk həyəcanlandı və görmə qabiliyyətini sürətlə itirməyə başladı. Yoxsa hələ çox gümrəhdir, elə son dövrlərə qədər saatlarla gəzirdi, ova gedirdi. İndi isə gəzintilərə son qoyulub, həyatda yeganə sevinci o kolleksiyadır. Hər gün onlara tamaşa edir ... yəni, onları görmür, onsuz da daha heç nə görmür, amma heç olmasa toxunmaq üçün hər gün nahardan sonra çantaları çıxardır, illərdən bəri əzbər bildiyi əsərləri hər dəfə növbə ilə, bir-birinin ardınca sığallayır. Hal-hazırda onu başqa heç nə maraqlandırmır. Onun üçün həmişə qəzetləri mən oxuyuram, bahalaşmalar haqqında məlumatlandırırım... Hərraclarda qiymətlərin qalxdığını eşitdikcə, sevincindən yerəgöyə sığmır... çünki... ən dəhşətli budur ki, atamın pulun qiymətindən xəbəri yoxdur, hansı zəmanəyə gəlib-çıxdığımızı bilmir ... Bilmir ki, hər şeyi itirmişik və onun təqaüdü ilə ikicə gün də dolanmaq mümkün deyil... Bu da azmış kimi, bacımın ərini də itirdik, indi o, dörd uşağı ilə bizim üstümüzdə qalıb... Atamınsa bu maddi çətinliklərimizdən xəbəri yoxdur. Əvvəlcə qənaət etməyə başladım... Həmişəkindən də çox qənaət edirdim, amma bir şey çıxmırdı. Sonra satmağa başladım... Əlbəttə, onun kolleksiyasına əl vurmaq olmazdı ... Bir az bər-bəzək şeyləri satıldı, amma ilahi, nələrlə olurdu o vaxt... Atam altmış ildən bəri əlinə düşən hər qəpiyi ancaq öz vərəqlərinə xərcləmişdi. Və bir gün daha satmağa heç nə qalmadı... Bilmirdim, bundan sonra nə edək ... necə edək... və onda... onda ... anamla bir əsər satdım. Atam ömründə buna yol verməzdi, o axı bilmir vəziyyət necə pisdir. Təsəvvürü belə yoxdur ki, ələltindən ərzaq tapmaq nə qədər çətinidir. Bir də onu bilmir ki, biz müharibədə məğlub olduq, Elzas və Lotaringiyanı əldən

verdik... Bu haqda olan məlumatları, xəbərləri qəzetdən oxumuruq ki, həyəcanlanmasın. Satdığımız əsər çox qiymətli idi, Rembrandtın qravürası idi. Onun üçün alverçi bizə çox pul təklif etmişdi... neçə min mark... və ümid edirdik ki, artıq bir neçə il heç nədən korluq çəkmərik... Ancaq özünüz də bilirsiniz, pullar necə batır... Əlimizdə nə qalmışdısa, banka yatırdıq, amma iki aydan sonra onlar da əldən getdi. Beləcə, daha bir əsər satmalı olduq, sonra yenə... Alverçi də pulu elə vaxt göndərirdi ki, tamamilə dəyərdən düşmüş olurdu. Sonra hərraclarda süründük, orada da bizə milyonlar vəd edildi. Bu milyonlar əlimizə gəlib çatana kimi dəyərsiz kağız parçalarına çevrilirdilər. Bu minvalla onun kolleksiyasının gözü olan ən gözəl əsərlərindən tutmuş, bir neçə yaxşı əsərə kimi tədricən əldən çıxdı. Özü də ona görə ki, bu miskin, zavallı həyatı yaşayaq... Atamın isə heç nədən xəbəri yox idi. Buna görə anam sizin gelişinizdən bərk qorxuya düşüb... Çünki atam çantanı açsaydı, bilirdi ki, hər şey yox olub... Daha doğrusu, o hiss etməsin deyə satdıqlarımızın yerinə köhnə rəsmlər və çap kağızları, buna bənzər şeylər qoymuşuq. Çünki atam onlara yaxşı bələddir... Onların hər birinə növbə ilə toxunarkən çöhrəsində, gözləri gördüyü vaxtlarda olduğu kimi, böyük bir sevinc görünür. Onların sırasını da hafizəsində yaxşı saxlayıb. Atam bu balaca şəhərdə heç kəsi onun xəzinəsini görməyə layiq bilməzdi... Bu vərəqlərin hər birini dəlicəsinə sevir... lap çox sevir... Hiss etsə ki, əlinin altındakılar çoxdan yox olublar, mənəcə, ürəyi tab gətirməz... Bu illər ərzində ... yəni Drezden qalereyasındakı mis qravürləri şöbəsinin müdiri rəhmətə gedəndən bəri yeganə adamsınız ki, atam öz çantasını göstərmək fikrinə düşüb. Ona görə də xahiş edirəm..."

Qız qəflətən əllərini mənə tərəf uzatdı və gördüm ki, gözləri yaşarıb. "... Sizdən xahiş edirik... onu bədbəxt etməyin... elə bizi də... Həyatdakı son şirin xəyallarını əlindən almayın... Bizə yenə də kömək edin... onu inandırmaq ki... təsvir edəcəyi o əsərlərin hamısı yerindədir. Əgər nədənsə zərər qədər şübhələnsə, ürəyi buna dözə bilməz. Bəlkə, ona qarşı böyük haqsızlıq, ədalətsizlik etmişik, amma başqa çarəmiz yox idi... Axı neçə insan həyatı.... dörd yetim körpənin, eləcə də bacımın həyatı, əlbəttə ki, bir neçə cızma-qara kağızdan daha önəmlidir... Bu günə kimi də

onun yeganə sevincini əlindən almamışıq. Hər axşam çağı üç saat ərzində onları vərəqləmək, canlı kimi əzizləyib oxşamaq, hətta söhbətləşmək onu dünyanın ən xoşbəxt adamı edir. Bu günü isə bəlkə də, ən xoşbəxt günü hesab edir, ona görə ki, illərdən bəridir həsrətini çəkdiyi bu işin yaxşı bilicisinə öz gözəllərini təqdim edə bilər. Xahiş edirəm... əllərimi açıb sizə yalvarıram: onun xoşbəxt dünyasını alt-üst etməyin!”

Bütün bu deyilənlər o qədər təsirli idi ki, sözlərlə heç cür ifadə edə bilmərəm. İlahi, bir antikvar alverçisi kimi infilyasiya dövründə fırıldaqçılar, yaramazlar tərəfindən aldadılmış, alçaldılmış, qarət edilmiş adamlara o qədər rast gəlmişdim ki! Bir parça çörək ucbatından 100 illərlə babalarından qalan bütün mal-mülkləri əllərindən qamarlanıb alınmışdı... Amma bu ailənin qeyri-adi taleyi məni əməlli-başlı duyğulandırdı. Əlbəttə, qıza susacağıma və əlimdən gələni əsirgəməyəcəyimə söz verdim.

Yola düzəldik və gedə-gedə öyrəndim ki, bu yazıq, təcrübəsiz qadınların qəpik-quruşla başlarını çox aldadıblar. Hirs məni boğdu, amma elə buna görə də onlara axıra qədər kömək etmək fikrim qətiləşdi.

Pilləkənlərlə yuxarı qalxdıq, qapının zəngini çalan kimi, içəridən sevinclə guruldayan qocanın səsi gəldi: “Buyurun, buyurun!” Korlara xas olan duyma qabiliyyətilə, yaqin, bizim addım səslərini artıq pilləkəndən eşitmiş olardı. “Hervart sizə öz xəzinəsini göstərəcək deyə, səbrsizlikdən gözlərini belə yummadı”, – deyə ağbirçək ana gülümsədi. Qızın hər şeyi başa düşdüyümü bildirən işarəsi qadının içindəki təşvişi yatırdı. Masanın üstündə çantalar hazır halda durmuşdu, sanki, bir himə bənd idilər...

Kor qoca əlimi hiss edən kimi, salam-kəlamı uzatmadan qolumdan tutaraq kresloya oturtdu.

“Belə... indi başlaya bilərik... Baxmağa o qədər şey var ki... Ancaq Berlinli cənabların vaxtı hani?! Bu birinci çanta ustad Dürerin işləridir və əmin ola bilərsiniz ki, hamısı buradadır, özləri də bir-birindən gözəldir. Mən deməsəm də, özünüz görüb, qiymətləndirəcəksiniz! Budur, baxın!” – O, birinci səhifəni açdı. – “Böyük at”.

Rəsmi barmaqlarının ucu ilə qovluqdan elə bir incəliklə, ehmalla götürüb yuxarı qaldırdı ki, sanki, tutduğu şey hər

an yerə düşüb sına bilərdi. Onun içində isə çərçivəyə salınmış, saralmış adi bir tablo var idi.

O, dəyərsiz kağızı heyranlıqla qarşısında tutdu. Heç nə görməsə də, heyran-heyran boş kağıza xeyli baxdı. Bir nöqtəyə zillənmiş cansız gözləri həmin an şəfəq saçırdı. Bu parıltı kağızın yaratdığı refleks idi, yoxsa içindən süzülürdü? Bilmirəm... amma gözləri nura boyanmış, işıqlanmışdı.

“Nə sözlünüz?!” – fəxrlə dilləndi, “İndiyə kimi bundan gözəl nəse görmüsünüz? Hər bir detal, hər bir təfərrüat ele aydın görünür ki! Mən onu Drezdendəki nüsxə ilə müqayisə etmişdim. O, çox tutqun və solğun təsir bağışlayırdı. Hələ üstəlik nəsillərində qalan yadigardır! Buranı görürsünüz?” – tablonu o biri üzünə çevirib barmağının ucu ilə müəyyən yerləri elə dəqiq göstərdi ki, özümdən ixtiyarsız həmin izlərin orada olduğunu düşünüb diqqətlə baxdım. – “Kolleksioner Naqlərin möhürüdür... Bu da Remanın... Eyseydayın... Onların ağılına belə gəlməzdi ki... bu əsərin əvvəlki sahiblərini deyirəm... nə vaxtsa onların tablosu bu balaca otağa gəlib çıxar”.

442

Tüklərim biz-biz olmuşdu, heç nədən xəbəri olmayan bu zavallı bomboş kağızı heyranlıqla əzizləyirdi. Onun xəyalında canlandığı, gözü ilə görmədiyi rənglərin hər millimetrinə bitdə-bitdə barmaqlarının ucu ilə toxunmasını izləmək əsl dəhşət idi. Vahimədən udlağımnda nəse dəyünlənmişdi. Nə deyəcəyimi bilmirdim. Özümü itirmiş halda oyan-buyana baxanda, gözümə yenə də əllərini yuxarı qaldırıb yalvaran, həyəcədən tir-tir əsən yaşlı qadın sataşdı. Özümü ələ aldım, yaratmalı olduğum rolu oynamağa başladım. “İnanılmazdır!” – kəkələyib nəhayət səsimi çıxartdım. “Çox möhtəşəm nümunədir”. Qürurundan sifəti işıqlandı. “Bu hələ harasıdır”, – sevincək dilləndi. – “Siz hələ “Melanxoliya” ya da “Ehtiras” adlanan əsərlərə baxmırsınız, çox nadir nüsxədir, mənə, belə keyfiyyət çətin bir də ələ düşsün. Bir bura baxın!” – və yenə barmağını xəyali təsvirin üzərində incə-incə gəzdirdi. “Bu tərəvətə, şux və insanın içini isidən qaynar rənglərə fikir verin! Yəqin, Berlin bunlara mat qalardı. Berlinin alicənab antikvarçılarının, muzey direktorlarının isə ağılları başlarından çıxardı”.

Və beləcə onun məğrur və şux danışığı arasıkəsilmədən iki saat davam etdi. Yox, bunu sözlərlə çatdırmaq

mümkün deyil. Onunla üzərinə heç bir təsvir olmayan, boş, sürtülmüş, köhnəlmiş min ya iki min kağıza tamaşa etmək əsl işgəncə idi. Ən ürək ağrıdan isə dünyadan xəbəri olmayan bu zavallı insanın yaddaşındakı xatirələrin unudulmaması idi. Hər bir əsərin ən kiçik hissəsi haqqında yanılmadan, səhvsiz, bir-birinin ardınca şərhlər verməsi, təriflər yağdırması mənim üçün inanılmaz, eyni zamanda, faciəvi dərəcədə ağır idi. Gözlə görünməyən kolleksiya çoxdan alınıb-satılıb, dörd bir yana paralanıb, külü göyə sovrulmuşdu, amma bu aldadılmış kor qoca üçün o hələ də orfda, əl dəyilməmiş vəziyyətdə yerində dururdu. Təxəyyülünün gücü o qədər təsirli idi ki, bəzi anlarda mən də dediklərinin real olduğuna inanmağa başlayırdım. Tək birçə dəfə qəfil qorxu hissi onu söhbətini yanda kəsməyə məcbur etdi. Həmin an üzündəki əminlik hissi qeyb oldu, sanki, rüyadan yarımçıq oyatdılar. O, Rembrandtın “Antiopə” adlanan əsərinə çatanda (söhbət, doğrudan da, qiyməti olmayan bir sınaq nüsxəsindən gedirdi), yenə də nüsxənin keyfiyyətini tərifləyir, hissələrinin təsiri ilə həssas barmaqlarını onun üzərilə gəzdirdi və birdən həssas barmaqları kağızın üzərində özgə düyünlər hiss etdi... Həmin an sifəti tutqunlaşdı, səsi ümitsizlik və tərəddüd içində titrədi. “Bu.... axı, bu bəyəm “Antiopə”dir? – dodağının altından mızıldandı. Bir an pərt oldum, amma özümü tez ələ alıb tələsik çərçivəyə salınmış kağızı əlindən aldım və gözlənilən şəkildə bütün mümkün olan vasitələrlə bütün xırdalıqlarına kimi təsvir etdim. Elə bil, qocanın üstündən dağ götürüldü, çöhrəsindən yenə də rahatlaşdığını anladım. Mən tərif yağdırdıqca, onun qırıq, qartlaşmış sifəti gül kimi açılır, qəlbən sevinir, ürəyi dağa dönürdü. “Budur, ilk adamdır ki, nəse anlayır!” – sevinə-sevinə üzünü özününlərə tutub dedi. – “Nəhayət, nəhayət ki, bunların nə qədər qiymətli olduğunu kiminsə dilindən siz də eşitdiniz. Pulumun hamısını bu kolleksiyaya səpdiyim üçün həmişə inasafsızlıq eləyib məni danlayırdınız... Doğrudur, bu altmış ildə nə pive, nə şərab, nə siqaret, nə səyahət, nə teatr, nə kitab tanımışam, elə hey bu şəkillər üçün qənaət edib yığmışam. Amma bir gün gələcək, mən bu dünyadan köçəndən sonra qədrimi biləcəklər. Onda çox zəngin olacaqlar... Hamıdan zəngin.... Şəhərdəkilərin hamısından

zəngin... Lap Drezdendəki varlılar kimi olacaqlar. Onda bu ağılsız qocanı yenə də xatırlayacaq, sevinəcəklər. Ancaq nə qədər ki sağam, nəinki bu evdən çıxar, hətta əl vuran da olmaz. Bunun üçün birinci mənim meydimin üstündən keçməlidirlər". Bunları dedikcə, boşalmış qovluqları canlı insan kimi nəvazişlə oxşayıb-əzizləyirdi. Dəhşətli, qorxunc bir səhnə idi. Amma mənim üçün bu, həm də təsirli idi, çünki müharibə illərində heç bir almanın üzündə belə məşum sevinc hissi görməmişdim. Onun yanında dayanmış qadınlarla alman ustadının qravüründə təsvir olunan qadınlar arasında müəmmalı bir oxşarlıq vardı: Xilaskarın qəbrini ziyarətə gələn həmin qadınlar görürlər ki, sərdabə uçub, qəbir boşdur və üzlərində dəhşətli qorxu ifadəsi ilə bərabər möcüzənin yaratdığı bir sevinc ifadəsi də var. Getdikcə yaşlaşan, təravətlərini itirən bu zavallı qadınlar da Xilaskarın göylərə pərvazlandığını düşünən qadınlar kimi qocanın uşaq kimi sevinməsindən qəhərlənirdilər, ağlaya-ağlaya gülürdülər. Ömrümdə belə şey görməmiş, belə hissələr keçirməmişdim. Kişi isə mənim təriflərimdən doymurdu. Dönüb-dönüb qovluqları yığır, onları oyan-buyana döndərir, deyilən hər bir söz ürəyinə sərən su kimi çilənirdi: saxta qovluqlar bitəndə mənim ürəyimə də bir rahatlıq gəldi. Nəhayət ki, hər şey qurtardı, amma qəhvə içmək üçün masanı boşaltmaq fikri onun ürəyincə deyildi. Tabloları təzədən əlləri ilə axtara-axtara yenidən çıxarıb göstərmək üçün bəhanə axtarır, minlərlə lətifə, başına gələn dükan əhvalatları, balıq tutmaq macərələrini danışır. Xoşbəxtliyi onu sərxoş etmişdi, özünə əminliyi artmışdı.

Nəhayət, ona artıq getməli olduğumu dedim, əvvəlcə diksindi, sonra ərköyün uşaqlar kimi burnunu sallayıb inadla ayağını yerə döydü. Dediynə görə hələ bu harası imiş, hələ göstəriləsi, deyiləsi çox şey varmış. Xanımlar gücbəla ilə onu inadı yerə qoymağa, yola gətirməyə nail oldular. Məni daha çox ləngitsə, qatara gecikə biləcəyimi dedilər. Sonda boşuna mübahisə etdiyini anlayıb taleyi ilə barışdı və məni yola salmağa gəldi, ancaq onda səsi bayaqkı kimi şux deyildi, yumşalmışdı. Hər iki əlimi tutub barmaqları ilə onları biləklərimə qədər nəvazişlə tumarladı. Elə bil, məni daha yaxından tanımağa çalışır, sevgisini bəyan etmək istəyirdi. Bu toxunmalar sözlərin deyə biləcəyindən

də çox şey söyləyirdi. “Öz ziyarətinizlə məni dünyanın ən bəxtiyar insanı etdiniz”, – deyə ürəyinin dərinliyindən gələn elə sarsıdıcı kəlmələrlə sözə başladı ki, istəsəm də onları nə vaxtsa yadımdan çıxara bilmərəm.

“Nəhayət, nəhayət ki, çoxdan bəri gözlədiyim bir mütəxəssislə, yəni sizinlə, mənim üçün çox dəyərli kağızları birlikdə seyr etmək əsl zövq idi. Böyük bir savab iş görmüş oldunuz. Gördünüz ki, mənim kimi qocanın yanına gəlməyiniz bihudə olmadı. Sizə arvadımın yanında söz verirəm ki, vərəsəliyimə bir bənd də əlavə edəcəm. Öz kolleksiyamın hərəracını sizin artıq sınaadığım, doğma saydığım dükanınıza həvalə edəcəyəm. Heç kimə bəlli olmayan bu xəzinəni ...” – deyə əlini artıq çoxdan qarət edilmiş qovluqların üstündə nəvazişlə gəzdirdi. – “İnsanlar onları dağıtmamış, onlara sahiblik eləmək şərəfini sizə həvalə edəcəm. Yalnız söz verin ki, qəşəng bir kataloq tərtib edəcəksiniz: o həm də mənim baş daşım olar, ondan yaxşısı lazım deyil”.

Arvadı ilə qızına baxdım. Bir-birinə sığınaraq durmuşdular. Onların bir-birinə yapışmış vücutları bəzən vahimədən əsirdi. Elə bil, hansısa dalğa əvvəl birinə, sonra da digərinə dəyib ikisini də titrədirdi. Mən də heç özümdə deyildim. Axı dünyadan xəbəri olmayan bu sadələvh insan çoxdan dağıdılmış, indi artıq gözlə görünməyən kolleksiyasının taleyini mənə etibar edirdi. Sidqi-ürəkdən ona söz verdim, halbuki bu missiyanı heç vaxt yerinə yetirə bilməzdim.

Hərəkətsiz gözlərinə yenə işıq gəldi. Onun barmaqlarının əllərimi zərifliklə tutmasından, məni necə duymağa həsrətlə can atdığını hiss edirdim. O əllər mənə necə minnətdar olduğunu və bir kişi sözü verdiyini deyirdi.

Xanımlar məni qapıya qədər ötürdülər. Ağızlarını açmağa cəsarət belə etmirdilər. O, gözəl duyma qabiliyyəti ilə hər kəlməni eşidə bilərdi. Amma gözlərindən sel kimi süzülən göz yaşları, ona qarışmış təşəkkür dolu baxışlar heç bir sözə ehtiyac qoymurdu! Tamam bihuş vəziyyətdə pilləkənlərlə aşağı düşdüm. Əslində, xəcalət çəkirdim: nağıllarda olan mələklər kimi kasıb daxmanın kor bir sakininin gözlərini açmışdım. Bu möcüzəyə səbəb utanıb qızarmadan danışdığım yalan idi. Halbuki mən yazığın özünə kömək üçün möcüzə lazım idi. Halbuki buraya miskin bir alverçi

kimi bir-iki qiymətli əsər almaq üçün gəlmişdim. İndi isə fikirləşirdim ki, düşündüyümdən daha çox şey aparıram özümlə. Ona görə ki, insanların həyatında sevginin və sevincin az yer aldığı bu sönük zamanədə kiminsə ruhunun incəsənət qarşısında vəcdə gəlməsi, gözəllik qarşısında diz çökməsi, bir növ, mənəvi qida alması bir çoxlarının unuduğu bir duyğudur. Mənə isə bu ehtirası, bu həyəcanı yenedən oyatmaq qismət olmuşdu. Bilmirəm mənə nə olmuşdu, sadəcə, sözün əsl mənasında, ağılim başımda deyildi, həm də xəcalət çəkirdim, səbəbini özüm də bilmirdim...

Artıq küçədə idim, birdən yuxarıdan pəncərə cırıltısı eşidildi və gözlənilmədən kimsə adımı qışqırdı: o, özünü saxlaya bilməyib zülmətə qərç olmuş gözlərini təsəvvüründə mənim olduğum tərəfə zilləmişdi. Xeyli qabağa əyilib, əl dəsmalını yellədir, coşqunluqla, şən oğlan uşağı kimi qışqırırdı: "Yaxşı yol! Uğur olsun!" Xanımlar isə aşağı yıxılmasın deyə qayğılı halda onu qorumağa çalışırdılar. O mənzərəni heç vaxt unutmaq olmaz: pəncərədəki o ağsaçlı kişinin işıqlı sifəti, küçələrə səpələnmiş qaraqabaq, işgüzar, harasa tələsən insanların başı üzərində yaşadığımız murdar zamanədə yeganə ümid işığı kimi parlayırdı. Yadıma köhnə bir deyim düşdü, səhv etmirəmsə, Gete deyib onu: "Dünyanın bəxtəvərləri kolleksionerlərdir".

ŞAHMAT NOVELLASI

Gecəyarısı Nyu-Yorkdan Buenos-Ayresə yola düşən böyük sərnəşin okean gəmisində son saatın adi çaxnaşması, get-gəli hökm sürürdü. Qurudakı qonaqlar basabasında dostlarını yola salır, papaqlarını yanpörtü qoymuş buyruqçular qışqıra-qışqıra müxtəlif adlar çəkib ümumi otaqlarda vurnuxurdular, çamadanlar, güllər daşınıb gətirilirdi, uşaqlar böyük həvəslə qaça-qaça pillələri enib-qalxırdılar, orkestr də aramla çalmağındaydı.

Bu qaynaşmadan azca aralı, gedişli-gəlişli göyertədə dayanıb tanışlarımdan biri ilə söhbət edirdim, elə bu vaxt yanımda fotoaparatin işığı iki-üç dəfə yanıb gözlərimizi qamaşdırdı: görünür, sərnəşinlərdən kimsə yola düşməzdən qabaq müsahibə verir və onun şəklini çəkirdilər. Dostum o tərəfə baxıb gülümsədi.

– Nadir tapıntılardan biri sizin gəmidə gedir – Çentoviç.

Üz-gözümü qırışdırıb, bu sözlərdən heç nə anlamadığımı gördükdə əlavə etdi: – Mirko Çentoviç – şahmat üzrə dünya çempionu. Doğudan-batıya bütün Amerikada turnir oyunları ilə ad çıxarıb, indi də yeni qələbələr ardınca Argentinaya gedir.

Bu cavan dünya çempionunu, hətta onun sürətli karyerası ilə bağlı bəzi xırdalıqları, doğrudan da, xatırladım; mənə nisbətən daha diqqətli qəzet oxucusu olan dostum bu məlumatı bir sıra lətifələrlə tamamladı. Çentoviç, təqribən, bir il qabaq bir göz qırpımında özünü şahmat sənətinin Alyoxin, Kapablanka, Tartakover, Lasker, Boqolyubov kimi adlı-sanlı ustaları ilə yanaşı qoymuşdu. Yeddiyaşlı vunderkind Reçevskinin 1922-ci ildə Nyu-Yorkda keçirilən şahmat turnirindəki çıxışından bu yana tamam naməlum bir adamın belə adlı-sanlı aləmə gəlişi bu cür ümumi maraq doğurmamışdı. Çünki Çentoviçin intellektual səviyyəsi belə gözqamaşdırıcı karyerani əvvəlcədən söyləməyə heç cür

əsas vermirdi. Tezliklə aləmə bəlli olmuşdu ki, bu şahmat ustası ömrü boyu istədiyi dildə bircə cümləni də səhsiz yazı bilmirmiş, ondan zəhləsi gedən peşədaşlarından birinin açıq lağa qoyduğu kimi, “onun savadsızlığı bütün sahələrdə eyni universallığa malik” idi. Atası çox kasıb güney slavyanlarından biriydi və Dunayda gəmiçilik edirdi, taxıl-daşıyan buxar gəmisi gecənin birində onun xırdaca barjını altına alıb xıncımlayandan sonra gözdən-könüldən iraq bir kəndin keşişinin onikiyaşlı oğlana rəhmi gəlmiş və onu öz himayəsinə götürmüşdü, canlara dəyən həmin keşiş bütün gücünü sərf edib bu yayğınsifət, tənbel, küt uşağın kənd məktəbində öyrənilib çatdıra bilmədiklərini evdə ona başa salmağa çalışmışdı.

448

Lakin bütün cidd-cəhdlər nəticəsiz qalırdı. Mirko yüz dəfə izah olunan yazı işarələrinə gözüni bərəldib yad bir şeyə baxan kimi baxırdı; ən adi tədris materialı da onun ləng işləyən kəlləsinə girmək istəmirdi. Hesab dərsi gələndə bu ondördyaşlı uşaq barmaqlarını işə salırdı, qəzet, kitab oxumaq isə onun üçün bir cəhənnəm əzabı idi. Bununla belə, Mirkoya nə höcət demək olardı, nə də ki tərs. Ona tapşırılan işi can-başla yerinə yetirirdi: su daşıyar, odun doğrayar, çöl işlərinə kömək edər, mətbəxi yığışdırardı, adamı cinləndirən ləngliklə işləsə də, başını aşağı salıb, tələb olunan hər şeyi yerinə yetirirdi. Bu əziz keşişi ən çox təbdən çıxaran şey həmin tərsəkəllə gədənin ümumi biganəliyi idi. Xüsusi tapşırıq olmadan heç nə eləməzdi, heç vaxt sual verməzdi, başqa oğlanlarla oynamazdı, yuxarıdan aydın göstəriş olmasa, heç özünə məşğuliyət də aramazdı; ev işlərini yerinə yetirən kimi gözlərini döyüb otaqda oturur, matdım-matdım, boş-boşuna yan-yörəsinə baxırdı, elə bil, ölüşdəki qoyun idi, ətrafında baş verənlərə qəti maraq göstərməzdi. Keşiş axşamlar uzun kəndli çubuğunu sümürə-sümürə jandarm vaxtmistri ilə özünün növbəti üç şahmat partiyasını oynayanda bu sarışın oğlan onların yanında çömbəlib ağır kirpiklərini yuxarı qaldırır, mürğülü gözləri ilə biganə-biganə damalı taxtaya tamaşa edərdi.

Qış axşamlarının birində, hər iki qərib üz-üzə oturub gündəlik partiyalarına aludə olanda, kənd yolundan gələn kirşənin zıncırov səsləri sürətlə yaxınlaşmaqdaydı. Qardan papağının rəngi görünməyən kəndli tələsik özünü içəri

təpib bildirdi ki, arvadı ölüm ayağındadır, qoy keşiş bacardıqca tələssin, yoxsa qadının son nəfəsinə yetişə bilməz. Keşiş tərəddüd etmədən onunla çıxdı. Hələ pivəsini içib qurtarmamış jandarm vaxtmistri gethagetdə özünə bir çubuq da yandırdı; ağır, uzunboğaz çəkmələrini geyməyə hazırlaşdı ki, birdən Mirkonun baxışlarının şahmat taxtasına sancıldığını gördü.

– Hə, davam etdirmək istəyirsən? – kinayəli dilləndi. Tam əmin idi ki, bu mürgülü oğlanın taxtanın üstündəki bircə daşın da gedişindən xəbəri yoxdur. Oğlan ürkək-ürkək baxındı, sonra başı ilə razılığını bildirib keşişin yerinə əyləşdi. On dörd gedişdən sonra vaxtmistr tarmar oldu, etiraf etdi ki, onu nəzərdən qaçırdığı, diqqətsiz bir gediş uduzdurdu. İkinci oyun da eyni nəticə ilə qurtardı.

– Valaam eşşəyi! – geriyyə qayıtmış keşiş heyrətlə qışqırdı, Bibliyadan o qədər də xəbəri olmayan jandarm vaxtmistrinə izah etməyə başladı ki, iki min il qabaq belə bir möcüzə baş verib: lal bir canlı qəflətən dil açıb alim olub.

Gecədən keçməyinə baxmayaraq, keşiş özünü saxlaya bilmədi, kəmsavad köməkçisi ilə yarışa qoşuldu. Mirko onu da asanlıqla uddu. Dönmədən, ağır-ağır, inamla oynayırdı, yaygın sifətini, bircə dəfə də olsun, taxtadan qaldırmırdı. Yenilməz bir inamla oynayırdı; sonrakı günlər nə jandarm vaxtmistri, nə də ki keşiş bircə oyunu belə uda bilmədilər. Öz yetirməsinin adı kütlüyünə hamıdan çox bələd olan keşişi ciddi bir maraq götürmüşdü ki, bu birtərəfli qəribə istedad çətin sınağa duruş gətirə bilərmə? Mirkonu adam içinə çıxarmaq üçün onun pırpızlı, küləş kimi sapsarı saçlarını kənd dəlləyinə düzəltdirəndən sonra keşiş oğlanı kirşəyə mindirib qonşuluqdakı balaca şəhərə yollandı; buradakı baş meydanda bir qəhvəxana vardı, azartlı şahmatçılar da orada bir küncə çəkilib oynayırdılar. Özü onlarla heç cür bacara bilmirdi. Əynində qoyun dərisindən köhnə kürk, ayaqlarında uzunboğaz çəkmə olan onbeşyaşlı sarısaç, alyanaq oğlanı keşiş sürüyə-sürüyə qəhvəxanaya salanda, oğlan da ürkək baxışlarını yerə dikib yalqız-yalqız küncə qısılanda yayxanıb oturmuş adamların sifətində, azca da olsa, heyrət işartısı görünmədi, xeyli keçəndən sonra isə onu yanlarına çağırıdılar. Mirko birinci oyunu uduzdu, çünki indiyyə qədər öz keşişinin oyununda Siciliya

açılışını (debütünü) görməmişdi. İkinci oyunu ən yaxşı şahmatçıyla heç-heçə qurtardı. Üçüncüdən, dördüncüdən sonra hamını sıradan çıxardı.

Güney slavyanlarının xırdaca əyalət şəhərlərinin birində heç də hər gün səs-küyə səbəb olan hadisələr baş vermir, ona görə də kəndçi çempionun birinci çıxışı buraya toplaşan ad-san sahibləri üçün o saatca sensasiyaya çevrildi. Yekdilliklə qərara alındı ki, bu möcüzəli oğlan sabaha kimi mütləq şəhərdə qalsın, şahmat klubunun digər üzvlərini də bir yerə yığsınlar, ilk növbədə də, şahmat dəlisi qocaman qraf Zimçiç öz sarayında razı salsınlar. Tamam yeni bir vüqarla öz yetirməsinə baxan, lakin bu tapıntıdan irəli gələn sevinci vəzifə borcuna, hər bazar keçirdiyi Allah ibadətinə qurban vermək istəməyən keşiş bildirdi ki, növbəti sınaq üçün Mirkonu qoyub gedə bilər. Çentoviç şahmat klubunun hesabına mehmanxanaya yerləşdirdilər və o, sulu ayaqyolunun nə olduğunu ilk dəfə həmin axşam gördü. Şəhəri ilkini üstü şahmat odası ağzınacan dolmuşdu. Yerindən qımıldanmadan dörd saat taxta arxasında oturan Mirko birçə kəlmə kəsmədən, başını qaldırıb kimsəyə birçə dəfə baxmadan oyunçuları bir-bir udub sıradan çıxarırdı; axırda təklif olundu ki, “birçağlı” oyun keçirsinlər. Bu kəmsavadı birtəhər başa salana kimi birçağlı oyunda o, təkbaşına müxtəlif oyunçularla mübarizə aparmalı olacaq, aradan xeyli keçdi. Lakin Mirko qaydanı başa düşcək işə girişdi, ağır, cırıltılı çəkmələri ilə tənbel-tənbel bir masadan o birisinə keçirdi və axırda səkkiz oyundan yeddisini uddu.

Böyük məşvərət başlandı. Bu yeni çempionun sözün ciddi anlamında şəhərlə heç bir bağlılığı olmasa da, yerlilik hissi, milli qürur əməlli-başlı alovlanmışdı. Varlığı indiyə kimi dünya xəritəsində o qədər də ciddi qəbul olunmayan balaca bir şəhər, bəlkə, nəhayət, birinci dəfə özünə şan-şöhrət gətirəcək, dünyaya məşhur bir adam bəxş edəcəkdi. Ayrı vaxtlar qarnizonun kabaresi üçün şansone və qadın müğənniləri arasında vasitəçilik edən Koller adlı bir məmur bildirdi ki, birilliyinə əlavə xərc qoyulsa, bu cavan oğlana Vyanada onun tanıdığı əla ustalardan birinin yanında şahmat sənətinin sirlərini öyrətmək olar. Özünün altmış il ərzində hər gün oynadığı şahmat yaşamında bu cür qəribə rəqibə rast gəlməyən qraf Zimçiç o dəqiqə haqq-

hesab elədi. Gəmiçi oğlunun heyretli karyerası həmin günlə başladı.

Yarım ildən sonra Mirko şahmat texnikasının bütün sirlərinə bələd oldu, lakin sonralar ixtisas dairələrində tez-tez üzə çıxan və lağa səbəb olan qəribə məhdudluğunu dəf edə bilmədi, çünki Çentoviç, bircə partiyanı da olsun, əzbərdən, ya da peşəkarların dediyi kimi, “gözübağlı” oynamağı bacarmırdı. Şahmat xanalarını fantaziyanın sonsuz kəhkəşanında canlandırmaq bacarığı onda yoxuydu. Altmış dörd xanadan, otuz iki fiqurdan ibarət ağıl-qaralı dördkünc taxta gərək həmişə gözünün qabağında olaydı; lap dünya şöhrətinə yetişdiyi çağlarda da həmişə özü ilə qatlaqlı cib şahmatı gəzdirirdi ki, ustad partiyalardan birini bərpa edəndə, ya da hər hansı bir məsələni həll etmək istəyəndə vəziyyəti gözü önündə canlandırma bilsin. Özlüyündə xırda sayılan bu çatışmazlıq təxəyyül gücünün kəmiyindən xəbər verirdi və görkəmli bir virtuoz, ya da dirijor bağlı partitura ilə ifa edə, yaxud ifa etdirə bilmədiyini bürüzə verəndə musiqiçilər arasında gedən dedi-qodular kimi bu da dar çərçivədə canlı mübahisələrə səbəb olurdu. Lakin bu qəribə xasiyyət Mirkonun ecazkar yüksəlişinə heç də maneçilik etmirdi. Hələ on yeddi yaşını keçəndə bir qalaq şahmat mükafatı qazanmışdı, on səkkiz yaşında Macarıstan çempionu, iyirmisində isə artıq dünya çempionu olmuşdu. Napoleon pəndəm Kutuzova, Hannibal ləng Fabiyə (Livinin yazdığına görə fleqma və yüngülbeyinlilikdən bu cür hərəkətləri lap uşaqlığından nəzərə çarpırmış) təslim olduqları kimi, ən cəsur çempionlar da – özü də hər biri intellektual bacarığına, fantaziyasına, cəsurluğuna görə ondan qat-qat üstün – onun ardıcıl, soyuq məntiqinin qarşısında diz çökürdülər. Belə çıxırdı ki, öz sıralarında çeşidli ağıl dəryalarını – filosofları, riyaziyyatçıları, hər şeyi düşünüb-daşınanları, ölçüb-biçənləri və daha çox yaradıcı insanları birləşdirən şahmatçıların görkəmli qalereyasına birinci dəfəydi, mənəvi aləmin tam autsayderi, ağır, qatırtək tənbel bir kəndli balası düşmüşdü ki, ondan da çapa gedə biləcək fərli-başlı bir söz qoparmaq indiyə qədər, ən çevik jurnalistə belə müyəssər olmamışdı. Orası da var ki, Çentoviçin ictimaiyyətdən gizlətdiyi və qəzet səhifələrində gedən sığallı fikirlərini tezliklə şəxsiyyəti barədə saysız lətifələr əvəz etdi.

Çünkü mütləq çempion kimi şahmat taxtasının arxasından duranda, o, məzəli, az qala, gülməli bir görkəm alırdı; dəbdəbəli qara kostyumuna, adamın gözünü qamaşdıran mirvari sancaqlı ehtişamlı qalstukuna, səliqə ilə boyanmış dırnaqlarına baxmayaraq, hərəkətlərində, davranışında yenə də keşişin evini süpürən həmin kəndli balasıydı. Kütlüyü, həm də abırsız pəndəmliyi ilə peşədaşlarının gülüşünə, hiddətinə səbəb olan hərəkətlər edirdi, hər xırda şeyə əlahiddə acgözlük göstərüb öz istedadından, öz şöhrətindən pul qoparmağa çalışırdı. Bu şəhərdən o şəhərə yollanırdı, ən ucuz mehmanxanalara düşür, pul boyun olunsaydı, adı it dəftərində tapılmayan yerlərdə də oynayırdı, sabun reklamlarında şəklini çəkirdi, üç cümləni bir-birinin ardınca düzgün yazma bilmədiyinə yaxşı bələd olan rəqiblərinin kinayəsinə məhəl qoymadan pul xətinə adını hətta “Şahmat Fəlsəfəsi”ndə gedən yazıların altına da atırdı, həqiqətdə isə bunu hələlik tanınmayan qalitsiyalı bir tələbə öz işinin ustası naşirin sifarişinə yazırdı. Bütün cahillərdə olduğu kimi, onda da gülüş duyğusu çatışmırdı; dünya çempionatlarındakı yengisindən sonra özünü yer üzündə ən dəyərli insan sayırdı, bu cür ağıllı, kamallı parlaq nətiqlərin, yazarların hamısını öz meydanlarında yerə vurduğu fikri, öncə də onlardan çox qazanması faktı keçmiş inamsızlığını onun ləngliklə, açıq-aşkar büruzə verdiyi soyuq bir təşəxxüsə çevirmişdi.

– O cür tez gələn şöhrət belə boş başı necə gicəlləndirməsin axı?! – Çentoviçin uşaqlıq nadanlığından bir-iki klassik epizodu mənə indicə söyləmiş dostum öz hökmünü verdi. – Banat vilayətindən olan iyirmi bir yaşlı kəndli balası taxta üstündəki daşları oyan-buyana fırlamaqla, doğma kəndinin bir ildə meşə doğramaqla, özünü oda-közə vurmaqla qazandığını qəflətən bircə həftədə qazanırsa, necə olmalıydı?! Bir də ki Rembrandtın, Bethovenin, Dantenin, Napoleonun həyatda haçansa yaşadığından yerli-dibli xəbərsiz bir adamın özünü böyük şəxs sayması nə çətinmiş ki?! Bu gədənin daşlaşmış beynində vur-tut bircə fikir dolaşır ki, o da aylardan bəri heç kəsə uduzmamasıdır, yer üzündə şahmat və puldan başqa ayrı dəyərlərin varlığından bixəbər olduğuna görə öz-özünə vurulmağına hər cür əsası var.

Dostumun bu kəlmələri düz hədəfə dəyib məndəki xüsusi marağı yenidən oyatdı. Yalnız bir ideyaya qapılmış monomanial adamların bütün növləri ömrüm boyu mənə rahat buraxmırdı, çünki özünü daha çox məhdudlaşdırırlar həm də daha çox sonsuzluğa yaxınlaşırlar; özlərini dünyadan açıq-aşkar təcrid etmiş belə adamlar, termitlər kimi, öz xüsusi maddiliklərində aləmin çox qərribə, həm də tamam təkrarsız, xırdalanmış obrazını yaradırlar. Ona görə də Rio-de-Janeyroya qədər olan on iki günlük səfərimdə onu daha yaxından müşahidə edəcəyim barədəki fikrimi gizlətmədim. Amma dostum mənə xəbərdar edib dedi:

– Bu sarıdan bəxtiniz gətirməyəcək. Mənim bildiyimə görə, Çentoviçin psixoloji aləmindən az-çox bir şey qoparmaq hələ heç kəsə nəsib olmayıb. Bu ütük kəndli uçurumlu məhdudluğunun arxasında həm də böyük bir ağıl gizlədir, heç vaxt eybini büruzə vermir, çox sadə bir yolla, balaca mehmanxanalarda axtarıb-tapdığı özü səviyyəli yurddaşlarından başqa heç kəsə söhbətə qoşulmur. Savadlı adamın iyini alan kimi ilbiztək öz çanağına çəkilir, ona görə də heç kim döşünə döyə bilməz ki, ondan nəse axmaq bir söz eşidib, ya da kəmsavadlığının hüdudsuz dərinliyinə haçansa baş vurub.

Yəqin ki, dostum haqlı imiş. Səyahətimizin birinci günü üzə salmadan Çentoviçə yaxın düşmək qəti mümkün olmadı, məndə də elə xasiyyət yoxdur ki, üzümə salım. Hərdən göyertədəki gəzinti meydançasında bir-iki addım vurnuxurdu, onda da əllərini dalına qoyub öz aləminə qapılmış həmin məğrur vəziyyətində, Napoleonun məşhur şəklində olduğu kimi; bundan əlavə, göyertədə çöl ördəyi kimi elə tez-tez yeriyirdi ki, dindirmək üçün gərək mütləq arxasınca qaçaydın. Ümumi odalarda – barda, siqaret guşəsində isə qəti görünmürdü, gəmi bufetçisinin etibarlı mənbələrdən öyrənib mənə çatdırdığına görə günün çox hissəsini öz kayutunda keçirir və burada iri şahmat taxtasının arxasında müəyyən partiyaları təhlil edib təkrarlayırdı.

Üç gün keçəndən sonra, doğrudan da, öz-özümə hirs-lənməyə başlamışdım, çünki oğlanın ustalılıqla özünümüdafiəsi mənə ona yaxın düşmək cəhdimdən xeyli məhərətli idi. Şahmat çempionu ilə şəxsi tanışlıq yaratmaq imkanı hələ indiyə qədər həyatımda mənə qismət olmamışdı və

indi belə bir adamı yaxından tanımağa nə qədər çalışır-dımsa, ömrü boyu yalnız qaralı-ağlı altmış dörd xananın məkanında fırlanan əqli fəaliyyət mənə bir o qədər ağla-sığmaz görünürdü. İnsanın düşünüb tapdığı, təsadüfün zülmündən müstəqil şəkildə qopan öz zəfər bayrağını yalnız mənəviyyata, ya da daha çox Tanrı vergisinin müəyyən formalarına bəxş edən bu “xaqanlar oyunu”nun, bütün oyunlar içində bu yeganə oyunun sirli cazibə qüvvəsinə, görünür, mən də öz şəxsi təcrübəmdən beləd imişəm. Ancaq şahmata oyun deyəndə məgər insan özünü təhqir-ramiz məhdudluğa borclumu bilməlidir? O özü də bir elm, bir incəsənət deyilmi, Məhəmməd peyğəmbərin ruhu Göylə Yer arasında süzdüyü kimi, o da həmin kateqoriyalar ara-sında süzmürmü, bütün qoşa ziddiyyətlərin birdəfəlik əla-qəsi deyilmi, həm ulu, həm də əbədiyaşar, quruluşca sadə, təxəyyülcə təsirli, geometrik donuq məkanda məhdud, kombinasiyalarında isə hüdudsuz, həmişə inkişafda, amma yenə də tərtəmiz, insanı heç yana çıxara bilməyən bir riyaziyyat, əsərsiz bir incəsənət, varlıqsız bir arxitektura, bununla belə, öz varlığında, öz yaşamında bütün kitab-lardan, bütün əsərlərdən dözümlü, bütün xalqlara, bütün zamanlara aid olan bir oyun, sıxıntını öldürmək, zehni itilə-mək, qəlbi rıqqətə gətirmək üçün hansı tanrının onu yer üzünə göndərdiyindən heç kimin xəbəri olmayan əvəzsiz bir oyun deyilmi? Əvvəli haradadır, sonu harada? İlk qay-dalarını hər uşaq öyrənə bilər, hər naşi özünü orada sına-yar, lakin bu dəyişməz, dar kvadratın içində növ-növ ustalar yetişər ki, buradan da biri digərinə bənzəməyən şahmat istedadlı insanlar, öz təxəyyüllərində, səbirlərində, texnika-larında dəqiq, müəyyən bölgü ilə fəaliyyət göstərən dahilər yaranar – riyaziyyatçılar, şairlər, musiqiçilər kimi, ancaq başqa səpkidə, başqa qovuşuqda. Fizioqonomiyaya mara-ğın ilkin çağlarında Qall kimi birisi, bəlkə də, belə şahmat-çıların beynini yaraydı, öyrənmək istəyəydi ki, bu şahmat dahilərində beynin boz kütləsində xüsusi bir qırış, şahmat əzası, ya da şahmat çıxıntısı varmı, başqa kəllələrə nisbət-də oradakı cizgilerin sayı nə qədərdir? Yüz kiloluq boş qaya-nın içindən keçən yeganə qızılı sap kimi mütləq intellek-tual ətalətə sərpələnmiş tək görünən bu bənzərsiz dahi Çentoviçin məsələsi belə bir fizioqonomu, bilirsiniz, necə

maraqlandırardı! Əslində mənə çoxdan aydın idi ki, bu cür təkrarsız, bu cür dahiyənə oyun önəmli xadimləri çoxdan yaratmalıydı, lakin ruhən dinclik tapmayan, dünyanı özü üçün daraldıb qaralarla ağlar arasında biryönlü, dar orbitə çevirən, həyat üzərindəki qələbələrini otuz iki fiqurun orabura, irəli-geri çəkilməsində axtaran, insanın həyatını, yeni debütdə piyada əvəzinə atı qabağa verməkdə ciddi bir əməl gören və şahmat taxtasının bir qırağında ona ölməzlik gətirəcək vecsiz bir guşenin ayrılmasına böyük əhəmiyyət verən bir insanı, on, iyirmi, otuz, qırx il zehni gərginləşdirib var gücünü ardı-arası kəsilmədən taxta üstündə taxta şahı bir küncə qısnamaq kimi gülünc bir məşğuliyyətə sərf edən ağıllı insanı təsəvvürə gətirmək nə qədər çətin, nə qədər də mümkünsüz imiş!

İndi isə belə bir fenomen, belə qərribə bir dahi, ya da belə müəmmalı bir dəli, ilk dəfədir, məkanca mənə bu qədər yaxın, eyni gəmidə altı kayut o yanda olsun, mənəvi şeylərə göstərdiyi marağı həmişə iztiraba çevrilən mənəşə ona yaxın düşə bilməyim. Düşünüb həddən artıq cəfəng kələklər tapmağa başladım: təqribən təkəbbürünü qıdıqlayıb özümü şöhrətli qəzetlərin birinin müxbiri kimi qələmə vermək və müsahibə götürmək, ya da tamah damarından yapışib Şotlandiyada pullu bir turnir təklif etmək. Amma tezliklə yadıma düşdü ki, çalı xoruzunu cələyə çəkmək üçün ovçuların ən sınıanmış üsulu cütləşmə zamanı çalı toyuğunun çıxardığı səsi yamsılamaqdır; şahmatçının diqqətini özünə yönəltmək üçün oturub oynamaqdan təsirli nə ola bilərdi?!

Ömrümdə heç vaxt ciddi şahmatçı olmamışam, özü də çox adi bir səbəbdən, çünki şahmata üzəndən, elə-belə məzələnmək üçün baş qoşmuşam; əgər bir saatlığa taxta arxasına əyləşirəmsə, bu heç də özünü üzmək xatirinə olmur, əksinə, onu mənəvi gərginlikdən xilas olmaq üçün edirəm. Mən şahmatı, sözün gerçək anlamında, “oynayıram”, başqaları isə, əsl şahmatçı – şahmatçılarsa şahmatı “ciddiləşdirirlər” ki, dilə yeni uğurlu bir söz gətirsinlər. Şahmat da sevgi kimidir, gərək mütləq tərəf-müqabilin olsun, mənimsə hələlik indiki anda gəmidə başqa şahmat həvəskarlarının olub-olmamasından qəti xəbərim yoxuydu. Onları öz zağalarından çölə çıxarmaq üçün siqaret çəkilən

otaqda quşbazlar kimi süni bir cələ qurdum, məndən xeyli zəif oynasa da, şahmat taxtasının arxasında arvadımla üz-üzə əyləşdim. Doğrudan da, heç altı gediş etməmişdik ki, ötüb-gedənlərdən kimsə ayaq saxladı, ikincisi baxmaq üçün icazə istədi; axırda ürəyimcə olan tərəfdəş da tapıldı, mənimlə oynamağı təklif etdi, şotlandiyalı mühəndis-geoloq; eşitdiyimə görə, Kaliforniyada neft qazıntısından əlinə böyük sərvət keçirmişdi, xarici görkəmindən kötüyə oxşayırdı, iri sivri burnu, kvadrat çənəsi, sağlam dişləri vardı, yanağından, elə bil, qan damırdı, sifətindəki qırmızılıq, bəlkə də, ən azı, bir hissəsi, həddən çox viski içməyindən irəli gəlirdi. İdmançılara xas sağlam, enli kürəkləri, yazıqlar olsun ki, oyun zamanı da nəzərə çarpırdı, çünki mister Makkonnor özünəvurğun, uğurlu adamların elə zümrəsinə aid idi ki, məğlubiyyətini adi bir oyunda da şəxsiyyətinin alçalması kimi qəbul edirdi. Həyatda heç kəsin köməyi olmadan, heç nə ilə barışmadan irəliləməyə vərmiş, faktik uğurdan məstləşmiş bu nəhəng insan öz üstünlüyünə elə dönməzliklə əmin olmuşdu ki, hər hansı bir müqavimət onu yersiz etiraz, hətta az qala, təhqir kimi cinləndirirdi. Birinci partiyanı uduzanda qaş-qabağını salladı, ədayla, zəhmlə izah etməyə başladı ki, bu məğlubiyyət ani diqqətsizliyin nəticəsi ola bilər, üçüncüdə isə günahı qonşu otaqdakı qalmaqalda gördü; bircə oyunu belə uduzmaq istəməirdi, o saatca revanş tələb edirdi. Bu şöhrət dəliliyi əvvəlcə məni əyləndirirdi, lakin axırda xasiyyətindəki həmin qaçınmaz nöqtədən yapışib dünya çempionunu meydana çəkməkdən ötrü ondan öz məqsədim üçün istifadə etmək fikrinə düşdüm.

Niyyətim üçüncü gün baş tutdu, yarımçıq da olsa, tutdu. Bilmirəm, bizi Çentoviç göyərtədə gəzişərkən pəncərədənmi görmüşdü, yoxsa siqaret çəkilən otağa təsadüfənmi girmişdi, hər halda, bizim kimi naşılarn onun sənətinə girişdiyini görüb, istər-istəməz, bir-iki addım yaxınlaşmış və bu aralı məsafədən də taxtamıza sınaycı bir nəzər salmışdı. Məhz elə bu vaxt Makkonnor növbəti gedişini edirdi. Elə bu bircə gediş Çentoviçin hər şeyi anlamasına bəs etdi, bizim diletant cəhdlərimizi izləməyi özünün ustad şəninə sığışdırmadı. Kitab mağazasında təklif olunan dəyər-siz detektiv romanı biz vərəqləmədən əlimizi yelləyib necə

rədd ediriksə, o da eləcə edib masamızdan aralandı və siqaret çəkilən otaqdan çıxdı. “Ölçüb-biçib saya salmadı” – öz-özümə düşündüm, bu soyuq, həqarətli baxışdan xeyli sarsıldım, dərdimi dağıtmaq üçün Makkonnora dedim:

- Görünür, gedişimiz çempionu açmadı.
- Hansı çempionu?

Başə saldım ki, bayaq yanımızdan ötən, saymazyana nəzərlərlə oyunumuza baxan cənab şahmat çempionu Çentoviç idi. Sonra da əlavə etdim ki, gərək ikimiz də dözək, ürəyimizə salmayaq, onun bu gözəl ikrahiyla birtəhər barışaq; neyləməli, kasıbların qisməti su qaynatmaqdır.

Amma mənə nə qədər təəccüblü görünsə də, etinasızlıqla dediyim bu kəlmələr Makkonnora gözlənilməz təsir göstərdi. O saatca coşdu, oyunumuzu tamam unuttu, təkəbbürü açıq-aşkar poqquldamağa başladı. Çentoviçin gəmidə olmağından xəbəri yoxmuş, bu Çentoviç gərək mütləq onunla oynasın. On dörd nəfərin iştirak etdiyi birçağlı turnirdən başqa hələ indiyədək ömründə dünya çempionu ilə oynamayıb; elə bunun özü də dəhşətli dərəcədə maraqlıymış, o vaxt az qalıbmış oyunu udsun. Soruşdu ki, dünya çempionunu şəxsən tanıyırammı? “Yox” cavabını verdim. Onunla danışib buraya dəvət etmək istədimmi? Boyun qaçırıdım, əsaslandırdım ki, bildiyimə görə Çentoviç yeni tanışlıqdan həmişə yayınır. Bir də bizim tək üçüncü dərəcəli oyunçularla oturub-durmaq dünya çempionuna nə ləzzət verərdi ki?

Hə, Makkonnor kimi təşəxxüslü adamlə bu söhbətdə “üçüncü dərəcəli oyunçu” kəlməsini işlətməsəm, yaxşıymış. Dilxor-dilxor arxaya yayxandı, qırmızı-qırmızı dedi ki, hər hansı bir centlmenin nəzakətli təklifini Çentoviçin rədd edəcəyinə o, öz payına qəti inana bilmir, çalışıb özü məsələni yoluna qoyacaq. Arzusunu nəzərə alaraq, dünya çempionunun şəxsiyyəti barədə qısaca izahat verdi, yarımçıq partıyanı alt-alt, üst-üst qoyub, Çentoviçi axtarmaq üçün tövşüyə-tövşüyə tez göyərtəyə cumdu. Tezliklə hiss elədim ki, bu cür enli kürəklərin sahibi bir işə ürəkdən girişdimi, onu tutub saxlamaq qeyri-mümkündür.

Həyəcan içində oturub gözlədim. Makkonnor on dəqiqədən sonra geri qayıtdı, mənə elə gəldi ki, kefi sən deyən qədər də kök deyildi.

– Nə oldu? – soruşdum.

– Haqlıymışsan, – xeyli pərt cavab verdi. – Qəti ürəyə-yatan adam deyil. Özümü təqdim etdim, kimliyimi bildirdim. Heç mənə əl də uzatmadı. Çalışdım başa salım ki, bizimlə birçağlı turnir keçirmək istəsə, bu, gəmidəkilərin hamısına böyük bir şərəf sayırdı və biz bunu özümüz üçün fəxr hesab edərdik. Ancaq heç gözlərini də qırpmadı; təəssüfləndiyini bildirdi, dedi ki, öz agenti ilə bağladığı müqavilə iltizamına görə bütün turnir boyu qonoratsız oynamağa ixtiyarı yoxdur. Hər oyuna da ən azı 250 dollar düşür.

Güldüm:

– Ömründə ağılıma gətirməzdim ki, qara, ağ fiqurları oyan-buyana çəkmək belə gəlirli bir iş sayırmış. Hə, ümidvaram ki, siz də o cür alicənablıqla ayrıldınız.

458

Lakin Makkonnor ciddiliyini qəti pozmadı:

– Oyunu sabah saat üçə təyin etmişik. Burada, siqaret çəkilən otaqda. Məncə, qoymarıq, bizi tez-tələsik əzib muma döndərsin.

– Necə? İki yüz əlli dolları ödəməyə razılıq verdiniz? – az qala, dəli kimi qışqırdım.

– Niyə də yox? *C'est son metier*¹. Dişim ağrısaydı və gəmidə təsadüfən diş həkimi olsaydı, ondan tələb etmə-yəcəkdim ki, ağrıyan dişimi müftə çəksin. O boyda qiymət qoymağa kişi tam haqlıdır. Hansı sənətdə olur-olsun, öz işinin ustaları həm də ən yaxşı tacirdirlər. Mənə qalanda isə: alver nə qədər açıq olsa, bir o qədər yaxşıdır. Çentoviç kimi cənabdan mərhəmət diləməkdən və axırda ondan üzr istəməkdənsə, pulunu nağd ödəmək məsləhətdir. Bir də ki, öz klubumuzda bir axşam uduzduğumuzun yanında iki yüz əlli dollar heç nədir, özü də orada heç dünya çempionu ilə oynamırdım. “Üçüncü dərəcəli” oyunçunun Çentoviçə uduzması sən deyən biabırçılıq olmasın gərək.

Məksiz “üçüncü dərəcəli oyunçu” kəlməsi ilə Makkonnorun heysiyyətinə dərinədən toxunduğumu hiss etdikcə öz-özümə əylənirdim. Amma bu bahalı zarafatın dəyərini ödəmək fikrinə düşdüyümdən kişinin, axır ki, məni öz əyləncəmlə tanış edən yersiz təkəbbürünə qarşı heç nə edə bilmədim. Özümüzü indiyə qədər şahmatçı kimi qələmə

¹ Bu, onun peşəsidir (*fr.*).

verən biz dörd-beş kişi qarşıdakı olay barədə tələsik razılığa gəldik və keçib-gedənlər bizə imkanca az mane olsunlar deyə, təkcə özümüzünkünü yox, həm də qonşu masaları gələcək matç üçün əvvəlcədən tutduq.

Səhərişi gün balaca dəstəməz şərtləşdiyimiz vaxtda tam tərkibdə hazır oldu. Çempionla üz-üzə olan orta yer, təbii ki, iri sıqarları bir-birinin oduna yandırınb narahat baxışlarını saatdan çəkməyən Makkonnora ayırdı. Lakin dünya çempionu – dostumun danışığından sonra bunu mən onsuz da gözləyirdim – bizi on dəqiqədən çox gözlədəsi oldu, bununla da gəlişi, hər halda, özünün ən yüksək təşəxxüs nöqtəsinə çatdı. Ağır-ağır, etinasızlıqla masaya yaxınlaşdı. Özünü təqdim etmədən – “Kimliyimi bilirsiniz, sizin kim olmağınız isə mənə qəti maraqlandırmır” ədəbsizliyi, sanki, bunları deyirdi – peşəkar bir quruluqla işgüzar göstərişlərini verməyə başladı. Birçağlı oyun üçün gəmidə şahmat dəstləri çatışmadığına görə təklif edir ki, hamımız birləşib ona qarşı oynayaq. Bizim məsləhətləşməyimizə mane olmaq üçün hər gedişdən sonra otağın o başındakı masanın yanına gedib gözləyəcək. Qarşı gedişi edən kimi gərək biz qaşlaqla stəkanı döyəcləyək, çünki əlimizin altında, təəs-süflər olsun ki, zəngimiz yoxdur. Əgər bizim ayrı fikrimiz yoxdursa, bir gediş üçün o, maksimum on dəqiqə vaxt təklif edir. Təbii ki, biz, qorxaq uşaqlar kimi, hər təkliflə razılaşdıq. Rənglərin bölgüsündə Çentoviçə qaralar düşdü; elə ayaq üstə ilk əks-gedişini edib, özünün təklifiylə seçilmiş gözləmə yerinə yollandı, orada divara söykənilib, adi süstlüyü ilə şəkilli jurnalı vərəqləməyə başladı.

Oyun haqqında məlumat verməyin o qədər də mənası yoxdur. Təbii ki, necə qurtarmalıydı, elə də qurtardı: bizim total məğlubiyyətimizlə, özü də düz iyirmi dördüncü gedişdə. Şahmat üzrə dünya çempionunun beş-altı orta, bəlkə də, bir az aşağı səviyyəli oyunçunun küreyini çeçələ barmağı ilə yerə vurması, əslində, çox da təəccüblü deyildi; hamımızı incik salan yalnız Çentoviçin bizi çeçələ barmağı ilə yendiyini aşkar lovğalıqla hiss etdirməsi idi. Görürdün ki, hər dəfə taxtaya öteri bir nəzər salır, bizə çəp-çəp elə etinasızlıqla baxırdı ki, elə bil, özümüz ölü taxta fiqurlar idik və bu sırtıq hərəkətlər, istər-istəməz, qotur tutmuş it tərəfə yön çevirmədən bir parça sümük atmağı xatırladırdı.

Mənə qalsa, onda adamlıq duyğusu olsaydı, diqqətimizi səhvlərimizə yönəldərdi. Lap oyun qurtarandan sonra da insanlıqdan kənar bu şahmat avtomatı dodağını aralayıb dinmədi, əksinə, “Mat!” deyib masanın qarşısında mıxlandı, gözlədi görsün, ikinci partiyayı oynamağı təklif edən varmı. Gönüqalınların kobudluğu qarşısında həmişə imdadsız görünən adamlar kimi ayağa durub hərəkətimlə bildirmək istəyirdim ki, başa çatmış bu dollar alveri ilə tanışlığımızdan aldığımız ləzzət, ən azı, mənim üçün sona yetdi, amma yanımda oturmuş Makkonnor, sanki, mənim acığıma xırıltılı səslə dilləndi:

– Revanş!

460

Boynuma alım ki, bu amiranə səsdən diksindim; Makkonnor, sözün əsl mənasında, centlməndən çox, döyüşə girməzdən qabaq xoruzlanan boksçu təsiri bağışlayırdı. Bu, Çentoviçin bizə sirayət etmiş xoşagəlməz davranış tərzindənmi, yoxsa təkəcə patoloji, ecazkar təkəbbürdənmi irəli gəlirdi, bilmirəm – hər halda, Makkonnorun təbiəti tamamilə dəyişmişdi. Sifəti düz alın tüklerinin dibinə qədər qızarmış, daxili təzyiqdən burun pəreləri gərilib genəlmişdi, kişini açıq-aşkar tər basmışdı, dişləri ilə çeynədiyi dodağından irəli uzanmış davakar çənəsində iri, dərin bir şırım açılmışdı. Mən təlaş içində onun gözlərində buxova yatmayan çılgınlığın qılgıncılarını gördüm ki, bu hal da, adətən, rulet masası arxasında altıncı, bəlkə də, yeddinci kərə ikiqat artırılmış məzənnə zamanı lazımı rəngin gəlmədiyini görəndə əzablar içində qovrulan adamlarda müşahidə olunur. Elə həmin an dərk etdim ki, bu fanatik təfəkkür sahibi bütün var-dövlətini bu yolda qoysa da, Çentoviçi, heç olmasa, bircə partiya udana qədər oynayacaq, əl çəkməyəcək, oynayacaq, lap qonoranı ikiqat artırsa da oynayacaq. Çentoviç dözsəydi, Makkonnorun simasında qızıl yatağı tapmışdı, Buenos-Ayresə qədər buradan bir neçə min dollar süpürləyə bilərdi.

Çentoviç yerindən qımıldanmadı.

– Buyurun, – nəzakətlə dilləndi. – Cənablar indi qaralarla oynayacaq.

İkinci partiya da yeni bir şey vəd etmirdi, yalnız bir-iki maraqlılarla dəstəmiz bir az böyümüş, həm də xeyli canlanmışdı. Makkonnor gözünü zilləyib taxtaya baxırdı, sanki, özünün uduş ehtirası ilə fiqurları ovsunlamaq istəyirdi;

sir-sifətindən görürdün ki, duyğusuz, daş rəqibinə ürəkdən birçə dəfə “Mat!” qışqırmaq üçün lap min dollar da verərdi. Qəribə də olsa, onun qəddarlaşmış həyəcanı bizə də sira-yət etmişdi. Hər gedişdən qabaq çılğınlıqla müzakirə edirdik, işarə verib Çentoviçi çağırmağa razılaşmazdan əvvəl neçə dəfə lap son anda bir-birimizin əlindən tutub qoymurduq. Beləcə, on yeddinci gedişə gəlib çatdıq, nə qədər təəccüblü görünse də, bizim xeyrimizə olan bir vəziyyət yaranmışdı, çünki c xəttindəki piyadanı axırıncıdan əvvəlki c2 xanasına çatdırmışdıq; yeni vəzir qazanmaq üçün onu yalnız c1 xanasına sürüşdürməliydik, vəssalam. Əlbəttə, bu boyda aşkar şansın yaranmasından özümüz də narahat idik; hamı bir nəfər kimi şübhələnirdi ki, asanlıqla qazandıgımız bu üstünlüyü qabağımıza vəziyyəti daha dərinədən görən Çentoviç bilə-bilə, qarmaq kimi atıb. Lakin gərgin, birgə axtarış və mübahisəyə baxmayaraq qarmaqdakı qurdu görən yoxuydu. Axırda, fikirləşmək üçün ayrılmış vaxt qurtarhaqurtarda qərara aldıq ki, həmin gedişi edək. Mak-konnor əlini atıb piyadanı sonuncu xanaya qoymaq istəyirdi ki, kimsə qəflətən onun qolundan yapışdı və həmin kimsə astadan, inamla pıçıldadı:

– Allah xatirinə! Toxunmayın!

İstər-istəməz, hamımız çevrilib baxdıq. Təqribən qırx beş yaşında bir kişi idi, qəribə, az qala, tabaşir ağılığı ilə nəzərimi çəkən bu uzunsov, zəhmli sifəti bir neçə dəfə göyertədə görmüşdüm, deyəsən, başımız bu son gedişə qarışanda axıra yaxın bizə qoşulmuşdu. Baxışlarımızı duyub tələsik əlavə etdi:

– Vəzirə çıxsanız, o saatca c1-dəki fillə vuracaq, siz də atla geri götürəcəksiniz. Amma o, bu arada a7-dəki keçid piyadasını irəli atıb topunuza hücum edəcək, lap atla şah desəniz də itirirsiniz, doqquz-on gedişdən sonra isə təslim olmalısınız. Bu, Alyoxinin 1922-ci ildə Pistiandakı böyük turnirdə Boqolyubova qarşı ilk dəfə tətbiq etdiyi vəziyyətə oxşayır.

Makkonnor heyrət içində əlini fiqurdan çəkdi, elə bizim kimi o da matdım-matdım gözlərini döyüb gözlənilməz mələk kimi göylərdən köməyə enmiş bu kişini təəccüblə süzdü. Doqquz-on gedişə matı hesablaya bilən bir adam yüksək dərəcəli peşəkar, bəlkə də, elə həmin turnirin

iştirakçısı, dünya çempionluğuna iddiaçılardan biri olmaydı, onun qəfil gəlişi, belə böhranlı anda oyuna qoşulması heç cür inanılası deyildi. Birinci Makkonnor dilləndi.

– Nə təklif edirsiniz? – həyəcanla pıçıldadı.

– İndi irəli getməyin, əvvəlcə geri çəkilin! Şahı təhlükəli g8 xanasından h7 xanasına çəkin. Onda, yəqin, hücumu ayrı cinaha keçirəcək. Bunu da topun c8-c4 gedişi ilə dəf edərsiniz; belə olanda o, iki dəfə tempi, bir piyadanı, bununla da üstünlüyü itirəcək. Onda keçid piyadaları üz-üzə dayanacaq, əgər müdafiədə qalsanız, heç-heçəniz var. Bundan artığına ümid bəsləməyin.

Bizi yenidən heyrət götürdü. Dəqiqiyyə əslində sürətli hesablamadan başqa bir şey deyildi, amma burada nəşə bir dolaşılıq da vardı, sanki, gedişləri kitabdan oxuyurdu. Bununla belə, onun işə qarışmağı ilə oyunu dünya çempionuna qarşı heç-heçə qurtarmaq kimi gümansız bir şans möcüzə təsiri bağışlayırdı. Hamımız bir nəfər kimi, qırağa çəkildik ki, onun taxtaya sərbəst nəzarət yetirməsinə şərait yara daq. Makkonnor bir də soruşdu:

– Deməli, şahı g8-dən h7-yə?

– Elədir! İlk növbədə geri çəkilmək!

Makkonnor əməl etdi, biz də stəkanı səsləndirdik. Çentoviç adi etinasız addımlarla masaya yaxınlaşdı, ötəri bir baxışla əks-gedişi gözdən keçirdi. Sonra, naməlum xilas-karımızın qabaqcadan dediyi kimi, şah cinahındaki piyadanı h2-dən h4-ə itələdi. Qonağımız həyəcanla pıçıldadı:

– Topu qabağa, topu qabağa, c8-dən c4-ə, onda əvvəlcə piyadanı qoruyası olacaq. Ancaq bu da ona kömək etməyəcək! Keçid piyadasına əhəmiyyət vermədən c3-dəki topla d5-i vurarsınız və yenidən qüvvələriniz bərabərləşər. Müdafiə olunmaq əvəzinə, var gücünüzle sıxışdırın!

Onun nələr düşündüyünü başa düşmürdük. Dedikləri bizim üçün Çin yazısı kimi idi. Artıq onun toruna düşmüş Makkonnor qonaq nəyi deyirdisə, onu da fikirləşmədən oynayırdı. Çentoviçi çağırmaq üçün yenidən stəkanı səsləndirdik. Birinci dəfəydi ki, gələn kimi oynamadı, əksinə, diqqətlə taxtaya baxdı. Sonra qonağımızın dediyi gedişi edib öz yerinə qayıtdı. Lakin geriye dönməzdən qabaq nəşə yeni, gözənilməz bir hərəkət etdi, başını qaldırıb sıralarımızı gözdən keçirdi; açıq-aşkar görünürdü ki, ona birdən-birə

bu cür ciddi müqavimət göstərən adamı içimizdən seçib tapmaq istəyir.

Həmin andan etibarən həyəcanımız ölçüyəgəlməzdi. İndiyə qədər tamam ümitsiz oynayırdıq, indi isə Çentoviçin soyuq təkəbbürünü sındırmaq fikri damarlarımızdakı qanı coşdurmuşdu. Yeni dostumuz növbəti gedişi artıq düzüb-qoşmuşdu və Çentoviçi geri çağıra bilərdik – qaşığı stəkana vuranda barmaqlarım titrəyirdi. Axır ki ilk qələbəmiz yetişdi. İndiyə qədər ayaq üstdə oynayan Çentoviç ləngiyib-ləngiyib axırda aşağı oturdu. Ağır-ağır, ehtiyatla əyləşdi; bununla da indiyə qədər aramızda hökm sürən yuxarıdan-aşağıya baxma mərasimi cismən ortadan götürüldü. Onu məcbur etmişdik ki, ən azı, bizimlə eyni məkan səviyyəsinə ensin. Xeyli fikirləşdi, donuq gözlərini taxtaya elə zilləmişdi ki, qara kirpiklərinin altındakı bəbəkləri güclə görmək olurdu və bu gərgin fikirləşmədə get-gedə ağız açılmağa başladı ki, bu da onun xırda sifətinə nəsə bir giclik gətirdi. Çentoviç dörd-beş dəqiqə düşündü, sonra gedişini edib ayağa qalxdı. Dostumuz o dəqiqə pıçıldadı:

– Uzatma taktikasındır! Pis fikirləşməyib! Ancaq buna getməməli! Gücü dəyişdirməyə verməli, mütləq dəyişdirməli, onda heç-heçə qurtararıq, heç Allahın özü də ona kömək edə bilməz.

Makkonnor elə də etdi. Sonrakı gedişlərdə hər ikisinin arasında – biz çoxdan qırağa çəkilib adi müşahidəçilərə çevrilmişdik – bizə qaranlıq olan dəyiş-düyüş başlamışdı. Təqribən yeddi gedişdən sonra Çentoviç uzun-uzadı düşü-nüb başını qaldırdı və dedi:

– Heç-heçə.

Bir anlığa araya sakitlik çökdü. Qəflətən dalğaların xışiltısı, salondakı radioda səslənən caz musiqisinin sədaları eşidildi, qulaqlar göyertədə gəzişən hər addım səsini, pəncərənin arasından sızan küləyin sakit, incə vıyılısını almağa başladı. Bizlərdən heç kəs nəfəs çəkmirdi, sonluq elə qəflətən gəlmişdi ki, artıq yarı udulmuş bir partiyada bu naməlum adamın öz iradəsini dünya çempionuna qəbul etdirməsini ağılımıza gətirmədiyimizdən hamımız quruyub qalmışdıq. Makkonnor şaqqıltıyla arxaya yayxandı, içində donub qalmış nəfəsi hamının eşitdiyi bir “ah!”la sinəsindən qopdu. Bir gözüm Çentoviçdəydi. Hələ son gedişlərdə

mənə elə gəldi ki, rəngi xeyli saralıb. Lakin özünü saxlamağı bacarırdı. Aşkar, biganə donuqluğundan qopmayıb, həyəcansız əlləriylə daşları taxta üstündə sürüşdürə-sürüşdürə həmişəki süst halında soruşdu:

– Cənablar bir partiya da oynamaq istərdimi?

Sualı tam rəsmi, tam işgüzar səsləndi. Ancaq ən qəribəsi o idi ki, Makkonnora tərəf baxmırdı, gözlərini birbaşa xilaskarımıza zilləmişdi. Belindəki çaparrın təzəliyini, əminliyini və yaxşılığını hiss edən at kimi, deyəsən, son gedişlərdə o da özünün həqiqi, gerçək rəqibini tanımışdı. İstər-istəməz, onun baxışlarını izləyib matdım-matdım həmin yad adama baxdıq. Lakin o fikirləşib cavab verənə kimi, Makkonnorun təşəxxüslü həyəcanı təntənə ilə səsləndi:

– Əlbəttə! Amma indi təkcə ona qarşı oynamalısınız!

464

Təkcə siz Çentoviçə qarşı!

Amma heç kəsin gözləmədiyi bir iş oldu. Qəribə görünüşlü gözlərini yığışdırılmamış taxtadan hələ də ayırmayan bu naməlum şəxs bütün baxışların ona yönəldiyini, onu bu qədər heyranlıqla dindirdiklərini görüb diksindi. Üzünün cizgiləri bir-birinə qarışdı.

– Yox, yox, cənablar, – nədənsə tutulmuş adamlar kimi kəkələdi. – Qəti mümkün deyil... mən yox, heç cür yox... iyirmi ildir, xeyr, iyirmi beş ildir, şahmata yaxın durmamışam... indi görürəm ki, düz iş tutmamışam, icazəniz olmadan oyununuza qarışmışam... Lütfən, bu hərəkətimə görə məni bağışlayın... daha bundan sonra mane olmaram.

Heyrətimizdən aylana qədər bizdən aralanıb otaqdan çıxdı.

– Qəti olan iş deyil axı, – çılgın Makkonnor yumruğunu masaya çırpıb guruldadı. – Heç ola bilməz ki, iyirmi beş il oynamamış olsun! Axı hər gedişi, rəqibin hər cavabını beş-altı gediş qabaqcadan hesablayırdı. Belə şey hər kişinin işi deyil. Dediklərinə qəti inanmaq olmaz, elədir?

Sonuncu sualla Makkonnor, istər-istəməz, Çentoviçə müraciət etdi. Lakin dünya çempionu öz donuqluğunu itirmədi.

– Bu barədə hökm verə bilmərəm. Hər halda, cənab xeyli qeyri-adi, xeyli də maraqlı oynadı, buna görə də bilə-bilə ona imkan yeri qoydum. – Eyni pəndəmliklə ayağa qalxıb öz işgüzarlığı ilə əlavə etdi. – Cənab, ya da cənablar

sabah təkrar oyun arzusunda olsalar, saat üçdən sonra sərəncamınızdayam.

Xəlif təbəssümümüzü boğa bilmədik. Hər birimiz gözəl bilirdik ki, Çentoviç bizim naməlum yardımçımıza imkan yerini heç də alicənablığından qoymur və dedikləri uğursuzluğunu ört-basdır etmək bəhanəsindən başqa bir şey deyil. Bu cür yenilməz bir təkəbbürün laxlamağını görmək həvəsimiz daha da coşdu. Bizim kimi sakit, ehmallı səmnişinlərə birdən-birə cahil, qürurlu bir döyüş həvəsi gəlmişdi, çünki dəryanın ortasında, məhz bizim gemidə dünya çempionunun taxtdan salınacağı fikri – sonralar bütün teleqraf agentliklərinin dünyanın hər yerinə ildirım sürəti ilə yayacağı bir rekord – bizi açıq-aşkar ovsunlamışdı. Bura həm də böhranlı anda xilaskarımızın qəfil hücumundan irəli gələn müəmmmanın ləzzəti, onun ürkək təvazökarlığı ilə peşəkar bir şahmatçının yenilməz özünəvurğunluğunun kontrastı da qarışmışdı. Kim idi bu naməlum kişi? Yoxsa təsadüf hələlik kəşf olunmamış şahmat dahisini burada üzəmi çıxarmışdı? Bəlkə də, hansı məşhur şahmatçısı müəyyən səbəbdən öz adını gizlədirdi? Bu imkanların hamısını həyəcan içində götür-qoy edirdik, bu yad adamın müəmmalı ürkəkliyini və hamını heyretləndirən etirafını onun görünməmiş oyun üslubu ilə bir araya sığışdırmaq üçün hətta ən cəfəng mülahizələr də bizə cəfəng görünmürdü. Bununla belə, bir məsələdə hamımızın fikri üst-üstə düşürdü: nəyin bahasına olur-olsun, yeni mübarizənin tamaşasından imtina etməməli. Yardımçımızın sabah Çentoviçlə oynaması üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyi qərara aldığımız maddi xərclərini Makkonnor öz öhdəsinə götürdü. Arada bufetçidən soruşub naməlum adamın avstriyalı olduğunu öyrəndiyimizə görə yerlisi kimi mənə tapşırıq verildi ki, xahişimizi ona çatdırım.

Tələm-tələsik aradan çıxan kişini axtarıb göyərtədə tapmağa o qədər də vaxt lazım olmadı. Qatlaqlı çarpayıda uzanıb kitab oxuyurdu. Yaxınlaşmazdan qabaq keyli dayanıb müşahidə etdim. Saçları qısa vurulmuş başını, yorğun düşmüş adamlar tək, yastığa qoyub dincəlirdi; gənclik tərəvətli sifətinin qəribə sanlığı təkrarən gözümdən yayınmadı, gicgahlarındakı dümağ saçları, sanki, bu sifəti çərçivəyə almışdı; məndə belə bir duyum yarandı ki – özüm də

bilmirəm niyə – kişi qəfil qocalıb. Təzəcə ona yaxınlaşmaq istəyirdim ki, ədəblə ayağa durdu, o dəqiqə məndə inam oyadan, hamının dərin hörmət bəslədiyi qədim Avstriya soylarından birinin adı ilə özünü təqdim etdi. Yadıma düşdü ki, bu soyadı daşıyanlardan Şubertin yaxın dostları sırasındaydı və keçmiş kayzerin şəxsi həkimlərindən biri də, gərək ki, bu nəsiləndən olmalıydı. Xahişimizi doktor B.-yə çatdıranda ki Çentoviçin çağırışını qəbul etsin, kişi açıq-aşkar çaşıb qaldı. Məlum oldu ki, həmin oyunda dünya çempionuna, özü də hal-hazırda öz uğurlarının zirvəsində dayanan bir çempiona şərəflə duruş gətirdiyindən qəti xəbəri yoxmuş. Deyəsən, hansı səbəbdənsə, bu məlumat onu xüsusi təsirləndirdi, çünki təkrar-təkrar soruşurdu ki, rəqibinin, doğrudan da, tanınmış dünya çempionu olduğuna mən tam əminəmmi. Tezliklə başa düşdüm ki, işin bu tərəfi tapşırğımı xeyli yüngülləşdirir və həssaslığını görüb mümkün məğlubiyyətin Makkonnorun cibinə vuraçağı ziyanı ondan gizlətməyi qərara aldım. Uzun tərəddüddən sonra doktor B. axır ki razılıq verdi, dönə-dönə xahiş etdi başqa cənablara da çatdırım ki, onun imkanlarına çox da böyük ümid bəsləməsinlər.

– Çünki, – deyib qayğılı bir təbəssümlə əlavə etdi, – əslində, heç özümə də aydın deyil ki, şahmatı bütün qaydaları ilə düzgün oynaya bilirəm, ya yox. Xahiş edirəm, inanasınız, gimnaziya oxuyandan bu yana, yəni iyirmi ildən çoxdur, əlimə şahmat fiquru dəyməyib deyəndə mən heç də saxta təvazökarlıq etməmişəm. Elə o vaxt da xüsusi qabiliyyəti olmayan adi oyunçulardan biri idim.

Bunu elə təbii dedi ki, gerçəkliyinə bircə qınaq da şübhəm qalmadı. Bununla belə, heyrətimi gizlədə bilmədim, soruşdum ki, bəs necə olur, müxtəlif şahmatçıların ayrı-ayrı kombinasiyalarını bu cür dəqiqliklə xatırlaya bilir, hər halda, görünür, şahmatla, ən azı, nəzəri tərəfdən çox məşğul olub. Doktor B. həmin qərribə yuxulu vəziyyətində yenidən gülümsədi.

– Çox məşğul olmuşam!.. Bunu yalnız bir Allahın özü bilir. Bu, tamam əlahiddə, görünməmiş bir şəraitdə olub. Xeyli mürəkkəb məsələdir, ancaq bu gözəl, sonsuz zəmanəmizdə, hər halda, bu da kiçik bir xoşbəxtlik sayıla bilər. Yarımca saatlığa səbir edə bilərsiniz...

Qatlaqlı çarpayıda mənə də yer göstərdi. Dəvətimi məmnuniyyətlə qəbul etdim. Ətrafda heç kəs yox idi. Doktor B. oxu eynəyini gözündən çıxarıb bir qırağa qoydu, sonra sözə başladı:

Bir vyanalı kimi nəslimizi tanıdığınızı bildirməklə könlümü xeyli xoş etdiniz. Amma güman edirəm, mənim əvvəlcə atamla, sonra da təkbaşına rəhbərlik etdiyim vəkillər idarəsindən, bəlkə də, heç nə eşitməmişiniz, çünki biz heç vaxt qəzetlərdə işıqlandırılan məhkəmə işlərinə baxmırdıq və müəyyən səbəbdən yeni müştərilərdən də qaçırdıq. Əslinə qalanda, bizim heç doğru-düzgün vəkillik təcrübəmiz də yox idi, yalnız müstəsna hüquq məşvərəti ilə, ilk növbədə də, dini partiyanın keçmiş deputatı kimi atamın yaxınlıq etdiyi böyük kilsələrin sərmayəsinin idarə olunması ilə kifayətlənirdik. Bundan başqa, bizə – monarxiya artıq tarixin arxivinə verildiyindən indi bu barədə, yaqın ki, danışmaq olar – kayzer nəslindən bəzilərinin fondlarının idarəçiliyi etibar olunmuşdu. Saraya və dini zümərəyə olan bu bağlılığımız – əmimin biri kayzerin şəxsi həkimi, o birisi isə Zaytenştetendə abbat idi – iki arxa dönənimizi əhatə edirdi; bu bağlılığı biz, olsa-olsa, saxlamalı idik və ata-babadan qalma inam sayəsində qismətimizə düşən bu iş kirmiş, demək olar, hay-küysüz bir məşğuliyyət idi, əslində, çox şey də tələb eləmərdi, rəhmətlik atama yüksək dərəcədə xas olan iki əlamət: biri ciddi təmkin, digəri də etibar; doğrudan da, kişi həm inflyasiya, həm də çevriliş illərində öz uzaqqörənliyi ilə müştərilərin külli miqdarda var-dövlətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Sonra Hitler Almaniya sükana sahib çıxıb kilsə və monastırlar əleyhinə quldur yürüşlərinə başlayanda bütün əmlakı müsadirədən xilas etmək üçün sərhədin o üzünü bəzi danışıqlar, bağlaşmalar bizim əlimizlə aparıldı və papa sarayının, eləcə də kayzer nəslinin müəyyən gizlin siyasi danışıqlarından biz ikimiz daha çox şey bilirdik, halbuki ictimaiyyət heç bundan sonra da onlardan xəbər tutmayacaq. Məhz idarəmizin gözdənirəq olması – hətta qapının ağızından lövhə də asmırdıq – eləcə də hər ikimizin bütün monarxist dairələrdən nümayişkarənə, ehtiyatla kənar gəzməyimiz xoşagəlməz yoxlamalara qarşı ən etibarlı müdafiəmiz idi. Bütün bu illər ərzində Avstriya haçansa heç bir idarə de fakto güman edə bilməzdi ki, kayzer

nəslinin gizli kuryerləri həmişə öz vacib yazışmalarını bizim dördüncü mərtəbədəki gözdəniraq idarəmizlə həyata keçirir.

Lakin nasional-sosialistlər öz ordularını hələ böyük dünyamıza qarşı silahlandırmamış, bütün qonşu ölkələrdə çox təhlükəli, çox bacarıqlı başqa bir ordunu – zərərçəkənlər, vəzifədən götürülənlər, küskünlər legionunu yaratmağa başlamışdı. Hər idarədə, hər müəssisədə onların üzdəniraq “özəkləri” yuva salmışdı, lap üzüyuxarı Dolfus və Şuşlinqin şəxsi kabinetlərinə qədər hər yerdə dinşəmə məntəqələri yerləşmiş, casuslar oturmuşdu. Sonralar öyrəndim ki, hətta bizim gözdəniraq idarəmizdə də onların adamı olub. Əslində, ölüvay, bacarıqsız bir məmur idi, keşislərdən birinin təklifi ilə işə götürmüşdüm ki, idarəyə zahirən müntəzəm işləyən bir müəssisə görkəmi verim; əslində isə ondan yalnız əl buyruqçusu kimi istifadə edirdik, telefona baxır, sənədləri nizama salırdı, daha doğrusu, tam zərərsiz, şübhəsiz sənədləri. Gələn məktubları açmağa ixtiyarı yoxuydu, vacib kağızların hamısını özüm makinada yazardım, heç surətini də saxlamırdım, gərəkli sənəd olanda onu evə aparır, gizli müzakirələri, bir qayda olaraq, ya monastır başçısının otağına, ya da əmimin kabinetinə salırdım. Bu ehtiyat tədbirlərinin sayəsində bizdəki qulaq çuğulu əsas məsələlərin heç birindən xəbər tuta bilməmişdi, lakin bədbəxt bir təsadüf nəticəsində həmin dikburun, şişkin gədə duyubmuş ki, ona etibar olunmur, ondan xəlvət burada çox işlər görürlər. Bəlkə də, haçansa mən olmayanda kuryerlərdən biri ehtiyatsızlıq edib şərtləşildiyi kimi “baron Bern” əvəzinə “ələhəzrət” sözünü işlədib, ya da bu əclaf qadağanı pozub məktublardan hansınısa açıb – ancaq hər halda, mən şübhələnenə qədər bizə nəzarət etmək üçün Münhendən, ya da Berlindən tapşırıq alıb. Yalnız sonralar, artıq həbsdə oturanda yadıma düşdü ki, onun işdə göstərdiyi əvvəlki ləngliyi son aylarda qəfil bir çalışqanlığa çevrilmişdi və məktublarımı poçta aparmaqdan ötrü dəfələrlə, az qala, dəridən-qabıqdan çıxmışdı. Doğrudur, özümün haradasa ehtiyatsız tərpendiyimi də demək olar, lakin ən böyük diplomatlar da, hərbcilər də əvvəl-axır Hitlerin hiylə toruna düşmədimi?! Gestapo çoxdandır necə dəqiq, necə ustalıqla göz qoyurmuşsa, elə Şuşniqin istefa verdiyi günün axşamı – Hitlerin Vyanaya

yürüş etdiyi gün – esesçilər məni çox asanlıqla damladılar. Xoşbəxtlikdən, qorxulu sənədlərin hamısını yandıra bilmişdim, Şuşniqin istefa nitqini eşidən kimi monastırların və iki böyük hersoqun xaricdə saxlanan əmlakının təkzibsiz sənədlərini lap son anda, gədələr qapını döyməmişdən qabaq, səbətdə yüyət paltarının altında gizlədib təsərrüfata baxan və həddən artıq ürək qızdırdığım yaşlı bir qadınla əmimgilə göndərmişdim.

Doktor B. sözüne ara verib bir siqar yandırdı. Yanan kibrit çöpünün seyrək-seyrək göz qırpan işığı altında hiss etdim ki, sağ cəhəngində əsəbi bir titrəyiş oynayır, bu, əvvəllər də gözümdən qaçmamışdı, indi diqqətlə baxanda görürdüm ki, iki-üç dəqiqədən bir təkrarlanır. Çox cüzi titrəyiş idi, insan nəfəsindən tərənən yarpaq kimi, lakin bütün sifətinə qəribə bir narahatlıq verirdi.

– Elə bilirsiniz, sizə qovğalı Avstriyamıza sədaqət göstərənlərin doldurulduğu konsdüşərgədən, orada keçirdiyim alçalmalardan, işgəncələrdən, əzablardan danışacağam? Düzünü deyim ki, bunların heç birini görmədim. Mən ayrı zümrədən idim. Məni həm cismən, həm də mənən alçaldılan, hitlerçilərin sönmək bilməyən intiqamına məruz qalan o bədbəxtlərin arasına salmamışdılar, çox balaca, kiçik bir dəstəyə qatmışdılar ki, onlardan da ya pul, ya da vacib məlumat qoparmaq istəyirdilər. Əslində, mənim kimi adi adamlar gestapo üçün tamam maraqsız olmuşdu. Ancaq, deyəsən, öyrənib bilmişdilər ki, biz ara adamları, etibar qazanmış idarə işçiləri onların ən qəddar düşməni olmuşuq, ona görə də çalışıb qoparmaq istədikləri şey ittihad sənədi idi: monastırların əleyhinə yönəlmiş sənədlər ki, bununla var-dövlətin haraya köçürülməsini sübuta yetirmək mümkün olsun, kayzer rejiminə, eləcə də Avstriyada monarxiya rejiminə sədaqət göstərənlərə qarşı yönəlmiş sənədlər. Güman edirdilər ki – və yəqin gümanlarında haqlıydılar da – bizim əlimizlə ötürülən və onların yırtıcı tamahını doyurmuş fondların əksəriyyəti üzə çıxarılmayıb; ona görə də elə birinci günü məni yaxaladılar ki, öz sınılanmış metodları ilə həmin sirri qopara bilsinlər. Odur ki, vacib sənəd, ya da pul qoparmaq istədikləri mənim tək adamları konsdüşərgələrə salmırdılar, əksinə, xüsusi metodlar üçün qoruyub saxlayırdılar. Bəlkə də, xatirinizdə

olar, kanslerimizi də, qohumlarından milyonlar qoparmaq istədikləri baron Rotşildi də əsirlər düşərgəsinin tikanlı məftilləri arxasına salmadılar, əksinə, hamının gözü qabağında hörmət-izzətlə mehmanxanaya, özü də gestaponun baş qərargahı sayılan Metropol mehmanxanasına aparıb, orada hərəsinə xüsusi bir otaq ayırdılar. Belə hörmət hətta mənim kimi kölgədə qalan bir adama da edildi. Mehmanxanada tək bir otaq! Çox mülayim səslənir, elə deyilmi? Ancaq inanın, heç də mülayim rəftar etmirdilər, əksinə, bizim kimi “görməli adamları” iyirmi-iyirmi, otuz-otuz buztək soyuq baraklara doldurmayıb oda dönmüş isti, tənha mehmanxana otaqlarında yerləşdirildisə, deməli, həddən artıq bic bir üsula əl atırdılar. Çünki lazım olan materialı bizdən qoparmaq üçün istifadə etdikləri bu incə təzyiq metodu, insanı hər şeydən təcrid etmək yolu qol-qabırğa sındırmaqdan, cismani işgəncədən daha təsirli idi. Bizə heç nə eləmədilər, sadəcə olaraq, mütləq heçliyin qoynuna atmışdılar, görünür, bilirdilər ki, yer üzündə heç nə həmin heçlik qədər insan qəlbini bu cür sıxa bilməz. Döyüb, əzişdirib çovğunlu baraklara atmaq əvəzinə, hər birimizi mütləq bir boşluğa, xarici aləmdən hermetik ayrılmış bir vakuuma salmaqla içimizdəki həmin sıxıntının əvvəl-axır dilimizi açacağına bel bağlayırdılar. Mənə verilmiş otaq ilk baxışda gözümə o qədər də narahat görünmədi. Qapısı, çarpayısı, kürsüsü, yüyət təknəsi, barmaqlıq çəkilmiş pəncərəsi vardı. Lap kip qapısı gecə də, gündüz də bağlı olurdu, masanın üstündə nə kitab, nə qəzet, nə bir vərəq kağız, nə də karandaş saxlamağa icazə verirdilər, pəncərəm birbaşa yanğın divarına baxırdı; cismim, ruhum ətrafında başdan-başa bir heçlik quraşdırmışdılar. Hər şeyi əlimdən almışdılar, saati götürmüşdülər ki, vaxtdan xəbərim olmasın, karandaşı almışdılar ki, yaza bilməyim, bıçağı götürmüşdülər ki, damarlarımı kəsməyim; hətta azca keylik gətirən siqareti də yaxın qoymurdular. Ağızını açıb bir kəlmə danışmayan, bütün sualları cavabsız qoyan keşikçidən başqa, adam üzü görmürdüm, adam səsi eşitmirdim; gözün, qulağın, ağıln səhərdən gecəyarıya, gecəyarıdan səhərə qədər, bir damcı da olsun, qida qəbul etmirdi, özün özünlə, öz canınla, bir də ki dörd-beş lal əşya ilə – masa, çarpayı, pəncərə, yüyət təknəsi ilə tək-tənha qalırdın, sanki, qara lallıq deryasında

dalğıctək şüşə qapaq altında yaşayırdın, özü də elə bir dalğıc ki, xarici aləmlə onu bağlayan kəndirin kəsiləcəyi və bu səssiz dərinlikdən heç vaxt çıxıb bilməyəcəyi bəri başdan onun ürəyinə dammışdı. Nə görməyə bir iş, nə eşitməyə bir söz, nə də baxmağa bir şey vardı, dörd tərəfdə qəti ara verməyən bir heçlik, məkansız, zamansız bir boşluq hökm sürürdü. Öz-özünə var-gəl edirdin, fikirlərin də gah dağ gəzirdi, gah da aran, heç vaxt qərar tutub dincələ bilmirdi. Lakin fikirlərin özünə də, lap maddi olmasa belə, dayaq nöqtəsi lazımdır, yoxsa öz-özünə fırlanmağa, öz ətrafında dövrə vurmağa başlayar; bu heçliyə heç fikirlər də duruş gətirməz. Səhərdən-axşama nəse gözləyirdin, amma heç nə olmurdu. Bununla belə, elə hey gözləyirdin. Heç nə alınmırdı. Gözləyirdin, yenə də gözləyirdin, gözləyə-gözləyə də düşünürdün, daşınırdın, beynin çatlayana qədər fikirləşirdin. Heç nə alınmırdı. Təklənirdin. Tək qalırdın. Tamam tək.

Zaman, məkan çərçivəsindən qıraqda düz on dörd gün yaşadım. Həmin dövrdə müharibə başlasaydı, xəbər tutmazdım; axı dünyam təkəcə masadan, qapıdan, çarpayıdan, əlüzuyandan, kürsüdən, pəncərə və divardan ibarət idi və mən həmişə eyni divardakı eyni kağıza baxırdım; onlara o qədər baxmışdım ki, üstündəki naxışların ən xırda cizgisi belə, sanki, polad iskanə ilə beynimin ən alt qatlarına həkk olunmuşdu. Axır ki, dindirmələr başlandı. Bir də görürdün, qəflətən səni çağırırdılar, özü də nə gecəsi vardı, nə də gündüzü. Çağırıb dəhlizlə harayasa aparırdılar, özün də bilmirdin, haraya; sonra oturub gözləyirdin, harada gözlədiyini də bilmirdin, sonra da qəflətən arxasında bir neçə mundirli adam oturan masanın qarşısında dayanırdın. Masanın üstündə bir qalaq kağız görürdün: içərisində nələr yazıldığından xəbərin olmadığı sənədlər; sonra suallar dolu kimi yağdırılırdı, gerçək və saxta suallar, aydın və hiyləgər suallar, səni dilindən tutan yalançı suallar, sən cavab verdikcə yad, acıqlı barmaqlar içərisindəkilərdən xəbərin olmadığı kağızları eşləyirdi və həmin yad, acıqlı barmaqlar protokola nəse yazırdı, ancaq nə yazdığından qəti xəbərin olmurdu. Bu dindirilmələrdə mənim üçün ən qorxulusu o idi ki, gestapoçuların idarəmədəki işlərdən həqiqətən nəse bilib-bilməmələrini və indi məndən nələr qoparmaq istədiklərini sezə bilmirdim, təsəvvürüm gətirməyə çətinlik çəkirdim.

Bayaq sizə dediyim kimi, ağır sənədləri son anda qulluqçu ilə əmimə göndərmişdim. Amma o həmin sənədləri almışdımı, almamışdımı? İdarədəki məmur nələri satmışdı, nələri satmamışdı? Məktublardan neçəsi onların əlinə keçmişdi, himayədarlıq etdiyimiz alman monastırlarından bu arada neçəsinin maymaq ruhanisindən nələri qoparmışdılar? Elə hey soruşur, soruşurdular. O monastır üçün hansı kağızları almışam, hansı banklarla məktublaşmışam, filan-filankəs adlı adamı tanıyırammı, İsveçrədən, Stinokkersildən məktub alırammı? Neçəsini tapıb ortaya çıxardıqlarını bilə bilmədiyimdən hər cavab ağır bir məsuliyyətə çevrilirdi. Onlara indiyə qədər bəlli olmayan bir şeyi ağzımdan qaçırırdımsa, deməli, ehtiyac olmadan kimisə güdaza verirdim. Çoxusunu inkar edəndə isə özümün küməmi yırırdım.

472

Lakin ən dəhşətli hələ istintaq deyildi. Ən dəhşətli istintaqdan sonra geriye, öz heçliyimə, həmin masalı, həmin çarpayılı, həmin təknəli, həmin divarkağızlı otağa qayıtmağım idi. Çünki özüm özümlə tək qalanda həmin dindirmələri təzədən göz önündə canlandırır, “nəyə daha ağıllı cavab verə bilərdim və bəlkə də, düşünmədən ağzımdan qaçırdığım bir ifadənin törətdiyi şübhəni dəf etmək üçün gələn dəfə nələri deməliyəm” düşüncələrinin əlində həlak olurdum. Verdiyim ifadələri, müstəntiqə dediyim hər kəlməni götür-qoy edir, düşünüb-daşınır, ölçüb-biçir, təzədən yoxlayırdım, verdikləri hər sualı, özümün hər cavabımı təkrarlayıb nəticə çıxarırdım, deyilənlərdən nələri protokola yaza biləcəklərini ölçüb-biçməyə çalışırdım və sonra görürdüm ki, bunların heç birini nə nəzərə ala, nə də öyrənə bilərəm. Lakin boş bir otaqda haçansa hərəkətə gəlmiş bu fikirlər başımdan çıxmaq bilmir, həmişə təzələnilib yeni-yeni kombinasiyalarla elə hey beynimdə fırlanır və yuxu aparana qədər məndən əl çəkmirdi; hər dəfə gestaponun istintaqından sonra düşüncələrimin sorgusu, dindirəsi, iztirabı, işgəncələri başlayırdı və bu, gestaponunkundan, bəlkə də, daha qəddar olurdu, çünki onların istintaqı necə keçsə də, üç saatdan sonra qurtarırdı, bu isə bicəngə tənhalığın işgəncəsi içində bitib-tükənmək bilmirdi. Məni həmişə dörd tərəfdən masa, dolab, çarpayı, divar kağızı, pəncərə mən-gənəyə almışdı, nə əyləncə vardı, nə kitab, nə qəzet, nə yad bir sifət, bir şey yazmaq üçün nə qələm, nə də öz-özünə

oynamaq üçün bir qutu kibrit, heç nə, heç şey. Yalnız indi anladım ki, bu mehmanxana otağını necə iblisənə, necə ağıllı, psixoloji baxımdan necə də öldürücü düşünüblər. Konsdüşərgələrdə, bəlkə də, daş daşıyardın, əllərinə qan sağılana qədər, ayaqlarını soyuq aparana qədər; heç olmasa, otuz-qırx adamla iyin-qoxunun içində soyuğun-boranın təsirindən sığınişib yataırdın. Hər halda, gözün insan üzü görərdi, çölə-düzə, arabaya, ağaca, ulduzlara, daha nə bilim, nələrə baxa bilərdin, burada isə dövrendə həmişə eyni şey, eyni mənzərə, eyni dəhşət. Burada məni fikrimdən daşıdıran, səfeh təsəvvürlərimi dağıdan, məni xəstə tutuşdurmalar aparmaqdan çəkindirən heç nə yox idi. Elə onların niyyəti də bu idi – düşüncələr canımı boğazıma yığıb, təngə gətirib axırda nəfəsimi kəsməli idi. Onda da bildiklərimi deməkdən, istədiklərini açıb-tökməkdən, lazımi sənədləri, adamları ələ verməkdən başqa çarəm qalmamalıydı. Getdikcə hiss edirdim ki, heçliyin qorxunc təzyiği altında əsəblərim laxlamağa başlayır və mən təhlükəni duyub sinirlərimi tanımladım ki, özümə bir əyləncə, bir məşğuliyət tapım. Özümü ovundurmaq üçün haçansa əzbər öyrəndiklərimin hamısını yenidən düzüb-qoşmağa, yenidən deməyə çalışdım: xalq mahnılarını, uşaqılıqda qafiyələndirib qoşduğumuz şeirləri, gimnaziyada Homerdən əzbərlədiklərimi, mülki qanun məcəlləsinin bəndlərini. Sonra hesablamağa başladım, istənilən rəqəmləri bir-birinə vurub böldüm, lakin bu yaranmış boşluqda yaddaşımın da dayağ nöqtəsi itmişdi. Fikrimi heç nəyə cəmləşdirə bilmirdim. Həmişə eyni fikir dalğalanıb özünü ortaya soxurdu: nələri bilirlər? Dünən nə dedim, gələn dəfə nə deməliyəm?

Əslində, diləgəlməz bu vəziyyət düz dörd ay çəkdi. Hə, dörd ay; ağızda deməyə nə var ki: adi bir söz kimidir! Deməyə nə var ki: dörd ay, cəmi ikicə söz. Bu sözləri yarımcə anın içində tələffüz etmək nə çətinmiş ki: dörd ay! Ancaq məkansız, zamansız bir şəraitdə vaxtın necə gec keçdiyini heç kəs təsvir edə bilməz, heç kəs ölçə bilməz, heç kəs canlandıra bilməz; nə başqası üçün, nə də özü üçün. Ətrafındakı bu heçlik, bu boşluq, həmişə səninlə olan masanın, çarpayının, yüyət təknəsinin, divar kağızının, ətrafındakı lallığın, sifətinə baxmadan yeməyi içəri ötürən həmin gözətçinin, həmin heçlik içində başqa bir heçliyin

dövrəsində fırlanan və səni dəli həddinə çatdıran fikirlərin yaratdığı heçliyin, boşluğun insanı içəridən necə gəmirdiyini, necə didib-parçaladığını heç kəsə izah edə bilməzsən. Ən xırda əlamətlərdən görürdüm ki, sinirlərim yerindən oynayıb. İstintaqın ilk günlərində daxilən özümdə bir arxayınçılıq duyurdum, hər şeyə təmkinlə, düşüncə ilə cavab verirdim; nələri deyəcəyimi, nələri deməyəcəyimi beynimdə götür-qoy edə bilirdim. Ən sadə cümlələri də fikrimi toplayıb deyirdim, çünki ifadə verdikcə kağız üzərində şütüyən qələmi ovsunlanmıştək gözədən qoyurdum, sanki, dediyim sözlərin arxasınca qaçıb özüm də kağıza hopurdum. Hiss edirdim ki, gücüm azalmağ üzrədir, görürdüm ki, özümü xilas etmək üçün bildiklərimin hamısını, bəlkə də, çox şeyi deyəcəyim an, bu heçliyin mənəgənəsindən yaxa qurtarmağ üçün on-onbeş adamı, onların sirlərini satacağım an, bununla da özümə vur-tut bir soluqluq, dinclik qazanacağım an yaxınlaşır. Bir axşam, doğrudan, az qalmışdı hər şey alt-üst olsun: gözətçi, təsadüfən, belə boğucu anların birində mənə yemək gətirəndə qəflətən arxasınca qışqırdım:

– Deyin mənə istintaqa çağırırsınız! Hər şeyi demək istəyirəm! Hamısını açıb deyəcəyəm! Sənədlərin, pulların yerini deyəcəyəm! Hamısını açıb deyəcəyəm, hamısını!

Xoşbəxtlikdən, mənə eşitmədi. Bəlkə də, heç eşitmək istəmədi.

Bu dar ayaqda gözlənilməz bir hadisə baş verdi, xilas yolu göstərən, ən azı, müəyyən müddət üçün qurtuluşa ümid yeri qoyan bir hadisə. İyulun axırı idi, tutqun, çiskinli, yağmurlu bir gün: bütün xırdalıqlarına qədər ona görə yadımdadır ki, mənə istintaqa aparanda yağış dəhlizdəki pəncərələrin şüşəsinə çırpılırdı. Müstətiqin gözləmə otağında xeyli gözləyəsi oldum. Bura gətiriləndə gerek həmişə gözləyəydin: belə gözlətmənin özü də bicliklərdən biri idi. Səni çağırmaqla, gecənin tən yarısı otağından çıxarıb qəflətən buraya gətirməklə əsəblərini dartıb yerindən qoparırdılar, sən dindirşə, aqlını, iradəni toplayıb müqavimətə hazır olanda isə qapıda saxlayıb gözlədirdilər, istintaqdan qabaq havayıcı, boş-boşuna bir saat, iki saat, üç saat gözlətdirdilər ki, bədən yorulub əldən düşsün, mənəviyyətin əriyib muma dönsün. Həmin 27 iyul cümə axşamı mənə

çox gözlətdilər, düz iki saat ayaq üstə dayanıb gözlədim; ayın tarixinin belə dəqiq yadında qalmasının səbəbi odur ki, oturmağa ixtiyarım olmadığından düz iki saat dizimi qatlamadan ayaq üstə durduğum həmin gözləmə otağında bir təqvim asılmışdı və yazıya, çapa qarşı yaranmış aclıq içində divardakı bu rəqəmə, iki-üç kəlməlik “27 iyul” tarixinə necə baxdığımı, necə tamaşa etdiyimi sizə izah etməyə, məcə, ehtiyac yoxdur: beynim həmin acgözlüklə o yazını büsbütün uddu. Sonra təzədən gözlədim, gözləy-gözləyə də qapıya baxırdım ki, haçan açılacaq. Eyni zamanda, düşünürdüm ki, inkvizitorlar bu dəfə məndən nə soruşacaqlar, onu da bildirdim ki, hazırladıqlarımı yox, tamam başqa şeyləri soruşacaqlar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, həmin gözləmənin, həmin duruşun əzabında da bir ləzzət, bir məzə vardı, çünki bu otaq mənimkindən seçilirdi, xeyli böyük idi, bir yox, iki pəncərəsi vardı, çarpayısı, tək-nəsi, taxtasındakı yarığını milyon dəfə nəzərdən keçirdiyim pəncərəsi yoxuydu. Qapı ayrı rəngə boyanmışdı, divara ayrı kürsü qoyulmuşdu, solda içi sənədlərlə dolu bir dolab, bir dənə də asılqan vardı, orada çiyinlikdən üç-dörd paltó asılmışdı, mənə işgəncə verəcək cəllad nökrələrinin paltoları. Deməli, baxmağa nəyə yeni bir şey, fərqli bir mənzərə vardı, acmış gözlərimi doyuran bir şey, o gözləri ki, hər xırdalığa hərisliklə sancılıb qalırdı. Həmin paltoların hər tikişinə nəzər yetirdim, gözüüm yaş yaxalıqların birindən asılıb qalmış yağış damlasını aldı və sizə nə qədər gülünc görünsə də, ağılsız bir həyəcanla gözlədim ki, həmin damcı tikiş boyu diyirlənib aşağı düşəcəkmi, yoxsa cazibə qanununa müqavimət göstərib uzun müddət asılıb qalacaq, bəli, nəfəsimi içimə salıb bir müddət gözüümü ondan ayıra bilmədim, sanki, həyatım bu damcıdan asılıydı. Axırda diyirlənib yerə düşdü, sonra da paltolardakı düymələri saymağa başladım, birində səkkiz, o birində də səkkiz, üçüncüsündə on düymə, sonra paltoların biləklərini tutuşdurdum: bütün bu gülünc, mənasız xırdalıqlar acmış gözlərimi təsvirəgəlməz bir hərisliklə əyləndirir, oynadıb ovundururdu. Gözlərim qəflətən nəyəsə ilişib qaldı. Gördüm ki, paltolardan birinin yan cibi azca köppəşdir. Xeyli yaxınlaşdım, deyəsən, bu çıxıntının dördkünc formasından köpmüş cibin içindəkinin nə olduğunu başa düşmüşdüm: kitab!

Dizlərim əsməyə başladı: kitab! Dörd aydan çox idi ki, əlimə kitab almırdım. İçərisindəki yan-yana düzülmüş sözləri, sətirləri, vərəqləri görə bilmək, oradan tamam başqa, yeni, yad, yayındırıcı fikirləri oxumaq, izləmək, beynə doldurmaq kimi adi bir təsəvvürdə nəşə həm coşdurucu, həm də keyidici bir şey vardı. Gözlərim ovsunlanmışək cibdəki həmin kitabın konturlarını cızmış o xırdaca köppəşə elə sancılmışdı, bu bir tikə gizli nöqtəyə elə alovlu baxırdı ki, deyərdin, indicə paltonu yandırıb deşik açacaq. Nə edim, nəfsimi boğa bilmədim; özümdən asılı olmayaraq ora yaxınlaşdım. Kitaba, heç olmasa, paltarın üstündən əl vurmaq fikri barmaq sinirlərimi düz dırnaqlarıma qədər isitdi. Özümün də xəbərim olmadan getdikcə yaxınlaşıb düz ona söykənmişdim. Xoşbəxtlikdən, gözətçi bu əcaib niyyətimə məhəl qoymurdu; iki saat dümdüz ayaq üstə duran bir adamın azca divara söykənmək istəyi, bəlkə də, ona təbii görünmüşdü. Axırda özümü birbaşa paltonun yanına çatdırdım, qəsdlə əllərimi arxama qoymuşdum ki, ona toxuna bilim. Cibin üstündən əlləşdirib gördüm ki, doğrudan da, nəşə düzbucaqlıdır, yumşaqdır, azca da xışıldayır... Kitab idi! Kitab! Qəfil bir düşüncə beynimdən güllə kimi şütüdü: oğurla! Bəlkə, alındı, otağında gizlədərsən, sonra da oxuyarsan, imkan tapdıqca oxuyarsan, bir də oxuyarsan, dönə-dönə oxuyarsan! Beynimə dolmuş fikir güclü bir zəhər kimi öz təsirini göstərdi; birdən qulaqlarım uğuldadı, ürəyim çırpınmağa başladı, əllərim buza dönüb sözümə baxmaq istəmədi. Lakin bu ilk keylikdən sonra ustufca, biclik işlədə işlədə paltoya doğru qısıldım, gözümü keşikçidən çəkmədən arxamda gizlətdiyim əllərimlə kitabın altından tutub asta-asta yuxarıya doğru sıxışdırdım. Sonra da yüngül, ehtiyatlı bir hərəkətlə qarmaladım, bu balaca, xırdaca kitab artıq ovcumun içindəydi. Əməlimdən yalnız indi vahiməyə düşdüm. Amma daha geriye yol yox idi. Bəs hara qoyum? Arxadan kəmərin altına saldım, oradan da tədricən buduma tərəf çəkdim ki, hərbi nizamla yeriyəndə əlimi şalvarın yan tikişinə qoyub saxlaya bilim. İlk sınağı elədim. Alınırdı. Kitabı gedə-gedə tutub saxlamaq olurdu, amma gərək əlimi yanımdan çəkməyəydim.

Sonra istintaq başladı. Mənə elə gəldi ki, bu dəfə həmişəkindən çox gərginlik, həyəcan tələb olunurdu, çünki

cavab verəndə bütün gücümü dediyim sözlərin mənasına yox, kitabı bərk-bərk saxlamağa sərf edirdim. Xoşbəxtlikdən, dindirmə qısa sürdü və mən kitabı sağ-salamat öz otağıma gətirə bildim – bütün təfərrüatı ilə danışib vaxtınızı almaq istəmirəm, dəhlizlə gedəndə bir dəfə sürüşüb aşağı – balağıma endi, mən də öskürəyi tutan adamlar kimi yalandan öskürüb-öskürüb iki qatlandım ki, onu yenidən dartıb kəmərin altına salım. Kitabı sağ-salamat öz cəhənnəm odama gətirib çıxaranda, onunla tək qalanda, əslində isə bir daha tək qalmayanda, bilirsiniz, hansı anları yaşayırdım!

Yəqin, fikirləşirsiniz ki, elə o dəqiqə qamarlayıb gözdən keçirmişəm, oxumuşam. Qətiyyən! Mən hələlik ilkin ləzzəti dadmaq istəyirdim, yanımda kitabın olması ləzzətini, ömrünü süni yolla uzatmaq istədiyim, sinirlərimi möcüzəli şəkildə rıqqətə gətirən ləzzəti qətrə-qətrə udmaq istəyirdim, bu oğurluq kitabın necəliyini xəyalımda canlandırmaq istəyirdim: kaş sıx-sıx çap olunmuş ola, çoxlu-çoxlu yazısı, çoxlu-çoxlu yuxa vərəqləri ola ki, tez oxuyub başa çıxmayam. Sonra ürəyimdən keçdi ki, kaş ruhumu dilə gətirən bir əsər ola, dayaz, yüngül olmaya, öyrənməli, əzbərləməli bir şey ola, şeir, ən yaxşısı isə – necə boş bir xəyall – Gete, ya da Homer. Lakin hərisliyimi, marağımı uzun müddət buxovlaya bilmədim. Çarpayya sərildim, elə uzandım ki, keşikçi qəflətən qapını açsa, görməsin. Əllərim əsə-əsə onu kəmərin altından çıxardım.

Baxan kimi məyus oldum, hətta dişim bağırsağımı kəsdi: o cür təhlükə ilə ələ keçirdiyim, qovşurula-qovşurula qoruyub gözlədiyim kitab adicə şahmat kitabı, ustad şahmatçıların 150 görüşünün toplusu imiş. Əgər qıfıl dalında, barmaqlıq arxasında olmasaydım, hirsimdən birbaşa pəncərədən çölə vıyıldadardım. Bu mənasız, boş şey nəyimə lazım idi, axı mən onu neyləməliydim ki?! Hələ gimnaziyada oxuyanda, bir çoxları kimi mən də darıxdığımdan hərdən şahmat taxtasının qarşısında əyləşərdim. Lakin bu sırf nəzəri məsələ indi mənə nə verə bilərdi ki?! Şahmatı rəqibsiz, həm də fiqursuz, taxtasız oynamazlar axı! İçində oxumalı bir şey, heç olmasa giriş, istiqamətləndirici bir şey tapmaq üçün səhifələri dilxor-dilxor vərəqlədim, ancaq ayrı-ayrı ustadların görüşlərini əks etdirən quru kvadrat diaqramlardan və mənə qaranlıq olan “a2-a3”, “f1-g3” kimi

işarələrdən başqa heç nə tapmadım. Bunlar mənə, bir növ, cəbri xatırladırdı, mənə onların açarını bilmirdim. Get-gedə aydınlaşdırdım ki, “a”, “b”, “c” hərfləri üfüqi cərgələrin 1-dən 8-ə qədər olan işarələri, rəqəmlər isə şaquli cərgələrin nişanəsidir və onların qovuşduğu fiqurun oturduğu yeri bildirir; təmiz qrafik diaqramlar bununla, elə bil, dil açdılar. Öz-özümə düşündüm ki, bəlkə, otağımda şahmat taxtasına bənzər bir şey quraşdırım, sonra da bu görüşləri oynamağa çalışım: elə bil, göydən mənə bir vəhy gəlib gözümlü açdı, gördüm ki, çarpayı örtüyünün içindən iri zolaqlar keçir. Düzünə qatlasan, axırda nəse iyirmi dörd xanalı bir şey alınar. Hə, əvvəlcə kitabı döşəyin altında gizlətdim, birinci vərəqi isə cırıb götürdüm. Sonra çörəyimdən qısıb saxladığım qırıntılardan şahmat fiqurlarını – şah, vəzir və başqalarını düzəltdim, gülməli də olsa, yarımcıq da olsa, birtəhər düzəltdim. Uzun əlləş-vuruşdan sonra kitabda təsvir olunan vəziyyətləri zolaqlı yataq örtüyünün üstündə, axır ki düzüb qoşa bildim. Çörək qırıntılarından hazırladığım və bir-birindən fərqləndirmək üçün yarısinin üstünü tozla azca qaraltdığım gülməli fiqurlarımla görüşü başdan-ayağa oynamaq istədikdə isə heç nə alınmadı. İlk günlər o ki var çasırdım; eyni görüşü beş, on, iyirmi dəfə təzədən başlayıb oynamaq olurdum. Amma yer üzündə kimin mənim təkli, heçlik qulu təkli bu qədər boş, sərbəst vaxtı vardı; bu qədər ölçüsüz hərislik, sonsuz səbir kimə verilmişdi axı?! Altı gündən sonra çaşmadan oynayıb görüşün axırına çıxıb bildim, daha səkkiz gün keçəndən sonra isə kitabdakı vəziyyəti əyaniləşdirmək üçün heç çörək fiqurları da lazım gəlmədi, aradan səkkiz gün də keçəndən sonra zolaqlı örtüyə də ehtiyac qalmadı; əvvəllər mücərrəd işarələr kimi görünən “a1”, “a2”, “c3”, “c8” yazıları beynimdə vizual, plastik mövqelərə çevrildilər və həmin çevriliş tam qüsursuz başa gəldi: şahmat taxtasını o, fiqurları ilə birlikdə beynimə həkk eləmişdi, yetkin bir musiqiçi partituraya öteri nəzər salmaqla bütün səsləri, onların harmoniyasını aydın eşitdiyi kimi, mən də quru formulların sayəsində istənilən mövqeni göz önündə canlandırma bilirdim. Aradan on dörd gün də keçəndən sonra kitabdakı istənilən görüşü əzbərdən, ya da, mütəxəssislərin dediyi kimi, “gözüyumulu” oynaya bilirdim. Çünki birdən-birə məndə görünməmiş bir işgüzarlıq

yanarmışdı, mənasız, məqsədsiz, düzünü bilmək istəsəniz, ətrafımdakı heçliyi alt-üst edən bir işgüzarlıq. Bu yüz əlli turnir görüşləri ilə əlimə zaman və məkanın üzücü yeknəsəqliyinə qarşı silah düşmüşdü. Bu yeni məşğuliyyətin ləzzətini axradək qorumaq üçün həmin andan etibarən günlərimi dəqiq bölüşdürdüm: iki görüş səhər, ikisini ikinci üstü, axşamlarsa əlüstü təkrarlama. Hələməşik kimi yaygın günlərim indi dolub tamamlanmışdı, yorğunluq nə olduğunu bilmədən bütün günü məşğul idim, çünki şahmatın qərribə üstünlüyü var, mənəvi enerjinin məhdud bir sahəyə yönəlməsi nəticəsində hətta ən gərgin düşüncə tərzini də beyni kütləşdirmir, əksinə, onun fəallığını, gərginləşmə gücünü itiləyir. Şahmat ustalarının keçirdiyi görüşləri əvvəlcə mexaniki təkrarlayıb oynamaqla məndə tədricən incə, mahir bir ağıl oyanmağa başladı. Hücumun, müdafiənin incəliklərini, bicliyini, kəsərini asta-asta başa düşdüm, öncədən düşünmək, kombinasiya qurmaq, kəskin əks-hücumə keçmək texnikasına yiyələndim, istənilən şeyirdən bir-iki misra oxuyandan sonra müəllifinin kimliyini müəyyənləşdirdiyim kimi, hər bir şahmatçının fərdi oyun üslubundakı şəxsi çətinliklərə də tezliklə bələd oldum; sadəcə, vaxtı öldürmək üçün başlanmış məşğuliyyət indi bir həzzə çevrilmişdi və şahmat strategiyasının Alyoxin, Lasker, Boqolyubov, Tartakover kimi nəhəng simaları indi ən sevimli dostlarımla təkli tənhalığıma daxil olmuşdular. Elə hey bir-birini əvəz edib hər gün lal otağıma bir canlanma gətirirdilər, məhz onları ardıcıl şəkildə müntəzəm sərəya düzməyim laxlamış düşünmə qabiliyyətimi yenidən bərkidib məndəki əminliyi geri qaytarırdı; beynim təzələnmiş, daimi düşünmə intizamı sayəsində hətta yenidən canlanmışdı. Daha aydın, daha yığcam düşünməyim öncə istintaq zamanı üzə çıxırdı; şahmat taxtası arxasında müdafiəyə çəkilib düşünərkən yalançı hədələrə, gizli tələlərə qarşı, özüm də bilmədən, əməlli-başlı təkmilləşmişdim; həmin andan etibarən dindirmə zamanı zəif yerlərimi büruzə vermirdim, hətta mənə elə gəlirdi ki, gestapoçular mənə tədricən müəyyən hörmətlə yanaşmağa başlamışdılar. Başqalarını əyib-qatladıqlarına görə, bəlkə də, ürəklərində düşünürdülər ki, bu cür yenilməz müqavimət gücünü mən təkbəşinə hansı gizli qaynaqdan alıram.

Həmin kitabdakı yüz əlli görüşü günbəgün ardıcıl oynadığımdan xoşbəxtlik dəqiqələrim, təqribən, iki-üç ay çəkdi. Sonra heç gözlənilmədən gəlib ölü bir nöqtəyə dirəndim. Yenidən həmin heçliklə üz-üzə dayandım. Çünki hər görüşü iyirmi, otuz dəfə oynayıb qurtarandan sonra yeniliyin, heyranlığın dadını itirdim, onların qabaqkı həyəcanlı, tərpedici gücü artıq tükənmişdi. Hər gedişini çoxdan əzbərlədiyim görüşləri təkrar-təkrar oynamağın nə mənası vardı? Açılış edən kimi oyunun sonrakı axarı beynimdə avtomatik canlanırdı, daha heyranlıqdan da, həyəcandan da, çətinlikdən də əsər-ələmət qalmamışdı. Özümü ovundurmaq, çoxdan vacib tələbata çevrilmiş bir məşğuliyyət tapmaq üçün indi ayrı görüşləri əks etdirən başqa bir kitaba ehtiyacım vardı. Bu isə yerli-dibli mümkün olmadığına görə həmin qəribə çaşqınlıqdan birçə çıxış yolu görürdüm: özümdən yeni şahmat görüşləri quraşdırmalıyım. Mən öz-özümə, daha doğrusu, özüm özümə qarşı oynamağa çalışmalıyım.

Doğrusu, bilmirəm, bu oyunlar oyununun mənəvi aləminə sizin nə qədər bələdliyiniz var. Amma şahmatda, təsadüflərdən xali bu xalis əqli oyunda özünün özünə qarşı oynamaq istəyinin məntiqi baxımdan ağılsızlıq olduğunu bilmək üçün öləri düşünməyin özü də kifayət edərdi. Şahmatın cazibədarlığı, əslində, ondan ibarətdir ki, strategiyası iki müxtəlif beyində müxtəlif yollarla inkişaf etsin, bu mənəvi döyüşdə qaralar ağların manevrindən bixəbər olsun, onu daim düşünüb tapmağa, dəf etməyə çalışsın, ağlar da, öz növbəsində, qaraların gizli niyyətini duyub onu qarşılamağa çalışsın. Qaralarla ağlar bir şəxsin simasında birləşəndə isə mənasız bir vəziyyət yaranır, eyni beyin eyni vaxtda bir şeyi həm bilmək, həm də bilməmək məcburiyyəti qarşısında qalır, ağlar kimi qarşıdaş mövqeyində çıxış edəndə bir dəqiqə öncə qara tərəfdaşın nə istədiyini, hansı niyyəti güddüyünü adicə bir əmrlə tamam unutmalı olur. Bu cür ikili düşünmə, əslində, şüurun tamam haçalanmasına, mexaniki cihazlarda olduğu kimi, beyin fəaliyyətinin istənilən anda yanıb-sönməsinə gətirib çıxarır; şahmatda özü özünə qarşı oynamaq, əslində, öz kölgəsi üstündən hoppanmaq kimi bir paradoksdur.

Sizə başağrısı verməmək üçün qısaca deyim ki, bir neçə ay əlləşib bu müşkül, səfeh işi ümitsiz-ümitsiz ger-

çəkləşdirməyə çalışdım. Mənəvi düşkünlüyə, xalis dəliliyə ürcah olmamaq üçün bu tərs fikirdən başqa çıxış yolum yox idi. Qorxunc vəziyyətim məni məcbur edirdi ki, ətrafımdakı dəhşətli heçliyin üzüntüsündən yaxa qurtarmaq üçün, heç olmasa, Ağ Mənlə Qara Mən arasında iki qütbə bölünüm.

Doktor B. arxaya söykəlib bir-iki dəqiqəliyə gözlərini yumdu. Elə bil, ona mane olan xatirələrini qovmaq istəyirdi. Sol cəhəngindəki o qəribə əsməcə yenidən başladı, qəti dayandıra bilmirdi. Sonra təzədən dikəlib oturdu.

– Belə... Məncə bura qədər hər şeyi sizə aydın danışa bildim. Ancaq gerisini də bu cür aydın işıqlandıra biləcəyimə, təəssüf ki, əmin deyiləm. Çünki bu yeni məşğuliyyət beyindən elə köklü bir gərginlik tələb edirdi ki, burada eyni vaxtda özünə nəzarət heç cür mümkün deyildi. Bayaq hüsurunuza ərz etdim ki, özü özüne qarşı şahmat oynamaq ən böyük axmaqlıqdır; lakin qarşında şahmat taxtası olsa, bu axmaqlığın özü də, hər halda, kiçik bir ümid yeri sayıla bilərdi, çünki şahmat taxtasının ortada olması, hər halda, müəyyən məsafə imkanı, maddi ərazi bölgüsü üçün şərait yaradır. Göz önündə olan şahmat taxtası ilə, fiqurlarla düşünmək üçün fasilələr yaratmaq mümkündür, lap elə cismən masanın bu tərəfindən o tərəfinə keçə bilərsən, vəziyyətə bir dəfə qaraların, bir dəfə də ağların gözü ilə nəzarət edərsən. Lakin özü özüne qarşı, ya da, istəsəniz, özü özü ilə apardığı mübarizələrin xəyali məkanda proyeksiyasını almaq məcburiyyəti qarşısında qalan mən çalışmalıydım ki, altmış dörd xananın üstündəki hər mövqeyi yadda saxlayım, bundan başqa, indiki ani düzülüşü yox, həm də hər iki rəqibin edəcəkləri sonrakı gedişləri hesablayım, özü də – heç bilmirəm, necə mənasız səslənir – bunların hamısını həm qaralar, həm də ağlar üçün dörd-beş gediş qabaqcadan iki, üç, yox, altı, səkkiz, on iki dəfə xəyalımda canlandırım. Bu cür axmaqlıqla sizi yorsam da, məni bağışlayın, fantaziyanın mücərrəd məkanında gedən həmin oyunda mən həm ağların, həm də qaraların oyunçusu kimi dörd-beş gedişi qabaqcadan hesablamalı, bununla da sonrakı inkişafdən törənən vəziyyətləri iki beyinlə, həm ağ, həm də qara beyinlə əvvəlcədən düzüb-qoşmalı olurdum. Lakin həmin dolaşq təcrübəmdə bu cür

ikiyə bölünməyim hələ ən dəhşətli hal deyildi, ən dəhşətlisi o idi ki, özümdən quraşdırdığım görüşlərdə qəflətən əlim-ayağım yerdən üzülür və mən dibi görünməyən bir boşluğa yuvarlanırdım. Ötən həftələrdə oynayıb gördüyüm kimi, ustad şahmatçıların görüşlərini təzədən oynamaq canlandırma fəaliyyətindən, verilmiş mövzunun xalis təkrarından başqa bir şey deyildi və ona görə də şeir əzbərləmək, ya da qanun məcəllələrini beynə həkk etmək qədər asan idi; bu, məhdud, hüdudlu, nizamlı bir fəaliyyət, ona görə də əla əqli məşq idi. Səhərlər, ilkindi üstü sınaqdan keçirdiyim görüşlər əlavə həyəcan, əlavə güc sərf etmədən öyrəndiyim bir kəsik, bir parça mətn təsiri bağışlayırdı; onlar mənə gündəlik məşğuliyəti əvəz edirdilər, bundan başqa, hər hansı bir görüşün axırında çaşsaydım, ya da sonuna çıxma bilməsəydim, kitaba müraciət edirdim. Elə məhz buna görə də həmin iş pozulmuş sinirlərim üçün sağaldıcı, daha çox sakitləşdirici bir vasitəyə çevrilmişdi, çünki başqalarının görüşünü təzədən oynamaq özümü daha cəlb etmirdi; qaraların, ya da ağların qalib gəlməsi məni o qədər də maraqlandırmırdı, çünki bunlar çempion çələngi uğrunda mübarizə aparmış Alyoxinlə Boqolyubov idilər, şəxsim, ağlim, ruhum isə bundan yalnız tamaşaçı, həmin görüşlərin qəfil dəyişkənliklərinin, gözəlliklərinin bilicisi kimi ləzzət alırdılar. Lakin özüm özümə qarşı oynamağa çalışan andan, istər-istəməz, özüm özümü döyüşə çağırmağa başladım. Mənim ikili Mənimin hər biri, həm Qara Mən, həm də Ağ Mən bir-birinə qarşı yarışmalı oldular və hərəsi öz payına udmaq, yenmək azarına, təkəbbürlülük, səbirsizlik mərzinə tutulmuşdular; Qara Mən kimi mən hər gedişdən sonra Ağ Mənin nə edəcəyini əsə-əsə, səbirsizliklə gözləyirdim. Mənim ikili Mənimin hər biri o birisi səhv buraxanda bayram edirdi, özünün uğursuzluğuna isə eyni çılgınlıqla məyus olurdu.

Hamısı adama mənasız görünür, əslində isə normal adamın normal vəziyyətində bu cür ali şizofreniya, təhlükəli həyəcanla çulğalaşan belə şüur bölünməsi ağlasığan deyil. Amma unutmayın ki, məni, dama basılmış suçsuz bir dustağı, aylardan bəri tənhalıqdan tamam əldən düşmüş bir insanı, yığılıb qalmış acığını çoxdandır kiminsə, nəyinsə üstünə tökmək istəyən adamı zorla dartıb bütün

normallıqdan aralamışdılar. Özümün özümə qarşı oynadığım bu mənasız oyundan başqa heç nəyim olmadığına görə acığım, qisas həvəsim dəlicəsinə büsbütün ona yönəlmişdi. İcimdə nəsə bir şey ədalət davası döyürdü və məğlub edə biləcəyim həmin o başqa Mən də elə içimdəydi, ona görə də oyun zamanı, az qala, maniakal coşğunluğa tutulurdum. Başlanğıcda xeyli sakit, təmkinli düşünürdüm, görüşlər arasında fasilə verirdim ki, gərginlikdən dincəlim, amma tarımlanmış sinirlərim tədricən gözləmə imkanımı əlimdən alırdı. Ağ Mənim bir gediş edən kimi, Qara Mənim əsə-əsə özünü irəli atırdı; bir görüşü axıra çıxan kimi, özüm özümü yenisinə çağırırdım, çünki hər dəfə qoşa Şahmat Mənimdən birisi digərini yenir və həmin digər də qisas tələb edirdi. Təxmini də olsa, heç vaxt deyə bilmərəm ki, bu gicbəsər hərislik sayəsində son aylarda otağımda özüm özümə qarşı neçə görüş oynamışam, bəlkə də, minini, bəlkə də, daha çox. Bu, əlindən qurtara bilmədiyim bir aludəçilik idi; səhərin gözü açıldandan gecəyarına qədər fildən, piyadadan, topdan, şahdan, eləcə də “a”-dan, “b”-dən, matdan, qalaqurmada başqa heç nə düşünmürdüm, bütün varlığım, duyğumla bu damalı kvadrata hopmuşdum. Oyun sevinci oyun həvəsinə çevrilmişdi, oyun həvəsindən isə oyun zorakılığı, maniya, nəinki oyaq vaxtlarımda, hətta tədricən yuxumda da əl çəkməyən cilovsuz hirs yaranmışdı. Mən yalnız şahmat haqqında düşünə bilirdim, beynimdəki yalnız şahmat hərəkətləri, şahmat problemləri idi; yuxudan tez-tez qan-tərin içində ayılırdım, görürdüm ki, özümdən asılı olmayaraq, yatanda da oynamışam, yuxuma girən olsaydı, o da yalnız və yalnız fil, top, at donunda, onların hərəkətləri ilə girərdi. Lap dindirməyə çağırılarda da məsuliyyətim barədə ardıcıl, aydın düşünə bilmirdim; mənə elə gəlir ki, axırıncı istintaqlarda xeyli dolaşmış ifadə vermişəm, çünki dindirənlər mənə hərdən matdım-matdım baxırdılar. Əslində isə onlar soruşub məşvərləşəndə mən qovğalı hərisliyimdə gözləyirdim ki, haçan geri, öz yuvama qaytaracaqlar, oyunumu, o gic oyunumu haçan davam etdirəcəyəm, yeni görüşü, daha birisini, yenə birisini haçan başlayacağam. Oyunumu yarımçıq qoymaları hər dəfə məni əsəbiləşdirirdi, gözətçinin dustaq otağını yığışdırdığı on-onbeş dəqiqəlik vaxt da, yemək gətirdiyi o iki dəqiqəlik

müddət də məndə əsməcəli səbirsizlik yaradırdı; hərdən axşamlar yemək kasasına heç əl də vurmurdum, oyuna başım qarışdığından yeməyi də unudurdum. Yadıma düşən yeganə şey susuzluq idi, o da, görünür, daimi düşünmənin, aramsız oynamağın qızdırmasından irəli gəlirdi; şüşəni ikicə qurtuma boşaldırdım, keşikçini qəti dincəlməyə qoymurdum, yenidən su istəyirdim, ancaq bir dəqiqə keçməmiş yenə dilim ağzımda quruyurdu. Oynaya-oynaya axırda o həddə çatdım ki – ala qararıqlıqdan gecəyarıya qədər ayrı işim-peşəm yox idi – bircə an da dinc otura bilmədim; beynimdə şahmat görüşlərini qura-qura ardı-arası kəsilmədən var-gəl edirdim, qəti durub dincələ bilmirdim, otağın eninə-uzununa get-gəl: yüyürə-yüyürə, əsə-əsə; görüş sona yetənə yaxın əsməcəm daha da artırdı; oyunu aparmaq, udmaq, öz-özünü yenmək həvəsi get-gedə, bir növ, hirsə, acığa çevrilirdi, səbirsizlikdən titim-titim titrəyirdim, çünki içimdəki şahmatlı Mənlərdən biri həmişə o birinə ləng görünürdü. Biri o birisini sıxışdırıb aradan çıxarmaq istəyirdi; bəlkə də, sizə gülməli gələcək, amma içimdəki Mənlərdən biri o birisinə kəskin həmləyə keçməyəndə özüm özümü danlamağa başlayırdım: “Tez ol, tez ol!” Ya da ki, “İrəli, irəli!” Doğrudur, yalnız indi başa düşürəm, mənim bu halım ruhi ehtizazın patoloji formalarından biri olub ki, buna da mən təbabətin hələlik işlətmədiyi bir ad qoymuşam: şahmatla zəhərlənmə. Həmin monomaniakal mübtəlalıq təkəcə beynimə yox, həm də bədənimə sirayət etmişdi. Günü-gündən arıqlayırdım, rahat yata bilmirdim, yuxuda tez-tez diksinirdim, hər dəfə oyananda qurğuşun təkə ağırlaşmış göz qapaqlarımı güclə aralayırdım; hərdən özümü elə zəif hiss edirdim ki, stəkandan yapışanda onu dodaqlarıma güclə çatdırı bilirdim, çünki əllərim əsirdi; amma oyuna başlayan kimi mənə yabançı bir güc gəlirdi: yumruqlarımı düyünləyib, o üz-bu üzə qaçırdım, sanki, qızarmış buludlar arxasından hərdən özümün özümə boğuş və acıqlı səslə qışqırdığım “Şah!”, “Mat!” kəlmələrini də eşidirdim.

Təsvirəgəlməz bu qorxunc vəziyyətin böhranlı hala necə aparıb çıxardığını qəti deyə bilmərəm. Bildiyim yalnız odur ki, bir səhər yuxudan oyandım və həmin oyanış başqalarına bənzəmədi. Bədənim, elə bil, özümünkü deyildi, tökülüb itirdi, qol-qıçım boşalmışdı. Bir neçə aydır ki,

məndən qaçaq düşmüş qatı bir yorğunluq göz qapaqlarımın üstünə qonmuşdu, yerini elə isitmışdi ki, mənə də ləzzət verirdi və mən əvvəlcə heç gözlərimi açmaq da istəmədim. Bir dəqiqə beləcə oyanıqlı uzanıb məstedici keyliklə düşünə-düşünə o ağır tutqunluqdan, o iflicli uzanıqlıqdan həzz aldım. Birdən mənə elə gəldi ki, arxamda kimsə danışır, qulağıma nəsə söhbət edən canlı insan səsi gəldi, necə heyretləndiyimi qəti təsəvvürə gətirə bilməzsiniz, axı aylardan bəri, az qala, bir il idi ki, müstəntiqin acıqlı, qaba, yava sözlərindən başqa heç nə eşitmirdim. “Yuxu görürsən, – öz-özümə dedim, – yuxu görürsən, olmaya-bilməyə gözlərini açasan! Qoy hələ davam etsin, qoyma yuxun kəsilsin, yoxsa yenidən o murdar otağını, kətilini, yüyət təknəni, masanı, dəyişməz haşiyəli həmin divar kağızını görəcəksən. Yuxu görürsən... Yuxunu gör!”

Lakin maraq üstün gəldi. Ağır-ağır, ustufca gözlərimi açdım. Möcüzəydi: tamam başqa otaqdaydım, mənim mehmanxanadakı yuvamdan xeyli geniş, xeyli iri bir otaqda. Barmaqlıqsız pəncərəsi çöldəki işığın hamısını içəri ötürürdü, göz işlədikcə ağaclar uzanıb gedir, donuq yanğın divarının əvəzində küləyin dalğalandırdığı yaşıl yarpaqlı ağaclar; dümağ divarlar şüşətək bərq vururdu, ağ, hündür tavan başımın üstündən uçalıb gedirdi... Doğrudan-doğruya, mən yeni, yad bir çarpayıda uzanmışdım, elədir, yuxu görmürdüm. Deyəsən, bu gözlənilməz mənzərədən bərk həyəcanlanmışdım, artıq arxadan mənə doğru yaxınlaşan addım səsləri eşidilirdi. Qadın, barmaqlarının ucunda mənə yaxınlaşdı, topa saçlarını ağ çəpkənlə örtmüş qadın, qayğı-keşim, şəfqət bacısı. Bədənim diksintidən üşərgələndi: bir ildir ki, qadın üzü görmürdüm.

Gözlərimi zilləyib bu müqəddəs varlığa baxdım, deyəsən, baxışmda bir çılgınlıq, bir vurğunluq vardı, çünki yaxınlaşmaqda olan qadın əlüstü məni cilovladı:

– Sakit! Özüünüzü ələ alın!

Mən isə yalnız onun səsinə qulaq kəsildim... Bu, danışan insan deyildimi? Doğrudan da, yer üzündə məni kobud dindirməyən, mənə əzab verməyən bir adam da varmı ki? Üstəlik də – anlaşılmaz bir möcüzə! – yumşaq, həlim, az qala, nazlı bir qadın səsi. Hərsliliklə onun ağzına baxdım, çünki bu birillik cəhənnəmdə insanın başqa bir insanla xoş

danışa bilməsi mənə tamam müşkül görünürdü. Üzüme gülümsədi – bəli, gülümsədi, hələ də xoş üzlə gülümsəyən insanlar varmı – sonra xəbərdarlıqla barmağını dodağına qoyub asta-asta yoluna davam etdi. Lakin mən onun qadağasına əməl edə bilmədim. Bu möcüzəyə hələ doyunca baxa bilməmişdim. İnsan donunda olan bu xoşüzlü möcüzənin arxasınca baxmaq üçün, ona doyunca tamaşa etmək üçün yatağımda güclə dirsəklənməyə çalışdım. Amma nə qədər əlləşdimsə, arxaya söykənə bilmədim. Sağ qolumda, sağ əlimin barmaqlarında, biləyimdə nəşə yad bir şey hiss etdim, iri, yoğun, ağ bir topa, həddən artıq qalın sarğı gördüm. Qolumdakı bu ağılığa, bu yoğunluğa, bu yadlığa əvvəlcə məlul-məlul, key-key baxdım, sonra harada olduğumu asta-asta anlamağa, mənə nə üz verdiyini düşünüb tapmağa çalışdım. Deyəsən, xətər yetirmişdilər, ya da özüm öz əlimi yaralamışdım. Deməli, xəstəxanadayammış.

Həkim günorta gəldi, ortayaşlı, mehriban bir kişi idi. Nəslimizi tanıdı, kayzerin can həkimi olan əmimin adını ehtiramla yad edəndə məni xoş bir hiss bürüdü: deyəsən, münasibəti pis deyil. Söhbət zamanı oradan-buradan soruşdu, sualın biri məni xüsusilə heyretləndirdi:

– Riyaziyyatçısınız, kimyaçı?

“Yox” cavabı verdim.

– Qəribədir, – burnunda mızıldandı. – Qızdırma içində həmişə əcaib düsturlar yazırdınız: “c3”, “c4”. Heç kəs bir şey anlaya bilmədi.

Başıma gələnlər barədə xəbər tutmaq istədim. Məzəli şəkildə gülümsəyib dedi:

– Ciddi bir şey yoxdur. Kəskin sinir pozuntusudur, – əvvəlcə ehtiyatla yan-yörəsinə boyladı, axırda da əlavə etdi. – Əslində başa düşmək olar. Martın 13-dən bəri¹, elə deyilmi? – Başımla təsdiqlədim. – O boyda həngamənin qabağında bu heç də təəccüblü deyil. Siz nə birincisiniz, nə də axırıncı. Amma fikir eləməyin.

Mənə bu cür təskinliklə pıçıldamasından, güləyən, mehriban baxışından başa düşdüm ki, etibarlı əllərdəyəm.

Aradan iki gün keçəndən sonra həmin güləyən həkim başıma gələnləri açıb söylədi. Gözətçi görüb ki, otağımda bərkədən qışqırıram, elə bilib, içəridə kimsə var və mən

¹ 13 mart 1938-ci il Avstriyanın Hitler Almaniyasına ilhaq günüdür.

onunla mübahisə edəyəm. Amma o, qapının ağzında görünən kimi özümü kişinin üstünə atmışam, səsimi başıma salıb bağırmışam və təqribən bu sözləri demişəm: “Gedişini et, əclaf, qorxaq!”, sonra da yaxasından yapışub vəhşi kimi üstünə elə cummuşam ki, başqalarını köməyə çağırıb. Beynimin qızan vaxtı məni sürüyüb həkim müayinəsinə gətirəndə isə qəflətən əllərindən çıxıb özümü dəhlizdəki pəncərəyə salmışam, burada da şüşəni çilik-çilik edib əlimi doğramışam. Bu dərin çapığı görürsünüzmü?! Xəstəxanadakı ilk gecələri böyük əsəb sarsıntısı ilə keçirmişəm, amma həkim belə hesab edirdi ki, aqlım başımdadır.

– Əlbəttə, – həkim astadan əlavə etdi, – çalışıb bu barədə cənablara heç nə deməyəcəyəm, yoxsa sizi bir də ora aparırlar. Mənə etibar edə bilərsiniz, əlimdən gələni edəcəyəm.

Bu xeyirxah həkimin haqqımda qatillərimə nə dediyindən, təbii ki, xəbərim yoxdur. Hər halda, istədiyinə nail oldu: məni buraxdılar. Ola bilsin, deyib ki, daha özümü-sözümü bilmirəm, ya da, bəlkə, bu arada gestapo üçün əhəmiyyətsiz bir varlığa çevrilmişəm, çünki Hitler artıq Çexiyanı tutmuş, bununla da Avstriya məsələsini birdəfəlik bitmiş hesab etmişdi. İndi bircə işim qalırdı, o da iki həftənin içində vətəni tərk edəcəyəm barədə iltizama qol çəkməyim idi. Həmin on dörd gün vətəndaşın xarici səfərə yola düşməsi üçün min cür sənəd düzəltməklə – hərbi idarədən, polisdən kağız, vergi sənədi, viza, sağlamlıq haqqında arayış – o qədər yükləndi ki, həmin hadisələr barədə düşünməyə heç vaxtım da qalmadı. Görünür, beynimizdəki gizlin tənzimləmə mexanizmi elə güclü fəaliyyət göstərir ki, qəlbimizə yük olan, təhlükə törədə bilən şeylər onun təsirindən öz-özünə silinir, çünki həmişə mehmanxana dövrünü yada salmaq istəyəndə haradasa beynimdəki işıqlar tamam sönmürdü; başıma gələnləri xatırlamaq üçün yalnız aylar, illər ötəndən sonra, əslində, yalnız bu gəmidə yenidən özümdə bir cəsarət işartısı duydum.

İndi başa düşərsiz ki, dostlarınızın sözünü niyə yerə salmışam və bəlkə də, özümü bir az anlaşılmaz aparmışam. Dostlarınızı şahmat taxtasının arxasında görəndə, təsadüfən siqar çəkilən otaqdan keçib-gedirdim; hiss elədim ki, heyrətdən, qorxudan ayaqlarım, istər-istəməz, yerə

mıxlandı. Çünki insanların əsl taxta arxasında şahmat oynaya bilmələrini, bu oyunda iki tamam müxtəlif adamın üz-üzə oturmasını büsbütün unutmuşdum. Bu oyunçuların gedişlərini yaddaşıma salmaq üçün, doğrudan da, bir neçə dəqiqə düşünməli oldum, əslində imdadsızlığımdan aylarla özüm özümə qarşı oynamağa çalışdığım həmin oyun idi. Adamı haldan çıxaran o əzablı məşqlərim zamanı məni yola vermiş həmin işarələr, demə, bu ayaqlı fiqurların əvəzi, rəmzi imiş; taxta üstündəki fiqurların o üz-bu üzə çəkilməsi ilə beynimdəki qondarma kombinasiyaların eyniliyini görüb heyrtlənməyim, bəlkə də, yeni bir planeti kağız üzərində hesablayıb tapmış, sonra da onu göy üzündə ağ, parlaq, gerçək bir ulduz kimi görmüş astronomun heyratinə bənzəyirdi. Elə bil, məni maqnitlə tutub saxlamışdılar, gözümü taxtadan çəkə bilmir və orada öz diaqramları – atı, topu, şahı, vəziri, piyadaları ağacdan yonulmuş gerçək fiqurlar kimi görürdüm; görüşə nəzər salıb qiymət vermək üçün, istər-istəməz, mücərrəd işarələr aləmindən geriye, bu hərəkəti daşlara qayıtmalıydım. İki tərəfdaş arasında gedən bu cür gerçək oyuna baxmaq marağım get-gedə mənə hakim kəsildi. Əsl biabırçılıq da elə buradan başladı, bütün ədəb-ərkanı unudub özümü aranızda saldım. Dostunuzun həmin yanlış gedişi, elə bil, xəncərtək ürəyimin başına sancıldı. Qolundan tutub saxlamağım tamam kor-koranə oldu, məhəccərdən üzüaşağı əyilən uşağı fikirləşmədən yapışıb saxladığın kimi əlimi atıb qamarladım. Kobudluq, ədəbsizlik etdiyimi sonra başa düşdüm, icazəsiz özümü ortaya atdığımı görə özümü xeyli danladım.

Doktor B.-nin sözünü ağzında qoyub bildirdim ki, onunla tanışlıq üçün hamımız bu təsadüfə minnətdarlıq və qəlbən sevinirik, çünki ürəyini açıb danışdığı bu hekayətdən sonra sabahkı turnirdə onu görmək imkanımız ikiqat maraqlı kəsb edəcək. Doktor B. narahatlıqla yerində qurcalandı.

– Yox, yox, siz gəlin, çox şeyə ümid olmayın, doğru sözümdür. Olsa-olsa, bu, mənim üçün yalnız sınaq ola bilər... sınaq görürəm, ümumiyyətlə, normal bir görüş keçirməyə qadirəm, ya yox?! Gerçək taxta üstündə, gerçək fiqurlarla, canlı tərəfdaşla keçirilən görüşə, çünki elə bu günün özündə də məndə belə bir şübhə qalır ki, özümle

oynađığım o yüzlərlə, bəlkə də, minlərlə görüş doğrudanmı qayda ilə oynanılmış şahmat oyunu olub, yoxsa elə həmişəki kimi rüyada araya düşən xəyali şahmat imiş, qızdırmalı şahmatmış, qızdırmalı oyun imiş. Yəqin siz mənə ciddi şəkildə bel bağlamazsınız ki, şahmat çempionuna, özü də dünya çempionuna müqavimət göstərməyə qadir ola biləm. Məni maraqlandıran, haldan çıxaran şey yalnız və yalnız o vaxt otağında oynadığımın əsl şahmatmı, yoxsa giclikmi olmasını, o vaxt həmin təhlükəli uçurumun düz qarşısındanmı, yoxsa o üzündəmi durduğumu müəyyənləşdirməkdir. Təkcə budur, ayrı fikrim yoxdur.

Elə bu vaxt gəminin o başından çalınan zəng bizi şam yeməyinə çağırırdı. Deyəsən, iki saata yaxın – sizə söylədiklərimin azlığına baxmayın, doktor B. başına gələnəri çox müfəssəl danışmışdı – söhbət etmişdik. Amma hələ göyörtəni tərk etməmişdim ki, özünü arxadan yetirib aşkar əsəbiliklə, hətta bir az kəkələyə-kəkələyə əlavə etdi:

– Bircə şey də deyim! Cənablara bəri başdan çatdırın ki, sonradan məni qanacaqşız bilməsinlər: vur-tut bircə görüş oynayacağam... bunu da köhnə haqq-hesabın yekunu kimi, məsələni birdəfəlik yoluna qoymaq üçün, daha yeni başlanğıc kimi yox... Bu iztirablı oyun azarına ikinci dəfə tutulmaq istəmirəm, indi də yadıma düşəndə məni dəhşət bürüyür, hə, bir də ki... bundan başqa, həkim də xəbərdarlıq edib, möhkəm-möhkəm tapşırıb. Maniyaya tutulan hər kəs ömürlük qorxu və təhlükə içindədir, lap elə sağalmış olsa da, şahmatla zəhərlənən şəxs gərək şahmat taxtasına yaxın durmasın... Özünüz başa düşürsünüz... yalnız bircə sınaq görüşü, vəssalam, özümü yoxlamaq üçün.

Səhərisi, şərtləşdiyimiz kimi, düz saat üçdə hamımızı siqar çəkilən otağa yığışmışdıq. Sıralarımıza bu xaqanlar oyununun iki azarkeşi də qatılmışdı, gəmi heyətindən iki zabit turnirə baxmaq üçün öz istəkləri ilə qısa məzuniyyət götürmüşdülər. Hətta Çentoviç də dünənki kimi ləngimədi və rənglərin bölgüsündən sonra dünya çempionu ilə tamam naməlum bir şəxsin qaribə görüşü başladı. Amma yazıqlar olsun ki, bu görüşün tamaşaçıları bizim kimi səlahiyyətsiz, naşı adamlar idi və musiqidə Bethovenin royal improvizasiyaları tarixə düşmədiyi kimi, bu oyunun axarı da şahmat elminin salnaməsindən qıraqda qaldı. Sonrakı

günlər bir yerə toplaşib həmin görüşü yada salaraq, yenedən nə qədər qurmaq istədiksə, bir şey alınmadı; yəqin, oyun zamanı hamımız onun gedişinə yox, aludəçiliklə bu iki oyunçuya fikir vermişik. Çünki hər iki qarşıdaşın simasındakı mənəvi ziddiyyət oyunun gedişində cismən daha da plastikleşirdi. Öz işini yaxşı bilən Çentoviç bütün oyun boyu köklü qaya tək yerindən qımıldanmadı, ciddi, donuq gözlərini taxtadan qaldırmadı; elə fikirləşməyi də, bir növ, cismani iztirab idi, bütün əzaları tanıma çəkilməmişdi. Doktor B. isə tamam tərsinə – yüngül, sərbəst hərəkət edirdi. Sözlün yaxşı anlamında əsl diletant, oyunda yalnız oyunun gözəlliyindən həzz alan bir insan kimi gərginlik nə olduğunu bilmirdi, ilk fasilələrdə bizimlə çənə vurub bəzi şeyləri başa salırdı, oynaya-oynaya siqaret çəkir, növbəsi çatanda isə cəmi bircə dəqiqəliyə qarşısındakı taxtaya nəzər yetirirdi. Hər dəfə də elə təsəvvür yaranırdı ki, qarşıdaşın gedişini əvvəlcədən gözləyirmiş.

Açılışda o qədər də ləngimədilər. Yalnız yeddinci, səkkizinci gedişdə nəsə planauyğun bir inkişaf başladı. Çentoviç hər gedişdən sonra düşünmə vaxtını xeyli uzatdı; bu zaman hamımız görürdük ki, əslində, mübarizə təşəbbüsü ələ keçirmək uğrunda gedir. Lakin gerçəklilyə sadıq qalmaq xatirinə demək lazımdır ki, vəziyyətin inkişafı bizim kimi qeyri-mütəxəssislər üçün, hər turnir görüşündə olduğu tək, haradasa anlaşılmazlığa gətirib çıxarırdı. Çünki fiqurlar qərribə naxışlarda bir-birinin qoynuna girdikcə vəziyyətin mahiyyəti bizə tam qaranlıq qalırdı. Nə rəqiblərdən heç birinin niyyətini, nə də ki bu və ya digər qarşıdaşdan hansının üstünlüyə malik olduğunu başa düşmürdük. Sadəcə, onu görürdük ki, rəqib cəbhəsini yarmaq üçün ayrı-ayrı fiqurları dağıdıcı qüvvə kimi irəli itələyirdilər, ancaq bu müdrik oyunçular hər hərəkəti bir neçə gedişə hesabladıqlarından həmin sürüşdürmədəki strateji məqsədi qavraya bilmirdik. Buna bir səbəb də Çentoviçin dostumuzu açıq-aşkar haldan çıxarmağa başlayan sonsuz fasilələrinin, ləng düşüncəsinin adamı təcridən qıc edən yorğunluğu idi. Görüş uzandıqca doktor B.-nin narahatlıqla kürsüdə tuncıxdığını, əsəbilikdən gah siqareti siqaretin oduna yandırdığını, gah da nəsə qeyd etmək üçün karandaşı qapdığını görüb xeyli həyəcan keçirirdim. Sonra o, bir şüşə su sifariş etdi,

iki-üç dəfəyə içib boşaltdı; aydınca görünürdü ki, oyunu Çentoviçdən, ən azı, yüz dəfə tez qurur. Bu birisi hər dəfə uzun-uzadı fikirləşəndən sonra pəndəm əlini fiqura aparıb onu ağır-ağır irəli tərpedəndə dostumuz bayaqdan həsrətini çəkdiyi şeyin gəlişini gözləyən adamlar kimi gülümsəyir, o dəqiqə əks-hücuma keçirdi. Deyəsən, iti işləyən ağıllı ilə rəqibinin edəcəyi gedişlərin hamısını əvvəlcədən başında hesablaymış; ona görə də Çentoviç öz qərarını nə qədər çox uzatsa, onun hövsələsi bir o qədər çox daralır və bu gözləmə zamanı dodaqlarında acıqlı, az qala, nifrətli bir cizgi oynayırdı. Lakin Çentoviç qəti tələsmək istəmirdi. Başını aşağı salıb lal-dinməz, dönmədən fikirləşirdi, taxtanın üstündəki fiqurlar azaldıqca fasilələri də uzanırdı. Qırx ikinci gedişdə, müəyyən edilmiş vaxtın yarıdan çoxu artıq arxada qalanda hamımız yorğun-üzgün masanın ətrafında oturub key-key tamaşa edirdik. Gəmi heyətindən olan zabitlərin biri çoxdan aralanıb getmişdi, digəri isə əlindəki kitabı oxuyurdu, yalnız oyunda dəyişiklik olanda bircə anlığa başını qaldırıb taxtaya baxırdı. Lakin elə bu vaxt, Çentoviçin növbəti gedişindən sonra gözlənilməz bir hadisə oldu. Çentoviçin atı götürdüyünü gören doktor B. hücuma atılan pişik kimi yığılıb-yumaqlandı. Bədəni əsməyə başladı, Çentoviç atla gediş edən kimi, doktor B. vəzirini qabağa çəkdi, sevinə-sevinə ucadan qışqırdı:

– Belə! Qurtardıq! – Sonra geri söykənib əllərini sinəsində çarpazladı, təkidli baxışlarla Çentoviçi süzdü. Birdən bəbəklərində qaynar bir parıltı közərdi.

Sevinclə elan olunmuş gedişin mahiyyətini başa düşmək üçün biz, istər-istəməz, taxtanın üstünə əyildik. İlk baxışda təhlükədən əsər-əlamət görünmürdü. Dostumuzun dediyi, deyəsən, biz kəmsavad həvəskarların hesablaya bilmədiyini sonrakı inkişafa aid imiş. Aramızda Çentoviç yeganə adam idi ki, həmin tələbkar elandan sonra yerindən tərpanmirdi; elə köklü oturmuşdu ki, sanki, həmin təhqiramiz “Qurtardıq!” kəlməsini eşitməmişdi. Heç nə olmadı. Hamımız, istər-istəməz, nəfəsimizi içəri saldıgımıza görə hətta gediş vaxtını ölçmək üçün masanın üstünə qoyulmuş saatin taqqıltısı da eşidilirdi. Aradan üç dəqiqə keçdi, üç dəqiqə dönüb yeddi, səkkiz dəqiqə oldu, lakin Çentoviç yerindən qımıldanmadı, mənə elə gəldi ki, daxili

həyəcandan iri burun pərələri daha da genəlib irilənmişdi. Bu lal gözləmə bizim kimi dostumuza da dözülməz gəlirdi. Qəflətən o, bir sıçrayışla ayağa qalxıb siqar otağında vurnuxmağa başladı, əvvəlcə ağır-ağır, sonra isə yeyin-yeyin, get-gedə isə daha sürətlə. Hamımız heyrətlə ona baxdıq, lakin heç kəs mənim kimi narahat deyildi, çünki göürdüm ki, nə qədər yeyin-yeyin var-gəl etsə də, otaqdakı məhdud məsafədən kənara çıxmır; elə bil, bu boş otaqda hər dəfə onu geri qayıtmağa məcbur edən gözəgörünməz bir maneəyə rast gəlir. Bədənimə bir cimildəşmə gəldi, onun bu var-gəli, istər-istəməz, mənə haçansa otağındakı həmin o məhdudluğu xatırlatdı: deməli, aylarla qapanıb qaldığı otaqda, qəfəsə salınmış heyvan kimi, bax beləcə, o üz-bu üzə vurnuxurmuş, əllərini elə bu cür çarpazlayıb belini bükə-bükə var-gəl edirmiş; əsməcəli, donuq baxışında dəliliyin qızılı parıltısı ilə elə bu cür, yalnız bu cür min dəfə, on min dəfə o üz-bu üzə qaçırmış. Amma, deyəsən, ağılı hələ üstündəydi, çünki vaxtlı-vaxtında geri dönüb səbirsizliklə masaya baxırdı ki, görsün, Çentoviç bu arada növbəti gedişini edibmi. Sonra heç kəsin gözləmədiyi bir hadisə baş verdi. Çentoviç indiyə qədər masanın üstündə hərəkətsiz dayanmış zindan əlini ağır-ağır yerdən üzdü. Hamımız həyəcanla onun qərarını gözlədik. Lakin o heç bir gediş etmədi, əlinin arxasıyla fiqurları ağır-ağır taxtadan sivirib masanın üstünə tökdü. Bir an sonra məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşdük: Çentoviç oyunu dayandırmışdı. Açıq-aşkar mat qoyulmasın deyə, təslim olmuşdu. Ağlasığmaz bir hadisə baş vermişdi, dünya çempionu, saysız-hesabsız turnirlərin qalibi iyirmi-iyirmi beş il şahmat üzü görməyən naməlum bir adamın qarşısında ağ bayraq qaldırmışdı. İsmi pünhan, adı bəlli olmayan dostumuz dünyanın ən güclü şahmatçısına açıq döyüşdə qalib gəlmişdi!

Özümüz də hiss etmədən həyəcan içində hamımız bir-bir ayağa durmuşduq. Hər kəsin içində bir duyğu dolaşır, bu çilgün həyəcanımızı sakitləşdirmək üçün o nəsə deməli, ya da etməlidir. Öz sakitliyini itirməyib yerindən qımıldanmayan bircə adam vardısı, o da Çentoviç idi. Yalnız müəyyən fasilədən sonra başını qaldırıb daş baxışları ilə dostumuza nəzər saldı.

– Bəlkə, bir də oynayaq? – soruşdu.

– Əlbəttə, – doktor B. ürəyimcə olmayan bir qızğınlıqla cavab verərək əyləşdi və titrək bir çılgınlıqla fiqurları yenicən düzməyə başladı, imkan tapmadım ki, “bir görüşdən artıq oynamayacağam” sözlərini yadına salım. Daşları anlaşılmaz bir qızğınlıqla düzürdü, hətta piyada iki dəfə əlindən yerə düşdü; onun bu qeyri-təbii həyəcanından yaranmış əvvəlki xoşagəlməz narahatçılığım indi, bir növ, qorxuya çevrilirdi, çünki qabaqlar həddən artıq sakit, kiritmiş olan bu adamı açıqca bir coşğunluq bürümüşdü; dodaqlarının səyirtisi getdikcə artırdı, qəfil qızdırma tutmuş insanlar kimi titim-titim titrəyirdi.

– Lazım deyil! – astadan pıçıldadım. – İndi lazım deyil! Bu günə yetər! Sizə ağır olar.

– Ağır olar?! Ha, ha! – ucadan hirsle güldü. – O, bu cür mızıldanana qədər düz on yeddi görüş oynayırdım. Təkcə o ağır olacaq ki, bu cür ləngimədə yuxuya getməyim! Hə! Başlayın gəlsin!

Son sözləri Çentoviçə çox kəskin, az qala, qaba bir tonla dedi. Çentoviç onu sakit, arxayınca süzdü, daş baxışları düyünlənmiş yumruğa oxşayırdı. Bu iki oyunçunun arasına qəflətən nəşə yeni bir şey soxulmuşdu: təhlükəli gərginlik, barışmaz nifrət. Daha oynaya-oynaya öz bacarıqlarını bir-birinə nümayiş etdirmək istəyən iki tərəfdaş yox, bir-birini məhv etməyə and içmiş iki düşmən idilər. Çentoviç birinci gedişi uzun tərəddüddən sonra etdi və məndə belə aydın bir təsəvvür yarandı ki, qəsdlə ləngidi. Bu hiyləgər taktikaçı açıq-aşkar hiss etmişdi ki, ləngliyi ilə rəqibini yorub hövsələdən çıxarır. Bütün açılışlarda ən adi, ən sadə gediş sayılan şah piyadasının iki xana qabağa verilməsinə dörd dəqiqədən çox vaxt ayırdı. Dostumuz özünün şah piyadasını həmin an qabağa sürdü, lakin Çentoviç yenidən uzun-uzadı, dözülməz bir fasilə verdi; deyərdin ki, qorxunc bir şimşək çaxıb, sən də ürəyin döyünə-döyünə oturub göyün guruldamasını gözləyirsən, amma göy gurultusu gəlmir ki, gəlmir. Çentoviç yerindən qımıldanmadı. Düşündü, sakit, ağır-ağır; tam əmin oldum ki, acıqla ağır düşünür və bu arada doktor B.-ni müşahidə etmək üçün mənə də kifayət qədər imkan yaradır. Doktor B. suyun üçüncü şüşəsini də içib qurtarmışdı; mehmanxana

otağında qızdırmalı yanğıya düşdüyünü, istər-istəməz xatırladım. Anomal həyəcanın bütün əlamətləri açıqca sezilirdi; gördüm ki, alnı tərleyib, əlinin çapıği bayaqkına nisbətən xeyli qızarıb, daha çox şişib. Ancaq hələlik ağılı üstündəydi. Yalnız Çentoviç dördüncü gedişdə yenidən uzun-uzadı fikir-ləşəndə hövsələdən çıxdı, qəflətən fınxırıb dedi:

– Oynayın da, nə gözləyirsiniz?!

Çentoviç başını qaldırıb soyuq-soyuq ona baxdı:

– Bildiyimə görə hər görüşə on dəqiqə vaxt ayırmışıq. Özüm bilə-bilə tez oynamaq istəmirəm.

Doktor B. dodağını çeynədi; gördüm ki, masanın altında narahatlıqla ayağını döşəməyə sürtür və gözlenilməz, ağılsız bir həngamənin yaxınlaşdığını duyub mən də əsəbiləşməyə başladım. Gediş üçün ayrılan vaxtın səkkizinci dəqiqəsində həngamə, doğrudan da, baş verdi. İndiyə qədər çapalaya-çapalaya gözləyən doktor B. içindəki gərginliyə daha hakim kəsilə bilmədi; irəli-geri yırğalanıb özündən asılı olmayaraq masanı taqqılatmağa başladı. Çentoviç ağır, kəndli başını yenidən yuxarı qaldırdı.

– Xahiş edirəm, mümkünsə, taqqılatmayasınız! Məne mane olur. Bu cür oynaya bilmərəm.

– Ha, ha! – doktor B. qısaca güldü. – Görünür.

Çentoviç alnından qızardı.

– Nə demək istəyirsiniz? – çox qaba və acıqlı dilləndi.

Doktor B. təzədən qısa və hirsli cavab verdi:

– Heç nə. Eləcə onu deyirəm ki, əsəbləriniz yerində deyil.

Çentoviç susub başını taxtaya dikdi. Yalnız yeddi dəqiqə keçəndən sonra növbəti gedişini etdi. Oyun adamın canını boğazına yığan belə bir gərginliklə sürürdü. Çentoviç getdikcə dirənirdi; axırda düşünmək üçün ayrılan vaxtı hər gedişdə uzadıb son həddə çatdırırdı və dostumuzun hərəkətləri də həmin fasilələrdə get-gedə qərribə hal alırdı. Baxanda elə təsəvvür yaranırdı ki, daha görüşdə iştirak eləmir, tamamilə başqa şeylə məşğuldur. Ora-bura vurnuxmasını dayandırıb yerində tam hərəkətsiz dayanmışdı. Boş, şaşqın gözləriylə qabağa baxır, elə hey öz-özünə anlaşılmaz sözlər deyirdi; ya sonsuz kombinasiyalar içində itib-batmış, ya da – bu, əlbəttə, mənim öz şübhələrim idi – özündən yeni görüşlər quraşdırırdı, çünki Çentoviç hər dəfə gedişini

edəndə gərək onu xəyaldan ayırıb taxtanın üstünə yönəldəydin. Vəziyyətdən baş açmaq üçün belə anlarda ona cəmi bircə dəqiqə vaxt lazım olurdu; məni belə bir şübhə də bürümüşdü ki, əslində, dəliliyi qəflətən hansı qaynarlıq-dansa soyuq formaya keçmiş halında o, Çentoviç də, bizim hamımızı da çoxdan unudub. Doğrudan da, beləymiş, on doqquzuncu gedişdə böhran özünü göstərdi. Çentoviç növbəti fiqurunu yenidən tərpətməmişdi ki, doktor B. heç düz-əməlli taxtaya baxmayıb öz filini üç xana irəli çəkdi, elə bərkədən qışqırdı ki, hamımız diksindik:

– Şah! Şah!

Qəribə bir gedişi görmək ümidi ilə hamımız taxtaya baxdıq. Lakin bir dəqiqədən sonra heç birimizin gözləmədiyimiz bir səhnə alındı. Çentoviç başını ağır-ağır, ləng-ləng qaldırıb sıralarımızı bir-bir gözdən keçirdi, indiyə qədər belə şey etməmişdi. Deyəsən, nədənsə doyunca həzz alırdı, çünki tədricən dodaqlarına razı, aşkar sezilən kinayəli bir təbəssüm qonurdu. Bizim anlaya bilmədiyimiz qələbəsinədən tam ləzzət alandan sonra işə yalançı bir iltifatla üzünü bizə çevirib dedi:

– Çox təəssüf edirəm, amma mən burada “Şah!” görmürəm. Bəlkə, cənablardan görən var?! Varsa, desin!

Taxtaya baxdıq, sonra da üzümüzü həyəcanla doktor B.-yə tutduq. Çentoviçin şah cinahını, doğrudan da, piyada bağlamışdı – bunu lap uşaq da görərdi – fil heç cür təhlükə yaratmırdı, deməli, “Şah!” da mümkün deyildi. Hamımız narahat olduq. Yoxsa dostumuz qızıışanda fiqurlardan hansınisa səhvini qoymuşdu, bəlkə, bir xana yaxın, bir xana aralı? Susmağımız doktor B.-nin də diqqətini çəkdi və o, gözlərini taxtaya zilləyib əməlli-başlı kəkələməyə başladı:

– Axı şah “f7”-də olmalıdır... yerini dəyişib, düz deyil. Şahı düz qoymamısınız! Taxtanın üstündəki fiqurların heç biri öz yerində deyil. Axı piyada “g5”-də yox, “g4”-də olmalıdır... Bu ki tamamilə ayrı oyundur... Bu... bu...

Birdən xırp dayandı. Mən onun qolundan tutdum, var gücümle bir neçə dəfə çimdiklədim, qızdırmalı çaşqınlığında axır ki çimdiyini birini hiss etdi. Lunatiklər kimi çevrilib matdım-matdım üzümə baxdı.

– Nə... Siz nə istəyirsiniz?

Bircə kəlmə “Unutmayın!” deyib barmağımı əlindəki çapıqın üstünə çəkdim. İstər-istəməz, gözü ilə hərəkətimi izlədi, əlinin üstündəki qan-qırmızı çapıqə donuq-donuq baxdı və bədəninə əsməcə gəldi.

– Allah xatirinə, – pıçıldadı, dodağının qanı tamam qaçmışdı. – Yoxsa sarsaq bir söz demişəm, axmaq bir iş tutmuşam?! Yoxsa axıra yaxın yenə?!..

– Yox, yox, – lap astadan pıçıldadım. – Amma oyunu elə bu dəqiqə dayandırmalısınız, artıq vaxtdır. Həkimin dediklərini unutmayın!

Doktor B. sıçrayıb ayağa qalxdı.

– Bu ağılsızlığımə görə hamınızdan üzr istəyirəm, – yenə həmişəki lütfü ilə dillənib Çentoviçin qarşısında baş əydi. – Bayaq dediklərimi, təbii ki, xalis cəfəngiyat kimi qəbul edərsiniz. Əlbəttə, qələbə sizindir. – Sonra üzünü bizə çevirdi. – Cənablardan da üzr istəyirəm. Hamınızı əvvəlcədən xəbərdar etmişdim ki, mənə çox da ümid bəsləməyəniz. Bu rüsvayçılığa görə, lütfən, məni bağışlayın, şahmata baş qoşduğum axırıncı dəfə olsun.

Baş əydi, ilk dəfə necə gəlmişdisə, eləcə də utana-utana, müəmmalı şəkildə otaqdan çıxdı. Bu adamın bir daha şahmat taxtasına yaxın düşməyəcəyini yalnız mən bilirdim, başqaları isə mat-məəttəl qalmışdılar, qapalı bir duyğu ilə, kiçik bir iztirabla narahat, təhlükəli bir şeydən yaxa qurtardıqlarını güman edirdilər.

– Zırramanın biri, zırrama! – Makkonnor məyus-məyus donqulandı. Axırıncı Çentoviç ayağa durdu, yarımçıq qalmış oyuna nəzər salıb təkəbbürlə dilləndi:

– Heyif. Hücüm heç də pis təşkil olunmamışdı. Bu cənab həvəskar da olsa, çox istedadlı idi.

Bəşəriyyətin bəxt ulduzları

(TARİXİ MİNİATÜRLƏR)

BƏŞƏRİYYƏTİN BƏXT ÜLDÜZLƏRİ

(*tarixi miniatürlər*)

1.

VATERLOO DÖYÜŞÜ VƏ DÜNYANIN TALEYİ

498

Napoleon, 18 iyun 1815-ci il

Tale həmişə güclülərə, zorakılara yar olur. İllər uzunluğunda itaətkar qul kimi, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə xidmət edir: Sezar, İskəndərə, Napoleona... Çünki o, özünə oxşayan, dərk olunmayan kortəbii insanları sevir.

Ancaq hərdən, çox nadir hallarda da olsa, özünü qərībā bir ovqatla hansı biganəninə ağışına atır. Bəzən də elə anlar olur ki – bunlar bəşər tarixinin ən heyrətamiz anları olur – taleyin püşkü, bircə dəqiqəlik də olsa, heç nəyə yaramayan bir adamın bəxtinə düşür. Belə adamlar sevinmək əvəzinə, onları dünyanın böyük oyunlarına çəkən məsuliyyətdən qorxur və demək olar ki, həmişə də bəxtlərinə düşmüş bu hədiyyəni titrəyən əllərindən buraxırlar. Çox nadir hallarda hansısa bu fürsətdən yaxşı istifadə edərək, ucala bilir. Çünki böyüklük yalnız bircə saniyəlik kiçikliyin səviyyəsinə enir və kim həmin anı əldən buraxırsa, onu bir daha geri qaytara bilmir.

Qruşi

Vyana Konqresindən sonra rəqslərin, eşqbazlıqların, intriqaların, mübahisələrin qızgın çağında Napoleonun – zəncirlənmiş şirin – Elbadakı qəfəsindən qaçması xəbəri top mərmisi kimi guruldayır. Xəbər xəbər dalınca gəlir:

O, Lionu alıb, kralı qovub, alaylar ağ bayraq qaldıraraq onun tərəfinə keçir, indi Parisdədir, Tüleriya dadır və belə çıxır ki, Leypsiq ətrafındakı qələbə, iyirmi illik qanlı döyüşlər mənasız imiş. Hansı qüvvəsə bir az bundan əvvəl mübahisə edən, öcəşən nazirləri tez bir yerə yığır, bu qəsbkarı təzədən, biryolluq susdurmaq üçün bir ingilis, bir Prussiya, bir Avstriya, bir rus ordusu səfərbər edilir. Kralların, imperatorların legitim Avropası heç vaxt bu təhlükəli anlardakı kimi yekdil olmamışdı. Şimaldan Vellington Fransaya tərəf irəliləyir, Prussiya ordusu ona köməyə gəlir, Reyn sahillərində Şvartsenberq öz ordusunu döyüşə hazırlayır, ehtiyat qüvvə kimi rus alayları Almaniyanın ərazisi ilə yavaş-yavaş irəliləyir.

Napoleon dəhşətli təhlükəni o dəqiqə hiss edir. Bilir ki, şikarına özünü toplamaq imkanını vermək olmaz. Onları parçalamaq, təkləmək lazımdır, yoxsa prussiyalılar, ingilislər, avstriyalılar birləşib Avropa ordusunu yaradacaq, onun imperiyasına son qoyacaqlar. O tələsməlidir ki, ölkədə narazılıq baş qaldırmamış, respublikaçılar güclənib royalistlərlə birləşməmiş ikiüzlü, müəmmalı Fuşe əbədi rəqibi və özünün astar üzü olan Taleyranla birləşib ona arxadan zərbə vurmamış zəfər çalsın. Ordusunun ruh yüksəkliyindən istifadə edərək, bir güclü hücumla düşmənlərini darmadağın etməlidir. İtirilən hər gün, hər saat təhlükə deməkdir. Ona görə də qüvvələri tələsik Avropanın ən qanlı döyüş meydanı olan Belçikaya yönəldir. İyunun on beşində, səhər saat üçdə Napoleonun ən güclü, həm də yeganə ordusu sərhədi keçir. Ayın on altısında artıq Lin yaxınlığında Prussiya ordusu ilə üz-üzə gəlir və onu geri oturdur. Beləliklə, qəfəsdən qaçmış şirin pəncəsinin ilk zərbəsi hiss olunur; düzdür, dəhşətlidir, ancaq öldürücü deyil. Ağır zərbə almış, lakin tamam dağılmamış Prussiya ordusu Brüsselə tərəf çəkilir.

Napoleon ikinci zərbəni Vellingtona endirməyə hazırlaşır. Nəfəsini dərməyə vaxt yoxdur, heç rəqibinə də nəfəs almağa imkan vermək olmaz, çünki gündən-günə güclənir, bundan əlavə, qan içində inləyən narazı fransız xalqının beyni də qələbə xəbərləri ilə dumanlandırılmalıdır. Artıq iyunun on yeddisində bütün ordusu ilə soyuqqanlı, əsəbləri polad kimi möhkəm olan rəqibi Vellingtonun mövqe tutduğu Katr-Bra yüksəkliklərinə doğru irəliləyir. Napoleonun göstərişləri və əmrləri heç vaxt həmin günkü kimi dəqiq və

aydın olmamışdı. O, tək cə hücum barədə düşünmür, təhlükəni də, daha doğrusu, Blüxerin məğlub olmuş, ancaq tamam darmadağın edilməmiş ordusunun Vellingtonla birləşmək ehtimalını da nəzərə alır. Bunun qarşısını kəsmək üçün ordusunun bir hissəsinə tapşırıq verir ki, geri çəkilən prussiyalıları addımbaaddım təqib etsin, onları ingilislərlə birləşməyə qoymasın.

O, təqib edən orduya marşal Qruşini komandan təyin edir. Qruşi ortaboylu, cəsarətli, şax çamətli, igid, etibarlı süvari komandiridir, həmişə də özünü doğruldub. Yalnız süvari komandiridir, vəssalam. Murat kimi atını həmişə öndə çapan coşqun süvari, Sen-Sir, Berte kimi güclü strategiya ustası, Ney kimi qəhrəman deyil. Sinəsini orden-medallar bəzəmir, haqqında da əfsanəvi qəhrəmanlıqlar dövrü olan Napoleon erasında heç bir mif yaranmayıb, adı dillərə düşməyib. Yalnız bəxtinin gətirməməsi ilə məşhurlaşmış. İyirmi il İspaniyadan tutmuş Rusiyaya, Hollandiyadan tutmuş İtaliyaya qədər bütün döyüşlərdə iştirak edib, yavaş-yavaş, çin-çin qalxaraq marşal rütbəsinə çatıb. Demək olmazdı ki, buna layiq deyil, ancaq elə bir qəhrəmanlığı da olmamışdı. Avstriyanın güllələri, Misirin günəşi, ərəblərin xəncərləri, Rusiyanın şaxtası sələflərini onun yolundan təmizləmişdi, Deze Marenqo ətrafında, Kleber Qahirədə, Lanna isə Vaqramda həlak olmuşdu. Yüksək rütbəyə aparan yolu özü fəth eləməmişdi, sadəcə olaraq, iyirmi il davam edən müharibə bu yolu onun üçün açmışdı.

Qruşinin qəhrəman, strategiya ustası deyil, etibarlı, sədaqətli, ağıllı, ayıq adam olduğunu Napoleon, yəqin ki, bilməmiş deyil. Ancaq marşallarının yarısı torpağın altında uyuyur, qalanları da müharibədən bezərək, malikanələrinə çəkiliblər. Ona görə də bu taleyüklü işi orta səviyyəli bir adama etibar etməli olur.

İyunun on yeddisində, saat 11-də, Lindəki qələbədən bir gün sonra, Vaterloo döyüşünə də hələ bir gün qalmış Napoleon marşal Qruşiyə sərbəst komandanlıq etməyə icazə verir. Bircə anın, bircə günün içində təvazökar Qruşi hərbi mənəb səviyyəsini aşaraq dünya tarixinə düşür. Yalnız bircə anın içində! Ancaq bu necə an idi?! Napoleonun əmrləri aydındır. Özü ingilislərin üzərinə hücum edərkən Qruşi ordunun üçdə biri ilə Prussiya ordusunu

təqib edir. İlk baxışda sadə bir tapşırıq kimi görünür, ancaq əslində, qılınc kimi dalı da, qabağı da kəsəndir. Çünki Qruşiyə həm də tapşırıq verilib ki, düşməni təqib eləyə-eləyə əsas ordu ilə də əlaqəni kəsməsin.

Mərşal tapşırığı tərəddüdlə qəbul edir. Müstəqil qərar çıxarmağa öyrəşməyib, fikirləşdiklərinə, təşəbbüslərinə o vaxt əmin olur ki, imperatorun dahi baxışı onlara “hə” deyir. Bundan əlavə, arxasında dayanmış generalların narazı qaldıqlarını hiss edir. Kim bilir, bəlkə də, heç elə deyil, eşitdiyi ona tərəf uçan qara taleyin qanad səsidir... Yalnız Baş Ştabın yaxında olması onu sakitləşdirir: onun ordusu ilə imperatorun qoşunları arasında üçcə saatlıq məsafə var...

Yağışlı bir gündə Qruşi vidalaşib çıxır. Onun əsgərləri palçıqlı, kələ-kötür yollarla prussiyalıların arxasınca gedirlər. Ya da, ən azı, Blüxerlə qoşunlarının harada ola biləcəyi fərziyyəsi ilə irəliləyirlər.

Kayda keçən gecə

Güclü şimal leysanı ara vermir. Napoleonun əsgərləri islanmış cücəyə dönüblər, hərəsinin ayağında iki girvənkə¹ palçıq var. Heç yerdə sığınacaq, ev, daldalanmaq üçün yer yoxdur. Saman döşəklər suyun içindədir, üstünə uzanmaq olmur, ona görə də əsgərlər on-on, on iki-on iki kürək-kürəyə verib otura-otura sel kimi tökülən yağışın altındaca yatışırlar. İmperatorun özü də rahatlıq tapa bilmir. Titrətməli həyəcan onu bir yerdə qərar tutmağa qoymur, çünki hava çox pis olduğu üçün kəşfiyyat aparmaq çətinləşir, gedənlər də bir-birini təkzib edən xəbərlər gətirir. Ona görə də Vellingtonun mübarizəyə qoşulub-qoşulmayacağını dəqiq bilmir, prussiyalıları təqib edən Qruşidən də xəbər yoxdur. Buna görə də özü gecə saat birdə, leysan yağışa baxmayıb, ön xətdəki keşikçi məntəqələrini gəzir, bir top gülləsi məsafəsində ingilislərə yaxınlaşır. Dumanlı səmada hərdən tüstülü parıltılar sayır. Napoleon hücum planı hazırlayır. Yalnız dan yeri söküləndə Kaydakı komasına, içində heç nə olmayan baş ştaba qayıdır. Qruşidən ilk xəbərlər gəlib: hamısında da prussiyalıların geri çəkilməsi haqqında qeyri-müəyyən məlumatlar... Ancaq söz verir ki, onları təqib

¹ *Girvənkə* – 400 qrama bərabər ağırlıq ölçüsü

edəcək... Yağış yavaş-yavaş kəsməyə başlayır. İmperator səbirsizliklə komada gəzişir, gözünü saralmış üfüqdən çəkmir ki, bəlkə, uzaqlar görünər və o da qərar çıxarar...

Səhər saat beşdə – yağış artıq kəsib – beynində gəzirdiyi qərarın da dumanı çəkilir. Əmr verilir ki, saat doqquzda ordu hücumu hazır olsun. Bütün istiqamətlərdə çaparlar göndərilir. Tezliklə toplanış təbilləri çalınır. Yalnız bundan sonra Napoleon iki saat yatmaq üçün özünün səhra çarpayısına uzanır.

Vaterloonun açılan səhəri

502

Səhər saat doqquzdur. Ancaq taqımlar hələ bir yerə toplaşa bilməyib. Üç gün yağan yağış torpağı palçığa döndərüb, yerimək, toplanı dartıb aparmaq olmur. Günəş hələ yenicə çıxır və güclü də külək əsir. Ancaq bu günəş, Austerlisdəki kimi, parıltılı, xoşbəxtlik saçan günəş deyil, solğun bənizli şimal işartısıdır. Nəhayət, qoşun hazır olur və döyüşə girməmişdən əvvəl Napoleon yenə də ağ atın belində cəbhə boyu hər şeyi yoxlayır. Bayraqların üstündəki qartallar güclü külək, sanki, yerə endirir, süvarilər mübariz ovqatla qılınclarını göydə oynadırlar, piyadalar ayı dərisindən olan papaqlarını süngülərinə keçirib yuxarı qaldırmaqla imperatoru salamlayırlar. Təbillər guruldayır, sərkərdəni gur şeypur sədələri qarşılıyır, ancaq bütün bu səslər yetmiş min əsgərin sevinc dolu “*Vive L’Empereur!*”¹ qışqırtıları arasında eşidilməz olurdu.

Napoleonun hakimiyyətdə olduğu iyirmi il ərzində heç bir baxış nümayişi indiki kimi təntənəli olmamış, heç birində belə ruh yüksəkliyi görünməmişdi. Hələ qışqırtıların əks-sədası itməmiş, saat on birdə, nəzərdə tutulduğundan iki saat gec – iki üzüntülü saatdan sonra topçulara əmr verilir ki, yüksəklikdəki qırmızı paltarlıları atəşə tutsunlar. Sonra “cəsurlar cəsuru” Ney piyadalarla hücumu keçir. Napoleon üçün həlledici anlar başlayır. Bu döyüş haqqında çox yazılıb, ancaq bununla belə, adam gah bu tərəfin, gah da o biri tərəfin üstün olması barədə Valter Skottun gözəl, Stendalin epizodik təsvirlərini oxumaqdan doymur. Yaxından da, uzaqdan da, yüksəklikdən də, zirehli əsgərin üstündə oturduğu yəhərdən də baxanda, bu döyüş əzəmətli, möhtəşəm görü-

¹ Yaşasın imperator! (*fr.*)

nür. Qorxunun, ümidin arası kəsilmədən bir-birini əvəz etməsi, qəflətən hansı tərəfinsə məğlubiyyət qoxusunu duyması haqqında gərgin, dramatik bir incəsənət əsəridir. Əsl faciə nümunəsidir, çünki ayrı-ayrı şəxslərin taleyində Avropanın taleyi həll olunurdu və Napoleon erasının gözqamaşdıran atəşfəşanlığı titrəyə-titrəyə əbədlilik sönməmişdən əvvəl, yenə göylərdə raket kimi guruldamışdı.

Saat on birdən birə qədər fransız alayları yüksəkliklərə hücum edir, kəndləri, mövqeləri ələ keçirir, sonra geri oturdukları təzədən bir də irəli cumurlar. Kimsəsiz qalmış ölkənin zığ-palçıqlı yamaclarında on minlərlə meyit var, ancaq hər iki tərəfin qazancı hələlik yorğunluqdur. Qoşunlar heydən düşüb, sərkərdələr narahatdır. İkisi də bilir ki, kimə tez kömək gəlsə, qələbə onundur. Vellinqton Blüxeri, Napoleon isə Qruşini gözləyir. Napoleon əsəbi halda tez-tez teleskopa yaxınlaşır, tez-tez çapar göndərir. Əgər marşalı özünü vaxtında çatdırsa, Fransanın səmasında yenə də Austerlis günəşi doğacaq!

Qruşinin səhvi

Həmin anda, özü də bilmədən, Napoleonun taleyini həll edən Qruşi əmrə uyğun olaraq, iyunun on yeddisində gecə yola düşür və göstərilən istiqamətdə prussiyalıları təqib edir. Dünən ilk dəfə barıt qoxusu duymuş gənc əsgərlərdən ibarət dəstələr, sanki, müharibədən uzaq olan bir ölkə ilə arxayınca irəliləyirlər. Düşmən hələ gözə dəymir, məğlub edilmiş Prussiya ordusundan heç bir nişanəyə rast gəlmirlər.

Ancaq marşal bir kəndli evində tələsik səhər yeməyi yeyərkən, qəflətən ayağının altında yer tərpənir. Hamı dinşəyir. Boğuş gurultu səsi getdikcə zəifləyir-zəifləyir gəlib bura çatır. Top səsidir, uzaqdan atılır. Ancaq o qədər də uzaq deyil, uzaqbaşı, üç saatlıq yoldur. Bir neçə zabit hindularsayağı yerə sərilib, səsin hansı tərəfdən gəldiyini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Uzaqlardan gələn boğuş gurultu səsləri ara vermir. Sen-Jandan atılan topların səsidir, Vaterloo döyüşünün başlanğıcıdır. Qruşi məşvərət keçirir. Köməkçisi Jerar qızgınlıqla tələb edir ki, “*il faut marchez au canon*” – yəni tez atəş səsləri gələn tərəfə getmək lazımdır. Daha bir zabit onunla razılaşıır: tələsmək lazımdır, tələsmək!

Heç biri şübhə etmir ki, imperator ingilislər üzərinə hücumla keçib və ağır bir döyüş başlanıb. Qruşi tərəddüd edir. İtaətkarlığa öyrəşdiyi üçün, kağızda yazılanlardan kənara çıxmağa qorxur, imperatorun geri çəkilmə prussiyalıları təqib etmək əmrini yerinə yetirir. Onun tərəddüd etdiyini görəndə Jerar qızıdır: "*Marchez au canon!*"¹ Köməkçisinin iyirmi zabit və mülki şəxslər qarşısındakı tələbi xahiş deyil, əmr kimi səslənir. Qruşinin əhvalı pozulur. Ciddi, kəskin şəkildə izah edir ki, imperatordan başqa əmr almayınca verilən tapşırıqdan kənara çıxmağa ixtiyarı çatmır. Zabitlər məyus olur və araya çökən dəhşətli sükutda top səsləri eşidilir.

Jerar son dəfə cəhd edir: yalvarır ki, heç olmasa, ona bir diviziya və bir-iki dəstə süvari ilə döyüş meydanına getməyə icazə versin. Söz verir ki, hər şeyi vaxtında çatdıracaq. Qruşi fikrə gedir... Bircə saniyə fikirləşir...

504

Dünya tarixinin bircə anı

Qruşi bircə saniyə fikirləşir və bu bircə saniyə onun da, Napoleonun da, dünyanın da taleyini həll edir. Valhaymdakı kəndli evində bu bircə saniyə bütövlükdə on doqquzuncu əsrin taleyini müəyyənləşdirir. Əbədlilik indi bu namuslu, o qədər də tanınmayan adamın dodaqları arasında, imperatorun o başabələ əmrini əsəbi halda əzişdirən əllərindədir. Əgər Qruşi onda ürəkli, qorxmaz olsaydı, özünə inansaydı, vəziyyəti qiymətləndirib əmrə itaət etməsəydi, Fransa xilas ola bilərdi. Ancaq əmrə tabe olan adamlar həmişə taleyin çağırışına deyil, əvvəlcədən ona deyilənə qulaq asırlar...

Beləliklə, Qruşi qətiyyətlə əlini yellədir. Yox, belə balaca korpusu təzədən bölmək məsuliyyətsizlik olardı! Onun vəzifəsi prussiyalıları təqib etməkdir, vəssalam! O, imperatorun əmrinin əksinə gedə bilməz! Zabitlər kədər içində susurlar. Araya dərin sükut çökür. Elə bu sükutda da nə sözlə, nə də əməllə bir daha geri qaytarılması mümkün olmayan bir an – həlledici an əldən gedir... Vellinqton qalib gəlmişdi!

Beləliklə, irəli gedirlər. Jerarla Vandam qəzəbdən yumruqlarını düyünləyiblər və tezliklə özü də narahat olmağa başlayan Qruşi getdikcə inamını itirir. Qəribədir ki, prussiyalılarından əsər-əlamət görünmür, bəlkə də, heç Brüssel

¹ Atəş səsləri gələn tərəfə! (*fr.*)

istiqlamətində getməyiblər. Tezliklə kəşfiyyatçılar da şübhəli xəbərlər gətirirlər ki, deyəsən, geri çəkilənlər istiqaməti döyüş meydanına tərəf dəyişiblər. Hələ vaxt vardı, özlərini imperatora köməyə çatdırma bilərdilər və Qruşi səbirsizliklə geri dönmək haqqında əmr gözləyir. Ancaq xəbər yoxdur. Yalnız uzaqlardan boğuş top gurultuları eşidilir, ayaqlarının altında yer titrəyir: qanlı Vaterloo döyüşü başlamışdı...

Vaterloo döyüşü günortadan sonra

Bu aralıqda saat bir olub. Dörd hücum dəf olunub, ancaq Vellingtonun mövqeyinin mərkəzi nəzərəcarpacaq dərəcədə zəifləyib. Napoleon artıq həlledici zərbəyə hazırlaşır. Bell-Allians yaxınlığındakı bölükləri gücləndirir və top atəşləri yüksəkliklər arasına toz-dumandan qalın pərdə çəkəndə, Napoleon son dəfə döyüş meydanına nəzər salır.

Həmin anda şimal-şərq tərəfdən irəliləyən qara kölgələr görünür, sanki, meşələrdən axışılar: onun dəstələridir! Bütün durbinlər o tərəfə yönəlir. Bəlkə, Qruşidir, cəsarətlə əmri pozub, vaxtında köməyə gəlib?! Yox, yenicə tutulmuş əsir deyir ki, general Blüxerin avanqard dəstələridir, Prussiya ordusunun əsgərləridir. İndi imperatorun ağına gəlir ki, məğlub etdiyi Prussiya ordusu vaxtında ingilislərlə birləşmək üçün təqibdən sapınıb, öz ordusunun üçdə biri isə mənasız yerə çöllərdə dolaşır. O dəqiqə Qruşiyə məktub yazır ki, nəyin bahasına olur-olsun, onunla əlaqəni itirməsin və prussiyalıların döyüşə qatılmasına imkan verməsin.

Eyni zamanda, marşal Ney də hücumu keçmək haqqında əmr alır. Prussiyalılar çatana qədər Vellington geri oturulmalıdır! Qəflətən, bütün imkanların azaldığı bir vaxtda riskə getmək lazım idi! Beləliklə, günortadan sonra bütün gün ərzində dəhşətli hücumlar davam edir, həmişə də təzə piyada qüvvələri döyüşə atılır. Onlar darmadağın olmuş kəndləri ələ keçirir, təzədən geri oturdulur və bir azdan yenə də bayraqları yellədə-yellədə hücumu dəf etmək üçün dörd-bucaq şəklində düzülmiş ingilis əsgərlərinin üstünə cumurlar. Vellington hələ duruş gətirir, Qruşidən isə xəbər yoxdur. Artıq Prussiya ordusunun ön dəstələrinin yaxınlaşdığını görəndə imperator əsəbi halda donquldanır: "Qruşi harada qaldı? Qruşi niyə gəlib çıxmır?" Sərkərdələrinin də səbri

tükənir. Döyüşün taleyini birdəfəlik həll etmək üçün marşal Ney qətiyyətlə bütün fransız süvari dəstələrini – Qruşi nə qədər ehtiyatlıdırsa, Ney də o qədər cəsurdur, igiddir (indiyəcən altında üç at ölüb) – döyüşə atılır, hücum əmri verir. On min fransız süvarisi – kirasirlər və draqunlar çapa-çapa ölümün qoynuna atılırlar, dördbucaq şəklində düzülərək, müdafiə olunan ingilis əsgərlərini qılıncdan keçirirlər, topçuları vurub yerə sərirlər və ön cəbhəni yarırlar. Düzdür, onları geri oturdular, ancaq ingilis ordusunun gücü tükənmək üzrədir, yüksəkliyi qoruyan qollar da boşalır. Çoxlu itki vermiş süvari dəstələri top mərmiləri qarşısında geri çəkildəndə, Napoleonun son ehtiyat qüvvəsi – köhnə qvardiya yüksəkliyə hücum etmək üçün yavaş-yavaş irəli gəlir. Kim bu yüksəkliyə sahib olsa, Avropanın taleyini o həll edəcək!

506

Nəticə

Səhər açıldandan bəri hər iki tərəfdən dörd yüz top gurdadır. Döyüş meydanında atəş səslərindən, qılınc-qalxan şaqqılısından, təbil gumbultusundan qulaq tutulur, yer silkələnir. Lap yuxarıda, təpələrin başında dayanan hər iki sərkerdə insanların qarışqa kimi qaynaşdığı döyüş meydanından gələn səsləri dinşəyir. Ən alçaq səsləri də eşidirlər.

Hər ikisinin əlindəki saat quş ürəyi kimi tiqqıldayır. Napoleon və Vellington ara vermədən xronometrərinə baxırlar, dəqiqələri, saatları sayırlar, həlledici qələbə üçün gələn köməyi gözləyirlər. Vellington bilir ki, Blüxer yaxınlaşır, Napoleon isə Qruşiyə ümid bəsləyir. Hər ikisinin ehtiyatı tükənib, kimə kömək tez çatsa, o da qalib gələcək. İkisi də teleskoplə meşənin kənarlarına baxır: orada artıq Prussiya ordusunun ön dəstələrinin qaraltıları görünməyə başlayır. Görəsən, döyüşdən sağ çıxmış bir neçə əsgərdir, yoxsa Qruşinin təqib etdiyi ordunun özü? İngilislər son güclərini toplayıb müqavimət göstərirlər, elə fransızların özləri də heydən düşüblər. Güləşçilər kimi tövşüyə-tövşüyə üz-üzə dayanıblar, daha qollarında güc qalmayıb, son dəfə tutaşmamışdan əvvəl nəfəslərini dəririlər.

Nəhayət, prussiyalıların cinahından toplar gurdadır, atəş səsləri eşidilir. *“Enfin Qrochy!”* Qruşi özünü yetirdi! – Napoleon dərindən nəfəs alır. Cinahdan arxayınlaşdığı

üçün son qüvvələrini toplayıb Vellinqtonun mövqeyinin mərkəzinə hücumə keçir ki, Brüsselin qapısına vurulmuş ingilis kilidini sındırsın, Avropanın qapısını özü üçün tay-batay açsın!

Ancaq, sən demə, açılan atəşlər səhv imiş, buraya yaxınlaşan prussiyalılar başqa geyimdə olan hannofertilərə güllə atırlarmış. Atəş dayandırılır və prussiyalılar heç bir maneəyə rast gəlmədən dəstə-dəstə meşəlikdən çıxmağa başlayır. Yox, bu öz dəstələri ilə köməyə gələn Qruşi deyil, Blüxerdir və bəla da elə burasındadır. Bu xəbər imperator dəstələri arasında çox tez yayılır və onlar geri çəkilməyə başlayır, ancaq başlanğıcda bunu nizami şəkildə eləyirlər. Vellinqton həlledici anın yetişdiyini başa düşür. Atını qəhrəmanlıqla müdafiə olunmuş yüksəkliyin sonuna qədər çapır, papağını çıxarıb başı üzərində yellədir, geri çəkilən düşməni göstərir. Əsgərləri onun bu tənənəli işarəsinin mənasını başa düşürlər. İngilis ordusunun salamat qalmış əsgər və zabitləri bir nəfər kimi ayağa qalxıb, səfləri pozulmuş fransızların üstünə cumurlar. Cinahdan Prussiya süvariləri heydən düşmüş, dağılmış fransız ordusunun üstünə yeriyir. Ölümə qədər dənəşətli bir qışqırtı eşidilir: *"Sauve qui peut!"* – yəni kim bacarır, canını qurtarsın! Bir neçə dəqiqə də keçir və o məşhur ordu artıq qorxunun qabağına qatıb qovduğu başıpozuq kütləyə çevrilir. Bu qorxu hamını, o cümlədən Napoleonu da caynağına alıb. Süvarilər, sanki, çayın axınına düşüblər, heç bir maneəyə rast gəlmədən pərən-pərən düşmüş əsgərləri qovurlar, Napoleonun karetasını, ordunun xəzinəsini, bütün artilleriyasını ələ keçirirlər və yalnız havanın qaralması imperatorun həyatını xilas edir. Gecəyarısı miskin bir kənd meyxanasında yorğun halda kresloya çökən həmin palçığa bələnmiş, keyləşmiş adam artıq imperator deyil. İmperiyası, sülaləsi, taleyi sona çatır: balaca, o qədər də tanınmayan bir adamın cəsarətsizliyi bu cəsurlar cəsurunun, uzağı hamıdan yaxşı görən qəhrəmanlıqla dolu iyirmi ildə yaratdıqlarını darmadağın edir...

Gündəlik həyata dönüş

İngilislər hələ Napoleon üzərində tam qələbə çalıb qurtarmamış, adı o vaxt heç kəsə bəlli olmayan bir nəfər

xüsusi poçt karetası ilə Brüsselə, oradan da dənizə tələsir. Onu gəmi gözləyir. Rəsmi hökumət kuryerlərini qabaqlamaq üçün yelkənləri London istiqamətinə qaldırdır və doğrudan da, hələ heç kəsin bilmədiyi xəbərlə dünyaya səs salır. Bu dahiyənə gedişi ilə yeni bir imperiya, yeni bir sülalə yaradan adam Rotşilddir. Səhəri gün bütün İngiltərə qələbədən, Parisdə isə, həmişə satqın çıxmış Fuşe məğlubiyyətdən xəbər tutur. Artıq Brüsseldə və Almaniyada qələbə zəngləri çalınır.

Səhəri gün yalnız birçə nəfərin Vaterlooda baş verənlərdən xəbəri yoxdur, halbuki onun yanından tale məsələsi həll olunduğu yerə dördcə saatlıq yoldur: həmin adam bədbəxt Qruşidir və hələ də inadla, plana uyğun şəkildə, əmrə göstəriləndi kimi prussiyalıların arxasınca gedir. Ancaq qəribədir ki, onlardan heç bir nişanə tapa bilmir və bu da onun qəlbinə şübhə toxumu səpir. Top səsləri getdikcə ucalır, sanki, kimisə köməyə çağırır. Hiss edirlər ki, ayaqlarının altında yer titrəyir və açılan hər güllə, sanki, onların ürəyinin başına dəyir. Artıq hamı bilir ki, bu, adi atışma deyil, böyük bir döyüş başlanıb, həlledici döyüş...

Əsəbiləşmiş Qruşi atını zabitlərin arası ilə sürür. Zabitlər daha onunla mübahisə etmirlər: axı onların məsləhəti rədd edildi.

Vavre yaxınlığında, nəhayət, balaca bir Prussiya korpusuna – Blüxerin geridə qalmış dəstələrinə rast gələndə, sanki, yüngülləşirlər. Dəli kimi düşmən səngərlərinə atılırlar. Jerar hamıdan irəlində gedir, sanki, hansı kədərli duyumsa onu ölümünə tərəf çəkir. Güllələrdən biri onu yerə sərir. Ən uca səslə xəbərdarlıq edən adam, nəhayət, əbədi susur. Axşam düşəndə kəndi alırlar, ancaq hiss edirlər ki, geri qalmış bu dəstə üzərindəki qələbənin daha heç bir mənası yoxdur, çünki döyüş meydanına artıq sükut çökmüşdür. Bu sükut yaman qorxuncdur, səs-səmir yoxdur, dəhşətli ölüm sükutudur. Hamısı hiss edir ki, topların gurultusu əsəbləri tarıma çəkən bu qeyri-müəyyənlikdən yaxşı idi. Deyəsən, döyüşün – Vaterloo döyüşünün taleyi həll olunub və elə həmin anda (çox gec!) Qruşi Napoleonun onu köməyə tələsdirən məktubunu alır. Ancaq o möhtəşəm döyüş artıq sona çatmış olar... Bəs kimin xeyrinə? Bütün gecəni gözləyirlər. Əbəs yerə gözləyirlər! O tərəfdən xəbər

gəlmir. Sanki, böyük ordu onları unudub, indi heç kəsə lazım deyillər, qaranlıq bir heçliyə yuvarlanıblar... Səhər açılan kimi düşərgəni tərk edib yola düzəlirlər. Tamamilə heydən düşüblər və bilirlər ki, bu manevrin, bu gedişin daha heç bir mənası yoxdur. Nəhayət, saat onda Baş Ştabdan bir zabit çapa-çapa gəlir. Kömək edib onu atdan düşürürlər, sorğu-suala tuturlar. Zabitin sifəti qüssə-kədərdən tanınmaz hala düşüb, su daman saçları gicgahlarına yapışmış və həyəcədən titrəyə-titrəyə anlaşılmaz sözlər kəkələyir. Bu sözləri başa düşməzlər, başa düşə bilmirlər, başa düşmək istəmirlər. Deyəndə ki, daha imperator, imperator ordusu yoxdur, Fransa əldən getdi – onu dəli, sərxoş hesab edirlər. Ancaq tədricən bütün həqiqəti – adamı iflic vəziyyətinə salan o dəhşətli xəbəri ondan qoparırlar. Rəngi avazı Qruşi titrəyə-titrəyə qılıncına söykənir: bilir ki, həyatının ən əzablı günləri başlayır. Buna baxmayaraq, qətiyyətlə o böyük günahın ağırlığını öz üzərinə götürür. Bu itaətkar, cəsətsiz, həlledici anı əldən vermiş adam yaxınlaşmaqda olan təhlükə ilə üz-üzə qalanda kişiləşir, az qala, qəhrəmana çevrilir. O dəqiqə bütün zabitləri bir yerə yığır, qəzəbdən, kədərdən gözləri yaşara-yaşara onlara müraciət edir, tərəddüd etdiyinə haqq qazandırır, eyni zamanda da, özünü günahlandırır. Dünən ona acıq eləyən zabitlər indi sakitcə qulaq asırlar. İstəsəydilər, bütün günahları onun boynuna yıxardılar, verdikləri məsləhətin daha düzgün olması ilə öyünərdilər. Ancaq heç biri buna cəsəret eləmir, heç biri bunu istəmir. Elə hey susur, susurlar... Sonsuz kədər onların dilini bağlayıb...

Elə həmin anda o həlledici anı əldən vermiş Qruşi – çox gec də olsa – öz hərbi istedadını göstərir. Verilmiş əmrə deyil, özünə inanandan sonra bütün bacarıqları – ağılı, düşüncəsi, qabiliyyəti, ehtiyatı, vicdanı üzə çıxır. Ustalıqla düşünülmüş taktika nəticəsində ordusunu bircə top da, bircə adam da itirmədən özündən beşqat güclü ordunun arasından salamat çıxarır və Fransanı, imperiyanın son ordusunu xilas edir. Ancaq Vətənə qayıdanda nə ona “Sağ ol!” deməyə imperator, nə də döyüşməyə düşmən tapılır... Çox gec gəlib, əbədlilik gecikib! Hətta sonralar həyatda zahiri uğurlar qazansa da, Baş Komandan təyin olunsada, Fransanın peri kimi ən yüksək zadəgan rütbəsinə layiq

görülsə də, bütün vəzifələrdə özünü dəyanətli, bacarıqlı bir insan kimi göstərsə də, heç kim, heç nə həmin həlledici anı ona qaytara bilmir. Bu an onu taleyin ağası etdi, ancaq özü buna layiq olmadı...

Beləliklə, nadir hallarda adi adamlara qismət olan o taleyüklü an özünə layiq olmayandan, ondan istifadə etməyi bacarmayanlardan dəhşətli bir intiqam alır. Bütün meşşansayağı xeyirxahlıqlar, ehtiyat, itaətkarlıq, coşqunluq, arxayınçılıq həmişə dahilik tələb edən və yalnız dahilərlə kamala çatan həmin taleyüklü anın alovunda əriyib gedir. O, qorxaqlara nifrət edir və yalnız cəsurları yer üzünün başqa bir allahı kimi öz odlu-alovlu ağışında qəhrəmanlıq zirvəsinə ucaldır...

510

2.

ELDORADONUN KƏŞFİ

Y.A.Zuter, Kaliforniya, yanvar, 1848-ci il

Avropadan cana doymuş adam

1834-cü il. Bir Amerika gəmisi Le Havrdan Nyu-Yorka gedir. Gəmidəki yüzlərlə avara-sərgərdan arasında Yohan Auqust Zuter də var. O, Bazel yaxınlığındakı Runenberqdə yaşayır, otuz bir yaşı var və çox tələsir ki, okeanı keçib Avropa məhkəmələrindən uzaqlaşsın. İflasa uğrayıb, oğurluq eləyib, fırıldaq işlərlə məşğul olub, sonra da arvadını üç uşaqla taleyin ümidinə buraxaraq aradan çıxıb, saxta pasportla Parisdə bir az pul ələ keçirib və indi də özünə yeni həyat qurmaq istəyir. İyulun 7-də Nyu-Yorka çatır və burada iki il cürbəcür olar-olmaz işlərlə başını qatır: xırdavat dükanında işləyir, diş həkimi olur, dərman satır, italyan meyhanası işlədir. Nəhayət, bir az özünü tutandan sonra meyhana alır, təzədən satır və zamanın sehrli çağırışının təsiri ilə Missuriyə köçür. Orada kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, qısa bir vaxt ərzində özünə balaca bir mülk alır. İstəsə,

orada sakitcə yaşaya bilərdi. Ancaq hər gün evinin qabağından çoxlu adam axışb gedir. Bunlar xəz alverçiləri, ovçular, macəraaxtaranlar, əsgərlərdir, qərbdən gəlirlər, qərbə gedirlər və “qərb” sözü getdikcə adamları sehrləməyə başlayır. Hamı bilir ki, orada əvvəlcə səhralar gəlir, bu səhralar kəl sürüləri ilə doludur, günlərlə, həftələrlə yol gedirsən, ancaq heç kəsə rast gəlmirsən, hərdən qırmızı dərililə atlılar görünür, sonra zirvəsinə adam ayağı dəyməmiş uca dağlar başlayır və bütün bunlardan sonra, nəhayət, başqa bir ölkə – hələ heç kəsin dəqiq tanımadığı, heç kəsin tam tədqiq etmədiyi, ancaq əfsanəvi sərvətləri ilə dillərə düşmüş Kaliforniya başlayır. Elə bir ölkə ki, südü, balı çay kimi axır, kim nə qədər istəyir götürür, ancaq uzaqdır, çox uzaqdır, ora salamat gedib çıxmaq çətindir.

Lakin macərə axtarmaq həvəsi Yohan Auqust Zuterin qanında var, sakit oturmaqla, torpağını əkib-becərməklə arası yoxdur. Günlərin bir günü, 1837-ci ildə bütün var-yoxunu satır, furqon, at, kəl alaraq ekspedisiya düzəldir və İndependans limanından tanımadığı bir yerə yola düşür.

Kaliforniya səfəri

1838-ci il. İki zabit, beş missioner, üç qadın kəl arabasında naməlum bir heçliyə doğru irəliləyir. Səhralar qurtarmaq bilmir, sonra dağları aşırırlar, Sakit okeana doğru gedirlər. Oktyabrın sonlarında Vankuver limanına çatmaq üçün üç ay yol getməli olurlar. Zabitlər həmin vaxta qədər Zuterdən ayrılıblar, missionerlər yoldaşlıq etmək istəməzlər və qadınların üçü də yolda çətinliklərə dözməyərək ölüb.

Zuter tək qalıb. Əbəs yerə onu Vankuverdə saxlamağa çalışırlar, hətta iş də boyun olurlar, ancaq Zuter hamısını rədd edir, çünki o əfsanəvi ad artıq qanına işləyib. Köhnə bir yelkənli gəmi ilə Sakit okeanı keçərək Sendviç adalarına çıxır, böyük çətinliklərlə Alyaskadan keçərək San-Fransisko adlı kimsəsiz bir yerə çatır. Həmin vaxt San-Fransisko zəlzələdən sonra əhalisi ikiqat artaraq milyonlara çatan bugünkü şəhər deyildi. Yox, miskin bir balıqçı kəndidir, heç Meksikanın tanınmayan bir əyaləti olan, kimsəsiz qalmış, barsız-bəhrəsiz, ancaq yeni qitənin ən zəngin ərazisində yerləşən Kaliforniyanın paytaxtı da deyildi.

Hər tərəfdə ispan səlqişizliyi hökm sürür. Üstəlik, nüfuzlu şəxsin olmaması, qiyamlar, işçi qüvvəsinin, qoşqu heyvanlarının, bacarıqlı iş adamlarının çatışmazlığı... Zuter bir at kirayəyə götürüb məhsuldar Sakremento vadisinə çapır. Bircə gün ona başa düşməyə kifayət edir ki, burada nəinki ferma tikməyə, böyük bir təsərrüfat qurmağa, hətta krallıq da yaratmağa yer çatar. Səhəri gün atını Montoreyə – miskin paytaxta çapır, özünü qubernator Alveradoya təqdim edir, niyyətini açıqlayır ki, buraları məhsuldar torpaqlara çevirmək istəyir. Özü ilə adalardan bir neçə polineziyalı gətirib, bu çalışqan, əməksevər insanlardan yenə də gətirdəcək, çətin işi öhdəsinə götürəcək, qəsəbələr salacaq və Yeni Helvesiya adlı balaca bir koloniya yaradacaq.

– Bəs niyə Yeni Helvesiya? – deyə qubernator soruşur.

512

– Mən isveçrəliyəm və həm də respublikaçıyam, – Zuter cavab verir.

– Yaxşı, necə istəyirsiniz, elə də eləyin. Sizə onilliyə konsessiya verirəm.

O dəqiqə hiss olunur: burada məsələlər çox tez həll olunur. Hər cür sivilizasiyadan min mil uzaqda təkcə bir adamın qurub-yaratmaq eşqi oradakından başqa cür qiymətləndirilir.

Yeni Helvesiya

1839-cu il. Sakremento çayının sahilləri ilə bir karvan yavaş-yavaş irəliləyir. Zuter at belində qabaqda gedir, tufəngini də çiyinə aşırıb. Arxasınca iki-üç avropalı, sonra qısa köynək geyinmiş yüz əlli polineziyalı, onların ardınca da içində ərzaq, toxum, sursat olan otuz kəl arabası, əlli at, yetmiş beş qatır, inəklər, qoyunlar, lap axırda da aryerqard gəlir. Yeni Helvesiyanı fəth etmək istəyən ordu bundan ibarətdir.

Qarşılarında meşələr od tutub yanır. Rahat üsuldur: ağacları qırmaq əvəzinə, onlara od vururlar. Alov ağaclarından sonra torpağa düşəndə və elə köklər-budaqlar tüstülənə-tüstülənə işə başlayırlar. Anbarlar tikirlər, quyular qazırlar, artıq əkilməyə ehtiyac olmayan torpağa toxum səpirlər, sayı-hesabı bilinməyən sürülər üçün arakəsmələr düzəldirlər. Tədricən missionerlərin sahibsiz qalmış koloniyalarından da adamlar axışb bura gəlir.

Uğura söz ola bilməz! Məhsul birə-beş alınır. Anbarlar onu tutmur, sürülərin sayı mini keçir və getdikcə artan çətinliklərə baxmayaraq – məsələn, yerlilər tez-tez, gün-bəgün çiçəklənən koloniyaya basqın edirlər – Yeni Helvesiya böyüyür, gözəlləşir. Kanallar çəkilir, körpülər salınır, ticarət mərkəzləri tikilir, gəmilər çaylarla üzüyuxarı, üzüaşağı üzür, Zuter yalnız Vankuveri, Sendviç adalarını deyil, Kaliforniyada lövbər salan bütün yelkənli gəmiləri hər şeylə təmin edir, gözəl-gözəl, dadlı-tamlı meyvələr yetişdirir. Həmin meyvələr bu gün də Kaliforniyanın məşhur nemətləri hesab olunur. Sonra Fransadan, Reyn sahillərindən üzüm tingləri gətizdirir və bir neçə ildən sonra üzüm bağları baş alıb gedir. Özünə çoxlu evlər, dəbdəbəli fermalar tikdirir, Parisdən gətirdiyi Pleyer markalı piano yüz səksən günə gəlib çıxır. Nyu-Yorkdan aldığı buxar maşınına isə altmış kəl arabası bütün qitədən keçərək sahibinə çatdırır. İngiltərənin və Fransanın ən iri banklarında kredit hesabları, pulları var. Nəhayət, ömrünün qırx beşinci ilində, şöhrətinin zirvəsinə çatanda yadına düşür ki, on dörd il bundan əvvəl arvadını və iki uşağını taleyin ümidinə qoyub gəlib. Məktub yazaraq onları öz knyazlığına dəvət edir. Çünki indi əlində güc olduğunu hiss edir, Yeni Helvesiyanın ağası olduğunu bilir. Onu da bilir ki, dünyanın ən varlı adamlarından biridir və belə də qalacaq. Nəhayət, Amerika Birləşmiş Ştatları da başsız qalmış əyaləti Meksikanın əlindən alır. İndi hər şeyə təminat var, arxayındır. Bir neçə il də keçir və Zuter dünyanın ən varlı adamı olur.

Gözlənilməz yüksəliş

1848-ci ilin yanvar ayı. Gözlənilmədən, dülğəri Ceyms U. Marşall həyəcan içində qaça-qaça evə gəlir, mütləq onunla danışmaq istədiyini bildirir. Zuter heyrətə gəlir: axı Marşallı dünən Kolomadakı fermasına göndərmişdi ki, orada təzə ağackəsən dəzgahı quraşdırsın. İndisə icazəsiz-filansız qayıdıb gəlib və qarşısında həyəcədən titrəyir, Zuteri itələyib içəri salır, qapını arxasınca bağlayır, cibindən bir ovuc qum çıxarır. Onun içində sarı rəngli dənəciklər var. Dünən oranı qazanda bu qəribə metal diqqətini cəlb edib, ona elə gəlir qızıldır, amma oradakılar dülğəri ələ salıblar.

Zuter ciddiləşir, dənəcikləri əlinə alır, diqqətlə yoxlayır: doğrudan da, qızıldır! Qərara alır ki, elə sabah Marşalla ferma-ya getsin, ancaq dülgər sonralar bütün dünyanı bürüyəcək “qızıl xəstəliyi” nə hamıdan əvvəl tutulub və səhəri gözləyə bilmir. Tufana-yağışa baxmayıb, gecə ilə atını geri çapır.

Səhəri gün polkovnik Zuter artıq Kolomadır. Kanal-dakı suyun səmtini başqa tərəfə çevirib qumu yoxlayırlar. Bircə ələk bəs eləyir: onu azacıq otərəf-butərəfə yırgalayan kimi, qızıl dənəcikləri dibində qalır. Zuter oradakı bir neçə avropalını yanına çağırtdırır və hamısından söz alır ki, ağac-kəsən dəzgah quraşdırılana qədər bu barədə heç kəsə heç nə deməsinlər. Sonra, heç nə olmayıbmiş kimi, atını öz fermasına tərəf çapır. Xəyalları qanad açıb uçur: hələ indiyəcən qızıl heç vaxt belə asan əldə olunmayıb, heç vaxt belə açıq şəkildə torpağın üzündə tapılmayıb və bu torpaq da onundur, Zuterin mülkiyyətidir. Elə bil, bu bircə gecə ərzində on il gəlib-keçir: o, dünyanın ən varlı adamıdır!

514

Hücum

Ən varlı adamı? Yox, yer üzünün ən kasıb, ən yazıq, ən kədərli dilənçisidir! Səkkiz gündən sonra sirr açılır. Bir qadın – yenə də qadın! – yoldan keçənə hər şeyi danışır və ona bir neçə qızıl zərrəciyi də verir. Bundan sonra nələr baş verir – təsvirə gəlməz! Zuterin fəhlələri o dəqiqə işlərini atır, dəmirçilər dəmirçixananı boş qoyur, sürülər başsız qalır, üzüm tarlalarında adam tapılmır, əsgərlər silahlarını tullayır. Elə bil, hamısı havalanır, hərə əlində bir ələk, qulplu qazan, Kolomaya qaçır ki, qumu ələyib qızıl yığınsın. Bircə gecənin içində bölgə boşalır, sağılmadığı üçün yelinləri şişən inəklər böyürə-böyürə ölür, sürülər arakəsmələri uçurub tarlalara daraşır, məhsul çürüyüb gedir, pendir zavodları dayanır, anbarlar uçub dağılır. Bir sözlə, nəhəng təsərrüfat maşınının təkərləri daha fırlanmır. Teleqraf xətləri qızıl mədəni haqqındakı xəbəri dənizlərdən keçirərək bütün ölkələrə çatdırır. Artıq şəhərlərdən, limanlardan axın başlayır. Matroslar gəmilərini, məmurlar da iş yerlərini tərk edirlər. Şərqdən, qərbdən gələn insan dəstələrinin sonu-sonucu görünür. Kimisi piyada, kimisi at belində, kimisi də araba ilə gedir, sanki, çəyirtkə sürülə-

ridir, qızıl həvəsilə Kolomaya hücum çəkirlər. Başıpozuq, kobud, zorakılıqdan başqa heç bir qanun tanımayan, hər şeyi tapança gücünə həll edən böyük bir quldur dəstəsi çiçəklənməkdə olan bu diyara darəşir. Quldurlar üçün burada heç nəyin sahibi yoxdur və heç kəsin də onlara nəse deməyə cəsəretini çatmır. Zuterin inəklərini kəsirlər, anbarlarını dağıdıb yerində özlərinə ev tikirlər, tarlalarını tapdaq altına çevirirlər, dəzgahlarını oğurlayırlar və Yohan Auqust Zuter bircə gecənin içində dilənçi kökünə düşür, çar Midas¹ kimi öz qızıl xəzinəsinin içində boğulur.

İnsanlarda qızıl həvəsi inanılmaz dərəcədə güclənir. Xəbər artıq bütün dünyaya yayılıb, təkəcə Nyu-Yorkdan yüz gəmi yola düşüb, Almaniyadan, İngiltərədən, Fransadan, İspaniyadan 1848–1851-ci illərdə buraya saysız-hesabsız macərəaxtaran dəstələr gəlir. Bəziləri Horn burnundan keçib gəlir, çox tələsənlərəsə bu yol uzun görünür, ona görə də ən təhlükəli quru yolunu – Panama aşırımını seçirlər. Bir şirkət tələsik həmin aşırımdan dəmir yolu çəkir. Yol salınarkən minlərlə fəhlə qızdırmadan ölür ki, tələsənlər üç-dörd həftə vaxta qənaət edib, qızıl oylağına tez çatsınlar. Bütün qitə boyu yollarda karvanlar düzülüb, müxtəlif irqə mənsub olan, müxtəlif dillərdə danışan insanlar buraya axışır və hamısı da Zuterin mülkiyyətindən öz malları kimi istifadə edir.

Hökumətin möhürlü sənədi ilə Zuterə məxsus olan San-Fransisko torpağında ağılagəlməz sürətlə böyük bir şəhər yaranır, tanımadığı adamlar onun torpağını, mülklərini bir-birinə satır və Yeni Helvesiya – onun yaratdığı krallığın adı təzə yaranan sehrlili sözlərin arasında itib-batır: Eldorado, Kaliforniya...

Yenidən iflasa uğrayan Yohan Auqust Zuter, iflic olmuş adam kimi, qızıldan ötrü bir-birinə qənim kəsilən insanlara tamaşa edir. Əvvəlcə o da öz işçiləri və şərikləri ilə qazıntıya başlamaq, bu xəzinədən yararlanmaq istəyir, ancaq hamı onu tərək edir və tək qalan Zuter bu yerlərdən aralanır, həmin lənətəgəlmiş çaydan, fəlakət gətirən qumdan uzaq olmaq üçün dağların qoynundakı “Ermitaj” adlı tənha fermasına çəkilir. Arvadı və artıq böyümüş üç oğlu Zuteri həmin fermada tapır. Ancaq oraya çatan kimi, səfərin ağırlığına

¹ *Midas* – Kiçik Asiyada əfsənəvi çar. Guya, əlini nəyə vursa, qızıla çevrilmiş.

dözməyən arvadı ölür. Oğlanları isə yanındadır və indi onun iki yox, səkkiz əli var. Yohan Auqust Zuter təzədən təsərrüfata girir, bu dəfə işə üç oğlu ilə başlayır, sakitcə, inadla bu torpağın qeyri-adi məhsuldarlığından istifadə edir. Yenə də beynində gizli bir plan hazırlayır. Özü də böyük plan...

Məhkəmə

1850-ci il. Kaliforniya Amerika Birləşmiş Ştatlarının tərkibinə daxil edilir. Nəhayət, qızıl xəstəliyinə tutulmuş bu zəngin ölkədə nizam-intizam yaranır. Anarxiyaya son qoyulur, qanun yenə də qüvvəyə minir.

516

Elə bu anda Yohan Auqust Zuter çoxlu iddia qaldırır. Deyir ki, San-Fransisko şəhərinin salındığı torpaq qanuna əsasən ona məxsusdur. Buna görə də dövlət onun talanmış var-yoxunun əvəzini ödəməlidir və bundan əlavə, torpağından çıxarılan qızıl da payı olmalıdır. Elə genişmiqyaslı bir məhkəmə başlayır ki, hələ bəşər tarixində beləsi görünməyib. Yohan Auqust Zuter 17221 fermerə qarşı iddia qaldırır ki, onun plantasiyalarında qanunsuz yaşayırlar, zəbt elədikləri torpaqlardan çıxmalıdırlar və Kaliforniya dövlətindən iyirmi beş milyon dollar tələb edir ki, onun saldıdığı yolları, kanalları, körpüləri, bəndləri, dəyirmanları ondan xəbərsiz özününküləşdirib. Federal hökumətdən də dağıdılmış təsərrüfatının əvəzinə, iyirmi beş milyon dollar və bir də çıxarılmış qızıldan payını tələb edir. Böyük oğlu Emili Vaşinqtona göndərir ki, hüquq elmini öyrənsin, məhkəmədə işi aparsın və təzə fermalarının saysız-hesabsız gəlirlərinin hamısını da yalnız bu üzüntülü məhkəməyə xərcləyir. Dörd il ərzində onu müxtəlif instansiyalara çıxarır.

Nəhayət, 1855-ci il martın 15-də hökm oxunur. Rüşvətə aldanmayan hakim Tompson – Kaliforniyanın ən yüksək çinli məmuru Yohan Auqust Zuterin torpaq iddiasını qanuni və toxunulmaz hesab edir. Həmin gün Yohan Auqust Zuter məqsədinə çatır. O, dünyanın ən varlı adamıdır.

Son

Dünyanın ən varlı adamı? Yox! Yenə də yox! Dünyanın ən kasıb, ən bədbəxt, ən rəzil dilənçisidir! Tale yenə də ona

öldürücü zərbə endirir. Elə zərbə ki, ondan sonra bir daha özünə gələ bilmir. Məhkəmənin hökmü haqqında xəbər yayılan kimi San-Fransiskoda, eləcə də bütün ölkədə xalq ayağa qalxır. Mülkiyyəti təhlükə altında qalan on minlərlə sahibkar, bütün qara camaat, çapıb-talamağa bəhanə axtaran avara-sərgərdanlar ədliyyənin binasını mühasirəyə alıb ona od vururlar, hakimi axtarırlar ki, daşqalaq eləsinlər, sonra sayı-hesabı bilinməyən bir dəstə Zuterin bütün var-yoxunu talayır. Quldurların mühasirəsinə düşən böyük oğlu özünü güllələyir, ikincisini qətlə yetirirlər, üçüncü aradan çıxma bilir, ancaq vətənə qayıdarkən yolda boğulur. Həyəcan dalğası Yeni Helvesiyanı bürüyür, Zuterin fermalarına od vururlar, üzüm plantasiyalarını viran qoyurlar, kolleksiyalarını, pullarını oğurlayırlar və bütün mülklərini qəddarcasına xarabazara çevirirlər. Zuter güclə canını qurtara bilir.

Bu zərbədən sonra Zuter özünə gələ bilmir. İndiyədək qurub-yaratdıqları məhv olur, arvadı, uşaqları ölür, özü isə ağılını itirir. Kütləşmiş beynində hələ də dumanlı fikirlər dolaşır: hüquq, məhkəmə...

Düz iyirmi beş ildir ki, ağılını itirmiş, əyni-başı tökülmiş bir qoca Vaşinqtondakı ədliyyə binasının ətrafında dolaşır. Bütün idarələrdə çirkləndirilmiş, ayaqqabıları yırtılmış, elə hey milyardlarla pulunu tələb edən "general"ı yaxşı tanıyırlar. Hələ də elə vəkillər, macəraaxtaranlar, fırılacaqçılar tapılır ki, təqaüdünü son qəpiyinəcən əlindən alıb, onu məhkəmədən-məhkəməyə sürüyürlər. Özü pul istəmir, bütün var-yoxunu əlindən alan, üç övladının qanına bais olan, həyatını dağıdan qızıla nifrət edir. Yalnız hüququnu tələb edir və bunu da manyaklar kimi inadla eləyir, əl çəkmir. Senata şikayət edir, Konqresə yazır, kim kömək eləməyə söz verir, ona etibar edir, sonradan məlum olur ki, hamısı fırılacaqçıdır, yalandan hay-küy qaldırır, əyninə gülcünc bir general libası geyindirib bədbəxti müqəvva kimi idarədən-idarəyə, bir deputatın yanından o birinin yanına sürüyürlər. Bu, düz iyirmi il – 1860-cı ildən 1880-ci ilə qədər davam edir. Zuter düz iyirmi il miskin dilənçi kökündə yaşayır. Hər gün tənbellik eləməyib Konqres binasına gəlir, oradakı məmurların güllüş hədəfinə çevrilir və yer üzünün ən zəngin ölkəsinin sahibini küçə uşaqları da ələ salır. Həmin ölkənin torpağında böyük bir dövlətin ikinci paytaxt şəhəri ucalır

və saatbasaat da böyüyür... Onu isə gözləməyə məcbur edirlər... Nəhayət, 1880-ci il iyunun on yeddisində, günortadan sonra, Konqres binasının pilləkənlərində ürək iflici onu haqlayır və canı bu əzablardan qurtarır. Dilənçi meyitini oradan götürüb aparırlar. Ancaq bu dilənçinin cibində özünün və varislərinin dünya tarixində ən böyük varidata sahib olmaq iddiasını təmin edən bir sənəd var...

Bu vaxta qədər heç kəs Zuterdən qalan mirası tələb etməyib, heç bir varisi iddia qaldırmayıb. Lakin San-Fransisko da, yad torpaqdakı ölkə də yaşayır. Burada hələ də onun hüququ barədə hökm çıxarılmayıb. Yalnız yazıçı Blez Sendrarsın qələmi unudulmuş Yohan Auqust Zuterə, ən azı, böyük bir tale sahibi olmaq, gələcək nəsilləri heyretləndirmək hüququ verib...

518

3.

CƏNUB QÜTBÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Kapitan Skott, 90-cı en dairəsi, 16 yanvar 1912-ci il

Torpaq uğrunda mübarizə

İyirminci əsr artıq heç bir sirri qalmayan dünyaya baxır. Bütün ölkələr tədqiq olunub, ən uzaq dənizlərdə də gəmilər üzür. Bir insan ömrü bundan əvvəl heç bir adı olmayan, rahatca mürgü döyən torpaqlar indi Avropaya qul kimi qulluq edir, gəmilər uzun axtarışlardan sonra tapılan Nil çayının mənbələrinə gedib çıxır. Yarım əsr bundan əvvəl bir avropalının kəşf etdiyi Viktoriya şəlaləsi indi itaətlə elektrik cərəyanı istehsal edir, ayaq dəyməmiş sonuncu yerlər – Amazon çayının ətrafındakı meşələr qırılıb, yeganə bakirə ölkənin – Tibetin də kəməri belindən açılıb. Qədim dünya xəritələri və qlobuslardakı “*Terra incognita*”¹ sözləri bacarıqlı əllər tərəfindən silinib, iyirminci əsrin adamı öz bəxt ulduzunu tapıb. Həmişə axtarışda olan insan iradəsi yeni yol-

¹ Naməlum yer (*lat.*)

lar arayır, dənizin dibindəki əfsanəvi faunayacan enir və ya sonsuz göylərə ucalır. Çünki səmada hələ ayaq izi görməyən yollar var və yer üzünün bütün sirləri açıldıqdan, ona marağ sönəndən sonra polad qaranquşlar – təyyarələr yeni-yeni zirvələri, uzaq-uzaq elləri fəth etmək üçün yarışa giriblər.

Ancaq yalnız bir tapmaca bizim əsrə qədər öz cavabını insanlardan gizlədib, necə deyərlər, bakirəliyini saxlaya bilib: iki balaca yer öz tikə-tikə olmuş, çalın-çarpaz dağlar çəkilmiş bədənini bəndələrin acgözlüyündən qoruyub. Bəndlərinin onurğa sümüyü olan Cənub və Şimal qütblərində, demək olar ki, ins-cins yaşamır, yer üzünün bəhərsiz nöqtələridir və min illərdən bəri öz oxları ətrafında fırlanır, torpaqlarını təmiz, xam saxlayır. Buz külçələri onların son sirlərini heç kəsə verməyib və acgözlərdən qorumaq üçün əbədi qışı onlara keşikçi qoyub. Soyuq və tufan onların qapılarını dövrəyə alıb və ən cəsur insanları da ölüm təhlükəsi ilə hədələyirlər. Hamı üçün, hər şey üçün bağlı olan bu əraziyə insanlar deyil, yalnız günəş hərdən gizlicə baxa bilər.

Neçə-neçə illərdir ki, ekspedisiyalar bir-birini əvəz edir. Ancaq heç biri də məqsədinə çatmır. İndi məlum olur ki, şarla qütbün üzərindən uçmaq istəyən və bir daha geri dönməyən cəsurlar cəsuru Andrenin cəsədi otuz üç ildir şüşə kimi olan buz tabutda uyuyur. Hər bir hücum buz laylarına dirənib boşa çıxır. Neçə min illərdən ta bu günü-müzə kimi torpaq burada özünün yaratdığı acgöz bəndələrinə qalib gələ-gələ simasını gizlədə bilir, bakirə qız kimi öz ismətinə bu acgöz dünyadan qoruyur.

Ancaq gənc iyirminci əsr də səbirsizdir, boş dayanmır. Laboratoriyalarda yeni silahlar düzəldib, təhlükədən qorunmaq üçün təzə istehkam növləri tapıb və hər hansı bir müqavimətə rast gələndə, daha da qızıdır. Bütün həqiqətləri bilmək istəyir və ilk on ilində min illərdən bəri üstü açılmamış sirlərə vaqif olmağa çalışır. Ayrı-ayrı şəxslərin cəsəətli ideyalarına millətlər arasındakı rəqabət də qoşulur. Onlar yalnız qütblər uğrunda deyil, həm də yeni tapılmış torpaqlara bayraq sancmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Bütün millətlərin, irqlərin həsrətində olduqları müqəddəs yerlərə səlib yürüşləri başlanır. Bütün qitələr dalbadal ekspedisiyalar göndərir. Bəşəriyyət isə səbirsizliklə gözləyir, bilir

ki, yer üzünün son sirri uğrunda mübarizə gedir. Amerika-dan Pere və Kuk Şimal qütbünə üz tuturlar, cənuba isə iki gəmi yol alır: biri norveçli Amundseni, digəri isə ingiltərəli kapitan Skottu aparır.

Skott

Skott. İngilis donanmasının sıradan bir kapitanı... Bəli, sıradan biri... Bioqrafiyası xidməti siyahıya uyğun gəlir. Həmişə rəhbərlərinin xoşuna gəlib, sonralar Şekltonun ekspedisiyasında iştirak edib. Heç bir qəhrəmanlığı, nədəsə seçildiyi qeydə alınmayıb. Şəkildən də görünür ki, soyuq-qanlı, sifətinin bircə əzası tərənəmən, bütün zahiri və daxili enerjisi sifətinə yığılıb orada donmuş minlərlə, on minlərlə ingilisdən biridir. Gözləri boz rəngə çalır, dodaqları bir-birinə kíp sıxılıb. Bu sifətdə romantikadan, yumor hissindən əsər-ələmət yoxdur, orada görünən yalnız möhkəm iradə və sağlam, konkret düşüncə tərzidir. Xətti hər hansı bir ingilisin xəttidir, hərflər bəzək-düzəksizdir, sürətlə yazılmış olsa da, aydın oxunur. Üslubu aydın və konkret, faktlara əsaslanır, raport kimi rəsmidir. Tatsit latınca necə yazıbsa, o da ingiliscə elə yazır: sanki, kələ-kötür daşın üstünə həkk eləyir. Hiss olunur ki, xəyalpərvər deyil, əksinə, fanatikcəsinə realistdir, deməli, əsl ingilis irqinə mənsubdur. Elə bir irqə ki, hətta onun dahiləri də vəzifə borcunun daşlaşmış çərçivəsindən kənara çıxmır. İngilislərin tarixində yüzlərlə belə Skott olub: biri Hindistanı, Arxipelaqın name-lum adalarını işğal edib, biri Afrikanı müstəmləkə halına salıb, bütün dünya ilə döyüşüb və həmişə də eyni yüksək enerji ilə, eyni kollektiv şüurla mübarizə aparıblar, sifətləri də həmişə donuq, ifadəsiz olub.

Skottun iradəsi polad kimi möhkəmdir və bu da hələ işə başlamamışdan əvvəl hiss olunur. O, Şekltonun başladığı işi axıra çatdırmaq istəyir. Ekspedisiya düzəltmək qərarına gəlir, ancaq buna vəsaiti çatmır. Bununla belə, həvədən düşmür. Bütün var-yoxunu qurban verir, uğuruna əmin olduğu üçün böyük bir borcun altına girir. Gənc arvadı ona oğul bağışlayır, ancaq Hektar oğlu Andromaxı qoyub getdiyi kimi, o da öz oğlunu qoyub gedir. Tezliklə dostlar, silahdaşlar tapılır, yer üzündə heç kim, heç nə onun iradəsini sındıra

bilmir. Onları buz bağlamış okeanın sahillərinə qədər aparacaq gəminin qəribə adı var: “*Terra Nova*”¹. Elə gəminin təchizatı da qəribədir: Yarısı, Nuhun gəmisini kimi, canlı heyvanat aləmi, yarısı da müasir laboratoriyalar, alətlər, kitablarla doludur. Çünki insan bu bomboş, ins-cins yaşamayan aləmə özünün cismi və ruhu üçün vacib olan bütün şeyləri gətirməlidir. Ona görə burada qədim insanların işlətdiyi alətlərdən, dəridən, xəzdən, canlı heyvanlardan tutmuş müasir dövrün ən son texnologiyası ilə hazırlanmış mürəkkəb cihazlara qədər hər şey var. Belə baxanda, bu işin özü də gəmi kimi idi, gerçəkliyə heç oxşamırdı: bir tərəfdən, adicə bir sərgüzəşt idi, ancaq hər şey ticarətdə olduğu kimi dəqiq hesablanmışdı, digər tərəfdən də, bütün ehtiyat tədbirləri əvvəlcədən tökülmüş igidlik idi. Bir sözlə, min cür, milyon cür təsadüfə qarşı əvvəlcədən, özü də bütün xırdalıqlar nəzərə alınmaqla hazırlanan min cür, milyon cür tədbir...

Onlar 1910-cu il iyunun 1-də İngiltərəni tərk edirlər. Həmin günlərdə bütün anqlo-saksoniya adaları öz gözəllikləri ilə işıq saçır. Yamyaşıl şəhli çəmənlilər parıldayır, isti günəşin al şəfəqləri buludsuz səmada od tutub yanır. Hamısı həyəcan içində görür ki, sahil getdikcə gözəndən itir və hamısı da bilir ki, bu günəşi, bu hərarəti bir neçə il, bəlkə də, heç vaxt görməyəcəklər. Ancaq gəminin dor ağacının zirvəsində ingilis bayrağı dalğalanır və elə bununla təsəlli tapırlar ki, yaşadıkları dünyanın bir nişanəsi onlarla birlikdə artıq fəth olunmuş Yer kürəsinin yeganə sahibsiz nöqtəsinə gedir.

Antarktika məktəbi

Yeni Zelandiyada azacıq dincələndən sonra yanvar ayında Buzlu Okeanın kənarında, Kap Evensdə lövbər salırlar və qışı keçirmək üçün özlərinə ev tikirlər. Orada dekabr və yanvar yay ayları hesab olunur, çünki ilin yalnız bu çağlarında günəş bir neçə saatlığa dümağ, metal rəngli səmada parıldayır. Əvvəlki ekspedisiyalarda olduğu kimi, bu evin də divarları taxtadandır, ancaq içərisində zamanın inkişafı hiss olunur. Günəş üzünü görməyən yeknəsəq günlərin bezdirdiyi sələfləri yorğun-argın piylə yanan lampanın iyli-qoxulu

¹ Yeni torpaq (*lat.*)

yarıqaranlıq işığında oturub kədərlə bir-birlərinə tamaşa edirdilərsə, iyirminci əsrin bu insanları tikdikləri evin içərisini, miniatür şəkildə də olsa, müasir dünyanın bütün elmi nailiyyətlərlə təchiz etmişdilər. Asetilin fənəri ətrafa gur, hərərət dolu işıq saçır, kino vasitəsilə uzaq-uzaq ellərin sehrli mənzərələrinə, tropik ölkələrin gözəlliklərinə tamaşa edirlər, pianoda musiqi səsləndirir, qrammofondan insan səsi eşidilir, özləri isə kitabxanada müasir elmin sirlərini öyrənirlər. Otaqların birində makina tiqqıldayır, o biri isə qaranlıqdır, orada da kino lentləri, rəngli şəkillər aşkarlanır. Geoloq mineralların radioaktivliyini yoxlayır, zooloq tutduqları pinqvində tapdıqları parazitlərin növünü müəyyənləşdirir, meteoroloji stansiyalarda fiziki təcrübələr bir-birini əvəz edir. Qaranlıq olan aylar üçün hərəyə bir iş tapşırılıb və ağıllı düşünülmüş sistemin köməyiylə ayrı-ayrılıqda aparılan tədqiqatlar sonra bir yerə toplanıb ümumiləşdirilir. Çünki bu otuz adamın hamısı hər axşam bu qarın-buzun içində elmi məruzə ilə çıxış edir, hər kəs öz sahəsində bildiyini başqasına öyrədir və aparılan qızgın fikir mübadiləsi onlara dünyanı dərk etməyə kömək edir. Tədqiqatın dar ixtisaslar üzrə aparılması heç kəsə nə iləse lovğalanmağa imkan vermir, hamı qarşılıqlı anlaşmaya can atır. Qədim bir dünyada zamanın mehvərindən ayrılmış bu otuz adam aralarında iyirminci əsrin ən son nailiyyətlərini müzakirə edir və burada dünyanın yalnız ötüb-keçən saatları deyil, hər saniyəsi də hiss olunur. Bu ciddi adamların milad yolkası ətrafında necə sevindiklərini, özlərinin buraxdıqları balaca “*South Polar Times*”¹ yumoristik qəzetin incə zaraflarından necə həzz aldıklarını, balaca balinanın suyun üzünə çıxmasını, atın sürüşüb yıxılmasının onlar üçün hadisəyə çevrilməsini, digər tərəfdən də nəhənglər nəhəngi şimal şəfəqinin, dəhşətli soyuğun, dözülməz tənhalığın hamısı üçün gündəlik həyat tərzinə, adətə çevrildiyini oxuyanda, adam rıqqətə gəlir.

Bu aralıqda həmləyə xırda-para hazırlıq işləri də görülür. Motorlu kirşələri sınaqdan keçirir, xizək sürmək öyrənir, itləri əhliləşdirirlər. Uzun səyahət üçün ehtiyat toplamağa başlayırlar, ancaq yaya (dekabra) – gəmi buz laylarının arasından keçib onlara evdən məktub gətirənə qədər günlər

¹ Cənub Qütbü xəbərləri

yaman uzanır. Kiçik qrup şəklində, səfərlərin getdikcə çətinləşdiyi bir zamanda çadırları yoxlayır, təcrübə toplayırlar. Əlbəttə, hamısı alınmır, ancaq məhz elə bu çətinliklərin özü onları ruhlandırır. Ekspedisiyadan yorğun-argın, donadona qayıdanlar sevinclə, hərarət dolu tonqallarla qarşılanır və yetmiş yeddinci en dairəsindəki bu balaca, rahat ev, keçirdikləri o məşəqqətli günlərdən sonra onlara dünyanın ən rahat yeri kimi görünür.

Ancaq bir dəfə qərb istiqamətindən qayıdan ekspedisiyanın gətirdiyi xəbərdən sonra bu evə ağır sükut çökür. Onlar səyahət zamanı Amundsenin qışlamış olduğu evi görmüşdülər. Skott qəflətən hiss edir ki, qar-buzdan, təhlükədən başqa, bir nəfər də onun şöhrətini şübhə altına salacaq, yəni kimsə ondan əvvəl bu inadkar torpağın sirrinə vaqif olacaq: Norveçli Amundsen! Xəritədə ölçüb-biçməyə başlayır. Apardığı qeydlərdən onun dəhşətə gəldiyi bilinir və belə məlum olur ki, Amundsenin qışladığı qərargah qütbə onunkundan yüz on kilometr yaxın yerdə qurulubmuş. O diksinir, ancaq ruhdan düşmür. Qürurla öz gündəliyinə yazır: “Ölkəmin şərəfinə irəli!”

Amundsenin adı onun gündəliyində bircə dəfə burada çəkilir. Sonra heç yerdə çəkilmir. Ancaq hiss olunur ki, həmin gündən sonra buzun-qarın arasında tənha qalıb donmuş bu evin yan-yörəsində qorxu kölgəsi dolaşmağa başlayıb. Və həmin gündən sonra yatanda da, duranda da elə bir saat olmur ki, bu ad onu qorxutmasın.

Qütbə doğru

Komadan bir mil uzaqda qoyulmuş müşahidə məntəqəsində növbəçəkənlər bir-birini əvəz edir. Oradakı sıldırım dikdə bir cihaz quraşdırılıb, elə bil, görünməyən düşməne tuşlanmış topdur. Bu cihaz yaxınlaşmaqda olan günəşin ilk hərarətini ölçmək üçündür. Günlərlə həmin anı gözləyirlər. Artıq səhər çağı səmada əsrarəngiz parıltılar oynasır, ancaq cihazdakı dəyirmi şüşə üfucə qədər qabxmır. Bununla belə, səmanın özü, getdikcə yaxınlaşan sirli-soraqlı parıltılar, günəşin çıxacağından xəbər verən əlamətlər səbirsizliklə həmin anı gözləyənləri sevindirir. Nəhayət, məntəqədən gələn telefon zəngi onların qəlbini sevinclə doldurur: günəş

çıxıb, neçə aylardan sonra bu qış gecəsində ilk dəfə birsaatlığa başını qaldırıb. Parlıtısı hələ çox zəifdir, solğundur, buza dönmüş havanı yarıb keçə bilmir, şüalanı cihazın əqrəbini qaldırmır, ancaq onun görünüşü sevinməyə bəs edir. Ekspedisiya tələm-tələsik hazırlaşmağa başlayır, baharı da, yayı da, payızı da özündə birləşdirən, ancaq bizim hər şeyə etinasız təsəvvürlərimizə görə hələ də amansız qış fəslə hesab olunan bu işıqlı zaman kəsiyindən son dərəcə səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Qabaqda motorlu xizəklər şütüyür, arxasınca da Sibir atları və itləri qoşulmuş kirşələr gedir. Yol çox diqqətlə mərhələlərə bölünüb, hər iki gündən bir komalar qurulur, onların içinə geri qayıdanlar üçün təzə paltar, azuqə və ən vacibi də, neft, lap güclü şaxtada da donmayan istilik kondensatları yığırlar. Hamısı bir yerdə yola düşür ki, tədricən, dəstə-dəstə geri qayıtsınlar, axırıncı kiçik qrupa – Qütübün xoşbəxt fətehlərinə ən yaxşı yaraqlar, ən yaxşı qoşqu heyvanları, ən yaxşı kirşələr qalsın.

Plan çox ustalıqla hazırlanıb, hətta uğursuzluqlar da bütün xırdalığına nəzərə alınıb. Ancaq çatışmazlıqlardan da xali deyil. İki gün yol gedəndən sonra motorlu xizəklər sıradan çıxır, mənasız tullantıya çevrilir. Atlar da onlara bəslənən ümidləri doğrultmur, ancaq bu dəfə canlı təbiət cansız texnika ilə yarışda zəfər çalır, çünki yolda yığılıb qalan atlar güllələnir və beləliklə də, itlər üçün qanı hələ üstündə olan təzə-tər yemə çevrilir, onlara yeni qüvvət verir.

1911-ci il noyabrın 1-də onlar ayrı-ayrı dəstələrə bölünür. Şəkillərdə əvvəlcə otuz, sonra iyirmi, daha sonra on, lap axırda da beş-altı nəfərlik insan karvanlarının dümağ, kimsəsiz buz səhraları ilə necə getdikləri aydın görünür. İrəlində həmişə xəzə, yun parçaya bürünmüş, vəhşi insana bənzəyən bir nəfər gedir, bürüncəyin arasından yalnız gözləri və saqqalı görünür, xəzin arasında gizlətdiyi əli ilə ağır yüklü kirşəni güclə dartan atın yüyənindən yapışıb. Arxasınca gələn də o cür geyinib, o cür oturub... Bütün sonra gələnlər də... İyirmi qara nöqtə sonu-sonucu görünməyən, qarı göz qamaşdıran dümağ biyabanda dalbadal düzülüb... Gecələr çadırlara doluşur, atları küləkdən qorumaq üçün qar laylarının arasında yarğanlar düzəldirlər. Səhər açılan kimi yola düşürlər, yenə o yeknəsəq kədərli anlar başlayır, buza dönmüş hava min illər ərzində ilk dəfə insan nəfəsi ilə "qızınır".

Ancaq qayğılar getdikcə artır. Havalər düzəlmir, bəzən bir gündə qırx əvəzinə yalnız otuz kilometr gedə bilirlər və bu dümağ tənhalıqda kiminsə görünmədən başqa bir tərəfdən həmin məqsədə doğru irəlilədiyindən xəbər tutduqları andan hər gün onlar üçün qızıla dönür. Hər bir xırda olay təhlükəyə çevrilir. İtin biri qaçıb, atın biri yemir... Bunların hamısı qorxuludur, çünki belə kimsəsizlikdə dəyərlər dəhşətli dərəcədə tez-tez dəyişir. Həyat üçün gərəklilən hər bir əşyanın qiyməti min qat artır, hətta əvəzsiz olur... Bəzən əbədi şöhrətin özü bir atın dörd dirnağının möhkəmliyindən asılı olur və ya dumanlı, tufanlı hava qəhrəmanlıq göstərməyə imkan vermir... Həyat üzvlərinin səhhəti də pisləşməyə başlayır: bəzilərinin gözləri qardan qarovlaşib, bəzilərinin əl-ayağını don vurub, yemləri günbəgün azalan atlar da əldən düşür, Bildmor buzlağına çataçatda yıxılırlar. Onda kədər dolu vəzifə borcunu yerinə yetirməli, tənhalıqda iki il bir yerdə yaşadıkları üçün dostlaşdıqları, adbaad tanıdıqları, yüz dəfə, min dəfə nəvazişlə tumarladıqları bu cəsür heyvanları öldürməlidirlər. O qüssəli yerin adına da "Sallaqxana" deyirlər. Ekspedisiyanın bir hissəsi həmin o qanlı yerdə vidalaşib geri dönür, qalanları isə yaraqlanıb-yasaqlanıb son dəfə buzlaqların arasındakı qorxunc yollarla qütbün başına kəmərim kimi dolanmış buz laylarını aşmağa çalışırlar. Bu buz laylarını yalnız coşqun insan iradəsi sındıra bilər.

Yol getdikcə çətinləşir, çünki burada qar xarlanıb, dənə-dənədir, kələ-kötürdür, xizəklə sürüşmək əvəzinə, onu arxalarınca sürüyüb aparmalı olurlar. Qalın buz xizəyin taylarını kəsir, ayaqları dənə-dənə buz bağlamış qarın üstündə gəzməkdən yara töküüb. Ancaq onlar təslim olmurlar. Dekabrın 30-da 87-ci en dairəsinə, Şeklonun fəth edib bildiyi son nöqtəyə çatırlar. Sonuncu dəstə buradan geri qayıtmalıdır, yalnız beş nəfər seçimlə Qütbə qədər gedə bilər. Skott onları seçir. Etiraz edib bilmirlər, ancaq ürəklərindən, sanki, daş asılır, məqsədə çataçatda geri dönməli, Qütbü ilk dəfə görməyin şan-şöhrətini yol yoldaşlarına güzəştə getməli idilər. Ancaq seçim olunmuşdu. Kişilərə xas ciddi-cəhdlə həyəcanlarını gizlədərək, bir daha əl verirlər və dəstə ayrılır. İki balaca dəstə yola düzəlir: biri cənuba – naməlum bir yerə gedir, digərisə şimala – Vətənə qayıdır. Onlar da, bunlar da tez-tez dönüb geri boylanır, dostlarının hələ də yanlarında

olduqlarını son dəfə hiss edirlər. Nəhayət, bir-birlərini göz-dən itirirlər. Taleyin seçimi olan beş nəfər naməlum bir səmtə doğru irəliləyir: Skott, Bauers, Ots, Uilson və Evans...

Cənub Qütbü

Bu son günlərdə aparılan qeydlər həyəcanla doludur, Qütbə yaxınlaşdıqca kompasın mavi əqrəbi kimi titrəməyə başlayırlar. “Kölgələrin yavaş-yavaş ətrafımızda sürünməsi, sağ tərəfimizdən qabağa getməsi, sonra yenə də sol tərəfə keçməsi əbədiyyətin özü qədər uzun çəkir”. Ancaq ümid qılgıcımı getdikcə daha çox parlamağa başlayır. Skott dəf olunan məsafələri həyəcanla qeyd edir: “Qütbə hələ yüz əlli kilometr qalıb, əgər belə davam etsə, tab gətirə bilməyəcəyik!” – Necə yorulduqları bu cümlədən bilinir. İki gün sonra: “Qütbə hələ yüz otuz yeddi kilometr qalıb, ancaq bu yol bizim üçün çox çətin olacaq...” Amma qəflətən qələbə ruhu hiss olunur: “Qütbə doxsan dördcə kilometr qalıb! Ora çata bilməsək də, əməlli-başlı yaxınlaşmış oluruq!” Yanvarın 14-də ümid əminliyə çevrilir: “Yetmişcə kilometr də getsək, məqsədə çatmış oluruq!” Və sonrakı günlərin qeydlərindən artıq sevinc, yüksək əhvali-ruhiyyə duyulur: “Əllicə kilometrlik miskin bir məsafə qalıb! Nəyin bahasına olursa olsun, onu dəf etməliyik!” Bu həyəcan dolu sətirlər adamın qəlbini rıqqətə gətirir: nə qədər gərginlik keçiriblər, həsrət içində qovrulublar, əsəbləri tarıma çəkilib, ümidlə gözleyiblər, səbir kasaları daşılıb... Qənimət lap yaxındadır, əlləri artıq yerin son sirtinə sarı uzanır... Son dəfə bütün gücü toplamaq və... məqsədə çatmaq!

526

On altı yanvar

Gündəlikdə yazılıb: “Əhvali-ruhiyyəimiz çox yüksəkdir!” Səhər-səhər həmişəkindən tez oyanırlar, səbirsizlik onları yataq torbalarından dartıb çıxarır: dəhşətli dərəcədə gözəl olan o sirri tez, lap tez görmək lazımdır! Bu beş nəfər dəyanətli insan günortaya qədər on dörd kilometr yol qət edir, şən ovqatla bu kimsəsiz dümağ səhra ilə irəliləyir. Artıq məqsəddən yan keçmək mümkün deyil və bəşəriyyət naminə olan bu qəhrəmanlıq, demək olar ki, həyata keçirilib.

Qəflətən yolçulardan biri – Bauers narahat olur. Gözləri ucu-bucağı görünməyən bu qarlı biyabanda balaca, qara bir nöqtəyə ilişib qalır. Ağılına gələni dilinə gətirməyə cəsarət etmir, ancaq hamısının beynində dolaşan bu qorxunc fikir ürəklərini titrədir: bəlkə, insan əlləri ilə basdırılmış yol göstəricisidir?! Yalandan özlərini sakitləşdirməyə çalışırlar. Deyirlər ki, o vaxt Robinzon Kruzo da adada ayaq izlərinə rast gələrkən inanmaq istəyirdi ki, öz ayaq izləridir; yəqin, buz layıdır, ya da nəyinsə əksidir. Əsəbləri tanıma çəkiləcəkilə ona yaxınlaşırlar və artıq həqiqəti başa düşdükləri üçün bir-birilərini inandırmağa çalışırlar ki, səhv eləyirlər. Ancaq bilirlər ki, norveçlilər, Amundsen onları qabaqlayıb.

Tezliklə kirşə dayaqlarına bərkidilmiş qara rəngli bayraq, nə vaxtsa burada salınmış düşərgənin qalıqları, atılmış xizək hissələri və nəhayət, itlərin ləpirləri onların son ümidlərini də sındırır: Amundsen burada düşərgə salıbmış! Bəşər tarixində hələ görünməmiş, ağılasığmaz hadisə baş vermişdi: yer üzünün min-min illərdən bəri kimsəsiz qalmış, bəlkə də, yaranışından naməhrəm baxışa rast gəlməmiş bir qütbü bircə anda, on beş gün ərzində iki dəfə kəşf olunmuşdu. Ancaq onlar ikincidir, milyon-milyon ayların bircə ayını gecikirlər və bəşər tarixində ikinci olurlar. Birinci hər şey deməkdir, ikinci isə heç nə! Deməli, bütün bu gərginliklər əbəs, bütün bu məhrumiyyətlər gülünc, həftələrin, ayların, illərin ümidi də mənasız imiş! “Bütün bu əziyyətlər, bütün bu məhrumiyyətlər, bütün bu əzablar nə üçün imiş? – Skott gündəliyinə qeyd edir. – Hamısı puça çıxan xəyallar imiş!” Gözlərindən yaş axır, çox yorğun olduqlarına baxmayaraq, gecəni yata bilmirlər. Məhkum olunmuş adamlar kimi ümitsizlik, qüسسə-kədər içində bir vaxtlar sevinclə fəth edəcəklərinə ümid bəslədikləri Qütbə tərəf gedirlər. Bir-birinə təsəlli verməyə çalışmırlar, sadəcə olaraq, səssiz-səmirsiz, ayaqlarını sürüyə-sürüyə irəliləyirlər. Yanvarın 18-də kapitan Skott öz dörd silahdaşı ilə Qütbə çatır. Birinci olmaq arzusu daha onun gözlərini qamaşdırmadığı üçün, küt nəzərlərlə bu kədərli mənzərəni süzür. “Burada son günlərin adamı üşərgələndirən yeknəsəqliyindən başqa heç nə, heç nə görünmür!” – Robert F.Skottun Cənub Qütbü haqqında dediyi sözlər yalnız bundan ibarətdir. Onların Qütbədə kəşf etdikləri yeganə qəribəliyi də təbiət özü deyil,

onlara düşmən kəsilən insan əlləri yaratmışdı: Amundsenin çadırı və onun üzərində bəşər övladının buz laylarını fəth etdiyinin rəmzi kimi təntənə ilə dalğalanan Norveç bayrağı. “Qəsbkar”ın yazıb qoyduğu məktub ondan sonra buraya gəlib çıxacaq naməlum adamı gözləyir və ondan xahiş olunur ki, naməni Norveç kralı Hakona çatdırsın. Skott bu ağır vəzifəni öz boynuna götürür: indi özünün bütün varlığı ilə can atdığı qəhrəmanlığın başqası tərəfindən göstərildiyinə şahidlik edəcək!

Kədər içində ingilis bayrağını – “gecikmiş Union Jack”ı Amundsenin zəfər rəmzinin yanına sancırlar. Sonra “şöhret ümidlərini doğrultmayan vəfasız torpağı” tərk edirlər, arxalarınca soyuq külək əsir. Skott ürəyinə daman şübhələri gündəliyində belə qeyd edir: “Geri qayıtmaq barədə düşündükdə, məni vahimə basır!”

528

Fəlakət

Geri qayıdarkən təhlükələr onqat artır. Qütbə gedərkən yolu onlara kompas göstərirdi. İndi isə çalışmalıdırlar ki, bu bir neçə həftə ərzində həm də izlərini itirməsinlər, içində azuqə, paltar, neft qoyub getdikləri komalardan uzaq düşməsinlər. Ona görə də, qarda heç nə görünməyəndə, atdıqları hər addımdan qorxurlar, çünki bircə səhv addımın onları birbaşa ölümə apardığını bilirlər. Üstəlik də, canlarında əvvəlki taqət qalmayıb. Qütbə doğru gedərkən kimyəvi enerjinin, Antarktikadakı isti evin hərarəti canlarında idi, yemək sarıdan da korluq çəkmirdilər...

Bunlardan əlavə, iradə də həminki iradə deyildi – sınımışdı! Qütbə tərəf gedərkən qeyri-adi bir ümid – bəşəriyyətin marağında və həsrətində olduğu bir sirrin üstünü açmaq ümidi onların bütün enerjisini belə qəhrəmanlıq üçün səfərbər etmiş, bu əməlləri ilə ölməzliyə qovuşacaqlarına sonsuz inamları isə onlara fəvqəltəbii bir güc vermişdi. İndisə miskin bir cismani, fani həyat, Vətənə şərəfsiz dönüş uğrunda mübarizə aparırlar, hələ ola bilsin, ürəklərinin lap dərinliyində belə qayıtmaqdan, qayıtmamağı üstün tuturlar.

Həmin günlər haqqındakı qeydləri oxuyanda adamı dəhşət bürüyür. Hava getdikcə pisləşir, qış da həmişəkindən tez gəlib, yumşaq qar ayaqqabılarının altında xırçıldadır.

yır, onları tələ kimi dərinliklərə çəkir, ona görə də tez-tez ilişib qalırlar və şaxta da heydən düşmüş bədənlerini kəsir. Tez-tez azırlar və üzüntülü axtarışlardan sonra komanı tapanda, az da olsa, sevinirlər, sözlərində ürkək bir ümid qığılcımı hiss olunur. Tədqiqatçı Uilsonun əcəlin bircə addımlığında ola-ola elmi müşahidələrini davam etdirməsindən, kirşəsində onun üçün çox vacib olan şeylərdən əlavə, on altı kiloqramlıq nadir mineral növlərini ardınca dartmasından başqa heç nə bu ucsuz-bucaqsız tənhalıqda bir neçə insanın göstərdiyi mənəvi qəhrəmanlığı bütün çıpaqlığı ilə ifadə edə bilməz.

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, insan hünəri təbiətin fəvqəlgücü qarşısında tədricən acizləşməyə başlayır. Amansız təbiət min illərdən bəri yığıb saxladığı bütün gücünü toplayaraq, hər birindən ölüm qoxusu gələn silahlarla – soyuqla, şaxta ilə, qarla, küləklə bu beş nəfər cəsur insana hücum çəkir. Ayaqlarının dərisi çoxdan soyulub, gündə bircə dəfə, özü də az miqdarda, isti yemək qəbul edən bədənləri də heydən düşüb. Günlərin birində onların içində ən qüvvətli hesab olunan Evansın qəflətən çox qərribə hərəkətlər etdiyini görəndə dəhşətə gəlirlər. Tez-tez geri qalır, aravermədən həqiqi, eləcə də uydurduğu ağrılardan şikayətlənir. Onun qərribə danışığından üşürgələne-üşürgələne başa düşürlər ki, bədbəxt ya bərk yıxılıb, ya da çəkdiyi dəhşətli əzablardan ağılını itirib. İndi onunla neyləsinlər? Bu buz səhrasında qoyub getsinlər? Digər tərəfdən də, vaxt itirmədən növbəti komaya çatmalıdırlar, yoxsa... – Skott sonra gələn sözü yazmağa tərəddüd edir. Fevralın 17-də, gecə saat birin yarısında, adını o vaxt “Sallaqxana” qoyduqları yerə çatmağa bircə gün qalanda, zavallı zabit keçir. Qalanları isə bir ay bundan əvvəl öldürdükleri atların etindən son günlərdə ilk dəfə qarın dolusu yeyirlər...

Dörd nəfər təzədən yola düzəlir, ancaq tale üzlərinə gülür. Növbəti koma onların bütün ümidlərini qırır: yanacaq lap az qalıb... Bu o deməkdir ki, yanacağı az işlətməli, şaxtaya qarşı yeganə silah olan istiliyə qənaət etməlidirlər. Şaxtalı, tufanlı bir gecə... Aylarda, nə edəcəklərini bilmirlər. Hətta keçə çəkmələrini ayaqlarına keçirməyə də heyləri qalmayıb. Ancaq yenə də sürünə-sürünə yollarına davam edirlər. Birinin – Otsun əl barmaqlarını don vurub. Külək daha

da güclənib və martın 2-də növbəti komaya çatanda, yenidən dəhşətlə üzleşirlər: yenə də lap az yanacaq saxlanılıb...

Keçirdikləri qorxu hissi gündəlikdəki qeydlərə də hopub. Hiss olunur ki, Skott var gücü ilə bu qorxunu boğmağa çalışır, ancaq onun süni sakitliyindən baş qaldıran ümitsizlik harayı getdikcə kəskinləşir: “Belə davam edə bilməz!” və ya “Allah özü bizə kömək etsin! Biz belə zümlərə dözmək iqtidarında deyilik!”, ya da “Girdiyimiz oyun faciə ilə sona çatır!” Axırda da o dəhşətli etiraf gəlir: “Tale özü bizə yar olsun! Daha insanlardan heç bir kömək gözləmirik!” Ancaq yenə də dişlərini bir-birinə sıxaraq ümitsizlik içinde irəli sürünürlər... sürünürlər. Ots daha onlarla ayaqlaşma bilmir, yoldaşlarına kömək etmək əvəzinə, ağır yükə çevrilir. Günorta havanın hərərəti mənfi qırx iki dərəcə olduğu üçün getməyi təxirə salırlar. Zavallı Ots hiss edir və bilir ki, dostlarına əzab verir. Artıq son anlarına hazırlıq görürlər. Tədqiqatçı Ülison hərəsinə on həb morfi verir ki, lazım gələndə, ölümü tezleşdirsin. Xəstəni bir gün də özləri ilə sürüyürlər. Sonra bədbəxt özü xahiş edir ki, onu yataq torbasına salıb buralarda qoysunlar, talelərini onun taleyindən ayırsınlar. Bununla bir az yüngülləşəcəklərini dəqiq bilsələr də, kəskin şəkildə etiraz edirlər. Xəstə don vurmuş ayaqları ilə yığılayığı, dura-dura onlarla bir neçə kilometr gedib gələyəcəkləri yerə çatır. Sabaha qədər onlarla bir yerdə yatacaq. Bayıra baxırlar: şiddətli tufan qopub...

530

Ots qəflətən ayağa durur: “Bayıra çıxmaq istəyirəm, – deyir dostlarına, – bəlkə, çöldə bir az yubandım...” Dostları titrəyir. Bu gəzintinin necə olacağını hamısı yaxşı bilir. Ancaq heç birinin ona “Getmə!” deməyə cəsarəti çatmır. Heç biri vidalaşmaq üçün əlini ona uzatmağa ürək eləmir. Hamısı böyük bir ehtiram hissi ilə başa düşür ki, İnniskilling süvari alayının rotmisteri Laurens J.E.Ots qəhrəmancasına ölümə gedir...

Üç nəfər yorğun, əldən düşmüş adam ucu-bucağı görünməyən buz səhrası ilə sürünə-sürünə irəliləyir. Nə heyləri, nə ümidləri qalıb, yalnız sağ qalmaq instinkti onları səndirlədə-səndirlədə irəli aparır. Hava getdikcə lap pisləşir, hər komaya çatdıqca da ümidləri azalır: yanacaq az, istilik az... Martın 21-də komadan iyirmi kilometr aralanandan sonra şimal küləyi elə şiddətlənir ki, çadırdan çıxma bilmirlər. Hər axşam da açılan

sabaha ümid bəsləyirlər, bu arada ehtiyatları tükənir, onlarla bərabər son ümid qığılcımları da sönür. Yanacaq qurtarıb, bayırda isə hərərətölçən mənfi qırxı göstərir. Bütün ümidlər kəsilir. İndi bircə seçim var: ya acından, ya da soyuqdan ölmək! Bu üç insan düz səkkiz gün dümağ səhradakı balaca bir çadırdə qaçılmaz ölümə mübarizə aparır. Nəhayət, martın 29-da başa düşürlər ki, artıq onları heç bir möcüzə xilas edə bilməz. Qərara alırlar ki, taleyə qarşı bircə addım da atmasınlar, ölümü də başqa bədbəxtliklər kimi məğrurluqla qarşılasınlar. Beləliklə, yataq torbalarının içinə girirlər və onların son iztirabları, iniltiləri gəlib bu dünyaya çatdırılır...

Mərhumun məktubları

Həmin anlarda, özü görünməsə də, nəfəsi hiss olunan ölümə üz bəz dayanmış Skott, bayırda şiddətli külək özünü dəli kimi nazik çadıra çırpdığıca, onu həyatla bağlayan telləri bircə-bircə xatırlayır. Hələ indiyəcən insan səsinin poza bilmədiyi bu buz kimi sükutda ona aydın olur ki, öz millətinə, bütün bəşəriyyətə qınılma tellərlə bağlıdır. Məhəbbətə, sədaqətə, dostluqla bağlı olduğu insanların surətləri dümağ səhrada ilğim kimi canlanır və Skott da onlara müraciət edir. Donmuş barmaqları ilə ölüm anlarında sevdiyi insanlara məktublar yazır.

Məktublara söz ola bilməz! Ölümün lap yaxın olması cılız hissələrin onlara yol tapmasına imkan verməyib, onlardan tərtəmiz bir səmanın büllur qoxusu duyulur! İnsanlara ünvanlanıb, ancaq bütün bəşəriyyətə aiddir. Hər hansı bir zamanəyə ünvanlanıb, ancaq əbədiyyəti özündə əks etdirir...

Arvadına yazır. İlk öncə də oğlunu qorumağı vəsiyyət edir. Xahiş edir ki, hər şeydən əvvəl, onu maymaq böyüməyə qoymasın və bəşər tarixində edilən ən nəcib qəhrəmanlığın sonunda etiraf edir: "Bildiyin kimi, mən özümü həmişə işgüzar olmağa məcbur etmişəm, çünki tənbelliyə meyilli idim." Ölümün bircə addımlığında olanda da, peşmançılıq çəkmək əvəzinə, öz qərarı ilə fəxr edir: "Bu səfər barədə sənə çox şey danışardım... Ancaq evdə qalıb rahat yerdə oturmaqdansa, belə daha yaxşı idi..."

Sadiq dost kimi onunla bir yerdə əzab çəkən, onunla bir yerdə ölən yoldaşlarının arvadlarına, analarına yazır,

onların göstərdiyi qəhrəmanlıqlara şahidlik edir. Özü ölüm ayağında ola-ola ölənlərin yaxınlarına təsəlli verir və qeyri-adi bir coşqunluqla hamısını inandırmağa çalışır ki, onlar böyük bir əməl uğrunda həlak olurlar.

Və dostlarına yazır. Özü haqqında təvazökarlıqla danışır, ancaq milləti ilə, onun oğlu – özü də layiqli oğlu olması ilə fəxr edir, bundan ruhlanır: “Bilmirəm, nəse böyük bir şey kəşf eləmişəm, ya yox, – deyə etiraf edir, – ancaq ölümümüz sübut edir ki, millətimiz qəhrəmanlıq ruhunu, dözümlünü hələ itirməyib”. Ömrü boyu kişilik qüruru və mənəvi təmizliyinin deməyə imkan vermədiyi sözləri ölüm indi onun dilindən bir-cə-bir-cə qoparır: “Həyatımda elə bir adama rast gəlməmişəm ki, – ən yaxın dostuna yazır, – ona bu qədər valeh olam, onu sizin qədər sevə biləm, ancaq dostluğunuzun mənim üçün nə demək olduğunu heç vaxt ifadə edə bilmədim, çünki siz mənə çox şey verdiniz, mən isə sizə heç nə!”

532

Sonra məktublarının ən gözəlini – ingilis xalqına məktubunu yazır. Özünü hesabat verməyə borclu hesab edir və yazır ki, ingilislərin şərəfi uğrunda apardığı mübarizədə öz günahı ucundan məğlub olmadı. Onun qəsdinə durmuş bütün təsadüfləri bir-cə-bir-cə sayır və əcəl sədasının xüsusi pafos verdiyi bir səsle bütün ingilislərdən onun doğmalarını tək qoymamağı xahiş edir. Son anda da öz ölümündən deyil, başqalarının həyatından danışır: “Allah eşqinə, bizim doğmalardan muğayət olun!” Sonrakı vərəqlər boşdur...

Lap son ana – barmaqları donub qələm əlindən düşənə qədər kapitan Skott gündəlik yazıb. Həm özünün, həm də ingilis millətinin cəsurluğundan xəbər verən bu vərəqlərin cəsədi yanında tapılacağına ümid bəsləməsi ona qeyri-adi bir güc bəxş edib... Titrəyən barmaqları, nəhayət, onun son arzusunu yazır: “Bu gündəliyi arvadıma göndərin!” Ancaq sonra da dəhşətli bir əminliklə “arvadıma” sözünün qarşısına əlavə işarəsi qoyur və üstündən həmin dəhşətli sözləri yazır: “Dul qalan...”

Cavab

Dostları həftələrlə komada oturub onları gözləyir. Əvvəlcə ümidlə, sonra bir az şübhə ilə gözləyirlər, axırda isə əməlli-başlı narahat olurlar. İki dəfə kömək üçün ekspe-

disiya göndərilər, ancaq hava pis olduğu üçün gedənlər geri qaydır. Başsız qalmış heyət üzvləri uzun qışı boş yere komada oturub gözləyirlər və hamısının da qəlbinə qara fəlakət kölgəsi qonur. Həmin aylarda kapitan Robert Skottun taleyi də, qəhrəmanlığı da tufana, sükuta bürünüb görünməz qalır. Onlar şüşə kimi buz qəbirə gömülür. Yalnız oktyabrın 29-da, Qütb baharı gələndə, ekspedisiya yola düşür ki, heç olmasa, cəsədlərini tapsınlar, nəse bir xəbər bilsinlər. Noyabrın 12-də çadıra çatırlar və qəhrəmanların yataq torbalarında donmuş cəsədlərini tapırlar. Skott son nəfəsində Uilsonu qardaşı kimi qucaqlayıb... Sonra məktubları, sənədləri tapırlar və faciəli şəkildə ölən qəhrəmanlar üçün qəbir qazırlar.

Dümağ biyabandakı qar təpəciyində sadə bir xaç qaralır və onun altında da misilsiz bir bəşəri qəhrəmanlığın şahidləri əbədi uyuyur...

Xeyr, əbədi uyumurlar! Onların qəhrəmanlığı gözlənilmədən, özü də möcüzəli bir şəkildə təzədən zühur edir: bu, bizim texnika əsrimizin möcüzəsidir! Dostları lentlər, filmlər gətirir, onların hamısı kimya laboratoriyalarında aşkarlanır və... Skott təzədən öz silahdaşları ilə səyahətə çıxır, gözlərimiz önündə ondan başqa yalnız Amundsenin gördüyü Qütb mənzərəsi canlanır... Elektrik xətləri onun gündəlikləri, məktubları barədəki xəbərləri heyrət içində olan dünyaya yayır, imperiyanın kralı kilsədə diz çökməklə həlak olanların xatirəsini yad edir. Beləliklə, mənasız hesab olunan əməl, təzədən böyük bir məna kəsb edir, bəşəriyyəti bütün gücünü toplayaraq əlçatmazlıqları fəth etməyə səsləyən alovlu çağırışa çevrilir. Qəhrəmancasına ölümdən mənəvi həyat doğulur, fəlakətdən isə sonsuzluğa ucalmaq istəyi yaranır. Çünki asan əldə olunan təsadüfi uğurla yalnız şöhrət qazanmaq olar, ancaq heç nə insanın öz amansız taleyi ilə ölüm-dirim mübarizəsindəki acınacaqlı məğlubiyyəti qədər ürəkləri yerindən oynada bilməz. Bu, bütün dövrlərin böyük faciəsidir. Belə faciələri şairlər hərdən, həyat özü isə yüz dəfə, min dəfə yaradır...

Ştefan Svayq

Seçilmiş əsərləri

MÜNDƏRİCAT

Ştefan Svayq – “böyük avropalı” 5

Rotterdamlı Erazmın zəfər təntənəsi
və faciəsi (*tarixi-bioqrafik oçerk*)

(*tərc. Ç.Qurbanlı*) 13

NOVELLALAR

Dayə (*tərc. Z.Məmmədov*) 146

Dəhşətli sirr (*tərc. V.Hacıyev*) 162

Qorxu (*tərc. Ç.Qurbanlı*) 222

Amok (*tərc. V.Hacıyev*) 265

Yad qadının məktubu (*tərc. Z.Məmmədov*) 310

Kitab Mendel (*tərc. Ç.Qurbanlı*) 348

Bir qadının həyatından iyirmi dörd

saat (*tərc. H.Arzulu*) 373

Gözlə görünməyən kolleksiya (*tərc. A.Nəbi*) 433

Şahmat novellası (*tərc. Ç.Qurbanlı*) 447

Bəşəriyyətin bəxt ulduzları (*tarixi miniatürlər*)

(*tərc. V.Hacıyev*):

1. *Vaterloo döyüşü və dünyanın taleyi* 498

2. *Eldoradonun kəşfi* 510

3. *Cənub qütbü uğrunda mübarizə* 518

**Ştefan
Svayq**

MÜASİR DÜNYA ƏDƏBİYYATI

Ştefan Svayq. Seçilmiş əsərləri.

Çapa imzalanmışdır 14.03.2010. Format 60×84 1/16. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 33,5. Sifariş 57. Tiraj 7000.

“Şərq-Qərb” ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 374-75-62
Faks: (+994 12) 370-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com